1800. Blauwdrukken voor een samenleving

J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt

bron
J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2001

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/kloe003blau01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

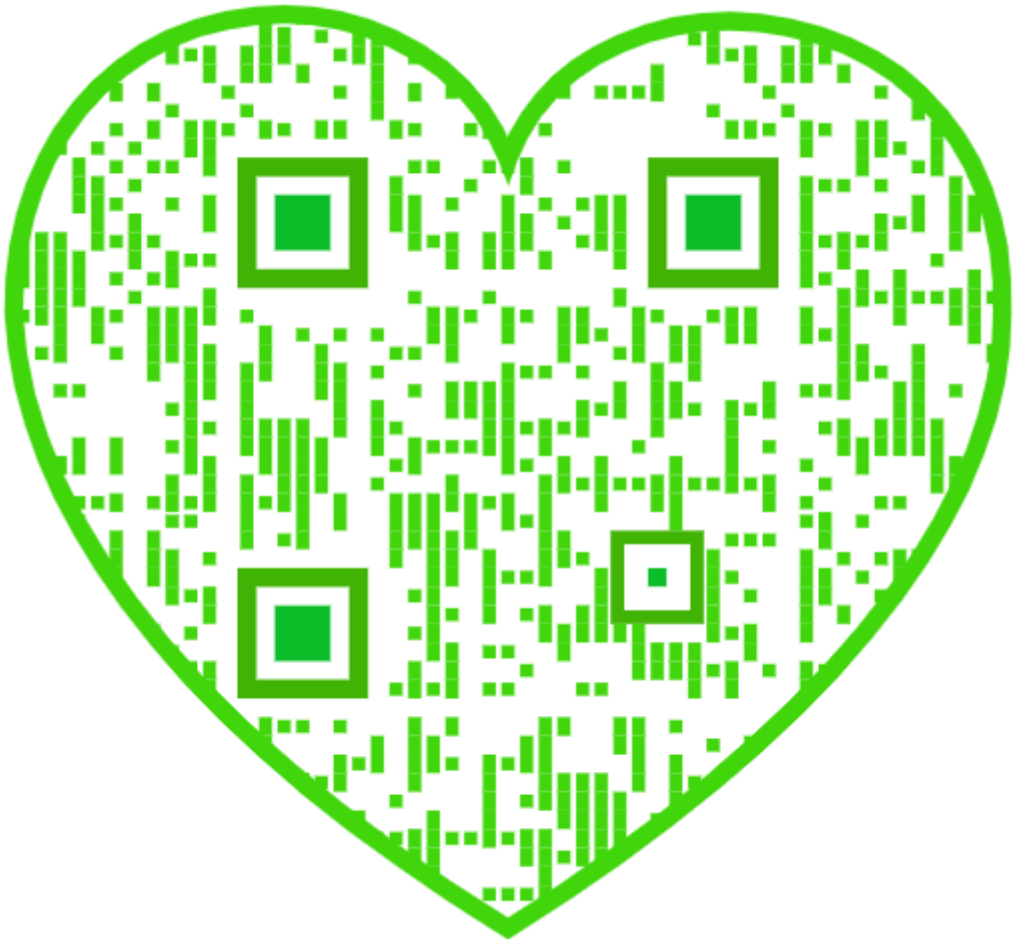

Woord vooraf

Als gevolg van technologische, economische en politieke ontwikkelingen is in de afgelopen vijftig jaar de internationale uitwisseling van personen, goederen en ideeën enorm toegenomen. In dit deel van de wereld heeft de Europese integratie het verkeer en de communicatie over de nationale grenzen heen verder versterkt. De telecommunicatie - waaronder de elektronische post en de toegang tot internet - die de laatste jaren een hoge vlucht heeft genomen, lijkt zich van politieke of culturele grenzen helemaal niets meer aan te trekken.

Toch berust deze internationalisering gedeeltelijk op gezichtsbedrog. De culturele verschillen tussen de Europese landen - en binnen deze landen tussen de verschillende regio's - zijn allerminst verdwenen. De Europese eenwording draagt de sporen van verdeeldheid met zich mee. In de twintigste eeuw is Europa herhaaldelijk geteisterd door oorlog en burgeroorlog, waarin steeds naast politieke ook culturele belangen op het spel stonden. Niet alleen in de jaren 1939-45, maar tot op de dag van vandaag worden in Europa nationale mythen met de wapenen verdedigd. In Nederland brengt de aanwezigheid van etnische minderheden een grote verscheidenheid van culturele opvattingen en gedrag met zich mee. Naast een onmiskenbaar proces van globalisering is de idee van een multiculturele samenleving ontstaan, die een raamwerk biedt voor wederzijds begrip maar in feite dikwijls scheidslijnen bevestigt. Naast vormen van internationalisering zijn er talloze voorbeelden van culturele fragmentering.

In sommige delen van de wereld zijn culturele verschillen een zaak van leven en dood. Dat is in het hedendaagse Nederland niet het geval. Wel staat ‘cultuur’ hoog op de agenda en wordt terecht van de wetenschap verlangd de betekenis van cultuur voor de welvaart en het welzijn van een samenleving te verhelderen. Dit was een reden om een onderzoek te beginnen naar de wijze waarop in het verleden de Nederlandse cultuur temidden van andere Europese culturen gestalte heeft gekregen. Een concrete aanleiding vormde een uitspraak van minister-president Lubbers, die bij terugkeer van een succesvolle top van Europese regeringsleiders in Hannover op 27 juni 1988 verklaarde dat de economische eenwording weliswaar dichterbij was gebracht maar zich tevens afvroeg wat de gevolgen op cultureel gebied zouden zijn.

Het onderzoeksprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’ is, na een voorbereidingsperiode van ongeveer twee jaar, met ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) in 1991 begonnen en wordt met de verschijning van een vijftal synthetiserende studies, waarvan dit boek er één is, afgesloten. Het programma beoogde een beeld te schetsen van de Nederlandse cultuur in heden en verleden en van de culturele relaties tussen Nederland en de overige Europese landen. Het pro-

gramma richtte zich niet alleen op de plaats en functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband, maar ook op de betekenis van de internationale, Europese context voor de Nederlandse cultuur. Het is van meet af aan de opzet geweest om het onderzoek naar de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur en naar de wisselwerkingen tussen de Nederlandse cultuur en die in andere Europese landen vanuit een interdisciplinair perspectief te verrichten.

Er is gekozen voor een ordening van het onderzoeksprogramma volgens vier 'ijkpunten': historische dwarsdoorsneden in de geschiedenis van de Nederlandse cultuur omstreeks 1650, 1800, 1900 en 1950. Rond 1650 was de consolidatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden, na een periode van langdurige strijd, voltooid en bevond de Republiek zich nagenoeg op het hoogtepunt van haar politieke, economische en culturele macht. Omstreeks 1800 was die situatie geheel in het tegendeel verkeerd: de Republiek had haar centrale positie in het Europese bestel verloren en had zich, in revolutionaire politieke omstandigheden, ontwikkeld tot een nationale eenheidsstaat. De decennia in het inmiddels tot koninkrijk geworden Nederland omstreeks 1900 worden wel aangeduid als een Tweede Gouden Eeuw, waarin economie en cultuur tot nieuwe bloei kwamen. Het laatste ijkpunt, de jaren omstreeks en na 1950, wordt gekenmerkt door wederopbouw na een vernietigende oorlog, groeiende welvaart en de totstandkoming van de verzorgingsstaat, alsook door nationale integratie en internationale oriëntatie, in zowel economisch als cultureel opzicht.

De keuze van de ijkpunten is mede bepaald door het uitgangspunt dat het onderzoek zich zou richten op de cultuur in de Noordelijke Nederlanden, zoals gezegd in wisselwerking met de cultuur in andere Europese landen, inclusief de Zuidelijke Nederlanden, het huidige België. De keuze voor de Noordelijke Nederlanden en een eerste ijkpunt in de zeventiende eeuw houdt een beperking in die de Middeleeuwen uitsluit. Hoezeer ook onderzoek naar eerdere ontwikkelingen om wetenschappelijke redenen interessant is, heeft de stuurgroep gemeend de jaren rond de Vrede van Munster als beginpunt van het onderzoeksprogramma te moeten kiezen. Zoals bij de recente herdenkingen bij herhaling in herinnering is gebracht, werd in 1648 niet alleen de Republiek der Verenigde Nederlanden als een onafhankelijke natie erkend, maar tevens de grondslag gelegd voor het huidige stelsel van Europese staten.

Los van de vraag hoe de grenzen van de Republiek respectievelijk het Koninkrijk der Nederlanden door de eeuwen heen zijn veranderd, volstaan wij hier met op te merken dat de gemeenschappelijke Nederlandse taal in dit onderzoek niet a priori is opgevat als de drager bij uitstek van een in alle opzichten gemeenschappelijke cultuur. Elke keuze voor een

wetenschappelijk onderzoeksmodel valt uiteraard te betwisten. Dat geldt ook voor vragen naar de legitimiteit van het in dit onderzoek gehanteerde cultuurbegrip en de definitie van de begrippen 'Nederlands' en 'Europees'. In het vijfde en laatste deel van deze serie, *Rekenschap*, wordt op deze terminologische kwesties, waarover tien jaar geleden afspraken zijn gemaakt, teruggekomen. Tevens bevat het samenvattende beschouwingen waarin conclusies worden getrokken en theoretische vragen worden beantwoord.

De ordening van het gehele onderzoek langs de lijnen van de vier dwarsdoorsneden in de tijd kent in de Nederlandse historiografie geen precedent. Het programma is niettemin schatplichtig aan de historicus Jan Romein die in zijn klassiek geworden studie *Op het breukvlak van twee eeuwen: de westerse wereld rond 1900* (1967) zich nadrukkelijk tot een kort tijdsbestek beperkte. Romein beoogde met deze benadering de versplintering, de vergruizing van het geschiedbeeld, die ontegenzeglijk één van de nadelige gevolgen is van de steeds verder gaande specialisatie in de geschiedwetenschap, het hoofd te bieden. Het was Romeins uitdrukkelijke bedoeling zijn aanpak te verantwoorden in een theoretische nabeschouwing, maar zijn dood in 1962 verhinderde dat. Annie Romein-Verschoor voltooide het boek, zonder zich aan de theoretische onderbouwing te wagen die Romein zich had voorgenomen.

In deze synthetiserende studies wordt op verschillende plaatsen weliswaar een theoretische verantwoording geboden, maar monocausale verklaringen van 'culturele bloei' en 'verval' zal men niet aantreffen. Lezers die uitzien naar de aanreiking van één theoretische verklaring voor het relatieve succes van de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw, een veronderstelde latere neergang en daarop volgende opleving, zullen worden teleurgesteld. Wel worden specifieke vragen beantwoord, zoals betreffende het belang van het onderwijs en andere instituties, het maatschappelijke effect van de Reformatie, de mate van tolerantie, het streven naar consensus, de verhouding tussen kunst en samenleving, de openheid ten opzichte van andere culturen. In elk van de behandelde tijdsgewrichten worden de accenten verschillend geplaatst. Uiteraard houdt de keuze voor ver uiteen liggende momentopnamen ook een beperking in: de tussenliggende perioden blijven onderbelicht. Daartegenover staat dat het contrast tussen de gekozen ijkjaren duidelijk naar voren komt. Juist om de verschillen zichtbaar te maken tussen de Nederlandse cultuur in verschillende historische perioden bleek de keuze voor ijkpunten geschikt. Want één ding is zeker: in driehonderdvijftig jaar is meer veranderd dan men zich doorgaans realiseert. Misschien is ook meer hetzelfde gebleven dan men vermoedt.

Waar Romein de immense taak (bijna) volbracht om als eenling een nog steeds indruk-

wekkend boek over de westerse wereld rond 1900 te concipiëren, is bij dit onderzoeksprogramma bewust gekozen voor een andere opzet. Rond elk van de vier ijkpunten is langdurig en diepgaand onderzoek verricht door tal van historici, kunsthistorici, filosofen, godsdiensthistorici, literatuurwetenschappers, musicologen, neerlandici en sociologen. Dat onderzoek richtte zich op allerlei aspecten van de Nederlandse cultuur naar inhoud en organisatie, en op de culturele betrekkingen van Nederland met andere landen. Die onderzoekingen hebben voor een deel geresulteerd in de door Sdu uitgegeven reeks *Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies*, waarin dissertaties en andere publicaties die in het kader van het project tot stand zijn gekomen, zijn verschenen. Bovendien is het door deze vele tientallen onderzoekers opgedolven materiaal verwerkt door de redacteuren van de vier delen die aan de verschillende ijkpunten zijn gewijd. Op deze manier ontstond een, binnen de alfa- en gamma-wetenschappen unieke, projectmatige onderzoeksstructuur, waarin de redacteuren konden optreden als wetenschappelijk regisseurs van hun eigen ijkpunt.

Door de keuze van ervaren onderzoekers uit verschillende disciplines als redacteuren is een brede, interdisciplinaire benadering van de vraagstelling bij elk van de vier onderscheiden ijkpunten bevorderd. Dit bleek reeds uit de drie eerder verschenen delen *1650: Bevochten eendracht, 1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur* en *1950: Welvaart in zwart-wit*. De interdisciplinaire benadering blijkt ook uit het nu voor u liggende deel *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* van Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt. Prof. dr. J.J. Kloek is bijzonder hoogleraar in de sociale geschiedenis van de literatuur aan de Universiteit Utrecht, prof. dr. W.W. Mijnhardt hoogleraar in de Cultuurgeschiedenis na de Middeleeuwen aan dezelfde universiteit.

Interdisciplinariteit was ook een criterium bij de samenstelling door NWO van de stuurgroep die het verloop van het programma en de productie van het eindresultaat heeft begeleid. De belangeloze samenwerking in de stuurgroep en de collegiale dialoog met de redacteuren hebben ongetwijfeld tot een evenwichtige voltooiing van het programma bijgedragen. Leden van de stuurgroep zijn: prof. dr. M. Bock, prof. dr. J.A.H.G.M. Bots, dr. F. Grijzenhout, prof. dr. J. Goudsblom (tot september 1996), prof. dr. W.P. Knulst, prof. dr. M.J. Petry, prof. dr. P.G.J. Post, prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, prof. dr. W.C. Ultee (vanaf september 1996), en ondergetekende (voorzitter).

Het zou te veel zijn hier alle namen te noemen van degenen die een bijdrage aan het onderzoek hebben geleverd. Zij worden eervol vermeld in de jaarverslagen van het prioriteitsprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’. Dit voorwoord willen

wij afsluiten met een woord van dank aan de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, die vertrouwen heeft getoond in deze gemeenschappelijke onderneming en daarbij genereuze ondersteuning heeft geboden. Onze erkentelijkheid geldt in de eerste plaats het Algemeen Bestuur van NWO, dat aanvankelijk onder leiding van dr. J. Borgman, later onder het voorzitterschap van dr. R.J. van Duinen, bijzondere belangstelling heeft getoond voor dit prioriteitsprogramma. Onze dank geldt ook het Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen, waarvan drs. J. Smits secretaris was, thans opgevolgd door drs. P. van Slooten, directeur Geesteswetenschappen, en voorts mw. dr. M.J.J.G. Rossen, voormalig secretaris van de stuurgroep, en haar opvolger drs. H.J.W. Nap (NWO). Zij waren allen onmisbaar bij de realisering van het onderzoeksprogramma.

Namens de stuurgroep,
D.W. Fokkema

Voorwerk

1 Positiebepaling

'Het blijft, vind ik, maar tobben met onze patriotten'. Met deze verzuchting sloot de historicus E.H. Kossmann enige tijd geleden een discussie over de beeldbaarheid van de patriottentijd af. Dat tobben betreft overigens niet alleen de patriotten zelf maar net zo goed de geschiedschrijving van de jaren rond 1800, de Bataafs-Franse tijd.[1] Historici hebben altijd een beetje met deze periode in hun maag gezeten en Kossmann geeft scherp aan waarom. Als koks, zo zegt hij, hebben zij de meest appetijtelijke en exquise ingrediënten op hun aanrecht verzameld: Verlichtingsideeën, nieuwe politieke opvattingen, een economische crisis, sociale spanningen, een tot in de kleinste steden en zelfs het platteland doordringende belangstelling voor de actuele politieke problemen en voor staatsrechtelijke principes - maar hoe ze ook mengen en roeren en het gas opdraaien, nooit wordt het meer dan een flauwe maaltijd. Waarom?

Daarvoor zijn verschillende verklaringen te geven. Allereerst mist de periode drama. In het tijdbestek van enkele decennia kreeg Nederland een totaal ander aanzien, maar dat gebeurde zonder de heroïek van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog en de passie van de Franse Revolutie. De Nederlandse omwenteling was in beide betekenissen van het woord bloedeloos. Zij heeft geen gebeurtenissen opgeleverd die in het collectieve geheugen gegrift staan, geen manifesten die de actualiteit zouden overleven en ook in de gebouwde omgeving is er maar weinig dat aan die tijd herinnert. Daar komt nog bij, aldus Kossmann, dat het buitengewoon moeilijk is om de ontwikkelingen en gebeurtenissen rond 1800 samen te brengen in een coherent verhaal, verteld vanuit één dwingend perspectief. Eerdere pogingen daartoe zijn achterhaald, zonder dat er een bevredigend alternatief is geboden.

Het perspectief van de eerste historicus die zich diepgravend met de periode heeft beziggehouden, H.T. Colenbrander, in *De patriottentijd* (1897-1899), was dat van schatplichtigheid aan Frankrijk. Alle moderne inzichten en vernieuwingsvoorstellen die in Nederland werden gelanceerd waren volgens hem aan Franse ideeën ontleend en alle belangrijke maatregelen hetzij door de Fransen opgedrongen hetzij van hen nageaapt. Ofschoon hij er het grootste gedeelte van zijn wetenschappelijke leven aan heeft gewijd, had Colenbrander maar weinig waardering voor de Bataafs-Franse periode. De tijd rond 1800 was 'een onnatuurlijk rumoerige klucht'.[2] Colenbranders visie zou geaccepteerd blijven tot in de Tweede Wereldoorlog. Toen maakte de Duitse bezetting de vergelijking tussen patriotten en NSB'ers actueel. Tegen deze voorstelling van zaken kwam Pieter Geyl in het geweer en *en passant* maakte hij ook korte metten met de visie van Colenbrander. Geyl ontkende de Nederlandse ontvankelijkheid voor Franse ideeën niet, maar beklemtoonde het authentiek-nationale karakter van de hervormingen. Er was, zo stelde hij in het derde deel van zijn handboek *De*

geschiedenis van de Nederlandse stam (1958), slechts een Franse katalysator nodig om ze te concretiseren. Vandaar ook, aldus Geyl, dat de veranderingen hier plaats konden vinden 'met typisch Nederlandse bedaardheid en bezadigdheid'. Op Geyls nationalistische visie volgde het internationaal en sociaal gerichte perspectief van C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (1965), waarin de Nederlandse politieke tegenstellingen een plaats kregen in een door de Amerikaan R.R. Palmer ontwikkelde conceptie van één grote, de Atlantische wereld omvattende democratische revolutie. Het tijdvak 1780-1848 was een eenheid waarin aristocratische regenten en zich emanciperende burgers een felle strijd om de macht uitvochten die in 1848 met de invoering van de moderne grondwet van Thorbecke in het voordeel van de democraten werd beslecht. Simon Schama sloot zich met zijn *Patriots and Liberators* (1977) hierbij aan. Hun werken riepen de kritiek op dat de interpretatie te zeer werd bepaald door het klassieke marxistische model van de opkomende burgerij.

In sindsdien verschenen studies hebben historici een nieuwe benadering gelanceerd om het revolutietijdvak van 1780-1815 te duiden. De belangrijkste vertolker van deze richting, N.C.F. van Sas, probeert - bijvoorbeeld in zijn 'The Patriot Revolution: New Perspectives' (1992) - het verhaal van '1800' nu eens niet te vertellen vanuit het probleem van de receptie van inter(nationale) politieke opvattingen maar vanuit de wijze waarop het discours daarover gestalte kreeg. In deze periode, zo is zijn these, ontdekt de burger de politiek, wordt voor het eerst een permanent publiek debat gevoerd in een politieke periodieke pers en in politieke discussieclubs, en wordt de moderne politieke cultuur geboren. De winst van deze nieuwe benadering is dat de Nederlandse ontwikkelingen veel beter ingebed zijn in het Europese patroon. De patriotse en Bataafse revoluties zijn nu eens geen gebrekkige imitaties van de Europese revolutionaire dynamiek maar lopen zelfs in een aantal opzichten voorop. Ook al kunnen we ons goed in deze benadering vinden, helemaal zonder problemen is ze niet. Kunnen we bijvoorbeeld, wanneer het over 1780-1787 en 1795-1801 gaat, wel van een moderne politieke discussiecultuur spreken? In beide tijdvakken waren de politieke tegenstanders per slot van rekening monddood gemaakt, of werd hun op zijn minst het spreken of schrijven bemoeilijkt. Na 1800 kreeg het vrije politieke debat nog minder ruimte. Het is dan ook de vraag of in de huidige geschiedschrijving niet te veel nadruk wordt gelegd op het politieke aspect. Anders geformuleerd: zoeken we in de tijd rond 1800 niet te veel naar die elementen die als opmaat tot de grondwet van 1848 en een volwassen politiek burgerbegrip kunnen dienen? Ging het de tijdgenoot niet om geheel andere, meer culturele dimensies van het burgerschap?

Op het eerste gezicht lijkt een keuze voor de culturele dimensie niet verstandig. Immers, het echte 'tobben' was pas weggelegd voor de cultuurhistorici. De eerste generaties geschiedschrijvers na 1800 zagen - net als de late achttiende-eeuwers zelf - na een in alle opzichten 'gouden' eeuw, rond 1680 een periode van toenemend verval inzetten. Zij meenden zelf een tijdvak van herstel te beleven. Toen vervolgens de tweede helft van de negentiende eeuw de 'tweede Renaissance' in de natuurwetenschappen, de beweging van Tachtig in de literatuur, de Haagse school in de schilderkunst en de wedergeboorte van de Nederlandse componist in de muziekcultuur te zien gaf, werd het herstel daar gesitueerd en degradeerde de hele tussenliggende periode definitief tot een cultureel dal waaraan weinig eer viel te behalen, niet in een nationaal perspectief en al helemaal niet in een Europese

context. Het is veelzeggend dat over allereerst de zeventiende eeuw maar ook over de Middeleeuwen en over het 'breukvlak' van de negentiende en twintigste eeuw diverse panoramische studies zijn geschreven en over de achttiende en vroege negentiende eeuw niet één. In de diachronische overzichten van de verschillende deeldisciplines valt de achttiende en vroege negentiende eeuw doorgaans een nogal plichtmatige behandeling ten deel, waarin niet alleen steeds weer dezelfde esthetische (dis)kwalificaties vallen als 'zielloos', 'gepolijst', 'retorisch', 'larmoyant', maar waarin telkens ook de makers of de tijd als geheel moreel veroordeeld worden: 'zelfgenoegzaam', 'slap', 'benepen', 'burgerlijk'. Zelfs een de objectiviteit hoog in het vaandel voerende literatuurhistoricus als J. te Winkel kan in het vierde deel van zijn *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1924) zijn ergernis over de periode niet bedwingen. Alleen Justus van Effen in de jaren dertig en daarna Hieronymus van Alphen, Betje Wolff en Aagje Deken en Willem Bilderdijk stijgen in zijn ogen en in die van zijn opvolgers boven de onbeduidende menigte uit. Gerard Knuvelder verpakte in zijn *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1973) zijn frustratie over de afwezigheid van een Nederlandse romantiek in een 150 bladzijden lange uitweiding over deze beweging in het buitenland. In de kunstgeschiedenis staan de schilders van de achttiende eeuw nog veel meer in de schaduw van hun illustere voorgangers en hun ook hooggewaardeerde opvolgers. Daartussen is middelmaat de regel waarop alleen Cornelis Troost als bescheiden uitzondering geldt.

De irritatie die de cultuur van de achttiende en vroege negentiende eeuw lange tijd onmiskenbaar heeft gewekt, getuigt in wezen van een gebrek aan historische distantie. Van de middeleeuwers werd hun 'anders zijn' moeiteloos geaccepteerd, van de Verlichters niet. Klaarblijkelijk duurde het lang voordat de periode, die zo lang het odium van 'verval' met zich heeft meegedragen, kon worden gehistoriseerd. De achttiende- en negentiende-eeuwers bleven mentaal generaties lang nog te dichtbij om ze definitief in de geschiedenis bij te zetten. Dat dit uiteindelijk toch gebeurde, is in belangrijke mate te danken aan de in 1968 opgerichte Werkgroep Achttiende Eeuw, en daarbinnen in het bijzonder aan de onvermoeibare missie-arbeid van de literatuurhistoricus P.J. Buijnsters. De Werkgroep beoogde van het begin af de werken die deze periode heeft voortgebracht niet meer af te meten aan latere esthetische normen, maar te belichten vanuit de eigen artistieke en sociale context. Dat opende de weg naar een meer empathische benadering, waarin wetenschappelijke prestaties en kunstwerken belang konden hebben ook al spraken ze latere generaties niet meer aan. Deze koerswijziging is historiografisch buitengewoon productief geweest maar er werd een zekere prijs voor betaald: zij leidde uit haar aard eerder tot scrupuleuze historische reconstructies op de vierkante centimeter dan tot de ontwikkeling van brede visies.

In dit boek hebben wij gepoogd wel een panoramisch overzicht te geven met de culturele dimensie als uitgangspunt. Dan doen we, het zij met nadruk gezegd, op de schouders van onze voorgangers. Wat wij beschrijven berust dan ook slechts gedeeltelijk op eigen onderzoek. Wat wij geprobeerd hebben is om een groot aantal reeds bekende observaties samen te brengen in één synthetisch perspectief. Zo'n perspectief is natuurlijk, hoe wijd ook, altijd eenzijdig. Iedere cultuur, ook die van '1800', is onnoemelijk verscheiden en laat dus vele ordeningen toe. Er moet een kader worden gekozen dat de keuze afbakent en een invalshoek die het verhaal samenhang en richting geeft.

Ons kader wordt niet bepaald door een vooropgezette definitie van cultuur. In plaats

daarvan hebben we ons laten leiden door het discours van de periode, het openbare debat dat werd gevoerd via boeken, brochures en tijdschriften en in verhandelingen en voordrachtspoëzie in genootschappen. Daarin spraken de tijdgenoten zich uit over de onderwerpen die hen het meest bezighielden en gingen ze de discussie met elkaar aan. Het is een keuze die een rechtvaardiging vindt in het feit dat juist in de onmiddellijk eraan voorafgaande periode er institutionele vormen waren ontwikkeld - het publieksgenootschap en het algemeen-culturele tijdschrift - die het publieke debat mogelijk maakten op een schaal die voorheen ondenkbaar was. Deze stille culturele revolutie, die in feite de voorwaarden schiep voor de erop volgende politieke omwenteling, heeft in de Nederlandse geschiedschrijving nog niet veel aandacht gekregen. Ze krijgt die in dit boek wel. Als er iets is dat de Nederlandse cultuur ook in Europese context rond 1800 kenmerkt, dan is het in onze ogen de ongekende hoeveelheid geëngageerde intellectuele en artistieke creativiteit die werd gemobiliseerd in het publieke debat. Dat die creativiteit uiteindelijk weinig tijdsbestendige hoogtepunten heeft opgeleverd moge waar zijn, maar dat neemt niet weg dat de creatie alleen al van een nationale communicatiegemeenschap - hoe relatief dat begrip ook is - beschouwd mag worden als een cultureel evenement van de eerste orde. Daarmee werden bindende krachten gesmeed waarvan het belang voor het ontstaan van het moderne Nederland veel te vaak ondergeschikt wordt gemaakt aan dat van de unificatie van 1798.

Binnen dit kader van de publieke meningsvorming moesten thema's worden gekozen die orde zouden kunnen scheppen in de baaierd van onderwerpen die de deelnemers bezighielden, waarover ze elkaar voorlichtten en met elkaar in de clinch gingen. Ofschoon iedere hiërarchie natuurlijk een reductie inhoudt, zijn we van mening dat het culturele debat rond 1800 in overweldigende mate in het teken staat van vier thema's: de mogelijkheid om de mens te vormen, de mogelijkheid om de samenleving anders in te richten, de wens om zich als nationale gemeenschap te profileren en tenslotte de zorg over het verval. De eerste drie waren internationaal en kregen hier hun nationale variant. Het laatste was typisch nationaal maar nodigde alleen al krachtens zijn aard voortdurend uit tot blikken over de landsgrenzen. De vier thema's hingen echter nauw met elkaar samen; gegeven het feit dat de traditionele ordeningssystemen niet meer voldeden was uiteindelijk de vraag: hoe geven we gestalte aan een specifiek Nederlandse samenleving waarin verantwoordelijke, zich maatschappelijk verbonden voelende individuen de kans krijgen om zich te ontplooien? Het kernbegrip dat de vier thema's verbond was dat van de ‘burger’. Rond 1800 verloor dit begrip zijn vroegere juridische betekenis, had het nog nauwelijks specifieke sociale connotaties en diende het vooral een maatschappelijk inclusief moreel ideaal. Het is deze burger die als culturele constructie het thema van ons boek vormt. In feite beschrijven wij waarom hij als ideaal moest worden gevormd en op welke wijzen werd geprobeerd dit ideaal te concretiseren.

De keuze voor de publieke meningsvorming als uitgangspunt en die voor ‘de burger’ als thema maakte het mogelijk om veel domeinen en aspecten van de cultuur rond 1800 in samenhangen aan de orde te stellen, maar zij bracht ook beperkingen met zich mee. De belangrijkste daarvan is dat de groepen die weinig van zich konden laten horen, onderbelicht zijn gebleven. We willen geen moment verhelen dat ons ijkpunt hollandocentrisch is, dat de katholieken - bijna de helft van de bevolking - er minimaal in vertegenwoordigd zijn, evenals de joden, dat vrouwen een geringe rol spelen en de overzeese gebieden in het

geheel geen, en dat überhaupt de circa 95% van de bevolking onder de toplaag die de spraakmakende gemeente vormde alleen in beeld komt voorzover de tijdgenoten er aandacht aan besteedden. Aan de andere kant is ook onze behandeling van wat traditioneel als de 'hoge' cultuur wordt beschouwd, namelijk wetenschap en kunst, bewust eenzijdig. Het zwaartepunt kwam daar te liggen niet bij kwaliteit en duurzaam belang maar bij organisatievormen en ideologisch gehalte. Het zijn consequenties die geen intrinsieke rechtvaardiging hebben, maar die puur voortvloeien uit onze keuze voor een beschrijving van de cultuur vanuit het contemporaine discours.

Op deze positiebepaling volgen het 'Repertorium' dat de politieke ontwikkelingen vanaf 1650 tot het eind van onze periode in vogelvlucht beschrijft en de 'Proloog' die de sociaal-economische verhoudingen analyseert. Daarna worden in het deel 'Contouren van een communicatiegemeenschap' de condities belicht die het debat rond 1800 bepaalden: de filosofische discussies over de rechtvaardiging van het bestaan, de communicatiemogelijkheden door middel van het gedrukte woord, de sociabiliteit als beschavingsideaal en als sociale praktijk, en tenslotte de totstandkoming van een coherente culturele gemeenschap. Het derde deel draagt niet voor niets dezelfde titel als het boek: het vormt het hart ervan. Hier wordt het nieuwe burgerideaal in zijn ontwikkeling geschetst en passeert een aantal belangrijke discussies, waarin dit ideaal een cruciale rol vervult, de revue. Na een zestal geïllustreerde 'reportages' bij wijze van entr' acte, komt vervolgens in 'Een nationale taal, wetenschap en kunst' de 'hoge' cultuur aan bod, met name voorzover ze aansluiting zoekt bij de nieuwe idealen. In het bijzonder valt daarbij het licht op de pogingen ook taal, wetenschap en kunst voor de samenleving in te zetten en op de snel toenemende neiging ze als waarmerk van de nationale identiteit te beschouwen. Het deel 'Weerbarstige werkelijkheid' schetst kort wat er in de praktijk van de vele mooie plannen is terecht gekomen. Afgesloten wordt met een 'Balans'.

Tot slot: een ijkjaar is niet meer dan een hulpconstructie, die niet moet worden verabsoluteerd. Zeker het jaar 1800 niet, dat midden in een periode van uitzonderlijk hectische ontwikkelingen ligt. Voor ons is 1800 een oriëntatiepunt met aan weerszijden een speelruimte van een jaar of vijftien. Maar hier en daar moesten we voor een goed begrip van zaken ons een lange aanloop veroorloven en ook hebben we een enkele maal een voorschot genomen op wat nog zou gebeuren.

Eindnoten:

1 Kossmann, 'Nabeschouwing', 135.
2 Colenbrander, *Patriottentijd*, I, 5.

2 Panorama: Nederland 1650-1815

Volgens Sir William Temple, Brits ambassadeur in Den Haag rond het ‘rampjaar’ 1672, was de teloorgang van de Republiek even dramatisch als de opkomst spectaculair was geweest. ‘Zulk een grootheid en daarna zo'n diepe val’, zo schreef hij, lijkt ‘een omwenteling van zaken die haar weerga niet vindt in enig historisch gebeuren’. En de toekomst bood weinig perspectief: voorzover het land zich overeind hield, was dit meer te danken aan ‘lakseid of tweedracht onder zijn vijanden’ dan aan ‘enige eigen kracht of inspanning gericht op herstel’.[1]

Hij zag daarmee de zaken wel erg somber in. Somber inderdaad, want hij was de Republiek welgezind. Maar hij had wel gelijk: het jaar 1672, toen het land van alle kanten werd belaagd en intern diep was verscheurd, gaf niet alleen een acute politieke crisis te zien maar het markeerde achteraf beshouwd ook het moment waarop de onstuimige bloei van de kwart eeuw daarvoor overging in een periode van consolidatie. Pas meer dan honderd jaar later, rond 1800, zou de Republiek werkelijk ten val komen. Dat gebeurde overigens in een tijd dat aan alle kanten ‘eigen kracht’ en ‘inspanning gericht op herstel’ werden gemobiliseerd en blauwdrukken voor een nieuwe samenleving gereed lagen. Voor een goed begrip daarvan is het dienstig de ontwikkelingen in de tussentijd hier in vogelvlucht te schetsen.

Vooralsnog bleef de Republiek machtig en zeer welvarend. Wel waren de grenzen van de groei bereikt. Ook politiek trad een periode van bestendiging in. Aan het stadhouderloze tijdperk van 22 jaar - behalve in Friesland en Groningen, waar de Friese Oranje-tak niet het veld had hoeven ruimen - kwam met de benoeming van Willem III een einde. Daarmee werden de macht en de invloed van het gewest Holland als leider van de Unie teruggedrongen. Intern leidde dit niet tot conflicten maar wel raakte de Republiek verwikkeld in een vrijwel permanente oorlog tegen Frankrijk. Lodewijk XIV streefde niets minder na dan de hegemonie in Europa. Willem III, aan wie dankzij zijn huwelijk ook nog de Engelse kroon toeviel, werd de onbetwiste leider van een reeks Europese gelegenheidscoalities die tot doel hadden deze ambities te blokkeren.

Deze kruistocht tegen Frankrijk zou duren tot 1715. Al eerder, in 1702, overleed Willem III, kinderloos. Daarmee kwam ook aan de binnenlandse rust een einde. Willem zelf had de stamhouder van de Friese tak, Johan Willem Friso, als zijn opvolger gewenst, maar die was op dat moment nog minderjarig. De Staten van Holland grepen hun kans en verklaarden terug te willen keren naar de ‘ware vrijheid’ van de jaren 1650-1672. Utrecht, Overijssel, Gelderland en Zeeland volgden. Daarbij golden niet overal dezelfde overwegingen. Het Hollandse anti-orangisme werd gedragen door regenten die in een lange republikeinse traditie stonden. In de oostelijke gewesten was het meer een stedelijke burgerbeweging.

Willem III had zijn greep op de benoemingen van bestuurders versterkt en de burgerij zag hierin een beknotting van haar traditionele rechten. Tachtig jaar later zou uit diezelfde gelegenheidscoalitie tussen regenten en stedelijke burgers de patriottenpartij ontstaan.

In het jaar 1702 brak ook een nieuwe Europese oorlog uit, de Spaanse Successieoorlog. Die draaide om de vraag wie de kinderloos gestorven koning van Spanje mocht opvolgen; de ene pretendent behoorde tot het Franse, de andere tot het Oostenrijkse vorstenhuis. Voor de Republiek was de uitkomst van levensbelang omdat bij een Franse overwinning niet alleen Spanje maar ook de nog steeds Spaanse Zuidelijke Nederlanden in feite aan Frankrijk overgeleverd zouden zijn. Zij zag kans het grootste leger uit haar geschiedenis op de been te brengen - bijna 120.000 man - en kon in zoverre gelukkig zijn met de uiteindelijke afloop, dat de Zuidelijke Nederlanden in Oostenrijkse handen overgingen. Maar de prijs was hoog. Gedurende de oorlog werd zichtbaar dat de Republiek geen gelijke tred meer kon houden met de expanderende grootmachten Frankrijk, Engeland, Oostenrijk en Pruisen. Voorts zou de door de oorlog omhoog gedreven staatsschuld haar de hele rest van de eeuw voor onoplosbare problemen stellen. En tenslotte had de handel zware slagen te incasseren gekregen.

Voor de militaire positie van de Republiek gold na 1715 hetzelfde als voor haar economische: zij moest concurreren met landen die over een groter potentieel beschikten en dat steeds beter wisten uit te buiten. De omvang van het leger in vredestijd, 40.000 man, was niet minder dan in de voorafgaande eeuw gebruikelijk was geweest, maar vergeleken met de intussen opgebouwde staande legers van de grootmachten was het erg weinig. In feite kon de Republiek zich geen oorlog meer veroorloven. Het was dan ook zeer tegen haar wil dat zij in 1740 opnieuw in een Europees conflict betrokken raakte, de Oostenrijkse Successieoorlog. Die bracht de vijandelijke coalitiepartners Pruisen (dat op de Oostenrijkse troon aasde) en Frankrijk tot aan en zelfs over de grenzen van haar grondgebied. Bovendien beantwoordden bondgenoten Engeland en Oostenrijk de militaire inspanningen van de Republiek met economische offensieven en politieke vernedering.

Dit alles leidde begrijpelijkerwijs tot een breed verbreid gevoel van onbehagen. De vonk sloeg in het kruitvat toen in 1747 een Frans legeronderdeel Zeeuws-Vlaanderen binnenviel. Wat volgde lijkt een reprise van de gebeurtenissen in 1672: een opstandige volksbeweging die om Oranje riep en een paniekerig toegeven van de regeerders. Zonder dat er dit keer een gewelddadige actie als de moord op de gebroeders De Witt plaatsvond, werd de zoon van Johan Willem Friso, die intussen zijn jong gestorven vader was opgevolgd in Friesland en Groningen en vervolgens ook door Gelderland was geaccepteerd, nu tevens benoemd tot stadhouder in de overige gewesten. Zo was Willem IV de eerste Oranje die het stadhouderschap over de gehele Unie bekleedde.

De beweging die hem aan de macht bracht koesterde grote verwachtingen van Willem IV: een reductie van de regentenmacht en herstel van het prestige en de economie van de Republiek. Afgezien van de vraag of dit mogelijk was geweest: Willem, met zijn afkeer van geweld en zijn bekommernis om legale procedures, was niet de man voor ingrijpende maatregelen. Wel zag hij kans de stadhouderlijke invloed in de gewestelijke en stedelijke regeringen aanzienlijk te versterken. Verder wist hij zich verzekerd van internationale steun. Hij was getrouwd met een dochter van de koning van Engeland en stond op voet van vriendschap met de koning van Pruisen. Toen hij en zijn aanhangers bovendien wisten te bewerkstelligen dat het Oranjestadhouderschap voortaan erfelijk zou zijn in mannelijke en

vrouwelijke lijn, was de Unie van soevereine gewesten *de facto* nagenoeg een monarchie geworden.

Anders dan de benoeming van Willem III in 1672, luidde die van Willem IV in 1747 geen periode van stabiliteit in, ook niet nadat in 1748 de oorlog was beëindigd. Er bleef onenigheid bestaan over allerlei bestuurlijke en economische kwesties, wat telkens leidde tot agitatie en af en toe tot relletjes. De situatie werd er niet beter op toen Willem plotseling overleed in 1751. Zijn zoon en erfopvolger was toen pas drie jaar oud. Willems weduwe koos daarop als adviseur de commandant van het leger, de Duitser Ludwig Ernst von Braunschweig-Wolfenbüttel ('Brunswijk', of minder parlementair: 'de dikke'). Deze wist zich, ook in kringen van organisten, door zijn intriges zeer impopulair te maken. Voor de door Nederlandse bestuurders als heilig beschouwde gouvernementele vormen en tradities had hij geen enkel begrip. Het zette dan ook veel kwaad bloed toen bij het meerderjarig worden van Willem V een geheime overeenkomst aan het licht kwam die bepaalde dat Brunswijk zijn politiek adviseur en vertrouweling zou blijven.

Dit alles levert het beeld op van een diep verdeelde natie. Dat beeld wordt versterkt doordat in de tweede helft van de achttiende eeuw het politieke debat steeds meer een publiek debat werd dankzij op grote schaal verspreide vlugschriften en - voor het eerst - politieke tijdschriften. Maar tegelijkertijd, en ongetwijfeld als reactie erop, manifesteerde zich ook een sterke gezindheid om de politieke verschillen van mening niet op de spits te drijven. In talloze verhandelingen en beschouwingen werd het ideaalbeeld uitgedragen van het vaderland als gemeenschap van in wezen eensgezinde burgers. Dit was een idealisering van de werkelijkheid maar een hersenschim was het niet. De eendracht werd niet alleen met de mond beleden - dat nadrukkelijk ook - maar tevens in praktijk gebracht in de vele wetenschappelijke, maatschappelijke en kunstbeoefenende genootschappen die in de tweede helft van de achttiende eeuw werden opgericht. In 1780 echter zette een proces van polarisatie in dat al heel gauw niet meer bleek te stuiten.

De aanleiding was, zoals gebruikelijk bij binnenlandse crises, een gebeurtenis in de buitenlandse politiek. In 1776 hadden de Britse koloniën in Noord-Amerika de onafhankelijkheid geproclameerd en zich uitgeroepen tot een Unie van Verenigde Staten. Deze ontwikkeling werd in de Republiek met grote belangstelling en innige sympathie gadegeslagen. Aan de ene kant zag men een parallellie tussen de Amerikaanse vrijheidsstrijd tegen het machtige Engeland en de eigen heroïsche opstand tegen Spanje tweehonderd jaar eerder. De overeenkomst werd nog versterkt doordat de Amerikanen dezelfde staatsvorm kozen als de Nederlanders indertijd: die van een republikeinse unie. De *Confederation Act* was trouwens geënt op de Unie van Utrecht. Maar ook minder ideële overwegingen speelden een rol: men gunde handelsrivaal Engeland, dat inmiddels een wereldwijd economisch imperium had opgebouwd, deze tegenslag maar al te graag. En verder spon men goed garen bij het conflict door wapenleveranties aan de opstandelingen vanuit de Nederlandse bezittingen in het Caraïbisch gebied.

Uiteraard had Engeland bezwaar tegen deze schending van de door Nederland officieel beleden neutraliteit; toen protesten niets uithaalden, volgden dreigementen. In Nederland, en in het bijzonder in antistadhouderlijke kringen, leidde dat tot een uitzinnige stemming van oorlogsgezindheid. Deze van iedere realiteitszin gespeende euforie moet wel zijn voortgekomen uit een mengeling van diepgewortelde frustratie jegens de Engelse superioriteit

en de inspiratie die uitging van het Amerikaanse lef. De opgeklopte verontwaardiging over vermeende schendingen van de vaderlandse eer kookte dusdanig over dat de regering in 1780 tegen beter weten in de oorlog met Engeland aanging. De gevolgen waren rampzalig: de Nederlandse oorlogsvloot werd verpletterd, overzeese bezittingen gingen verloren, de koloniale handel leed gigantische schade.

Onder deze omstandigheden kreeg een nieuwe revolutionaire beweging gemakkelijk kans van slagen. Het startschot werd in 1781 gelost met een anonieme, in het diepste geheim over heel het land verspreide brochure, getiteld *Aan het Volk van Nederland*. Pas een eeuw later zou worden vastgesteld dat de auteur een recalcitrant lid van de Overijsselse adel was: Joan Derk van der Capellen tot den Pol. In het met vaart en grote felheid geschreven pamflet wordt de geschiedenis van de Republiek voorgesteld als één voortdurende beknotting van de burgerlijke vrijheden door de Oranjes. Die waren daartoe, zo wordt uiteengezet, in staat geweest omdat ze over het leger konden beschikken en ze de macht die van oorsprong de burgervrijheid juist had gewaarborgd, de stedelijke schutterijen, naar hun hand hadden gezet door stromannen uit de regentenstand in de officiersrangen te plaatsen. Het Volk van Nederland werd daarom opgeroepen om eigen vrijkorpsen te vormen, die de vrijheid - sinds de Bataven het heiligste goed van de Nederlanders - werkelijk konden verdedigen. Dit appèl, dat kennelijk was geïnspireerd door de burgermilities in de Verenigde Staten, vond overal een enthousiast onthaal.

De beweging van de patriotten, die met *Aan het Volk van Nederland* de beslissende impuls kreeg, wortelde in de oude antistadhouderlijke tradities van enerzijds Hollandse regenten en anderzijds de Gelderse en Overijsselse stadsbevolking. Nieuw was dat nu ook de stedelijke middenlagen in Holland op grote schaal deelnamen. Nieuw was tevens dat de beweging een periodieke pers met een landelijk bereik creëerde in de vorm van een groot aantal krantjes en weekbladen, waarmee het vuur van de revolutie permanent en grootschalig werd brandend gehouden en een nationale sfeer van solidariteit werd gekweekt. Die solidariteit omvatte nu ook bevolkingsgroepen die tot dusver geen stem in het kapittel hadden gehad: dissenters en katholieken. En tenslotte kwam er nu voor het eerst een patriottisch programma, waarvan de essentie was dat de lokale en provinciale macht zou worden overgedragen aan de vertegenwoordigers van het volk.

Van de in veel steden enthousiast exercerende burgercompagnieën ging een intimiderende werking uit, evenals van de ongekend massale landelijke samenkomsten - aantallen van tegen de dertigduizend deelnemers worden genoemd - die zij wisten te organiseren. Vanaf 1784 kwam het in diverse steden tot botsingen en Willem V voelde zich in Den Haag zo bedreigd dat hij naar het loyale Nijmegen uitweek. De patriotten paradeerden dan ook uiterst zeker van hun zaak voort - de vrede met Engeland was inmiddels weer getekend en Brunswijk had zijn biezen moeten pakken - maar wat ze niet wisten was dat intussen een aantal regenten, geschrokken van de eisen tot hervorming van de stadsregeringen, in het geheim weer besprekingen met de Oranjepartij hadden geopend. In het kader daarvan ondernam Willems vrouw Wilhelmina, zuster van de koning van Pruisen en veel voortvarender dan haar legalistisch ingestelde echtgenoot, in 1787 een reis naar Den Haag, die eindigde met de fameuze aanhouding door een patriottisch vrijkorps bij Goejanverwellesluis, in de buurt van Oudewater. De koning nam dit op als een belediging van het huis Hohenzollern en viel met een groot leger binnen. De in talloze liederen bezongen patriotti-

sche bereidheid om ‘voor het vaderland te sterven’ verdampte ter plekke en vrijwel zonder slag of stoot werd Willems gezag hersteld. Tot represailles kwam het nauwelijks maar de diep gedemoraliseerde patriotten ervoeren de nieuwe situatie toch als bedreigend genoeg om *en masse* - hun aantal wordt geschat op vijf- à zesduizend - naar de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk uit te wijken. Daar moest de revolutie toen nog beginnen.

Dit alles bracht een oplossing van de problemen waar de Republiek voor stond niet dichterbij. Wat allereerst nodig was - daarvan was ook de orangistische raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel overtuigd - was een grondige hervorming van het financiële beleid. Het federatieve staatssysteem echter, dat elk gewest de mogelijkheid bood allereerst de provinciale belangen te behartigen, stond iedere drastische ingreep in de weg. Het gevolg van deze verlamming was dat ondanks de patriottische nederlaag de sympathie voor de beweging alleen maar groeide.

In 1789 brak in Frankrijk de revolutie uit. Voor de patriottische emigranten was dit een inspirerende gebeurtenis. Uiteraard voelden zij zich van nature verwant met de revolutionairen en het gevolg was dat het patriottische ideeëngoed doortrokken raakte van de Franse revolutionaire ideologie. Zo'n overgenomen Frans concept was de gedachte van de eenheidsstaat. Tot dusver had ook bij de patriotten de federatieve staatsvorm van de Republiek niet ter discussie gestaan: die hoorde tot de door de geschiedenis geheiligde tradities. Nu begonnen zij oog te krijgen voor de doelmatigheid waarmee een nationale regering hervormingen kon afdwingen.

Hun kans kwam spoedig. Het Franse revolutionaire bewind, overtuigd van de noodzaak de revolutie te exporteren, bezette en annexeerde de Oostenrijkse Nederlanden en vervolgens viel het leger in de extreem koude januarimaand van 1795 over de bevroren grote rivieren de Republiek binnen. Militaire weerstand ontmoette het nauwelijks en in brede kring werden de Fransen, met de terugkerende patriotten in hun kielzog, verwelkomd als bevrijders. Willem V week haastig uit naar Engeland, patriotten namen overal de macht over. Voorlopig bemoeiden de Fransen zich niet met de politiek van de nieuwe bondgenoot. Wel eigenden ze zich als compensatie voor hun ‘bijstand’ Zeeuws-Vlaanderen en de enclaves Maastricht, Venlo en Roermond toe, en eisten ze bovendien een bedrag van honderdmiljoen gulden. Dit laatste bracht de staatsschuld, die sinds de Engelse oorlog al steil was opgeklommen, op de astronomische hoogte van rond een half miljard gulden. (Bij wijze van voorschot namen de Fransen alvast de stadhouderlijke kunstcollectie en bibliotheek mee naar Parijs.) Bovendien werd de Republiek door het bondgenootschap betrokken in voortdurende oorlogen met Engeland. Dit gaf Engeland een vrijbrief om zich - met instemming van Willem V - meester te maken van vrijwel alle koloniën, met rampzalige gevolgen voor de Nederlandse handel en nijverheid.

Net als in 1787 werden in 1795 de verliezers maar zelden fysiek bedreigd. In dat opzicht toonde de ware vrijheid zich edelmoedig. De nieuwe machthebbers onderstreepten het revolutionaire proces met een maatregel die weinig praktisch effect had maar een enorme symbolische betekenis: zij veranderden de naam van het land in ‘Bataafse Republiek’.

De nieuwe Republiek moest om te beginnen een nieuwe constitutie hebben die de vermolmde constructie van de oude Unie kon vervangen. Daartoe werd naar Frans voorbeeld een Nationale Vergadering uitgeschreven van afgevaardigden uit het hele land. De eerste

volksvertegenwoordiging kreeg hiermee gestalte. De kiesprocedure was ongekend democratisch: stemgerechtigd waren alle mannen boven de twintig die niet armlastig waren of tot het huispersoneel behoorden. Ook in een ander opzicht toonde de Nationale Vergadering een nieuw soort politiek bewustzijn. De traditionele verdeeldheid tussen orangisten en staatsgezinden had meer berust op groepsbelangen dan op tegengestelde staatkundige opvattingen. In de Nationale Vergadering speelden die oude controverses eigenlijk geen rol meer. Het *hot issue* dat nu de geesten verdeeld hield was wel degelijk een politiek vraagstuk, namelijk of de nieuwe Republiek zou vasthouden aan een federalistische structuur of als eenheidsstaat zou worden georganiseerd. Deze nieuwe scheidslijn liep niet gelijk op met de oude, al waren de radicale patriotten doorgaans unitariërs en betoonden de voormalige Oranjeaanhangers zich veelal federalist. Tussen de beide blokken stond een groep van zogenaamde moderaten.

Maar ook de nieuwe democratische structuur bleek slecht bij machte hervormingen door te voeren. Na eindeloze debatten en veel procedureel gekissebis kwam er tenslotte in 1797 een ontwerpconstitutie tot stand waarin nog veel van de traditionele federale structuur overeind was gebleven. Zij werd aan de kiezers ter goedkeuring voorgelegd, waarmee de democratische verhouding tussen bestuurders en bestuurden nog eens werd onderstreept. Voor het eerst deed men ervaring op met de organisatie van de voorlichting die daarvoor nodig was: de regering kon niet meer volstaan met de gebruikelijke plakkaten op een beperkt aantal publieke plaatsen. Bij dit plebisciet werd de nieuwe constitutie echter verworpen, zodat een patstelling ontstond. Uit de lage opkomst bleek dat het enthousiasme van twee jaar eerder al danig was afgenomen.

In deze crisis deed een aantal radicalen met hulp van een groep militairen en met medeweten van de Franse gezant een greep naar de macht om uit eigen kring een nieuwe Nationale Vergadering te benoemen. Dat was in januari 1798. Deze tweede Vergadering stelde in recordtijd een radicaal unitaristische constitutie op, waarin zelfs geen echo meer weerklonk van de twee eeuwen gekoesterde traditie van de provinciale soevereiniteit. Om iedere herinnering aan het oude bestel uit te wissen werden de namen van de oude gewesten afgeschaft en kregen de nieuw ingestelde departementen, die slechts administratieve bevoegdheden hadden, nieuwe grenzen. Natuurlijk werden er problemen voorzien met het opnieuw vereiste plebisciet. Voor de goede orde werden daarom de kiezerslijsten gezuiverd van organisten en federalisten. Het restant aanvaardde in april de constitutie.

Het radicale bewind zou amper een half jaar bestaan. Een memorabel half jaar was het wel. De nieuwe machthebbers, merendeels politiek volstrekt onervaren, waren bezeten van hun voornemen het land bestuurlijk te reorganiseren, economisch te herstellen, maatschappelijk op orde te brengen en cultureel te laten opbloeien. Het gevolg was dat een overheidsapparaat van op dat moment niet meer dan enkele tientallen ambtenaren overspoeld werd door een cascade van ideeën en initiatieven, het een nog megalomaner dan het ander. In de nationalistische retoriek waarvan dit alles vergezeld ging, valt geen enkel besef waar te nemen dat het ging om een land dat in feite bankroet was en dat als het erop aankwam onder curatele stond van bondgenoot Frankrijk.

Effectief heeft dit radicale intermezzo bijzonder weinig voortgebracht. De ambities waren te veel en te groot. Maar aan de andere kant bereidde het wel een cultuuromslag voor. Men raakte in Nederland vertrouwd met de gedachte dat de regering beleid kon voe-

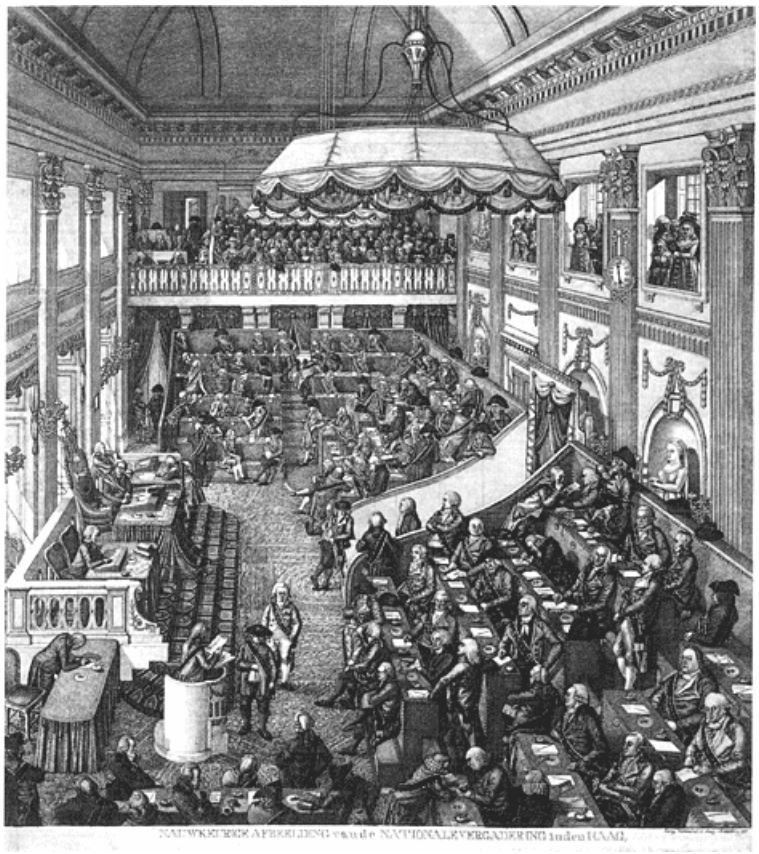

'Nauwkeurige afbeelding van de Nationale Vergadering in den Haag', door G. Kockers, 1797.

ren op gebieden die zij voordien volstrekt niet tot haar verantwoordelijkheid gerekend had. Voor de uitvoering ervan werden acht zogeheten 'agenten' benoemd, waarmee voor het eerst een soort ministersfuncties werden gecreëerd. Een van die nieuwe gebieden was het maatschappelijke en culturele leven, dat onder het agentschap van 'Nationale Opvoeding' ressorteerde. De initiatieven die op dat gebied in de volgende decennia zouden worden genomen, waren vaak voor het eerst op de politieke agenda gezet in het voorjaar van 1798, toen even de verbeelding aan de macht was.

In juni 1798 al, pleegden de moderaten met succes een tegencoup. De Fransen, die het radicale bewind met toenemend wantrouwen hadden gadegeslagen en zelf trouwens

genoeg begonnen te krijgen van revolutionaire experimenten, legden hun geen strobreed in de weg. Dat het vuur van de revolutie nu ook in Nederland grotendeels was gedoofd, betekende overigens niet dat er een krachtig verlangen ontstond naar de situatie van voor 1795. Dit bleek in de zomer van 1799. De Bataafse Republiek was toen als bondgenoot van Frankrijk betrokken geraakt in de Tweede Coalitieoorlog tegen Engeland en Rusland. Een Engels-Russisch leger, waarbij ook de zoon van de laatste stadhouder zich had gevoegd met een herstelproclamatie in zijn binnenzak, landde in Noord-Holland. Dit wekte grote beroering maar, tegen de Engelse verwachtingen in, weinig bijval; de orangisten hielden zich koest. In oktober werden de invallers met Franse hulp bij Castricum verslagen. Wat nog restte van de Nederlandse zeemacht was bij de invasie zo goed als vernietigd.

Het gematigde bewind van 1798 bepaalde zich tot consolidatie. Het draaide niets terug en entameerde niets nieuws maar hield de wrakke machinerie zo goed en zo kwaad als het ging lopende. Dat betekende onder meer dat grote delen van het bestuurlijke apparaat in handen bleven van de kringen die traditioneel de macht hadden uitgeoefend. Deze stille zelfregulatie van het systeem werd alleen maar sterker toen een nieuwe staatsgreep in 1801 een nog gematigder regering aan de macht bracht. Grote kracht achter de schermen was Frankrijk, waar Napoleon intussen een einde had gemaakt aan alle revolutionair avonturisme. Het nieuwe Staatsbewind schiep een sfeer van verzoening, onder meer door de oude provinciegrenzen en -namen in ere te herstellen en orangisten toe te staan in dienst van de staat te treden. Zij konden dit zonder loyaliteitsprobleem doen toen eind 1801 Willem V in een brief vanuit zijn slot Oranienburg in het Duitse Nassau hun daartoe de vrijheid gaf - overigens niet om van zijn kant ook een bijdrage te leveren aan de verzoening, maar in de ijdele hoop door manipulatie van binnenuit de weg te effenen voor zijn terugkeer. Inderdaad vervluchtigde na 1800 in verrassend hoog tempo de verdeeldheid die het land ruim twintig jaar had geteisterd. In haar streven naar consensus ontnam de regering zichzelf echter ook de mogelijkheid om ingrijpende maatregelen door te voeren, met name op economisch gebied. Sinds 1795 was de situatie dramatisch verslechterd. In het bijzonder in de Hollandse steden hing een desolate sfeer van verpaupering en verval. In 1805 was de nationale schuld opgelopen tot de volstrekt onwezenlijke hoogte van 1,1 miljard gulden. Dat kwam neer op 500 gulden per hoofd van de bevolking.

Ondertussen stelde Napoleon, die zichzelf in 1804 tot keizer had gekroond, nieuwe eisen ten behoeve van de financiering van de oorlog tegen Engeland. Toen het Staatsbewind zich niet toeschietelijk genoeg betoonde, verving hij het door een eenhoofdig gezag. Ofschoon in naam nog onafhankelijk, was de Republiek nu weinig meer dan een vazalstaat. Niettemin is de periode april 1805-mei 1806, waarin Rutger Jan Schimmelpenninck, getooid met de oude titel van raadpensionaris, de dienst uitmaakte, in een aantal opzichten buitengewoon productief geweest. Schimmelpennincks minister van Financiën I.J.A. Gogel legde de grondslag voor een landelijk uniform belastingstelsel, waarin bovendien het accent kwam te liggen op directe belastingen naar draagkracht. Zo werd een staatsbankroet nog net voorkomen. Andere wapenfeiten waren de onderwijswet van Adriaan van den Ende en de geneeskundige staatsregeling van Jan van Heekeren. Hiermee nam de nationale overheid de verantwoordelijkheid op zich voor respectievelijk de organisatie en de inhoud van het lager onderwijs en de kwaliteit van de gezondheidszorg.

Reeds in 1806 moest Schimmelpenninck weer het veld ruimen. Met het oog op het in dat

Stadhouder Willem V, door J.F.A. Tischbein, 1789.

'Lodewijk Napoleon koning van Holland, geboren den 4 September 1778. Opgedraagen aan het Koninglijk Museum in den Haag', door J.W. Caspari naar A. Desmoyers, ca. 1806.
Het onderschrift luidt:
Daar 't volk van Nederland een koning heeft begeert,
Louis Napoleon den scepter is vereert,
Zijne Majesteit met liefde en trouw dien heeft aanvaard,
Is zijne beeldtenis in dees print elks achting waard.

jaar afgekondigde Continentaal Stelsel, dat Engeland economisch moest isoleren, achtte Napoleon het verstandig de macht in Nederland in handen te leggen van iemand die niet gehinderd werd door al te veel gevoel voor de Nederlandse handelsbelangen. Hij koos daartoe zijn broer Lodewijk Napoleon uit en verleende hem de titel van koning. Zonder veel gedruis kwam daarmee een einde aan de Republiek die ooit op het Europese politieke toneel *de* Republiek was geweest. Nu was er het 'Koninkrijk Holland'.

De koning, nog geen 28 jaar oud, ontwikkelde snel een gevoel van engagement met het land waarin hij zeer tegen zijn zin was geparachuteerd. Op het terrein van de wetgeving volgde hij de door Schimmelpenninck ingeslagen weg, wat onder meer leidde tot een modern, op Franse leest geschoeid Wetboek van Strafrecht en Burgerlijk Wetboek. Onder zijn bewind ook werd de emancipatie van katholieken en joden bevorderd en kwam de slepende kwestie van de nieuwe verdeling van de kerkgebouwen - de nu gelijkgestelde katholieken eisten hun oude kerken terug - tot een oplossing. Verder werden de gilden definitief opgeheven, wat een einde maakte aan hun remmende invloed op nieuwe initiatieven in de nijverheid. Op cultureel gebied paarde Lodewijk een Franse neiging tot vorstelijke *grandeur* aan oprechte belangstelling voor de kunst van zijn nieuwe vaderland en dat leidde ertoe dat de overheid zich voor het eerst ging bemoeien met kunstbevordering en met de conservatie van het nationale erfgoed. Verder toonde hij bij enkele grote rampen - de ontploffing van

een kruitschip in Leiden in 1807, de overstroming van de Betuwe in 1809 - zijn betrokkenheid, waarbij hij trouwens ook bewees over gevoel voor *public relations* te beschikken: zijn optreden werd vastgelegd in gravures die een brede verbreiding vonden. En tenslotte stond hij oogluikend toe dat de bepalingen van het Continentaal Stelsel werden ontdoken. Hij was niet impopulair, deze eerste koning sinds Filips II.

Met dit al behartigde Lodewijk Napoleon de Franse belangen niet op de manier die van hem verwacht had mogen worden. Een Engelse inval op Walcheren in 1809, die overigens op niets uitliep, werd door Napoleon aangegrepen om zijn broer beentje te lichten. In 1810 werd hij tot troonsafstand gedwongen. Het jonge koninkrijk werd weer opgeheven en Frankrijk lijfde het hele gebied eenvoudig in. Nederland hield op te bestaan.

De inlijving was geen abrupte verkrachting van de soevereiniteit. Het was begonnen met een vrijwillig aangegaan bondgenootschap en geleidelijk was de kleinste partij steeds meer een satelliet van de grootste geworden. Het was ook geen complete cultuurbreuk, want de invoering van het Franse recht en de Franse administratie hield in feite een versnelling in van een al onder Lodewijk Napoleon in gang gezet proces. Met weer een nieuwe indeling in departementen werd het teruggedraaide initiatief van de radicalen van 1798 alsnog ten uitvoer gebracht. Tegenover het verlies van de nationale vrijheid stond de winst van een efficiënt bestuur. Op talloze gebieden werden vernieuwingen of rationalisaties waarover al tien jaar of langer werd gedelibereerd, nu ook metterdaad ten uitvoer gebracht. Eindelijk ook werd de staatsschuld aangepakt. De harde maatregel van de tiërcering, die inhield dat over de staatsschuldbewijzen slechts eenderde van de verschuldigde rente werd uitbetaald, bleek uiteindelijk gunstig uit te pakken. Dit alles kan de gelatenheid verklaren waarmee de inlijving werd aanvaard en ook de loyaliteit waarmee het ambtelijk apparaat, tot minister Gogel toe, het nieuwe bewind bleef dienen. Niemand beschouwde dit als collaboratie en na de bevrijding in 1813 zou ook niemand represailles eisen. De beleving van de Franse overheersing in 1810-1813 is niet te vergelijken met die van de Duitse bezetting in 1940-1945. Er was geen sprake van systematische terreur. Bovendien bestond er in brede kring groot respect voor de prestaties van Napoleon.

Dit alles betekent niet dat het verlies van de vrijheid niet als zodanig werd gevoeld. Gehaat was de preventieve censuur, al ging het hierbij meer om de symbolische betekenis ervan dan om de effectieve repressie. Zij zal trouwens de overgrote meerderheid van de bevolking koud hebben gelaten. Maar andere maatregelen maakten het Franse juk voor iedereen zeer voelbaar en het is veelbetekenend dat gedurende de jaren van de inlijving er significant meer volksoproeren en relletjes plaatshadden dan in enige periode in de vroegere Republiek. Economisch moordend waren de beperkingen die het Continentaal Stelsel oplegde. Daarmee werd ieder herstel van de handel onmogelijk gemaakt en dit werd als te onrechtvaardiger ervaren omdat de geïndustrialiseerde delen van het imperium, waaronder de Zuidelijke Nederlanden, er juist van profiteerden. Op het persoonlijke en gezinsleven werd een zware last gelegd door de voorheen onbekende dienstplicht, de zogenaamde conscriptie, die de verschrikkingen van de verre veldtocht van Napoleon in Rusland maar al te dichtbij bracht. Van de 15.000 deelnemende Nederlanders keerden er slechts een paar honderd terug.

Napoleons Russische avontuur liep, zoals bekend, op een debacle uit en luidde zijn val in. Eind 1813 verlieten de Fransen in haast Nederland, na enkele weken van grote verwar-

ring maar zonder noemenswaardige gevechten. Op dat moment was er in feite geen regering. De feestvierende volksmenigte zong ‘Oranje boven’ en riep om terugkeer van de prins, zoals zij dat in 1672 en 1747 had gedaan. Achter haar optreden zat Gijsbert Karel van Hogendorp, aristocraat en populist, een man die, even afkerig van de revolutie als van de regentenoligarchie, al in 1801 had gepleit voor een constitutionele monarchie. Hij berichtte de jonge Willem dat de tijd voor terugkeer rijp was en vormde met enkele medestanders een voorlopig Algemeen Bestuur, dat Willem na zijn triomfantelijke landing te Scheveningen - welgeregisseerd op dezelfde plaats waar zijn vader achttien jaar eerder het land zo smadelijk had verlaten - de soevereiniteit aanbood. Willem aanvaardde die, zoals hij in zijn proclamatie van 2 december verklaarde, ‘uit handen van het volk’. En zo werd met een verbluffende vanzelfsprekendheid het land dat twee eeuwen lang zijn republikeinse staatsvorm had gekoesterd als wezenlijk voor zijn identiteit een monarchie.

Koning Willem I trof een koninkrijk aan dat nauwelijks nog een schaduw was van de Republiek van nog geen halve eeuw eerder. Maar ook waren in de jaren van de diepste neergang eindelijk problemen opgelost die decennia waren meegezeuld en lagen er de fundamenten voor een gemoderniseerde staat. Een nieuw hoofdstuk was begonnen.

Eindnoten:

1 Aangehaald uit Roorda, *Ambassadeur*, 37.

3 Proloog: een hoogontwikkelde stedelijke samenleving

> De kleine Staaten bloeijen inzonderheid, omdat zy klein zyn; omdat allen de Burgers elkanderen onderling kennen, en onderling in acht neemen; omdat derzelver Souvereine Opperhoofden daar in eigen persoonen het kwaad kunnen zien, dat 'er geschied, en het goed, dat 'er verricht moet worden; en omdat hunne bevelen onder hunne oogen uitgevoerd worden.[1]

De Republiek der Verenigde Nederlanden was klein, maar juist daardoor een ideale staat om in te leven. Daar was aan het eind van de achttiende eeuw het spraakmakende deel van de bewoners het over eens. Ook al ging de *Grondwettige herstelling*, het politieke handboek van de revolutionaire patriotten waaruit het citaat hierboven afkomstig is, voornamelijk over wat er in de Republiek allemaal mis was en hoe dat alles verbeterd diende te worden, de overtuiging dat de Nederlandse Republiek in potentie een van de gelukkigste staten ter wereld was gaf de patriotse kritiek juist scherpte en rechtvaardigde het optimisme over de toekomst. Die tevredenheid over de mogelijkheden van de Republiek was niet partijpolitiek gebonden. Ook de tegenstanders van de patriotten, de orangisten, zongen mee in de lofzang op de kleine staat, al hadden ze wel een andere mening over de kwalen waaraan de Republiek leed en over de wijze waarop die behandeld moesten worden. Niet alleen de schaal van de Republiek was een reden tot vreugde, ook de voortreffelijkheid van de republikeinse regeringsvorm stond bij de strijdende partijen buiten discussie. De monarchie was het ergste dat de inwoners van de Republiek zou kunnen overkomen. Misschien was de regeringsvorm op zichzelf nog niet zo slecht en kon men zich zelfs voorstellen dat Frankrijk, Pruisen of Engeland eronder floreerden, maar dat nam niet weg dat volgens het eenstemmige oordeel van de Nederlandse opiniemakers de monarchie voor Nederland desastreus zou zijn.

Urbanisatie en economische ontwikkeling

De Republiek nam temidden van de grote monarchale mogendheden aan het einde van de achttiende eeuw een bijzondere plaats in. Frankrijk was op dat moment met ongeveer 27 miljoen inwoners het grootste land van Europa, Engeland telde in 1801 ruim negen miljoen inwoners en de Duitse keizer, het nominale hoofd van een conglomeraat van koninkrijken, vorstendommen en zelfstandige rijkssteden, regeerde over ongeveer 24 miljoen onderdanen. De Republiek stak daar met iets meer dan twee miljoen inwoners mager bij af. En zelfs dat beperkte aantal kon het land niet eens zelf voeden. Met name voor graan was de

Republiek afhankelijk van importen op grote schaal. De oorzaak hiervan was de bevolkingsdichtheid. Met 64 bewoners per vierkante kilometer was de Republiek Europees koploper. De aantallen varieerden overigens wel van provincie tot provincie. Drenthe telde amper 15 inwoners per vierkante kilometer, Noord-Holland 167.

Die bevolkingsdichtheid hing onmiddellijk samen met de hoge graad van urbanisatie. Aan het begin van de negentiende eeuw woonde in Nederland ruim 37% van de bevolking in plaatsen met meer dan 2500 inwoners. In Duitsland was dat percentage nog geen zeventien, in Frankrijk ruim twaalf en zelfs Engeland, dat in deze periode de eerste fase van de industriële revolutie met de daarbijbehorende verstedelijking doormaakte, stond met een kleine dertig procent nog duidelijk bij de Republiek ten achter. Wanneer we vervolgens een onderscheid maken naar regio, wordt de bijzondere positie van de Republiek nog sprekender. De urbanisatiegraad van de landelijke provincies buiten Holland lag met 26% nog altijd vrijwel even hoog als die van Engeland als geheel, terwijl in Holland zelf maar liefst zestig procent van de bevolking in de grotere steden woonde. Bovendien was die zestig procent niet geconcentreerd. In Engeland bijvoorbeeld was eenderde van de stadsbevolking in Londen samengeklonterd. Ook Parijs en Berlijn waren metropolen die met kop en schouders boven de rest van de steden uitstaken. En die steden lagen daar vaak in het dunbevolkte platteland als eilanden in een onafzienbare zee. In de Republiek was Amsterdam onbetwistbaar de grootste stad maar een wereldstad was het nauwelijks. In de onmiddellijke omgeving lagen tientallen kleine en middelgrote steden. Rond 1800 waren de contouren van wat pas veel later de Randstad zou worden genoemd al duidelijk zichtbaar. In het gebied omsloten door de steden Amsterdam-Haarlem-Leiden-Den Haag-Rotterdam-Utrecht woonden toen ruim 625.000 mensen, ruim dertig procent van de Nederlandse bevolking. Maar ook daarbuiten was de stad zelden ver en het platteland relatief dicht bevolkt. Voor de gemiddelde Nederlander waren rond 1800 de stad en de stedelijke omgeving daarom de natuurlijke habitat. Ook wanneer men er niet woonde, had men er regelmatig mee te maken.

Dit stedelijke netwerk van de Republiek functioneerde zowel internationaal als regionaal. Internationaal bekleedde het een sleutelpositie in een Europese gordel van handelssteden, die van Noord-Italië via Zwitserland en Zuid-Duitsland naar de Hanzesteden in het noorden en de Nederlanden in het noordwesten uitwaaierde. Tevens had in de Republiek de integratie van stad en platteland in een regionale economie en vervolgens de verbinding van deze regionale eenheden tot minstens provinciale economieën zich al rond 1600 voltrokken. Zonder die sleutelpositie in het internationale stedennetwerk en zonder die integratie van de regionale en provinciale economieën had bijvoorbeeld de specialisatie in de Nederlandse landbouw nooit kunnen plaatsvinden. De overschakeling van akkerbouw op de veel productievere en winstgevender veehouderij in het gebied ten noorden van het IJ was onmogelijk geweest zonder de omvangrijke graanimporten die via het internationale stedelijke netwerk konden worden binnengehaald en vervolgens via het regionale stedelijk systeem efficiënt gedistribueerd. Deze vervlechting van de Nederlandse regio met Europese en mondiale handelslijnen verklaart tot op grote hoogte het economische succes van de Gouden Eeuw. Ze verklaart echter tegelijkertijd de kwetsbaarheid van de Republiek. De handelslijnen moesten koste wat het kost open blijven en oorlogen ter zee waren zonder uitzondering desastreus. Neutraliteit in Europese aangelegenheden was voor alle betrokken stadsbesturen dan ook een politiek grondbeginsel.

De stad was echter niet alleen fysiek en economisch vlakbij. Ook cultureel stonden stad en platteland in nauwe betrekking met elkaar. Voor het elementaire onderwijs kon men op het platteland in bijna alle dorpen terecht, maar ook het vervolgonderwijs was zelden veraf. In de provincie Utrecht kon men naar zowel de Latijnse als de Franse school in de stad Utrecht zelf, maar ook in Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Rhenen en Montfoort. Verder waren er nog verscheidene particuliere kostscholen gevestigd op de Heuvelrug en in dorpen langs de Vecht. De dichtstbijzijnde universiteit was uiteraard die van Utrecht. Kortom: alle vormen van onderwijs lagen onder handbereik. Hetzelfde geldt voor de overige gewesten. Behalve Zeeland hadden ze zelfs alle een eigen instelling voor hoger onderwijs. Universiteiten waren gevestigd te Leiden, Groningen, Franeker, Utrecht en Harderwijk en athenaea onder meer te Amsterdam en Deventer. Wat betreft de diensten van makelaars en notarissen, van advocaten, rechtbanken en gerechtshoven valt eenzelfde verhaal te vertellen. Ook hiervoor geldt dat alle mogelijke voorzieningen dichtbij voorhanden waren.

Het hoogtepunt van dit urbanisatieproces had de Republiek al omstreeks 1675 bereikt. Daarna trad, overigens zeer ongelijk over de verschillende regio's verdeeld en niet overal in hetzelfde tempo, een teruggang op, al bleef, zoals we zagen, de urbanisatiegraad tot na 1800 de hoogste van Europa. De oorzaak ervan lag in de economische problemen waarmee de Republiek na 1670 te kampen kreeg. Die problemen waren niet te wijten aan falend ondernemerschap van de Nederlandse kooplieden. Absoluut gezien nam het nationale inkomen gedurende de achttiende eeuw zelfs nauwelijks af. Op de traditionele markten was groei echter zeer moeilijk geworden ten gevolge van de concurrentie van landen als Engeland, Duitsland en Frankrijk, die over veel grotere natuurlijke hulpbronnen beschikten. Het aanboren van nieuwe markten was met die nieuwe Europese concurrenten zo mogelijk nog moeilijker.

De economische achteruitgang trof niet alle gewesten en binnen een gewest niet alle steden in gelijke mate. De verlies- en winstrekening van de economische ontwikkeling varieerde van gewest tot gewest en van sector tot sector; de agrarische gebieden bijvoorbeeld bleven het voortdurend goed doen. De achteruitgang was dus een gradueel proces. In de zeventiende eeuw was de Republiek zonder twijfel de welvarendste staat van Europa. In de achttiende eeuw was zij zeker niet meer de welvarendste maar nog steeds wel de rijkste.

Bij dit alles voltrok zich een proces van contractie, waarbij het zwaartepunt van de economische activiteit in de huidige Randstad kwam te liggen. Het gebied benoorden het IJ, met voorheen bloeiende steden als Enkhuizen en Hoorn, was daarvan het eerste slachtoffer. Zeeland volgde. Rotterdam daarentegen profiteerde van deze verschuiving en ontwikkelde zich na 1750 zelfs tot een geduchte concurrent van Amsterdam. Maar ook binnen de Randstad lagen de kaarten steeds weer anders. Leiden verkeerde al vanaf 1650 in de problemen, met als gevolg een teruglopende bevolking, leegstand, verpaupering en zelfs afbraak van huizen. Na 1680 stagneerde in alle steden de groei, wat onder andere daarin tot uiting kwam dat nergens meer stadsuitleg plaatsvond. Een tragische illustratie hiervan levert de textielstad Haarlem, een van de laatste steden die tot uitleg overgingen. Na tientallen jaren van deliberaties werd rond 1670 eindelijk het besluit genomen om het grondgebied uit te breiden en met nieuwe wallen en poorten te omgeven. Toen de plannen na nog weer een lange reeks jaren eindelijk waren uitgevoerd, was de stad inmiddels slachtoffer geworden van de concurrentie op de internationale textielmarkt en stagneerde de groei.

Gevolg was dat het nieuwe gebied nauwelijks bewoond raakte en het stadsbestuur met zware schulden bleef zitten. Daarentegen was in op de handel georiënteerde steden als Amsterdam en Middelburg ondanks de stagnatie nog geld beschikbaar voor stadsverfraaiing, met name na 1750 toen, al was het maar tijdelijk, de handel zich enigszins herstelde. Maar ook binnen Amsterdam waren er winnaars en verliezers. Terwijl de scheepvaartsector, die vele handen werk gaf, langzaam ineenschrompelde, groeide het bankwezen fors. Maar ofschoon in deze bedrijfstak fortuinen werden verdiend, vonden slechts weinigen er een broodwinning. Deze economische verschuivingen brachten niet alleen een polarisatie van de inkomensverhoudingen teweeg, ze zetten ook de stedelijke samenleving onder druk.

De slechte economische vooruitzichten in de zeegewesten brachten veranderingen in de demografie op gang waardoor op den duur zelfs hier en daar een proces van desurbanisatie inzette. Huwelijken werden uitgesteld, hetgeen de vruchtbaarheidsperiode verkortte, wat weer tot een verlaging van het geboortecijfer leidde. Daarbij resulteerden veranderende migratiepatronen in een vrouwenoverschot. Migratie heeft van meet af aan een belangrijke bijdrage aan de economische bloei van de Republiek geleverd. Op basis van recente schattingen wordt aangenomen dat tussen 1600 en 1800 de inwijkelingen jaarlijks tien à vijftien procent aan het arbeidspotentieel hebben toegevoegd. In deze periode vestigden zich naar alle waarschijnlijkheid ruim een half miljoen immigranten definitief in de Republiek. Nog eens een half miljoen moet als transmigrant worden aangemerkt. Zij verlieten het land meestal weer direct, doorgaans in dienst van de Oost- of de West-Indische Compagnie. Tot aan het eind van de zeventiende eeuw waren het vooral mannen en volledige gezinnen die, aangetrokken door de welvaart, zich in de Republiek en dan met name in Holland vestigden. De emigratie naar de koloniën was toen nog beperkt. In de achttiende eeuw groeide echter de economische aantrekkingskracht van de koloniën, met name voor ongehuwde mannen. Tegelijkertijd nam het aandeel van ongehuwde vrouwen in de immigratiestroom toe. Het resultaat was een desastreus mannentekort. Op de Amsterdamse huwelijksmarkt bijvoorbeeld dongen naar elke 100 mannen 123 vrouwen. Beide ontwikkelingen, het opschorten van de huwelijkssluiting en de verstoring van de seksebalans, speelden een rol bij de teruggang van het inwonertal van de steden in het westen.

Had de stagnatie tot 1795 nog een wisselend beeld te zien gegeven, in de periode daarna, toen Nederland eerst bondgenoot, vervolgens vazal en uiteindelijk lijfeigene van Frankrijk werd, trad over de gehele linie een proces van verarming op. De bijna permanente zeeoorlog met Engeland (door de vroegere regenten altijd vermeden) en de daarbijbehorende blokkades hadden een verwoestende uitwerking op de economie. Nadat Engeland al halverwege de achttiende eeuw Nederland had ingehaald op handelsgebied, volgde rond 1800 een overvleugeling op de internationale geldmarkt. Illustratief is ook dat Engeland kort na 1800 ook de plaats van de Republiek als Europa's meest geürbaniseerde staat zou overnemen. Nog steeds kwamen de landgewesten er relatief redelijk van af, maar het verstedelijkte deel van de Republiek kende na 1795 alleen nog maar verliezers. In Amsterdam, dat nog lang het verval had weten te weren, liep tussen 1795 en 1815 het inwonertal met een kleine twintig procent terug door vertrek en een drastisch gestegen sterftecijfer, terwijl het aantal bedeelden toenam. Hele stadsdelen raakten ontvolkt. In Middelburg werden met het puin van ingestorte huizen dammen gelegd over ingestorte bruggen -

beide ten slachtoffer gevallen aan achterstallig onderhoud ten gevolge van de malaise. De steden waren nog steeds de ruggengraat van de Nederlandse samenleving, maar van hun welvaren van weleer was nog maar weinig over. Na 1815 zou een langzaam herstel intreden. Stedelijke nieuwbouw en stadsuitleg waren echter pas in de tweede helft van de negentiende eeuw weer nodig.

Stad en politiek

De macht van de steden in de Republiek was niet het resultaat van de urbanisatie. Zij kwam voort uit de unieke politieke constellatie. Op zichzelf pasten de Nederlandse steden in het Europese patroon. Alle stedelijke constituties waren in zekere zin uniek maar er bestonden toch gemeenschappelijke kenmerken. Zo werden overal in Europa steden door een collectief bestuurd. Zetels in dat collectief werden verworven via verkiezingen, waarbij overigens slechts een deel van de stadsbewoners stemgerechtigd was. De samenstelling van dat electoraat toonde grote lokale verschillen maar vrouwen waren onveranderlijk uitgesloten. Ook van het bestuur: een vrouw kon in een dynastieke functie de hoogste macht erven - keizerin Maria-Theresia van Oostenrijk, tsarina Catharina de Grote van Rusland - maar een verkiezing tot stadsbestuurder was ondenkbaar. Intussen legden bestuurders vaak dynastieke aspiraties aan de dag, wat tot uiting kwam in manipulaties om de macht binnen de families te houden. Deze praktijk werd echter ook telkens weer scherp bekritiseerd en erfelijk werden de stedelijke functies nooit.

In hun bestuursstructuur weken de steden van de Republiek niet af van dit algemene patroon. Maar verder waren er belangrijke verschillen. In de grote Europese monarchieën hadden de stadsbesturen bij het formuleren en uitvoeren van de stedelijke politiek meestal met drie geduchte concurrenten te maken: het centrale gezag, de kerk en de stadsbewoners zelf. In de Republiek ontbrak een krachtig centraal gezag, was er nauwelijks sprake van een adellijk-monarchale macht en ook de macht van de kerk was er minder groot dan elders. Uniek was deze onafhankelijkheid niet: veel steden in de eerder genoemde Europese stedengordel hadden zich een grote mate van autonomie weten te verwerven. De vrijheden van de Nederlandse steden staken daar echter nog weer gunstig bij af. Bovendien was de politieke en economische macht van de Republiek uniek. Geen stedenrepubliek genoot een vergelijkbare internationale reputatie.

Sinds de zestiende-eeuwse Opstand, waarbij de vorst was afgezworen, berustte de soevereiniteit in de Republiek bij de gewestelijke statenvergaderingen. Het centrale gezag speelde nauwelijks nog een rol van betekenis. In moderniserende monarchieën als Frankrijk of de onder het Habsburgse Rijk ressorterende Zuidelijke Nederlanden was de macht van de vorst juist toegenomen ten koste van de gewestelijke zelfstandigheid. In de merkwaardige constitutionele verhoudingen van de Republiek hadden de stadhouders als voornaamste vertegenwoordigers van het centrale gezag nog wel enige greep op de stadsbesturen, een greep die ze na de crises van 1674 en 1747 zelfs fors wisten te versterken, maar een reële bedreiging voor de stedelijke zelfstandigheid vormden ze nooit.

Binnen de soevereine gewestelijke statenvergaderingen waren het vooral de steden die hadden geprofiteerd van de rebellie tegen Spanje. Vóór de Opstand was de macht er gedeeld door drie partijen: de adel, de geestelijkheid en de steden. In de protestantse

Republiek was de macht van de katholieke kerk gebroken. De geestelijkheid was uit de statenvergaderingen verdwenen en de kerkelijke goederen waren veelal door de steden genaast. Zij bekostigden er voorheen kerkelijke taken uit, zoals onderwijs, armenzorg en de bezoldiging van de - nu gereformeerde - predikanten. In de bestuurscolleges was de gereformeerde kerk niet als zodanig vertegenwoordigd en zij heeft in de Republiek dan ook nooit een onbetwiste machtspositie vergelijkbaar met die van de katholieke kerk elders kunnen verwerven. Regionale classes en soms zelfs lokale consistories konden het de stadsbesturen knap lastig maken, maar hun politieke invloed is op geen enkel moment van doorslaggevende betekenis geweest. Een Nationale Synode zou haar tanden hebben kunnen laten zien, ware het niet dat voor het bijeenroepen daarvan toestemming van de gewestelijke staten nodig was en die is na de Synode van Dordrecht in 1618-1619 nooit meer verleend.

Ook de adel was niet ongeschonden uit de Opstand tevoorschijn gekomen. Als stand bleef zij wel vertegenwoordigd in de gewestelijke statenvergaderingen maar veel katholieke geslachten hadden de Republiek verlaten, nieuwe adel werd niet meer gecreëerd en in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw was een niet onaanzienlijk aantal geslachten uitgestorven. Aan het einde van de achttiende eeuw was met name in Holland en Zeeland de politieke betekenis van de adel nog maar zeer beperkt. Niet meer dan zo'n tien procent van de grond was hier in adellijk bezit. In landgewesten als Overijssel en Gelderland stond de adel er beter voor doordat het grondbezit hier nog wel een politieke basis verschafte. Typerend is echter dat ook hier adellijke families die op politieke macht uit waren niet streefden naar het verwerven van meer bezit maar naar het bezetten van posities in de stadsbesturen.

Zo waren in de Republiek de steden de kern van het politieke bedrijf geworden. Ze hadden zich van de vorst boven zich ontdaan en hun concurrenten in de macht, adel en kerk, wisten ze doorgaans behoorlijk in toom te houden. Het vertegenwoordigend stelsel dat in de Republiek van kracht was, hield in dat over alle nationale beslissingen die door de Staten-Generaal, het voornaamste bestuurlijke lichaam op centraal niveau, werden genomen, eerst op provinciaal niveau - in de gewestelijke statenvergaderingen - en vervolgens op lokaal niveau - in de stadsbesturen - moest worden gedelibereerd. En dat lokale niveau was ruim in de gewestelijke staten vertegenwoordigd. De Republiek telde een kleine honderd steden met meer dan 2500 inwoners en daarvan waren er maar liefst 57 via de gewestelijke statenvergaderingen direct bij de nationale besluitvorming betrokken.

Op gewestelijk niveau verliep de besluitvorming eveneens moeilijk. In de Hollandse statenvergadering bijvoorbeeld hadden, naast de ridderschap die de adel vertegenwoordigde en over één stem beschikte, achttien steden een stem en besluiten dienden met eenparigheid te worden genomen. In theorie kon Medemblik met zijn nog geen tweeduizend zielen een besluit blokkeren, ook al stond het honderd maal grotere Amsterdam erachter. In de praktijk liep het zo'n vaart niet, maar dat laat onverlet dat het in de Republiek de steden waren, van groot tot klein, waar het landsbeleid werd gemaakt.

En dan was er nog de derde macht waarmee de stadsbestuurders te maken hadden, die met de minste zeggenschap maar het grootste potentieel: de inwoners. Hun invloed op het bestuur was beperkt. De leden van de vroedschap, het hoogste bestuurscollege in de stad, werden voor het leven benoemd. Sinds de Opstand hadden de stedelijke bestuurscolleges ernaar gestreefd de medezeggenschap van de stadsbevolking bij de vroedschapsverkiezin-

gen terug te dringen. Het resultaat verschilde van gewest tot gewest. In Holland was de rol van corporatieve organisaties als gilden en schutterijen bij de magistraatsbenoemingen tot praktisch nihil gereduceerd. Elders in de Republiek was hun betekenis groter maar van effectieve volksinvloed was nergens sprake. Alleen wanneer de lokale regenten onderling verdeeld waren, konden andere krachten hun invloed laten gelden. Dit gebeurde nogal eens in tijden van crisis zoals in 1672, 1747 en tijdens de revolutie van 1780-1787. Regenten die het onderspit hadden moeten delven in de stedelijke raadkamer dreigden dan hun zin door te drijven door gemene zaak te maken met de stadhouder, met vertegenwoordigers van de stedelijke organisaties of met ontevreden groepen in de gereformeerde kerk. In zulke situaties bleek hoe beperkt de politionele mogelijkheden van de stedelijke regenten eigenlijk waren: oproeren en wetsverzettingen waren dan ook schering en inslag. Bij die wetsverzettingen moesten regenten vaak het veld ruimen en slaagden anderen erin op het schild van de volkswil of gesteund door stadhouder en de gereformeerde orthodoxie een plaats in de vroedschap te verwerven. Wanneer de gelederen van de regenten zich vervolgens weer sloten, bleek het met de volksinvloed echter snel gedaan.

De Republiek werd in de praktijk bestuurd door een groep van zo'n tweeduizend stedelijke regenten. De meeste van hen waren echter meer administrateur dan politicus. Het overgrote deel - zo'n 1500 man - hield zich uitsluitend bezig met de dagelijkse gang van zaken in de stad. Ze bestuurden liefdadigheidsinstellingen en controleerden de stedelijke armenzorg, ze hielden toezicht op de stedelijke belastingheffing, waren betrokken bij de rechtspraak over kleine zaken en hielden de gilden in het gareel. Dit alles met steun van een uiterst beperkt ambtelijk apparaat. Slechts een kleine elite van het regentencorps was verantwoordelijk voor de zaken die het gewest of de Republiek als geheel aangingen. Zij fungeerden als afgevaardigden naar de gewestelijke statenvergaderingen, zaten in de dagelijkse besturen of vervulden vertegenwoordigende functies in de Staten-Generaal. Ook op deze niveaus was de ambtelijke ondersteuning opmerkelijk bescheiden. De laatste raadpensionaris van de Republiek, Laurens Pieter van de Spiegel, deed zijn zaken af met de hulp van slechts een paar klerken. In dat opzicht week de bestuurlijke gang van zaken in de Republiek steeds sterker af van die in Frankrijk of de Zuidelijke Nederlanden. Daar probeerden fors uitdijende centrale overheidsapparaten hun greep op de provincie te vergroten door middel van een gestage stroom van administratieve vernieuwingen. In Nederland poogde een veelhoofdig decentraal gezag, ondersteund door een uiterst bescheiden apparaat en geleid door een bestuurlijke filosofie van compromissen sluiten en de boel op zijn beloop laten, landsbelang, stedelijk belang en eigenbelang met elkaar in overeenstemming te brengen.

Het zou niet moeilijk zijn het bestuur van de Republiek af te schilderen als de corrupte dictatuur van een kleine coterie van onderling verwante regentenfamilies. Berucht is het rond het midden van de zeventiende eeuw in zwang geraakte gebruik van de contracten van correspondentie, waarin de vroedschapsbenoemingen tot ver in de toekomst onder de heersende families werden verdeeld. Ook zijn er meer dan voldoende voorbeelden van regenten die hun ambt schaamteloos ten eigen bate benutten. Vooral tegen het einde van de achttiende eeuw, toen meer en meer regenten, ook door de hoge belastingen, financieel steeds dieper in het moeras geraakten, werd de exploitatie van het bestuursambt een middel om de gaten in het eigen huishoudboekje te dichten. Toch is het de vraag of er in de

samenleving van het *ancien régime* betere manieren voorhanden waren om de juiste man op de juiste plaats te krijgen. Bovendien lijkt het erop dat het ambtsmisbruik, ook al door de kleinstedelijke sociale controle, in de Republiek nooit die vormen heeft aangenomen die in de absolutistisch geregeerde staten gangbaar waren. Wel werden aan het einde van de achttiende eeuw, met name in verlicht-patriotse kring, de protesten ertegen steeds luider, aangewakkerd door de groeiende economische problemen waarmee de steden werden geconfronteerd. Overal weerklonk de roep om controle op de regentenregering en om een samenstelling van de bestuurscolleges op basis van medezeggenschap van de burgers.

Stad, staat en financiën

Omdat in de Nederlandse Republiek sinds de late zestiende eeuw de stad de spil was van het politieke systeem, verliep het proces van staatsvorming hier anders dan in de grote monarchieën. Daar was de vorst het centrum en veelal de drijvende kracht achter de uitbreiding van de macht van de staat; vanuit die centrale positie poogde hij met tal van maatregelen en de creatie van steeds weer nieuwe instituties zijn greep op de periferie te vergroten. In de Republiek ontbrak zo'n centrale macht en werd het proces van schaalvergroting juist vanuit de periferie, vanuit de steden vormgegeven. Deze gang van zaken had duidelijke voordelen maar tevens evidente nadelen. De geschiedenis van de belastingen kan dit illustreren.

Voor de vroegmoderne staat in Europa was belastingheffing de sleutel tot de groei van de staatsmacht. Zonder belasting ontbeerde de staat de middelen om de uitdijende overheidsbureaucratie te financieren. Bovendien had de vorst zich het monopolie op geweld toegeëigend en dat betekende dat hij geld nodig had voor zijn leger. De vroegmoderne staat was daarom succesvoller naarmate ze beter in staat bleek de belastingdruk op te voeren en de belastingen efficiënt te innen. Voor de Republiek gold dit in versterkte mate. Immers, ook al was haar buitenlands beleid gericht op vrede ter bescherming van haar kwetsbare economische communicatielijnen, om die belangen veilig te stellen heeft zij heel wat oorlogen moeten voeren. DAt begon met de Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje tussen 1568 en 1648, vervolgens waren er de Engelse Zeeoorlogen van 1652-1674, daarna de uitputtingsslag tegen het Frankrijk van Lodewijk XIV tussen 1672 en 1715 en ook nog in de achttiende eeuw hebben oorlogen tegen Frankrijk en Engeland de schatkist van de Republiek geteisterd. Het is dan ook niet toevallig dat de begroting van de Staten-Generaal, de Staat van Oorlog werd genoemd.

Van een landelijke belastingheffing ter bestrijding van de kosten van de Unie was geen sprake. Verzet tegen de fiscale centralisatiepolitiek van de landsheer was juist een van de beweegredenen voor de Opstand tegen Spanje geweest. In de Republiek bleef belastingheffing een provinciale aangelegenheid. Wel waren de verschillende gewesten een jaarlijkse bijdrage aan de Unie verschuldigd volgens een vaste verdeelsleutel, die rond 1600 was ingesteld. De hoogste bijdrage kwam van Holland: 58%, de laagste van Overijssel: zo'n zes procent. Ondanks het feit dat de economische krachtsverhoudingen tussen de provincies aan verandering onderhevig waren, bleef de quote tot het einde van de Republiek ongewijzigd.

Het recht van belastingheffing was echter niet uitsluitend voorbehouden aan de provinciale statenvergaderingen. Binnen elk gewest had een veelheid aan autoriteiten als steden,

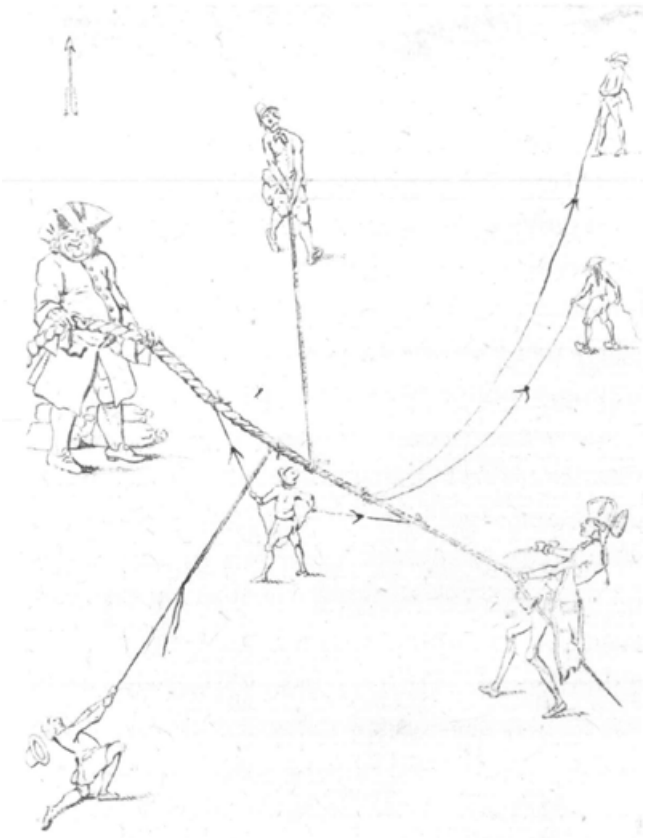

'Algemeene regeering van Holland', spotprent uit de Lantaarn *van Pieter van Woensel, 1792. De zeven figuren staan voor de zeven gewesten; hun verschillend formaat verbeeldt de onevenredige machtsverdeling tussen Holland en de overige gewesten ten tijde van het oude staatsbestel.*

waterschappen en admiraliteitscolleges ook die bevoegdheid. Toch was het fiscale stelsel in de Republiek voor de tijd modern, efficiënt en kende het een hoge opbrengst. De autoriteiten legden een grote inventiviteit aan de dag en ontwierpen een breed scala aan belastingen, variërend van accijnzen tot allerlei typen heffingen op inkomen en vermogen, aangevuld met stedelijke belastingen en een verscheidenheid aan tollen en waterschapsheffingen.

Het grote voordeel van dit complexe stelsel was dat per gewest en per stad een specifieke mix aan fiscale middelen kon worden ontworpen, aangepast aan de lokale of regionale verhoudingen en de draagkracht van de bevolking. Het resultaat was een efficiënte belastingheffing met een breed maatschappelijk draagvlak. De hoge belastingopbrengst verklaart mede de buitenproportionele rol van de Republiek op het Europese toneel tot 1715. In een tijd van huurlegers was Nederland uitsluitend dankzij de hoge belastingopbrengsten in staat de grote legers op de been te houden die zijn Europese rol vereiste.

Na 1715 verloor de Republiek deze voorsprong. Engeland en Frankrijk experimenteerden met de fiscale regimes die de Republiek zo'n hoog belastinginkomen hadden verschaft en dankzij hun omvangrijker bevolking was het rendement ervan daar al snel veel hoger. Daarom was de belastingdruk in Frankrijk aan de vooravond van de Revolutie slechts de helft van die in de Republiek. De voortdurende staat van oorlog schroefde in de Republiek

niet alleen de belastingdruk op, maar was ook verantwoordelijk voor een snel groeiende staatsschuld. Na afloop van de Spaanse Successieoorlog in 1715 was maar liefst zeventig procent van de inkomsten van het gewest Holland nodig voor rentebetaling en schuldaflossing. De introductie van nieuwe belastingtypen bracht met zich mee dat de Republiek haar belastingplafond naderde. Tot ongeveer 1670 bestond het leeuwendeel van de belastingen uit accijnzen, die vooral op het armste deel van de bevolking drukten. Al spoedig daarna werden aan inkomens en vermogens evenzeer zware heffingen opgelegd. In de achttiende eeuw hielden de bezitters van Hollandse staatsobligaties die 4% deden, daarvan slechts 2,5% over. De rest werd wegbelast. Grondbezitters moesten zich vaak tevredenstellen met de helft van hun bruto pachtopbrengsten.

Als gevolg van de grote staatsschuld en de toenemende belastingdruk was er nauwelijks ruimte voor nieuwe initiatieven. Verbetering van onderwijs, armenzorg of gezondheidszorg ging de financiële mogelijkheden van de Nederlandse overheden al gauw te boven. Ook de neutraliteitspolitiek van de Republiek in de achttiende eeuw had vooral een fiscale achtergrond. Ook al had zij nog steeds de status van grote mogendheid, de financiële onderbouwing van die positie deugde allang niet meer en nieuwe oorlogen betekenden een begrotingsramp. Een grondige hervorming van het belastingsysteem bleek oneindig ingewikkeld, al was het alleen al omdat het nauwelijks mogelijk bleek een balans op te maken van de werking en opbrengsten van het volledig gedecentraliseerde belastingstelsel. Licht kon daardoor de indruk ontstaan - en de patriotten van 1780 maakten dat verwijt tot de kern van hun protesten - dat het gehele stelsel ontworpen was om de stedelijke elites buiten schot te houden.

Intussen nam de scheefgroei tussen de gewesten toe. Agrarische regio's als Overijssel, Gelderland en de Generaliteitslanden deden het in de achttiende eeuw economisch veel beter dan de zeegewesten, maar de belastingdruk was er tegen het eind van de eeuw slechts eenderde van die in Holland. Toch klaagden alle gewesten en binnen de gewesten weer de respectieve steden zonder uitzondering over de ongelijke lastenverdeling en verzochten ze beurtelings om verlaging van de quote. Omdat precies inzicht in de werking van het belastingsysteem ontbrak en evenmin duidelijk was welke schouders de meeste lasten te dragen hadden gekregen, was het bijzonder moeilijk om die claims te ontzenuwen. Voor een grootscheepse hervorming was echter geen consensus te krijgen. De meeste bestuurders verwachtten van een verandering nog groter onheil voor hun stad of gewest dan van het doormodderen met het bestaande systeem. Zo was een decentraal stelsel dat in de zeventiende eeuw de grondslag was geweest voor de kracht van de staat, in de achttiende eeuw een molensteen om de nek geworden die modernisering en een evenredige lastenverdeling sterk bemoeilijkte.

Stad en burger

Binnen de steden waren de inwoners allerminst gelijk. Wanneer achttiende-eeuwse officiële stukken het over stedelingen hebben, maken ze een scherp onderscheid tussen burgers en ingezetenen. Dit was geen sociaal, maar een juridisch onderscheid. De Republiek was een corporatieve staat, dat wil zeggen dat instellingen, gebieden, steden en beroepsorganisaties als gilden alle beschikten over een eigen juridisch statuut met eigen plichten, voorrechten en privileges. Men kon deel krijgen aan de stedelijke corporatie door het poorter-

schap te verwerven. Pas dan werd men burger en pas dan stond ook het lidmaatschap van andere corporatieve organisaties als gilden of schutterijen open.

Corporatieve organisaties als de gilden of de schutterijen vervulden vele functies. Via deze corporaties probeerden de burgers hun economische belangen te verdedigen en hun politieke wensen kracht bij te zetten. Ook al hadden de meeste stedelijke oligarchieën deze corporaties buiten spel weten te zetten bij de voornaamste politieke benoemingen, ze fungeerden nog steeds als instrumenten om de belangen van de poorters te verdedigen. De meeste gilden en schutterijen waren zich er wel degelijk van bewust dat ze oorspronkelijk, in een grijs maar goed gedocumenteerd verleden, over meer invloed hadden beschikt. In tijden van crisis werden tal van rekesten gepresenteerd waarin de burgers die iets te verliezen hadden, verwezen naar hun oude privileges en naar de rechten van de corporaties waar men deel van uitmaakte. Op grond daarvan eisten ze medezeggenschap of zelfs een verruiming van de toegang tot de bestuurlijke elites. De regentenaristocratie kon deze bezwaren niet zomaar naast zich neer leggen. Uiteindelijk waren de schutterijen verantwoordelijk voor de rust en orde in de stad. De bescherming van de regenten lag dus in handen van de rekestrerende en rebellerende schutters. Op zijn beurt probeerde het stadsbestuur de schutterijen onder controle te houden door actieve bemoeienis met de officiersbenoemingen.

Greep te hebben op de schutterij was voor de bestuurlijke elite dus een zaak van levensbelang en met betrekking tot de gilden gold in feite hetzelfde. Juist de corporatieve ordening van de meeste beroepen en bedrijven verschafte het stadsbestuur een voortreffelijk instrumentarium om in te grijpen in het stedelijk economisch leven. Gilden waren onderworpen aan stedelijke regelgeving en via de gildenregulering kon het stadsbestuur de vestiging van bedrijven in een stad aantrekkelijk maken en zelfs bevolkingspolitiek bedrijven. Stadsbesturen droegen er daarom zorg voor dat in elk gilde een lid van de stedelijke vroedschap een leidende functie bekleedde. Zij waren er daarom eveneens op gespitst om zoveel mogelijk beroepen en bedrijven in gilden onder te brengen.

Het onderscheid tussen burgers en ingezetenen was niet het enige dat er toe deed in de steden. De bevolking was ook opgenomen in een ingewikkelde sociale piramide. Onderaan bevond zich het gemeen, het proletariaat bestaande uit bedelaars, straathandelaren, losse arbeiders, marskramers en dienstpersoneel, bovenaan het regentenpatriciaat, en daartussen de burgerlijke of middelbare stand. Echt inzicht biedt die indeling niet. Het sociale bouwwerk was een uiterst complex geheel van naadloos in elkaar overgaande lagen en sublagen dat voortdurend in beweging was. De middelbare stand bijvoorbeeld bestond weer uit minstends drie onderscheiden lagen. De laagste werd gevormd door eenvoudige ambachtsbazen, kleine winkeliers en laag betaalde stedelijke functionarissen zoals brugwachters en waagdragers. De volgende groep bestond uit hoger geschoolden zoals boekhouders, schoolmeesters en kantoorbedienden, alsmede de grotere ambachtsmeesters en gespecialiseerde winkeliers. Tot de hoogste laag, de grote of brede burgerij, behoorde de meerderheid van de kooplieden, academici als artsen, juristen en predikanten, notarissen (toen nog geen academisch beroep) en vooral ook hogere ambtenaren zoals secretarissen en ontvangers. De plaats in de sociale piramide was echter allerminst zeker, met name niet voor de onderste lagen van de burgerij. Ongunstige economische ontwikkelingen en persoonlijke rampen als ziekte en invaliditeit konden een gezin snel financieel in het verderf storten, wat dan al spoedig leidde tot daling op de sociale ladder.

Een van de opvallende kenmerken van de steden in de Republiek was de omvang van de sociale zorg. Deze had niet zoals elders in het monarchale Europa een incidenteel karakter. Daar beperkte de overheidsbemoeienis met de armen zich doorgaans tot hulp in tijden van hongersnood. In de Republiek had de armenzorg zich ontwikkeld tot een permanent systeem. In Amsterdam ontving in de achttiende eeuw 's winters een kleine vijftien procent van de bevolking geheel of gedeeltelijk steun. In de zomer nam als gevolg van een groter aanbod van werk de omvang van de bedeling dan weer af. De armenzorg was ingesteld in de zeventiende eeuw, toen de Republiek een welvaartseiland in Europa was; hij was dan ook niet ontworpen om omvangrijke werkloosheid op te vangen, maar om een aanvulling te bieden op het inkomen van degenen die buiten hun schuld tijdelijk in kommervolle omstandigheden waren geraakt. Anders gezegd: de armenzorg diende als vangnet bij fricties op de arbeidsmarkt. Werkgelegenheid en armenzorg vormden de rechtvaardiging van een draconisch regime ten aanzien van bedelarij en criminaliteit.

De relatieve omvang en verscheidenheid van het armenzorgvangnet waren niet los te zien van het stedelijk karakter van de Nederlandse samenleving. In de stad - en trouwens ook in grote delen van het platteland - had het kerngezin, bestaande uit vader en/of moeder en kinderen, al zijn intrede gedaan. Inwonende verwanten waren eerder uitzondering dan regel. Door de vroege verstedelijking en de omvangrijke migratie waren de mogelijkheden om een beroep op de familie te doen niet zelden beperkt en moesten de overheden voor oplossingen zorgen. Zieken, wezen, bejaarden en weduwen konden altijd aanspraak maken op een plaats in een van de vele gestichten, al was het regime daar vaak zo onaantrekkelijk dat de meesten probeerden er zo lang mogelijk buiten te blijven.

Tot omstreeks 1770 lijken vraag en aanbod op het terrein van de armenzorg redelijk met elkaar in evenwicht geweest te zijn. Maar als gevolg van de economische problemen waarmee de meeste steden toen te maken kregen, werd het beroep op het sociale vangnet steeds groter, terwijl de inkomsten van de armenkassen daalden. Het systeem was toegesneden op periodieke hulpverlening en men wist zich geen raad met het leger structureel werklozen dat begon te ontstaan. Hiermee ving een verpaupering van de Hollandse binnensteden aan, terwijl ook vele lieden van ‘matigen burgerhuize’, zoals de tijdgenoten het omschreven, in hun bestaanszekerheid werden bedreigd. Typerend is in dit verband dat arbeidsonlusten, die voordien een gebruikelijk verschijnsel waren geweest, na 1770 uiterst zeldzaam werden. De werkloosheid had langzamerhand zulke vormen aangenomen dat niemand er meer aan dacht zijn positie op het spel te zetten. Leiden, dat in zijn textielindustrie een grote traditie van arbeidersoproeren had gekend, wekte daardoor in de laatste jaren van de Republiek de indruk van voorbeeldige sociale rust. Die rust was echter schijn. In de steden was een armoedecultuur ontstaan waarvoor niemand de ogen kon sluiten. Temeer niet omdat van een gesegregeerde wooncultuur van rijk bij rijk en arm bij arm geen sprake was. Arm en rijk woonden dwars door elkaar in volgepakte binnensteden en sociale problemen waren direct om de hoek zichtbaar.

Wanneer we overigens zouden afgaan op berichtgeving uit de tijd zelf, zou het Nederlandse regentenpatriciaat in de tweede helft van de achttiende eeuw zich steeds meer van de gewone burgerij hebben afgezonderd. Dit zogenaamde aristocratiseringsproces was geworteld in het verleden maar zou onder druk van economische teruggang en verpaupering opnieuw verscherpt zijn. Van een na-apen van de Franse adel is echter weinig geble-

ken. Het Nederlandse regentenpatriciaat hield zijn stand op, maar smeet niet met geld. Regenten deden weinig aan imponeeruitgaven. Men was zuinig en het instandhouden van het familiekapitaal was het voornaamste doel. Nieuwe huizen werden zelden gebouwd. Hoogstens werd een nieuwe gevel opgetrokken en gebroken serviesgoed werd nog steeds gelijmd. Frans sprak men wel, maar Frans was de eerste taal van Europa en de beheersing van dat Frans liet nog vaak veel te wensen over.

Van de burgerij probeerde het patriciaat zich wel te onderscheiden. Werken met de handen beschouwde een regent bijvoorbeeld absoluut als beneden zijn waardigheid. Alleen leden van de burgerij moesten op een dergelijke manier aan de kost komen. Koetsen, fraaie gevels, paarden, verzamelingen en grote aantallen dienstboden waren natuurlijk statussymbolen die de regenten duidelijk deden afsteken bij de rest van de bevolking. Het is echter maar de vraag of het hiermee verbonden gedrag uitsluitend gericht was op de instandhouding van de scheidslijn met de burgerij. Minstens zo belangrijk was de behoefte ook binnen de rangen van het patriciaat piketpaaltjes te slaan. Het is duidelijk dat het lokale patriciaat de toelating van nieuwe families tot de regeringsambten poogde te bemoeilijken. Even duidelijk is dat dit lang niet altijd lukte. Wanneer we dan ook nog in aanmerking nemen dat er altijd vele families waren die over net zo veel vermogen beschikten als het patriciaat maar desondanks tot de burgerij gerekend moesten worden, is de conclusie gerechtvaardigd dat de sociale scheidslijnen in de Republiek rafelig en weinig precies zijn gebleven. Ze verschilden bovendien van stad tot stad. Ook al poogde het regentenpatriciaat zich met wisselend succes steeds duidelijker te onderscheiden, de sociale afstand tussen de verschillende lagen was in de Republiek en dan met name in het verstedelijke deel veel geringer dan in het monarchale Europa. Het is echter wel mogelijk dat in de beleving van de tijdgenoot de kloof tussen regenten en burgers groeide en juist in crisistijd kon die perceptie als wapen worden gebruikt.

De afwezigheid van aparte woongebieden voor de verschillende sociale groepen maakt een ander kenmerk van het Nederlandse stadsleven zichtbaar: tolerantie. Overigens een vorm van tolerantie die we misschien beter als dulden kunnen omschrijven en niet als het als volwaardig accepteren van afwijkend gedrag. Dit type tolerantie is misschien wel het meest kenmerkende element van de sociale omgang in de Nederlandse stedelijke samenleving geweest. Schipperen om de rust te bewaren was de kern van de politieke verhoudingen. Deze gedragslijn was ook een uitvloeisel van het stadsleven. De Nederlandse steden van het *ancien régime* waren overvol. In de toenmalige Amsterdamse Jordaan woonden bijvoorbeeld de meer welgestelde families aan de relatief brede doorgaande straten. Onder deze huizen waren echter vele kelderwoningen en op de achtererven kon men een bonte verzameling kleine woningen aantreffen die verbonden waren door een wirwar van steegjes of soms zelfs alleen maar toegankelijk waren via gangen onder de woonhuizen door. Daar woonden en werkten grote aantallen mensen. Deze verdichting van de stad was een product van de zeventiende eeuw toen de bevolkingsgroei het snelst verliep, maar in de achttiende eeuw was hierin nog nauwelijks verandering gekomen. Om greep te krijgen op deze opeengepakte mensenmassa had de stedelijke overheid de stad in wijken verdeeld met aan het hoofd enkele wijkmeesters die belast waren met taken als nachtwacht, brandbestrijding of het innen van belastingen.

Minstens zo belangrijk waren echter de informele buurtorganisaties. Zij omvatten vaak

niet meer dan enkele stegen en sloppen. Onder leiding van enkele zelfgekozen functionarissen hielden ze zich bezig met eenvoudige vormen van armenzorg, zorgden ze voor de vuilverwijdering en regelden ze allerlei praktische zaken die de buurt aangingen. Tevens speelden ze een belangrijke rol bij de *rites de passage*. Zo was het bij sterfgevallen goed gebruik dat de overledene door de gehele buurt ten grave werd gedragen. Voornaamste doel van de 'gebuyrten' was het bestendigen van de goede verhoudingen en daarmee van orde en rust in de buurt. Daartoe dienden de jaarlijkse maaltijden waaraan de gehele buurt aanzat, maar ook de buurtreglementen. Deze zogenaamde buurtboeken bevatten regels waarin op allerlei kleine vergrijpen, zoals vechtpartijen, dronkenschap, het slaan van de echtgenote, stevige boetes werden gesteld. Voor ingewikkelder ruzies bestond een systeem van arbitrage. Pas wanneer ook dat niets meer uithaalde deed men een beroep op het stedelijk rechtssysteem. Voor allerlei zaken waarvoor men in de onpersoonlijke stad van de negentiende en twintigste eeuw een beroep zou gaan doen op de politie, bestond in de Nederlandse stedelijke samenleving van het *ancien régime* een respectabel zelfregulerend systeem van sociale controle, met behulp waarvan de stedelingen hadden geleerd te geven en te nemen.

De Nederlandse stad was een complex sociaal mechanisme, gereguleerd door een onderhandelingseconomie waarin het compromis het hoogste goed was. Niet beschikkend over veel politionele mogelijkheden trachtten de regenten tussen de klippen van de politieke, sociale en religieuze tegenstellingen door te zeilen en, zonder zaken op de spits te drijven, oplossingen te zoeken die voor een steeds wisselende meerderheid aanvaardbaar waren. Op economisch terrein probeerden de gilden de onderlinge verhoudingen werkbaar te houden, terwijl in de wijken de buurtorganisaties conflicten kanaliseerden. In dit systeem konden niet alleen tegenstellingen worden opgelost, het was ook flexibel genoeg om grotere schokken zoals de permanente immigratie en de confrontatie met andere zeden en gewoonten op te vangen.

Ideëel was deze tolerantie dus allerminst en toen de noodzaak ervan in de loop van de achttiende eeuw verminderde, kwam dat steeds duidelijker aan het licht. De afnemende betekenis van de Republiek als immigratieland, de groeiende economische problemen en de bijbehorende ontvolking van de steden maakten dat er steeds minder een beroep werd gedaan op het aanpassingsvermogen van de stadsbewoners. Dit leidde ertoe dat hun sociale flexibiliteit merkbaar slonk. Het merendeel van de steden van de Republiek was toch al niet groot maar nu kregen zij onmiskenbaar een kleinsteedser karakter. Dat bevorderde hun weerbaarheid tegen de sociale spanningen van de tweede eeuwhelft bepaald niet.

Religie en tolerantie

Sociale spanningen, economische geschillen en politieke twisten waren echter niet de enige conflicten die de rust in de stad konden verstoren. Ook op religieus gebied lag er voldoende splijtstof. De gereformeerde religie was wel de heersende godsdienst maar in de meeste steden woonden grote religieuze minderheden. In Haarlem bijvoorbeeld behoorde volgens de volkstelling van 1791 slechts 58% van de bevolking tot de gereformeerde religie. Een kleine dertig procent was katholiek terwijl dissenterse groepen als lutheranen, remonstranten en doopsgezinden zo'n tien procent van de bevolking uitmaakten. In de praktijk werden al deze

godsdiensten getolereerd. Katholieken mochten hun eigen schuilkerken bouwen en de dissenters werden al helemaal ongemoeid gelaten. Het vervullen van ambten, of het nu om een plaats in de vroedschap ging dan wel om een functie als waagmeestersknecht, was echter voorbehouden aan gereformeerden. Er mocht in de Republiek dan van een zekere tolerantie jegens andersdenkenden sprake zijn, dat betekende niet dat religieuze conflicten op het scherp van de snede niet meer voorkwamen. Zelfs binnen de gereformeerde kerk konden geschillen de gemoederen danig verhitten. Grote en vooral langdurige conflicten die de zeventiende eeuw kleur hadden gegeven, zoals de ruzies tussen remonstranten en contraremonstranten en voetianen en coccejanen, kwamen in de achttiende eeuw echter nauwelijks meer voor. Religieuze tegenstellingen ontlaadden zich, ook binnen de gereformeerde kerk, vooral in lokale opstootjes, zoals rond 1750 in Zwolle waar de orthodoxie de als onrechtzinnig gebrandmerkte predikant Antonius van der Osch het leven bijzonder zuur maakte.

Over de tolerantie in de Republiek is veel geschreven. Sommige historici verklaren deze aan de hand van economische belangen. In een commerciële natie als de Republiek zou men zich nu eenmaal niet hebben kunnen permitteren altijd scherpslijper te zijn. Voor deze zienswijze is zeker wat te zeggen. De motieven van de Vlissingse vroedschap in 1778 om toestemming te verlenen voor de bouw van een roomse kerk waren bijvoorbeeld beslist economisch. Een rommse kerk zou de stad immers aantrekkelijker maken voor buitenlandse kooplieden. Anderen leggen meer de nadruk op de ideologische factor. Het Nederlandse regentenpatriciaat zou in een tolerante traditie staan, die terugging op zestiende-eeuwse apostels van verdraagzaamheid als Erasmus en Coornhert. Van dat type regenten zijn inderdaad genoeg voorbeelden te vinden. Echter ook van het tegendeel. De vraag is in hoeverre deze verklaringen, hoe aannemelijk ook, toereikend zijn. Ondanks de veelgeprezen tolerantie werd in de Republiek onrechtzinnigheid bij tijd en wijle genadeloos vervolgd, werden boeken verboden, en werden predikanten om hun opvattingen door stadsbestuur of kerkelijke gemeente lastig gevallen. Het lijkt erop dat in de achttiende eeuw de scherpe kantjes van veel geloofstegenstellingen waren weggeslepen, maar ook voor de laatste decennia van de Republiek is een gevarieerde bloemlezing van vervolgingsgevallen samen te stellen. Daar staat tegenover dat vele plakkaten tegen andersdenkenden, hoewel officieel nog steeds van kracht, in de praktijk niet meer werden toegepast. En dat in een samenleving waarin de wet het hoogste goed werd geacht.

Het meest verhelderend is misschien om de tolerantie in de Republiek te beschouwen als een politiek probleem dat van geval tot geval en van plaats tot plaats steeds weer anders werd opgelost. Officiële gelijkberechtiging van alle religies in Nederland was onmogelijk. Daarvoor zaten er in de diverse regeringscolleges, van vroedschap tot Staten-Generaal, veel te veel steil-calvinistische regenten voor wie de gedachte alleen al onverdraaglijk was. Officiële intolerantie en dus de verheffing van de gereformeerde kerk tot staatskerk was evenzeer onmogelijk. In de meeste steden van de Republiek bestond nu eenmaal een wankel evenwicht tussen de verschillende godsdienstige groeperingen en dat evenwicht - en daarmee de orde en de rust - kon alleen dankzij een relatieve tolerantie worden gehandhaafd. Het afdwingen van maatregelen tegen een religieuze groep betekende dat delen van de schutterij bereid moesten zijn zich tegen geloofsgenoten te laten inzetten en dat was begrijpelijk te veel gevraagd. De regenten moesten toch al vaak genoeg schipperen om hun voornaamste politionele instrument niet tegen zichzelf in het harnas te jagen.

De feitelijke tolerantie in de Republiek was de resultante van voortdurend wisselende belangen en krachten: de politieke situatie van de dag, handelsbelangen en niet te vergeten het netwerk van persoonlijke relaties van regenten met regenten elders. De calvinistische religie én de gevarieerde erfenis van tolerantieopvattingen van Erasmus tot Voltaire - en hier ligt de betekenis van de ideologische factor - zorgden ervoor dat naar beide zijden de vage grenzen niet te vaak en niet te ver werden overschreden. Het gevoerde beleid, voorzover we dat een beleid kunnen noemen, kon niet anders dan zwalkend zijn en kende talrijke lokale en regionale variaties. Tegen het einde van de achttiende eeuw werd de ideologische factor steeds belangrijker, maar tot 1798 zou er van een officiële gelijkberechtiging van de godsdiensten geen sprake zijn.

Het weinig principiële, soms irrationele en doorgaans politieke karakter van de Nederlandse tolerantie kan goed worden geïllustreerd aan de hand van de behandeling van de joden. Joden van Portugese herkomst waren van meet af aan welkom in de Republiek. Wel werden ze aan een ingewikkelde regelgeving onderworpen, maar ze hoefden niet, zoals in veel andere Europese landen, in getto's te wonen. Ook kregen ze het recht synagogen te bouwen en werd hun een grote mate van zelfbestuur toegestaan binnen het algemene kader van de Hollandse wetgeving. Het poorterschap konden joden wel kopen, maar het vererfde niet en beroepen en bedrijven die in een gilde waren vertegenwoordigd mochten ze niet uitoefenen. Groot zijn de aantallen sefardische joden echter nooit geweest. Hun aantal was een functie van de intensiteit van de handelsbetrekkingen met Zuidwest-Europa en meer dan een paar duizend waren het er in de achttiende eeuw niet. Zij waren gevestigd in een handjevol steden, waaronder Amsterdam, Rotterdam en Middelburg.

Heel anders was de positie van de Oost-Europese joden. Hun aantal bleef de hele achttiende eeuw door groeien. Opgejaagd vanuit Oost-Europa en het Duitse Rijk was de Republiek een paradijs voor hen, al liep de bedrijvigheid er terug en was het regime er bars. Ze verdienden hun brood als marskramers en hielden deze markt vast in handen, ook al klaagden gilden en winkeliers steen en been en poogden de provincies door wetgeving hun activiteiten aan banden te leggen. In de loop van de achttiende eeuw lieten sommige steden mondjesmaat joden toe, maar elders werden ze krachtdadig geweerd. Groningen stond in 1756 pas de bouw van een synagoge toe, nadat de stad in de voorgaande jaren alle joden die er korter dan vijf jaar hadden gewoond had gedwongen te vertrekken. In de stad Utrecht kregen ze pas in 1788 het recht zich te vestigen. Een consequent toelatingsbeleid ontbrak, rechtszekerheid ook, met als gevolg dat joodse families vaak gedwongen werden tot een zwerversbestaan zonder vaste broodwinning, wat hun kwetsbaarheid alleen maar vergrootte.

Stad en regio

De vervlechting van stedelijke en agrarische economieën had tot gevolg dat er in de Republiek geen sprake was van een diep geworteld antagonisme tussen stad en platteland, zoals dat zich bijvoorbeeld in Duitsland en Frankrijk voordeed. In Frankrijk was dit antagonisme in de achttiende eeuw de inspiratiebron geweest voor het fysiocratisme, de leer die alle economische ontwikkeling toeschrijft aan het agrarische platteland, en de stedelijke industrieën en handelsnetwerken als parasitaire organisaties aanmerkt. In de Republiek is

van het fysiocratisme nauwelijks iets terug te vinden. Een economische analyse als die van de fysiocraten was vooral het product van centralistische bureaucraten in het overheidsapparaat die steeds nieuwe plannen voor de groei van de staatsmacht ontwierpen. De stedelijke regenten van de Republiek zaten veel te dicht op de economische realiteit om er dergelijke eenzijdige opvattingen op na te houden. In de Republiek leefden stad en platteland in symbiose. Ook op het platteland had het stelsel van zelfvoorziening al vroeg plaatsgemaakt voor een systeem van beroepsspecialisatie en marktverhoudingen. De stedelijke leefcultuur was in beginsel praktisch overal op het platteland doorgedrongen.

Overigens was de symbiose wel hiërarchisch. De steden hadden het economisch voor het zeggen. In Holland bijvoorbeeld reserveerden de steden alle industriële activiteit voor zichzelf. Ambachtslieden als timmerlieden en schoenmakers mochten op het platteland uiteraard wel hun beroep uitoefenen maar grootschaliger nijverheidsondernemingen dienden zich in de steden te vestigen. Dit versterkte de afhankelijkheid van de dorpen. Zoals voor alles geldt echter ook voor de verhouding tussen stad en platteland dat ze verschilde van regio tot regio. In Holland en het westen van de provincie Utrecht was het overwicht van de steden heel groot. In provincies als Gelderland en Overijssel en in aan de Republiek onderhorige gebieden als Staats-Brabant, waar de urbanisatiegraad veel lager was, telde het agrarische platteland, via zijn invloedrijke vertegenwoordigers, de adel, veel zwaarder. Dit had ook te maken met de transportmogelijkheden. Hoe beter die waren, hoe groter de integratie van stad en platteland. In dit opzicht bestonden er in de Republiek evidente verschillen. In het noorden en westen was de verkeersstructuur zeer hoog ontwikkeld. De waterwegen speelden daarin een cruciale rol. Al in de eerste helft van de zeventiende eeuw was hier een uiterst modern transportsysteem ontstaan, dat van de trekschuit.

Het netwerk van trekvaarten was geen geschenk van de natuur, maar mensenwerk. Typerend voor de bestuurlijke verhoudingen in de Republiek was dat het initiatief niet van de centrale overheid kwam, noch van de gewestelijke besturen. Het waren de steden die deze infrastructuur tot stand brachten, omdat ze er het voordeel van zagen. In het westen was, behalve economische winst, de competitie tussen de steden de stuwende kracht achter de transportintegratie. Alle naburige steden wensten per slot van rekening een goede verbinding met handelsmetropool Amsterdam. In de provincie Groningen bevestigde de stad Groningen middels een netwerk van trekvaarten zijn dominantie over de Ommelanden. De regenten van het Friese Dokkum hadden er grote financiële offers voor over om de stad uit haar isolement te halen.

De trekschuit was een voor de tijd revolutionair vervoerssysteem, dat vijf tot zeven kilometer per uur haalde. De trekvaart was daarmee de autosnelweg van het *ancien régime*. Eerst de trein met zijn veel grotere efficiency zou het systeem de das omdoen. Ook de betrouwbaarheid en de frequentie van de trekschuit waren groot. 's Zomers waren er bijvoorbeeld tussen Hoorn en Amsterdam maar liefst acht afvaarten per dag in beide richtingen. De trekschuit was een uniek fenomeen, niet alleen in verkeerstechnisch, maar ook in sociaal opzicht. In de trekschuit van Utrecht naar Leiden zaten de student op weg naar zijn studentenkamer, de dominee die een preekbeurt in Alphen moest vervullen, de werkman die een klus in Harmelen had, de ongetrouwde juffrouw die bij familie in Leiden op bezoek ging en de boer die van de Utrechtse markt kwam in dezelfde ruimte bij elkaar. De trekschuit was daarmee een publiek middel van vervoer, veel meer dan de dure en maar op een

beperkt aantal trajecten rijdende postkoets. Hij was alleen acceptabel binnen een maatschappelijk systeem waarin de afstanden tussen de verschillende sociale lagen, althans in het dagelijks verkeer, niet onoverbrugbaar waren, dus in een geürbaniseerde samenleving. In die zin was de trekschuit de voorloper van de nivellerende bus en tram - eveneens ontstaan uit de vervoersbehoefte in verstedelijkte gebieden.

De grote rivieren speelden in dit passagierstransportsysteem een veel geringere rol. Wel hadden ze een grote betekenis voor de vrachtvaart naar en vanuit het achterland. Bevaarbaarheid was echter een probleem. 's Zomers konden droogvallende zandbanken doorvaart onmogelijk maken en 's winters waren er de gevaren van hoge stroomsnelheden en vooral zware ijsgang. In de achttiende eeuw waren deze problemen groter dan ooit, als gevolg van een daling van de gemiddelde temperatuur. Klimaathistorici duiden de periode 1750-1850 dan ook wel als de Kleine IJstijd aan. De strenge vorst 's winters en de ijsgang wanneer de dooi inzette maakten de rivieren steeds moeilijker bevaarbaar. Het was trouwens ook zo'n strenge winter die in 1794-1795 de spectaculaire opmars van de Franse generaal Pichegru mogelijk maakte, waarbij tienduizenden manschappen en een gigantische en loodzware legertrein over de bevroren rivieren konden oprukken. Tegelijk belemmerde een ijsdam van bijna negen meter hoog op het strand van Scheveningen stadhouder Willem V in zijn vlucht naar Engeland.

De toenemende grilligheid van de grote rivieren maakte tevens dat het binnenwater een veel grotere bedreiging voor de Nederlandse polderbewoners vormde dan de zee. Watersnoodrampen deden zich rond 1800 alleen in het rivierengebied voor en de frequentie ervan was sedert 1750 aanmerkelijk toegenomen. De rivierbeheerders stonden machteloos. De regeling van de waterafvoer was een gecompliceerd waterstaatkundig probleem, dat bij de toenmalige stand van de technologie nauwelijks was op te lossen. Funest was bovendien het decentrale beheer van de rivieren. De verantwoordelijkheid werd gedeeld door een reeks instanties, op basis van het principe ‘dien het water deert, die het water keert’. Een bovenregionale aanpak was daardoor onmogelijk. Zoals zo vaak in de tweede helft van de achttiende eeuw zaten de verschillende lokale en regionale instanties, alle met hun eigen financiële problemen, economische belangen en prioriteiten, elkaar danig in de weg. In de laatste decennia zou echter interregionale samenwerking op gang komen.

De rivieren en vaarten in het zanderige oosten van de Republiek vormden maar zelden een bedreiging voor de aanwonenden, maar zij waren vooral 's zomers nauwelijks bevaarbaar. Een laagwaterstand van maar twintig centimeter was geen uitzondering en sommige wateren vielen periodiek droog. Het gevolg was dat het transport over water, zowel van passagiers als van vracht, in het oosten des lands veel minder voorstelde dan in het westen.

Nu was de inwoner van de landprovincies niet alleen op waterwegen aangewezen. Op de zandgronden bestond tevens een netwerk van gewone wegen. Het verkeer over land was niet zo effectief als dat per trekschuit maar ook niet zo onbetrouwbaar als de traditie wil doen geloven. Bij aanhoudende regen werden de ongeplaveide wegen natuurlijk wel moeilijk begaanbaar. Bestrating was nog vrij zeldzaam: in 1814 niet meer dan in totaal zo'n vierhonderd kilometer. Ook hier toonde de decentrale bestuurlijke structuur van de Republiek een van haar schaduwzijden. In het buitenland waren wegenaanleg en bruggenbouw een hoofdonderdeel van de centralisatiepolitiek van de vorst en zijn apparaat. Daarnaast waren zij militair-strategisch van grote betekenis. Voor een land als Frankrijk met

zijn grote machtspolitieke aspiraties waren troepentransportmogelijkheden van het grootste belang. Het enige waarover de provincies - overigens al in de vroege zeventiende eeuw - het hier eens waren geworden, was een gestandaardiseerde asbreedte. Het buitenlandse transportverkeer was hieraan niet aangepast. De extreem grote Hessenwagens, die een belangrijk deel van het vrachtvervoer naar de Duitse gebieden voor hun rekening namen, trokken hun eigen sporen door het oosten van het land waardoor de zogenaamde Hessenwegen ontstonden. Overigens waren grote delen van de landwegen in particulier bezit, wat hoge tolkosten betekende voor de gebruiker. Sommige eigenaars schrokken er zelfs niet voor terug om door middel van greppels overdwars begin en einde van hun eigendom te markeren.

In het oosten van het land waren de verbindingen dus problematischer dan in het westen. Tijd moet dan ook in de beleving van de bewoners van de landprovincies anders geweest zijn dan in die van de verstedelijkte westerlingen. In het oosten was bij een weersverslechtering een omweg van tien uur of meer niet ongebruikelijk. Dat stak schril af bij de stiptheid van de trekschuit, die doorgaans op het uur nauwkeurig aankwam.

De grootste sociaal-geografische tegenstelling in de Republiek was dus niet die tussen stad en platteland maar die tussen de geürbaniseerde en de minder verstedelijkte gewesten. Die leverde ook de meeste fricties op. De economische belangen waren vaak anders. Holland en Zeeland waren altijd op de zee en de overzeese handel gericht terwijl de oriëntatie van de landgewesten veeleer agrarisch en interregionaal was. De verschillende ligging bracht ook met zich mee dat de buitenlandspolitieke belangen niet dezelfde waren. De grootste bedreiging voor Holland en Zeeland kwam van de zeezijde. Voor de oostelijke provincies kwam die van de grote mogendheden aan de landsgrenzen. In de Staten-Generaal leidde dit tot permanente conflicten tussen de gewesten over leger en vloot. In de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de hoge schulden en de onmogelijkheid de belastingschroef nog veel verder aan te draaien dwongen tot een keuze tussen vlootherstel of uitbreiding van het leger, was een patstelling dan ook het resultaat.

Hier komt nog bij dat vele gewesten genoeg hadden van de vaak aanmatigende opstelling van de Hollanders. Dezen meenden zich een doortastend optreden te kunnen permitteren, niet alleen omdat hun financiële bijdrage aan de Unie verreweg de grootste was maar ook omdat ze vaak bereid waren uitgaven waarvoor de andere gewesten in gebreke bleven (maar die wel in het belang van Holland waren) voor te financieren. Door de vertegenwoordigers van de landgewesten werd het Hollandse vertoon van superioriteit als vernederend ervaren. De Gelderse dichter A.C.W. Staring verwoordde in 1796 het daaruit voortgekomen anti-Hollandse sentiment toen hij schreef dat voor Gelre de band met Holland alleen maar nadelig was geweest: wanneer Gelderland in het Duitse Rijk was gebleven, zou het de voordelen van de nabijheid van Holland hebben gekend zonder steeds maar weer te zijn meegesleept in de Hollandse oorlogen. Omgekeerd waren er in Holland velen die de landgewesten als overbodige ballast beschouwden. Na de Franse inval van 1672 had Pieter de la Court voorgesteld een gracht te graven van de Eem naar de Lek en het gebied ten oosten daarvan maar aan zijn lot over te laten. Ook binnen de Hollands-Zeeuwse tandem was het niet altijd koek en ei. De Zeeuwen hadden voortdurend met verve hun provinciale soevereiniteit verdedigd. Toen in de achttiende eeuw de positie van Middelburg als havenstad verzwakte en het economisch zwaartepunt van de Republiek opschoof naar de as

Amsterdam-Rotterdam, kreeg de angst voor Hollandse suprematie nieuw voedsel. Het vrijwel permanente Zeeuwse verbond met de stadhouders was dan ook niet zozeer een gevolg van een natuurlijke Oranjegezindheid van de Zeeuwse elites als wel een middel om de Hollanders tot grotere meegaandheid te dwingen.

Behalve de tegenstelling zeegewesten-landgewesten was er ook nog de religieuze verdeeldheid, die deels eveneens langs provinciale grenzen liep. De Zeven Verenigde Provincies waren, ondanks grote katholieke minderheden, in meerderheid protestants. In de zogenaamde Generaliteitslanden, waarvan Staats-Brabant het belangrijkst was, lagen de verhoudingen omgekeerd en was het katholicisme de toonaangevende godsdienst. Deze gebieden beschikten niet over bestuurlijke zelfstandigheid. Ze werden vanuit Den Haag geregeerd en de lokale bestuurlijke elites bestonden uit doorgaans geïmporteerde protestantse families, die - zo luidde een van de meest geuite grieven - niet eens over de vereisten voor het poorterschap beschikten.

De geschiedenis van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw vormt een merkwaardige paradox. De succesvolle Opstand tegen de centralisatiepolitiek van de Habsburgers had geleid tot het ontstaan van een staat waarvan het belangrijkste kenmerk was dat de laatmiddeleeuwse corporatieve stedenstructuur er geconserveerd bleef. Door de hierin besloten mogelijkheden ten volle te benutten, waren de stedelijke elites er al heel vroeg in geslaagd van die staat de meest toonaangevende mogendheid van Europa te maken, dankzij een moderne economie, efficiënte staatsinstellingen, een fijnmazig netwerk van transportwegen en een sociaal-politiek regime waarin de vrijheid groot was. Toen de belendende Europese monarchieën in de loop van de achttiende eeuw echter met groot succes hun overheidsbureaucratieën verbeterden, de belastingheffing efficiënter maakten, economische hervormingen doorvoerden en een grotere geloofs- en gewetensvrijheid toelieten, kwamen de nadelen van de decentrale bestuursstructuur van de Republiek steeds duidelijker aan het licht. Op het aanpakken van grootschalige problemen - of dat nu om interregionaal rivierbeheer, de armenzorg of de hervorming van het belastingstelsel ging - waren de bestuurlijke instellingen van de Republiek niet berekend. Voor de tijdgenoten echter was dit alles veel minder duidelijk dan voor de historicus achteraf. Geconfronteerd met stagnatie ten opzichte van het buitenland beijverden vele intellectuelen zich de problemen van de Republiek te verklaren, oplossingen aan te bieden en wegen aan te geven om die oplossingen in praktijk te brengen. Die oplossingen varieerden van star conservatisme tot de revolutionaire vlucht naar voren, maar ze waren alle gebaseerd op de overtuiging dat Nederland in beginsel een ideale staat was. Dat gevoelen bleef, ondanks de turbulente tijden, ongebroken. Het hoogtepunt van deze hervormingsactiviteiten vormt de periode 1770-1810. Toen werden in straf tempo tal van analyses en een reeks van oplossingen gepresenteerd, en dat alles in een zich steeds wijzigende context: burgeroorlog in 1780-1787, buitenlandse interventie in 1795 gevolgd door enkele revolutionaire machtswisselingen, de schepping van het koninkrijk Holland in 1806 en tenslotte de inlijving bij Frankrijk in 1810.

De ingrijpendste gebeurtenissen waren de totstandkoming van de eenheidsstaat in 1798 en de afschaffing van de stedelijke autonomie tijdens het koningschap van Lodewijk Napoleon. Bij de eerste gebeurtenis raakten de gewesten hun soevereiniteit kwijt en kreeg de centrale overheid vele nieuwe bevoegdheden. Bij de tweede verloren de steden hun

machtspositie in het nationale en zelfs internationale politieke bestel. Door de introductie van de bestuurlijke entiteit ‘gemeente’ kwam het kleinste dorp op één lijn te staan met de grootste stad. Daarmee waren de stedelijke en gewestelijke tradities, loyaliteitsgevoelens en praktijken nog allerminst verdwenen. Aan de andere kant is het evenmin zo dat de bijzondere betekenis die aan begrippen als burgerschap en vaderland werd gegeven, een betekenis die haaks stond op de traditie van poortertrouw en regionale loyaliteit, simpelweg moet worden gezien als het resultaat van de politieke ingrepen rond 1800. Het waren oude noties die in de achttiende eeuw een nieuwe invulling kregen, waarmee ze sleutelwoorden werden in het dromen van een nieuwe samenleving. De volgende hoofdstukken zullen dit duidelijk maken.

Eindnoten:

1 *Grondwettige herstelling*, 17-18.

Contouren van een communicatiegemeenschap

4 Het vrije debat

> *Ieder Burger mag zyne gevoelens uiten en verspreiden, op zodanige wyze, als wel hy goedvindt, des niet strydig met het oogmerk der maatschappy. De vrijheid der Drukpers is heilig, mids de geschriften met den naam des Uitgevers, Drukker of Schryver voorzien zyn. Deze allen zyn, ten allen tyde, aansprakelyk voor alle zodanige bedrijven, door middel der Drukpers, ten aanzien van afzonderlyke persoonen, of der gantsche maatschappy, begaan, die door de wet als misdaadig erkend zyn*. Als ik die wet wel versta, dan mag ik over de daaden en handelingen der menschen mijn gevoelens vry uit zeggen of schryven. Laat ik het eens door voorbeelden ophelderen, hoe ik hier over denke.
>
> Als ik, by voorbeeld zegge, de Agent Gogel kon nog beter plannen van belasting maaken en ik bekleede dit met reden, dan beledig ik Gogel niet, hij heeft geen *Aktie van Injurie* tegen my - maar alleen het recht, om my zo ik dwaal, daar van te overtuigen (...) Zo, dunkt my, staat het my, volgens het gemeld Artikel vry, de besluiten van het Wetgevend Lichaam te beoordeelen, en ingeval ik mogt vermeenen daarvan te moeten verschillen, of enig besluit niet te kunnen goedkeuren, dit met redenen bekleed te mogen openbaaren by monde of in geschrifte.[1]

Met deze bespiegeling over de vrijheid van drukpers, naar aanleiding van het desbetreffende artikel in de Grondwet van 1798, opende het politieke tijdschrift de *Burger politieke blixem* op dinsdag 15 april 1800 zijn eerste nummer. Op het eerste gezicht lijkt de breedsprakige uitleg van het idee van de vrijheid van meningsuiting wat overbodig. Dat is echter maar schijn. Voor ons mogen rechten als de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van drukpers haast natuurlijke rechten zijn die geen nadere toelichting behoeven, voor de inwoners van de nieuwe Bataafse Republiek ontbrak die vanzelfsprekendheid. Ook al waren de burgers in de Nederlandse Republiek, zoals in het vorige hoofdstuk al is gezegd, in veel opzichten veel beter af geweest dan hun lotgenoten in de omringende landen en hadden ze zich *de facto* over veel zaken ongestraft kunnen uitlaten, ook in Nederland waren de vrijheden om te spreken, te drukken en te lezen in principe rechten die voorbehouden waren aan de soevereinen, dus aan de statenvergaderingen van de afzonderlijke provincies. Net als in Frankrijk en Duitsland had in de Republiek in theorie iedereen toestemming nodig om te drukken en in het openbaar te spreken. Niet alleen de wereldlijke gezagsdragers hadden de bevoegdheid om hun onwelgevallige uitlatingen te verbieden. De religieuze overheden beschouwden zichzelf als de oordelaars over alle geestelijke wijsheid en zij werden daarin gesteund door de regering. Niemand was vrij om op eigen gezag uitspraken over religieuze kwesties te doen of deze van persoonlijk commentaar te voorzien. Ook al

bestond in de Republiek, zoals vastgelegd in de Unie van Utrecht van 1579, vrijheid van geweten, van een vrij publiek debat kon ook hier geen sprake zijn.

Echter, anders dan de rest van continentaal Europa kende de Republiek geen preventieve censuur. Publicaties hoefden niet aan een censor te worden voorgelegd; pas na verschijning konden zij worden verboden. De effectiviteit van dergelijke verboden liet vaak te wensen over ten gevolge van de verbrokkelde politieke structuur: een werk dat in de ene stad of het ene gewest was verboden, kon elders zonder problemen worden verkocht. Bovendien lieten, vergeleken met de omringende landen, zowel de kerkelijke als de wereldlijke autoriteiten in de praktijk veel toe. Met name in de zeventiende en vroege achttiende eeuw was daardoor het contrast met het voornamelijk monarchale Europa groot. Toch heeft de reputatie van de Republiek als bolwerk van tolerantie inzake vrijheid van meningsuiting en vrijheid van drukpers lange tijd het zicht op de problemen en praktijken van het openbare debat vertroebeld. Meer dan een eeuw hebben historici inzichten geëtaleerd waaraan de doorgaans onuitgesproken stelling ten grondslag lag dat veel van de rechten die we associëren met die van de negentiende-eeuwse staatsburger, in de Republiek eigenlijk al in embryonale vorm aanwezig waren. Wat ze daarbij over het hoofd zagen, was dat de vrijheid in de Republiek niet het product was van de toepassing van moderne rechtsregels. Ze was de resultante van een traditie van schikken en plooien, die bovendien - alweer - allerlei regionale en lokale variaties kende en ook in verschillende periodes tot verschillende uitkomsten leidde. Ruimte voor het publieke debat bestond hier niet als gecodificeerd mensenrecht maar was hoogstens een realiseerbare optie binnen een fluïde bestuurspraktijk waarin het compromis de dienst uitmaakte.

De neiging om de zeventiende en achttiende eeuw door een te moderne bril te bekijken heeft ook het zicht ontnomen op de ingrijpende veranderingen die zich vooral in de loop van de achttiende eeuw hebben voorgedaan. Toen verloren staat en kerk veel van hun vanzelfsprekende gezag terwijl een nieuwe autoriteit opstond: de publieke opinie. Steeds meer mensen deelden de overtuiging dat niet het machtswoord van de politiek of het waarheidswoord van de kerk telde, maar dat waarheid en redelijkheid alleen in een kritisch en openbaar debat konden worden vastgesteld. Aan deze revolutionaire omslag is dit tweede deel gewijd. Het meest ingrijpend was wel het postvatten van het idee dat de mens in staat was om zelfstandig, zonder dwang van gezagsdragers, oordelen te vormen. De auteur van de inleiding in de *Politieke blixem* voelde dit haarscherp aan toen hij schreef dat vrijheid van drukpers allereerst inhield dat iemand zijn eigen, persoonlijke ‘gevoelens’ tot uitdrukking mocht brengen. Daaraan konden vervolgens wel grenzen worden gesteld en die grenzen konden behoorlijk nauw zijn, maar de fundamentele verplaatsing van dit recht van soeverein naar individu lag daarmee in de wet vast. Eenieder mocht nu niet alleen denken wat hij wilde, hij mocht het ook opschrijven en laten drukken, hij mocht er in het openbaar over spreken en hij mocht zelf besluiten wat hij wilde lezen of aanhoren.

De groeiende overtuiging dat elk mens in principe tot redelijk oordelen in staat was, is natuurlijk maar een deel van het verhaal. Om die publieke opinie, dat vrije debat, naar behoren te laten functioneren, was tevens een aantal ingrijpende veranderingen op de markt voor boek en pers onmisbaar. De opmerkelijkste nieuwe media zijn krant en tijdschrift geweest. Ze verschaften snel en met duidelijke regelmaat nieuwe informatie en vormden de hoeksteen van een modern informatiesysteem. Ook al bestonden ze reeds in de

zeventiende eeuw, pas in de loop van de achttiende eeuw kregen ze hun nu nog herkenbare vorm en frequentie. Ook het verenigingsleven zou in de eeuw van de rede van karakter veranderen. Broederschappen, conventikels en verenigingen die sociale groepen van enige ontwikkeling de kans boden hun behoefte aan saamhorigheid gestalte te geven en hun dorst naar kennis te bevredigen, droegen in de vroegmoderne periode praktisch bij uitsluiting een religieuze signatuur. In de loop van de achttiende eeuw kregen de opvattingen over de redenen waarom de mens in gezelschappen en genootschappen bijeenkwam een andere, meer seculiere inkleuring. Het lezen van boeken en tijdschriften en het debatteren over allerhande vraagstukken van maatschappelijke aard in gezelschapsverband droegen aldus in belangrijke mate bij aan de tostandkoming van het publieke debat.

In de historiografie is de betekenis van deze ontwikkelingen in het achttiende-eeuwse Nederland nogal eens gebagatelliseerd. In Frankrijk bijvoorbeeld zou de modernisering van het communicatiesysteem veel krachtiger impulsen hebben gekregen en veel meer revolutionair stof hebben doen opwaaien. Voor een goed deel is dit gezichtsbedrog. De Franse koningen hielden tot het einde van de achttiende eeuw onverkort vast aan hun absolute soevereiniteit en dus aan de beheersing van de publieke opinie. Tegelijk werd in de praktijk hun greep op de pers steeds zwakker door de groei van clandestiene netwerken en smokkelarij. Felle aanvallen op de politieke repressie en eerrovende ‘onthullingen’ over machthebbers vonden zo hun weg naar een gretig publiek, maar overal waar zij de kans kregen traden de autoriteiten onbarmhartig op. In Nederland was de kloof tussen de aanspraken van de machthebbers en de eigenlijke praktijk veel kleiner. Zolang de overheden niet al te openlijk werden geprovoceerd, konden auteurs, uitgevers, boekhandelaars en boekenkopers zich veel veroorloven. Vaak werden werken die verboden waren oogluikend toegelaten en als de gezaghebbers wél in het geweer kwamen, deden ze dat niet zelden bijzonder laks. Maar dat betekende ook dat er in de Republiek nauwelijks aandrang bestond om principiële debatten uit te lokken over de vrijheid van meningsuiting. Uit de zeldzaamheid van pleidooien daarvoor mag dus niet worden afgeleid dat in de achttiende eeuw het denken erover stagneerde.

In de volgende hoofdstukken zal zichtbaar worden gemaakt dat de ontwikkelingen in de Republiek nauw aansloten bij die in de rest van West-Europa. In hoofdstuk 5 komen de veranderingen in het denken over mens en samenleving aan bod. Vervolgens wordt in hoofdstuk 6 de schijnwerper gericht op de ontwikkelingen op het gebied van het gedrukte woord. In hoofdstuk 7 komt de spectaculaire ontplooiing van gezelschappen en genootschappen aan de orde. Tot besluit van dit deel wordt in hoofdstuk 8 de vraag gesteld welke concrete consequenties al deze veranderingen hebben gehad. Kunnen we inderdaad zeggen dat als gevolg ervan aan het einde van de achttiende eeuw een nieuw informatiesysteem en een nieuwe communicatiegemeenschap waren ontstaan? En zo ja: hoe moeten we ons die gemeenschap dan voorstellen? Welke talen werden er gebezigd? Wie namen eraan deel? Hoe verhield die gemeenschap zich tot de klassieke politieke en economische elites? En tenslotte: in hoeverre vond binnen die nieuwe communicatiegemeenschap de vorming van een nieuwe culturele elite plaats?

Eindnoten:

1 *Burger politieke blixem*, 1800, 1.

5 De rechtvaardiging van het bestaan

> Wie met bedaarden ernst den staat der nuttigste wetenschappen, in de pas verlopene Eeuw, vergelijkt met den staat waarin zij zich vier Eeuwen te vooren bevonden, gloeit niet door dankende verrukking? De zwarte middernacht der onkunde is verdweenen, terwijl vrijheid in denken, vrijheid in het uitdrukken der gevoelens, den schoonsten dag van kennis en waarheid belooft. Vernederende gewetensdwang, die bij den afloop der Zeventiende Eeuw (...) nog de diepgewelfde kerkers, door de zuchten der jammerende onschuld, treurig deed weergalmen, terwijl de moordschavotten van het bloed der gedoemde slagtoffers rookten; de vernederende gewetensdwang is van hare vloekwaardige magt beroofd; diep gewortelde vooroordelen, door domheid en menschenhaat, Eeuwen lang gekoesterd, verdwijnen voor de glansen der verlichte kennis, gelijk sneeuw op de heuveltoppen...
> Dierbaar Vaderland!! ook in uwen kleinen omtrek heerschte, geduurende de Agttiende Eeuw de treffendste lotsverwisseling! (...) De gezegende Maatschappij, nooit naar waarde geroemd Genootschap, tot wezentlijk Nut van 't Algemeen in ons Vaderland gesticht Genootschap! hetwelk uwe weldadige takken tot aan de grenzen des lands, uitbreidt, en duizend-duizend onschatbare voorrechten aan de gehele Bataafsche Maatschappij schenkt. De Agttiende Eeuw is door u, in zonderheid voor ons Vaderland, een glansrijk stip in het nimmer sluimerend oog der weldoende Godheid geworden. Kennis en deugd doet gij alom ontwaken...
> Gelukkig Vaderland! Ondanks uwe rampen ontwikkelen zich de heerlijkste voordeelen; geen lid van uwe Maatschappij wordt vergeten; neen, het heil der bloeiende wetenschappen vloeit, als verkwikkende Morgendaauw zelfs op de armste, op de ongeoefendste burgers.[1]

Eeuwwende

In deze fragmenten klinkt een onstuitbaar geloof in de vooruitgang en de toekomst door. Ze zijn afkomstig uit een artikel in de *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* van begin 1800. Dat tijdschrift was allerminst een verzamelplaats van nieuwlichters. Het gaf in zijn kolommen ruim baan aan teksten van religieuze en zelfs kerkelijke aard. Men vond er naast een enkele lichtvoetige beschrijving van een ‘reize naar Tivoli’ vooral meer zwaarwichtige studies over thema's als ‘het bevel van Jesus tot het bereiden van het Pascha’ en ‘Beschouwing van Jozeph's droom’. Toch zag de redactie er geen been in om de loftrompet te steken over de verworvenheden van de achttiende eeuw. En dat op een moment dat er toch voldoende aanleiding

was om veel kritischer geluiden te laten horen. Immers, de situatie waarin de Bataafse Republiek begin 1800 verkeerde was allerminst rooskleurig. Het optimisme over de snelheid van de politieke en economische veranderingen na de Bataafse omwenteling van 1795 had inmiddels plaatsgemaakt voor teleurstelling en ook de excessen van de Franse Revolutie lagen nog vers in het geheugen. De anonieme auteur doet overigens geen poging om de schaduwzijden van de achttiende eeuw te verdonkeremanen. De conclusie van zijn betoog is echter onverkort optimistisch getoonzet.

Het artikel is getiteld 'Bedenkingen bij het einde van de achttiende eeuw'. Het hoort daarmee tot een genre bespiegelingen dat rond 1800 grote populariteit genoot. De behoefte om de balans op te maken van een verstreken eeuw was volstrekt nieuw. Een verschijnsel dat we nu kennen als *fin de siècle*-gevoel en dat we vooral met de periode rond 1900 associëren, is pas rond 1800 ontstaan. Alleen in het zicht van het jaar 1000 lijkt zich iets gelijksoortigs te hebben voorgedaan. Toen voerde de heel kleine groep geletterden die West-Europa nog slechts telde een fel debat over de vraag of het jaar 1000 als het begin van het einde der tijden moest worden gezien. De eeuwwisselingen daarna voltrokken zich weer zonder emoties van betekenis. De wisseling van de seizoenen bleef voor de gemiddelde Europeaan het voornaamste medium om de gang van de tijd aan af te meten.

Tijdens de Renaissance ontwikkelde zich langzamerhand een andere houding ten aanzien van het fenomeen 'tijd'. Humanisten en kerkleiders hadden zich beijverd in Europa een algemeen geldende tijdrekening in te voeren en vanaf de late zestiende eeuw raakte ook langzamerhand het eeuw-idee in zwang. Een hulpmiddel voor de periodisering van de geschiedenis of de karakterisering van tijdvakken was dit eeuwbegrip aanvankelijk nog niet. Pas heel geleidelijk begonnen geleerden noties als het begin, het midden en het einde van een eeuw te gebruiken en kreeg het eeuwbegrip ook een kwalitatieve dimensie. Veelbetekenend is in dit verband dat men in de achttiende eeuw steeds meer eeuwfeesten ging vieren. In Nederland bijvoorbeeld werd in 1772 de opstand van Holland en Zeeland herdacht en in 1779 de Unie van Utrecht. Van een eeuwwendegevoel was omstreeks 1700 echter nog geen sprake geweest. Op de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw was het voornaamste discussiepunt niet de vraag naar het karakter van de voorbije zeventiende eeuw, maar de brandende kwestie of de achttiende eeuw nu in het jaar 1700 of het jaar 1701 begon.

Ook rond 1800 bracht dit chronografische vraagstuk de gemoederen weer in beroering, evenals bij de eeuwwendes daarna. De *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* wijdde er enige kolommen aan. Veel meer discussie lokte echter de vraag uit of de komende eeuw fundamenteel anders zou zijn dan de voorbije. Het jaar 1800 ervoer men als een breuk, als een drempel tussen twee tijdperken. Ook de term overgangsperiode dateert uit deze tijd en zij zou al snel aan populariteit winnen. De overtuiging dat 1800 een breuk betekende, hield overigens lang niet altijd waardering in. Alle commentatoren waren de mening toegedaan dat de Europese en Amerikaanse revoluties een nieuwe wereld hadden ingeluid, maar sommigen waren daar zeer verontrust over. De Engelse politicus en filosoof Edmund Burke wijdde aan die bezorgdheid over de toekomst zelfs een geruchtmakend boek, getiteld *Reflections on the Revolution in France*, dat ook in Nederland veel stof deed opwaaien. Anderen, zoals de Duitse filosoof Immanuel Kant, waren juist gefascineerd door het elan van de tijd. Maar ook al verschilde de waardering, over één ding waren alle schrijvers het eens: de late achttiende eeuw werd gekenmerkt door een onverwoestbaar geloof in de prin-

cipiële mondigheid van de mens, door grote drang naar vrijheid en door de overtuiging dat met een krachtdadige aanpak de samenleving hoopvol de toekomst tegemoet kon gaan.

Ook in de Republiek waren deze geluiden te horen. De latere staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp schreef in 1792 vol afschuw over de idealen van de Franse Revolutie, maar hij was er van overtuigd dat de revolutie onomkeerbaar was: het *ancien régime* was ten dode opgeschreven. In 1793 liet de Amsterdammer Samuel Wiselius in een reeks lezingen voor het Amsterdamse genootschap Doctrina een tegengesteld geluid horen. Voor Wiselius markeerde de Franse Revolutie een radicaal nieuw begin en kon nu eindelijk de loodzware last van het verleden worden afgeworpen. Ontwikkeling en vooruitgang waren de begrippen van de toekomst. In de vele artikelen, bijdragen en brochures waarin rond 1800 de balans werd opgemaakt, vinden we deze uitersten terug. De gematigde stellingname van de auteur van de *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* lijkt kenmerkend voor het denken van de gemiddelde belangstellende burger: de mens is voortreffelijk tot zelfstandige oordeelsvorming in staat; evenwichtige en redelijke oordelen komen tot stand in een publiek debat; dankzij die oordelen bloeien wetenschap en techniek en dientengevolge kan de kwaliteit van de samenleving verbeterd worden, waarvan uiteindelijk ook de allerarmste burgers zullen profiteren. Kortom, de samenleving is mensenwerk, de mens beschikt over zelfstandige vermogens om de maatschappij te doorgronden, en wetenschap en techniek kunnen bijdragen aan verbetering van de samenleving.

Speculeren over een seculiere samenleving

De nieuwe communicatiegemeenschap van de achttiende eeuw is moeilijk los te denken van veranderende inzichten over de menselijke samenleving en haar historische ontwikkeling. De toenemende betekenis van de publieke opinie, de ideologisering van het gedrukte woord, de verheerlijking van de menselijke sociabiliteit en haar verschijningsvormen: gezin, vriendenkring, koffiehuis en genootschap, maken alle deel uit van de ontwikkeling van een nieuwe sociale filosofie, waarin de maatschappij voor de eerste maal als zodanig systematisch wordt gethematiseerd. Dit proces kende allerminst een uniform verloop. Sommige aspecten treffen we in geheel West-Europa aan, andere zijn karakteristiek voor verstedelijkte gebieden als de Republiek en later ook Engeland, terwijl in het tempo en de intensiteit van de ontwikkelingen grote variaties optraden. Duidelijk is echter dat vanaf de vroege zeventiende eeuw het begrip samenleving langzamerhand in nieuwe termen werd gedefinieerd. Het belang daarvan wordt pas goed voorstelbaar wanneer we ons realiseren welke religieuze en politieke barrières overwonnen moesten worden voor het zover kon komen.

Het christelijke denken situeerde perfectie in het leven na de dood en beschouwde het leven op aarde als onderdeel van het Goddelijk heilsplan. Dit impliceerde dat een samenleving alleen in religieuze termen kon worden gedacht en dat zij dus in het teken van het hiernamaals stond. De politieke gezagsverhoudingen hadden eenzelfde metafysische basis. In de joods-christelijke traditie waren koningen en andere gezagsdragers de plaatsvervangers van God op aarde. In de zeventiende-eeuwse theorievorming had deze manier van denken nog aan gezag gewonnen. Immers, met hun verscherpte formulering van dogma's en leerstellingen hadden zowel Reformatie als Contrareformatie, ondanks hun grote verschillen, het gezag van Bijbel en christelijke traditie aanmerkelijk versterkt.

Merkwaardig genoeg liggen in Reformatie en Contrareformatie ook de wortels voor de uiteindelijke ondermijning van de metafysische wereldordening. De hervormer Maarten Luther had er in de zestiende eeuw ongewild al een begin mee gemaakt. Hij nam in zijn theologie de immense afstand tussen God en Zijn schepselen als uitgangspunt. Het stond voor Luther vast dat de zondige mens nooit in staat zou zijn op eigen kracht de kloof tussen God en mens te overbruggen. Alleen dankzij de Goddelijke genade kon de band tussen God en mens hersteld worden. De Goddelijke genade was ook onmisbaar voor het contact tussen mensen onderling. Luther ging er namelijk vanuit dat de mens als gevolg van de zondeval niet tot vreedzaam samenleven met zijn medemens in staat was. Alleen de Goddelijke genade zorgde ervoor dat moord en doodslag niet schering en inslag waren. Genade vormde aldus de grondslag voor een christelijke samenleving en plaatste de mens voor een heldere keus tussen òf wanhoop, dood en verderf òf de aanvaarding van de eigen zondige nietigheid. In de protestantse traditie was deze kloof tussen God en mens in de zeventiende eeuw al ruimschoots gemeengoed geworden. Maar ook in de katholieke geloofsleer won de idee van de onbereikbaarheid van de Schepper steeds meer veld, mede dankzij een herwaardering van het denken van de kerkvader Augustinus, die in de vierde eeuw na Christus een vergelijkbare visie had ontwikkeld.

Het leerstuk van de onoverbrugbare kloof tussen God en mens bleek echter ook gedachtevorming in een andere richting op gang te kunnen brengen. Vanaf de vroege zeventiende eeuw braken filosofen zich het hoofd over de vraag of een leefbare wereld ook tot stand zou zijn gekomen als de Schepper besloten had de mens aan zijn lot over te laten en niet genade voor recht had laten gelden. Met andere woorden: ze vroegen zich af of er ook een draaglijk functionerende samenleving denkbaar was die berustte op de eigen mogelijkheden van de mens en niet afhankelijk was van de Goddelijke genadegaven. Dit was een kwestie die door de toenemende kennis van de buiten-Europese wereld steeds meer gewicht kreeg. Daar bleken namelijk beschaafde samenlevingen te bestaan die niet berustten op christelijke dogma's en tradities. Sommige, zoals de Chinese, konden zelfs op een langere geschiedenis dan de Europese bogen. Hun religie leek in het geheel niet op de christelijke godsdienst en met het concept van de genade konden ze al helemaal niet uit de voeten.

Het is waarschijnlijk geen toeval dat Nederlandse filosofen in dit debat het voortouw hebben genomen. In de Republiek waren door het ontbreken van een staatskerk en dankzij de geloofsvrijheid staat, kerk en samenleving veel minder vervlochten dan elders. Met name Hugo de Groot heeft op dit gebied ideeën geformuleerd. Hij stelde zich de vraag of er op basis van de eigenliefde - het enige principe voor het menselijk handelen dat overbleef wanneer God de wereld definitief aan zijn lot zou hebben overgelaten - toch algemene rechtsprincipes konden worden geformuleerd. De Groot beantwoordde die vraag bevestigend. Hij ontwierp een natuurrechtelijk (dus niet metafysisch gefundeerd) stelsel met als uitgangspunt het recht op zelfverdediging, waaruit zijns inziens ook de verplichting voortvloeide om het toebrengen van letsel aan anderen te vermijden. Op die wijze meende De Groot een juridische grondslag voor een menselijke moraal zonder Goddelijke inbreng te hebben gevonden. De consequenties hiervan waren immens. De Groot had een volwaardig functionerende menselijke samenleving denkbaar gemaakt die het christelijke dilemma als het ware ontliep. De menselijke keuze bleef daarin immers niet beperkt tot wanhoop of

genade: ook zonder Goddelijke genade was een leefbare samenleving mogelijk, waarin lijf en goed konden worden gewaarborgd.

Met deze presentatie van het recht op zelfverdediging had De Groot de christelijke moraalleer op zijn kop gezet. Eigenliefde was van een principe dat daarmee wezenlijk strijdig was geëmancipeerd tot de antropologische grondslag van de samenleving. Een volgende stap was dat medelijden en naastenliefde nu ook als verschijningsvormen van eigenliefde werden ontmaskerd. De implicatie van deze morele bevrijding van de mens uit de regels en beperkingen van de christelijke leer was dat het individu soeverein werd gemaakt. Of het nu ging om economische, culturele, wetenschappelijke of morele kwesties: de mens diende alleen die wegen te bewandelen die het best in overeenstemming te brengen waren met zijn eigenbelang. Aan het individu was hiermee het recht toegekend onwelgevallige autoriteiten de rug toe te keren en zich uit knellende sociale banden te bevrijden.

Met deze vaststelling begonnen de problemen echter pas goed. Weinigen hebben dat scherper gezien dan de Engelse filosoof Thomas Hobbes, die leefde tijdens de Engelse burgeroorlog van de zeventiende eeuw. Wanneer God geen rol meer speelt en eigenbelang de leidraad voor het menselijk gedrag is geworden, zo redeneerde Hobbes, heeft geen enkele vorm van gezag meer dwingende kracht en degenereert de samenleving tot een jungle waarin de mens de mens een wolf is. Als enige uitweg uit dit dilemma zag hij de instelling van een politiek gezag met absolute bevoegdheden. Alleen dan zou de chaos beheersbaar kunnen worden gemaakt. Filosofisch en maatschappelijk gezien was dit natuurlijk weinig bevredigend. De oplossing werd ruim een generatie later aangereikt door alweer een Engelsman: John Locke. Locke had overigens een groot deel van zijn ideeën in de Nederlandse Republiek opgedaan, toen hij daar als balling aan de vooravond van de Glorious Revolution van 1688 verbleef en met alle radicale Nederlandse geleerden contacten had onderhouden. Hij verklaarde dat een legitiem, stabiel en goed geordend bestuur van de samenleving in het geheel geen product was van een Goddelijke wilsbeschikking. Het openbaar bestuur berustte eenvoudigweg op een overeenkomst tussen mensen. Omdat de instelling van het publiek gezag een zaak was van de geregeerden zelf, kon de openbare machtsuitoefening nooit absoluut zijn. Een regering diende, op straffe van afzetting, te regeren conform de natuurlijke rechten van de geregeerden.

Een centraal begrip in Locke's verhandeling over dit onderwerp, zijn *Two treatises on government*, is dat van de eigendom. Hij maakte van eigendom een dynamisch begrip en legde daarmee de bijl aan de wortels van de idee van een onveranderlijke en statische standensamenleving. Eigendom is voor Locke namelijk direct verbonden met arbeid en niet in de eerste plaats met vererving. Eigendom kon worden verworven middels individuele prestaties, van welke aard dan ook. In de geschiedschrijving heeft men deze ideeën van Locke vaak aangegrepen om hem als de vader en huisideoloog van het kapitalisme af te schilderen. Eigendom was bij hem immers geen aan de standensamenleving gekoppeld idee meer maar de dynamische grondslag van de prestatiesamenleving. Locke wordt daarmee echter tekort gedaan. Omdat zijn definitie van eigendom bijzonder breed was, had de verbinding ervan met inspanning en arbeid niet alleen economische maar evenzeer culturele en sociale consequenties. Er vloeide immers uit voort dat ook culturele arbeid, net als economische inspanning, sociale stijging mogelijk maakte. Locke's ideale samenleving kende niet alleen geen autoriteiten meer, ze was ook open geworden.

Mens en samenleving onder het ontleedmes

Nu dankzij het werk van zeventiende-eeuwse en vroegachttiende-eeuwse geleerden de samenleving een door mensen gemaakt verschijnsel was geworden, was het zonneklaar dat zij ook onderzocht kon worden. Inderdaad legde de late zeventiende eeuw voor het eerst belangstelling aan de dag voor het functioneren van de samenleving. Men raakte er vervolgens steeds meer van overtuigd dat in haar werking, net als in de natuur, bepaalde regelmatigheden konden worden opgespoord. Dit betekende niet dat men meteen al over een verfijnd onderzoeksinstrumentarium beschikte. Evenmin hadden de sociale wetenschappers *avant la lettre* al een duidelijk omschreven idee van het object dat ze bestudeerden. De meeste achttiende-eeuwse theoretici van de maatschappij, of het nu om Johan Gottfried Herder in Duitsland ging of om Adam Smith in Schotland, maakten bijvoorbeeld geen principieel onderscheid tussen de studie van de menselijke natuur en het onderzoek van de menselijke samenleving. Ze waren ervan overtuigd dat de resultaten van het ene type onderzoek probleemloos konden worden ingezet bij de analyse van het andere.

Als grootste bedreiging voor het gedrag van individuen en voor het functioneren van de samenleving als geheel beschouwde men de irrationele krachten die in de mens huisden, de ‘passies’. De burger die toegaf aan zijn passies verzaakte zijn plichten jegens de samenleving. De beheersing ervan had al sinds de klassieke Oudheid een probleem gevormd voor moraalfilosofen. De kwestie kreeg een nieuwe actualiteit in de filosofie van de door mensen gemaakte samenleving. Immers, op welke instantie moest nu een beroep worden gedaan om de passies te kunnen beteugelen nu de leer van de kerk niet langer bindend was en de macht van de vorst niet meer absoluut? Vormde de erkenning van het primaat van het eigenbelang niet een permanente bedreiging voor het algemeen belang? Er waren maar weinig auteurs die zich los van de christelijke traditie met dit soort vragen hadden beziggehouden. De meesten kwamen uit de klassieke Oudheid, zoals de nog steeds gezaghebbende Cicero. De ideeën van de klassieke auteurs waren toegesneden op de situatie in de kleine en overzichtelijke Romeinse stadsrepubliek. De Romeinse moraalfilosofen zochten hun heil in het ideaal van de intellectueel en maatschappelijk onafhankelijke patriciër, die belangeloos en met distantie morele kwesties aanvatte. Een commerciële, op het najagen van eigenbelang gerichte samenleving was hun een gruwel. In zo'n wereld zou de mens immers van zijn natuurlijke eigenschappen vervreemden en ongeschikt worden voor de publieke dienst, een taak die voor Romeinse patriciërs als de hoogste levensvervulling gold. Alleen een leven in dienst van het algemeen belang, met de bijbehorende bereidheid voor het vaderland te vechten en te sterven, verdiende het predikaat deugdzaam.

Achttiende-eeuwse auteurs konden met de klassieke receptuur steeds minder goed uit de voeten. In hun poging een moraalfilosofische rechtvaardiging te vinden voor hun contemporaine wereld, die inderdaad gecommercialiseerd was, schiepen zij een radicaal tegengestelde traditie. Zij wezen op de bevrijdende betekenis van de toename van kennis en wetenschap. Ook waren ze ervan overtuigd dat de toename van handel en industrie die zich sinds de zestiende eeuw voordeed, heilzaam voor de volken was omdat ze welvaart en tolerantie bevorderden. Voor hen was niet het cultiveren van eenvoud en zelfbeheersing maar het ontwikkelen van de sociabiliteit van de mens de sleutel tot een stabiele en menswaardige samenleving. Omdat ze ervan overtuigd waren dat de mens van nature was voor-

bestemd voor het leven in gezelschap en geen aanleg had voor het kluizenaarschap, zetten ze hun kaarten op een nader onderzoek van die morele kwaliteiten die deze natuurlijke sociabiliteit konden ondersteunen en versterken.

Nieuwe recepten voor een welgeordende samenleving

Een van de belangrijkste sociabiliteitsfilosofen was Frances Hutcheson (1694-1746), de leermeester van alle grote Schotse denkers van de tweede helft van de achttiende eeuw. Ook Hutcheson hield zich bezig met het probleem van het temmen van de passies. Volgens hem was de mens van nature toegerust met een 'moral sense', een zesde zintuig dat hem in staat stelde ethische oordelen te vellen voorafgaand aan en onafhankelijk van rationele overwegingen. Deze 'moral sense' was echter niet bij iedereen in gelijke mate ontwikkeld en Hutcheson besteedde dan ook veel aandacht aan de vraag wat daarvan de oorzaak was.

Hutcheson zocht de oplossing in de natuurlijke sociabiliteit van de mens. De mens is volgens hem een sociabel wezen, en in de kleine kring van familie, vrienden en gezelschap komen zijn sociale vermogens het best tot hun recht. Door middel van beschaafde conversatie beoefenen de deelnemers aan deze kleine kring de deugd, komen ze tot gedeelde opvattingen en idealen en dankzij deze morele overeenstemming komt de natuurlijke harmonie tot stand waartoe de mens is voorbestemd. De ontwikkeling van iemands 'moral sense' is dus afhankelijk van de mate waarin hij blootgesteld is geweest aan de beschavende werking van het sociale verkeer. Zwaarwichtig is Hutchesons sociale ideaal allerminst: niet alleen intellectuele discussies maar ook simpele genoegens als goed eten en drinken en lichtvoetige conversatie beschouwt hij als bevorderlijk voor de totstandkoming van die harmonie.

De opvattingen van Hutcheson, waarin in feite de spanning tussen het zelf en de samenleving werd gethematiseerd, vormden de grondslag van wat wel de achttiende-eeuwse sociabiliteitsideologie mag worden genoemd. Aan allerlei vertrouwde vormen van sociaal verkeer werd nu een nieuw belang toegekend. Hiertoe behoorde allereerst het gezin. Daar moest de aangeboren sociabiliteit zorgvuldig worden gecultiveerd. De vroege opvoeding, en in dat verband de rol van de moeder, kreeg daarmee haast vanzelfsprekend een bijzondere dimensie. Ook de vriendenkring onderging een nieuwe waardering. De nadruk kwam te liggen op de affectieve relatie; het patronage-element, dat in de meer klassieke ideeën over vriendschap besloten had gelegen, werd nu onverenigbaar geacht met een natuurlijke omgang. Ten derde werden de publieke plaatsen van sociaal verkeer, zoals salon en koffiehuis, loge en genootschap, nu vooral gewaardeerd om hun bijdrage aan de totstandkoming van de intermenselijke harmonie. Op deze wijze kon een scala van instituties de mens klaarstomen voor een succesvol optreden in de eigenlijke samenleving. In het bijzonder de maatschappij in de betekenis van 'genootschap' fungeerde als model van en voor de samenleving als geheel, zoals ook blijkt uit het fragment uit de *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* waarmee dit hoofdstuk werd geopend.

Hoezeer conversatie, uitwisseling van kennis en informatie en publiek debat de hoekstenen van het sociale denken waren geworden, kan aardig worden gedemonstreerd aan de hand van een essay van de Engelse filosoof, historicus en essayist David Hume uit 1742. In de voorgaande eeuw, zo schreef hij, waren de werelden van enerzijds de mensen die poli-

tiek en maatschappelijk iets in de melk te brokkelen hadden en anderzijds de geleerden twee totaal verschillende domeinen. Dat was een situatie die voor beide partijen bijzonder nadelig was. Geleerdheid bleef opgesloten in kloostercellen, universiteiten en kleine informele wetenschappelijke kringen en de resultaten ervan kwamen niet ten goede aan de samenleving. Door gebrek aan kennis konden daar zodoende barbarij en onbeschaafdheid de overhand houden. Gelukkig, zo constateerde Hume, was in zijn eigen eeuw aan die scheiding een einde gekomen. Niet alleen hadden geleerden begrepen dat de samenleving hun feitelijke onderzoeksterrein was, ze waren ook tot het inzicht gekomen dat die samenleving hun echte publiek herbergde. Alleen daar konden ze de ervaringen opdoen die de geloofwaardigheid en toepasbaarheid van hun theorieën waarborgden. Aan de andere kant kon de samenleving zo ook profiteren van nieuwe inzichten over de wijze waarop mens en maatschappij functioneerden. Hume, en met hem vele anderen, maakten daarbij impliciet duidelijk dat de wereld van smaak, goede zeden en beschaving niet meer geregeerd werd door kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Smaak en beschaving waren het resultaat van kennis en wetenschap, maar dan alleen wanneer de resultaten ervan in de openbaarheid werden besproken.

Deze sociabele filosofie, die was aangepast aan het achttiende-eeuwse, op gewin en welvaart gebaseerde samenlevingsmodel, verdrong langzamerhand de opvattingen van de klassieke moraaltheoretici. Voor Hume bijvoorbeeld vormde de beoefening van wetenschap en literatuur, al dan niet in genootschapsverband, een alternatief voor politieke participatie. Daarmee ondergroef hij de stelling van de klassieke moralisten dat alleen een aan de politiek gewijd leven een leven ten algemene nutte en dus een deugdzaam leven was. Ook een leven gewijd aan letteren, wetenschap en onderwijs was een leven in publieke dienst en daarmee deugdzaam. Conversatie, de grondslag voor de verbreiding van kennis en het scheppen van samenlevingsverbanden, was nu even belangrijk voor de totstandkoming van deugd als politieke retorica dat in Cicero's dagen was geweest. Het klassieke Romeinsrepublikeinse politieke *virtus*-ideaal, waarin het dragen van een wapen, betrokkenheid bij de politiek en het bewaken van de wetten als het ware de kenmerken waren van morele autonomie, werd in de achttiende eeuw getransformeerd tot een conceptie waarin sociabiliteit en intellectuele activiteit de sleutels tot de deugd waren.

Synthese en verbreiding

In zijn *Theory of moral sentiments*, verschenen in 1759, bracht Adam Smith al deze opvattingen bijeen in een fraaie synthese. Gebiologeerd door de prestatie van Newton, die slechts één natuurkundige wet verantwoordelijk had gemaakt voor alle evenwicht op aarde en in het heelal, ging Smith op zoek naar eenzelfde unieke wet die het menselijk sociaal gedrag reguleerde. Hij kwam uit bij een begrip dat betrekking had op de aantrekkingskracht tussen mensen: sympathie. Voor Smith was sympathie de universele grondslag voor deugd en fatsoen, in de besloten wereld van het gezin en de vriendenkring, in de semi-publieke wereld van salon en koffiehuis, en uiteindelijk ook in de samenleving als geheel. Smith realiseerde daarmee een doorbraak in de analyse van morele kwesties. In feite breidde hij Hutchesons beschavingsideaal uit naar het terrein van de moraal. Ware deugd, zo betoogt hij, komt niet tot stand in de politieke arena maar is het resultaat van het zorgvuldig op

elkaar afstemmen van de conflicterende gevoelens van alle deelnemers aan het sociale proces. Die harmonisering van gevoelens vergelijkt Smith graag met het stemmen van muziekinstrumenten in een orkest. Voorzichtigheid, tact en aanpassingsvermogen kregen zo een geheel nieuwe status. Ze bleken voor de verwezenlijking van sociale rust, orde en evenwicht en voor een deugdzame levensstijl van veel grotere betekenis dan klassieke deugden als dapperheid en grootmoedigheid of de christelijke vroomheid.

In de beschouwingen van Smith speelt de emotie een geprononceerde rol en dat zou verstrekkende gevolgen hebben. Deze waardering van het gevoel betekende niet dat de rede min of meer had afgedaan. Voor Smith bleef een rationele controle onmisbaar voor het in toom houden van de passies. Deugdzaam gedrag berustte op een zorgvuldig balanceren van sensibiliteit en zelfbeheersing.

De preoccupatie met rede en emotie als toegangswegen tot verantwoorde sociale relaties vinden we onder meer weerspiegeld in de literatuur. Met name in de roman wordt het proces van de vorming van groepsnormen in huiselijke en vriendschappelijke conversatie gethematiseerd, waardoor ook de lezer in de gemeenschap wordt betrokken. Niet voor niets is in de tweede helft van de eeuw de romanvorm bij uitstek die van de vertrouwelijke briefwisseling. Romans stelden zo de deugd en harmonie van de besloten kring ten voorbeeld aan de maatschappij als geheel. Een vergelijkbare functie hadden de preken van verlichte predikanten, die niet het verkondigen van geloofswaarheden maar het bespelen van het gemoed ten doel hadden. In het bijzonder *Clarissa, or the History of a young lady*, waarmee Samuel Richardson het prototype van de briefroman creëerde, en de bundels *Sermons* (1777-1801) van de Schotse predikant Hugh Blair - een virtuoos orator - waren internationale bestsellers en riepen talloze navolgingen in het leven.

De Europese ontvankelijkheid voor de preken van Blair demonstreert dat de zojuist uiteengezette idealen allerminst een Schots prerogatief waren. In Schotland werden ze misschien het fraaist verwoord en de Schotse literair-wetenschappelijke gemeenschap leverde zonder twijfel de belangrijkste theoretische bijdragen aan het debat. In Engeland waren ze echter ook gemeengoed. Daar waren deze denkbeelden al in de *Spectator* van Joseph Addison en Richard Steele te vinden evenals in Duitsland in de *Moralische Wochenschriften*. De *Spectator* en de *Moralische Wochenschriften* hanteerden eenzelfde formule: ze presenteerden zichzelf als de onpartijdige beschouwer die kalm en van een afstand het sociaal gedrag van zijn landgenoten analyseert en adviezen verstrekt voor verbetering. Deze geschriften zijn dan ook te beschouwen als een reusachtig fonds van sociale observaties waaruit de moraalfilosoof kon putten.

Nederland: Justus van Effen als intermediair

De Nederlandse Republiek nam actief deel aan dit Europese debat. In de zeventiende eeuw waren hier de ideeën van de soevereine mens om zo te zeggen uitgevonden, maar zij zaten verstopt in kwartijnen vol statig geleerdenlatijn. In de vroege achttiende eeuw werd dit gedachtegoed geschikt gemaakt voor een groter publiek en verrijkt met de nieuwste Engelse en Franse opvattingen. Een Hollandse journalist, Justus van Effen, nam deze taak op zich. Zijn veelzijdige beroepservaring - Van Effen was onder meer gouverneur, gezantschapssecretaris en journalist - in combinatie met zijn internationale bereisdheid en zijn redactie-

Des Angeles del.
P. Tanjé sculp.
Zo lang men kloek vernuft, fyn oordeel, vlugen geest,
Zo lang men leerzaame ernst en stichtlyk boert zal roemen,
Zo lang, van Effen, zal u elk met achting noemen,
Die met een eerlyk hart uw zedenschriften leest.
Theodoor van Snakenburg.

Justus van Effen, door P. Tanjé naar Des Angeles. Met onderschrift van Th. van Snakenburg.

lidmaatschap van het toonaangevende, op de Franse markt gerichte *Journal littéraire* maakten Van Effen tot een ideale intermediair tussen de Engelse, Franse en Nederlandse cultuur.

Van Effen introduceerde in Nederland het spectatoriale tijdschrift, dat hij als liefhebber van de Engelse literatuur al goed kende. Tussen 1731 en 1735 publiceerde hij 360 wekelijkse afleveringen van de *Hollandsche spectator*, waarin hij de Nederlanders, net als Addison en Steele dat met de Engelsen hadden gedaan, een spiegel voorhield van hun sociaal gedrag en vooral van hun wangedrag. Het ging Van Effen om meer dan journalistieke vernieuwing. Hij wilde zijn landgenoten onder ogen brengen dat het cultiveren van de natuurlijke sociabiliteit van de mens noodzakelijk was in een Republiek, die, hoezeer misschien ook door God begenadigd, niet alleen het product was van een almachtige overheid of kerkelijke orthodoxie, maar ook het resultaat van de gedragingen van de inwoners van die republiek zelf. Van Effen had geen enkele behoefte om de autoriteiten tegen zich in het harnas te jagen. Wel zag hij het als een uitdaging om conversatie als bouwsteen voor groepsnormen in zijn tijdschrift op nationale schaal op gang te brengen.

Van Effen fungeerde niet alleen als intermediair tussen Engeland en de Republiek. Zijn betekenis vloeit ook voort uit zijn standpunten ten aanzien van het Franse denken over sociabiliteit en samenleving. Het resultaat was een eigen Nederlandse spectatoriale traditie die voor het Nederlandse denken over sociale ontwikkelingen van groot belang is geweest. In het Franse denken van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw over maatschappelijk gedrag stond het begrip *politesse* in het middelpunt. *Politesse* was een bijzonder veelzijdige notie, moeilijk grijpbaar en in tal van situaties van toepassing. Het begrip had echter ook een betekenis gekregen die enigszins aansloot bij de sociabiliteitstraditie in Engeland en Nederland, maar oorspronkelijk was toegesneden op de politiek-sociale verhoudingen in Frankrijk. In die betekenis verwees het naar het vermogen van het individu om zich middels beleefde conversatie staande te houden in gezelschap. *Politesse* was daarmee een sociale deugd bij uitstek. Een deugd die lonend bleek in de wandelgangen van de wetenschappelijke academie, aan het hof of bij ontvangsten in de salons.

Rond 1700 onderging deze Franse *politesse*-traditie een ingrijpende transformatie, die weer eens illustreert hoeveel moeite achttiende-eeuwse filosofen nog hadden om individu en samenleving als analytische concepten van elkaar gescheiden te houden. *Politesse* ontwikkelde zich van een specifieke en met het individu verbonden sociale en morele gedragscode tot algemeen beschavingscriterium. De ruime verbreiding in Frankrijk van de met *politesse* verbonden sociale vaardigheden werd nu geïnterpreteerd als bewijs voor de grote stap voorwaarts die de Franse cultuur gedurende de laatste eeuw had gemaakt. We treffen dit soort vooruitgangsnoties heel duidelijk aan in Voltaire's *Essai sur les moeurs* en in zijn *Siècle de Louis Quatorze*. Zonder het woord ‘cultuur’ te gebruiken komt hij daarin tot de conclusie dat de Franse zeden zich sinds de natuurstaat zo ver hebben ontwikkeld dat de Franse samenleving als de meest beschaafde aan de rest van Europa ten voorbeeld moet worden gesteld. Anders gezegd: dankzij *politesse* had Frankrijk de barbarij ver achter zich gelaten en was het de eerste moderne beschaafde natie geworden.

Van Effens reactie op deze Franse claim sloot aan bij de al uit het tijdvak van de grote oorlogen tegen Lodewijk XIV daterende kritiek dat de Franse culturele pretenties het Trojaanse paard waren waarmee de Fransen hadden gepoogd de Hollandse vrijheid en het Hollands republikanisme te ondermijnen. Franse *politesse* was voor Van Effen hetzelfde als ‘tot slavernij gelyk maken’ en het begrip paste zijns inziens dan ook alleen in een verderfelijk absoluut politiek systeem als het Franse. Voor Van Effen hoefde de Republiek zich nergens voor te schamen en had ze eveneens een spectaculair beschavingsproces meegemaakt. Dat was echter, anders dan het Franse, niet aristocratisch-monarchaal maar republikeins georiënteerd. In de Nederlandse Republiek was daarom een ander type *politesse* of beschaafdheid aan de orde dan in Frankrijk.

Het was voor Van Effen een uitgemaakte zaak dat de koophandel de grondslag vormde van de Nederlandse welvaart en cultuur. Daarom was bijvoorbeeld de houding van de regentenelite tegenover het academisch onderwijs hem een doorn in het oog. Waarom stuurde zij haar zonen naar de universiteit om rechten te studeren? Die brachten daar doorgaans toch maar weinig van terecht. Veel beter zou het zijn als hun de kneepjes van de handel zouden worden bijgebracht. Wanneer men de universiteit zou overlaten aan hen die werkelijk aanleg voor de wetenschap hadden, zouden zowel koophandel als universiteit hier wel bij varen. Met dergelijke tirades probeerde Van Effen de tijdgenoot weer op het

'Voornaamste takken van Nederlandsch bestaan', gravure door W. Kok, 1794.
Bovenste rij van links naar rechts: De Weeverij - Het Boten en Kaas maaken - De Haringvisserij - De Walvisvangst.
Tweede rij: De Turfgraverij - De Scheepsbouw - Het Stadhuis en De Waag te Amsterdam - Het Houtvlot, Hout en Papiermolens - Texel.
Derde rij: De Mijnwerken - De Wijnhandel - De Landbouw en Graanhandel - Tabak- Suijker- en Koffijhandel - Thee- Specerij- en Lijwaathandel.
Onderste rij: De Beurs van Rotterdam - Het Koopmanscomptoir - De Beurs van Amsterdam.
Onder de lambrizering links: Handwerken; rechts: Konsten en Wetenschappen.

rechte pad der vaderen te brengen. Hij legde daarmee de grondslag voor de idee dat in het Nederlandse geval de koophandel de grondslag was van beschaving en identiteit.

Van Effens confrontatie van het Nederlandse republikeinse beschavingsideaal van de koopman met het Franse monarchale model van de adel had ook een genderdimensie. In de door de adel gedomineerde samenleving, waarin fysieke competitie en bruut geweld als standaardnorm golden, had de vrouw met haar zachtmoediger en meer tot harmonie geneigde natuur een essentiële compenserende rol toegekend gekregen. In zijn *L'esprit des lois* hield Montesquieu bijvoorbeeld een levendig pleidooi voor de vrouwelijke heerser. Gematigdheid en zachtheid zouden haar regeerstijl kenmerken waar die van mannen werd getypeerd door hardvochtigheid, onmatigheid en hartstocht. Ook voor Voltaire was de beschavende rol van de vrouw een feit. De beschavingsvoorsprong van Frankrijk op de rest van de wereld moest uitsluitend op rekening van de vrouw worden geschreven.

Bij Van Effen stonden concepten als beschavingsgroei en vrouwelijkheid juist met elkaar op gespannen voet. Het Nederlandse referentiepunt was niet de barbaarsheid van een adellijk verleden, maar de stedelijke beschaving van de bloeiende zeventiende eeuw. De kracht van de Republiek werd uitdrukkelijk met de mannelijke karaktereigenschappen van de koopman in verband gebracht. Juist monarchaal bestuur en adellijke zeden waren verantwoordelijk voor kwalijke trekjes als verwijfdheid en zwakheid en daarom bijzonder schadelijk voor het Nederlandse politieke ethos. Verfransing in de zin van adoptie van Franse culturele praktijken zou dan ook het voortbestaan van de Republiek in de waagschaal stellen.

De door Van Effen gecreëerde Nederlandse beschavingsfilosofie, die een wonderlijk eclectische mengeling vormde van Nederlandse, Franse en Engelse elementen, vond weerklank in een reeks van spectatoriale navolgers. Tussen 1730 en 1770 verschenen er zo'n twintig oorspronkelijk Nederlandse spectators op de markt. Het hoogtepunt moest toen nog komen: in de slechts tien jaar tussen 1770 en 1779 waren het er maar liefst 26. Bovendien hielden ze het toen gemiddeld langer vol. Aangezien de uitgave van spectatoriale geschriften een strikt commerciële onderneming was en minder succesvolle titels al spoedig uit de markt werden genomen, mogen we, ondanks het feit dat we over de oplagecijfers geen informatie hebben, een forse toename van de publieke belangstelling voor dit genre veronderstellen.

De spectators predikten een Nederlandse versie van de natuurlijke sociabiliteit van de mens. Niet de sociale plaats van het individu in de samenleving was bepalend voor het bereiken van geluk, maar een deugdzame vervulling van de levenstaak. Geluk was niet het resultaat van weelde of vrije tijd maar van tevredenheid. Bovendien konden deze inzichten in een historisch perspectief worden geplaatst. Immers, wanneer de op natuurlijke sociabiliteit gebaseerde deugd en beschaving de motor van de vooruitgang vormden, kon daaraan het instrumentarium worden ontleend om de historische ontwikkeling te analyseren. Van Effen had hiermee een begin gemaakt toen hij in zijn *Hollandsche spectator* waarschuwde voor het verval dat dreigde wanneer de leidende kringen in de Republiek zich te veel zouden richten naar Franse gewoonten en gebruiken. Somber was hij echter niet over de toekomst van de Republiek. Zijn in het lockeaanse opvoedingsdenken gewortelde wereldbeschouwing was een optimistische en de vervolmaakbaarheid van de mens was dan ook zijn credo.

Van Effen was niet de eerste of de enige die waarschuwde voor verval. Diverse regenten en intellectuelen hadden lijvige memories gewijd aan het politieke machtsverval en de teloorgang van de economische concurrentiepositie. Van Effen was echter de eerste die er

dankzij zijn nieuwe beschavingsfilosofie in slaagde een samenhangende analyse van het probleem van de achteruitgang te verschaffen waarin, al was het nog maar aarzelend, oorzaken en remedies een duidelijke plaats kregen.

In de latere spectators kreeg de visie op de problemen van de Republiek veel geprononceerder trekken. De achteruitgang die bij Van Effen nog vooral het karakter van een dreiging had gehad, was met name na de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740-1748 werkelijkheid geworden en de spectators hadden dit probleem hoog op hun journalistieke agenda geplaatst. Voor de hedendaagse historicus is het duidelijk hoezeer de economische en politieke achteruitgang van de Republiek onvermijdelijk was, gegeven de opkomst van de overige Europese staten. Ook sommige tijdgenoten beseften dat. Voor de overgrote meerderheid van de achttiende-eeuwse intellectuelen echter was de achteruitgang een uiterst verontrustende ontwikkeling en om voor het probleem een oplossing te bedenken zetten de spectatoriale geschriften hun hele aan de nieuwe sociale filosofie ontleende argumentenarsenaal van deugd, redelijkheid en geloof in de natuurlijke sociabiliteit van de mens in.

Typerend is nu dat het spectatoriale weekblad de contemporaine economische en politieke problemen van de Republiek zag als een gevolg van het verlies van de 'burgerlyke zeedigheid' van de 'oude Hollanders':

> de oprechtheid, eenvoud, trouw, zuinigheid, nedrigheid is verkeerd in list, vleyery, veinzen, onbeschaamdheid, overdaad, pracht, onderscheiding van persoonen, en de burgerlyke ommegang heeft nu niets gemeen met de luiden van rang.[2]

In vele spectators werd, met name vanaf de jaren zestig en zeventig, in wisselende bewoordingen een gelijkluidende diagnose gesteld: de Nederlandse Republiek, die over de best mogelijke constitutie beschikte en in de zeventiende eeuw internationaal een toonaangevende positie en een bloeiende economie had bezeten, werd door het Franse beschavingsmodel langzaam maar zeker ondermijnd, terwijl juist voor het voortbestaan van een republiek beschaafdheid en sociabiliteit van Nederlandse snit onmisbare voorwaarden waren. De spectators laakten dan ook de neiging van de sociale bovenlaag het rentenieren te verheerlijken, zijn geld te verkwisten en zijn kinderen een Franse opvoeding te geven. Vooral ergerden zij zich aan het dédain van de elite voor de 'alleredelste' bezigheid die er bestond, die van de koopman. Voor de spectator belichaamde de deugdzame koopman het republikeinse beschavingsideaal en was hij het bij uitstek geweest aan wie de Republiek haar politieke, economische en culturele bloei te danken had gehad. Dankzij de koophandel, zo heette het, wordt

> armoede geweerd; Ledigheid, met haar stoet van vuile lusten, gebannen; Weldaadigheid opgewakkerd; gezond Verstand aangekweekt, Bygeloof ontmaskerd, Geleerdheid bevorderd, Kunsten volmaakt, en het geheel Menschelyk geslagt, als met eenen band van wederkeerige behoeftens en verpligtingen aan elkander verbonden.[3]

Een goede afloop was niet uitgesloten. De remedie was immers ook gegeven. Deugd en beschaving, geschraagd door een cultivering van de natuurlijke sociabiliteit van de mens, waren het medicijn voor de kwalen waardoor de inwoners van de Nederlandse republikeinse samenleving werden geplaagd en belaagd.

De rol van de dissenters

De debatten over mens en samenleving, die zoals we zagen met name in Engeland en Schotland werden gevoerd, vonden veel weeklank in de Republiek. Sleutelfiguren in die transmissie van ideeën waren de Nederlandse dissenters: lutheranen, remonstranten en in het bijzonder doopsgezinden - katholieken en joden namen niet of nauwelijks aan deze discussies deel.

Dissenters waren, als bekend, uitgesloten van alle politieke functies en ambten, en dus ook van de inkomsten die daar veelal aan verbonden waren. Waarschijnlijk moeten we daarin mede de verklaring zoeken voor hun vooraanstaande positie in het economische en culturele leven. In het bijzonder doopsgezinden behoorden tot de rijkste kooplieden en ondernemers in de Republiek. In het oosten van het land waren zij de grondleggers van de bloeiende textielnijverheid. In het westen hielden zij zich relatief goed staande tijdens de economische neergang.

Ook op cultureel gebied lieten de doopsgezinden veel van zich horen. We vinden hen onder de belangrijkste journalisten, tijdschriftredacteuren en literatoren. Tevens stonden ze aan de wieg van vele genootschappen en gezelschappen. Verscheidene spectators werden door doopsgezinden gevuld. Doopsgezinden stichtten ook het invloedrijkste tijdschrift van de tweede helft van de achttiende eeuw, de *Vaderlandsche letter-oefeningen*. De doopsgezinde Haarlemse koopman Pieter Teyler van der Hulst financierde via de door hem in het leven geroepen Teylers Stichting een belangrijk deel van het Nederlandse wetenschappelijk onderzoek. Met hun publicaties en in de genootschappen leverden de dopers substantiële bijdragen aan de discussies over de samenleving, het menselijk gedrag en de grondslagen daarvan. Zij werden daarbij geflankeerd door lutheranen en remonstranten, en ook door verlichte intellectuelen uit gereformeerde kring - onder wie nogal wat vrijzinnige predikanten.

In de *Vaderlandsche letter-oefeningen* verschenen steeds weer door Engelse en Schotse voorbeelden geïnspireerde bijdragen, waarin doopsgezinden en verlichte gereformeerden voortbouwden op de spectatoriale boodschap. Uit dezelfde kring zijn ook de romans afkomstig waarin de nieuwe sociabiliteitsidealen gestalte krijgen in een vaderlandse setting. Een voorganger was de doopsgezinde, om zijn vrijzinnigheid geschorste Harlinger predikant Joannes Stinstra, die in de jaren vijftig via een vertaling de Nederlanders liet kennismaken met de al genoemde *Clarissa* van Samuel Richardson, en deze roman aanprees als een gids voor mensenkennis en een leerboek voor de deugd. In 1782 zag *Sara Burgerhart* van de al heel weinig orthodoxe Betje Wolff en Aagje Deken het licht, een roman waarin de opvoeding van het jonge meisje wordt gethematiseerd. Vier jaar later liet de toekomstige romancier Adriaan Loosjes, doopsgezind alweer, zijn (bekroonde) antwoord op de genootschapsprijsvraag ‘Hoe kan men zich best in staat stellen tot het verkrijgen van menschenkennis?’ uitmonden in een lofzang op de roman. De roman, zo stelt hij onder verwijzing naar *Clarissa* en *Sara Burgerhart*, is de ware academie der menskunde, omdat hij bij uitstek inzicht verschaft in de menselijke zielenroerselen. Uit dit alles blijkt hoezeer de roman werd gezien als een pedagogisch en moraalfilosofisch instrument, dat net als het spectatoriale vertoog en de genootschapsverhandeling bijdroeg tot wat de tijdgenoten de studie der ‘Menschkunde’ noemden. In feite was menskunde de hoogste vorm van wetenschap, omdat zij als geen andere bijdroeg aan de vooruitgang van de beschaving.

De nieuwe opvattingen over mens en samenleving hebben het Nederlandse culturele klimaat grondig gewijzigd. Binnen een paar generaties was, althans voor een culturele elite, de revolutionaire gedachte gemeengoed geworden dat de mens een soeverein individu is dat zich een eigen plaats in de samenleving verwerft. De samenleving was dus mensenwerk. Het was nu in beginsel ook mogelijk geworden om de mechanismen op het spoor te komen die ten grondslag lagen aan het functioneren van mens en samenleving en veranderingen door te voeren. Voorstellen voor verandering konden niet meer simpel met een verwijzing naar Bijbel of klassieken worden afgewezen, maar dienden in publiek debat op hun waarde te worden getoetst. Dat het nieuwe sociabele omgangsmodel die toets had doorstaan, daarvan was de verlichte elite in de Republiek overtuigd. Deze seculiere visie op de samenleving had een lange voorgeschiedenis. In de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg zij echter dusdanige dimensies dat van een omslag kan worden gesproken. De snelle verbreiding zou ondenkbaar geweest zijn zonder de ingrijpende ontwikkelingen die zich intussen op de markt van het gedrukte woord hadden voorgedaan. Deze worden belicht in hoofdstuk 6.

Eindnoten:

1 *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek*, 1800, 673-679.
2 *Nederlandsche spectator*, nr. 20.
3 *Philosooph*, nr. 20.

6 Het gedrukte woord

> Tot besluit van dezen brief, moet ik hier nog aanmerken, dat de smaak voor dichtkunde en weetenschappen over 't algemeen, in de Nederlanden veel uitgestrekter is, dan in Duitschland. Niet zelden ziet men eene gansch niet verachtelijke bibliotheek in de wooning van eenen welgestelden boer; aanzienlijke handwerkers en landlieden hebben hunne leesgezelschappen, en dikwijls ontmoet men menschen onder de geringste klassen, die zeer aartige versen maaken.[1]

De groei van het gedrukte woord

Volgens een ruwe schatting werden er in de Republiek gedurende de achttiende eeuw twee keer zoveel boeken uitgegeven als in de zeventiende. Tussen 1600 en 1700 moeten er iets van 100.000 titels het licht hebben gezien, tussen 1700 en 1800 zullen dat er rond de 200.000 zijn geweest. Intussen was de bevolking bij lange na niet verdubbeld; in 1650 telde het land circa 1,9 miljoen inwoners, in 1800 2,1 miljoen. Per hoofd van de bevolking zagen in de achttiende eeuw dus bijna twee keer zo veel boeken het licht als een eeuw eerder. We spreken dan over titels. Of de oplagen intussen ook waren gegroeid, stabiel gebleven of juist geslonken, is niet bekend en is bij gebrek aan overgeleverde gegevens ook nauwelijks te achterhalen. Een sensationele groei van de oplagecijfers is weinig waarschijnlijk, alleen al omdat er intussen geen ingrijpende innovaties hadden plaatsgevonden in de productie van drukwerk. Er werd nog steeds gedrukt op houten persen die niet wezenlijk afweken van het model dat rond 1450 door Gutenberg was uitgevonden.

Dankzij de Franse censuur zijn de oplagecijfers uit de jaren 1811-1813 bekend. Voor de meeste lectuursoorten lagen die tussen de 300 en 1000 exemplaren - cijfers die in dezelfde orde liggen als de weinige die uit de zeventiende eeuw zijn overgeleverd. Massale producties zouden technisch pas goed mogelijk en commercieel aantrekkelijk worden toen in de loop van de negentiende eeuw de houten handpers werd vervangen door modernere, snellere en sterkere machines.

Intussen was wel de alfabetiseringsgraad gestegen. Wanneer we afgaan op de trouwakten dan was rond 1650 in de belangrijkste Nederlandse steden ongeveer 70% van de bruidegoms in staat een geschreven handtekening te zetten en circa 40% van de bruiden. In 1800 lagen deze cijfers rond de 80 en de 60%. Regionaal waren er overigens aanzienlijke verschillen. De hoogste cijfers werden bereikt in de noordelijke provincies: 85 respectievelijk 70%. Het zuiden was het verst achtergebleven: 65 en 55%.

Groei van de titelproductie en stijging van de alfabetiseringsgraad zeggen op zichzelf

nog niet veel over de omvang van het leespubliek en over de lectuurconsumptie. Zo lijken de rijkdom en verscheidenheid aan nieuwe titels in de laatste decennia van de achttiende eeuw vooral een antwoord te zijn op teruglopende verkoopcijfers: de uitgevers zochten energiek naar eigen *niches* op een krimpende markt.[2] Niettemin mag verondersteld worden dat over het geheel van de achttiende eeuw genomen een steeds groter aantal mensen deel kreeg aan de openbare communicatie via het gedrukte woord en ook dat die deelname steeds intensiever werd. De Nederlandse samenleving werd daarmee in toenemende mate een nationale communicatiegemeenschap, gekenmerkt door gedeelde kennis en door publieke discussie. Deze ontwikkeling weerspiegelt de achttiende-eeuwse groei van de hoeveelheid kennis op tal van gebieden. Tegelijkertijd werden in het boekbedrijf nieuwe handelspraktijken ingevoerd, werd de onderlinge communicatie beter georganiseerd en zocht men naar nieuwe wegen om de klanten voor te lichten en te werven. De leenbibliotheek en het leesgezelschap deden hun intrede als instituties die een gevarieerde lectuurconsumptie vergemakkelijkten. Er werd een ongekende energie gestoken in de uitgave van tijdschriften. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de communicatie via het gedrukte woord was georganiseerd en wie er deel aan hadden.

De modernisering van het boekbedrijf

In de achttiende eeuw kende het boekbedrijf nog niet de strikte scheiding die nu gebruikelijk is tussen uitgever, drukker en verkoper. In verreweg de meeste gevallen werden alledrie de functies of toch althans twee ervan gecombineerd, al kon daarbij het accent meer bij de ene of bij de andere activiteit liggen. De economie van het boekbedrijf was op deze combinatie van werkzaamheden gefundeerd. Het handelsverkeer tussen de bedrijven verliep grotendeels via ruil: boekhandelaars vergrootten hun verkoopassortiment door eigen uitgaven te ruilen tegen die van collega's. Geldtransacties werden als het kon vermeden. Een andere manier om het assortiment te vergroten was het in commissie nemen van boeken van confraters. Bij verkoop van dit zogenaamde commissiegoed kreeg de verkopende boekhandelaar een percentage van de winst, bij niet-verkoop mocht hij het zonder kosten retourneren.

Dit systeem kon alleen draaien bij de gratie van een adequaat distributienetwerk. Met name de meer vooraanstaande zaken hadden daar belang bij. Een klein winkeltje dat alleen produceerde voor de lokale markt kon min of meer autark zijn. Een boekhandelaar die mikte op een nationale afzet moest overal in het land confraters hebben die bereid waren zijn titels in de verkoop te nemen en die op hun beurt boeken hadden uitgegeven die voor hemzelf commercieel interessant waren. Ook het internationale boekhandelsverkeer verliep op deze wijze. Toen in de zeventiende eeuw een niet onaanzienlijk deel van de Franse boekproductie in Nederland werd uitgegeven, hadden de Nederlandse handelaren daarmee tevens ruilmateriaal beschikbaar voor te importeren werken. In de loop van de achttiende eeuw was deze zogenaamde ‘Franse boekhandel’ teloor gegaan, enerzijds doordat de Franse overheid haar greep op de boekhandel versoepelde, anderzijds door concurrentie van Zuid-Nederlandse, Duitse en Zwitserse ondernemingen die zich pal aan de Franse grens vestigden. Een belangrijke internationaal opererende boekhandel was rond 1800 nog de firma Luchtmans te Leiden, gespecialiseerd in klassieke en Oosterse taal- en letterkunde.

Het assortiment van een achttiende-eeuwse boekhandelaar bestond dus uit zijn eigen

fonds, uit door ruil of koop verkregen werken en uit commissiegoed van confraters. De rijkdom en verscheidenheid ervan weerspiegelden zijn netwerk van relaties. Overigens was het assortiment ook van de meer vooraanstaande zaken beperkt. Veel nieuw verschenen boeken werden niet of slechts beperkt rondgestuurd; de confraters kregen dan een aankondiging waarop de klanten konden intekenen. Voorts werden potentiële belangstellenden op de hoogte gesteld van nieuwe uitgaven door middel van advertenties in landelijk verschijnende kranten.

In grote delen van het land was men geheel op die advertenties aangewezen, omdat de boekhandels al heel weinig gelijkmatig waren verspreid. Traditioneel was de bedrijfstak in overweldigende mate een westelijke, in het bijzonder een Amsterdamse aangelegenheid geweest. Al sinds 1600 was van het totale aantal zaken in de Republiek tweederde in Holland gevestigd, waarvan de helft in Amsterdam. In het laatste decennium van de achttiende eeuw waren in Amsterdam niet minder dan tweehonderd boekhandelaars werkzaam, tweedehandszaakjes en kleine scharrelaars niet meegerekend. Den Haag, traditioneel de tweede boekhandelsstad, telde er in dezelfde jaren zestig, Rotterdam vijftig, Leiden, kort daarvoor door Rotterdam van de derde plaats gedrongen, 45. Buiten Holland was de enige echt belangrijke boekenstad Utrecht, met rond de 35 bedrijven. Een bescheidener rol speelden in het westen van het land Middelburg, Haarlem, Dordrecht en Delft en in het noorden Groningen en Leeuwarden, en nog weer een echelon lager bevonden zich de oostelijke steden Arnhem en Deventer. Qua boekproductie was de betekenis van de overige steden, waaronder dus alle steden in het zuiden, over het geheel genomen marginaal, al konden er incidenteel natuurlijk belangrijke zaken gevestigd zijn. Wel was er rond 1800 in iedere niet al te kleine stad boven de grote rivieren tenminste één boekhandel te vinden.

Tot het midden van de achttiende eeuw bleef de boekhandel gevoerd worden op de wijze waarop dat ook een eeuw eerder al gebeurde. Rond 1750 tekenen zich echter een paar nieuwe praktijken af die getuigen van de wens om de klant sneller en accurater te bedienen, hem beter te informeren en hem tenslotte de mogelijkheid te geven meer lectuur voor zijn geld te krijgen. Allereerst groeiden de voorheen individuele interlokale contacten uit tot geïnstitutionaliseerde netwerken. In de provincie onderhielden vooraanstaande boekhandelaars mede namens hun confraters in de regio de contacten met de randstedelijke ondernemingen, en andersom fungeerden in de grote steden handelaars als depot en distributiecentrum voor een bepaalde regio. Dit stelsel van zogeheten ‘hoofdcorrespondenten’ bracht een uitbreiding van de transactiemogelijkheden met zich mee, maar het vergrootte ook de behoefte aan een systematischer vorm van informatie. Een eerste poging om de landelijke markt te inventariseren was al in 1743 ondernomen door de Leidse boekhandelaar Johannes van Abkoude, met zijn *Naam register of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640. tot 1741. zyn uytgekomen*. Deze titel geeft overigens aan dat het Van Abkoude niet in de eerste plaats om de actualiteit te doen was, wat trouwens veelzeggend is voor de aard van de boekhandel in die jaren: werken tot honderd jaar oud telden nog volop mee. Maar voldeed rond het midden van de eeuw zo'n bestandsopname nog, de formule was niet meer adequaat voor het dynamische boekbedrijf van enkele decennia later. Op 1 januari 1790 voorzag de jonge Amsterdamse boekhandelaar Antonij Bernard Saakes in de permanente behoefte aan recente informatie met de lancering van een maandelijkse *List van nieuw uitgekomen boeken*:

> Daar het getal der *Boeken*, die er daaglijks in ons Vaderland uitkomen, en vooral in dezen Tijd zoo aanmerkelijk Vermeerdert (...) vond ik het niet ondienstig om van alle *Nieuw uitkomende boeken* eene algemeene *Naamlijst* van tijd tot tijd uittegeven, met bijvoeging, waar en bij wien dezelve gedrukt of uitgegeven worden: als mede het formaat de Prijzen enz.

Een niet geringe onderneming, gegeven de tientallen boekhandelaars die gezamenlijk jaarlijks honderden titels het licht lieten zien! Niettemin verschaft de *Lijst* vanaf het eerste nummer een verrassend volledig overzicht van de vaderlandse productie. Dit moet betekenen dat vrijwel alle boekhandelaars beseften hoezeer hun belang was gediend met de aankondiging van hun uitgaven in een landelijk informatiebulletin. Het mes sneed dan ook aan twee kanten: als uitgever kon de boekhandelaar via de *Lijst* bekendheid geven aan zijn nieuwe producten en als verkoper was hij op de hoogte van wat door wie op de markt werd gebracht. Ook geïnteresseerde lezers trokken trouwens profijt van de *Lijst*. Uit enkele overgeleverde boekhandelsadministraties weten we dat het blad in de winkels ter inzage lag, en dat sommige kopers, bijvoorbeeld directeuren van leesgezelschappen, zelf een abonnement hadden. Er is dus reden om het verschijnen van Saakes' *Lijst* als een mijlpaal in de geschiedenis van de nationale communicatiegemeenschap te beschouwen. Zij markeert de noodzaak om deze gemeenschap sneller en efficiënter van informatie te voorzien en daarmee is het medium in zekere zin zijn eigen boodschap. Een logisch volgende mijlpaal zou in 1815 worden bereikt met de oprichting van de eerste landelijke vakorganisatie van boekhandelaren, de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. Daarmee was de nationale netwerkvorming van het boekbedrijf geïnstitutionaliseerd.

De *Lijst* was niet het enige medium waarin nieuwe uitgaven werden aangekondigd en voor de doorsneelezer zal het ook niet het belangrijkste zijn geweest. Al in de zeventiende eeuw hadden sommige boekhandelaars ruchtbaarheid aan hun activiteiten gegeven in krantenadvertenties. (‘Advertentie’ is misschien een te groot woord. Tot rond 1840 ging de commercie in de krant niet verder dan bescheiden annonces.) In de laatste decennia van de achittende eeuw nam het aantal boekaankondigingen toe en ook werden zij wervender van toon en informatiever van inhoud.

Behalve in de netwerkvorming en de informatieverbetering komt de modernisering van het boekbedrijf nog in een derde ontwikkeling tot uiting en dat is de opkomst van de winkelbibliotheek. Al van oudsher moet het in de boekhandel gebruikelijk zijn geweest dat boeken niet alleen werden verkocht maar dat ze ook werden verhuurd: tegen een bescheiden bedrag kon de klant voor een beperkte tijd een boek uit de voorraad lenen. Ook kranten en tijdschriften werden vaak tegen betaling ter inzage gegeven. Rond 1750 kreeg deze vorm van lectuurvoorziening een institutionele variant: ter wille van de lenende klanten werd een deel van de voorraad apart opgesteld en beschreven in een gedrukte catalogus. Bovendien werd de mogelijkheid geschapen om in plaats van per geleend deel te betalen lid te worden voor een half of heel jaar. Daarmee had de commerciële leenbibliotheek haar intrede gedaan. Zij maakte een in principe onbeperkte lectuurconsumptie mogelijk tegen een beperkte prijs. Gegeven het succes van deze formule voorzag zij in een behoefte.

Het is overigens moelijk om greep te krijgen op het verschijnsel van de leenbibliotheken. Hun bestaan is bijna uitsluitend gedocumenteerd in de vorm van krantenadvertenties

en gedrukte catalogi. Maar het waren alleen de grote, aan vooraanstaande boekhandels verbonden bibliotheken waarvoor het maken van propaganda en het drukken van een catalogus lonend waren. Kleinere zaakjes zullen leenbibliotheekjes hebben gehad in de vorm waarin ze nog tot diep in de twintigste eeuw hebben bestaan: een of enkele aparte kasten met uniform gekafte, vaak wat smoezelige bandjes, en de catalogus in een schrijfte of in het hoofd van de verkoper.

De eerste boekhandelaar van wie een bibliotheekcatalogus is overgeleverd, is de Hagenaar Hendrik Scheurleer. Hij opende zijn zaak in 1750. Naar eigen zeggen was hij geïnspireerd door Engeland, waar de bibliotheektraditie inderdaad al eerder was begonnen, rond 1730. Op zijn beurt kreeg Scheurleer navolging van Nederlandse confraters en rond 1760 was in de meeste grote steden wel één grote boekhandel die ook een bibliotheek exploiteerde. Blijkens de catalogi boden zij doorgaans een breed assortiment van wetenschappelijke, informatieve en literaire werken in diverse talen. Een enkeling specialiseerde zich in Franse literatuur. In vrijwel alle catalogi tekent zich al vroeg een trend af om het zwaartepunt van de collectie te leggen bij genres die door de tijdgenoten als 'werken van smaak' werden aangeduid: reisbeschrijvingen, biografieën en romans. In de loop van de tijd zou deze trend alleen maar sterker worden en in de negentiende eeuw zou met name de roman de kurk worden waarop de bibliotheken dreven.

Ontwikkeling en ontspanning voor een cultureel geïnteresseerd publiek, met dat doel lijken de bibliotheken te zijn ingericht. Voorzover in catalogi of advertenties prijzen worden genoemd, blijken ze ook niet bedoeld te zijn geweest om brede, minder vermogende lagen van de bevolking aan te trekken. De lidmaatschapsprijzen lagen doorgaans in de buurt van de twaalf gulden per jaar en dat moet meer dan genoeg geweest zijn om een exclusieve klantenkring te waarborgen. Wie zich een dergelijk bedrag niet kon permitteren was dus aangewezen op de collectie van een eenvoudiger boekhandeltje. Dat er inderdaad ook al vroeg bibliotheekjes voor de mindere man of vrouw zijn ingericht, weten we dankzij enkele toevalstreffers. Zo zou de Utrechter C.J. Nagtglas zich uit zijn vroege jeugd in de jaren tachtig herinneren:

> De man hield in de Predikheerenstraat een papierwinkeltje, en verhuurde boeken voor een stuiver in de week, waarmede hij onder de hand nog al wat verdiende, daar er toen nog geen openbare leesbilbiotheken bestonden, waarvan de oprichting door het boekverkoopersgild tegengehouden werd.[3]

Evenmin zijn we trouwens geïnformeerd over de aanzienlijker zaken die niet adverteerden en geen gedrukte catalogus publiceerden. Maar gemeten aan de overstelpende hoeveelheid materiaal die in Engeland en vooral Duitsland omtrent de commerciële bibliotheken is overgeleverd, moet de verbreiding ervan in Nederland rond 1800 nog tamelijk beperkt zijn geweest. Misschien had dat te maken met het feit dat een andere organisatievorm voor goedkope lectuurconsumptie hier juist een ongeëvenaarde vlucht nam: het leesgezelschap. Het leesgezelschap was echter niet een product van de modernisering van de boekhandel, al kwam het wel voort uit dezelfde behoefte als de leenbibliotheek. Het was een publieksinitiatief en zal dan ook hierna, in de paragraaf over het lezend publiek, nader worden belicht.

Het tijdschrift als communicatiemedium

Het boek is een weergaloos medium van communicatie maar het heeft zijn beperkingen. Zo is het minder geschikt voor korte berichten, het is er niet op ingericht om de actualiteit bij te houden en het is ook niet de meest adequate vorm voor een flitsende discussie. Uit de behoefte aan deze communicatievormen kwam de periodiek gestructureerde informatie voort in de vorm van de krant en het tijdschrift. Beide zijn producten van de zeventiende eeuw maar hun ontwikkeling liep niet gelijk op. Het tijdschrift ontplooide zich al vroeg, de krant bleef daarbij vergeleken achter.

Rond 1800 hadden alle grotere Hollandse steden en ook enkele provinciehoofdsteden hun eigen krant. Zij werden landelijk verspreid en waren te koop in boekwinkels of lagen ter lezing in herbergen, koffiehuizen, trekschuiten en halteplaatsen van de diligencediensten. Sommige moeten betrekkelijk hoge oplagen hebben bereikt. De *Amsterdamsche courant* werd rond 1750 gedrukt in 6500 exemplaren.

In beginsel waren kranten dus nationale communicatiemedia bij uitstek. In de praktijk was hun betekenis als zodanig nog zeer beperkt. Dat had twee redenen. In de eerste plaats bood de krant van de achttiende eeuw uitsluitend berichten. Commentaar was er niet in te vinden, redactionele kleuring evenmin. Bovendien betrof de informatie nog nauwelijks de gebieden die later juist het domein van de krant zijn geworden: de nationale en internationale politiek en cultuur. Aan cultuur werd geen enkele aandacht besteed, wel aan politiek, maar de berichtgeving erover was uiterst summier, willekeurig en discontinu, zeker waar het buitenlandse aangelegenheden betrof. Het grootste deel van de krant was gevuld met officiële publicaties van stads- en staatswege, berichten op het gebied van handel en scheepvaart en annonces. In de laatste werden alle mogelijke soorten personeel en alle denkbare goederen gevraagd en vooral aangeboden, verkopingen aangekondigd, nieuwe boekuitgaven bekend gemaakt, beloningen uitgeloofd aan eerlijke vinders, opsporing verzocht van vermiste familieleden, ontsnapte gevangenen en weggelopen huisdieren, erfgenamen en schuldeisers opgeroepen, aangeraden ‘geen geld of goederen meer af te geven aan mijn echtgenote aangezien door mij niet zal worden betaald’, enz. De reikwijdte van de meeste annonces was veeleer plaatselijk of regionaal dan nationaal. Dat zal vooralsnog ook hebben gegolden voor een nieuwe rubriek die kort voor 1800 haar intrede deed: die van de familieberichten.

De Nederlandse kranten zouden hun betekenis als nationaal informerend en opiniërend medium pas echt krijgen in de negentiende eeuw. Maar er waren in de achttiende eeuw al wel journalistieke buitenbeentjes met een formule die niet binnen het traditionele kader paste. In de eerste plaats gaven de Franse réfugiés in de Republiek eigen bladen uit die aanzienlijk informatiever waren. Met name de *Gazette de Leyde* genoot internationale reputatie vanwege haar onafhankelijke nieuwsvoorziening - zij zou dan ook in 1811 door Napoleon worden verboden. Maar deze bladen waren zeer Frans georiënteerd; hun belangstelling voor Nederlandse aangelegenheden was miniem.

Een ander opmerkelijk fenomeen waren de politieke blaadjes van de patriottentijd. Voorheen waren tijden van politieke agitatie altijd vergezeld gegaan van een hausse aan pamfletten, brochures, schotschriften, spotprenten en andere eenmalige uitgaafjes. Het waren de patriotten die rond 1780 de kracht ontdekten van de periodiciteit in de polemiek,

'4 Sept. Bataafsche Staats courant nr. 4', uit het dagboek van Chr. Andriessen, 1805.

en die uiterst partijdige, puur politieke kranten en weekbladen lanceerden als de *Diemer- of Watergraafmeersche courant* en de *Post van den Neder-Rhijn*. Op haar beurt antwoordde de Oranjepartij met bladen als de *Ouderwetsche Nederlandsche patriot* en de *Post naar den Neder-Rhyn*. Verschillende ervan haalden hoge oplagen - de *Post van den Neder-Rhijn* 3400 - en moeten een groot publiek hebben bereikt. Het is dan ook aantrekkelijk ze te zien als de eerste symptomen van een moderne, permanent gepolitiseerde publieke opinie. Daartegen pleit echter dat deze krantjes zo'n tijdelijk verschijnsel waren. Met het hardhandige herstel van de eenheid in 1787 verdwenen ze even snel als de pamfletten en schotschriften. Zij kwamen weer even terug met de omwenteling van 1795, maar dat duurde slechts tot het nieuwe bewind zijn gezag had gevestigd. Ook de proclamatie in 1798 van de vrijheid van drukpers leidde niet tot een gepolitiseerde journalistiek en evenmin, na de periode van napoleontische censuur, het herstel van de onafhankelijkheid in 1813. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er in Nederland geen spoor van een politieke publieke opinie te vinden zou zijn geweest, maar klaarblijkelijk was de schaal ervan nog te klein om de uitgave van zich profilerende kranten mogelijk te maken. Het was pas een volgend nationaal conflict, te weten de Belgische kwestie, dat zou leiden tot de eerste duurzame kranten van een eigen politieke signatuur. In die zin mag het in 1828 opgerichte, liberaal georiënteerde *Algemeen Handelsblad* de eerste moderne krant van Nederland worden genoemd.

Veel duidelijker dan in de krant vertoont de Nederlandse cultuur van de late achttiende eeuw haar gezicht in het tijdschrift. Het genre had sinds zijn ontstaan in de zeventiende eeuw een opmerkelijke ontwikkeling doorgemaakt. Het tijdschrift van de zeventiende

eeuw was het geleerdentijdschrift geweest. Het was het communicatiemedium binnen het relatief gesloten internationale netwerk van wetenschappers. De zeventiende-eeuwse tijdschriften waren doorgaans dan ook in een internationale taal - Latijn of Frans - gesteld. In de achttiende eeuw had deze internationale *république des lettres* haar vroegere cohesie verloren en was zij min of meer opgelost in nationale gemeenschappen. Deze nationalisering van de wetenschap, die deel uitmaakt van een groot proces van nationale profilering waar we nog uitvoerig op zullen terugkomen, ging gepaard met een tweede proces: de verbreiding van wetenschappelijke kennis onder lagen van de bevolking die niet behoorden tot de zogeheten 'geleerde stand', de universitair geschoolden. Dit streven naar popularisering was niet alleen kenmerkend voor Nederland, maar voor geheel verlicht Europa.

De nationalisering en popularisering van de wetenschap zou het duidelijkst gestalte krijgen in de algemeen-culturele tijdschriften die vanaf 1760 begonnen te verschijnen. Voordien had al een ander soort periodiek als het ware kwartier gemaakt, dat zich ook niet richtte tot een specifiek wetenschappelijk publiek en dat ook in de landstaal was gesteld. Dat was de spectator, waarover in het vorige hoofdstuk al het een en ander is gezegd.

Kenmerkend voor de spectator was zijn vaste formule. Zo'n blad verscheen een of tweemaal per week en iedere aflevering - doorgaans acht of twaalf pagina's - bestond uit één, hooguit twee beschouwingen, meestal moraliserend getint. De auteur mat zich de rol aan van een ervaren, wereldwijs man die met een mengeling van ironie en ernst de gebreken blootlegt van de mensen en van de wijze waarop zij met elkaar omgaan. De spectator is dus allereerst een zedenmeester. Waar hij de gebreken van zijn tijd in het licht stelt, bijvoorbeeld de culturele oriëntatie op Frankrijk in de hogere kringen, daar vermijdt hij schrille kleuren bepaald niet. Die passen bij zijn moralistische zendingsijver. Door latere generaties zijn de spectators ten onrechte voor objectieve waarnemers gehouden, waarmee het hardnekkige clichébeeld ontstond van de achttiende eeuw als een tijd van diep zedelijk verval.

In de loop van de eeuw verbreedde de spectatoriale formule zich en werden er spectators uitgebracht die niet alleen moraliserende beschouwingen meer leverden maar zich ook of zelfs uitsluitend bezighielden met bijvoorbeeld esthetische of economische kwesties. Daarmee ging de spectator echter zijn eindfase in. Rond 1800 was het genre zo goed als verdwenen; een late variant ervan waren toen blaadjes als *De arke Noachs*, die wel de formule van de spectator handhaafden (een- of tweemaal per week, acht bladzijden, in ieder nummer één beschouwing) maar toch veeleer satirisch-onderhoudend dan zedenverbeterend bedoelden te zijn.

De neergang van de spectators liep parallel met de opgang van een soort periodiek waarvan de formule diametraal tegenovergesteld was: het algemeen-culturele tijdschrift. Anders dan de monothematische spectator voerde dit de inhoudelijke verscheidenheid in zijn vaandel. De zedenverbetering was ingeruild voor culturele informatie. Waren de beschouwingen van de spectators min of meer tijdloos, het culturele tijdschrift streefde naar actualiteit. De spectatorlezer kon zich als het ware opgenomen voelen in een regelmatig bijeenkomend groepje van gelijkgezinden die de geest van de tijd van commentaar voorzagen. Deze sfeer van vertrouwdheid miste het algemeen-culturele tijdschrift. De lezer dáárvan ging om zo te zeggen eens per maand op bezoek in een groot genootschap met afdelingen op alle terreinen van wetenschap en kunst.

Het is in het algemeen-culturele tijdschrift dat de Nederlandse cultuur rond 1800 bij uitstek haar gezicht krijgt. Laten we het oudste en bekendste, de in 1760 opgerichte *Vaderlandsche letter-oefeningen*, eens nader onder de loep nemen. Het blad verscheen maandelijks, met incidenteel een dubbelnummer. Iedere aflevering bestond uit twee 'stukken'. Het eerste stuk bevatte uitsluitend recensies van nieuwe in Nederland verschenen werken - oorspronkelijk zowel als vertaald. Het tweede stuk bevatte het 'mengelwerk'. Ieder stuk telde gemiddeld een dikke veertig bladzijden, een heel nummer dus tegen de negentig.

Wat in de boekbeoordelingen treft is in de eerste plaats de grote ruimte die bij alle verscheidenheid wordt toegekend aan godsdienstige lectuur. Van de zestien besproken werken in aflevering 9 van 1800 bijvoorbeeld zijn er zeven van religieuze aard. Deze recensies staan ook, zoals gebruikelijk, vooraan. De negen volgende besprekingen vallen onder evenzoveel verschillende rubrieken: medicijnen, biologie, waterstaat, geschiedenis, recht, onderwijs, dichtkunst, roman, toneel.

Karakteristiek is voorts dat het accent op voorlichting ligt, veel meer dan op opinievorming. De signatuur van het blad is onmiskenbaar religieus vrijzinnig en politiek gematigd progressief maar expliciete stellingnames zijn zeldzaam. Het is trouwens in het algemeen dat redelijkheid en voorzichtigheid de hoofdtoon voeren. Veel besprekingen hebben de vorm van lange uittreksels met slechts hier en daar een commentariërende kanttekening. Dat maakt ze voor ons gevoel nogal flets maar het voorkwam natuurlijk wel dat lezers voor het hoofd werden gestoten. Voorzover lof en kritiek worden toebedeeld, gebeurt dat in afgewogen termen. Naar aanleiding van een preek van de populaire Zwitserse theoloog-filosoof Lavater:

> De Leerrede is in den gewoonen trant van Lavater, minder beredeneerd dan gemoedelijk [uit het hart] en zwellende [hoogdravend]. (...) De voorstanders van Lavater's styl en manier van denken zullen niet verzuimen, zich ook deeze Leerrede aan te schaffen.

De toespraak van schoolbestuurder Eekman tot de met een prijs beloonde leerlingen bevatte veel behartigenswaardigs maar de beoordelaar miste nog een woord tot de overige kinderen, 'omtrent de gevoelens en voorneemens, die deze openbaare bekrooning van veelen hunner medeleerlingen by hen behoorden te verwekken of te verlevendigen'. Alleen bij de literatuur schiet de recensent onverwacht uit zijn slof. Achtereenvolgens houdt hij een vrome verzenmaker het verschil tussen rijmen en dichten voor, kwalificeert hij een frivole, uit het Frans vertaalde roman regelrecht als 'prulschrift' en verklaart hij tenslotte geen behagen te kunnen vinden 'in al dat vreemde en wonderbaare' van een 'Ridder-Toneelspel' van Duitse herkomst. Maar religieuze orthodoxie, Franse pikanterie en Duitse *Schauerromantik* vielen dan ook buiten het gematigde culturele programma van de *Letter-oefeningen*. Verbazingwekkend is hoogstens dat dergelijke werken van tijd tot tijd een bespreking waard werden geacht. Overigens waren alle recensies anoniem en in andere tijdschriften was dat niet anders. Het schrijvende wereldje was maar klein en men kwam elkaar overal tegen.

Naast de boekbeoordelingen bood ieder nummer een afdeling 'mengelwerk' van ongeveer gelijke omvang. Het mengelwerk staat minder in het teken van de godsdienst en biedt een bont allerlei van wetenschappelijke informatie, bespiegelingen, wetenswaardigheden en, ter ontspanning, aan het eind van ieder nummer enkele anekdotes. Ook hier zijn de arti-

kelen zelden polemisch, al kan een enkele bijdrage wel eens leiden tot een gekwetste reactie, zoals in 1800 een proeve van bijbelexegese ‘naar de *Kantiaansche* Leerwyze’. De opname van dit artikel getuigt van een vrijzinnige koers, maar van prudentie getuigt de haastige verklaring van de redactie dat zij de proeve slechts heeft opgenomen om de geïnteresseerde lezer met de kantiaanse exegese bekend te maken, ‘wel verre van daarom te willen gerekend worden, er de minste goedkeuring aan te geeven’.

.....

Eenige byzonderheden, betreffende Maria Wollstonecraft

(...)
Ongelukkig leefde zy, in Frankryk, in Huwelyks-gemeenschap, doch ongetrouwd, met Mr. Imlay, die haar bezwangerd verliet, en een andere verbintenis aanging. (...) Niet afgeschrikt door de trouwloosheid van Mr. Imlay, leefde zy eenigen tyd met Mr. Godwin, eerst als Vriendin; doch deeze Vriendschap veranderde eerlang in Liefde. ‘Vóór onze wederzydsche Liefdeverklaaring,’ schryft Mr. Godwin, ‘voelden wy ieder ons van de opregtste toegenegenheid ten halven verzekerd, doch tevens eene bevende bezorgdheid om deswegen volkomen zekerheid te bekomen. (...)’ By dit verslag, wegens de opregtheid en vuurigheid van deeze wederzydsche Liefdedrift, voegt hy: ‘Wy trouwden niet!’ - Welk niet trouwen hy op deeze wyze tragt te verdeedigen: ‘Het is bezwaarlyk eenig ding ter algemeene aanneeming aan te pryzen, strydig met de vastgestelde regelen en vooroordelen van het Menschdom; maar zeker kan er niets zo belachlyks weezen, of zo strydig met den algemeenen loop des Gevoels, als te vorderen, dat de overvloeijingen der ziele wagten na [= op] eene Plegtigheid, en dat, het geen, waar kieschheid en verbeelding bestaat, van alle dingen het meest een byzonder heiligdom is, met trompetgeschal aan te kondigen, en het oogenblik, wanneer zulks het hoogste toppunt beklommen heeft, te vermelden.’ De Heer Godwin, begrypende, dat deeze verfynde en sentimenteele redeneertrant de wereld niet zou overtuigen van de voegelykheid der handelwyze in deezen gehouden, voegt 'er by: ‘Daar waren andere redenen, waarom wy niet onmiddelyk trouwden. Maria was volkomen overtuigd van de voegelykheid haars gedrags.’ - Dit zou men met reden mogen in twyfel trekken. Haare eigenne ondervinding, in het voorgevallene met Mr. Imlay, van de jammerzalige gevolgen, waar aan eene Vrouw zich blootstelt door eene Verbintenis buiten Huwelyk, *moest* haar ten minsten geleerd hebben de *Onvoorzigtigheid*, om de Wetten der Maatschappy ten opzigte van het Huwelyk, te miskennen en te versmaaden. *Geen* kwaad kan 'er ontstaan uit het doen eener Gelofte van Liefde; maar *veele* onheilen *moeten* 'er gebooren worden uit het versmaaden des Huwelyks, gewis een der eerste Instellingen, weezenlyk behoorende tot de Maatschappylyke Orde, om des niet meer te zeggen.
Uit Vaderlandsche letter-oeffeningen, *1800, ‘Mengelwerk’, p. 193-194. De Engelse feministe Mary Wollstonecraft (1757-1799) stond ook in Nederland in de belangstelling. In dit uittreksel uit de door haar echtgenoot William Godwin geschreven biografie worden met name haar controversiële opvattingen over huwelijk en godsdienst in het licht gesteld*.

.....

De hoofdmoot van het mengelwerk bestaat in de jaargang 1800 uit artikelen die men zou kunnen rangschikken onder de rubriek ‘de aarde en haar volken’: reisbeschrijvingen, exotische zeden en gebruiken, merkwaardige natuurverschijnselen. Geliefd waren ook levensschetsen en karaktereigenschappen van belangrijke personen, van de Amerikaanse president George Washington tot de feministe Mary Wollstonecraft. Daarnaast waren er bijdragen op het terrein van religie en ethiek. Veruit de meeste ruimte wordt dus ingenomen door artikelen die niet specialistisch van aard zijn. Tot op zekere hoogte fungeert het blad echter ook als wetenschappelijk platform, zij het dan met name voor meer praktisch gerichte beroepen als chirurgijn en apotheker. Zo wordt aan enkele geslaagde ingrepen en behandelingen bekendheid gegeven. De overige wetenschappen nemen een bescheiden plaats in en het gebodene gaat niet diep. Maar voor echt specialistische communicatie waren er andere platforms: de wetenschappelijke genootschappen met hun jaarlijks uitgegeven verhandelingen en, vooralsnog aarzelend, de eerste vaktijdschriften.

Naast de *Vaderlandsche letter-oefeningen* waren er enkele andere bladen met een vergelijkbare formule. De meeste legden het loodje ten tijde van de inlijving, toen Napoleon een hardhandige sanering doorvoerde. De *Letter-oefeningen* overleefden, evenals een tijdschrift van een wat afwijkende signatuur: de *Algemeene konst- en letterbode*, opgericht in 1788. De royaal uitgegeven *Letterbode* was meer een cultureel nieuwsblad: het verscheen wekelijks en bracht in hoofdzaak korte berichten uit binnen- en buitenland op alle terreinen van wetenschap en cultuur. Voor theologie toonde het blad opmerkelijk weinig belangstelling. De carrière van de eerste hoofdredacteur Cornelis de Vries zou in de negentiende eeuw navolging vinden: een gewezen dominee die na moeilijkheden vanwege zijn vrijzinnigheid de journalistiek ingaat.

De opkomst van de tijdschriften met voor elk wat wils, zoals de *Letter-oefeningen* en de *Letterbode*, moet in hoge mate hebben bijgedragen aan de totstandkoming van wat wel is genoemd een ‘universal high culture’. Het is de cultuur van de ontwikkelde elite, die we daarom misschien het best kunnen aanduiden met de term ‘ontwikkeldencultuur’. Om eraan deel te hebben is geen universitaire scholing vereist maar wel een brede algemene vorming. De lezer van de algemeen-culturele tijdschriften beschikte over een meer dan elementaire kennis op het gebied van de theologie, de geografie, de geschiedenis, de natuur, de literatuur. Door aan deze kennis te appelleren gaven de tijdschriften haar natuurlijk ook door. Zij waren zowel product als producent van de Verlichting. In zekere zin boden de tijdschriften een vorm van algemeen voortgezet onderwijs voordat zulk onderwijs zelf van de grond was gekomen. Zij verschaften een gemeenschappelijk cultureel referentiekader aan Nederlanders in alle streken van het land, met zeer verschillende opleidingen en beroepen, van uiteenlopende rangen en standen. En niet te vergeten: zij bereikten zowel vrouwen als mannen. Ze waren de hoekstenen van de nationale communicatiegemeenschap in wording.

Tegelijkertijd bestond er een behoefte aan tijdschriften die zich specifieker profileerden, hetzij door een inhoudelijke specialisatie hetzij door een eigen doelgroep te bedienen. Een symptoom daarvan waren allereerst de vaktijdschriften. De vaktijdschriften stonden in zoverre nog het meest in de traditie van het oude geleerdentijdschrift dat zij zich exclusief richtten tot wetenschappelijk gevormde lezers. Zij waren nu echter in het Nederlands gesteld en bovendien waren ze, ook dat in afwijking van hun voorgangers, geworden tot de spreekbuis van een specifieke discipline. Voor de theologen en theologanten was er al sinds

Kabinet van mode en smaak, 1792.
'*Daar de muts der jacobijnen, der thands bovendrijvende partij, zoo veel geruchts gemaakt heeft, hebben wij een afbeeldsel van dezelve gegeeven*.'

het eind van de zeventiende eeuw de *Boekzaal der geleerde wereld*, waarnaast in 1803 als echt vaktijdschrift de *Bibliotheek van theologische letterkunde* ging verschijnen. Juristen beschikten sinds 1773 over *Verhandelingen ter nasporinge van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands*. Artsen werden in 1801 met het *Geneeskundig magazijn* bediend. Ook zagen vaktijdschriften voor niet-academische beroepen het licht. Onderwijzers konden in 1801 kiezen tussen de *Boekzaal voor onderwijzers der jeugd* en de *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsch Gemeenebest*. Voor de verschillende groepen die zich als dragers van 's lands economie konden beschouwen, was er sinds 1798 *De oeconomist of Verzameling van staatsstukken, verhandelingen en berichten. Betreffende de landbouw, de fabrieken, den koophandel en de zeevaart*.

De vaktijdschriften stonden rond 1800 overigens nog helemaal aan het begin van hun ontwikkeling. Dat er behoefte aan bestond blijkt uit de veelheid en verscheidenheid waarin ze werden gelanceerd. De meeste maakten echter niet eens hun eerste jaargang vol. Vooralsnog waren de markten van de verschillende beroepsgroepen nauwelijks groot genoeg voor levensvatbare periodieken. Pas rond 1830 zou het vakblad aan een niet meer te stuiten groei beginnen.

Naast de vakbladen waren er de gespecialiseerde tijdschriften die niet aan een beroep waren gebonden maar die inspeelden op een specifieke interesse of op een niet-professionele doelgroep. Bij deze bladen zien we hetzelfde patroon als bij de vaktijdschriften: veel borelingen maar ook veel wiegendood. Als enige uitzonderingen kunnen worden beschouwd de protestants-christelijke moraliserende en theologiserende periodieken als het *Zondagblad voor de gereformeerden* (1797-1803) en het *Christelijk magazijn, of Bijdragen ter bevordering van christelijke verlichting en evangelische deugd* (1799-1808). Maar geen van de pogingen om een tijdschrift over uitsluitend literatuur, muziek, beeldende kunst, toneel of wat dan ook in het leven te roepen leidde tot een duurzamer resultaat dan hooguit enkele jaargangen en meestal zagen slechts luttele afleveringen het licht.

Zo was er in 1800 geen enkel vrouwentijdschrift op de markt. Die waren er wel geweest. Het eerste - de *Verstandige bedilster*, waarvan helaas geen exemplaar is overgeleverd - had zich al aangediend in 1732. Afgaand op de titel moet het de formule van de spectators hebben aangehouden, zoals in de daaropvolgende decennia ook diverse opvolgsters dat zouden doen. De meeste waren overigens vertalingen en alle bestonden ze maar kort. Als eerste 'modern' vrouwentijdschrift mag misschien worden beschouwd het maandblad *Kabinet van mode en smaak*, al pretendeerde dit, omdat het niet alleen actueel modenieuws bood maar ook bijdragen bevatte over 'modes en dragten van vroegere Inwooners onzes Vaderlands', ook voor mannen interessant te zijn. Het begon te verschijnen in 1791 en moest er drie jaar later alweer mee stoppen. Pas in 1821 was met *Penélopé* het eerste levensvatbare, oorspronkelijk Nederlandse vrouwentijdschrift geboren.

Een vergelijkbaar beeld geven de kindertijdschriften te zien. Het allereerste daarvan verscheen in 1757 in de gedaante van het kwartaalblad *Magazijn der kinderen*, overigens een vertaling uit het Frans. Het bestond slechts een jaar, maar dat was omdat het origineel niet langer verscheen. De vroege opvolgers van het blad waren eveneens vertalingen. Rond 1780 diende zich met de *Bibliotheek der kinderen* het eerste oorspronkelijk Nederlandse kindertijdschrift aan. Ook dit bestond maar kort. Na een rij van min of meer eendagsvliegen werd in 1822 *Philopaedion* opgericht, dat over een langere adem zou blijken te beschikken.

Pas laat ook kregen de rooms-katholieken een eigen stem. Hun *Kerkelyke bibliotheek* werd gelanceerd in 1794, dus net voor de formele gelijkberechtiging van de godsdiensten door het Revolutionaire Bewind. Het verhaal wordt eentonig: in 1795 gaf het blad alweer de geest. De opvolger die in 1807 het licht zag, de *Mengelingen voor roomsch-catholieken*, zou het echter met horten en stoten en naamswisselingen tot 1824 uithouden en diverse opvolgers hadden zich toen reeds aangediend.

We moeten ons niet voorstellen dat de communicatiegemeenschap van het tijdschrift ook werkelijk iedereen omvatte. De overgrote meerderheid van de Nederlanders rond 1800 zal nooit een tijdschriftnummer in handen hebben gehad. De meest verbreide tijdschriften, dus die welke 'elk wat wils' boden, werden tezamen in enkele duizenden exemplaren gedrukt en, dankzij bibliotheken en leesgezelschappen, misschien door enkele tienduizenden gelezen. Het publiek van de ontwikkeldencultuur was groot vergeleken bij dat van de vroegere geleerdencultuur, maar in absolute zin was het beperkt.

Tijdschriften die waren opgezet volgens een specifiekere formule hadden de grootste moeite om de minimumafzet van vijfhonderd te bereiken die nodig was om een tijdschrift kostendekkend uit te geven. Om dezelfde reden zal het onmogelijk zijn geweest om een

algemeen-cultureel tijdschrift van de grond te brengen dat hoger mikte dan het intellectueel niet al te uitdagende niveau van de *Vaderlandsche letter-oefeningen*. Daarmee raken we aan een klacht die rond 1800 met enige regelmaat te beluisteren valt, namelijk dat de Nederlandse tijdschriften zich niet konden meten met de buitenlandse. De kwaliteit zowel van algemeen-culturele als van gespecialiseerde Duitse, Franse en Engelse tijdschriften wekte afgunst en ook ergernis over het peil van de periodieken in eigen land. Maar misschien was het minder een kwestie van niveau dan van schaal. De Nederlandse markt was eenvoudig te klein om te kunnen wedijveren met het beste van wat het buitenland te bieden had. De Nederlandse markt groeide wel, maar traag. Pas in de loop van de negentiende eeuw lukte het om met succes gespecialiseerde tijdschriften uit te brengen. Niet eerder dan 1837 zag het eerste levensvatbare algemeen-culturele tijdschrift het licht dat het gangbare niveau oversteeg: de *Gids*. En ook de *Gids* veroverde met zijn aanvankelijke oplage van vierhonderd niet meer dan een klein hoekje van de markt voor het algemeen-culturele tijdschrift, waar op dat moment alleen al de nog steeds bestaande *Letter-oefeningen* goed was voor duizend exemplaren.

De klacht dat het niveau van de Nederlandse tijdschriften achterblijft bij dat van de buitenlandse heeft trouwens paradoxale kanten. In de eerste plaats blijkt eruit dat die ten voorbeeld gestelde buitenlandse tijdschriften hier wél bekend waren. Dat wordt ook zichtbaar in de literatuurverwijzingen in studies op diverse terreinen. De inleiding van Hieronymus van Alphens *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* toont een grondige vertrouwdheid met in het bijzonder de Duitse tijdschriften. Gepubliceerde genootschapsverhandelingen geven niet zelden blijk van een vergelijkbare internationale belezenheid. Uit boekhandels-administraties blijkt dat abonnementen op buitenlandse tijdschriften niet uitzonderlijk waren. Vergeleken met het buitenland bleef Nederland achter in de productie van gespecialiseerde vakbladen en hoogwaardige culturele tijdschriften, maar die achterstand werd mede bestendigd door de afname hier te lande van wat het buitenland te bieden had. Het leert ons dat de intellectuele en culturele belangstelling van een land niet uitsluitend kan worden afgemeten aan de inheemse productie.

Een tweede observatie sluit hierbij aan. Zojuist is een overzicht gegeven van de inhoud van jaargang 1800 van de *Vaderlandsche letter-oefeningen*. Het blad heeft de dubieuze reputatie de belichaming te zijn geweest van een typisch Nederlandse middelmatigheid. Maar in het jaar 1800 ging het bij ruwweg eenderde van de boekbesprekingen om vertalingen en was driekwart van de mengelwerkbijdragen aan buitenlandse bronnen ontleend. Het schept een scheve voorstelling van zaken wanneer de Nederlandse middelmaat wordt afgemeten aan de buitenlandse toppen. In feite was de Nederlandse ontwikkeldencultuur een nationale variant van een internationale en ook internationaal verstrengelde *high culture* die in deze periode voor het eerst met recht *universal* genoemd mag worden. Als klein land met een groot buitenland lag hier alleen de verhouding tussen eigen en vreemd anders.

Met deze globale beschouwing is overigens bij lange na niet de hele periodieke pers rond 1800 in kaart gebracht. Men zou er ook de vele seriewerken toe kunnen rekenen, zoals bijvoorbeeld de reeksen *Werken* van de diverse culturele en wetenschappelijke genootschappen. Een jaarlijkse verschijning was het kenmerk bij uitstek van een bijzonder populair genre: de almanak. Almanakken - ook alweer een internationaal genre - waren, zoals

bekend, jaarboekjes met praktische informatie: een kalender, een maanstandentabel, een getijdentafel, een dienstregeling van postkoetsen en trekschuiten, een lijst van markt- en kermisdagen en wat dies meer zij. In de loop van de achttiende eeuw was het steeds meer gebruikelijk geworden daaraan wat ‘mengelwerk’ toe te voegen in de vorm van verhaaltjes, gedichtjes, plaatjes, nuttige wenken, wetenswaardigheden en anekdotes. Daarmee zette tevens een opmerkelijke diversificatie in: naast de algemene almanakken werden er almanakken gelanceerd voor vrijwel alle beroepsgroepen, van geneesheer tot dienstbode, van zeeman tot notaris en voorts voor vrouwen (tevens door vrouwen, volgens de titel), voor jonge juffrouwen, voor jonge heren, voor jonge heren en juffrouwen, voor verliefden maar ook voor de liefhebbers van tuinieren, van de mode, van de schouwburg, van ‘lectuur en smaak’ en wat niet al. De duurste waren beeldschoon uitgevoerd en kostten enkele guldens, de goedkoopste bestonden uit één vel grauw papier en waren voor een duit (iets meer dan een halve cent) te krijgen. Ieder jaar in december lagen de boekwinkels er vol mee, maar er werd ook druk mee gecolporteerd. Het bereik van de almanak moet enorm zijn geweest en omvatte naar alle waarschijnlijkheid ook groepen lezers die geen of nauwelijks andere lectuur bezaten; de oplages liepen tezamen genomen in de honderdduizenden exemplaren. Het was een dynamische markt waarin de uitgevers telkens weer nieuwe gaatjes zochten. De parallel dringt zich op met de huidige markt voor vak- en hobbytijdschriften. Rond 1800 was voor de almanak een diversificatie en specialisatie mogelijk die op dat moment voor het tijdschrift nog lang niet was weggelegd.

Een nieuw publiek?

Het waren vooral de tijdschriften die een herkenbare nationale ontwikkeldencultuur tot stand brachten, maar zij waren het niet alleen. Het nieuwe ideaal van een algemene ontwikkeling kreeg ook gestalte in de opkomst van populair-wetenschappelijke geografische en historische werken - genres dus die nauw aansloten bij de in de tijdschriften geliefde thema's. Natuurlijk ging het hier niet om een volstrekt nieuw soort lectuur. Ook in de zeventiende eeuw waren het reis- en het geschiedverhaal populair geweest. Maar er is onmiskenbaar een verschil in toonzetting. Zeventiende-eeuwse popularisering van de wetenschap leverde dikwijls een tableau van spectaculaire curiosa op. In de achttiende eeuw wordt er naar gestreefd de wetenschap toegankelijk te maken zonder de essentie van systematiek en volledigheid aan te tasten. Ook gepopulariseerde wetenschap moet de geordende verscheidenheid van de natuur of de samenhang van de geschiedenis in het licht stellen.

Een vergelijkbare ontwikkeling valt in de literatuur waar te nemen. Daar krijgt een karakteristiek tussengebied gestalte tussen de traditionele domeinen van enerzijds de ernstige ‘hoge’ literatuur waarvoor kennis van de grote klassieke traditie vereist was en anderzijds de veelal slechts amusement beogende ‘lage’ lectuur die geen bijzondere scholing veronderstelde. De genres die in dit nieuwe tussengebied bij uitstek regeerden, waren de zedenkundige roman en het burgerlijk drama. Ook de spectator kan, voorzover hij literaire neigingen vertoonde, hier worden geplaatst.

De karakteristieken ‘zedenkundig’ en ‘burgerlijk’ dateren uit de tijd zelf en geven impliciet een programma aan. Met ‘zedenkundig’ wordt afstand genomen van het wat platte

vermaak van veel traditioneel proza; ‘burgerlijk’ wordt gebruikt als tegenstelling tot de heroïsche status van de personages in het traditionele treurspel. Ook de spectator is bij uitstek een serieus genre zonder hoge literaire pretenties. Het ligt dan ook voor de hand het succes van spectator, roman en drama te zien als symptoom van de opkomst van een specifiek burgerlijke cultuur. De burger, met zijn karakteristieke ethiek van levensernst en verantwoordelijkheidsgevoel, liet zich veel nadrukkelijker dan voorheen gelden in de literatuur door een eigen territoir te creëren tussen enerzijds de volkslectuur en anderzijds de van ieder engagement gespeende eliteliteratuur. Net als in de wetenschap eiste hij met succes een eigen domein op, dat geheel in het teken stond van zijn zedelijke en maatschappelijke idealen en zijn intellectuele en artistieke behoeften.

Inderdaad is de opkomst van een ontwikkeldencultuur - een verschijnsel dat zich in alle landen van in ieder geval Noord- en Midden-Europa laat traceren en ook in de jonge Verenigde Staten van Noord-Amerika - wel geïnterpreteerd in het licht van de standaardvoorstelling van de emancipatie van de burgerklasse. Als ‘leesrevolutie’ zou ze een stille pendant geweest zijn van de twee luidruchtige andere grote burgerlijke omwentelingen rond 1800: de politieke revolutie en de industriële revolutie. Het revolutionaire zat daarin dat binnen een kort tijdsbestek de omvang van het burgerlijke lezende publiek sterk toenam, terwijl bovendien de lectuurconsumptie per hoofd substantieel toenam. De vroegere lezer uit de burgerkring zou ‘intensief’ hebben gelezen, waarmee wordt bedoeld dat hij of zij een klein corpus van meestal stichtelijke boeken voortdurend herlas. Een select groepje geestelijke leidslieden volstond. Het door de leesrevolutie bevrijde moderne burgerpubliek was onverzadigbaar geworden in zijn behoefte aan steeds nieuwe verkenningen: het ‘extensieve’ lezen. Met name de opkomst van de roman moet worden gezien als symptoom hiervan. En omdat de leesvaardigheid toenam, bereikten de nieuwe genres weldra ook gretige consumenten in de lagen onder die van de traditioneel met lezen vertrouwde burgerlijke bovenlaag.

Aldus de these van de leesrevolutie. De aannemelijkheid ervan wordt versterkt door het feit dat in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer tijdgenoten blijk geven van het besef dat de lectuurconsumptie in omvang toenam en tevens van aard veranderde. Sommigen begroeten de nieuwe mogelijkheden tot geestelijke ontplooiing met enthousiasme. In Nederland juichen Betje Wolff en Aagje Deken het toe dat met name meisjes voorheen ongekende mogelijkheden hebben gekregen om hun horizon te verbreden:

> Men heeft, zedert eenige jaren, zich meer beginnen toeteleggen om ook voor u te schryven. Men heeft u gezonde begrippen gegeven van zaken, waar by gy het hoogste belang hebt; daar gy niet onkundig van zyn moogt, indien gy geen afstand doen wilt van het voorname doeleinde, waaröm de Eeuwige wysheid Menschelyke zielen vormde - Kennis en Gelukzaligheid! Nimmer sprak, in ettelyke eeuwen, de Godsdienst zo bevattelyk. Nimmer tradt de hemelsche Zedekunde u zo bevallig te gemoet. Nimmer schikte de onveranderlyke Reden zich zo zeer naar de aandoenlykheid uwer harten. Men heeft het Ryk der Natuur voor u opengesteld, en gy kunt u bedienen van gidsen, die u, door een pedant voorkomen, niet angstvallig maken.[4]

Zelf dragen de schrijfsters hun steentje bij door deze lezeressen nu een oorspronkelijk vaderlandse roman aan te bieden: de historie van een meisje met de tekenende naam

Burgerhart. Maar zoals bij alle veranderingen zijn het vooral tegenstanders die zich roeren. Zij menen een epidemisch om zich heen grijpende 'leeswoede' waar te nemen, die tot catastrofale gevolgen zal leiden omdat de degelijke kost van weleer plaats moest maken voor 'hersenschimmige' romannetjes. Hun toekomstvisioen is dus niet een algemene, verlichte ontwikkeling en vorming maar een vulgair literair consumentisme. Voor een deel zal deze verontrusting mede veroorzaakt zijn geweest door het feit dat vooral de roman bewezen had over explosieve kracht te kunnen beschikken. De romans *Julie, ou La nouvelle Héloïse* van Rousseau (1761) en meer nog *Die Leiden des jungen Werthers* van Goethe (1774), beide van een omstreden moreel gehalte, hadden in heel Europa een ongekend succes en hadden - naar menigeen meende te weten - maar al te veel lezers op een fataal dwaalspoor gebracht:

> Waar, in ons gansche Vaderland treft men eene enkele stad aan, welke niet eene geheel schaare van vrouwen en maagden toonen kan, welke niets liever tot haare geduurige bezigheid verkiezen, dan zich met eenen *Werther*, en eene menigte andere dergelijke, zo wel inlandsche, als uitheemsche schriften, bezig te houden: - zich bezig te houden met geschriften, wier eenige wezenlijke uitwerking geene andere is, dan dat zij ons over hersenschimmige, over ingebeelde, of kwalijk begrepen rampen, de bitterste traanen, die eigenlijk aan geheel iets anders behoorden te worden toegewijd, doen storten.[5]

De interpretatie van de leesrevolutie als daad van burgerlijke bevrijding is in feite een toespitsing van de al oudere opvatting dat de literatuur tegen 1800 het platform werd waarop de burgerij van het *ancien régime* haar opvattingen, waarden en idealen kon bediscussiëren en cultiveren. In de literaire communicatie gaf zij zo uiting aan een mondigheid die haar in het politieke debat nog niet werd gegund.

De these van de burgerlijke leesrevolutie is een aantrekkelijke, maar het is de vraag of de burger van het achttiende-eeuwse maatschappelijke debat mag worden gelijkgesteld aan die van de negentiende-eeuwse historiografie; in hoofdstuk 10 komen we hier nog uitvoerig op terug. Het onderzoek dat intussen is verricht naar de aard en omvang van de literatuurconsumptie en naar de achtergronden van het boekenkopend publiek wijst in een andere richting. Zo blijkt er geen sprake van dat in Nederland rond 1800 een karakteristieke lectuur-consumptie van een als typisch 'burgerlijk' herkenbaar publiek getraceerd zou kunnen worden. Ook blijkt het aandeel van de nieuwe 'burgerlijke' genres in de boekverkoop veel kleiner te zijn geweest dan tot dusver werd aangenomen. Wanneer we afzien van de vele kopers die de boekhandel uitsluitend bezochten voor de aanschaf van papier, pennen en inkt - een publiek dus dat evident wel kon lezen maar blijkbaar zelden een boek ter hand nam - laten zich globaal twee soorten boekhandelsklanten onderscheiden. De grootste groep bestaat uit kopers die uitsluitend interesse tonen in wat 'functionele lectuur' genoemd zou kunnen worden. Daaronder valt te verstaan lectuur waarvan de aanschaf niet in de eerste plaats bepaald lijkt door een specifieke individuele belangstelling maar meer door utilitaire overwegingen. Het gaat dan om boeken en boekjes ten behoeve van scholing en beroep, kerk- en catechisatieboeken, praktische huishoudelijke en maatschappelijke informatie, overheidsmaatregelen, en werken en werkjes van specifiek lokaal belang. De meerderheid van de klanten kocht zelden of nooit iets anders. Dat betekent dat de nationale communicatiesamenleving veeleer via deze functionele lectuur haar beslag heeft gekregen dan via de 'burgerlijke' genres.

Overigens mag de culturele betekenis van deze functionele aanschaf niet onderschat worden. Via deze goedkope en praktische werkjes druppelde toch nog het een en ander aan verlichte standpunten de huizen binnen van mensen die zich eigener beweging niet zo makkelijk op de ontwikkeldenmarkt zouden hebben begeven. Aan de *Middelburgsche naamwijzer*, een vanaf het laatste decennium van de achttiende eeuw maandelijks te Middelburg verschijnend overzicht van alle stedelijke huwelijken, geboorten en overlijdens en daarmee een praktisch naslagwerkje voor degenen die op de hoogte wilden blijven van de sociale kaart van Middelburg, was een half katern mengelwerk toegevoegd. Deze acht bladzijden boden op bevattelijke wijze gepresenteerd precies het soort thema's dat een paar decennia eerder de kern van de spectatoriale boodschap was geweest. Daarmee bevorderden dergelijke utilitaire uitgaafjes - ook de almanak moet in dit verband worden genoemd - de mondigheid en zelfstandigheid van een brede kring van kopers. Het ideaal van de principiële mondigheid van elk mens dat vanaf de late zeventiende eeuw met zoveel verve werd gepredikt, vond - zo beschouwd - zijn praktische uitwerking in de productie van deze functionele lectuur.

De functionele lectuur is altijd buiten het blikveld van de theoretici van de leesrevolutie gebleven, ondanks het feit dat ze de enige lectuuraanschaf vormde van de meerderheid van het boekenkopende publiek. Ook dit publiek laat zich trouwens niet goed in de theorie passen. De sociale positie van de kopers van functionele lectuur liep uiteen van arbeider tot regent.

Tegenover de meerderheid die uitsluitend functionele werken kocht, stond een zeer kleine groep die in haar boekaankopen een bijzondere eruditie ten toon spreidde. Ofschoon de leden ervan vaak ook wel belangstelling hadden voor de ‘burgerlijke’ genres, lijken zij toch veeleer representanten van de traditionele belezen elite dan van het ‘nieuwe’ publiek te zijn geweest. Tussen deze beide stond een groep kopers die niet alleen functionele lectuur aanschafte maar ook de meer leerzame en onderhoudende leesstof waarvoor we al eerder de contemporaine aanduiding ‘werken van smaak’ gebruikten. In deze sector vertegenwoordigt deze middengroep inderdaad tot op grote hoogte de aan de revolterende burger toegeschreven voorkeuren: gepopulariseerde wetenschap en deugdzame letterkunde. De roman, traditioneel gezien als het burgerlijk genre bij uitstek, speelt daarbij overigens geen overweldigend grote rol. Ook het algemeen-culturele tijdschrift blijkt in deze toch al weinig omvangrijke groep slechts in bescheiden mate te zijn aangeschaft. Dat relativeert de these al enigszins. Eveneens doet dat de bevinding dat het begrip ‘extensief lezen’ heel ruim moet worden geïnterpreteerd: veruit de meeste kopers van ‘werken van smaak’ schaften jaarlijks niet meer dan een handvol titels op dit terrein aan. Epidemisch is de nieuwe leesattitude dus zeker niet geweest. En karakteristiek voor de zich emanciperende burger was zij al evenmin: de weinige echt gretige consumenten bevonden zich zonder uitzondering hoog in de sociale piramide. Zij vertegenwoordigen de maatschappelijke en intellectuele top waarin het lezende publiek traditioneel altijd al zijn zwaartepunt had. De lagen daaronder zijn niet geheel afwezig maar het aantal vertegenwoordigers daarvan neemt af met een meetkundige evenredigheid: het aantal kopers vermindert snel en heeft reeds in de middenstand nagenoeg het nulpunt bereikt, en de bestedingen per koper dalen eveneens. Kortom, de kopers van gepopulariseerde wetenschap en deugdzame letterkunde vormen niet direct de groep waar we aan denken bij het beeld van de zich door middel van haar lectuur emanciperende burgerij. Voorzover de modale burger boeken kocht, kocht hij puur functioneel, dus boeken die hij

nodig had of waarvan hij op z'n minst onmiddellijk profijt kon verwachten, en geen wetenschap, kunst en smaak. De kopers dáárvan behoorden in grote meerderheid tot de politieke, economische en intellectuele toplagen. Recente onderzoeksresultaten in Engeland en Duitsland wijzen overigens in dezelfde richting. Rond 1800 is het niet de zich emanciperende burger die ‘burgerlijk’ koopt - het is de elite. En dat herinnert aan een schatting van Betje Wolff over de omvang van het publiek dat wel eens een letterkundig werk ter hand neemt:

> 't Is waar, dagt ik, ons Land is klein, en zo men al deszelfs Ingezetenen eens op een Paar milliöen Menschen schat, dan rekent men mooglyk ruim genoeg. Hoe veel is nu wel het getal van hen die lezen? Ik kan dat niet net bepalen; - stel eens een vyftigste deel - stel een vyfentwintigste deel; is 't nog te weinig? stel een twintigste deel.[6]

Twee tot vijf procent van de bevolking - hoger wil zij niet gaan.

Bij de tijdschriften hebben we al geconstateerd dat de echte groei pas in de loop van de negentiende eeuw inzette. Bij de roman en andere genres van de ontwikkeldencultuur lijkt zich hetzelfde te hebben voorgedaan en van een ‘echte’ revolutie kan misschien pas rond 1860 worden gesproken toen nieuwe technieken het papier en het drukproces goedkoper maakten en een toegenomen scholing de lectuurconsumptie begunstigde.

Maar al werd de ontwikkeldencultuur rond 1800 nog voornamelijk gedragen door de traditionele maatschappelijke en intellectuele elite, dat neemt niet weg dat zij in beginsel toegankelijk was voor minder ontwikkelden. Ze had daarmee de potentie om zich in brede kring als een relatief homogene cultuur te verbreiden. Dat daar in de praktijk vooralsnog niet heel veel van terecht kwam, was te wijten aan economische belemmeringen - boeken waren duur - en aan het feit dat voor échte popularisering een vertaalslag nodig was waarmee pas in de late achttiende eeuw voorzichtig werd geëxperimenteerd. Toch ervoeren rond 1800 velen de toegankelijkheid van de nieuwe genres als bedreigend. Niet zelden hebben waarschuwingen tegen de ‘leeswoede’ betrekking op juist de lagere standen. De anekdotische keukenmeiden en koetsiers die in een roman verzonken hun werk vergeten zullen weinig pendanten in de werkelijkheid hebben gehad, maar ze leggen getuigenis af van een bezorgdheid die in feite bij iedere aanzet tot culturele schaalvergroting aan de dag treedt: dat er misbruik van gemaakt zal worden, met name door de in cultuur onervarenen.

Daarmee is echter nog niet alles gezegd. Het leespubliek was groter dan het kooppubliek. Hiervoor is al gesproken over de leenbibliotheken en over de tendens om daarin vooral werken van ‘smaak’ op te nemen. De duurdere bibliotheken hebben naar alle waarschijnlijkheid weinig bijgedragen tot de toename van het publiek; zij zullen vooral de consumptiemogelijkheden hebben vergroot van lezers die toch al klant van de boekhandel waren. Maar het is niet uitgesloten dat de kleine bibliotheekjes wel degelijk mindervermogenden de kans boden om incidenteel een andere wereld binnen te gaan via een geschiedwerk, reisbeschrijving of, misschien wel vooral, een roman. Bekend is hoe Multatuli's Woutertje Pieterse in zo'n morsig winkelbibliotheekje zijn bijbeltje - een van de heel weinige boeken in huize Pieterse - verpatste om een roofridderroman te kunnen lenen. (Zo'n boek van het soort waarin de criticus van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* geen behagen vond.) Hij ontdekte daarmee iets wat in zijn burgerlijke milieu onbekend was: fantasie. In feite is Wouter

een perfecte illustratie van de leesrevolutie maar aangezien het verhaal rond 1830 speelt, illustreet het ook dat de vermeende revolutie in feite een langdurig proces zal zijn geweest.

Over de leenbibliotheken weten we buitengewoon weinig en over hun publiek en zijn voorkeuren zo goed als niets. Iets beter zijn we ingelicht over een andere instelling die het gemakkelijker maakte om aan de leeslust te voldoen, namelijk het leesgezelschap. In principe was het leesgezelschap een club van particulieren die voor gezamenlijke rekening boeken aanschafte. Alweer hebben we te doen met een verschijnsel dat een vlucht neemt in de tweede helft van de achttiende eeuw. De eerste vermeldingen dateren van rond 1750. Omstreeks 1800 waren er al zeker meer dan honderd, verspreid over het hele land. En het betreft ook alweer een internationaal fenomeen; in dezelfde jaren schieten de leesgezelschappen als paddestoelen uit de grond in heel de rest van Noordwest-Europa en ook in de Verenigde Staten. De zuidelijke landen lijken sterk achtergebleven te zijn, een van de aanwijzingen dat in protestantse gebieden de leescultuur sterker was ontwikkeld dan in katholieke. Op nationaal niveau zien we in Nederland hetzelfde: de leesgezelschappen waren rond 1800 in de katholieke provincies zeer veel dunner gezaaid dan in de protestantse. Binnen die protestantse gebieden lag het zwaartepunt weer in het westen, wat te maken zal hebben met de bevolkingsdichtheid en de concentratie van boekhandels. (De graad van geletterdheid deed immers in sommige andere gewesten niet voor die van Holland onder.) Maar ook blijkt dat er leesgezelschappen waren gevestigd in kleine afgelegen plaatsjes in de uithoeken van Zeeuws-Vlaanderen, van het Gronings-Friese platteland en van het toen nog zeer geïsoleerde Twente. In een tijd dat de boekwinkel nog alleen een kans had in de grotere steden, stichtten lezers op het platteland eigen organisaties die de lectuurconsumptie vergemakkelijkten. Ook dat is weer een aanwijzing dat er zich veranderingen voltrokken in het leesgedrag en dat het nationale communicatienetwerk zich verdichtte. Betje Wolff, hunkerend naar cultuur in de afgelegen Midden-Beemster maar als domineesvrouw niet vermogend genoeg om royaal boeken aan te schaffen, klaagt in 1772 dat er ook al geen leesgezelschap is: ‘Hier leest men niet. anders zyn welingerigte Boekcoleges exelente souteins [steunen] voor hun die comme vottre Bettij [als uw Betje] juist geen groote favorite is van de blinde Coquette [d.w.z. van de Fortuin]’.[7]

Leesgezelschappen waren er in soorten en maten. De eenvoudigste vorm was die waarin de enige activiteit was het eens in de zoveel tijd gezamenlijk beslissen over de aan te schaffen boeken en tijdschriften, die dan volgens een vast schema onder de leden rouleerden. Sommige gezelschappen hielden bovendien regelmatig bijeenkomsten waarin over het gelezene gediscussieerd werd. Veel groter dan een twintigtal leden konden ze bezwaarlijk worden omdat dan de circulatietijd te lang werd en met name de tijdschriften wel erg oudbakken waren als ze bij de laatste lezer aankwamen. Gebruikelijk was het om de boeken na hun rondgang te verkopen - met, uiteraard, recht van voorkeur voor de leden - maar er waren ook gezelschappen die ze bewaarden en in de loop der jaren uitgroeiden tot een soort bibliotheekvereniging of, in de terminologie van toen, een leesmuseum. De ultieme vorm hiervan werd belichaamd door het Leesmuseum te Amsterdam, dat werd opgericht op 17 november 1800. De oorspronkelijke doelstelling was ‘de lezing van buitenlandsche zowel als van Nederduitsche journalen voor een groot getal van menschen gemakkelijk te maken’. In de praktijk werden ook op grote schaal binnen- en vooral buitenlandse boeken aangeschaft en werd het inderdaad grote aantal leden - in 1805 al 210 - gerekruteerd uit de

Amsterdamse elite. Het was gevestigd in een chic ingerichte leeszaal boven een koffiehuis, waardoor het een sociëteitskarakter kreeg.

Het is duidelijk dat het Amsterdamse Leesmuseum niet bijdroeg tot een toename van het lezende publiek. Het bood extra mogelijkheden aan de geletterde bovenlaag. Dit geldt voor bijna alle leesgezelschappen waarvan ledenlijsten zijn overgeleverd: de leden zijn afkomstig uit maatschappelijke lagen en beroepsgroepen die niet onbekend waren met de wereld van het boek. Maar dit beeld kan vertekend zijn omdat het uitsluitend vooraanstaande gezelschappen uit de grotere steden zijn die dergelijke archivalia hebben nagelaten. Het lijkt waarschijnlijk dat in de minder aanzienlijke gezelschappen, waarvan slechts namen zijn overgeleverd - bijvoorbeeld op een intekenlijst bij een boek, of in de administratie van een boekhandelaar, of in de vorm van een stempeltje op een schutblad - wel degelijk groepen vertegenwoordigd waren die hier kennismaakten met een cultuur die tot dan toe niet of nauwelijks toegankelijk voor hen was. Zelfs ‘aanzienlijke handwerkers en landlieden hebben hunne leesgezelschappen’, rapporteerde, zoals we aan het begin van dit hoofdstuk hebben gezien, de in Nederland wonende Duitser J. Grabner aan zijn landgenoten. In kleine plaatsen was het vaak de predikant die fungeerde als directeur. Aan te nemen valt dat hij, als enige in zijn omgeving die met die cultuur bekend was, in het gezelschap optrad als gids voor de medeleden die nog aan het begin stonden van het proces van culturele emancipatie.

Die cultuur was alweer de ontwikkeldencultuur. Voorzover we de aanschafpolitiek van de leesgezelschappen kunnen reconstrueren, lag het zwaartepunt onmiskenbaar bij de populariserende geschiedenis, reisbeschrijvingen, romans en algemene tijdschriften. Voor de lezers die in die sectoren ook zelf al boeken kochten, boden de gezelschappen de mogelijkheid hun consumptie tegen relatief geringe kosten aanzienlijk te vergroten. Voor hen was het meer van hetzelfde. Maar aan degenen die zich in hun aanschaf beperkten tot de onmisbare functionele lectuur, bood het leesgezelschap een mogelijkheid bij uitstek om hun horizon te verleggen.

Bibliotheken en leesgezelschappen waren onmiskenbaar machtige instrumenten in de totstandkoming van de nationale communicatiesamenleving. Tegelijkertijd waren zij verantwoordelijk voor een zekere verstarring daarvan. De eigenaren van commerciële bibliotheken stemden hun aanbod uit de aard der zaak af op de vraag van het publiek. De aanschaf van de leesgezelschappen was per definitie de grootste gemene deler van de interesses van de leden. Beide instellingen koersten dus op een veilig midden: niet te gemakkelijk maar vooral ook niet te moeilijk, niet te ouderwets maar nog minder te modern. Zolang de consumptie van de genres van de ontwikkeldencultuur voor een belangrijk deel verliep via bibliotheek en vooral leesgezelschap, liep een uitgever grote risico's met het uitbrengen van werken die controversiële opvattingen verdedigden of literair vernieuwend waren. De markt daarvoor was eenvoudig te klein. Hetzelfde gold voor tijdschriftredacteuren met aspiraties. De *Gids* - het is eerder al vermeld - bleef in zijn eerste jaren ver onder de commercieel verantwoorde minimumoplage. Het was de prijs die de uitgever moest betalen voor de overwinning van redacteur Potgieter op redacteur Robidé van der Aa; de laatste stond een populairder blad voor ogen dat ook, zo zei hij letterlijk, ‘boertjes (...) in het Leesgezelschap hier’ zou kunnen interesseren.[8]

In landen als Engeland en Duitsland beheersten de bibliotheken en leesgezelschappen eveneens een groot gedeelte van de markt. Het probleem van een klein land was dat de markt buiten de leesgezelschappen maar klein was. Bovendien was er op dat beperkte segment internationale concurrentie: de kleine Nederlandse intellectuele elite die bereid was in hoogwaardige en vernieuwende lectuur te investeren, beperkte zich niet tot Nederlandse waar. Ze toonde zich ook geïnteresseerd in wat Engeland, Frankrijk en Duitsland te bieden hadden. Het resultaat was dat de marktsituatie in Nederland de middelmaat bevoordeelde en het experiment praktisch onmogelijk maakte. Dit probleem gold overigens niet alleen de markt voor het gedrukte woord; ook in het verenigingsleven speelden schaalproblemen een grote rol. Over de wereld van genootschap en gezelschap, de andere pijler van de nieuwe communicatiegemeenschap, handelt het volgende hoofdstuk.

Eindnoten:

1 Grabner, *Brieven*, 402.
2 De Kruif, *Liefhebbers*, hfdst. 3.
3 Nagtglas, *Utrecht*, 68-69.
4 Wolff en Deken, *Sara Burgerhart*, [voorwoord], 105.
5 Winter Tromp, ‘Mijne Landgenooten!’, II.
6 Wolff en Deken, *Economische liedjes*, dl. 2, Voorrede, V.
7 Buijnsters, *Briefwisseling*, 179.
8 Aangehaald in Jacobi en Relleke, ‘Robidé van der Aa’, 200.

7 Sociabiliteit

> De mensch is uit zynen aart meer, dan eenig ander schepsel op aarde, een wezen, tot gezelligheid geschikt en geneigd (...) Wat zou 'er van den mensch toch worden, die van anderen afgezonderd en aan zich zelven overgelaaten wierdt, al ware hy zelfs door de allereerste levens-jaaren heengebracht? - hoe hoogst bezwaarlyk, zo het al mogelyk ware, zou hy tot den staat eens volwassen Mans opgroeiën! - hoe zou hy het regt gebruik van zyne lichaamskrachten en vermogens maaken! maar vooral, hoe de vermogens zyner ziele kunnen leeren oefenen, doen toenemen, beschaaven en volmaaken? hoe die uit- en inwendige hoedanigheden by mogelykheid verkrygen kunnen, die den eigenlyken en regtschapen' mensch uitmaaken? - De mensch moet opgevoed, onderricht en beschaafd worden: de een' moet den anderen opleiden en onderwyzen, om bekwaam te worden tot het waarnemen van dien post, waartoe hy is bestemd, - van dat beroep, 't welk hy by de hand te vatten staat: de één moet met den anderen overleggen, raadpleegen, en hem helpen, om zyne zaaken wel aanteleggen en gelukkig uittevoeren: - elk moet tot zyn's naasten bestaan, nut, genoegen en geluk het zyne toebrengen: - met één woord, de één kan den anderen volstrekt niet missen, om behouden en min of meer gelukkig door den tyd te komen, om aan de voornaame einden zyner bestemminge te beantwoorden.[1]

Rond 1800 was de overtuiging gemeengoed geworden dat gezelligheid en beschaving hand in hand gingen en dat beide in combinatie het cement van de samenleving vormden. In het Nederlandse spraakgebruik van toen had ‘gezelligheid’ overigens nog niet zijn moderne, praktisch onvertaalbare betekenis. Gezelligheid was vooral sociabiliteit, de behoefte én de vaardigheid om in gezelschap te verkeren, en daarmee een maatschappelijke deugd bij uitstek. In vele soorten geschriften - in politieke analyses, in poëzie, in tijdschriften en in preken - komen we een dergelijke vaststelling tegen. Bovenstaand citaat is dan ook niet afkomstig uit een filosofische verhandeling maar uit het *Weekblad voor den zoo genaamden gemeene man*, een populariserende uitgave van het departement Groningen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Gezelligheid diende echter niet alleen gepredikt, ze moest ook geoefend worden. In de ogen van de tijdgenoten vormden het gezelschap en de vereniging de ideale omgeving voor het aanleren en praktiseren van die sociale deugd. De zojuist genoemde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was niet alleen een belangrijk distributiekanaal voor de idee van de sociabiliteit, ze leverde er ook een groot aantal oefenplaatsen voor. In 1800 telde het Nut ruim vijftig departementen, lokale afdelingen, die regelmatig bijeenkwamen om te discussiëren over maatschappelijke kwesties, met tezamen duizenden leden.

Het Nutsdepartement was allerminst de enige plek waar sociabiliteit of gezelligheid beoefend kon worden. Rond 1800 was Nederland overdekt met een network van culturele genootschappen, gezelschappen en maatschappijen en speelde een groot deel van het maatschappelijke en culturele leven zich in de boezem van het genootschap af. Elke stad van enige betekenis telde wel enkele leesgezelschappen, vrijmetselaarsloges, een Nutsdepartement, literaire sociëteiten en natuurwetenschappelijke genootschappen of een combinatie van de laatste twee, terwijl honderden kleinere dorpen over een leesgezelschap beschikten. Deze genootschappen hielden lezingen, schreven prijsvragen uit, publiceerden verhandelingen, organiseerden tentoonstellingen, exploiteerden bibliotheekjes en leesportefeuilles, verzorgden onderwijs of waren anderszins actief op het terrein van de wetenschapsbevordering en cultuurspreiding. Aan het begin van de negentiende eeuw was, ruw geschat, maar liefst drie tot vijf procent van de volwassen mannelijke bevolking betrokken of betrokken geweest bij een of meer genootschappen.

Voorgeschiedenis

Genootschappen of gezelschappen - er was geen scherp terminologisch onderscheid - waren overigens in het geheel geen typisch achttiende-eeuws verschijnsel. Genootschappelijkheid, gedefinieerd als de behoefte aan menselijk contact in groepsverband, is een verschijnsel van alle tijden. De vormen die sociabiliteit echter aanneemt en de legitimatie ervoor zijn historisch gebonden en daarmee onderhevig aan sociaal-economische verschuivingen en veranderende ideeën. In de vroegmoderne tijd kreeg het begrip sociabiliteit geleidelijk aan zijn nu nog herkenbare betekenis en verwierf het gezelschap zijn moderne status. Het gaat hier echter allerminst om een eenvormig proces. Het ritme van de ontwikkeling was per land verschillend en sociaal-politieke verhoudingen zetten een eigen stempel op de vormgeving van de sociabiliteit. De twee sociabiliteitsvormen die in de late achttiende eeuw het Europese en het Nederlandse toneel zijn gaan beheersen, het geleerde genootschap en het publieksgenootschap, zijn in embryonale vorm al te vinden in de Renaissance. Beide zijn een product van de vroegmoderne stadscultuur. In de steden immers kregen diverse groepen de kans om zich economisch, sociaal en cultureel te ontplooien en zich een stijl aan te meten, waarmee ze zich konden onderscheiden. De oudste variant behelsde voor het publiek bestemde organisatievormen, zoals broederschappen, schutterijen, gilden en rederijkerskamers. Zij hadden een corporatieve inslag, dat wil zeggen dat hun oprichting gebaseerd was op een oorkonde die de nauwe relatie met de bestuurlijke en religieuze instellingen zichtbaar maakte. Elk van deze organisaties ontwikkelde een eigen werkterrein. Broederschappen hadden doorgaans een religieus geïnspireerde sociale taak. Ze waren gelieerd aan de kerk en hielden zich bezig met armenzorg. Schuttersgilden werden nogal eens opgericht om het geweld te kanaliseren. Tegelijkertijd dienden ze orde en rust in de stad te bewaren. De stadsbesturen hielden hen dan ook zorgvuldig onder controle. De rederijkerskamers waren oorspronkelijk opgericht om kerkelijke feesten op te luisteren. Met hun religieus-literaire doelstellingen hadden zij vooral een culturele signatuur. Stuk voor stuk hadden deze vormen van georganiseerde publiekssociabiliteit een openbaar karakter. Publieke en private doelen liepen hierbij door elkaar. Een rederijkerskamer bood individuen de gelegenheid hun dichterlijke en acteercapaciteiten te ontplooien. Rederijkers-

activiteiten vonden echter in een zorgvuldig door de lokale overheden georkestreerde context plaats. Ze maakten het mogelijk aan de sleur van alledag te ontsnappen, maar droegen tegelijkertijd de gewenste normen uit en versterkten de stedelijke cohesie.

Naast deze vormen van gereguleerde corporatieve publiekssociabiliteit waren eveneens - mede als resultante van de stedelijke omgeving met haar culturele fragmentatie - vormen van informele genootschappelijkheid ontstaan. We weten daar maar heel weinig van. Ongeorganiseerde gezelligheid laat nu eenmaal weinig sporen na. Alleen over kringen van geleerden zijn we relatief goed geïnformeerd en het is niet onwaarschijnlijk dat informele gezelligheid zich aanvankelijk vooral daar voordeed. De Accademia Platonica van Ficino in het vijftiende-eeuwse Florence is een van de oudste voorbeelden van zo'n geleerdenkring. Deze informele geleerdengezelschappen waren, in tegenstelling tot de schuttersgilden of rederijkerskamers, zelden gebonden aan overheid of kerk, al stonden ze soms wel onder aristocratische of vorstelijke protectie. Ze vormden daarmee een interessant experimenteerveld voor de nieuwe mentaliteit die in hoofdstuk 5 is besproken. Het ziet ernaar uit dat de humanistisch getinte belangstelling voor de klassieke beschaving een belangrijke inspiratiebron is geweest.

Sommige van deze informele geleerdenkringen ontwikkelden zich tot indrukwekkende wetenschappelijke instellingen. Van doorslaggevende betekenis is in dit verband de groei van de territoriale staat en de daarbij behorende ideologie van het absolutisme geweest. In Frankrijk, Engeland en ook Duitsland was het de kroon die het initiatief nam tot incorporatie van bestaande informele geleerdenorganisaties in de staat of tot de oprichting van nieuwe geleerde genootschappen. Frankrijk gaf hierbij de toon aan. Ten tijde van Lodewijk XIV, de architect van het moderne absolutisme, kwam een officieel academienetwerk tot stand, met de Académie des Sciences, opgericht in 1666, als middelpunt. Deze academie was ontstaan uit een min of meer regelmatig bijeenkomend gezelschap van enkele wetenschapslieden, dat geen officiële erkenning nastreefde maar door de kroon tot staatsorgaan voor de natuurwetenschap werd aangewezen. In de rest van het monarchale Europa volgde de stichting van officiële geleerde genootschappen eenzelfde patroon. Vooralsnog bleef het aantal academiestichtingen beperkt. Resultaat was wel dat rond 1700 een nog klein, maar redelijk georganiseerd Europees netwerk van geleerde genootschappen was ontstaan. De voordien onzichtbare kosmopolitische republiek van geleerden had hiermee eigen instituties en ook wel een eigen gezicht gekregen. Ze was echter tegelijkertijd ingekapseld geraakt in de politieke en sociale structuur van het Europese *ancien régime*.

Nederland: achterlijk en voorlijk tegelijk

Beide varianten van sociabiliteit, zowel die van geleerden als die van het stedelijk publiek, waren in de Nederlandse Republiek van de zeventiende eeuw te vinden. Corporatief gestructureerde broederschappen, gilden, schutterijen en rederijkers waren een bekend verschijnsel. Ook informele geleerdengezelschappen waren er genoeg, maar officiële organisaties van geleerden kwamen hier vooralsnog niet tot stand. De oorzaken daarvan zijn niet moeilijk te achterhalen. In de Republiek ontbrak nu eenmaal een politiek middelpunt dat, zoals in de absolutistische staten, de institutionalisering van informele academies zou kunnen bevorderen en voor de continuïteit ervan garant kon staan. De stadhouders bedreven

niet of nauwelijks een actieve ‘nationale’ cultuurpolitiek en door de particularistische verbrokkeling konden en wilden de Staten-Generaal en de gewestelijke staten een dergelijke rol evenmin op zich nemen. In de steden, de politieke kernen van de Republiek, had sociale zorg, zoals we hebben gezien, een hogere prioriteit dan kunst, cultuur en wetenschap. In Nederland kwam het eerste geregelde wetenschappelijke genootschap, de te Haarlem gevestigde Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, pas in 1752 tot stand. Een wat meer officiële status liet ook toen nog even op zich wachten. In 1754 accepteerde de jonge Willem V het protectoraat van de Maatschappij, maar een gelegitimeerde positie in de hiërarchische samenleving van het *ancien régime* kreeg zij pas in 1761, met de erkenning door de Staten van Holland. Daarmee werd echter wel een trend gezet. De Zeeuwen wensten niet achter te blijven en stichtten in 1765 een eigen geleerde maatschappij, het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Utrecht volgde in 1773 met het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Intussen was in 1769 te Rotterdam een tweede Hollandse maatschappij van start gegaan: het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte.

De stichting van prestigieuze, door de overheid gesteunde geleerde genootschappen volgde het internationale patroon dus traag en op grote afstand. Het informele gezelschap daarentegen, in het leven geroepen door particuliere personen zonder binding met staat of kerk, lijkt een Nederlandse vinding te zijn geweest. In ieder geval blijken in de zeventiende eeuw steeds meer stadsburgers de officiële, aan kerk en staat gebonden publiekssociabiliteit als broederschappen en rederijkerskamers links te hebben laten liggen. In plaats daarvan kwamen ze op eigen initiatief bijeen in besloten gezelschappen. Deze nieuwe sociabiliteitsvorm markeerde de scheiding tussen publiek en privé, die zich in die tijd in de Republiek langzaam voltrok. Voor ons is het onderscheid tussen openbaar en besloten, publiek en privé vanzelfsprekend. Voor de zeventiende-eeuwer was dat onderscheid veel minder duidelijk. Typerend is bijvoorbeeld dat functionarissen in overheidsdienst in deze periode er geen been in zagen om in familie- en kennissenkring uit de school te klappen over geheime staatszaken. Het vrij plotselinge ontstaan van gezelschappen die geen band meer hadden met het publieke leven en ook niet als verlengstuk van het gezin konden gelden, laat zien dat er in de zeventiende-eeuwse Republiek behoefte kwam aan buffers tussen het openbare en het privé-leven.

Ook al weten we op dit punt nog niet zoveel, recent onderzoek wijst uit dat het besloten, naar binnen gerichte genootschapstype in de Nederlandse Republiek beduidend vroeger dan elders een normaal verschijnsel werd. In Frankrijk bijvoorbeeld voltrok de overgang van laatmiddeleeuwse corporatieve en religieus getinte genootschapsvormen als de broederschappen en schuttersgilden naar moderne besloten typen, vertegenwoordigd door onder meer de vrijmetselaarsloge en de *cercle*, zich pas in de tweede helft van de achttiende eeuw. In het verstedelijkte noordwesten van Duitsland deden, vooralsnog op uiterst beperkte schaal, vrijmetselaarsloges, leesgezelschappen en natuurkundige gezelschappen al in de eerste eeuwhelft hun intrede, met als markantste voorbeeld het Hamburgse Moralisch-patriotische Gesellschaft van 1723. Na 1750 volgden de overige Duitse gebieden en Zwitserland. Ook in Engeland en Schotland tenslotte waren al in de eerste helft van de achttiende eeuw genootschappen als loges, *debating societies* en leesgezelschappen actief. Hun bloeitijd dateert echter van de tweede helft van de achttiende eeuw.

In de Republiek liepen de ontwikkelingen anders. Hier ging de corporatieve publiekssociabiliteit van broederschappen en rederijkerskamers, die elders tot ver in de achttiende eeuw vitaal bleven, al grotendeels in de zeventiende eeuw ten onder. Het best gedocumenteerd zijn de lotgevallen van de culturele variant, de rederijkers. Na 1650 verdwenen de rederijkerskamers in de steden van het toneel. Alleen op het platteland bleven ze nog geruime tijd voortbestaan. Het nieuwe genootschapstype vulde niet alleen het ontstane vacuüm, maar heeft waarschijnlijk ook als bewust alternatief voor de corporatieve sociabiliteit gefungeerd. Voorbeelden van dit genootschapstype zijn onder meer gezelschappen die zich met literatuur bezighielden, organisaties die de popularisering van de natuurwetenschap beoogden en verenigingen waarin kwesties van religieus-filosofische aard werden besproken.

In Amsterdam bijvoorbeeld werd in 1668 het gezelschap Nil Volentibus Arduum opgericht, dat de hervorming van taal en literatuur op het programma had staan. In Haarlem functioneerde rond 1690 het Collegium Physicum Harlemense. Hier werd in een reeks voordrachten de cartesiaanse natuurkunde uit de doeken gedaan. Soms ging het zelfs om gezelschappen die subversieve teksten verspreidden. In Utrecht zou een geheim cartesiaans College van Scavanten de orthodoxe predikanten danig hebben geërgerd. In Rotterdam kwam ten huize van de libertijnse quaker Benjamin Furly het gezelschap de Lantaarn bijeen dat radicale theorieën besprak. Ook John Locke was daar tijdens zijn verblijf in Nederland kind aan huis. Gemeenschappelijk kenmerk van al deze gezelschappen en vriendenkringen was dat ze niet krachtens een of andere officiële verordening waren opgericht. Evenmin beperkten ze hun ledenrekrutering tot de wereld van de geleerden. Ze kwamen dan ook niet voort uit de corporatieve ordening van het *ancien régime* maar waren het unieke resultaat van particulier initiatief. De meeste van deze gezelschappen kwamen niet verder dan het informele stadium of bestonden maar kort, te kort om archiefsporen na te laten. Maar ook wanneer ze hun organisatie en activiteiten in reglementen formaliseerden, weken ze af van de corporatieve publiekssociabiliteit. Bij gilden en rederijkerskamers was zulke reglementering een uitvloeisel van de oorkonde of een vergelijkbaar overheidsstuk op autoriteit waarvan de organisatie was opgericht. De nieuwe collegia stelden op eigen gezag wetten en reglementen op en kozen zonder overheidsinmenging hun bestuursleden en andere functionarissen.

Het is een interessante kwestie waarom in de Republiek al zo vroeg niet-corporatieve en meer besloten sociabiliteitsvormen tot stand kwamen. Verschillende, elkaar niet uitsluitende verklaringen dringen zich op. Van immense betekenis moet de in hoofdstuk 3 al besproken urbanisatiegraad zijn geweest. Het ligt voor de hand dat in deze snel groeiende steden de behoefte aan sociale en culturele differentiatie toenam en dat deze behoefte aan onderscheid de aanwas van de bevolkingsaantallen, al was het maar op een afstand, volgde. Een consequentie van deze ontwikkeling was dat de elites zich langzamerhand terugtrokken uit de meer traditionele vormen van publiekssociabiliteit zoals de rederijkerij en alternatieve circuits in het leven riepen. Evenzeer aannemelijk is dat de afwijkende structuur van de Republiek met haar eigensoortige politieke cultuur een factor van betekenis is geweest. In de Republiek zagen de lokale overheden zich weliswaar als de feitelijke dragers van de absolute soevereiniteit maar - en dat zullen we nog wel vaker zien - ze hadden noch de behoefte noch de middelen om het gehele publieke leven te beheersen. De ruimte voor privé-initiatieven was derhalve veel groter dan in de omringende absolutistische staten.

Daar streefden de overheden ernaar de verschillende vormen van publiekssociabiliteit nauwlettend te volgen. In de Republiek bestond als gevolg van die andere rol van de overheid, al was het niet *de jure*, dan toch in ieder geval *de facto*, een veel grotere vrijheid van vereniging en vergadering. Net als bij de pers was ook hier het toezicht repressief in plaats van preventief. De vrijheid was echter niet ongelimiteerd. Deze vrije organisaties konden wel degelijk achteraf met dat toezicht geconfronteerd worden. Een vergelijking met de Zuidelijke Nederlanden maakt de verschillen tussen de Republiek en de wereld van de absolute monarchie goed zichtbaar. De sociabele structuur van de steden in het zuiden verschilde oorspronkelijk nauwelijks van die van de Republiek. Dat is ook niet verwonderlijk. Pas na 1600 waren deze steden immers hun eigen weg gegaan en werden ze anders bestuurd. De zuidelijke gewesten maakten toen deel uit van het absolutistische Spanje en de noordelijke vormden vanaf dat moment een vrije Republiek. Typerend is dat de klassieke corporatieve, strak door de overheid gereguleerde sociabiliteitsvormen in het zuiden veel langer zijn blijven bestaan en eerst in de laatste decennia van de achttiende eeuw door de moderne varianten werden verdrongen.

Maar ook al waren in de Republiek reeds vroeg moderne genootschappen te vinden waarmee kerk en overheden geen enkele bemoeienis hadden, tot ruwweg het midden van de achttiende eeuw was ook hier hun aantal nog beperkt. Die observatie blijft ook overeind wanneer we verdisconteren dat het informele gezelschap per definitie minder sporen nalaat. De echte expansie van de niet gebonden, geprivatiseerde publiekssociabiliteit is uiteindelijk ook in de Republiek een ontwikkeling geweest van met name de tweede helft van de achttiende eeuw. Van grote betekenis hierbij was een reeks culturele verschuivingen die zich in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw hebben voorgedaan. Deze ontwikkelingen vonden in geheel Europa plaats, maar in de Republiek kregen ze een eigen kleur.

De veranderingen op de markt van het gedrukte woord, die in een vorig hoofdstuk al uitvoerig aan de orde zijn geweest, riepen een aantal begeleidende verschijnselen op. De intensivering van de wetenschappelijke informatiestromen bijvoorbeeld bleek verantwoordelijk voor de groei van de belangstelling voor de aanvankelijk nog vaak religieus getinte natuurwetenschap, de zogenaamde fysicotheologie, waarover straks meer. Rond 1740 waren in de grote steden zogenaamde ‘collegies’ een normaal verschijnsel geworden, waar men tegen betaling les kon krijgen in ‘Gods Almagt, Wijsheid en Goedheid’, gestaafd door spectaculaire natuurwetenschappelijke proeven. Deze populaire lezingencycli, die nogal wat afgestudeerden in de natuurwetenschappen aan een broodwinning hielpen, maakten een groeiende groep toehoorders vertrouwd met allerlei kernconcepten van de nieuwe natuurwetenschap. Het idee dat de cultivering van rede en ervaring de mens in staat stelde complexe natuurgeheimen te doorgronden, bracht een herwaardering van kennis en wetenschap teweeg. Deze nieuwe belangstelling vond des te gemakkelijker ingang omdat de docenten in hun onderwijs, maar ook in vele boeken en tijdschriften, telkens weer de nadruk legden op de twee-eenheid van geloof en wetenschap. Natuurkennis zou onveranderlijk leiden tot een verdieping van de Godskennis. Nauw samenhangend met de overtuiging dat de natuur te doorgronden en te beheersen was, won de idee veld dat de wetenschap oplossingen zou kunnen bieden voor allerlei maatschappelijke problemen. Diverse docenten prezen hun lessen dan ook aan met het argument dat kennis van de (natuur)wetenschap de mens in staat stelde aards geluk te verwerven.

Een ander bijverschijnsel was de verandering van de belangstelling voor vaderlandse taal, letterkunde en geschiedenis. Die interesse hield enerzijds nauw verband met de veranderingen in de informatiesfeer maar werd ook gestimuleerd door de transformatie die het Nederlandse nationale besef sinds de late zeventiende eeuw had ondergaan. De oorspronkelijke kern van het Noord-Nederlandse natiebesef werd gevormd door de gemeenschappelijke herinneringen, mythen en vijandbeelden die waren verbonden met de vrijheidsstrijd tegen Spanje. In de verschillende culturele kringen kleurde men deze kern met eigen ideeën bij. Calvinistische predikanten beklemtoonden graag de speciale band tussen God en Nederland en zagen de Republiek als een tweede Israël. In kringen van literatoren en geleerden speelden dergelijke religieuze voorstellingen evenzeer een rol, maar daar had dit natiebesef een extra dimensie gekregen door de verbinding met het humanisme. De jonge universiteiten in de Republiek hadden hun faam te danken aan geleerde edities van de klassieken en de Nederlandse literatoren van de zeventiende eeuw hadden de Nederlandse taal en literatuur naar klassieke voorbeelden gemodelleerd. Voor hen waren het Nederlands en het Latijn en Grieks om zo te zeggen twee zijden van dezelfde beschavingsmedaille. Aan het einde van de zeventiende eeuw interpreteerden nogal wat leidende figuren van de humanistische elite de opmars van het Frans ten koste van het Latijn en het Nederlands dan ook als een aanval op de grondslagen van de Nederlandse cultuur en als voorbode van een totale Franse overheersing van Europa. De kruistocht tegen het militaire expansionisme van Lodewijk XIV, waaraan de Republiek tussen 1672 en 1715 de leiding gaf, zagen ze mede in dit culturele perspectief. Deze gevoelens van onbehagen over de bedreigde positie van de beschaving van de Republiek leidden tot een hernieuwde belangstelling voor het Nederlandse taalkundig, literair en historisch erfoged waarbij tegelijk de cruciale betekenis van het Latijn als literaire en geleerdentaal werd beklemtoond. Typerend in dit verband is de houding van Nederlandse geleerden en literatoren in de internationale ‘Querelle des anciens et modernes’. Inzet van dit debat was de vraag of contemporaine auteurs te prefereren waren boven die van de klassieke Oudheid. De geletterde commentatoren in de Republiek vonden dat een misleidende vraagstelling. Hier zag men de klassieken en modernen juist niet als elkaars tegenpolen en beschouwde men de klassieken en Hooft, Vondel en de Nederlandse Neolatijnse dichters als even wezenlijk voor de vaderlandse culturele identiteit. Omdat de Franse pleidooien voor de Modernen tegelijkertijd een lofzang op de contemporaine Franse literatuur inhielden, zagen vele Nederlandse intellectuelen de ‘Querelle’ als de zoveelste poging van Franse zijde de Nederlandse cultuur en beschaving van een Frans vernis te voorzien. Justus van Effens kruistocht tegen de Franse *politesse* moet ook in deze context worden gezien.

Het onbehagen over de culturele positie van de Republiek in Europa werd versterkt door een factor die evenzeer typisch was voor de Republiek en die de Nederlandse genootschapsontwikkeling een eigen aanzien zou geven: de onzekerheid over de politieke en economische toekomst van de Republiek. Deze onzekerheid, die niet beperkt bleef tot de culturele elite, was niet geheel ongegrond. Zoals we hebben gezien hadden de oorlogen tegen Lodewijk XIV de Republiek aan de rand van de financiële afgrond gebracht, waardoor de mogelijkheden voor een slagvaardig buitenlands beleid in de toekomst tot praktisch nul waren gereduceerd. Ook de economische positie van de Republiek werd steeds moeilijker. Werkloosheid en verpaupering van grote delen van de bevolking in industriesteden als

Haarlem en Leiden waren het gevolg. Het buitengewoon ongelukkige verloop van de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740-1748, waarbij de Republiek bijna door Frankrijk was opgeslokt en die grote binnenlandse onlusten tot gevolg had gehad, versterkte deze gevoelens van onbehagen over de positie van het vaderland alleen maar.

De hier opgesomde verschuivingen vormen de achtergrond waartegen de toegenomen publieke belangstelling voor de moderne ongebonden genootschappelijkheid begrijpelijk wordt: men had behoefte aan informele discussieclubs om van gedachten te wisselen over de nationale taal en literatuur en over economie. Ze maken ook duidelijk waarom in de Nederlandse Republiek rond het midden van de achttiende eeuw eindelijk officiële geleerde genootschappen van de grond konden komen. Toen waren ook regenten overtuigd geraakt van het nut van para-universitaire instellingen en van hen moest het initiatief komen. Het is dan ook geen toeval dat het eerste grote geleerde genootschap van de Republiek, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, in 1752 niet werd opgericht in Amsterdam, het politieke en economische zwaartepunt van de Republiek, maar in Haarlem, een van de ernstig door economisch verval en politieke onrust getroffen steden. De stichters rechtvaardigden hun onderneming met een verwijzing naar de achterstand van de Republiek in het oprichten van geleerde genootschappen, de grote betekenis van de natuurwetenschap en de noodzaak de krachten te bundelen om vooruitgang te bewerkstelligen. Het motto van het tweede geleerde genootschap, het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen (1767): ‘Non sordent in undis’, bevatte de dubbele aansporing: laten ze ons niet verachten en laten we onze achterstand opheffen. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde van 1766 kan eveneens worden gezien als de resultante van deze gevoelens van achterstand ten opzichte van de rest van Europa. Deze academie richtte zich op de ‘opbouw’ van het Nederlands en dan met name op de samenstelling van een spraakkunst en een woordenboek. De oprichters sloten zich daarmee aan bij de bezorgde liefhebbers van het Nederlands van het einde van de zeventiende eeuw. Hun stond echter ook een buitenlands voorbeeld voor ogen: de Académie Française die uit 1632 dateerde en met haar taalreglementering een niet te overschatten bijdrage had geleverd aan het internationale prestige van het Frans als de zuiverste en meest precieze taal ter wereld.

De spectaculaire toename van het aantal genootschappen hield echter ook verband met ontwikkelingen op het sociale vlak. Genootschappen bleken namelijk een alternatief te kunnen bieden voor de afbrokkelende patronage- en cliëntèlesystemen en andere zekerheidsarrangementen die tot de pijlers van de samenleving van het *ancien régime* hadden behoord. In de vroegmoderne tijd werden talloze zaken waarvoor wij nu een beroep doen op instituties, door personen verzorgd. Een lening voor woning of bedrijf was een transactie tussen particulieren. Verpleging vond thuis plaats omdat gespecialiseerde instituties ontbraken. Financiële hulp bij ongelukken was niet geregeld en van een verzekering tegen ziektekosten was al helemaal geen sprake. Wanneer men tenslotte door ouderdom of zwakte niet meer tot werken in staat was, was men ook aangewezen op ondersteuning door anderen. Een uitgebreid netwerk van vrienden en relaties was daarom onmisbaar. Daarin ging het niet in de eerste plaats om affectieve relaties maar om wederzijdse soldariteit. Een netwerk van ‘vrinden’ moest zorgvuldig in stand worden gehouden met behulp van kleine materiële en immateriële giften en door middel van visites, al naar gelang een ieders plaats in de samenleving. Waarschijnlijk gingen in de loop van de zeventiende eeuw de traditionele

lokale vriendschapsnetwerken minder voldoen, althans voor bepaalde groepen. Hetzelfde gold voor de vangnetfunctie die familie, buurt en gilden vervulden. Dat zal in de eerste plaats te maken hebben gehad met de toegenomen migratie en mobiliteit. De persoonlijke netwerken werden daardoor losser. Ten gevolge van toenemende commercialisering kregen ze tevens een steeds zakelijker karakter. De discussiekring en het genootschap namen een deel van deze zorgtaken over. Vrijmetselaarsloges functioneerden als onderling steunfonds en zorgden ook voor de begrafenis van overleden broeders.

Van doorslaggevende betekenis is tenslotte de nieuwe aandacht voor de relaties tussen de mens en zijn omgeving geweest die in hoofdstuk 5 is besproken. Bij de meeste gezelschappen die in de tweede helft van de achttiende eeuw de culturele kaart van de Republiek een ander aanzien hebben gegeven, blijkt de kerngedachte van het sociabiliteitsdenken steeds een rol op de achtergrond mee te spelen. Contact in genootschappen zou immers bijdragen tot de verhoging van beschaving en deugd van de deelnemers en de samenleving zou daar wel bij varen. Deze dubbele, individuele en maatschappelijke, doelstelling demonstreert nog eens hoe voor de achttiende-eeuwse beschouwer het functioneren van de samenleving samenviel met het functioneren van het individu.

De overeenkomsten tussen de in deze genootschappen beleden ideologie en de spectatoriale boodschap zoals door Van Effen verkondigd, kunnen goed worden geïllustreerd aan de hand van enkele verhandelingen over het nut van genootschappen die in het Amsterdamse gezelschap Diligentiae Omnia werden voorgelezen. Volgens Hermanus Asschenbergh waren de genootschappen

> van de grootste nuttigheid voor de menschelijke Samenleeving. Men leert elkanderen; men berispt zonder haatlijkheid; men ziet elkanders gebreeken; men geeft ze openhartig te kennen; (...) men verbetert zich. Kan er iets aangenaamer, iets leerzaamer zijn dan, door bekwaame kunstvrienden onderrigt te worden in 't geene ons ontbreekt?

Zijn medelid Lucas Pater betoogde:

> De Wijze Schepper der Natuur heeft echter het gantsche Menschdom gevormd in een zekere betrekking tot elkander. De een moet van den andere leeren: de een moet den ander behulpzaam zijn: ieder bijzonder lid der menschelijke Maatschappije moet iets uitwerken tot welzijn van het algemeen (...) [Juist] het leerzaam gezelschap van braave Vrinden [doet] die naarstigheid opwakkeren, de Kunsten bloeijen, de Wetenschappen aanwassen.

Asschenbergh en Pater waren kleine kooplieden, de een doopsgezind, de ander gereformeerd. Tot hun medeleden behoorde ook iemand als Joannes Lublink, een zeer gefortuneerde makelaar in tabak en lutheraan. Zoveel diversiteit bleek echter in het geheel geen bezwaar. Integendeel, het genootschap demonstreerde dat tegenstellingen die in de samenleving tot dissonanten leidden, ook konden resulteren in welluidende veelstemmigheid. Het genootschap was daardoor kweekplaats van een betere maatschappij. In de woorden van Pater:

> Wij zijn niet allen van een zelfde gezintheid in den Godsdienst. Wij zijn niet allen van gelijken ouderdom. Wij zijn niet allen van éénen rang. Welk een verschillendheid! zouden anderen zeggen. Maar ik roep met recht uit: Welk een overeenstemming! welk een harmonie![2]

Het geleerde genootschap

Tot het midden van de achttiende eeuw kende de genootschapsontwikkeling in de Republiek een eigen dynamiek vergeleken met de rest van Europa. Het geleerde genootschap was hier onbekend terwijl het publieksgenootschap al vroeg tot bloei was gekomen. Toen rond 1750 in verschillende Nederlandse steden geleerde genootschappen werden opgericht en tegelijkertijd in het buitenland het publieksgenootschap meer verbreiding vond, liep de Republiek meer in de pas, al bleven er verschillen. De geleerde genootschappen in de Republiek dankten hun bestaan niet aan initiatieven van de overheid. Zij zijn alle voortgekomen uit door de nieuwe sociabiliteitsidealen gedragen publieksgenootschappen. Het initiatief tot oprichting van het Zeeuwsch Genootschap bijvoorbeeld werd genomen door een leesgezelschap voor Franse literatuur. De Hollandsche Maatschappij te Haarlem had haar wortels in een klein natuurkundig gezelschap. Ook het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, dat vanaf 1778 als officieel wetenschappelijk genootschap van het gewest Utrecht optrad, was als een besloten clubje begonnen.

In hoofdstuk 5 zagen we hoe de Schotse filosoof David Hume de kloof tussen de wereld van de geleerden en die van het belangstellende publiek als een bijzonder schadelijk fenomeen aan de kaak stelde. In de Nederlandse Republiek werden dezelfde geluiden gehoord. De kamergeleerde die in eenzaamheid en afzondering tot resultaten wilde komen, werd in genootschapskringen als ‘menschenhater’ en ‘pedant’ te kijk gezet. Wie een ivoren toren prefereerde, moest ‘ook den vuigen gierigaard, die nuttelooze schatten verzamelt en in digtgesloten kisten laat beschimmelen, den lofwaardigsten en nuttigsten vriend der menschen’ noemen.[3] In dit patroon paste ook de regel die praktisch alle genootschappen die hun werk publiceerden hadden aanvaard, namelijk dat uitsluitend Nederlandstalige verhandelingen voor plaatsing in aanmerking kwamen. Niet voor niets konden we al eerder constateren dat de markt voor publicaties in de landstaal groeide. Volgens de Amsterdamse arts Jan Petersen Michell, een befaamd praktiserend geleerde die als publicist zijn sporen had verdiend bij diverse geleerde genootschappen, was de bloei van de geneeskunde in de Republiek voornamelijk te danken aan de toename van het aantal Nederlandstalige bijdragen. Hierdoor werden ook de chirurgijns en apothekers, die doorgaans geen vreemde talen machtig waren, in staat gesteld kennis te nemen van nieuwe ontwikkelingen op hun vakgebied. Tevens kregen nu ook zij de mogelijkheid hun ervaringen naar buiten te brengen en zo het hunne bij te dragen tot de medische vooruitgang. Het is dan ook alleszins aannemelijk dat de consequente taalpolitiek van praktisch alle Nederlandse genootschappen een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de verbreiding van kennis.

Het waren dus particulieren die het initiatief namen tot de grote geleerde genootschappen. Gewone burgers waren het echter niet. De stichters stonden hoog op de maatschappelijke ladder en maakten niet zelden deel uit van de stedelijke besturen. Op die manier kregen de Nederlandse geleerde genootschappen, hoezeer ook geworteld in de

nieuwe sociabiliteitsidealen, toch een band met de overheid. Deze verbinding zou steeds hechter worden. De geleerde genootschappen kenden twee categorieën leden. De eerste categorie, die van de directeuren, was de belangrijkste. De directeuren fungeerden als begunstigers en werden gerekruteerd uit de bestuurlijke bovenlaag van stad en gewest. Maar ook via de tweede lidmaatschapscategorie, die van de gewone of werkende leden, bestonden er vele soorten connecties met de overheid. Leden hadden als verdienstelijk onderzoeker hun sporen verdiend aan de universiteit of Latijnse school of ze waren werkzaam in de waterstaat of een andere overheidsdienst. Goede contacten met de stedelijke en gewestelijke overheden waren zo gewaarborgd. Deze informele maar nauwe band met de officiële autoriteiten had tot gevolg dat de geleerde genootschappen zich al spoedig een groot aanzien verwierven. Dat aanzien vertaalde zich overigens niet in een ruime overheidssubsidiëring zoals in de absolute vorstenstaten het geval was. De Nederlandse genootschappen waren volledig afhankelijk van de contributies van hun directeuren. De inkomsten waren daarom niet zodanig dat vooraanstaande geleerden van een jaargeld of van adequate onderzoeksmiddelen konden worden voorzien. In feite was er voortdurend sprake van geldnood. De structuur van het Nederlandse geleerde genootschap liet daarom een grootschalige en intensieve bevordering van de wetenschap niet toe en met de vooraanstaande buitenlandse academies kon de Nederlandse variant zich dan ook niet meten.

Tegelijkertijd bleek de inkapseling in de politieke structuur van het *ancien régime* even hecht als wanneer de overheid wel als geldschieter had gefungeerd. Ofschoon de geleerde genootschappen hun oorsprong hadden in de sociabiliteitsidealen, was er van die idealen in de dagelijkse praktijk maar weinig terug te vinden. Zo was bij geen van de genootschappen een open ledenwerving mogelijk. Bijna zonder uitzondering waren hun leden representanten van de traditionele Latijnse geleerdencultuur. Om hun doelstelling, de verheffing van het Vaderland, te realiseren, publiceerden deze genootschappen verhandelingen en schreven ze prijsvragen uit. De thema's hadden echter doorgaans betrekking op kwesties waarmee regenten-directeuren in hun functie van vroedschapslid, lid van een admiraliteitscollege of waterschap te maken hadden. De genootschappen vervulden op die manier de rol van een Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid *avant la lettre*. De nauwe band met het overheidsapparaat zorgde er ook voor dat controversiële kwesties die de status quo zouden kunnen ondermijnen bij voorkeur werden vermeden.

Het publieksgenootschap

Met de verbreiding van de sociabiliteitsidealen na 1750 nam in de Republiek het aantal naar binnen gerichte, besloten gezelschappen snel toe. De belangrijkste vormen waren de vrijmetselaarsloges, de natuurkundige genootschappen, de literaire genootschappen, de kunstgenootschappen en de genootschappen die zich met het gehele spectrum van kunsten en wetenschappen bezighielden.

Vrijmetselaarsloges bestonden in de Republiek al sinds de jaren dertig van de achttiende eeuw. Hun aantal was echter beperkt gebleven en ze waren voornamelijk aristocratisch getint. Pas na 1756, het jaar waarin de Nederlandse vrijmetselarij grondig werd gereorganiseerd, begint de grote expansie. Centrale begrippen in de maçonnieke ideologie waren vriendschap en deugd; daarmee weken de in de loges beleden idealen niet af van de doel-

stellingen van andere genootschappen. Het bijzondere in de maçonnieke ideologie was de met een eed bekrachtigde belofte tot geheimhouding. Deze had allereerst betrekking op de bijeenkomsten met hun karakteristieke symbolen en rituelen. Zij had echter ook een diepere betekenis, namelijk de garantie dat de loge als een kweekplaats van deugd kon functioneren, veilig beschermd tegen de corrupte en immorele buitenwereld. Zo bezien was de geheimhoudingsidee weinig meer dan een radicale variant van de wijd verbreide opvatting van het genootschap als besloten microkosmos van deugd en beschaving. Vrouwen waren een zeldzame verschijning in de Nederlandse loges. De Republiek heeft slechts een enkele zogenaamde adoptieloge gekend zoals de Haagse La Loge Juste, waarin de actrices van de Comédie Française naar het schijnt de logeleden ook na de voorstelling vermaakten. Dit lijkt op gespannen voet te staan met het burgerlijke deugdideaal, maar La Loge Juste was dan ook strikt aristocratisch en een lang leven is haar niet beschoren geweest.

Veel wijder verbreid dan de vrijmetselaarsloges waren de natuurkundige gezelschappen, die in bijna elke stad van betekenis te vinden waren. De populariteit van dit genootschapstype hing onmiddellijk samen met de weerklank die de fysicotheologie vond. Deze wetenschappelijk-religieuze stroming vatte de rijkdom van de natuur en de gecompliceerde natuurkundige processen op als even zoveel bewijzen van de doelmatigheid en vooral de goedheid waarmee God de schepping had ingericht. Een hoogtepunt bereikte de fysicotheologie in het werk van de Zutphense predikant J.F. Martinet. Zijn vierdelige *Katechismus der natuur*, voltooid in 1779, werd vóór 1790 al vijf keer herdrukt en een speciale uitgave voor kinderen beleefde een derde druk in 1792. Het is waarschijnlijk dat het Martinets werk was dat in menige stad enthousiasme wekte om een eigen natuurkundig genootschap op te richten, waarin door telescopen naar de sterren werd gekeken en door microscopen naar insectenpootjes en waar verhandelingen werden gehouden van een uitgesproken fysicotheologisch karakter, opgeluisterd met aanschouwelijke demonstraties en proeven.

.....

> A[ntwoord:] (...) doch geloof my, de Schepper heeft de scherpte en vaardigheid onzer Zinnen verwonderlyk naauwkeurig afgemeeten, meer dan gy denkt.
> V[raag:] Mag dan geen van allen scherper of stomper zyn?
> A. Neen! Was het Gezigt zoo scherp als het wordt met een Microscoop, dan zouden de Schoonheden der Natuur, ten grooten deele, voor ons verborgen zyn; voor zo verre wy dan geen groot Geheel in eens konden overzien, zo als uitgestrekte Bosschen, Gebergten en Verschieten; en als het zwakker was, zouden wy niet naauwkeurig kunnen onderscheiden de meeste dingen, welke wy dagelyks hebben te behandelen. -
> Was het Gehoor teerder, het geluid van eenen zagtluisterenden Vriend zou gelyk donderende klanken zyn, het minst geritsel een zwaar gedruis, dat onzen slaap zou stooren, en de rust des Menschlyken levens doen ophouden; en was het stomper, wy zouden malkander niet kunnen verstaan.
> *Uit J.F. Martinet*, Katechismus der natuur, *dl. 1, 256-257 (zachtluisterend: zachtfluisterend)*.

.....

'Gehoor zaal in het gebouw der maatschappyë Felix Meritis binnen Amsterdam', door N. van der Meer en R. Vinkeles naar P. Barbiers en J. Kuyper, 1794.

Deze populariserende wetenschappelijke genootschappen vervulden in de overdracht van natuurkundige en biologische kennis een rol die pas diep in de negentiende eeuw zou worden overgenomen door het voortgezet onderwijs. Ook de literaire genootschappen en de gezelschappen voor toneel, voor muziek en voor schilderkunst - over deze meer in de hoofdstukken 21-24 - kunnen worden gezien als product van enerzijds het sociabiliteitsideaal en anderzijds een toenemende behoefte aan georganiseerd onderwijs en oefening in deze vakken. Er waren ook enkele genootschappen die een heel scala aan activiteiten ontplooiden. Het belangrijkste daarvan was de prestigieuze Maatschappij van Verdiensten ter spreuke voerende 'Felix Meritis', opgericht te Amsterdam in 1777. Felix Meritis was in vijf zogenaamde departementen georganiseerd: voor koophandel, natuurkunde, letterkunde, muziek en tekenkunst. Het gezelschap kon zich veroorloven het - nu nog bestaande - kapitale pand aan de Keizersgracht te laten bouwen, dat in 1788 werd betrokken.

De publieksgenootschappen vroegen zelden of nooit een formele lokale of gewestelijke erkenning. In de ogen van de leden verschafte de ondertekening van de eigen wetten het genootschap een zo sterke basis dat officiële goedkeuring hier weinig of niets aan zou kunnen toevoegen. Van deze leden gaven doorgaans niet de geleerden, maar de ontwikkelde

liefhebbers de toon aan. Typerend was ook de relatieve gelijkheid van de leden. In veel genootschappen bestonden onderscheiden soorten lidmaatschap maar deze correspondeerden doorgaans niet met de sociale structuur; zij stonden voor verschillende soorten van betrokkenheid: als werkend lid, als donateur of, op grond van algemeen erkende kwaliteiten, als erelid. Bestuursfuncties werden niet bekleed op grond van rang of anciënniteit maar werden via democratische stemmingen verdeeld. Uiteraard betekende dit niet dat regenten in deze gezelschappen geen rol speelden. Afhankelijk van de sociale structuur ter plaatse konden ze er zelfs domineren. In een middelgrote stad als Middelburg konden de stedelijke elites, als gevolg van het ontbreken van rivaliserende machtsblokken als een universiteit of een actieve liga van kooplieden, het gehele stedelijke genootschapsleven naar hun hand zetten. In een stad als Utrecht garandeerde de aanwezigheid van een universiteit samenwerking tussen regenten en plaatselijke intellectuelen. Aan de principiële gelijkheid van de leden deed dat echter niets af. We zagen al hoe Lucas Pater de lof zong van deze 'harmonie' bij alle maatschappelijke verscheidenheid.

Vooral na 1770 gaan de genootschappen het aanzien van het Nederlandse culturele landschap bepalen. Terwijl ze in de jaren vijftig en zestig nog voornamelijk te vinden waren in Holland, Zeeland en Utrecht, braken ze vanaf de jaren zeventig ook in de landgewesten door. Alleen aan katholieke gebieden als Brabant en Limburg is het genootschap in al zijn verschijningsvormen tot ver in de negentiende eeuw goeddeels voorbijgegaan. Alle typen genootschappen hadden deel aan deze expansie maar het meest opmerkelijk was wel de toename van de leesgezelschappen. Tot omstreeks 1800 werden er ruim driehonderd gesticht.

Ook de sociale samenstelling van het genootschapspubliek veranderde na 1770. Voordien was dat, zoals bij de geleerde genootschappen, afkomstig uit regentenkringen en uit de wereld van de latinitas. Dit sociale exclusivisme bestond niet in de nieuwe publieksgenootschappen. Daar bestond de overgrote meerderheid van de leden uit beoefenaars van vrije beroepen, kleine kooplieden, ambachtsbazen en renteniers, kortom: uit mensen die geen deel hadden aan de politieke organisatie van de Republiek. Typerend is ook dat velen van hen autodidact waren. Voorzover de leden wel een universitaire opleiding hadden gehad, kregen zij zelden de kans hiervan de vruchten te plukken die afgestudeerden van regentenafkomst wel hadden. Even kenmerkend was de aanwezigheid van grote aantallen dissenters. Het lijkt soms of deze van de officiële samenleving van het *ancien régime* uitgesloten groeperingen in de genootschappen een nieuwe wereld hebben gecreëerd waarin ze de felbegeerde maatschappelijke gelijkheid al hadden verworven.

Niet alleen de sociale samenstelling van de genootschappen veranderde rond 1770, ook het karakter van hun activiteiten onderging een wijziging. Illustratief voor deze ontwikkeling zijn de literaire genootschappen. In de jaren vijftig en zestig hadden ze zich beziggehouden met de systematische studie van de Nederlandse taal, literatuur en geschiedenis. De meeste leden waren universitair gevormd en poogden het humanistisch-filologisch instrumentarium op de vaderlandse literaire erfenis toe te passen. Een enkel genootschap had zich zelfs de reanimatie van Nederlands Neolatijnse traditie ten doel gesteld en publiceerde uitsluitend in het Latijn. De literaire genootschappen die vanaf de jaren zeventig werden opgericht, bestudeerden eveneens de vaderlandse literatuur en geschiedenis, maar ze plaatsten de vermeende verwaarlozing daarvan in het perspectief van de neergang van de

Republiek. Zo werden literatuur en geschiedenis in functie gesteld van de sociabiliteitsidealen van kennis, deugd en beschaving terwille van de morele regeneratie van de natie. Het resultaat was een grote stroom gedichten en verhandelingen over thema's als burgerdeugd en vaderlandsliefde, noties die ook al in de spectatoriale tijdschriften de kern van de herstelboodschap hadden uitgemaakt. De literaire genootschappen koesterden tevens de liefde voor het Nederlands en vormden een bondgenootschap met hen die het gebruik van de moedertaal propageerden in het kader van een brede verspreiding van kennis. In dit perspectief moeten we het offensief tegen het gebruik van Latijn zien dat nu op gang werd gebracht. Het ging hierbij niet zozeer om een verwerping van de klassieke cultuur als zodanig. Steeds meer intellectuelen waren echter de mening toegedaan dat het stelselmatig gebruik van Latijn in wetenschappelijke geschriften, zelfs in die over contemporaine natuurwetenschappelijke en medische onderwerpen, de beoefening van kunsten en wetenschappen tot een kleine elite beperkt hield. In diverse genootschappen zette men zich dan ook aan het vervaardigen van vertalingen van Latijnse dissertaties ten behoeve van minder geschoolde medeleden. Ook de arrogantie die men achter de latinitas en de academiegeleerdheid vermoedde, moest het ontgelden. Het resultaat was dat het Latijn en het Nederlands, die sinds het begin van de zeventiende eeuw in intellectuele milieus een volledig gelijkwaardige plaats hadden bekleed, langzamerhand als elkaars tegenpolen werden beschouwd.

Salon en koffiehuis

Behalve in de meer of minder geïnstitutionaliseerde genootschappen kreeg de achttiendeeeuwse ‘gezelligheid’ ook gestalte in salon en koffiehuis. De salon en het koffiehuis hebben in de Nederlandse Republiek nooit goed gedijd. In Frankrijk bijvoorbeeld speelde zeker tot in de jaren tachtig van de achttiende eeuw een belangrijk deel van het culturele en intellectuele leven zich af in de salon. De saloncultuur dateerde uit de zeventiende eeuw en was perfect toegesneden op de Franse sociale verhoudingen. Parijs kende twee centra van betekenis: het hof en de salon, en in beide maakte de adel de dienst uit. Voor vertegenwoordigers van handel en industrie hielden ze hun deuren gesloten. Van een vermenging van sociale groepen kwam in de salons dan ook niets terecht: zij bedienden vrijwel uitsluitend de ‘monde’ en zijn favoriete kunstenaars, acteurs en intellectuelen. De salon paste niet alleen in sociaal opzicht goed bij het aristocratisch milieu, ze was ook de incarnatie van het Franse sociabiliteitsideaal. Intelligentie, lichtvoetige conversatie, speelse invallen, gevatheid en sociale handigheid waren voorwaarde voor een succesvol optreden in de salon. Dit waren ook de kwaliteiten die Franse *philosophes* als het hart van het Franse beschavingsmodel hadden aangemerkt. De centrale rol die de vrouw in de salon speelde als gastvrouw en als hoedster van het gewenste intellectuele en sociale niveau, berustte evenmin op toeval. In het Franse beschavingsideaal was het vrije contact tussen de seksen de sleutel tot de totstandkoming van de *politesse* en dat begrip was nu eenmaal de kwintessens van de Franse beschavingsvoorsprong op de rest van Europa.

Ook in Nederland waren salons te vinden. Amsterdamse patriciërsfamilies hielden ze en ook in Den Haag kon men ze aantreffen. In een diplomatenstad hebben salons per definitie een politieke betekenis, maar een bijzondere culturele functie hebben de Haagse salons

nooit vervuld. Ze hebben zich in ieder geval nooit weten te onderscheiden van de ontvangsten, bals en andere partijtjes die het sociale leven van de elites in de Nederlandse steden moesten verlevendigen. Voor de relatieve onbeduidendheid van de Nederlandse salon zijn verschillende oorzaken aan te geven. Zo heeft de adel hier nooit het politieke en sociale gewicht gehad dat ze elders in Europa bezat en cultureel vervulde ze al helemaal geen voortrekkersrol. Een adellijk mecenaat van betekenis heeft hier dan ook niet bestaan. Misschien wel net zo belangrijk is de omstandigheid dat Amsterdam en Den Haag de functies moesten delen die elders door slechts één metropool werden vervuld. Den Haag was dan wel de zetel van de Staten-Generaal en van het stadhouderlijk hof, het miste het economische gewicht van Amsterdam. En Amsterdam was tot ver in de achttiende eeuw één van Europa's economisch meest toonaangevende steden. Ook was het gewicht van Amsterdam groot genoeg om de politieke koers van de Republiek te bepalen. Een echt gouvernementeel centrum was Amsterdam echter niet en de stad miste de internationale en diplomatieke allure van Den Haag. Voor intellectuelen, kunstenaars en acteurs was er in Nederland geen natuurlijk artistiek en intellectueel centrum. Bovendien bezat noch Amsterdam noch Den Haag een volwaardige universiteit. Het resultaat was dat de twee Nederlandse steden die de meeste potentie hadden om een saloncultuur tot ontwikkeling te brengen, geen van beide over de gevarieerde populatie beschikten die daarvoor noodzakelijk was.

Er zijn nog andere verklaringen mogelijk. Historici hebbende verschillen tussen de Nederlandse en Franse intellectuele cultuur van de achttiende eeuw vaak willen herleiden tot het verschil tussen de flonkering van het *bon mot* die we in de salon aantreffen en de zwaarwichtige toon van de voordracht in het genootschap. Veel verklaren doet zo'n constatering echter niet. Bruikbaarder is de door de antropologie aangereikte notie dat de salon paste in een adellijke traditie van gedrag en omgangsvormen terwijl het genootschap de conventies van een burgerlijke traditie weerspiegelde. Van doorslaggevende betekenis is echter geweest dat het beschavingsideaal in de Republiek van een geheel ander kaliber was dan het Franse. We hebben al gezien dat Van Effen de zo nauw met vrouwelijke activiteit verbonden *politesse* beschouwde als een voor een republiek verderfelijke beschavingsnorm. In zijn perspectief was een door vrouwen gedreven salon eerder een Trojaans paard dat de Nederlandse culturele en politieke ondergang beoogde dan een stap omhoog op de ladder van de beschaving. Daarom werd aan de als ‘mannelijk’ beschouwde voordracht verre de voorkeur gegeven boven de als ‘vrouwelijk’ beschouwde salonconversatie. Vrouwen kregen wel, zoals we nog zullen zien, een eigen maatschappelijke verantwoordelijkheid. Ze behoefden niet te schitteren in het openbare leven. Ze ontleenden hun sociale betekenis aan hun gidsrol voor de volgende generatie in de beslotenheid van het gezin.

Ook het koffiehuis is in de Republiek geen brandpunt van ‘gezelligheid’ geweest. In Engeland lag dat anders. Daar was het koffiehuis een verzamelplaats voor lieden van allerlei slag die er na de sluiting van de beurs hun activiteiten konden voortzetten. In het koffiehuis werd geroddeld, nieuws uitgewisseld en konden transacties worden afgerond. Daarnaast had het Engelse koffiehuis een aantal uitgesproken culturele functies. Het commerciële onderwijs voor belangstellenden in de natuurkunde, dat in Nederland in de genootschapsvorm werd gegoten, was in Engeland een koffiehuisaangelegenheid. Hier werd het publiek gerekruteerd en hier werden de lessen gehouden. Niet voor niets werden

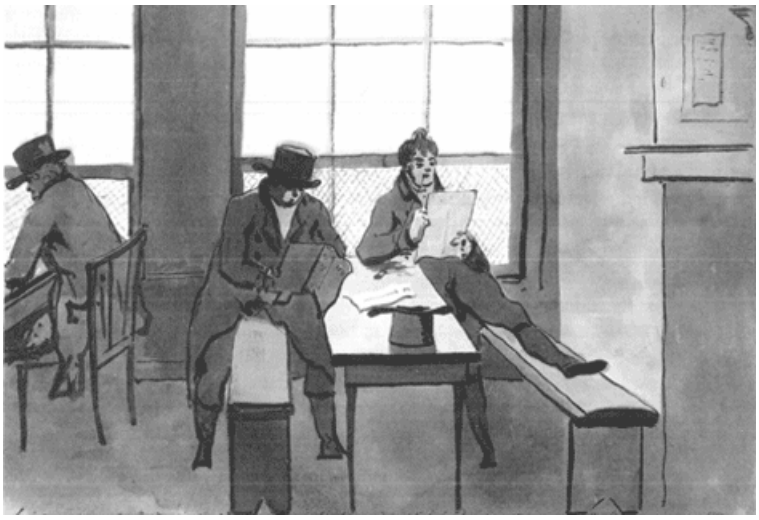

De krant in het koffiehuis: '6 Junij missive van den Raadspensionaris Schimmelpenninck aan hun hoogmogende waarbij hij zijn demissie neemt ... in de Staats courant van heeden', uit het dagboek van Chr. Andriessen, 1806.

de koffiehuizen als 'penny universities' geafficheerd. Het Engelse koffiehuis huisvestte ook allerlei discussiegezelschappen. Het befaamde Britse duo dr. Johnson en James Boswell en hun kring bespraken wekelijks in het koffiehuis de Mitre literaire kwesties, terwijl de beroemde acteur en toneelschrijver David Garrick hof hield in een koffiehuis en het gebruikte als poste restante-adres. Ook de bijeenkomsten van reguliere genootschappen van allerlei signatuur vonden in koffiehuizen plaats. In de Londense samenleving van de achttiende eeuw, waar hof en adel aan de ene kant en de zakenwereld aan de andere kant in voortdurende competitie verwikkeld waren, was het koffiehuis - dat een veel betere sociale reputatie bezat dan de kroeg - een ideale neutrale plaats waar de rivaliserende groepen elkaar konden ontmoeten.

Ook in het Nederlandse koffiehuis kon men ongedwongen debatteren, koffie en chocola drinken, nieuws uitwisselen en zakelijke contacten onderhouden. Over de culturele functie van deze instellingen weten we echter weinig. Opmerkelijk is in ieder geval dat, terwijl in de Engelse contemporaine literatuur het verschijnsel koffiehuis een enthousiast besproken thema is geweest, de Nederlandse auteur aan het koffiehuis niet veel aandacht besteedt. Natuurkundige lezingen vonden er in ieder geval niet plaats. Voorzover de bronnen daarover uitsluitsel geven, hielden ook maar weinig koffiehuizen er een leestafel op na, laat staan dat ze hiervoor een aparte ruimte hadden gereserveerd. Hoogstens hadden ze een abonnement op een paar kranten. Soms huurden genootschappen er hun ruimte, maar algemeen gebruik is dit zeker niet geweest. Van expliciet culturele activiteit lijkt dus geen spra-

ke te zijn geweest. Typerend in dit verband zou wel eens kunnen zijn dat de populariteit van het koffiehuis in de loop van de achttiende eeuw, toen het aantal verenigingen in de Republiek snel steeg, beduidend afnam. Waren er in 1700 in Amsterdam nog 32 koffiehuizen, rond 1750 telde de grootste stad van Nederland er nog maar zeventien. Kleine clubjes hielden hun vergaderingen bij toerbeurt bij de leden thuis. Literaire genootschappen vonden vaak onderdak bij een lid dat uitgever was en over een winkel of bedrijfsruimte beschikte; in ruil daarvoor mocht hij hun werken uitgeven. De wat grotere gezelschappen huurden als het enigszins kon een ruimte bij de overheid. Het ideaal van een gevestigd genootschap was echter een eigen gebouw. Men was bereid zich hiervoor diep in de schulden te steken. De enige gezelschappen die wel in het koffiehuis bijeenkwamen waren de Herensociëteiten en de vrijmetselaarsloges. Dit lag ook voor de hand, gezien de plaats die drank en maaltijden innamen in hun gezelligheidstraditie. Om de geheimhouding toch te waarborgen maakten de loges de exploitant veelal tot lid. Bijna elke logeledenlijst telt dan ook wel enkele frères-servants.

Sociabiliteit was een Europees verschijnsel met nationale varianten. Al kwamen min of meer democratische verenigingen die hun doelstellingen en gebruik bij wet hadden vastgelegd overal voor, in de Republiek had deze vorm van genootschappelijkheid een ongeëvenaarde vlucht genomen. Daar staat tegenover dat Nederland nauwelijks de cultuur van de Franse salon en het Engelse koffiehuis kende. De meeste verwantschap vertoonde de Nederlandse genootschapstraditie met die in de Duitse landen. Maar zoals bij iedere vergelijking met Duitsland moet deze nader worden gepreciseerd. Krachtens zijn aard bloeide het genootschapswezen niet erg in gebieden waar de adel en de vorst de hoofdrol speelden en waar dus de vrijheid van vereniging en vergadering doorgaans beperkt was. Voorzover Duitsland met de Republiek vergelijkbaar was, gold dat - natuurlijk niet toevallig - vrije rijkssteden als Hamburg, Bremen en Frankfort. Daar vertoonden de genootschappen eenzelfde variëteit als in de Republiek. Opmerkelijk is dat ook in de Duitse steden de betekenis van zowel de salon als het koffiehuis beperkt was. Tegen het einde van de eeuw werden de verschillen tussen landen evenwel kleiner. Ook in Frankrijk leidden de groei van het lezerspubliek en de verbreiding van de verlichtingscultuur tot de oprichting van besloten genootschappen. Bovendien kwam aan de vooravond van de Revolutie de dominante rol van de vrouw in het Franse culturele leven ter discussie te staan, wat in het voordeel uitviel van het moderne, door mannen gedomineerde verenigingsleven. Voor het Engelse koffiehuis geldt iets dergelijks. De georganiseerde sociabiliteit kreeg ook daar de overhand, al verliep dat proces zeer geleidelijk.

Reformistische en politieke gezelschappen

Tegen het eind van de jaren zeventig kwam er in de Republiek een nieuw type genootschap bij, dat als doelstelling had het ontwerpen en ten uitvoer brengen van maatschappijverbeterende plannen. Op het eerste gezicht is dit een logische ontwikkeling. Immers, het geletterde deel van de bevolking was tot de overtuiging gekomen dat de grondregels van het menselijk gedrag kenbaar waren. Ook meende men greep te hebben gekregen op de mechanismen achter de ontwikkeling van beschaving, kunsten en wetenschappen. Daarmee was het idee van de maakbare samenleving geboren. De stap naar een reformistisch genoot-

schap lag vervolgens voor de hand. Toch was het besluit een publieke rol te gaan vervullen revolutionair. Tot dan toe hadden alle genootschappen zich onderworpen aan het gezag van de overheid of waren ze in de beslotenheid van de binnenkamer werkzaam geweest. Door openlijk hervormingsplannen te presenteren en die uit te willen voeren kende men zich een eigen, zelfstandige plaats in de samenleving toe, in concurrentie met de overheid. Zo'n drastische stap werd niet lichtvaardig genomen. De geschiedenis van de voornaamste hervormingsgenootschappen laat dat duidelijk zien.

De oprichting van het eerste reformistische genootschap maakte een golf van enthousiasme los. In 1777 besloot de Hollandsche Maatschappij te Haarlem, toen een door haar uitgeschreven prijsvraag over de economische teruggang van de Republiek bijzonder veel succes bleek te hebben, een aparte vereniging op te richten die zich ten doel stelde de economische positie van de Republiek te verbeteren. Dit genootschap, de Oeconomische Tak (namelijk van de Hollandsche Maatschappij), koos daartoe een decentrale organisatievorm. Onder de koepel van een nationaal hoofdkantoor, in dit geval gevestigd te Haarlem, zou in elke plaats waar voldoende belangstelling was een relatief zelfstandige afdeling - departement genoemd - worden opgericht. De Oeconomische Tak sloeg aan en telde al spoedig duizenden leden. Toen begonnen ook meteen de moeilijkheden. Het grote probleem was namelijk dat binnen de organisatie verschillende welvaartsbeelden met elkaar concurreerden. Regenten en hun aanhang stond veelal herstel van de zeventiende-eeuwse stapelmarkt voor ogen. De uit de middengroepen afkomstige leden van de ‘Tak’ zagen daar weinig heil in. Gedurende de voorgaande decennia hadden ze de werkgelegenheid in de handel voortdurend zien krimpen en de daaruit voortgekomen werkloosheid beschouwden zij als bron van armoede en zedelijk verval. Zij stonden daarom een op industrialisering gerichte welvaartspolitiek voor, die vele handen werk zou verschaffen. De botsende visies van regenten en burgerij op de economische toekomst van de Republiek en het daaruitvolgende geharrewar blusten eerst het enthousiasme en brachten vervolgens de Oeconomische Tak aan de rand van de afgrond. In 1795 telde het genootschap nog maar 274 leden.

Het tweede grote hervormingsgenootschap kwam voort uit de alom bij intellectuelen groeiende overtuiging dat, nu de regentenelite het liet afweten bij het oplossen van de economische problemen die tot werkloosheid en verpaupering hadden geleid, het initiatief bij hen lag. Ze gingen ervan uit dat Gods harmonische schepping bedoeld was voor het geluk van de mensheid nu, op aarde. Om dit doel te bereiken moest de bestaande maatschappelijke orde geanalyseerd worden in het licht van de rede en de geschiedenis. Dit mondde uit in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opgericht te Edam in 1784. In deze organisatie werden de verspreide opvattingen van de spectatoriale tijdschriften, de literaire genootschappen en de talloze prijsverhandelingen over de oorzaken van de achteruitgang van de Republiek aaneengesmeed tot een grootse hervormende ideologie. Het Nut werd net als de publieksgenootschappen vooral gedragen door de geletterde en intellectuele vertegenwoordigers van de middengroepen die over geen enkele politieke macht beschikten.

Het Nut had lering getrokken uit de gang van zaken bij de Oeconomische Tak en het wenste zijn programma dan ook op geen enkele manier aan overheidsdoeleinden ondergeschikt te maken. Het stelde vertrouwen in eigen kracht. In de oprichtingscirculaire verweten de stichters de grote geleerde genootschappen als de Hollandsche Maatschappij dat ze geen onderscheid hadden gemaakt tussen wetenschappen die nuttig waren voor de samen-

leving en wetenschappen die het persoonlijk genoegen vooropstelden. De waarde van de laatste categorie stond niet ter discussie, maar de beoefening ervan diende ondergeschikt gemaakt te worden aan het grote ideaal: de verspreiding van verlichte kennis onder alle bevolkingsgroepen. Met het oog hierop was het Nut vooral actief op het terrein van het elementaire onderwijs. Het ontwikkelde diverse hervormingsvoorstellen en produceerde reeksen schoolboekjes in lees- en schrijfvaardigheid, geschiedenis en geografie, wiskunde en toegepaste natuurwetenschap.

Maar behalve voor volksopvoeding maakte het Nut zich ook sterk voor modernisering van de wetenschap. Zoals we hebben gezien was er al eerder in de literaire genootschappen kritiek geuit op de onaantastbare positie van het Latijn aan de universiteiten. In het Nut werd die kritiek uitgewerkt tot een verlate 'Querelle'. Over de hele linie werd de universitaire afhankelijkheid van het klassieke erfgoed aan de kaak gesteld. Volgens het Utrechtse Nutslid Gerrit van Bosveld stond de superioriteit van het moderne denken buiten kijf:

> aan haar [de moderne wetenschap] alleen zijn wij de kennis van den waaren God, van de Natuur, derzelver krachten en werkingen, en alle die grote vorderingen in het uitgebreide vak der kunsten en wetenschappen verschuldigd. Aan haar alleen hebben wij te danken, de thans zoo hand over hand toeneemende Kunde onzer Eeuw.[4]

Met dit dubbele programma van volksverlichting en wetenschapsmodernisering hoopte het Nut het herstel in gang te zetten dat de Republiek weer tot een macht zou maken waarmee men in Europa rekening diende te houden.

Ietwat paradoxaal is dat bij alle vernieuwingsgezindheid het verleden in het Nutsrecept een normerende rol bleef spelen. In diverse redevoeringen werd erop gewezen dat een herstel van de Republiek slechts kans van slagen had bij herstel van de oorspronkelijke zedelijke zuiverheid die de oude Bataven had gekenmerkt.[5] Deze preoccupatie met het verleden was niet uitzonderlijk. Zoals we nog vaker zullen zien, zochten alle groepen die op een of andere wijze de neerwaartse gang van de Republiek wilden keren het ideaalbeeld en de rechtvaardiging van hun inspanningen in de vaderlandse geschiedenis. De oude elites en hun aanhang, voorzover verenigd in de grote geleerde genootschappen, streefden vooral naar herstel van het zeventiende-eeuwse regentenarcadië en van de traditionele humanistische wetenschapsbeoefening, waarin de bloei vanzelf zou terugkeren. Het morele herstelprogramma van het Nut was, voorzover het op de Bataafse zeden teruggreep, op een grotendeels fictief verleden gebaseerd. De grootheid van de zeventiende-eeuwse Republiek was realiteit, de 'oude Bataafsche zeden' zoals nog zal blijken, fictie en mythe.

In tegenstelling tot de exclusieve ledenrekrutering die bij de grote geleerde genootschappen gebruikelijk was en ook anders dan het in de meeste publieksgenootschappen gangbare lidmaatschap op voordracht, stelde het Nut zijn deuren open voor ieder die bereid was de christelijke en verlichte doelstellingen te onderschrijven en jaarlijks *ƒ* 5,25 aan contributie op tafel te leggen. Het Nut wilde geen enkele sociale laag uitsluiten en de hele natie moest bij het plan worden betrokken. Van meet af aan was het Nut daarom op twee niveaus actief. De nationale maatschappij met haar zetel in Amsterdam was verantwoordelijk voor de ontwikkeling van nieuwe initiatieven op het terrein van de volksverlichting. De over het hele land verspreide lokale departementen dienden deze plannen op plaatselijk

niveau te verwezenlijken. Tevens voorzagen ze door het organiseren van lezingen in de culturele behoeften van de eigen leden. Vooral in achteraf gelegen dorpen moeten de Nutsavonden evenementen van de eerste orde zijn geweest.

Het Nut fungeerde als een thuishaven voor dat deel van de maatschappelijke bovenlaag dat nieuwe cultuur-politieke en economische idealen koesterde. Vele politieke patriotten waren leden van het eerste uur en het Nut heeft aan de politisering van de natie in de jaren 1780-1787 en daarna een belangrijke bijdrage geleverd. Het moderne genootschap vormde überhaupt een belangrijke politieke leerschool, zeker toen het een toevluchtsoord werd voor groepen die al in geen generaties meer met politieke besluitvorming te maken hadden gehad en nu ineens met een - zij het besloten - vorm van het politieke bedrijf geconfronteerd werden. In het genootschap immers was in principe iedereen gelijk, maakte men zelf wetten en regels, koos men zelf besturen en was iedereen gerechtigd te stemmen of bestuursfuncties te vervullen. Besluiten dienden bij meerderheid van stemmen te worden genomen. Omdat men het genootschap - daarover bestond geen enkel meningsverschil - zag als een microkosmos, als een afspiegeling van de samenleving, was het onvermijdelijk dat het politieke gedrag binnen het genootschap functioneerde als rolmodel voor de wereld daarbuiten. Dat die wereld daarbuiten volgens andere wetten en regels en door andere, niet volgens algemeen stemrecht gekozen regenten werd bestuurd, zal aanvankelijk nauwelijks problemen hebben opgeleverd. De stedelijke bestuursvorm van de Republiek berustte per slot van rekening op een eerbiedwaardige traditie. Toen de hervormingspogingen van de nauwelijks politieke macht bezittende middengroepen steeds weer op niets uitliepen - het echec van de Oeconomische Tak had dit nog eens onderstreept - waren maar weinigen geneigd de oorzaken daarvan te zoeken in een gebrekkige analyse van de problemen waarmee de Republiek kampte. Voor velen was het zonneklaar dat het politieke systeem dat binnen het genootschap zo goed functioneerde, nu maar eens in de samenleving als geheel moest worden beproefd. Voorwaarde was wel dat de idealen van de natuurlijke sociabiliteit van de mens alom verbreiding zouden vinden.

De revolutie van de patriotten die zich in de jaren 1786-1787 voltrok maar waarvoor de jaren vanaf 1780 de opmaat waren, kan worden beschouwd als een eerste poging die idealen deels langs politieke weg te realiseren. De Vierde Engelse Oorlog van 1780-1784 fungeerde als de lont in het kruitvat. De gelijktijdige binnenlandse verdeeldheid leidde tot een machtsvacuüm waarin het woord volop ruimte kreeg. De strijd om de politieke macht verplaatste zich vanuit de binnenkamers naar de straat en werd zo, in de nieuwe gepolitiseerde kranten en tijdschriften, tot een slag om de publieke opinie. De genootschapsvorm bleek een ideaal vehikel voor het organiseren van de door de politieke pers gemobiliseerde krachten. Daarmee deed een nieuw type genootschap zijn intrede: het politieke.

Het politieke genootschap van de patriotse periode kende twee verschijningsvormen: de burger- of vaderlandse sociëteit en het exercitiegenootschap. In de burgersociëteiten werd de politieke strategie van de dag besproken, werden rekesten aan de stedelijke overheid geformuleerd en ter tekening voorgelegd, werd geld ingezameld en werd vooral machtsvertoon georganiseerd in de vorm van betogingen rond het stadhuis om de gestelde eisen kracht bij te zetten. De burgersociëteiten fungeerden daarmee als de politieke tak van de beweging; de gewapende tak werd gevormd door de exercitiegenootschappen. Deze exerceerden doorgaans op terreinen buiten de stadswallen, maar deden dat in het openbaar, wat

onderstreept werd door een feestelijk en vooral indrukwekkend ceremonieel van in- en uitgeleide. Gezamenlijk waren de politieke genootschappen zeer effectief in het opvoeren van de politieke druk. Het is onwaarschijnlijk dat de patriotten in steden als Haarlem, Amsterdam en Utrecht, waar de stedelijke raden zich onder grote druk genoodzaakt zagen de rekesten van de patriotse partij in te willigen, die successen zouden hebben behaald zónder deze genootschappen.

Terecht konden de leden van het Amsterdamse Tot Nut der Schutterij, toen zij op 1 september 1787 de stad uittrokken, zingen:

> Wij zien na lang en taai geduld
> Hoe 't Achtbaar Stadtbewind
> Ons aller hoop en wensch vervult
> Daar 't Ordre en vrijheid mint.[6]

Hun succes was kortstondig. Binnen een maand zou het ‘achtbaar stadbewind’ de oude toestand herstellen en moesten de schutters opnieuw geduld gaan oefenen. Tot 1795, toen met de Bataafse Revolutie het politieke genootschap een herkansing kreeg, die gretig werd benut. Binnen enkele maanden was de Republiek overdekt door een intensief corresponderend netwerk van honderden Vaderlandsche Sociëteiten, die op lokaal niveau de revolutie van brandstof voorzagen. Ze kwamen in de beginfase vaak dagelijks bijeen, gaven niet zelden eigen tijdschriften uit waarin de politieke toestand van commentaar werd voorzien en fungeerden als broedplaats voor een geheel nieuwe generatie politici. Toen echter de revolutie haar elan had verloren, was het met de belangstelling voor de Vaderlandsche Sociëteiten snel gedaan. Pas in de jaren veertig van de negentiende eeuw zou de politieke vereniging weer in betekenis winnen.

De schaal van Nederland

Rond 1800 was de Duitse universiteitsstad Jena enige tijd een brandpunt van artistieke en intellectuele creativiteit. Er was dan ook een onwaarschijnlijke hoeveelheid talent verzameld. Schiller doceerde er geschiedenis en iets verderop, in Weimar, resideerden Goethe en de oude Wieland. Zij waren al coryfeeën. Een groepje studenten en jonge hoogleraren zou het nog worden. Zij vormden wat later de vroegromantische kring is gaan heten: de broers Friedrich en August Wilhelm Schlegel, Ludwig Tieck, Clemens Brentano en Friedrich von Hardenberg, bekend geworden onder zijn pseudoniem Novalis. Hun grote inspirator was de hoogleraar filosofie Johann Gottlieb Fichte. Zijn idealistische wetenschapsopvatting, die een hoger, bovenempirisch weten postuleerde, werd door de jongeren geradicaliseerd tot de proclamatie dat de wereld ‘geromantiseerd’ moest worden en tot de stelling dat er ‘keinen wahren Realismus als den der Poesie’ bestond.

De invloed van Fichte bleef echter niet beperkt tot de literatuur. In 1798 deed hij een conflict ontbranden dat bekend staat als de Duitse atheïsmestrijd. Inzet daarvan was Fichtes streven de absolute morele autonomie van de mens veilig te stellen. Het ging hier om een probleem dat in feite voortvloeide uit de al eerder besproken gedachten van Hugo de Groot over de voorstelbaarheid van een menselijke samenleving zonder God. Als filosoof van de

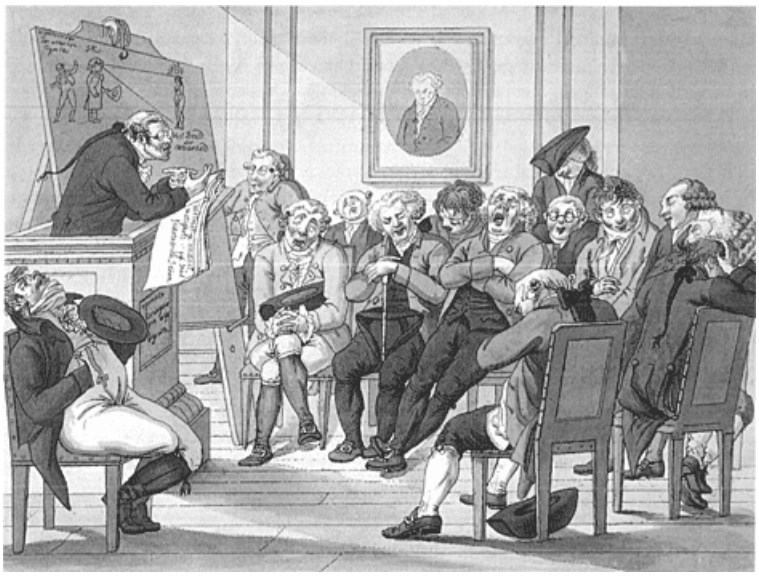

'Den zedelijke en zinnelijke mensch', spotprent van een Kantiaanse genootschapsbijeenkomst door J.E. Marcus naar J. Smies, ca. 1803.
Voor op de lessenaar staat: 'oprechte Koningsberger Wijsbegeerte'. De voordrachtstekst vermeldt: 'doelmatige ondoelmatigheid - pijlsnel stilstaande ideën'. Op het schoolbord staat boven het linker figuurtje: 'de persoon van Jan achter zijn Eigen Ik', boven het middelste: 'Ik' en bij het rechter (een naakte vrouwenfiguur): 'Dit is: het beeld der Waarheid'. De spreker zal de (gebochelde) Jan Kinker voorstellen. Op de achtergrond hangt een portret van Kant.

vrije mens ging Fichte nog een stap verder dan zijn leermeester Kant. Met zijn vrijheidsgedachten inspireerde hij diverse kringen en genootschappen, zoals de Bund der freien Männer, waar zijn opvattingen geanimeerd werden besproken. Daarbij bleef het niet: uit heel Duitsland stroomden in deze jaren studenten en intellectuelen naar Jena om te participeren in deze vrijdenkerscultuur. Er kwam een eind aan toen Fichte wegens zijn religiekritische opvattingen door de Saksische regering tot ontslag werd gedwongen. Hij vond overigens onmiddellijk gastvrij onthaal in Pruisen.

In Nederland ontbraken dergelijke brandpunten van gedurfde vernieuwing geheel, ofschoon er wel degelijk pogingen werden ondernomen. De enige die erin slaagde om een eigen 'school' te creëren was een profeet van de reactie, namelijk Willem Bilderdijk. Rond 1820 wist deze als privaatdocent in de geschiedenis te Leiden een groepje toegewijde en getalenteerde volgelingen om zich heen te verzamelen die hij ervan doordrong dat de idee

van de menselijke vrijheid een onbeschaamde aanmatiging tegenover God was. Uit deze kring zou de belangrijke beweging van het Reveil voortkomen.

Bilderdijk en zijn aanhangers wilden een front vormen tegen de revolutionaire vrijheidsidealen die volgens hen bezit hadden genomen van Nederland. Maar hoe verlicht het land ook was, voor een platform voor werkelijk radicale opvattingen was geen ruimte. De oorzaak hiervan was niet, zoals in Jena, repressie door burgerlijke en kerkelijke overheden. In het vorige hoofdstuk is al vastgesteld dat de omvang van de Nederlandse lezersmarkt beperkingen oplegde aan de mogelijkheden voor onorthodoxe tijdschriften. Tot op zekere hoogte gold hetzelfde voor genootschappen en verenigingen van een afwijkende signatuur. Hoe moeilijk het leven was voor een radicale denker die zijn boodschap in de kleinschalige Nederlandse Republiek kwijt wilde, bewijst de genootschapscarrière van Johan Kinker, de scherpzinnigste aanhanger van Kant in Nederland en apostel ook van Schlegel en Fichte. De kantianen vormden omstreeks 1800 maar een klein clubje en met ware zendingsijver heeft Kinker het ene na het andere Amsterdamse genootschap proberen te veroveren als bastion van de nieuwe leer. Keer op keer moest hij echter teleurgesteld tot de conclusie komen dat hij veel te weinig medestanders vond om het genootschap naar zijn kantiaanse hand te zetten. Zelfs Amsterdam - veruit de grootste stad van Nederland - bleek nog te klein voor een levenskrachtige en invloedrijke beweging in de geest van de nieuwe Duitse filosofie. De vrijheid om radicale intellectuele experimenten te verkondigen was in Nederland wel aanwezig maar de omvang van het Nederlandse culturele publiek was vooralsnog te beperkt om ze momentum te laten krijgen. De schaal van Nederland zou in een eeuw, waarin het belang van goede culturele voorzieningen in de vorm van tijdschriften en genootschappen zo snel zou toenemen, uiteindelijk ook grenzen gaan stellen aan de expressiemogelijkheden van het schaarse genie.

Eindnoten:

1 *Weekblad voor den zoo genaamden gemeene man*, nr. 163.
2 Citaten uit: Handschriften KB, no. KA CLXXX (Zes bundels voorlezingen genootschap Diligentiae Omnia).
3 Scharp, ‘Inwijdingsredevoering’, geciteerd bij Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 170.
4 Van Bosvelt, *Over den aard*, 8 februari 1792.
5 Nieuwenhuyzen, ‘Aanspraak’, 158-159.
6 *Op de eerste plegtige uittocht van het wapengenootschap Tot Nut der Schutterij*, aangehaald bij Reitsma, ‘Genootschappen’, 154.

8 Een nationale culturele gemeenschap

De ontwikkeldencultuur

Wanneer we ons een voorstelling proberen te maken van de circuits waarbinnen mensen in de vroegmoderne tijd met elkaar in verbinding stonden, kunnen we er een paar onderscheiden. Het voornaamste en omvangrijkste communicatiecircuit was de lokale gemeenschap. Voor het leeuwendeel van de Europeanen beperkten de contacten zich tot personen in eigen stad, dorp of buurtschap. In deze wereld was het gesproken woord praktisch het enige informatiemedium. Slechts een heel klein groepje had regionale of nog verder reikende contacten. In de praktijk gold dit voor de mensen die hadden leren lezen en schrijven en deze vaardigheden ook paraat hadden gehouden. Voor deze groep, voornamelijk bestaande uit kooplieden, geestelijken en bestuursfunctionarissen, waren er extra informatiebronnen beschikbaar, zoals de correspondentie met overheid, kerk, zakenrelaties of familie, aangevuld met een sporadische krant of aanplakbiljet. In die situatie is eeuwenlang weinig verandering gekomen en ze heeft voor grote delen van de Europese bevolking tot in de vorige eeuw voortgeduurd.

Daarnaast en grotendeels gescheiden ervan bestond een communicatiecircuit tussen geleerden. Ook die wereld kende een belangrijke lokale component, de plaatselijke universiteit bijvoorbeeld of de lokale kerkgemeenschap. In de vroegmoderne tijd waren de meeste geleerden voor hun broodwinning van de kerk afhankelijk. Maar hun contacten stopten maar zelden bij de stads- of landsgrenzen en hun habitus was daardoor vaak kosmopolitisch. Het meest gebruikte medium in dit communicatiesysteem was de correspondentie. In de zeventiende eeuw kwam daar geleidelijk aan het tijdschrift bij; kenmerkend genoeg was de open brief aan een geleerde collega de meest gebruikelijke berichtvorm in het vroege tijdschrift. Omvangrijk was deze wereld niet, maar ze had uitstraling en allure en vanaf het midden van de zeventiende eeuw spraken steeds meer van haar deelnemers vol trots over de ‘Republiek der Letteren’ of ‘Republiek der Geleerden’. De voertaal in die kosmopolitische ‘Republiek’ was aanvankelijk het Latijn, maar dat kreeg steeds meer concurrentie van het Frans.

Haaks op deze twee systemen stonden de netwerken van overheid en kerk. Deze circuits waren per definitie bovenregionaal, territoriaal of, in het geval van de katholieke kerk, zelfs internationaal georganiseerd. Overheid en kerk waren er beide zeer op gespitst de publieke arena te beheersen en de informatieuitwisseling onder controle te houden. Met de groeiende religieuze verdeeldheid in de zestiende en zeventiende eeuw en met de toegenomen pretenties van de vorsten als gevolg van de ideologie van het absolutisme, was de behoef-

te om in het publieke domein de dienst uit te maken alleen maar groter geworden. Alleen het geleerdencircuit had in de praktijk enige ruimte voor debat en discussie. In het lokale circuit was de behoefte daaraan overigens beduidend geringer: daar ging het vooral om informatieuitwisseling en zelden om waarheidsvragen. De geleerde wereld had expliciete privileges. In veel gevallen controleerde de vorst de gang van zaken in de wetenschappelijke academies, de nationale steunpunten van de internationale geleerdenrepubliek, en in ruil daarvoor kregen de geleerden mogelijkheden om in grote vrijheid hun onderlinge discussies te voeren. Het was een concessie die de vorst deed in het vertrouwen dat hij uiteindelijk militair en economisch garen zou spinnen bij een bloei van de wetenschappen in zijn gebied.

Hier kwam nog bij dat geleerden vaak best bereid waren vorst en kerk tegemoet te komen en de omvang van hun publiek te beperken. Ze schreven vaak en veel in het Latijn en dat betekende een stevige reductie van het potentiële publiek. Dat de geleerden dit zelf ook nuttig vonden, blijkt aardig uit een bespreking die de grote Franse geleerde Pierre Bayle wijdde aan een Franstalig seksueel voorlichtingsboek van de arts Nicolas Venette, dat ook in het Nederlands vertaald was onder de titel *Venus' minsieke gasthuis*. Bayle beoordeelde het boek positief maar betreurde het dat het niet in het Latijn was geschreven. Dat zou zijns inziens het lezerspubliek aanzienlijk hebben beperkt.[1] Kortom, de wereld van de geleerden was een zeer besloten wereld die nog nauwelijks geïnteresseerd was in het uitdragen van kennis.

Bayle schreef zijn kritiek tegen 1700, maar al in de zestiende eeuw had een proces van verandering ingezet dat allereerst te danken was aan de perfectionering van de boekdrukkunst. De publieke arena werd daardoor steeds moeilijker te controleren. Ook ontwikkelingen als politiek centralisatie en economische expansie verstoorden de balans. Eerder, in hoofdstuk 5, is bijzondere aandacht besteed aan de ontwikkeling van het idee van de individuele autonomie. Het vooropstellen van de autonomie van het individu, met de daaraan verbonden notie van een op arbeidsprestatie gebaseerd eigendom, verschafte een kleine maar groeiende elite het perspectief van intellectuele en economische emancipatie. Zij werd daarbij niet meer geleid door christelijke ideeën van naastenliefde en altruïsme. Motor van dit individualisme was het eigenbelang. Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat er zich een groeiende groep geletterden vormde die geen geleerde pretenties had maar die wel, hetzij gedreven door economische belangen hetzij door pure interesse, contacten zocht achter de einder van eigen dorp of stad. Deze uitdijende netwerken vergden betere informatie- en communicatiekanalen en zo werden deze nieuwe geletterden een interessante doelgroep voor gespecialiseerde makelaars, dat wil zeggen de boekhandelaren en uitgevers. Kooplieden die een distributiesysteem van handgeschreven nieuwsbrieven onderhielden vormden bijvoorbeeld een potentieel publiek voor de uitgevers van kranten, en de producent van het geleerdentijdschrift zag na verloop van tijd op zijn beurt in het krantenlezend publiek een markt voor een populariserende variant.

Deze groep belangstellenden ontwikkelde zich tot de kern van een nieuw communicatiesysteem dat niet meer lokaal en evenmin kosmopolitisch maar vooral nationaal was georganiseerd. De ontstaansgeschiedenis daarvan maakt zichtbaar hoe nauw de cohesie van een samenleving verbonden is met culturele communicatieprocessen. Het achttiende-eeuwse natiebesef kwam niet spontaan tot ontwikkeling binnen door politiek of natuur bepaalde

grenzen. Het ontstond in gemeenschappen waarbinnen de uitwisseling van gedachten aanzienlijk soepeler verliep dan met personen daarbuiten. Dat gebeurde wanneer er een referentiekader bestond van gemeenschappelijke taal, gedeelde kennis, morele opvattingen, omgangsvormen en wat we nog meer onder cultuur in de brede zin van het woord kunnen verstaan. Met andere woorden: de opkomst van het nationale besef was in hoge mate gerelateerd aan het ontstaan van een de hele natie omvattende ontwikkeldencultuur, waarover we eerder hebben gesproken. Dankzij deze ontwikkeldencultuur kon er tussen niet alleen geografisch maar ook sociaal onderscheiden groepen, met verschillende belangen en achtergronden, toch een gevoel van gemeenschap ontstaan. In dit perspectief moeten we David Hume's oproep zien om de muren te slechten die de wereld van de geleerden, met zelfs haar eigen taal, gescheiden hield van de zich vormende ontwikkeldencultuur. Een volgende stap waren de pleidooien om ook de enge horizonten van de weinig ontwikkelden - degenen dus wier communicatie grotendeels of geheel tot de eigen kring beperkt bleef - te verruimen. Het radicaalst werd dit ideaal uitgedragen door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; zij zag cultuurspreiding als de basisvoorwaarde voor een succesvolle regeneratie van de Republiek.

Het voornaamste bindmiddel van deze ontwikkeldencultuur bleek de taal. Steeds meer informatie werd in de volkstaal geproduceerd. Dat betekende dat de taal voor die rol geschikt gemaakt moest worden. De gesproken volkstaal kende een grote regionale verscheidenheid. Er kwam behoefte aan een gestandaardiseerde cultuurtaal, waarvan de woorden en hun betekenis, de spelling en de grammatica waren vastgelegd, en die ook in het onderwijs werd aangeleerd. Na een lange aanloop kreeg dit alles rond 1800 zijn beslag. In het hoofdstuk over de taal komen we er uitvoerig op terug. Vooral dankzij de effectiviteit van de gestandaardiseerde volkstaal kon de nieuwe nationale communicatiegemeenschap de oudere werelden van de geleerden en de lokaal georiënteerden grotendeels aanexeren. Geheel weggevaagd werden ze natuurlijk geen van beide. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is de ‘geleerde wereld’, en dan vooral die van de moderne wetenschappen, internationaler dan ooit. Daarnaast is een mondiaal bedrijfsleven ontstaan. Maar in de negentiende eeuw kwam tevens een regionaal nationalisme tot ontwikkeling, onder meer met de Friese Beweging. Het vermoeden dat er een verband tussen beide ontwikkelingen zou kunnen bestaan wordt nog versterkt wanneer we zien hoe in onze tijd een versnelling in het proces van Europese integratie gepaard gaat met een herleving van het regionationalisme.

Het ontstaan van een publieke opinie

De pijlers van de nationale communicatiegemeenschap waren het gedrukte woord en het genootschap. Dankzij de expansie daarvan kreeg in de achttiende eeuw een nieuw concept gestalte: dat van de publieke opinie. De term als zodanig werd in Nederland pas na 1820 gemeengoed maar al ruim daarvoor had het begrip ‘publiek’ zich ontwikkeld tot een invloedrijke ideologische constructie. Het werd steeds meer gebruikt als wapen waarmee kon worden gedreigd. Aan dit beroep op de publieke opinie zitten twee kanten. Enerzijds is het publiek een anonieme instantie, zodat wie er een beroep op doet zichzelf tot op zekere hoogte anonimiseert. Aan de andere kant is zo'n beroep pas effectief als het publiek zelf

kennis van de zaak kan nemen. Een vrije publieke opinie kan slechts tot stand komen en bestaan bij de gratie van een vrije markt voor het gedrukte woord. Daar worden de meningen van anonieme individuele lezers en auteurs aaneengesmeed en daar ook vindt de confrontatie plaats met andere publieke meningen.

In dit opzicht liep de Nederlandse Republiek, zoals we hebben gezien, vanaf de late zestiende eeuw voorop in Europa. De successvolle Opstand bracht een fragmentatie van kerk en staat teweeg waardoor de ruimte voor individuele initiatieve groter werd. Bovendien waren al rond 1600 de integratie van stad en platteland in een regionale economie en de verbinding van deze regionale eenheden in het internationale stedennetwerk op gang gekomen, met een sterke toename van de behoefte aan en mogelijkheden tot uitwisseling van informatie als gevolg. Vervolgens werden hier de eerste theorieën bedacht die de toegenomen bemoeienis van de mens met zichzelf en zijn omgeving moesten rechtvaardigen. Dankzij de relatieve tolerantie en een grote dichtheid aan drukkersbedrijven was er al vroeg sprake van publieke discussie, met name over politieke en religieuze zaken. In de zeventiende eeuw waren goed voorziene boekhandels, met een grote klantenkring die lang niet alleen uit geleerden bestond, al een normaal verschijnsel. Tenslotte waren in de Republiek ook de eerste moderne genootschappen te vinden die fungeerden als besloten verzamelplaats voor gelijkgezinden om kennis te verwerven, cultuur te delen, vrijuit te debatteren of maatschappelijk te emanciperen.

De voorsprong van de Nederlandse Republiek moet echter niet overtrokken worden. De politiek heeft lange tijd eigen media moeten ontberen. Het politieke debat kreeg voornamelijk gestalte in pamfletten en de verschijning daarvan was direct verbonden met de politieke temperatuur. In tijden van vrede en religieuze rust verschenen er maar weinig. Zelfs in de late achttiende eeuw bestond er nog steeds geen geregelde politieke pers. Wel deden in die tijd voor het eerst politieke tijdschriften en dito genootschappen hun intrede, maar ze verdwenen onmiddellijk van het toneel toen de revolutie was beëindigd. Niet de Republiek maar Engeland was het eerste Europese land met een goed georganiseerde politieke pers, ook in vredestijd. Ook wat de moderne culturele sociabiliteit betreft, moet de voorsprong, van de Republiek niet overtrokken worden. Nog vóór 1700 liep Engeland zijn achterstand in, waarna stedelijk Duitsland spoedig volgde. Na 1750 zouden de sociabiliteitsideologie en de perfectionering van het culturele tijdschrift in heel West-Europa hun beslag krijgen, waarmee alom de instrumenten beschikbaar kwamen voor een moderne nationale communicatiegemeenschap.

De betekenis daarvan, hoe onvolkomen de situatie in vele opzichten ook nog was, kunnen we moeilijk overschatten. Binnen de nieuwe gemeenschap vonden alle achttiendeeeuwse discussies over mens, staat, religie en samenleving plaats, werden toekomstplannen gesmeed, werd het heden geanalyseerd en werd het nationale verleden vormgegeven. De vraag welk deel van de bevolking nu eigenlijk aan die communicatiesamenleving deelnam, is daarom niet van belang ontbloot. Een antwoord is echter niet eenvoudig te geven. Wanneer we greep willen krijgen op de omvang, sociale samenstelling en het geografisch zwaartepunt, zullen we omwegen moeten bewandelen. Het begrip ‘nationale communicatiegemeenschap’ is per slot van rekening niet meer dan een historische constructie, uitsluitend bedoeld om meer inzicht te krijgen in veranderingsprocessen in het verleden. De meest voor de hand liggende omweg is dan een tracering van degenen die actief of passief aan de discussies deelhadden. Actieve participanten waren in ieder geval de leden van de genoot-

schappen, de passieve participanten moeten we zoeken bij het lezend publiek. Over beide is systematische informatie voorhanden.

Vooraf moeten we ons echter afvragen of lectuurkopers en genootschapsleden al of niet in min of meer gescheiden circuits verkeerden. Een scherp beeld hieromtrent is niet te geven maar dat er een nauwe vervlechting bestond is overduidelijk. Om te beginnen bereikten nogal wat genootschapsvoorlezingen, of dat nu dichterlijke ontboezemingen, wetenschappelijke verhandelingen of morele overwegingen waren, later als zelfstandige publicatie de boekenmarkt. Belangrijker is dat tijdschriften regelmatig verhandelingen opnamen die eerst in genootschapsverband waren besproken. De redacteuren van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* bestookten hun correspondenten regelmatig met de vraag of er in het lokale Nut niet recentelijk iets was 'gelezen' dat de moeite van het publiceren waard was. De genootschapsdiscussies bereikten zo dus een veel breder publiek dan alleen het gezelschap zelf. Nu waren echter de oplagen van de tijdschriften nog beperkt. Die van de florerende *Vaderlandsche letter-oefeningen* bewoog zich in 1800 rond de 1500 exemplaren, maar veel andere bladen kwamen niet boven de twee- of driehonderd uit. Vaak echter was het bereik van een tijdschrift vele malen groter, want zoals het tijdschrift weergaf wat in de genootschappen gebeurde, bood op zijn beurt het genootschapswezen de mogelijkheid het bereik van de tijdschriften te vergroten. Al eerder constateerden we dat culturele tijdschriften betrekkelijk weinig privé werden aangeschaft. Ze bleken echter wel vaak te worden afgenomen door leesgezelschappen, waarvan er rond 1800 al enkele honderden waren.

De vervlechting van genootschapspubliek en leespubliek wordt nog duidelijker wanneer we het oog richten op individuele praktijken. Voor een aantal plaatsen zijn we daarover gedetailleerd geïnformeerd. In Middelburg bijvoorbeeld kwam kort na 1800 meer dan zeventig procent van de totale boekaanschaf voor rekening van klanten die ook een actieve rol in het plaatselijke verenigingswezen speelden. Wanneer de aanschaf van gebruikslectuur (dus van huis-, tuin-, keuken- en schoolboeken en dergelijke) buiten beschouwing wordt gelaten, wordt dit percentage nog hoger. Dit publiek van lezers en genootschappers vertoonde een grote sociale homogeniteit. De overgrote meerderheid behoorde tot de gegoede burgerij; vertegenwoordigers van de middenstand waren schaars. De conclusie lijkt gewettigd dat we hier op de kern van het nieuwe communicatiecircuit stuiten.

Deze kern was omstreeks 1800 nog klein. In de grote geleerdegenootschappen waren in 1800 287 personen actief. Samen vertegenwoordigden zij ongeveer 0,05% van de huishoudens. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen telde in hetzelfde jaar het voor een genootschap onwaarschijnlijk grote aantal van 7500 leden - zo'n 1,5%. Het lezend publiek was groter, al week, als gezegd, de sociale samenstelling ervan nauwelijks af van die van de genootschapsleden. Voor Middelburg is gereconstrueerd dat rond 1800 in ongeveer 6 % van de huishoudens met enige regelmaat - dat wil zeggen voor meer dan een bulden per jaar - lectuur werd aangeschaft. Incidentele kopers waren er veel meer, maar hoe kleiner het bestede bedrag was, hoe groter kans dat het werd uitgegeven aan een volksboekje of ander genre dat niet kenmerkend was voor de verlichte ontwikkeldencultuur. Op basis van deze en andere gegevens kan de schatting worden gewaagd dat in Nederland van de ruwweg 500.000 huishoudens er tussen de 25.000 en 35.000 via een genootschap en/of door lectuur aan de nationale communicatiegemeenschap deel hadden. Anders gezegd: de publieke opinie in Nederland rond 1800 omvatte zo'n 5 à 7 % van de gezinnen.[2]

De samenstelling van het culturele publiek

Ook in de samenstelling van dit publiek kunnen tentatief nuances worden aangebracht. Eerder is al gesteld dat het publiek sociaal homogeen was: we vinden er voornamelijk vertegenwoordigers van de gegoede burgerij. Het onderzoek dat naar het leespubliek te Middelburg is verricht, laat de betrekkelijkheid van dit soort globale categoriseringen zien. Inderdaad treffen we nauwelijks arbeiders en dienstpersoneel aan onder de regelmatige klanten van de belangrijkste boekhandel ter stede, die van Salomon van Benthem. Hun dagloon zullen ze hard nodig hebben gehad voor dringender levensbehoeften. Een enkele kleine winkelier vinden we er echter wel als klant, zoals barbier Van Gennep, die in 1808 een abonnement had bij de winkelbibliotheek en een *Collection of amusing stories* aanschafte alsmede een Franse vertaling van de beroemde *Sentimental journey* van Laurence Sterne. Een nog opmerkelijker klant was J. Faro, een 'landman' onder IJzendijke in Zeeuws-Vlaanderen, die met regelmaat boeken van een hoog intellectueel niveau aanschafte, waaronder werk van de Schotse filosoof Hugh Blair. Maar ook het omgekeerde deed zich voor. Diverse Middelburgers met een comfortabel inkomen lieten het, als het om het kopen van boeken of deelname aan genootschappen ging, volledig afweten. De culturele inspanningen van regent P.J. Rethaan Macaré, rentmeester der exploten, bleven beperkt tot de incidentele aanschaf van werkjes als Kellners *Historie der kanarivogelen*, dat nog geen gulden kostte. De welgestelde bankierszoon Jacob Hyman Hendrix kocht in 1819 geen enkel boek, besteedde in 1820 vijfeneenhalve gulden aan het eerste deel van een encyclopedie en in 1821 nog eens hetzelfde bedrag, nu aan het tweede deel. De meeste boekenkopende Middelburgers hadden net als Rethaan en Hendrix een voortgezette opleiding genoten en veelal de universiteit bezocht, maar toch stond ook twintig procent van de hoger opgeleiden geheel buiten de culturele communicatiegemeenschap. Zij waren geen lid van genootschappen en in de boekhandel vertoonden ze zich nooit. Daarnaast was er nog een omvangrijke groep van zo'n dertig procent die zich wel in het genootschap liet zien - ongetwijfeld omdat sommige genootschapslidmaatschappen nu eenmaal politiek nuttig en sociaal praktisch waren - maar voor boeken weinig belangstelling had. Mr. G.D. Steengracht bijvoorbeeld, lid van de Middelburgse stedelijke raad, was lid van de lokale sociëteit St. Joris en donteur van de Tekenacademie; de boekhandel bezocht hij alleen om er schrijfbehoeften aan te schaffen. De resterende vijftig procent was op beide fronten actief. Hoe onzeker deze cijfers ook zijn, ze maken duidelijk dat culturele belangstelling wel gerelateerd was aan scholingsgraad en welstand maar dat die relatie niet exclusief was. De deelnemers aan de nieuwe nationale communicatiegemeenschap vielen dan ook niet geheel samen met de top van de sociale piramide. Veeleer vormde dit publiek grafisch een soort wortel die de top van de piramide niet helemaal vulde en waarvan de punt diep reikte.

Het publiek bestond bovendien in grote meerderheid uit stadsbewoners. Het zwaartepunt van de nationale communicategemeenschap lag dan ook in Holland. Daar was de grootste concentratie van steden, daar waren de meeste boekhandels en de meeste genootschappen. Het tweede echelon werd gevormd door Zeeland, Utrecht, Friesland en Groningen. Tezamen waren dat de gewesten die van oudsher in de beleving van de tijdgenoten de politieke en economische kern van de Republiek vormden en ook op het culturele vlak overwicht hadden. In het derde echelon volgden Overijssel en Gelderland. Katholieke

gebieden als Brabant en Limburg participeerden nauwelijks in deze communicatiegemeenschap. Voor een deel is dit te wijten aan het agrarische, weinig verstedelijkte karakter van deze regio's maar ook de religieuze signatuur speelde een rol. Het was, enkele uitzonderingen daargelaten, de kleine protestantse bovenlaag die boeken kocht en genootschappen bevolkte.

Het is mogelijk de nationale communicatiegemeenschap meer te detailleren en wel op basis van de rol die de deelnemers erin vervulden. We zouden dan vijf concentrische kringen kunnen onderscheiden. Uiteraard gaat het hier niet om een historische realiteit maar om een constructie van typen participanten. De buitenste kring was veruit de grootste. Hij bestond uit de passieve consumenten die alleen via het gedrukte woord tot zich namen wat er in het centrum omging. Publiekelijk roerden zij zich niet of nauwelijks en evenmin waren zij bereid of in staat veel geld aan het gedrukte woord uit te geven. Ze lazen echter wel, als leners van een winkelbibliotheek, als deelnemers in een leesgezelschap of wellicht via vrienden en bekenden. De al veel kleinere kring daarbinnen bestond uit de groep van geregelde lectuurkopers. Hun participatie was al minder vrijblijvend omdat ze bereid waren hun geld in die deelname te investeren. Vaak waren zij actief in een leesgezelschap. De kring dáárbinnen was opnieuw beduidend kleiner. Hij werd gevormd door leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van bescheiden lokale genootschapjes. Deze groep, die ook met enige regelmaat lectuur aanschafte, was evenmin publicitair actief maar zij leverde wel de mensen die in het genootschap incidenteel lezingen hielden en bereid waren desgevraagd een bestuursfunctie te vervullen. Bovendien leverde zij de vaste bezoekers die het voortbestaan van de betreffende Nutsafdeling of genootschap garandeerden. Het overgrote deel van hen die deze drie buitenste kringen bevolkten, is opgegaan in de drom der naamlozen van de geschiedenis. Niettemin was zonder hen de nationale communicatiegemeenschap nooit tot stand gekomen.

De volgende, vierde, kring was vele malen kleiner dan de buitenste drie en bovendien geheel anders gestructureerd. Hij bestond uit figuren die met enige regelmaat via de drukpers van zich lieten horen en actief waren als sprekers en bestuurders van de belangrijkere genootschappen. Zij vormden een wereld waar men elkaar voortdurend tegenkwam: in vrijmetselaarsloges, bij voordrachtsavonden van literaire verenigingen, bij de uitvoeringen van muziek- en toneelgezelschappen en bij de algemene vergaderingen van geleerde genootschappen. Bovendien waren velen van hen verbonden door beroepscontacten, vriendschapsbetrekkingen en familierelaties. Het is een groep waarvoor het verleidelijk is het etiket van intellectueel te gebruiken, al zou dit begrip pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw gangbaar worden. Ze waren goed opgeleid. Ze waren geëngageerd met de wereld waarin ze leefden en ze leverden er voortdurend commentaar op. Ze bezonnen zich op de maatschappelijke idealen waarover in de late achttiende eeuw gedebatteerd werd. Ze leverden een rechtvaardiging van hun bestaan met hun intellectuele expertise en culturele verdiensten. Sommigen leefden van hun pen of probeerden dat althans, voor anderen was schrijven een onbezoldigd nevenberoep naast de eigenlijke broodwinning en nog weer anderen waren vermogend of hadden inkomsten genoeg om hun letterkundige activiteiten als hun ‘werk’ te kunnen beschouwen.

Inkomsten of vermogen waren wel wenselijk want leven van de pen was niet eenvoudig. Op de bezoldiging van intellectuele creativiteit rustte een taboe omdat een schrijver

dan ‘te koop’ was, dus niet onafhankelijk. Vertalers mochten gerust broodschrijvers zijn, voor tijdschriftredacteuren en romanciers lag de zaak gevoeliger en voor essayisten en wetenschappelijke auteurs, en ook voor dichters die niet de suggestie wilden wekken creatief op bestelling te zijn, lijkt het eenvoudig *not done* te zijn geweest zich te laten betalen. Een duidelijk beeld van de gangbare conventies en praktijken hebben we echter nog niet. Wel is bekend dat uitgevers zich de intellectuele eigenaar beschouwden van door hen gepubliceerde werken. Een vroeg conflict hierover deed zich omstreeks 1780 voor tussen de journalist Jacob Voegen van Engelen, zoon van de spectatorschrijver Cornelius van Engelen die we later nog zullen ontmoeten, en zijn uitgevers Pieter Blussé en Willem Holtrop. Van Engelen eiste het eigendom op van een door hem bedachte tijdschriftformule als ‘voortbrengsel zijns vernufts’, terwijl de andere partij meende dat het recht erop hun als uitgever toekwam. Interessant in deze door Van Engelen publicitair hoog opgespeelde ruzie is niet alleen dat hij van het journalistieke auteursrecht een principiële kwestie maakte, maar ook dat hij daarbij de stelling verdedigde dat intellectuele activiteit als volwaardige arbeid beschouwd diende te worden, die aanspraak geeft op een adequate beloning. In feite sloot hij hiermee aan bij een debat dat al aan het einde van de zeventiende eeuw was aangezwengeld, toen John Locke poneerde dat culturele en intellectuele activiteit niet alleen recht gaf op een volwaardige plaats in de samenleving, maar ook op een maatschappelijke carrière en de daarbij behorende sociale waardering. Maar nog in 1817, toen bij wet de rechten op het eigendom van ‘oorspronkelijke letter- en kunstwerken’ werden geregeld, zou de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels stellen dat dit recht in het geval van een bezoldigde publicist bij zijn uitgever diende te berusten. Alleen de ‘wetenschap- of kunstlievenden schrijver’ die geheel belangeloos zijn gedachten aan het papier had toevertrouwd, zo vond de Vereeniging, mocht aanspraak maken op auteursrechtelijke bescherming.

In de wereld van de Nederlandse schrijvers, journalisten, commentatoren en genootschapsverhandelaars waren rond 1800 voor hun brood schrijvende intellectuelen als de Van Engelens nog tamelijk zeldzaam. De toon werd gezet door figuren als Joannes Lublink, eveneens een productief publicist en bovendien een gezaghebbend personage in het Amsterdamse en Nederlandse genootschapsleven. In veel opzichten was Lublink, zoon van een vermogende makelaar in tabak, een product van de nieuwe wereld die tegen 1800 contouren kreeg. Een school heeft hij nooit bezocht. Zijn ouders hadden zelf een curriculum samengesteld dat door privé-onderwijzers werd uitgevoerd. Hij had aldus, zoals zijn biograaf C.W. Westerbaen het omschreef, ‘geene geleerde, maar evenwel, eene hoogst beschaafde opvoeding’ gekregen.[3] Lublink vertaalde, schreef wetenschappelijke verhandelingen, redigeerde tijdschriften, adviseerde uitgevers en schitterde in genootschappen met fraaie toespraken en populariserende beschouwingen over tal van maatschappelijke thema's. Anders dan vader en zoon Van Engelen kon hij dit alles uitsluitend voor zijn plezier doen.

Met Lublink zijn we aangekomen bij de ‘harde kern’, de binnenste ring, van de Nederlandse communicatiegemeenschap rond 1800. Het betreft een vrij kleine kring van mannen die allen goed geschoold waren, redelijk gefortuneerd of met een broodwinning die ruim tijd voor de schrijverij liet, erudiet, gematigd en vooral niet al te kritisch. Het nagenoeg ontbreken van een kritische toon in de toenmalige culturele circuits is maar al te begrij-

pelijk in het licht van de geringe omvang van het wereldje, waar iedereen elkaar kende. Gematigdheid was een verstandige politiek, zoals ook het gebruik om boekbesprekingen anoniem te publiceren dat was.

Het lijkt erop dat de Nederlandse wereld van genootschappers en publicisten door haar geringe omvang een haast onnembaar bastion vormde waar men alleen door aangepast gedrag en grote compromisbereidheid kon doordringen. In dit systeem was geen plek voor carrièrebeluste schrijvers uit de provincie die zich geen plaats in de wereld van de salons, academies en patronage hadden weten te verwerver, maar die met radicale publicaties, schimpschriften, opruiende politieke pamfletten en pornografie in hun onderhoud moesten voorzien. In Parijs en ook in Londen wemelde het van dergelijke lieden. Daar slaagden zij er met meer of minder succes in om een bestaan op te bouwen in de rafelige rand van een veel groter en minder hecht georganiseerd publicitair circuit. In de Nederlandse Republiek was dat praktisch onmogelijk. Alleen in tijden van grote politieke onrust, zoals rond 1787 en 1795, konden ook hier marginale journalisten profiteren van de dan sterk toenemende vraag naar politiek drukwerk. Een illustratief voorbeeld van zo'n Nederlandse journalist die in het kielzog van de revolutie snel carrière wist te maken en in korte tijd een omvangrijk oeuvre bij elkaar schreef is de Delftenaar Gerrit Paape. Na eerst gedebuteerd te hebben met conventionele orthodox-protestantse gedichten, raakte hij na 1779 in een reeks persoonlijke crises die hem in 1785 uiteindelijk in de radicaal-patriotse politiek deden belanden. Vanaf dat moment schreef hij in enkele jaren tijds, net zoals journalistieke collega's als Wybo Fynje en Pieter 't Hoen, tientallen politieke toneelstukken, beschouwingen en pamfletten. In 1787 moest hij vluchten, maar hij bleef schrijven en na de revolutie van 1795 was hij weer politiek én publicistisch actief. Het jaar 1798, toen alle spanning uit het politieke bedrijf verdween, betekende voor politieke commentatoren *avant la lettre* als Paape het einde. Eerst ver in de negentiende eeuw zou er voor dit soort schrijvers structureel ruimte ontstaan.

De primi onder de pares

De voorstelling van de culturele wereld rond 1800 in concentrische cirkels is natuurlijk, als gezegd, een constructie. Zij is voornamelijk afgeleid uit patronen in het genootschapsleven en in de boekconsumptie. In de praktijk steunden sommige leden van de voornaamste gezelschappen tevens het Nut of een obscuur plaatselijk gezelschapje en ook de meest erudiete boekenkopers schaften regelmatig simpele huisboekjes aan of een gedrukte preek van de lokale predikant. Joannes Lublink, zojuist opgevoerd als prototype van de kleine groep die de binnenste cirkel vormde, was een prominent lid van het chique Felix Meritis maar eerder zijn we hem al tegengekomen in het weinig flonkerende Diligentiae Omnia toen daar de bescheiden ster Hermanus Asschenbergh de lof van de genootschappelijke gelijkheid zong. Kern en periferie waren met elkaar vervlochten - dat is nu juist waarom er van een nationale communicatiegemeenschap gesproken kan worden.

Maar ook deze wereld van in principe *pares* kende en erkende haar *primi*. Asschenberg was zich er ongetwijfeld van bewust dat zijn ‘gelijke’ Lublink van een ander kaliber was dan hijzelf. Iemand als de predikant Ane Drijfhout, die als secretaris van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen een bescheiden reputatie genoot, behoorde tot het culturele circuit even-

als Martinus van Marum, directeur van Teylers Stichting, maar niemand zal de dilettantische dichter op één lijn hebben gesteld met de geleerde van wereldfaam. Waar waren degenen te vinden die in de ogen van de tijdgenoten de eersten onder de gelijken waren?

Het culturele prestige dat iemand genoot werd in hoge mate weerspiegeld door de aard van de genootschappen waarvan hij lid was. Van Marum was niet alleen directeur van Teylers maar ook lid van alle grote geleerde genootschappen. Daarmee nam hij een toppositie in. Het lidmaatschap van een van de grote geleerde genootschappen was een belangrijk statussymbool. Naast de universiteiten waren het deze nauw aan de staat gelieerde organisaties in de Republiek die, in de vorm van een uitnodiging tot het lidmaatschap, een brevet van erkende wetenschappelijke kwaliteiten konden uitreiken. Bovendien wierven zij, ondanks hun sterk gewestelijke oriëntatie, hun leden landelijk. Duidelijk minder maar toch ook nog aanzienlijk was het prestige dat het lidmaatschap van de eveneens landelijke Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde verschafte. Met andere woorden: de ledenrekrutering van deze genootschappen laat zien wie in de ogen van de tijdgenoten de culturele elite vormden.

Bij elkaar benoemden de Hollandsche Maatschappij, het Zeeuwsch Genootschap, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, het Bataafsch Genootschap en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde tussen 1770 en 1806 1032 leden. Daarbij waren echter slechts 707 personen betrokken, omdat ruim 30% van deze actieve beoefenaars van de wetenschap van meer dan één maatschappij lid was. Van de overigen hadden 141 (20%) bij twee genootschappen erkenning voor hun verdiensten gevonden, wisten 52 (7%) het tot drie te brengen, terwijl voor maar 29 (4%) de eer was weggelegd het lidmaatschap van vier genootschappen aangeboden te krijgen. Slechts een enkeling was lid van alle vijf geleerde genootschappen. Deze cijfers leveren een rangorde op, die wordt bevestigd door een nadere analyse van de respectieve groepen. Daaruit blijkt dat de meest enkelvoudige lidmaatschappen toebehoorden aan mensen die wel enige lokale of regionale faam hadden maar daarbuiten nauwelijks bekendheid genoten. Zij belichaamden die ene functie van deze genootschappen, namelijk die van platform voor de lokale en regionale top. In de meervoudige lidmaatschappen kwam de andere functie tot uiting, die van landelijk verzamelpunt van erkend talent. In dit kader verrast het niet dat het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en het Zeeuwsch Genootschap relatief veel enkelvoudige leden telden: beide waren enig in hun gewest terwijl Holland drie maatschappijen telde.

De vijf geleerde maatschappijen verenigden de *fine fleur* van het culturele leven maar ze hadden niet het rijk alleen. Er waren, zoals bekend, ook grote literaire genootschappen, waarvan de ledenbestanden niet alleen elkaar gedeeltelijk overlapten maar ook die van de vijf grote en - uiteraard - in het bijzonder dat van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Kunst Wordt door Arbeid Verkreegen (Leiden, 1766), Kunstliefde Spaart Geen Vlijt (Den Haag, 1772), Studium Scientiarum Genitrix (Rotterdam, 1773) en Wij Streven Naar De Volmaaktheid (Amsterdam, 1783) vonden, evenals de geleerde genootschappen, hun leden niet alleen in de eigen plaats maar door het hele land. In 1800 werd deze nationale oriëntatie geïnstitutionaliseerd toen drie van de vier (Kunstliefde zou pas in 1818 volgen) samengingen in de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde. Vóór de fusie gaven de lidmaatschappen hetzelfde patroon te zien als die van de geleerde genootschappen, met verrassend overeenkomstige cijfers: aflopend van 65% enkelvoudige lidmaat-

schappen tot 5% leden die in alle vier actief waren. In de toppen van beide genootschapspiramides treffen we de meest gerespecteerde wetenschappers en literatoren van de tijd aan en daarmee de kern van de Nederlandse communicatiegemeenschap. (Natuurlijk was er ook de spreekwoordelijke uitzondering die de regel bevestigt: Betje Wolff en Aagje Deken hebben zich altijd ver van het genootschapswezen gehouden.) Deze kern bestond inderdaad uit die beroepsgroepen die in het hiervoor geschetste profiel naar voren kwamen: hoogleraren aan de universiteiten, artsen en chirurgijns, ingenieurs, zeevaartkundigen, literatoren, rectoren van Latijnse scholen en tenslotte vermogende kooplieden en renteniers.

De geografische herkomst van deze genootschappelijke top illustreert nog eens overweldigend de dominantie van het westen in het culturele leven: de overgrote meerderheid, 65%, was gevestigd in Holland, Utrecht bekleedde met 13% de tweede plaats en Zeeland met 10% de derde. De overige gewesten leverden bijna te verwaarlozen percentages, variërend van 4% voor Groningen tot 0,5% voor Drenthe, Gelderland en Overijssel. Opmerkelijk is echter dat binnen Holland Amsterdam, zeker in relatie tot zijn omvang, een marginale positie blijkt te hebben ingenomen. Geen enkel landelijk rekruterend genootschap was in Amsterdam gevestigd. De stad werd wat dat betreft moeiteloos voorbijgestreefd door Haarlem, Den Haag, Rotterdam en Leiden. Ook op het personele vlak sloeg Amsterdam een pover figuur. In relatie tot zijn inwonertal was het sterk ondervertegenwoordigd en werd het eveneens door de genoemde vier steden overvleugeld. Aan de vooravond van de Bataafse Revolutie was Amsterdam nog steeds onmiskenbaar het politieke en economische zwaartepunt van de Republiek, maar zijn wetenschappelijke en culturele gewicht was relatief gering. In zekere zin was de stad introvert. Kenmerkend is dat het belangrijkste genootschap, Felix Meritis, uitsluitend uit Amsterdammers bestond.

Culturele elite en sociale mobiliteit

Ook al waren er dan vele overeenkomsten tussen de geleerde en de literaire genootschappen, er waren ook verschillen en deze geven een opmerkelijk inzicht in de wijze waarop rond 1800 over culturele rangordes werd gedacht. Grote geleerde genootschappen als de Hollandsche Maatschappij, die institutioneel en personeel nauw verbonden waren met de staat, probeerden hun ledental beperkt te houden. De exclusiviteit van het lidmaatschap mocht niet in gevaar komen. Er kunnen moeiteloos citaten uit de genootschapscorrespondenties worden gelicht waaruit blijkt hoe zorgvuldig men waakte over de toegang. Zo schreef de befaamde bioloog Martinus Slabber in 1768 aan de directie van het jonge Zeeuwsch Genootschap: ‘als men maar verstandige lui aanneemt, die in geen de minste graad op de lijst der Weetnieten bekend zijn, waardoor de Maatschappij groot oneer zou lijden’. In alle geleerde genootschappen werd er strak de hand aan gehouden dat de leden voldeden aan de klassieke notie van een in de latinitas verankerde geleerdheid.

De literaire genootschappen waren minder eenkennig. In feite kenden zij drie soorten lidmaatschap. De actieve kern werd gevormd door een omvangrijke groep van enerzijds literatoren die hun dichterlijke sporen reeds hadden verdiend en anderzijds amateurs die dat onder hun leiding hoopten te gaan doen. Daarnaast probeerden de besturen hun gezelschap luister bij te zetten door erkende coryfeeën als Willem Bilderdijk, Rhijnvis Feith en Hieronymus van Alphen een bijzonder lidmaatschap aan te bieden. Daaraan waren geen

verplichtingen verbonden; van gewone leden werd jaarlijks een vastgesteld pensum aan dichtregels of verhandelingen geëist. Ook geen verplichtingen, althans geen literaire, had een derde categorie leden, namelijk die van de donateurs. Hun aantal was verreweg het grootst. Met hun contributie maakten zij de activiteiten en de regelmatige uitgave van de *Werken* mogelijk. Hun naam in de daarin opgenomen ledenlijst toonde hun culturele belangstelling en offervaardigheid aan de buitenwereld, en hoe meer en vooral hoe klinkender die namen waren, hoe meer luister ze het genootschap bijzetten. Men kon dus heel goed lid zijn zonder over dichterlijke creativiteit of een respectabele belezenheid te beschikken. Aan de andere kant was een literaire reputatie wel vereist om daarnaast het lidmaatschap aangeboden te krijgen van een van de andere grote genootschappen.

De gelaagde opbouw van de nationale communicatiegemeenschap en vooral het feit dat de top werd ingenomen door een kleine, door vele connecties samenhangende groep die overal een vinger in de pap had, maken ons attent op een nieuw verschijnsel: culturele elitevorming. Tijdens het *ancien régime* was iemands positie in de samenleving een combinatie van drie factoren: politieke macht, rijkdom en economisch vermogen en aanzien. Culturele belangstelling was daarbij geen factor van betekenis. Vooraanstaande families konden hun toonaangevende positie dan wel onderstrepen met uitgaven in de culturele sfeer, voor verfraaiing van huis en haard, voor het aanleggen van bibliotheken of voor het verzamelen van schilderijen, invloed op hun plaats op de maatschappelijke ladder had dat nauwelijks. Geleerden en literatoren - in de humanistische cultuur nog nagenoeg synonieme begrippen - hadden zich bovendien verschanst in hun eigen Republiek der Letteren. De totstandkoming van de nieuwe communicatiegemeenschap, waarbinnen alle discussies over politiek, staat, kerk en samenleving plaatsvonden en waar ontmoetingsplaatsen waren gecreëerd voor geleerden en dilettanten, schiep een nieuw concurrerend principe voor elitevorming: naast macht, rijkdom en vermogen werd ook en in toenemende mate belangstelling voor wetenschap, literatuur en kunst een factor van betekenis voor iemands prestige. Daarmee begon het ideaal van Locke en Hume gestalte te krijgen, namelijk de mogelijkheid van een maatschappelijke carrière op basis van intellectuele kwaliteiten en de gelijkwaardigheid van culturele en politieke bedrijvigheid.

Het zijn met name de literaire genootschappen die in deze ontwikkeling kunnen worden geplaatst. Hier was althans in principe culturele belangstelling het enige criterium voor toelating. Het geleerde genootschap bleef vooralsnog hechten aan klassieke geleerdheid en bovendien werd de dienst er niet uitgemaakt door de verkozen leden maar door het omvangrijke, uit regentenkringen afkomstige college van directeuren.

Sociale stijging was in de klassieke standensamenleving een probleem geweest. Hoewel men altijd enige beperkte mobiliteit had geaccepteerd, was het uitgangspunt toch de onveranderlijkheid van de door de Schepper ingestelde samenlevingsordening gebleven. Wel had de enorme economische expansie van de zeventiende eeuw de Republiek sociaal relatief flexibel gemaakt, maar in de eeuw daarop waren de omvang en het tempo van de mobiliteit weer afgenomen. Wie door de fortuin gezegend werd kon nog wel hopen enkele sporten op de sociale ladder omhoog te komen. Een nieuw verschijnsel werd echter sociale mobiliteit op basis van verdienste als cultuurdrager. Natuurlijk hadden zich ook eerder gevallen voorgedaan van kinderen van lage afkomst die het door hun intelligentie ver hadden gebracht, maar nu, in de tweede helft van de achttiende eeuw, steeg de status van de

intellectuele beroepen, waardoor ze een zekere zuigkracht gingen uitoefenen. Het feit dat ze uit het isolement van de Republiek der Letteren geraakten, verhoogde bovendien de toegankelijkheid.

Over de dimensies van deze verschuivingen is nog weinig bekend maar wel is duidelijk dat ook tijdgenoten het nieuwe verschijnsel signaleerden en er niet altijd goed weg mee wisten. Zo hekelde het spectatoriale tijdschrift de *Philosooph* de academische ambities in kringen van handwerkers:

> Zie daar zo veele welgespierde Karels in *Pigmeen* veranderd, en zo veele vergenoegde Kruiers, lugtige Matroozen, of gelukkige Boeren in elendige Dorppreekers, hongerige Advokaten, schraale Geneesheeren, knorrende Praeceptoren [leraren aan de Latijnse school], en kniezende Professors herschapen.[4]

Natuurlijk kregen niet ‘zo veele Karels’ deze kans. En evenmin was de *Philosooph* een verdediger door dik en dun van de onveranderlijke standensamenleving. Het tijdschrift past hier de karakteristieke spectatoriale formule toe: het signaleert een verschijnsel en wakkert de discussie erover aan door op badinerende toon de negatieve kanten ervan te overdrijven. Maar de formule kon natuurlijk alleen aanslaan als de lezers het verschijnsel als zodanig herkenden.

De spot van de *Philosooph* met omhoogstrevende kruiers stond dan ook niet op zichzelf. Met vele vergelijkbare vertogen in andere tijdschriften maakt hij deel uit van een probleem dat in de achttiende eeuw, met name dankzij de bijdragen van Jean-Jacques Rousseau, de gemoederen internationaal heeft beziggehouden: het probleem van de spanning tussen enerzijds sociale en culturele mobiliteit en vooruitgang en anderzijds de daarmee gepaard gaande teloorgang van de traditionele gebondenheid en veiligheid.

In de Republiek leidde deze spanning tot breed en intensief gevoerde discussies over het onderwijs, de opvoeding, de ordening van de samenleving en de rol van natie en religie. Reeksen ambitieuze hervormingsplannen waren het gevolg: de blauwdrukken voor een nieuwe samenleving. Hieraan is het volgende deel gewijd.

Eindnoten:

1 Bayle's recensie wordt geanalyseerd in Roodenburg, ‘Venus’ minsieke gasthuis', 119.
2 Voor een nadere toelichting zie Mijnhardt, ‘De Nederlandse Verlichting nagerekend’, 178-180 en de daar aangehaalde literatuur.
3 Aangehaald bij Kloek, ‘Lublink’, 40.
4 *Philosooph*, nr. 110.

Blauwdrukken voor een samenleving

9 Utopie en toekomstverwachting

In 1777 gaf de romanschrijfster Betje Wolff een boekje uit met de intrigerende titel *Holland in 't Jaar MMCCCCXL*. In dit geschriftje probeerde ze zich voor te stellen hoe Nederland er over zeven eeuwen uit zou zien. Het ligt voor de hand dat ze zich een schrijvers- en lezersparadijs droomde, waarin een spectaculair gegroeid lezerspubliek slechts belangstelling had voor nuttige boeken, zodat auteurs 'om den brode' zoals zijzelf van een inkomen waren verzekerd.[1] Ook voor het overige stelde Wolff zich een toekomst voor die beter was dan haar eigen tijd. Daarmee hoort het werkje tot een genre dat zich in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer populariteit zou verwerven, namelijk dat van de toekomstutopie.

Sinds de Engelse kardinaal Thomas More in de zestiende eeuw in zijn *Utopia* een ideale eilandsamenleving had geschilderd, was er een gestage stroom utopische romans en imaginaire reisverhalen op de markt gekomen. Utopische geschriften staan per definitie niet op zichzelf: zij houden de bestaande samenleving een spiegel voor. De achttiende-eeuwse utopieën leverden dan ook stuk voor stuk kritiek op de Europese samenleving door een idyllische wereld te schetsen waarin men met de toenmalige Europese problemen had afgerekend. Ze waren doorgaans gesitueerd op een nog niet ontdekt deel van de aarde en veelal bevolkt door 'brave wilden'. Vaak hadden ze een conservatief of ten minste een retrospectief karakter. Ze wilden laten zien hoe de samenleving vroeger, in minder 'bedorven' tijden was geweest of had kunnen zijn en misschien weer kon worden. Ook Nederlandse auteurs hadden een bescheiden aandeel in deze mode. Aan het begin van de achttiende eeuw verscheen bijvoorbeeld Hendrik Smeeks, *Beschryving van het magtig koningryk Krinke Kesmes*, dat de gehele achttiende eeuw door werd herdrukt. In 1775 bracht W.E. de Perponcher zijn *Rhapsodiën of het Leven van Altamont* uit en in 1798 publiceerde de radicaal-revolutionaire journalist Gerrit Paape zijn *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan: of Revolutionaire droom in 1798: wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998* dat in feite als de achttiende-eeuwse Nederlandse hekkensluiter van het genre kan dienen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw verandert de klassieke utopie van karakter, overigens zonder dat het genre geheel verdwijnt. Ideale samenlevingen worden vanaf die tijd minder vaak op een onbereikbare of nog niet verkende plek op de aardbol gesitueerd. Auteurs schetsen nu een fantasievoorstelling van het eigen land, die ze in een verre toekomst plaatsen. Het ligt voor de hand dat de in de loop van de achttiende eeuw enorm toegenomen kennis over verre landen en volken die verschuiving van geografisch onbekende naar in de toekomst gesitueerde utopieën heeft gestimuleerd. Men was er inmiddels achter gekomen dat de 'goede wilde' van Afrika of Amerika een fictie was. Het onbekende

Zuidland en de eilanden in de Stille Zuidzee die zo lang als gedroomde paradijzen hadden kunnen dienen, waren door toedoen van ontdekkingsreizigers als James Cook veel van hun geheimzinnigheid kwijt geraakt. Maar van minstens zoveel betekenis zal geweest zijn dat volgens velen de toekomst niet meer uitsluitend in Gods hand lag. De mensheid had in het verleden een gestage ontwikkeling doorgemaakt en er was geen enkele reden om aan te nemen dat dat proces een einde zou nemen. De toekomst hoefde niet meer als een gesloten boek te worden beschouwd, want de mensen beschikten zelf over mogelijkheden de loop der dingen te sturen. Zo'n mogelijkheid was de schildering van een betere samenleving, waarin de effecten werden getoond van bijvoorbeeld een betere opvoeding van de jeugd of van verstandige sociale hervormingen.

De toekomstroman kende enkele Engelse voorlopers maar de Franse veelschrijver Louis-Sébastien Mercier komt de eer toe het genre volwassen te hebben gemaakt. In 1771 verscheen zijn *L'an 2440, rêve s'il en fut jamais*, dat onmiddellijk grote populariteit verwierf. Het werd diverse malen uitgebreid en de definitieve versie verscheen in drie delen in 1786. Het boek werd ook in het Nederlands vertaald en het fungeerde tevens, zoals het overeenkomstige jaartal in de titel al doet vermoeden, als het directe voorbeeld voor Betje Wolff. Mercier toont zich in zijn roman overigens niet onverdeeld optimistisch over de mogelijkheden van de mensheid om zich te verbeteren en in de laatste editie van zijn roman drijft hij zelfs een beetje de spot met de strafrechthervormers van zijn eigen tijd. Ook in zijn ideale toekomstige samenleving vinden openbare terechtstellingen plaats, zij het veel minder vaak. Hij laat echter niet na telkens te beklemtonen dat in het Frankrijk van 2440 humaniteit de grondslag van het strafrecht is geworden en hij beklaagt omstandig de Fransen van 1780, toen nog ‘de misdaadige in het geheim agter de traliën gevonnisd, in de stilte van de nagt voor de deur van den burger [werd] geradbraakt’.[2]

Toekomstromans als die van Mercier en Wolff maakten geloofwaardig dat de toekomst beter kon zijn dan het heden. Door eenzelfde vertrouwen in de toekomst werd ook de grote apostel van de vooruitgang, de Franse *philosophe* Condorcet, gedreven toen hij in de jaren negentig de laatste hand legde aan zijn *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Condorcet voorspelde, in gevangenschap en wachtend op de guillotine, een toekomstig paradijs gekenmerkt door een dramatische vooruitgang in de geneeskunde, een radicale hervorming van de maatschappelijke orde en een scholingsoffensief waardoor onwetendheid bij alle bevolkingsgroepen binnen enkele generaties zou zijn uitgeroeid.

In de Nederlandse Republiek waren dergelijke systematische schetsen van een lokkende toekomst schaars. Dat betekende echter niet dat hier geen plannen werden gemaakt. Vanaf de jaren zeventig staan tijdschriften en genootschapsverhandelingen boordevol met hervormingsplannen, verschijnt het ene na het andere boek waarin verbeteringen worden voorgesteld en vinden in vele verenigingen en gezelschappen verhitte discussies plaats over de randvoorwaarden voor invoering van die verbeteringen. Na de Bataafse Revolutie van 1795 kreeg deze experimenteerdrift ruim baan en werden vele plannen ook metterdaad in praktijk gebracht. Aan die veranderingsbehoefte lagen in de eerste plaats de in hoofdstuk 5 besproken gewijzigde opvattingen over mens en samenleving ten grondslag. Er was echter meer. Een van de opmerkelijkste verschuivingen die zich in deze periode voltrokken, was de transformatie van het burgerideaal. Tot ver in de achttiende eeuw was het etiket ‘burger’ gereserveerd gebleven voor slechts een klein deel van de bevolking. Met name in de laatste

decennia vóór 1800 zouden er steeds meer stemmen opgaan om elk mensenkind tot burger te verklaren en werd burgerschap een universeel ideaal. Toen in 1795 in Nederland, in navolging van de Franse zusterrepubliek, de mensenrechten voor de eerste keer in de geschiedenis in een juridisch document werden samengevat, heette dit document niet voor niets *Verklaring van de rechten van den mensch en burger*. Ook de opvattingen over religie en natie veranderden ingrijpend. Terwijl in de hiërarchische samenleving van het *ancien régime* het appèl op religie en natie doorgaans diende om groepen uit te sluiten, kregen godsdienst en nationaal saamhorigheidsgevoel na 1750 steeds meer inclusieve dimensies. Tezamen leidden deze nieuwe denkbeelden tot een reeks blauwdrukken voor een samenleving waarin onderwijs, economisch beleid en sociale en medische zorg hoge prioriteit kregen. Aan deze dromen achter de tekentafel van de ideale maatschappij zijn de volgende hoofdstukken gewijd.

Eindnoten:

1 Wolff, *Holland in het jaar*, 23.
2 Mercier, *Het jaar twee duizend vier honderd en veertig*, 1, 96-113.

10 Stedelijk republikanisme

> Als wij hier van *Burgers* spreeken, verstaan wij daar door juist geene menschen, die het groot- klein- of algemeen burgerrecht in eene stad gekogt hebben, of gebooren, en gebleeven zijn in eene stad, waarin hunne ouders dit recht hadden, en waar in zij het dus ook uit kracht hunner geboorte bezitten; neen, wij verstaan hier door een *Burger* elk, die maar een ingezetene is van een Land, en daar in zijne lasten of schot en lot betaalt, die met dat Land, en deszelfs Volk, dus zoo verbonden is, dat hem aan de welvaart van dat Land vrij wat gelegen ligt, en die de vijanden van dat Land, als zijne vijanden moet beschouwen.[1]

Burgerschap is een begrip dat niet alleen historici veelvuldig gebruiken maar dat velen die deelnemen aan het publieke debat in de mond bestorven ligt. Ogenschijnlijk weet iedereen wat met begrippen als burger, burgerschap en burgerlijk wordt bedoeld. Bij nadere beschouwing versplinteren deze termen echter al snel. Er zijn vele soorten burgers en vele vormen van burgerschap, en de karakterisering burgerlijk kan zelfs zowel een positieve als negatieve lading hebben. Die meerduidigheid is niet van vandaag of gisteren. In zijn bekroonde prijsvraagverhandeling ‘Wie is de braaven man in 't gemeen burgerlijk leven?’ van 1790 maakte de predikant en succesvol pedagoog Johannes Wigeri meteen duidelijk dat begrippen als burger en aanverwante termen ook toen al niet helder en eenduidig waren. In de Nederlandse geschiedenis is het begrip aan voortdurende herijking onderhevig geweest en de laatste decennia van de achttiende eeuw blijken een cruciale fase in dit herwaarderingsproces te zijn geweest. Een verkenning van het achttiende-eeuwse burgerbegrip is daarom noodzakelijk. Welke burgersoorten onderscheidde de achttiende-eeuwer en in hoeverre was zijn begrippenapparaat aan veranderingen onderhevig?

Burger in sociale zin

In het hedendaagse spraakgebruik is het begrip burger vooral een sociaal-economische categorie. Burgers vormen een specifieke klasse. Historici hebben er veel toe bijgedragen dat deze specifieke betekenis van het woord de gangbare is geworden. In de meeste historische handboeken wordt de burgerij als een duidelijk onderscheiden sociaal-economische groep ten tonele gevoerd, die vanaf de negentiende eeuw langzamerhand alle touwtjes in handen heeft weten te krijgen. De Franse Revolutie fungeert in deze voorstelling als het keerpunt en veel historisch onderzoek naar het *ancien régime* is gericht geweest op de vraag in hoeverre de burgerij in de diverse Europese landen erin was geslaagd zich al ruim vóór

de Revolutie een goede startpositie voor die maatschappelijke opmars te verwerven. De inspiratiebron bij uitstek voor deze interpretatie was het klassieke marxisme. Voor Marx was immers de Franse Revolutie het moment waarop de adel zijn machtsposities aan de burgerij had moeten afstaan en vervolgens beschouwden marxistische historici - en zij niet alleen - de negentiende en twintigste eeuw als het strijdtoneel waarop de in tal en kracht toenemende arbeidersklasse uiteindelijk de macht van de triomferende burgerij zou overnemen.

In dit historische ontwikkelingsmodel, dat ondanks toenemende nuancering nog steeds het standaardbeeld van de moderne geschiedenis bepaalt, heeft de Nederlandse Republiek altijd een bijzondere plaats ingenomen. Het Nederland van na de zestiende-eeuwse Opstand tegen de Spaanse Habsburgers leverde immers een probleem op: de vorst was hier geëlimineerd, de macht van de adel drastisch gereduceerd en het politieke overwicht was in de meeste gewesten definitief bij de steden beland. Voor de meeste historici is dit reden geweest Nederland als een vroege burgerlijke samenleving te karakteriseren, een traditie die door Johan Huizinga in zijn nog steeds herdrukte *Nederlandse beschaving van de zeventiende eeuw* is gecanoniseerd. Sindsdien is 'typisch burgerlijk' een constante in de karakterisering van alle mogelijke verschijnselen in de Nederlandse cultuur en samenleving: van de realistische schilderkunst en het ontbreken van majestueuze pleinen met ruiterstandbeelden tot en met de tolerantie. Een meeslepend verteller als Simon Schama heeft de traditie van een door de historie bepaalde Nederlandse burgerlijkheid de laatste decennia weer nieuw elan gegeven. De geschiedenis van Nederland lijkt daarmee het stempel van een praktisch onveranderlijke burgerlijkheid opgedrukt te hebben gekregen.

Dit beeld van de onveranderlijke burger heeft in het bijzonder de geschiedschrijving van de Nederlandse lotgevallen rond 1800 zwaar belast. Immers, als de Franse Revolutie gezien moet worden als het grote moment waarop de burger definitief zijn intrede doet op het Europese economische en politieke toneel, hoe was het dan met die Nederlandse burger gesteld? Voor hem was de periode van burgerheerschappij immers al veel eerder aangebroken? Waarom is die Nederlandse burger er dan niet in geslaagd zijn economische en politieke rechten al veel eerder te verruimen? De conclusie lijkt eigenlijk onontkoombaar dat de Nederlander van de late achttiende eeuw een mislukte burger is die de echte sprong naar de moderniteit niet heeft kunnen maken. Hoe moet anders verklaard worden dat de Nederlandse burger in 1789 door zijn Franse evenknie links werd ingehaald en in 1795 alleen met Franse hulp die overgang naar een moderne samenleving heeft weten te realiseren? Maar de vraag blijft dan waardoor die Nederlandse burger 'mislukt' zou zijn. Misschien moet een analyse beginnen met een herbezinning op de vraagstelling. Is het gangbare sociaal-economische, klassegebonden burgerbegrip eigenlijk wel zo bruikbaar wanneer het erom gaat te begrijpen wat er omstreeks 1800 met de Nederlandse burgerrepubliek aan de hand was?

Typerend genoeg blijkt de achttiende-eeuwer zelf, wanneer hij zijn status als burger probeert te omschrijven, nauwelijks een beroep te doen op de sociaal-economische definitie zoals die sinds de tweede helft van de negentiende eeuw gangbaar is geworden. Een Amsterdamse burger uit 1770 zou zijn burgerschap allereerst in juridische termen omschrijven, vervolgens in politieke en pas in de allerlaatste plaats zou hij het als een sociale hoedanigheid aanduiden. Elk van deze categorieën kende haar eigen jargon en haar eigen talen

en die talen sloten elkaar niet uit maar bestonden probleemloos naast elkaar. Wanneer die Amsterdamse burger zijn eigen status in sociale termen wilde vatten - ook al had hij daar maar zelden behoefte aan - dan beschouwde hij zich als iemand die noch tot de adel of het patriciaat noch tot het gemeen of het grauw behoorde. De burger maakte deel uit van wat hij omschreef als ‘de burgerlijke of middelbare stand’. Binnen die groep waren talloze verfijningen mogelijk, die ook weer naar tijd en plaats fors konden verschillen. De status van een predikant in Amsterdam was nu eenmaal een andere dan die van zijn collega in Gouda. Een notaris in Schoonhoven bekleedde sociaal een geheel andere positie dan die in Rotterdam en ook de ambachtsbaas en de kleine handwerksman konden, hoewel beiden lid van hetzelfde gilde, niet over een kam geschoren worden. De meeste tijdgenoten waren het er echter wel over eens dat deze ‘middelbare stand’ de ruggengraat van de samenleving vormde.

Juridisch burgerschap

Ook al hebben historici, in navolging van Marx, sociaal-economische definities van burgerschap doorgaans als uitgangspunt van hun beschouwingen genomen, voor de tijdgenoten was de omschrijving van het burgerschap in jurisdische termen, dat wil zeggen als burger van een stad, veel belangrijker. Niet voor niets begint Wigeri er zijn zojuist geciteerde Nutsverhandeling mee. De grote betekenis die aan het juridisch burgerschap werd toegekend is heel begrijpelijk. In de Nederlandse Republiek waren de steden na de succesvolle Opstand de kern van de economische en politieke organisatie geworden: de stad was het centrum van het toenmalige burgeruniversum. Stadsbestuurders deden dan ook hun uiterste best de bijzondere status van de stad te onderstrepen. In de loop van de zeventiende eeuw moesten nogal wat steden worden uitgelegd, dat wil zeggen dat het stedelijk territoir moest worden vergroot om de groeiende inwoneraantallen en de toenemende bedrijvigheid te huisvesten. Telkens waren de stedelijke overheden bereid grote sommen te besteden om de nieuwe stadsdelen eveneens van wallen, grachten, poorten en verdedigingstorens te voorzien. Daarmee onderscheidde de stad zich nadrukkelijk als aparte eenheid van het omringende platteland. Die aparte status van hun stad legitimeerden stedelingen ook met een beroep op de stedelijke privileges die, met het stadsrecht als beginpunt, in de loop van eeuwen aan de stad waren verleend. Samen met de door de stadsbesturen opgestelde rechtsregels hadden die privileges zich tot een juridisch corpus, dat als uniek werd beschouwd, verdicht.

De stedelijke gemeenschap was daarmee een fysieke, politieke en juridische eenheid en het verschijnsel stad bezat een gevoelswaarde die voor ons praktisch verloren is gegaan, maar die voor de achttiende-eeuwer zeer reëel was. Voor hem was de stad de kern van de staat en in de Nederlandse verhoudingen hadden de provincie en de generaliteit als concurrende machten maar uiterst beperkte mogelijkheden om de manoeuvreerruimte van de stad in te perken. Men was trots op zijn stad: ‘het is een burger wel bedacht, die d'ere van zijn stad betracht’ schreef de Haarlemse stadshistorieschrijver Samuel Ampsing reeds in 1628 en die trots kwam tot uitdrukking in de bloei van de historische stadsbeschrijving. Elke stad van enige betekenis kreeg in de achttiende eeuw zijn eigen geschiedschrijving en men verwachtte van die geschiedschrijving dat ze onverkort de eigen stad in de hoogte zou

steken. Toen de Haarlemse historieschrijver Gerrit Willem van Oosten de Bruyn, die moderne historisch-wetenschappelijke pretenties had, in 1765 het eerste deel van zijn nieuwe stadsgeschiedenis presenteerde, reageerde het stadsbestuur met een ijzige stilte. De Bruyn was in hun ogen veel te kritisch geweest en had Haarlem ten onrechte als deel van het grotere Hollandse geheel en te weinig als een unieke stad beschreven. Elke stad had ook zijn eigen folklore, feesten en rituelen ontwikkeld die de zelfstandigheid en unciteit nog eens extra onderstreepten. Vele zeventiende-eeuwse commentatoren vonden zelfs dat Holland als gewest eigenlijk niet bestond. De steden waren eigenlijk 'zoo veele verscheide Republiken'. Men beriep zich daarbij op de klassieke Romeins-republikeinse traditie van de stadstaat, die in het Italië van de Renaissance weer nieuwe betekenis had gekregen. Het Hollandse classicisme van de zeventiende eeuw, met zijn talloze verwijzingen naar de Romeinse Republiek, moet voor een belangrijk deel in deze context begrepen worden.

Deze identificatie met de Romeinse stadstaat is ook terug te vinden in het toenmalige burgerbegrip. Ten tijde van de Romeinse Republiek was het stedelijk burgerrecht de grondslag van het politieke systeem. Een nationaal burgerrecht bestond er niet. Toen Rome onder Augustus een keizerrijk was geworden, raakte een nieuw, alle inwoners van het gehele territorium omvattend begrip in zwang: dat van onderdaan. Dankzij het Romeinse recht werd 'onderdaan' een kernbegrip in het politieke denken van de latere Europese monarchieën. Generaties vorsten rechtvaardigden met een beroep op dit begrip hun absolutistische doctrines. In de Nederlandse Republiek daarentegen speelde het nauwelijks een rol. Hier oriënteerden zowel stedelijke elites als academische geleerden zich op het burgerbegrip van het republikeinse Rome.

Aan het stedelijk burgerrecht waren tastbare rechten en plichten verbonden. Deze rechten en plichten waren niet de resultante van geünificeerde wetgeving maar een optelsom van provinciale en lokale wetten en keuren en evolueerden daarom in de loop der tijd. Een burger van Amsterdam deelde vele voorrechten en plichten met burgers van andere Hollandse steden, maar een belangrijk deel was typisch Amsterdams. Het juridisch burgerbegrip was, net als in Rome, exclusief. Slechts een deel van de stedelijke bevolking had burgerrecht en de plattelandsbevolking was er in haar geheel van uitgesloten.

Het stedelijk burgerrecht of poorterschap verwierf men in principe door geboorte. Dit beginsel werd niet overal op dezelfde wijze toegepast. In Nijmegen bijvoorbeeld betekende het dat men zoon of dochter van een burger moest zijn. In Den Bosch daarentegen was het voldoende in de stad te zijn geboren. Het was ook mogelijk het burgerschap te kopen. De prijzen ervan liepen nogal uiteen. In de achttiende eeuw kostte het burgerrecht in Amsterdam vijftig gulden terwijl Den Bosch slechts zeventien gulden vroeg. Om het te kunnen kopen moest men overigens geruime tijd in de betreffende stad gewoond hebben. Sluitstuk van de inburgering was de poorterseed, die men ten overstaan van schepenen moest afleggen. Daarbij beloofde men de stad en zijn medeburgers èn medeburgeressen trouw te blijven. Burgers vormden - dat symboliseerde de eed - een bijzondere gemeenschap waarvoor men bereid moest zijn zo nodig zijn leven te riskeren.

Zwaar waren de aan het burgerschap verbonden plichten aan het einde van de achttiende eeuw overigens niet meer. De meeste burgertaken, zoals nachtwachtdiensten, waren inmiddels geprofessionaliseerd en de rechten wogen er ruimschoots tegenop. Allereerst was het burgerschap een noodzakelijke voorwaarde voor het bekleden van stedelijke amb-

ten. Dat gold niet alleen voor hoge politieke functies als het vroedschaps- of schepenambt. In de meeste steden diende men ook voor het vervullen van een nederige betrekking als stadsbrugwachter of crieerder (omroeper) burger te zijn. Veel belangrijker was in de meeste steden dat men ook burger moest zijn om te kunnen toetreden tot een gilde. Via het gildesysteem was het economische bedrijf van de vroegmoderne stad geregeld. Voor praktisch elk beroep in handel of nijverheid (of voor een verzameling van aan elkaar verwante beroepen) bestond wel een gilde. Zo reguleerde het gilde van de oud-kleerkopers bijvoorbeeld de handel in tweedehandskleding. Elke stad kende tientallen gilden. Om gildemeester te kunnen zijn en actief deel te mogen nemen aan het stedelijk economisch leven was het poorterschap dus een noodzakelijke voorwaarde.

Ook in sociaal opzicht bood het burgerrecht voordelen. Een gildelid had bijvoorbeeld deel aan het netwerk van sociale voorzieningen dat de gilden in stand hielden. Wanneer hij kwam te overlijden was er voor zijn kinderen plaats in het burgerweeshuis. Het regime was daar minder onaangenaam dan in de opvanginrichtingen voor wezen van ouders die geen burgerrecht bezaten. Het burgerrecht bood ook juridische bescherming. Een burger van Leeuwarden die in Amsterdam een delict had begaan, kon niet zomaar in die stad worden berecht. Zijn Leeuwarder poorterschap bracht met zich mee dat hij uitsluitend voor een Leeuwarder schepenbank gedagvaard kon worden. Ook binnen de eigen stad genoot een burger juridische privileges. Kon een vreemdeling zomaar opgepakt en opgesloten worden, voor de arrestatie van een burger waren in veel steden handtekeningen van maar liefst vier schepenen nodig.

Aanvankelijk maakten de meeste stadsbesturen een scherp onderscheid tussen de burgers en de overige inwoners van de stad. Officiële stadsdocumenten hebben het dan ook vaak over burgers en ingezetenen. Ingezetenen, dat wil zeggen inwoners zonder burgerschap, vormden doorgaans de meerderheid in de steden. In de vroege zeventiende eeuw moesten immigranten in bijna alle steden een getuigschrift tonen van hun vorige plaats van inwoning. In de loop van de achttiende eeuw verloren de meeste van dergelijke bepalingen echter hun scherpe kantjes. Tegen het einde van de eeuw werd immigranten doorgaans weinig meer in de weg gelegd. Helemaal zonder slag of stoot ging dat overigens niet. Met name de stedelijke armenfondsen hadden bezwaar tegen een ruimhartig toelatingsbeleid. Zij klaagden onophoudelijk dat hun eigenlijke taak, de verzorging van de inheemse behoeftigen, ernstig in het gedrang kwam door de grote toevloed van ‘arme vreemden en bedelaars’.

Hoe liberaal het toelatingsbeleid zich ook ontwikkelde, het gildelidmaatschap bleef gesloten voor immigranten en alleen al die bepaling bracht teweeg dat niet-burgers doorgaans tot het armste deel van de bevolking behoorden. Het waren voor een belangrijk deel mensen zonder specifieke vaardigheden, los werkvolk, vagebonden en armoedzaaiers. Economisch en sociaal was hun positie zwak; als er iets mis ging, werden zij al gauw als zondebok aangewezen.

De structurele ongelijkheid die het poorterschap schiep moet overigens in de context worden gezien van het in hoofdstuk 3 al besproken corporatisme. Binnen de vroegmoderne stad bestonden vele corporaties. Naast de gilden waren er onder meer de instellingen van sociale zorg, de schutterijen, de rederijkerskamers en, in academiesteden, de universiteiten. Iedere corporatie genoot krachtens stedelijke privileges allerlei exclusieve lidmaatschaps-

rechten - hoogleraren en studenten hadden bijvoorbeeld recht op een half vat bier belastingvrij per maand - en bezat eigen bestuurlijke en juridische bevoegdheden. In dit corporatieve stelsel was gelijkheid in de moderne betekenis ondenkbaar. De ongelijkheid werd uiteraard versterkt door sociaal-economische verschillen maar lag juridisch-institutioneel verankerd in het systeem.

In de loop van de zeventiende en vooral in de achttiende eeuw nam de betekenis van het burgerrecht en het lidmaatschap van corporaties geleidelijk af. Sociaal-economische factoren gingen steeds zwaarder wegen. Dat was geen typisch Nederlands verschijnsel. Overal in Europa, zelfs in Frankrijk, dat toch als de bakermat van de juridische standensamenleving mag gelden, werd iemands plaats in de samenleving steeds vaker bepaald door de factor bezit. Geld werd belangrijker dan geboorte of burgerrecht. Ofschoon het poorterschap nog steeds juridische betekenis hield, vervaagde het maatschappelijk onderscheid tussen burgers en ingezetenen langzamerhand. Inflatie van het poorterschap werd mede in de hand gewerkt doordat sommige stadsbesturen, met name van steden die in economische problemen waren geraakt, kapitaalkrachtige immigranten probeerden te lokken door ze onmiddellijke en kosteloze verlening van de burgerrechten in het vooruitzicht te stellen. Aan de andere kant konden bijvoorbeeld artsen en advocaten - twee traditioneel niet in gilden georganiseerde en in de achttiende eeuw sterk groeiende beroepsgroepen - zich als 'inwijkelingen' zonder formeel burgerrecht toch een gerespecteerde positie verwerven. Veelzeggend is ook dat de schutterijdienst, die voordien een privilege van de burgers was geweest, in de achttiende eeuw vrijwel zonder uitzondering aan burgers èn ingezetenen werd opgelegd. Dat nam overigens niet weg dat de schutterij in haar nieuwe gedaante, ook al zaten er zowel burgers als ingezetenen in, zich nadrukkelijk als burgerij bleef presenteren. Onder hen bevonden zich veel kleine zelfstandigen die maar met moeite het hoofd boven water konden houden en wie er veel aan gelegen was zich te onderscheiden van het 'onnutte' deel van de bevolking: de bezitlozen en de vreemdelingen.

Deze geleidelijke betekenisverschuiving in het begrip 'burger' binnen de stedelijke schutterijen wijst er ook op dat in de late achttiende eeuw het onderscheid tussen burgers en ingezetenen er niet echt meer toe deed. De scheidslijn werd nu getrokken tussen de 'goede gemeente', dat wil zeggen het deel van de stadsbevolking dat in eigen onderhoud kon voorzien en de economische ruggengraat vormde, en het 'onnutte gezelschap', waartoe degenen werden gerekend die voortdurend op de rand van het bestaansminimum balanceerden. Toen in 1797 in de Nationale Vergadering een heftig debat werd gevoerd over het burgerrecht, verwoordde de dichter en publicist Pieter Leonard van de Kasteele dat nieuwe, sociaal-economische perspectief door te stellen dat het 'steunsel der maatschappij niet is te zoeken, noch bij overmatigen rijkdom, noch bij de gealimenteerden, maar bij die werkzame burgers, die door hunne arbeid, industrie en werkzaamheid hun eigen brood eeten'.[2] Sociaal-economische sentimenten èn realiteiten zetten dus in toenemende mate de traditionele corporatieve ordening onder druk. Verdwenen was zij aan het einde van de achttiende eeuw echter nog allerminst en evenmin de ongelijkheid die er inherent aan was. De macht van de traditie was groot.

Het lijkt erop dat de corporatieve traditie de speelbal werd van twee tegengestelde krachten. In steden waar armoede en achteruitgang het leven begonnen te domineren, zoals in de voormalige industriesteden in het Noorderkwartier en in het hart van Holland,

klampte men zich steeds meer aan de corporatieve ordening vast en trachtte men het lokale traditionalisme levend te houden. In een tijd van grote veranderingen zocht men vastigheid in traditionele systemen en regels. Het gedrag van het Haarlemse stadsbestuur jegens zijn geschiedschrijver spreekt in dit verband boekdelen. Ook in Nijmegen bleef het stedelijk burgerrecht onverminderd in aanzien. Tussen 1750 en 1795 werden continu jaarlijks zo'n 10 à 15 aktes uitgereikt aan nieuwkomers. Aan de andere kant werd de corporatieve ordening zowel van binnenuit als van buitenaf uitgehold door toenemende mobiliteit en communicatie. Meer dan de tijdgenoten zich kunnen hebben gerealiseerd legden deze moderniseringsprocessen een hypotheek op de juridische barrières in de stedelijke samenleving.

De burger als politicus

Het begrip burger had dus oorspronkelijk een juridische invulling en kreeg daarnaast in de loop van de achttiende eeuw meer sociaal-economische connotaties. Maar de achttiende-eeuwer gebruikte het woord ook wanneer hij zijn status in politieke termen definieerde, als *homo politicus* in de breedste zin van het woord. De burger in politieke context was nauw verbonden met die in juridische en sociale zin, maar had toch een eigen status. Wanneer de burger zichzelf zag als lid van de *res publica*, van de politieke gemeenschap van de Republiek, dacht hij vooral aan de burger uit de klassieke Oudheid en aan het burgerschap zoals dat in de stadstaatjes van het veertiende- en vijftiende-eeuwse Italië een nieuwe vorm had gekregen. De toegang tot de politieke gemeenschap van de Republiek werd beheerst door de stad waarvan hij het burgerrecht bezat. Het idee van staatsburgerschap bestond nog niet. Overigens nam de achttiende-eeuwer maar zelden het woord politiek in de mond. Zijn politieke ruimte omschreef hij liever in termen als burgerlijke vrijheid, of zoals een befaamd theoreticus uit de eerste helft van de achttiende eeuw, de Zeeuwse regent Lieven de Beaufort, dat had gedaan, als de *Vrijheit in den burgerstaet*.

Over wat die vrijheid nu precies inhield en over hoe de politieke verhoudingen geregeld moesten zijn, bestonden in de Republiek al sinds de zeventiende eeuw twee uitgesproken politieke tradities: een staatsgezinde en een stadhouderlijke. In de stadhouderlijke traditie waren de Oranjes de kern waar alles om draaide. In de staatsgezinde traditie was de stadhouder gemarginaliseerd en waren de statenvergaderingen van de afzonderlijke gewesten het middelpunt van het politieke universum. De Beaufort is misschien wel de meest uitgesproken achttiende-eeuwse vertegenwoordiger van die staatsgezinde traditie. Hij schreef zijn politieke hoofdwerk tijdens het Tweede Stadhouderloze Tijdperk van 1702-1747, toen de statenvergaderingen en daarmee de stedelijke regenten oppermachtig waren. Grondige analyse van het werk van De Beaufort heeft duidelijk gemaakt hoezeer de door hem gebruikte terminologie in het achttiende-eeuwse politieke discours tot aan 1795 betekenis is blijven houden.

In het achttiende-eeuwse staatsgezinde vocabulaire had het begrip burgerlijke vrijheid twee componenten. Het betekende allereerst en vooral: rechtsbescherming. Dat wil zeggen dat leven en eigendom in de Republiek door het bestuur bij wet waren gewaarborgd. Wanneer achttiende-eeuwers het over bestuur bij wet hadden, doelden ze overigens allerminst op een uniform, voor alle inwoners van de Republiek geldend juridisch systeem. Dat bestond immers niet. Ze hadden daarbij het ingewikkelde conglomeraat van wetten, keu-

ren en privileges op het oog dat van stad tot stad, van corporatie tot corporatie en van persoon tot persoon een andere geldigheid had. Wanneer men stelde dat inbreuken op die rechten altijd met een beroep op de rechter konden worden tegengegaan, dan bedoelde men dat elk individu het recht had conform de voor hem geldende wetten, keuren en privileges door die rechter behandeld te worden.

Individuele rechtszekerheid was een groot goed maar er hoorde naar het oordeel van de achttiende-eeuwse politiek-theoreticus nog iets bij en daarmee komen we bij de tweede component: vertegenwoordiging. Om De Beaufort zelf te citeren:

> de stadsregering, jae selfs de Hooge Regering [d.w.z. het gewest] en de Oppermacht van het Land [d.w.z. de generaliteit] bestaet in het lichaem van het Volk ofte degenen die het verbeelden.[3]

Bij eerste lezing kijken we daar even vreemd van op. In de ogen van De Beaufort en zijn medestanders was het oligarchische regentenbewind ten tijde van het Tweede Stadhouderloze Tijdperk dus in feite een vrije republiek waarin ruimte was voor volksdeelname aan het regeringsproces.

Nogal wat historici hebben die tegenstrijdigheid aan de kaak gesteld en De Beaufort als een typische zelfgenoegzame regent, die soeverein de rechten van het volk met voeten trad, afgeschilderd. Daarmee wordt hem echter ernstig tekort gedaan. De Zeeuwse regent leefde in een wereld waarin het denken over politiek nu eenmaal in andere termen verliep dan die wij gewend zijn. Bovendien werden Nederlandse regenten als De Beaufort geconfronteerd met een groot probleem. In hun tijd waren vrije republieken met een grootmachtstatus, zoals bijvoorbeeld Venetië, Genua en de Nederlandse Republiek, op hun retour. Tegelijkertijd ontwikkelden vorstendommen, die eerst een door wet en representatieve volksvergaderingen getemperd bestuur hadden gekend, zich overal in Europa tot absolute monarchieën waarin de wil van de heerser tot wet was verheven. Het ging De Beaufort er in het geheel niet om te laten zien hoe democratisch de Nederlandse Republiek was. Hij wilde een oplossing vinden voor een klassiek vraagstuk, dat van de balans tussen volksregering en chaos. De politiek-theoretische literatuur van zijn tijd ging ervan uit dat betrokkenheid van het volk bij de regering tot onbestuurbaarheid en wanorde zou leiden en aldus haast automatisch de levensvatbaarheid van de staat ondermijnde. Democratische republieken waren daarom feitelijk onbestaanbaar.

De Beaufort, die zelf immers in een republiek woonde, zocht een veilige weg tussen aan de ene kant het ideaal van de volksregering en aan de andere kant het probleem van onbestuurbaarheid en machtsverlies. Zijn oplossing was tweeledig. Teneinde een oligarchie te vermijden moest er binnen het politieke systeem gecirculeerd worden: bestuurders mochten niet teveel aan het regeringskussen gehecht raken. Nog veel belangrijker achtte hij het om de toegang tot regeringsambten aan strenge voorschriften te binden. De Beaufort ontleende zijn bijzonder hooggestemde vereisten voor het regentschap aan de klassieke politieke geschriften van Aristoteles die vanaf de Romeinse Republiek tot aan de Renaissance voortdurend waren becommentarieerd. Lieden die vanwege hun lage driften alleen in staat waren hun eigenbelang na te streven, waren bijvoorbeeld van het bestuur uitgesloten. Hetzelfde gold de ‘slaafachtigen’, die zich makkelijk lieten overheersen, maar ook de ‘heers-

zuchtigen' hoorden geen plaats in een regering te hebben. De republiek die De Beaufort voor ogen stond, was dus in principe een participatoire staat. In de praktijk waren echter slechts weinigen verkiesbaar voor een rol in die staat.

De Beaufort vertolkte fraai de gebruikelijke opvattingen over de politieke architectuur van de Republiek. Onloochenbaar was evenwel het gebrek aan verandering èn vernieuwing binnen het staatsgezinde kamp. De *Vrijheit in den burgerstaet* was het laatste samenvattende, politieke werk van enige betekenis van de achttiende eeuw en de inhoud leunde nog sterk op de zeventiende-eeuwse traditie. Die traditie begon bij Pieter de la Court en liep via Spinoza naar een theoreticus als de Franeker hoogleraar Ulrich Huber. Allen hebben zij pogingen ondernomen om de specifieke politieke status van de Republiek te rationaliseren als een bestuurssysteem *sui generis* dat bestaansrecht had naast de monarchie of de oligarchie. Ze meenden de oplossing te hebben gevonden door de Republiek te presenteren als een absolute democratie. Voor de vroegmoderne politiek theoreticus gold immers concentratie van macht in één lichaam als ultieme voorwaarde voor de totstandkoming van een sterke staat. Net als in de absolute vorstenstaat was ook in de Republiek de soevereiniteit ongedeeld. Ze berustte bij de gewestelijke staten. Ulrich Huber, de laatste zeventiende-eeuwse theoreticus, had zijn werk nog besloten met een opdracht: wilde deze staat kans van overleven hebben, dan diende de bestuurlijke elite verder te worden uitgebreid en moesten de rechten van zelfs het armste individu beter worden omschreven. Van deze behoefte aan verbreding van draagvlak valt bij De Beaufort en zijn navolgers weinig of niets meer te bespeuren. Voor hen voldoet de door de klassieken aangedragen sombere visie op de menselijke natuur als excuus om niet meer over dergelijke problemen te hoeven nadenken.

De tegenpool van de staatsgezinde traditie was de stadhouderlijke of organistische. Zoals het woord al aangeeft had deze haar wortels in het merkwaardige verschijnsel van het stadhouderschap. Oorspronkelijk was de stadhouder de plaatsvervanger van de landsheer geweest. Na de afzwering van Filips II en het ontstaan van de Republiek was het stadhouderschap gebleven, maar wel als anomalie: aan de ene kant beschikte de stadhouder namelijk nog over allerlei, van de oorspronkelijke landsheer afkomstige, soevereine rechten. Aan de andere kant was hij, nu de landsheer was weggevallen en de provinciale statenvergaderingen zijn bevoegdheden hadden overgenomen, dienaar geworden van die nu soevereine gewestelijke lichamen. De aanhangers van deze traditie beschouwden het ambt van stadhouder als van het grootste gewicht. In hun ogen kon een stadstatenbond met vele middelpuntvliedende krachten niet adequaat functioneren zonder een stadhouder die niet alleen als leider van leger en vloot het hoogste militaire gezag uitoefende, maar die ook als het bindende element van de verzamelde statenvergaderingen daaraan kracht, status en slagvaardigheid verleende. Bovendien waren de stadhouders een uiterst nuttig tegenwicht tegen de oligarchische tendenties in de statenvergaderingen. Immers, zo redeneerden organgistische auteurs, zonder een centralistisch tegenwicht zouden in de statenvergaderingen en in de corporaties die afgevaardigden naar die statenvergaderingen zonden, factiestrijd en nepotisme de boventoon voeren.

De aanduidingen 'stadhoudersgezind' en 'orangistisch' waren niet voor niets synoniem. Voor de stadhoudersgezinde auteurs leed het geen twijfel dat de prinsen van Oranje de enig denkbare beklederes van het stadhouderschap waren. De juistheid van die stelling werd vol-

gens hen door de geschiedenis gedemonstreerd. De eerste stadhouders hadden de Republiek van de rand van de afgrond gered. Door hun afkomst en hun rijkdom viel dit ambt hun daarom haast rechtens toe.

Ook dit stelsel werd met een beroep op de klassieke *Politica* van Aristoteles gerechtvaardigd. In vele opzichten waren de stadhoudersgezinde politici het namelijk met de staatsgezinden eens. Ook zij achtten rechtsbescherming van eigendom en leven van het hoogste belang. Beide groeperingen beriepen zich op de Unie van Utrecht als de grondslag van een vrij republikeins staatsbestel en ook de orangisten betwistten niet dat de soevereiniteit bij de gewestelijke staten lag. Op de keper beschouwd concentreerde het voornaamste geschil zich op de verdeling van de macht in stad en staat. Voor de staatsgezinden was het stadhouderschap met zijn monarchale pretentie een pervertering van een echt vrij republikeins bestel. De orangisten daarentegen zagen de stadhouder als effectieve rem op een ongebreidelde oligarchisering.

De orangistische theoretici hadden overigens evenmin belangstelling voor een verruiming van de volksinvloed. De Prins van Oranje werd weliswaar geacht op te treden als ‘beschermer’ van de belangen van het volk tegen oligarchische inbreuken op hun rechten, maar van vertegenwoordigende rechten wilden ook de stadhoudersgezinden niets weten. In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde dat, al was het maar voor even. Verantwoordelijk voor die kortstondige theoretische modernisering van het stadhouderlijk stelsel was Elie Luzac, een Leids uitgever van een hog intellectueel gehalte. Hij was uitgever-redacteur van een van de belangrijkste internationale kranten van de achttiende eeuw, de *Gazette de Leyde*. Hij bracht werk van La Mettrie en Rousseau uit, vertaalde Montesquieu en Christiaan Wolff en was de meest consistente theoreticus van het stadhouderlijk stelsel in de laatste decennia van het *ancien régime*.

Luzac schreef zijn eerste tractaten in de jaren vijftig ter rechtvaardiging van de opstanden die in 1747 hadden geleid tot het herstel van het stadhouderschap. Het dilemma hierbij was dat hij die volksopstanden moest rechtvaardigen zonder verstrikt te raken in allerlei gedachtespinsels over volkssoevereiniteit. Het vernieuwende in Luzacs argumentatie was dat hij uitvoerig gebruik maakte van John Locke's *Two treatises of government*, die ook in Engeland waren benut om de Glorious Revolution van 1688 te legitimeren. In een tijd van crisis, zo stelde hij, waarin het heil en de toekomst van de beschaafde maatschappij op het spel stonden, had het volk het recht in te grijpen. Luzacs tractaat was echter geen aanzet tot een principiële verdediging van de rechten van het volk. Net zo min als De Beaufort beschouwde hij het als zijn intellectuele taak de basis van het politieke bedrijf te verbreden. Termen als natuurlijke rechten kwamen daarom niet uit zijn pen. Bovendien beklemtoonde hij dat het volk in normale omstandigheden geen enkele invloed op het regeren diende te hebben. Voor Luzac was volksinvloed alleen gewenst als het er om ging de uitwassen van een aristocratische regeringswijze tegen te gaan. Van natuurlijke rechten en van een pact tussen volk en vorst wilde hij niets weten, laat staan van volksregering of democratie.

Ook al verschilden de opvattingen van staatsgezinden en stadhoudersgezinden slechts gradueel en niet principieel van elkaar en waren beide partijen gedurende het grootste deel van de achttiende eeuw nauwelijks gevoelig voor vernieuwing, tegelijkertijd vormden ze de kern van de twee voornaamste rivaliserende machtsblokken in de Republiek. Beide politieke overtuigingen verbonden zich namelijk moeiteloos met andere religieuze en maatschappelijke kwesties, overigens zonder dat ze daarmee gelijkgeschakeld konden worden.

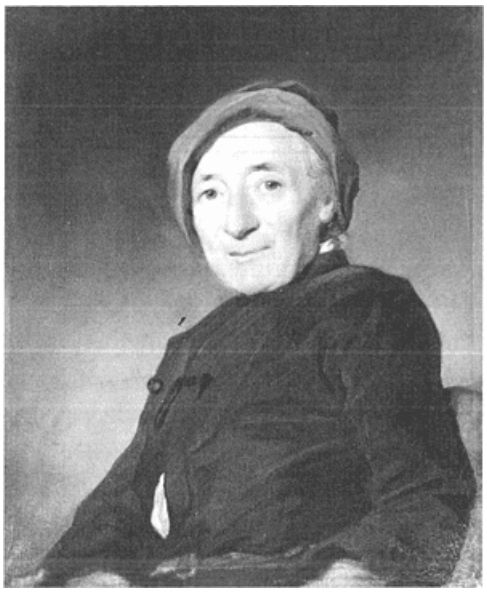

Elie Luzac, schilder onbekend.

De orthodoxie schaarde zich vanzelfsprekend achter Oranje, terwijl de Oranjes zich in ruil hiervoor graag het beschermheerschap van de Hervormde Kerk lieten aanleunen. Ook de voorstanders van een actieve buitenlandse politiek keken naar de stadhouder, die op zijn beurt weer groot prestige ontleende aan zijn functie van kapitein-generaal. Langs dergelijke lijnen kon in tijden van crisis gemakkelijk gevaarlijke groepsvorming ontstaan, waardoor de verschillende politieke theorieën uitgangspunten werden van rivaliserende wereld- en mensbeelden. Het wereldbeeld van de orangisten was dan organisch en hiërarchisch. Alle leden van de samenleving hadden hun eigen taak en hun eigen plaats en waren door hun specifieke rechten en plichten jegens elkaar in een gemeenschap gebonden. De stadhouder fungeerde in dit geheel als prins en held die het gehele stelsel bezielde en bijeenheid. Daartegenover stond het sombere, klassiek geïnspireerde, individualistische wereldbeeld van de staatsgezinden. Hierin werden individuen niet gedreven door deugden maar door hartstocht en eigenbelang. Voor een stadhouderlijk geslacht dat alleen kon denken in dynastieke termen, was in de wereld van de politiek dan ook geen plaats. Alleen ernstige, sobere regenten met een hooggestemde ambtsopvatting die hun passies aan banden hadden weten te leggen, waren in staat hoge posten te bekleden.

Van systematische partijvorming was echter in het geheel geen sprake. In vredestijd - en de periode 1747-1780 was er een van langdurige vrede - versplinterden het debat en de groepen die deze verschillende politieke culturen droegen al snel; vele deelnemers namen dan onduidelijke tussenposities in en nuancering werd de regel. Een mooi voorbeeld van zo'n ondogmatische subtiliteit is Pieter Paulus' populaire verhandeling over *Het nut der stadhouderlijke regering* uit 1772. Deze studie symboliseert allereerst het weinig omstreden karakter van het erfstadhouderschap in die jaren. Voor Paulus was het stadhouderschap bij uitstek in staat het evenwicht tussen de verschillende groepen en sentimenten in de Republiek te bewaren. Die lof stond kritiek echter allerminst in de weg. Wanneer de stad-

houder zich zou ontwikkelen tot monarch en het middelpunt zou worden van een hofcultuur waarin verschillende groepen gingen strijden om de aandacht van de vorst, kon ook het stadhouderschap degenereren tot een tirannie. Voor Paulus bleven alle stadhouders, inclusief de zittende, een risicofactor van de eerste orde.

De cultuur van het compromis

Tot mondigheid van de burger inspireerde de achttiende-eeuwse politieke theorie in Nederland dus niet. Daaruit mag echter niet worden afgeleid dat de burger in feite politiek rechteloos was. Hij had immers niet te maken met de theorie maar met de praktijk en de politieke praktijk van alledag bleek voortreffelijk in staat spanningen te kanaliseren en polarisatie te voorkomen. Het systeem werkte zelfs zo goed dat velen de idee koesterden dat burgers vrij en gelijk waren en zelfs dat ze een stem in het politieke kapittel hadden. Dat is minder verbazingwekkend dan het lijkt. De Republiek kende namelijk aan de basis - dat was dus in de stad - een reeks mechanismen en politieke participatiepraktijken die voorkwamen dat de afstand tussen bestuurders en bestuurden te groot werd. Allereerst was daar het in de Nederlandse verhoudingen zo gangbare compromismodel.

In hoofdstuk 3 is al vermeld dat van de bijna honderd steden met meer dan 2500 inwoners, er maar liefst 57 via de provinciale statenvergaderingen direct bij de nationale besluitvorming waren betrokken. Toen is al de conclusie getrokken dat Nederlandse bestuurders hadden geleerd hoe tussen de klippen van een veelheid aan tegenstellingen door te zeilen en, zonder zaken op de spits te drijven, compromissen te vinden die voor steeds wisselende meerderheden aanvaardbaar waren. Dit pragmatisme kon leiden tot burgerlijke vrijheden die elders onbekend waren. Een voorbeeld hiervan is de vrijheid van vereniging en vergadering. Dit is een modern democratisch grondrecht, waarvan we de introductie doorgaans met de Franse Revolutie en het moderne constitutionalisme associëren. Voordien bestond het in geen enkel Europees land. In de Republiek was het echter in de praktijk mogelijk in vrijheid te vergaderen en er bestond evenmin beletsel om verenigingen, clubs of genootschappen op te richten. Hetzelfde geldt voor de vrijheid van meningsuiting. In de Republiek was, zo is al eerder betoogd, sprake van een intense discussiecultuur. Met name via het pamflet was er ruimschoots mogelijkheid deel te nemen aan het openbare debat over de dagelijkse politiek. Ook hier werd zelden tegen opgetreden. In de praktijk was dus, dankzij transigerende, compromisbereide overheden, veel mogelijk. Tegelijk kon niemand rechten ontlenen aan die praktijk want in laatste instantie waren ook in de Republiek de autoriteiten absoluut en soeverein.

Ook de graad van politieke participatie was veel groter dan de theorie toeliet en steeg ver uit boven wat elders in Europa gebruikelijk was. Bij de nationale politiek, dat wil zeggen bij de besluitvorming in de Staten-Generaal, zo is eens becijferd, waren dankzij het decentrale systeem, op een bevolking van twee miljoen zielen ruim tweeduizend regenten betrokken, dat wil zeggen ruim één promille van de bevolking. Dat lijkt weinig maar het is nog altijd vijftien keer zoveel als in Engeland, waar de zevenhonderd leden van Lords en Commons die tezamen het Engelse parlement vormden over het lot van negen miljoen Engelsen beschikten. Op het terrein van de kleine politiek, het lokale bestuur, was de participatiegraad nog groter. Vele duizenden burgers, ambachtslieden en boeren waren vertegenwoordigd in

allerlei corporatieve colleges; in de steden waren dat onder meer de eerder genoemde gilden en armenzorgcolleges, op het platteland de waterschappen, dorps- en polderbesturen.

De informele invloed van Nederlandse burgers ging nog veel verder. Als zij dat nodig vonden konden zij zich onmiddellijk toegang tot het dagelijks bestuur van de stad, het college van burgemeesters, verschaffen. Hun sleutel was het rekest. Door middel van rekesten wist de goegemeente het college te vinden in tal van kwesties: buurtaangelegenheden, straatruzies of vraagstukken van openbare orde, werk en ruimtelijke ordening. Het college besteedde hieraan een flink deel van zijn tijd en het was vaak bereid allerlei burgerinitiatieven om te zetten in officiële stedelijke verordeningen. Onderzoek heeft bijvoorbeeld uitgewezen dat in Amsterdam grote delen van de stedelijke wetgeving niet het resultaat waren van regenteske willekeur maar van door burgers ingediende rekesten. Na de Opstand hadden de stadsbesturen de rechtstreekse invloed van gilden, schutterijen en colleges van stemhebbende burgers op de politieke besluitvorming tot een absoluut minimum weten te beperken; aan het recht van burgers om rekesten in te dienen is echter nooit getornd.

Kortom, er waren in de Nederlandse Republiek diverse directe en vooral indirecte vormen van participerende democratie voorhanden, vooral op lokaal niveau, maar evenmin als het recht van vrije vereniging waren die mogelijkheden in een rechtsvorm gegoten. Ze lagen besloten in een systeem van schikken en plooien dat allerlei regionale, lokale en temporele variaties kende. Er valt daarom veel te zeggen voor de stelling dat een aantal rechten die we associëren met die van de negentiende-eeuwse staatsburger, in de Republiek al in embryonale vorm bestonden. Alleen niet als gecodificeerde rechten van de mens, maar als realiseerbare opties binnen een bestuurlijk systeem waarin het compromis de dienst uitmaakte. Anders gezegd: de publieke sfeer als expliciet domein waarin de burger zich zelfbewust een positie verwerft ten opzichte én ten koste van de overheid was in de Republiek al bevochten sinds de zeventiende eeuw. Gesteund door nieuwe communicatiemogelijkheden werd de burger in de achttiende eeuw zelfs nog succesvoller en slaagde hij erin de publieke sfeer goeddeels naar zijn eigen hand te zetten. Van codificatie van deze rechten was het niet gekomen. Voor een deel was de reden daarvoor van theoretische aard. Het vereiste nu eenmaal een enorme conceptuele stap om dagelijkse, van eeuwenoude privileges afgeleide praktijken te vertalen in abstracte rechten. Maar er waren ook prozaïscher redenen. Zolang de zorgen van de meeste burgers niet verder gingen dan zaken als de aanpassing van keuren om stank en overlast te voorkomen, en zolang de bestuurders dit informele overlegcircuit zorgvuldig intact lieten, zal er ook weinig aanleiding zijn geweest voor het debat over deelname aan de stedelijke regeringen en daarmee aan de landelijke politiek.

Deze reconstructie van de besluitvorming maakt ook duidelijk waarom het merendeel der politieke commentatoren tot aan het einde van de achttiende eeuw zo positief gestemd blijft over de toestand van de Republiek en zo zelden de pen grijpt om misstanden aan de kaak te stellen. Telkens weer wordt de lof gezongen van het bestaande politieke systeem, zoals dit citaat uit de *Nederlandsche spectator* van 1754 laat zien:

> De gesteldheid van de maatschappye der Vereenigde Nederlanderen [is] zoodanig, dat zy haare leden op de beste en volmaakste wyze in hunne natuurlyke vryheid en onafhanglykheid beschermt, en *meer dan eenige andere burgerlyke maatschappy, ons bekend*, in staat stelt, om het heil van een gezellig leeven in alle zeekerheid te genieten.[4]

Twintig jaar later prees Simon Stijl het vaderlandse politieke systeem in vergelijkbare bewoordingen. In 1774 verscheen zijn veel gelezen en geciteerde *Opkomst en bloei van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Dit geschiedwerk was modern. Stijl beoogde geen opsomming meer van veldslagen en dynastieën maar een vergelijkende beschavingsgeschiedenis. De meest ideale beschaving was zijns inziens die waarin de vrijheid het best gewaarborgd werd. Hij analyseerde daarvoor de geschiedenis van de republieken uit de klassieke Oudheid, bestudeerde de gebreken van Groot-Brittannië en voerde vervolgens de Republiek ten tonele. Voor Stijl was er na deze exercitie slechts één conclusie mogelijk: de Nederlandse Republiek was 'de zetel van het waar geluk', 'mogelijk de enigste op de aardbodem'.[5] Voor die krasse uitspraken voerde hij twee argumenten aan. Het eerste was dat hier te lande geen felle debatten over soevereiniteit en politieke participatie plaatsvonden. Stijl beschouwde dit allerminst als een teken van slapheid of achteruitgang. In zijn ogen waren de oude tegenstellingen pas in de tweede helft van de achttiende eeuw, met de introductie van het erfstadhouderschap, uitgewoed en was eindelijk de Republiek een stabiele mogendheid geworden waarin de rechten van het individu waren gewaarborgd. Zijn tweede argument was dat de Republiek precies de goede omvang had. Stijl achtte het een zegen dat de oude plannen van de staatsgezinden niet waren uitgevoerd en de Republiek niet was beperkt tot het kerngewest Holland, terwijl een vergroting van het territoir - het doel van de eerste generaties Oranjestadhouders - volgens hem evenzeer desastreus zou zijn geweest. Binnen een staat ter grootte van de Republiek waren de politieke verhoudingen nog overzichtelijk. Zolang de erfstadhouders zich niet in dynastieke avonturen zouden storten, achtte hij de toekomst van de Republiek verzekerd.

Leken de meeste Nederlanders dus tevreden over hun staat, zeker vergeleken met de rechteloosheid en tirannie die men met het buitenland associeerde, datzelfde buitenland keek doorgaans vol verbazing naar de Republiek. Men begreep daar het uiterst complexe functioneren van het politieke en sociale stelsel maar zelden. Dat onbegrip kon een Engels reiziger in de tweede helft van de zeventiende eeuw bijvoorbeeld ertoe brengen te schrijven dat 'the Dutch behave as if all men were created equall'. Niets was minder waar. Ook in de achttiende eeuw werden de inwoners van de Republiek nog verdeeld door een juridische scheidslijn, die nog werd geaccentueerd door scherpe hiërarchische en sociale verschillen. Tussen een burgemeester en een gildeknecht bestond een enorm onderscheid. Beiden maakten echter deel uit van een systeem waarin oude corporatieve plichten en nieuwe abstracte rechten, klassieke standshiërarchieën en moderne sociaal-economische realiteiten elkaar van stad tot stad verschillend in balans hielden. Voor buitenstaanders was dit complexe dynamische evenwicht maar moeilijk te doorgronden.

De burger ter discussie

In de tweede helft van de achttiende eeuw bleef in het buitenland appreciatie bestaan voor het juridische systeem, de rechtsgelijkheid, de beschaafde straftoemeting en de relatieve veiligheid in de Republiek. Maar verder betoonden buitenlandse waarnemers zich steeds vaker veeleer verbijsterd dan verbaasd en maakte de waardering in toenemende mate plaats voor minachting. Ook bij sommige Nederlanders rees twijfel over de positie van het land.

Een belangrijke factor in die omslag was dat de Republiek, gedwongen door geldgebrek en militair onvermogen, zich in de Zevenjarige Oorlog en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog afzijdig had moeten houden. Dit manifeste symptoom van zwakte werd aanleiding ook andere aspecten van het Nederlandse politiek-sociale systeem met een kritischer blik te beschouwen. Engelse pamflettisten stelden vast dat in de Republiek geen spoortje vrijheid meer heerste en Franse journalisten als Simon-Nicolas-Henri Linguet vergeleken de Nederlanders smalend met slaven omdat ze Engeland de voet niet meer durfden dwars te zetten.

Op zichzelf is op die kritiek veel af te dingen. Ze houdt immers een volstrekte miskenning in van de werkelijke verhoudingen in de Republiek, zoals ook uitvoerig is betoogd door contemporaine commentatoren en pamfletschrijvers en ook door latere historici. Een van de opmerkelijkste verdedigingen van de eer van de Nederlandse natie kwam van de Hoornse predikant E.M. Engelberts:

> Het ontbreekt hun [= de Nederlanders] aan geest noch vinding, welke zig meest op het nuttige en noodzaakelyke, met een verheven uitzigt, toelegt. De vryheid gaat dit volk boven al ter harten, welke zy in den Godsdienst en Burgerstaat met de grootste naauwkeurigheid handhaven, zonder ze te misbruiken. Tot allerley kunsten en wetenschappen is de leenige en leerzaame aart van deeze natie geschikt. In de Digt- Schilderen Beeldhouwkunde en andere vrye kunsten zyn hier in evenredigheid van het klein begrip des lands zo veele uitmuntende Mannen gevonden als ergens, waar van sommigen de waereld tot eene geduurige verwondering zullen verstrekken.
> De haat en gramschap stygt zelden tot zulk een hoogte by de Nederlanders, als by andere natien: hun liefde is min buitenspoorig, egter niet min teder, vuurig, en bestendig: het medelyden is hun geheel eigen, waar door zy den inboorling of uitlander alle hulpe bieden. Hunne liefdaadigheid en mededeelzaamheid bepaalt zich niet binnen de grenzen van hun Land, alwaar voor allen, en allerley soort van armen en elendigen behoorlyke zorg gedraagen wordt; maar alle de onderdrukte kerken in Europa genieten 'er de verkwikkelyke blyken van: (...) Hunne verbonden koomen zy getrouwelyk na. Hunne landpaalen niet uittebreiden, en het heil der vrede boven de onzekere uitkomsten van den vernielenden en kostbaaren oorlog te stellen, is onder hen een eerste en onveranderlyke staatsregel; hoewel zy ook, geduurig en lang getergd, gereed zyn, om tot verdediging van hun Land, Vryheid en Godsdienst alles te waagen, of het evenwigt van Europa te handhaven. Spanje heeft hun moed ondervonden; Lodewyks hoogmoedige onderneemingen zyn door hun gedwarsboomd; dog dat ze veel van hunne bondgenooten kunnen verdraagen, eer ze tot het opvatten der wapenen gebragt worden, bewyzen de geduurige en ongewroke tekens van der Engelschen hebzucht en wreedheid.[6]

Evenals het verweer van Engelberts, waarop we nog zullen terugkomen, behelsde dat van de Utrechtse edelman Nassau la Lecq in de eerste plaats een verdediging van het nationale karakter. In zijn afstraffing van de juist genoemde Linguet betoogde hij dat de Nederlanders geboren republikeinen waren en dat vrijheidszin hun met de paplepel was ingegoten.

Maar hoezeer de buitenlandse oordelen de Republiek onrecht mogen hebben gedaan, ze brengen wel onthullend aan het licht hoezeer het prestige van de Republiek in de loop van

een eeuw was verbleekt. Bovendien maken ze zichtbaar dat elders in Europa inmiddels andere politieke maatstaven werden gehanteerd dan in de Republiek.

In de loop van de achttiende eeuw was in Frankrijk en Engeland namelijk een nieuw politiek discours tot ontwikkeling gekomen, dat nog maar weinig raakvlakken had met het klassiek stedelijk-republikeinse ideaal dat in Nederland gangbaar was gebleven. Linguet bijvoorbeeld was een groot bewonderaar van Rousseau en als journalist, activist en theoreticus poogde hij aan de vooravond van de Franse Revolutie de belangen van enerzijds de vermogende elite en anderzijds de verpauperde massa met elkaar te verzoenen onder de leiding van een krachtige, op hervormingen en maatschappelijke vooruitgang gerichte staat. Linguet was geen groot *philosophe*. Zijn eclecticisme en de vele paradoxen in zijn werk maken hem echter tot een waardig representant van het Franse politieke denken in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ook voor Linguet en de zijnen was vrijheid het sleutelbegrip in de politieke filosofie. Linguets vrijheidsbegrip was echter rijkelijk abstract: hij stond een terugkeer naar een vrije natuurstaat voor waarvan de mens door een absolutistische tirannie en een gedegenereerde cultuur vervreemd was geraakt. Hoe anders het begrip vrijheid in de Republiek werd opgevat, blijkt uit de verdediging van Nassau la Lecq. Voor hem betekende vrijheid allereerst rechtsbescherming en hij wierp Linguet dan ook de retorische vraag voor de voeten of Frankrijk ‘met zijn Bastille, galijen en lettres de cachet’ nu wel zo'n toonbeeld van vrijheid was.[7]

De begripsverwarring tussen Linguet en Nassau la Lecq illustreert hoe elders in Europa vertrouwde begrippen uit het republikeinse idioom een nieuwe inhoud hadden gekregen en ingezet werden ten behoeve van nieuwe idealen. Die nieuwe idealen vertoonden overigens onderling weer grote verschillen. Stonden in het Franse discours abstracte principes als volledige vrijheid ten opzichte van een absoluut vorst en volkomen gelijkheid in het middelpunt, in Engeland was het debat concreter en concentreerde zich op de relatie tussen vrijheid en de macht van het volk. Dit was een probleem waar men zich in de Republiek, zoals we hebben gezien, niet serieus mee bezighield, en in dat opzicht was de Engelse kritiek terecht. Met zijn Lagerhuis kende Engeland natuurlijk al een lange traditie van volksvertegenwoordiging. In de vroege achttiende eeuw was de soevereiniteit van het parlement naast de koning in ieder geval boven elke twijfel verheven geraakt. Het lidmaatschap van het Lagerhuis was echter het privilege van de landbezitters. In de loop van de eeuw trad een belangrijke verschuiving op: in de publieke discussie kwam het zwaartepunt nu bij de soevereiniteit van het volk te liggen en werd een brede representatie in het Lagerhuis bepleit. Deze idee kwam in het bijzonder voort uit de debatten rond de belastingheffing in de Amerikaanse koloniën. Daar was immers het credo geformuleerd dat het betalen van belasting en vertegenwoordigd zijn logisch met elkaar verbonden waren. Minstens zo belangrijk was dat er aan de beslotenheid van de politiek getornd werd. Het bespelen van de publieke opinie werd deel van het politieke handwerk, waarbij commercialisering niet werd geschuwd. Alle mogelijke soorten lectuur werden benut om politieke boodschappen aan de man te brengen en rond 1770 werden zelfs koekblijkes opgetooid met politieke leuzen.

Vernieuwende politieke theorievorming begeleidde dit proces. Een mijlpaal was de publicatie in 1768 van Joseph Priestley's *Essay on the first principles of government and the nature of political, civil, and religious government*. Hierin maakte Priestley voor het eerst een

scherp onderscheid tussen politieke en burgerlijke vrijheid, begrippen die in het corporatief gekleurde taalgebruik van het Nederlandse republikanisme onbekommerd door elkaar heen werden gebruikt. Burgerlijke vrijheid garandeerde bescherming van leven en bezit en verschafte elk individu het recht op zelfstandige intellectuele ontplooiing. Politieke vrijheid had uitsluitend betrekking op politieke rechten als kiesrecht en het recht gekozen te worden. Daarmee werden de vrijheid van het individu en de regeringsvorm van het land waarin dat idee leefde analytisch gescheiden. Het Nederlandse republikanisme berustte juist op een identificatie van beide met elkaar.

De geschriften waarin deze gedachten in Frankrijk en Engeland waren neergelegd, werden ook in de Nederlandse Republiek geïmporteerd, vertaald en herdrukt, met name in de jaren zeventig. In tijdschriften als de *Borger* en de *Staatsman* werden ze zelfs enthousiast van commentaar voorzien. Er was dus sprake van enige politieke reflectie. Tot een breed debat kwam het echter niet. Daarvan kon pas sprake zijn toen de Nederlandse burger besefte dat het systeem van informele participerende democratie weliswaar voldeed op lokaal niveau, maar volstrekt ontoereikend was om natiebrede maatschappelijke hervormingen van de grond te brengen.

Vanaf 1770 bleek de tevredenheid over de Nederlandse 'burgerstaat' dus steeds minder gerechtvaardigd. Het juridisch burgerschap dat als grondslag van de maatschappelijke ordening had gefungeerd, werd door de sociaal-economische realiteiten ondermijnd. De klassieke medezeggenschapsvormen bleken niet toereikend om grote problemen aan te pakken en tenslotte bleek de vrijheid waarop de burgers zo trots waren maar een deel van het politieke spectrum te dekken. Het uit de Oudheid daterende voorbeeld van de *civis romanus*, waarmee de Nederlandse burgers zich zo lang hadden kunnen identificeren, was verbleekt en voldeed niet meer voor iedereen. Dit besef werd nog geaccentueerd door een buitengewoon belangrijke discussie, waarvan de inzet het probleem van de ideale burger was. Hierover handelt hoofdstuk 11.

Eindnoten:

1 Wigeri, 'Antwoord op de vraag', 3.
2 *Ontwerp van Constitutie*, I, 191.
3 [De Beaufort], *Verhandeling van de vryheit*, 30.
4 *Nederlandsche spectator*, nr. 218.
5 Stijl, *Opkomst en bloei*, 662.
6 Engelberts, *Verdediging van de eer*, 53-55.
7 Nassau la Lecq, *De staatsman*, aangehaald bij Klein, *Patriots republikanisme*, 38.

11 Een nieuw burgerideaal

> Zoo lang elke burger zedelijk goed denkt en handelt heeft hij van de Maatschappij niets te vreezen. Zoo lang hij zijne voorregten niet misbruikt, zullen zij hem niet ontnoomen worden. Eigenbelang, maar een zeer geoorloofd eigenbelang, moet derhalve een ieder opwekken de kracht der Wet te schragen, door eigene zedelijkheid. Elke schraging van Wet en orde door eigen zedelijkheid, is derhalve, in den eigenlijksten zin, niet anders dan een dienst, welken de mens zich zelven bewijst.

Toen de Amsterdamse lutherse predikant George Hendrik Lagers in 1815 de eerste algemene vergadering van het Nut na de vestiging van het koninkrijk mocht openen, had hij geen beter thema kunnen bedenken dan de morele plichten van de burger. Lagers belichtte in zijn verhandeling de immense maatschappelijke betekenis van de ideeën die daarover gedurende de afgelopen decennia te berde waren gebracht, maar op zichzelf was de verbinding van burgerschap aan moraal niets nieuws. De Beaufort had immers ook al hoge zedelijke eisen aan kandidaten voor het regentschap gesteld, en hij deed dat op zijn beurt in navolging van Aristoteles. De meest invloedrijke verwoording van het klassieke morele burgerschap is echter te vinden bij Cicero. Cicero leefde in de nadagen van de Romeinse Republiek en zijn geschriften vormen een nog steeds lezenswaardige analyse van de kwaliteiten waarover de burger in een stedelijke omgeving dient te beschikken. In zijn visie was de stadsrepubliek een bijzonder kwetsbare constructie, die alleen door deugdzaam gedrag van haar burgers in stand kon worden gehouden. Die deugd, *virtus*, houdt voor Cicero in de eerste plaats de bereidheid in om privé-belangen op te offeren aan het algemeen nut. Groot belang hecht hij in dit kader aan een zorgvuldige opvoeding, waarvan in ieder geval onderwijs in de filosofie, de retorica en de geschiedenis deel moest uitmaken. Cicero's doelgroep was de elite. Hij was uitsluitend geïnteresseerd in dat deel van de Romeinse bevolking dat politieke invloed had. Die politieke bovenlaag diende voortdurend van de noodzaak van moreel verantwoord burgerlijk gedrag doordrongen te worden.

Het betoog van George Lagers laat zien dat omstreeks 1800 het denken over moreel burgerschap ingrijpend was veranderd. Inmiddels was het een algemeen aanvaarde gedachte dat niet alleen de elite, maar elk mens de maatschappelijke orde door zijn gedrag diende te schragen. Maar niet alleen sociaal was de reikwijdte van moreel burgerschap dramatisch vergroot. Werd tot ver in de achttiende eeuw moreel burgerschap vooral gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor het ingewikkelde leven in de stedelijke samenleving, rond 1800 was het inzicht gegroeid dat geen enkele staat het zonder burgerlijke moraliteit kon stellen.

Vroegmoderne opvattingen over moreel burgerschap

Het klassieke ideaal van de deugdzame burger heeft nog gedurende het gehele *ancien régime* bestaan. Wel was het al in de late Middeleeuwen aangevuld met allerlei contemporaine idealen zoals die waren verwoord in literatuur, rederijkerstoneel en stadsgeschiedschrijving. Deze actualisering van de ciceroniaanse opvattingen, die zich ook in de stadscultuur van de lage landen omstreeks 1500 voltrok, is vaak opgevat als de oorsprong van de Nederlandse burgerlijke waarden. Er zou al in de late Middeleeuwen sprake zijn geweest van een zelfbewuste burgerklasse, die een eigen beschavingsideaal had ontwikkeld dat ze met verve aan de rest van de stedelijke bevolking probeerde op te leggen. Met deze constructie van een laatmiddeleeuws burgerlijk beschavingsoffensief werd als het ware de voorgeschiedenis gegeven van de succesvolle burgerlijke cultuur van de zeventiende eeuw zoals die door Huizinga en Schama ten tonele is gevoerd. De Nederlandse burgerlijkheid, met de haar kenmerkende reinheid, netheid, eenvoud en vlijt, moed en godsvrucht, is daarmee tot een historische constante gemaakt. Vanaf de stadscultuur van de late Middeleeuwen tot aan de filmkeuring van de jaren vijftig van de twintigste eeuw zouden volgens deze voorstelling van zaken burgerlijke elites bij voortduring in de slag zijn geweest om een praktisch onveranderlijke burgerlijke waardenschaal aan een onwillige onderlaag op te leggen.

Tegen deze interpretatie valt wel het een en ander in te brengen. Het vroegmoderne burgerlijke normenpatroon was geen poging om de gehele stedelijke samenleving voor deze morele waarden te winnen. Als men in de late Middeleeuwen het woord burgerlijk al in de mond neemt dan moeten we dat niet in negentiende-eeuwse sociale zin opvatten. Het ging om het gedrag van stedelijke burgers in juridische zin, van dat deel van de stadsbevolking dat iets te verliezen had. Dit wil niet zeggen dat er in de vroegmoderne tijd geen enkel beschavingsoffensief was. Dat was er wel degelijk. Het had zijn oorsprong echter niet in de stadscultuur maar wortelde in de Reformatie en de Contrareformatie. Het ging de vroegmoderne predikers van de nieuwe religieuze sensibiliteit - en dat geldt het protestantisme, het katholicisme en de vele vormen van religieus dissenterdom - er niet om het stadsleven op een hoger plan te brengen. Ze streefden naar de realisatie van een morele christengemeenschap als voorbereiding op en afspiegeling van het koninkrijk Gods. Er zijn zonder meer verbanden en overeenkomsten aan te wijzen tussen de morele normen van het reformatorisch en contrareformatorisch offensief en die van het uiteindelijk uit de klassieke Oudheid afkomstige stedelijke waardenpatroon. Dat betekent echter nog niet dat het kersteningsoffensief van de reformatorische moraalpredikers met de verbreiding van moreel burgerschap mag worden gelijk gesteld.

Het op Cicero en Aristoteles teruggaande Nederlandse ideaal van de deugdzame burger kan daarom niet als een ahistorische constante worden gezien, maar was voortdurend aan transformaties onderhevig. De meest ingrijpende herijking van dat ideaal vond plaats in de achttiende eeuw toen het verschijnsel samenleving - als conglomeraat van burgers - opnieuw doordacht werd maar nu fundamenteel veranderbaar werd geacht.

De achttiende eeuw

De eerste keer dat we de contouren van een modern moreel burgerschap van typisch Nederlandse snit aantreffen, zij het nog weinig precies, is in Justus van Effens *Hollandsche spectator*. Van Effen zijn we eerder al tegengekomen als vroege cultuurfilosoof, als beoefenaar *avant la lettre* van de vergelijkende beschavingsstudie en als pleitbezorger van een onvervalst republikeins beschavingstype dat gunstig afstak bij wat elders in Europa, met name in Frankrijk, werd gehuldigd. Het ideaal van de Nederlandse burger dat Van Effen voor ogen stond, lijkt in hoge mate gemodelleerd naar de persoon van de zeventiendeeeuwse auteur Jacob Cats - of misschien moeten we zeggen: Van Effen maakte zijn ideaal tot historische werkelijkheid door het op Cats te projecteren. Cats, zo zegt hij, was

> van eene ouderwetse ongevynsde eenvoudigheid; men kend hem voor een trouw Vaderlander, een gedienstig vriend, een kuisch Minnaar, een deftig [=zedig] en teder gemaal en huisvader, en dit alles is in hem gestaafd en vercierd met eene standvastige, en altyd tot groter volmaaktheid strevende Godsvrugt.[1]

Opmerkelijk is dat Van Effen in zijn karakterisering van Cats morele ingrediënten uit christelijke en humanistische vertogen over de burger vanaf de late Middeleeuwen tot aan de zeventiende eeuw, ineen laat vloeien in een normatief beeld van de Nederlander als drager van een hoogwaardige vaderlandse en burgerlijke beschaving. Voordien hadden die ingrediënten nooit in samenhang een norm voor Nederlandse burgerdeugd opgeleverd, hoogstens hadden ze als partiële verschijningsvormen daarvan gediend, bestemd voor nu eens een christelijke en dan weer een stedelijke context. Bij Van Effen lijkt de Nederlander een burger te zijn geworden, los van de vraag of hij in een stedelijke omgeving woonde of over stedelijk burgerrecht beschikte.

Op het eerste gezicht is het misschien merkwaardig dat Van Effen bij zijn schets van typisch Nederlands moreel burgerschap een beroep doet op een zeventiende-eeuws voorbeeld als Cats. De verklaring is te vinden in Van Effens bezorgdheid over de symptomen van achteruitgang die hij omstreeks 1730 in de Republiek had waargenomen. In die context krijgt zijn onderstreping van Cats' deugden haar werkelijke betekenis. Zijn *Hollandsche spectator* diende als vehikel voor de verklaring van het Nederlandse tekortschieten vergeleken bij de prestaties van met name Engeland en Frankrijk. Van Effen wilde zijn tijdgenoten een spiegel voorhouden, wilde ze aansporen hun achterstand op de omringende en vergelijkenderwijs veel sneller expanderende naties weer goed te maken. Als voornaamste bron van het kwaad zag hij de Franse gewoonten en gebruiken die vooral in leidende kringen in de Republiek omarmd werden, en hij schildert die dan ook als verderfelijk en on-Nederlands aristocratisch af. Als medicijn daartegen schiep hij een nieuw burgerlijk beeld van Cats dat zijn eigen lezerspubliek kon inspireren terug te keren naar het vermeende pad der vaderen. Cats als dichter van de eenvoud leverde immers uitstekende munitie om de neiging tot Frans geïnspireerde hoogdravendheid, die Van Effen in zijn eigen tijd meende waar te nemen, onder vuur te nemen.

Wanneer we Van Effen, zoals de geschiedschrijving vaak gedaan heeft, burgerlijke zelfingenomenheid, gezapigheid en tevredenheid met de bestaande toestand verwijten,

miskennen we de zorg over de toekomst van de Republiek die Nederlandse intellectuelen begon te besluipen en waarvan Van Effen als de eerste invloedrijke spreekbuis kan worden beschouwd. We zien dan tevens zijn volstrekt originele bijdrage aan de vaderlandse cultuurkritiek over het hoofd. Met zijn zorg over de stagnerende expansie van de Republiek, met zijn angst voor de opmars van een Frans aristocratisch beschavingsideaal en vooral met zijn creatieve uitvinding van een ogenschijnlijk authentieke Nederlandse burgermoraal die verre superieur was aan de Franse aristocratische zeden, is Van Effen de grondlegger van een specifiek Nederlandse versie van het moreel burgerschap.

Van Effens beschouwingen vormden allerminst het begin van een brede discussie over de plaats en de functie van de burger in de Republiek. Dat debat zou pas - maar dan ook met grote inzet - worden gevoerd in de tweede helft van de eeuw. Pas toen zou uit de versmelting van halfbewuste traditionele noties over burgerlijke moraliteit met een steeds groeiende zorg over de positie van de Republiek een nu nog herkenbare visie op burgerdeugd ontstaan, die zowel vaderlandse als universele trekken bezat. Die zorg was in hoge mate versterkt door de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740-1748, waarin de Republiek tegen haar wil betrokken raakte. Haar penibele positie, zowel op het Europese politieke toneel als op economisch gebied, werd nu overduidelijk zichtbaar. Het ongelukkige verloop van de krijgshandelingen, dat Nederland op de rand van totale verovering door Frankrijk bracht, leidde tot de roep om hervormingen, vervolgens tot revolutie en uiteindelijk tot de verheffing van Oranje. Deze gebeurtenissen brachten een discussie over de economische en buitenlandspolitieke positie van de Republiek op gang die de dwingende achtergrond zou blijven van het publieke debat over het Nederlands burgerschap. Het is vooral in het licht van deze discussie dat Van Effens nog voorlopige diagnose haar volle gewicht krijgt. Ook de tijdgenoten zagen dat zo. De Nederlandse journalistiek van de tweede helft van de achttiende eeuw beschouwde Van Effens *Hollandsche spectator* niet alleen als het grote voorbeeld, ze bouwden ook voort op zijn analyses en brachten die nu onder in een samenhangende visie op de problemen van de Republiek, waarin de positie van de burger in het middelpunt stond.

De discussie kwam op gang in verhandelingen van genootschappen als het Stolpiaansch Legaat en Teylers Eerste Genootschap en in tijdschriften als de *Vaderlandsche letter-oefeningen*. Hier werd de relatie tussen godsdienst, deugd, passies en burgerlijke maatschappij opnieuw aan een onderzoek onderworpen. De gedachtevorming werd gestimuleerd door de receptie van rivaliserende ideeën van schrijvers als Shaftesbury, Frances Hutcheson, Thomas Reid en James Beattie enerzijds en Duitse auteurs als Leibniz en Wolff anderzijds, die in de Republiek tot een wonderlijke eclectische synthese werden aaneengesmeed. Dit publieke debat resulteerde in een grondige modernisering van het morele burgerbegrip. Naast het klassieke republikeinse ideaal van een politieke elite, waarin deugd stond voor belangeloze dienstbaarheid aan de staat en de bereidheid ook gewapenderhand die staat te verdedigen, en zijn door de vroegmoderne stadscultuur gekleurde verschijningsvormen, kwam nu een filosofisch gefundeerd alternatief te staan. Hierin kreeg het concept deugd een nieuwe invulling die beter was toegesneden op de hoogontwikkelde, commerciële en stedelijke samenleving die de Republiek eigenlijk was.

De spectatoriale boodschap

De belangrijkste verspreidingskanalen voor dit gedachtegoed zijn misschien wel de spectators geweest, een genre weekbladen met titels als de *Philosooph*, de *Rhapsodist* en de *Borger*, die we al eerder zijn tegengekomen en die in de historische vakliteratuur tot nu toe als burgerlijk genre bij uitstek zijn getypeerd. We zijn daarmee midden in een paradox beland. De kwalificatie dateert uit de negentiende eeuw, niet toevallig de periode waarin de burgerij, gedefinieerd als sociale groep, bezig was haar greep op de economische en culturele wereld te verstevigen, in de verwachting dat ooit een tijdperk van onbelemmerde burgerheerschappij zou aanbreken. In de toenmalige geschiedschrijving werden gebeurtenissen uit het verleden min of meer doelbewust geordend vanuit dat ideële toekomstbeeld: de spectator was een burgerlijk genre omdat het de waarden vertolkte die in de negentiende eeuw als essentieel voor de eigentijdse burgersamenleving werden beschouwd. We mogen daar echter allerminst uit afleiden dat de spectator door en voor burgers werd geschreven. De werkelijkheid was ingewikkelder.

Wat de spectator deed was een nieuw burgerideaal scheppen en verbreiden. Dit nieuwe ideaal ontleende zijn kracht echter in het geheel niet aan de sociale groepen die in de standaardgeschiedschrijving als de emanciperende maatschappelijke lagen worden aangeduid. De producenten en lezers van de spectators moeten voor een belangrijk deel, zij het niet uitsluitend, in de top van de sociale piramide worden gezocht. We hebben al eerder gezien dat het achttiende-eeuwse publiek grafisch kan worden voorgesteld als een wortel die een groot deel van de top van de sociale piramide vulde maar met zijn punt tot diep daaronder reikte. Toegepast op het burgerideaal betekent dit dat niet de achttiende-eeuwse burger in de latere sociale betekenis hier zijn eigen ideologie creëerde, maar dat gevestigde culturele elites, aangevuld met andere deelnemers, zich opwierpen tot pleitbezorgers van een nieuwe burgerlijke identiteit van puur Nederlandse snit. Aanvankelijk had men nog allerminst de missionaire aspiratie om de voltallige toenmalige burgerij, laat staan de bevolking als geheel, in dit ideaal te betrekken. Ze hadden vooral een gecultiveerd en weldenkend publiek van belangstellende lezers, denkers en schrijvers op het oog. De spectator moet daarom niet als de spreekbuis van een zich emanciperende groep worden beschouwd. De spectator is het medium waarin de achttiende-eeuwse culturele elite zich manifesteert als de nieuwe morele burger.

Centraal in het spectatoriale debat over het morele burgerschap stonden de mechanismen van het menselijk gedrag. Inzet hierbij was vooral de vraag in hoeverre de problemen waarmee de Republiek te kampen had terug te voeren waren op een gebrekkige beheersing van de menselijke passies en emoties, doorgaans aangeduid met termen als hartstochten, driften en begeerten. De schrijvers zochten hiermee aansluiting bij de klassieke erfenis waarin emoties als ongewenste verstoringen van de gemoedsrust werden beschouwd. Zij gaven die klassieke erfenis echter een nieuwe dimensie en beoordeelden passies en emoties niet meer uitsluitend negatief. In hun visie maakte het emotionele leven eveneens deel uit van Gods harmonische schepping en was het dus ook doelmatig. Deze wending was te danken aan de fysicotheologische traditie, die aan al het geschapene een nuttige functie toekende. Net zoals ogenschijnlijk schadelijke diersoorten als de houtworm nuttig waren omdat ze uiteindelijk de houthakkers aan een bestaan hielpen, hadden ook emoties als boosheid en ijdelheid zin.

Men moest ze serieus nemen en een plaats geven in een evenwichtig menselijk gedragspatroon. Voorwaarde was echter wel dat ze onder controle werden gehouden.

Dit controlevraagstuk hield direct verband met een ander klassiek debat: dat over de wisselwerking tussen lichaam en ziel. Sinds de introductie van de ideeën van Descartes in de zeventiende eeuw had deze discussie aan actualiteit gewonnen. Volgens Descartes - en tot ver in de achttiende eeuw ontleenden vele denkers hun premissen nog aan deze filosoof - waren materie en geest strikt gescheiden. In de spectatoriale pers werd hier krachtig stelling tegen genomen. Volgens de spectators was zo'n scheiding van lichaam en geest strijdig met de ervaring. Ze verwezen hiervoor onder meer naar de klassieke humoraalpathologie, volgens welke een overmaat aan bepaalde lichaamsvochten - met name de gal had deze functie - de gemoedsrust ernstig kon aantasten. Geestelijke inspanning kon deze fysiek geïnduceerde emoties echter in toom houden. Analoog hieraan, zo werd nu betoogd, konden de emoties in goede banen worden geleid door rede en deugd en daarop gebaseerde gedragscodes.

Ook toen in de tweede helft van de achttiende eeuw de klassieke humoraalpathologie concurrentie kreeg van neurofysiologische modellen, bleven de spectators hameren op de noodzaak lichamelijke affecten met behulp van culturele codes in bedwang te houden. Gewapend met deze inzichten pakten de spectators de twee problemen aan waarmee ze werden geconfronteerd: allereerst dat van de stilstand en achteruitgang van de Republiek, dat ze hadden gediagnosticeerd als een tekort aan emotionele controle; vervolgens dat van de modernisering van de klassieke moraalfilosofie, die moest worden aangepast aan het moderne stadsleven. De spectatoriale pers van de achttiende eeuw laat zich dan ook lezen als een gigantisch reservoir van psychologische casuïstiek waaruit een verantwoorde burgerlijke gedragscode kon worden afgeleid. Een bescheiden galerij van in de spectatoriale pers geanalyseerde gedragstypen kan deze stelling nader illustreren.

Nogal wat zonden die in de nieuwe Nederlandse burgercode geen pas gaven, waren volgens de spectatoriale pers seksueel getint. Vaak moesten in dit verband de ‘saletjuffer’ of de ‘coquette’ het ontgelden. Zij etaleerden maatschappelijk onaanvaardbare gedragingen als eigenliefde, pronkzucht, eerzucht, heerszucht en jaloezie. Dergelijke kwalijke eigenschappen waren het gevolg van een onvoldoende beheersing van de emoties, of zoals de *Philantrope* het onder woorden bracht:

> [het zijn alle] hoedanigheden (...) die eyndelijk een onbepaalt en onweerstaanbaar gezag over het gemoed voeren, dat alle deugdzaame en verstandige neigingen onderdrukt en uitbluscht.[2]

Daarbij wordt echter telkens weer beklemtoond dat de meeste van deze emoties op zichzelf niet schadelijk zijn. Eigenliefde is nu eenmaal absoluut noodzakelijk voor het zelfbehoud en ligt zelfs vaak ten grondslag aan goede daden. Ook pronkzucht is niet per definitie verkeerd. De natuur heeft de mens nu eenmaal de mogelijkheid geschonken zintuiglijke genoegens te ondergaan en prikkeling van de zintuigen is heilzaam. Wat vermeden moet worden zijn de excessen.

Ook mannen moesten eraan geloven. Een geliefd doelwit waren de zogenaamde ‘petitmaîtres’ en ‘lichtmissen’. Ondeugden van de ‘petit-maître’ waren zijn grote voorliefde voor

vrouwen, zijn galant gedrag, oppervlakkige conversatie en een ontoelaatbare gevoeligheid voor de mode. Had de ‘petit-maître’ onmiskenbaar verwijfde trekken, zijn tegenpool de lichtmis, de achttiende-eeuwse equivalent van de echte vent, moest het evenzeer ontgelden. Zuipen, gokken, vrouwen versieren - kortom de lichtmis is een persoon die zijn seksuele driften niet onder controle heeft. In hetzelfde licht bezag men de ‘sodomieten’, zoals de achttiende-eeuwer homoseksuelen aanduidde.

Het is duidelijk dat voor de spectatoriale beschouwers de ‘coquette’, de ‘petit-maître’, de lichtmis en de sodomiet vergelijkbare typen waren. Hun gedragingen werden aan de kaak gesteld als on-Nederlands en gepresenteerd als de resultante van het sluipende proces van verfransing. Zo werd een verband gelegd met het historisch beschavingsmodel dat Van Effen in zijn *Hollandsche spectator* had geïntroduceerd. Het resultaat was een invloedrijk discourstype waarin de navolging van Franse, aristocratische, losse en oppervlakkige zeden als de oorzaak van de achteruitgang van het zedelijk peil van de Nederlander werd opgevat. De bezorgdheid over de verfransing in de Nederlandse context van de achttiende eeuw had - anders dan de oudere historiografie vaak heeft gesteld - dan ook niet in de eerste plaats betrekking op Franse conversatie of een voorliefde voor Franse tuinaanleg, kleding, muziek, literatuur of architectuur. Frankrijk was in de achttiende eeuw nu eenmaal een cultureel toonaangevende natie en de spectatoriale auteurs stelden zulke gewoonten en voorkeuren alleen ter discussie voorzover die gepaard gingen met een snobistisch dédain voor wat Nederland zelf te bieden had. Veel fundamenteler was het bezwaar tegen levensvormen die volgens de spectators de Nederlandse burgerlijke samenleving ondermijnden. Franse aristocratische mores, inclusief seksueel libertinisme, waren toegesneden op een totaal andere omgeving, op het hof, op het landgoed of op de salon en vormden daarom een wezenlijke bedreiging voor de Nederlandse republikeinse samenleving. Elitaire praalzucht en neerbuigend gedrag waren niet passend in een moderne commerciële, stedelijke samenleving waarin sociaal contact tussen regent en burger, voortdurend overleg en compromisbereidheid van levensbelang waren. Voor de spectators was verfransing een sleutelbegrip in het discours waarin de intense bezorgdheid over de toekomst van de Republiek vorm kreeg. Als remedie propageerden de een burgerlijke gedragscode die de fragiele sociale verhoudingen in de moderne commerciële republikeinse samenleving in stand zou houden.

Niet alle kwaad kwam overigens van buiten. Ook de Nederlandse samenleving zelf produceerde ondeugden. Spilzucht zoals de lichtmis tentoonspreidde mocht dan nadelig zijn, vrekkigheid was maatschappelijk net zo min aanvaardbaar. Verlangen naar bestaanszekerheid en zelfs het streven naar rijkdom beschouwde de spectator als toelaatbare emoties. Die behoefte moest echter - zo stelde de *Kosmopoliet* - ‘gemaatigd en bestuurd worden, opdat zy niet ontaarte in eene onrustige drift, die ten hoogste verderfelyk is voor onze zedelyken welstand’.[3] De door rede en deugd beheerste verschijningsvorm van het verlangen naar rijkdom is de spaarzaamheid. Spaarzaamheid als beheerste welvaartsbehoefte werd daarmee voor de spectator een typisch Nederlandse deugd bij uitstek.

Een andere Nederlandse ondeugd die in de ogen van de spectatoriale journalist bestrijding verdiende was de religieuze dweperij. Kleinere religieuze groeperingen als de hernhutters en de quakers kregen wel eens een veeg uit de pan, maar het heersende gereformeerde protestantisme en de diverse orthodoxe stromingen hierbinnen moesten het het

zwaarst ontgelden. *Bête noire* bij uitstek waren de piëtisten en alle groeperingen die de innerlijke geloofservaring een centrale plaats toekenden en met de bevindelijken gelijkgeschakeld konden worden. Volgens de spectator leidde het gebrek aan emotiebeheersing in godsdienstige zaken tot twee kwaden die een deugdzaam burger geen pas gaven: dweperij en intolerantie. Een 'hartstogtelyke Godsdienstigheid' zoals de *Onderzoeker* het noemde, wees praktisch altijd op een overheersing van door het lichaam gestuurde emoties en moest koste wat het kost bestreden worden. Niet eens zozeer omdat lijders aan dit affect zichzelf het leven zuur maakten, maar vooral omdat de gevolgen ervan sociaal nadelig waren. Voor intolerantie gold *mutatis mutandis* hetzelfde. Bij mensen die over geloofszaken snel van de kook raakten, was de gal gestoord, wat onherroepelijk moest leiden tot onverdraagzaamheid en zelfs mensenhaat. De spectator stelde overigens in de eerste plaats de predikanten verantwoordelijk voor zulke aberraties: 'wee hen die onder hunne handen vervalt! - Want deze dweepers kunnen onder den schyn van Godsdienst de grootste wreedheden begaan'.[4]

Opmerkelijk genoeg richtte de spectatoriale pers haar pijlen nauwelijks op een voor de hand liggende omvangrijke religieuze minderheid als de katholieken. Daar lag overigens geen principiële tolerantie aan ten grondslag, maar veeleer de onwrikbare overtuiging dat het protestantisme het katholicisme veruit in de schaduw stelde. Voor de spectators was de leer van de kerk van Rome weinig meer dan een samenstel van diverse vormen van bijgeloof. Haar aanhangers situeerden zij doorgaans per definitie enkele treden lager op de beschavingsladder en daarmee vielen de roomsen buiten hun doelgroep. Het protestantisme was - als de redelijkste van alle godsdiensten - het verst gevorderd in beschaving. En in deze overtuiging ligt precies de verklaring waarom de spectatoriale pers de protestantse orthodoxie zo hard viel. Met een op manipulatie van de emoties van de gemeenteleden gerichte preektrant gooiden predikanten van deze richting nu precies te grabbel wat de glorie van het protestantisme had behoren te zijn: een ingewortelde redelijkheid en een immer zoeken naar het juiste midden. Nederlands gematigd protestantisme en echte burgerlijkheid werden zo geleidelijk, zonder volledig gelijkgeschakeld te worden, steeds meer in elkaars verlengde geplaatst.

De bestiering van het verstand

Aan de staalkaart van Nederlandse burgerlijke waarden van spectatoriale snit lag een patroon ten grondslag. Een in hun ogen consequente en zorgvuldige observatie leidde de spectatorschrijvers telkens weer tot de conclusie dat voor het voortbestaan van de Nederlandse Republiek een specifiek Nederlandse variant van burgerlijk gedrag onmisbaar was. Was immers niet de zeventiende-eeuwse bloei onlosmakelijk met die burgerlijk-republikeinse deugden verbonden? De Nederlanders moesten dus weer tot Nederlandse *burgers* worden opgevoed.

Nu was opvoeding van oudsher de standaardremedie tegen alle mogelijke verschijningsvormen van het menselijk tekort geweest. Ook Cicero's ideaal behelsde een opvoedingsprogramma. De opvoedingsboodschap van de spectator ontleende haar overtuigingskracht echter aan een reeks nieuwe opvattingen over opvoeding, sociaal gedrag en onderwijs, die alle nauw waren verbonden met de idee van de vervolmaakbaarheid van de

mens. Aan de wieg ervan stond John Locke met zijn *Some thoughts concerning education*. Kerngedachte in Locke's educatieve filosofie was de gedachte van de ‘tabula rasa’: de mens was bij geboorte een blanco blad papier, dat in de opvoeding beschreven werd. Dit was een revolutionaire zienswijze, die aan de opvoeding totaal nieuwe dimensies gaf. Tot dan toe had opvoeden in hoge mate in het teken gestaan van het uitroeien van aangeboren slechte neigingen, want - om het met een calvinistisch credo te formuleren - de mens is ‘tot alle kwaad geneigd’. Op basis van Locke's uitgangspunt moest niet bestrijding van het kwade maar aankweking van het goede begin- en eindpunt van de opvoeding zijn en dat legde de opvoeders een veel omvangrijker en verantwoordelijker taak op, maar ook een veel dankbaarder. Als de mens al tot de deugd vervolmaakbaar was, dan was het via de opvoeding. Kennis was volgens Locke de beste hulp op het pad der deugd. Een goede opvoeding diende daarom gericht te zijn op lezen, schrijven en het verwerven van inzicht in geschiedenis en natuurwetenschap. Dit waren nuttige, beschavende en deugdbevorderende vakken bij uitstek. Locke's ideeën werden al spoedig gemeengoed. Zijn boek werd overal vertaald en vele malen herdrukt. Eigenlijk ademt vrijwel elke opvoedkundige verhandeling uit de tweede helft van de achttiende eeuw zijn geest, ook al wordt hij niet met naam en toenaam genoemd. Hij mag de grootvader genoemd worden van zowel de *Emile* van Jean-Jacques Rousseau als van de werken van de in Duitsland zo invloedrijke filantropijnen.

Ook in de pedagogische opvattingen van de Nederlandse spectators schemert Locke voortdurend door. Wanneer de spectatorschrijver de opvoeding van de jeugd aan de orde stelt - en dat doet hij graag - gebeurt dat in de vertrouwde spectatoriale formule: uitgangspunt is een verslag van een typisch verkeerde praktijk waarvan hij getuige is geweest en vervolgens stelt hij, doorgaans in karakterologische termen, de diagnose om tenslotte het juiste alternatief te presenteren. In deze alternatieven worden de ideaalbeelden gecreëerd van de vier voornaamste pijlers van de opvoeding: moeders, vaders, school en lectuur. Voor elk onderzoekt de spectator de kloof tussen ideaal en werkelijkheid en de consequenties daarvan. En ook nu weer constateert hij zedelijke achteruitgang ten gevolge van verfransing en neergang van de Republiek ten gevolge van zedelijke achteruitgang.

Zo wordt de vader die zich slechts eenmaal per week, tijdens de zondagse maaltijd, met zijn kroost bezighoudt aan de schandpaal genageld. Een vader die zijn plichten kent neemt omstreeks het zesde levensjaar de opvoedingstaak van de moeder over. Hij selecteert eventuele gouverneurs, zoekt de juiste school uit en houdt zich minutieus met de lectuur van het kind bezig. Zijn verantwoordelijkheden strekten zich ook uit tot zijn dochters. Zo waarschuwt de spectator met regelmaat tegen de zogeheten Franse meisjeskostschool: wanneer men dochters alleen onderwijs laat geven in dansen, musiceren en borduren, moet men niet verbaasd zijn dat ze, eenmaal volwassen, niet meer met een Nederlandse burgerlijke levensstijl overweg kunnen. Ze aarden dan alleen nog maar in een adellijke omgeving met zedenverwildering als direct gevolg.

De vorming van het hart

Het nieuwe spectatoriale concept van de burger bevatte dus duidelijk cognitieve componenten. Een goede opvoeding en enige vertrouwdheid met wetenschap, geschiedenis en literatuur, samen te vatten als verlicht encyclopedisme, leverden de ontwikkeling die een

burgerlijk leven vereiste. Kennis alleen was echter niet voldoende, ook deugdzaam gedrag en een verfijnd gemoed waren nodig. Burgerlijke omgangsvormen behoorden niet het resultaat te zijn van het zich schikken naar lege conventies en loze regels, maar dienden door een authentieke sensibiliteit gestuurd te worden.

Dit appèl aan het oprechte en spontane gevoel past in wat wel de achttiende-eeuwse gevoelscultus wordt genoemd en waaraan in de literatuurgeschiedenis in het bijzonder de namen van Laurence Sterne, Jean-Jacques Rousseau, de jonge Goethe en, in Nederland, Rhijnvis Feith zijn verbonden. Zij wordt wel voorgesteld als in wezen een reactie op het rationalistische Verlichtingsdenken, een 'preromantiek' die al vooruitwijst naar de negentiende eeuw. Daarmee wordt echter miskend dat rede en gevoel altijd al complementair waren in het achttiende-eeuwse denken. Het waren beide faculteiten die de Schepper de mens had geschonken en die de mens waarlijk mens maakten - mits deze beide met elkaar in evenwicht hield. Deze gedachte vinden we ook terug in de spectatoriale pers; was de beheersing van het gevoel een *hot issue* voor de spectators, de verwerpelijkheid van ongevoeligheid was het evenzeer. Gevoelens als medelijden en mensenliefde zijn in de spectatoriale karaktergalerij sleutelbegrippen. Zo ziet de *Rhapsodist* medelijden als de motor van de menselijke samenleving:

> Naar maate nu deze hartstogt [= het medelijden] werkzaamer is onder eene Natie, naar maate elk lid van eene Staat zig, meer met andere leden, en met het geheel identifieert, bloeit de liefde voor het Vaderland, wordt het regt gehandhaafd, is het volk gevoeliger voor eer, en doet de stemme van het geweeten zich duidelijker hooren.[5]

De beste leerschool voor het verfijnen van het gevoel en voor een juist oordeel over de gepastheid van aandoeningen in alle mogelijke situaties was de kleine kring van gezin, vrienden, gezelschap en genootschap: in de onderlinge omgang en in conversatie kwamen de deelnemers tot gedeelde opvattingen en idealen en dankzij deze morele overeenstemming kwam de natuurlijke harmonie tot stand waartoe de mens was voorbestemd. Kortom, burgerdeugden waren het product van rede én gevoel, van 'common sense' en 'common sensibility'.

Ook al had het debat over de burgerdeugd in Nederland een eigen nationale kleur, het paste wel degelijk in een Europese discussie. Het spectatoriale tijdschrift was niet alleen qua vorm maar ook qua thematiek een internationaal verschijnsel. Zijn oorsprong lag, zoals al eerder opgemerkt, in Engeland, bij de *Tatler* en de *Spectator* van Joseph Addison en Richard Steele. Niet alleen de *Hollandsche spectator* van Justus van Effen was naar dit voorbeeld gemodelleerd - en naar hem weer de vele daaropvolgende Nederlandse spectators - maar ook de talloze Duitse *Moralische Wochenschrijften*. Ook Frankrijk heeft zijn spectators gehad maar een grote populariteit heeft het genre daar nooit gekend. De veronderstelling dringt zich op dat de sociale en politieke verhoudingen voor dit verschil verantwoordelijk zijn geweest. In Engeland, Duitsland en de Republiek had stedelijk burgerschap in de zeventiende en achttiende eeuw een veel grotere betekenis dan in Frankrijk, waar urbanisatie zich maar in beperkte mate had voorgedaan. Tot ver in de twintigste eeuw is 'platteland' het kenmerk van Frankrijk geweest en dat heeft duidelijk zijn invloed op de sociaal-politieke verhou-

dingen gehad. Het vorstelijk absolutisme had bovendien de toch al schaarse ruimte voor stedelijke, republikeinse idealen nog verder ingeperkt. In Frankrijk was de aristocratie bij uitstek de bondgenoot van het vorstelijk gezag geworden. Hoewel in grote delen van Duitsland absolutistische idealen en praktijken ook vele discipelen hadden gewonnen, was de stedelijke factor van grote betekenis gebleven. Vele Duitse rijkssteden bezaten een grote mate van zelfstandigheid en het lijkt dan ook geen toeval dat in de Duitse gebieden de *Moralische Wochenschriften* vooral een stedelijk fenomeen zijn geweest. We hebben eerder hetzelfde kunnen constateren met betrekking tot de Duitse genootschappelijkheid. Engeland was samen met de Republiek koploper in het verstedelijkingsproces geweest.

Ondanks de gemeenschappelijke stedelijke context hadden de debatten over moreel burgerschap in Duitsland, Engeland en de Republiek elk een eigen dimensie. De vorm die het burgerschap in Duitsland kreeg, was er vooral een die zich afzette tegen een in hofkringen toonaangevend adellijk beschavingsconcept. In Engeland leverde de spectatoriale pers een essentiële bijdrage aan de modernisering van de beschavingsidealen van de stedelijke elites na de Glorious Revolution van 1688 waarin vorst en adel er in de strijd om de macht stedelijke concurrentie bij hadden gekregen. In de Republiek was het burgerlijk beschavingsideaal van de spectators geprojecteerd in het roemrijke zestiende- en zeventiende-eeuwse verleden.

Het Nederlandse burgerdebat had meer raakvlakken met Europese thema's. Het maakte namelijk deel uit van de fundamentele achttiende-eeuwse modernisering van de klassieke moraalfilosofie die, tezamen met de christelijk-reformatorische ethiek, tot dat moment het denken over maatschappelijk gedrag had bepaald. In hoofdstuk 5 is al gebleken hoezeer het werk van Schotse denkers en schrijvers als Adam Smith voor die modernisering van belang is geweest. Het uitgangspunt van Smith was de klassieke stelling dat voor een geordende samenleving een redelijke beheersing van de passies noodzakelijk was. Van doorslaggevend belang was dat hij emoties als sympathie en medelijden als de grondslag voor alle sociale ontwikkeling aanwees. Voor Smith vervulde sympathie in de samenleving eenzelfde unieke en onmisbare rol als Newtons zwaartekracht in de natuur.

Zijn *Theory of moral sentiments*, waarin Smith deze stellingen verdedigde, vond in de Nederlandse spectatoriale en genootschapspers grote weerklank, ook al werd de auteur zelden zelf aangehaald. Directe beïnvloeding kan lang niet altijd worden aangetoond, maar uiteindelijk is dat ook minder relevant. Veel belangrijker is dat zowel de Nederlanders als de Schotten, Fransen en Engelsen, goeddeels gewapend met hetzelfde begrippenapparaat, probeerden universele problemen op te lossen die echter steeds meer een nationale dimensie hadden gekregen. Voor de Schotten bijvoorbeeld was de centrale vraag hoe het mogelijk was een deugdzaam burgerlijk leven te leiden in een samenleving die na de aansluiting bij Engeland in 1707 haar politieke zelfstandigheid en identiteit had verloren. De klassieke moraalfilosofie had immers geleerd dat alleen belangeloze politieke activiteit tot deugdzaamheid kon leiden. Uit de ontdekking van psychologische en cognitieve mechanismen die universeel menselijk leken, konden de Schotse filosofen echter de conclusie trekken dat rede en gevoel net zo belangrijk waren voor een deugdzaam bestaan als politieke activiteit.

Ook Nederland had zijn specifieke problemen en dus kregen de discussies over de nieuwe ideeën hier eigen accenten. Elders lag de nadruk op de overtuiging dat de beoefening van wetenschap en literatuur, informele sociabiliteit en conversatie in de brede betekenis

van het woord een acceptabel alternatief waren voor politieke participatie voor al degenen die een deugdzame burgerlijke levensstijl nastreefden. In de Nederlandse spectatoriale pers en in vele genootschapsverhandelingen lag dit idee besloten in de overtuiging dat de talloze Nederlandse burgers die geen actieve politieke functies vervulden evengoed een rol konden spelen in het herstel van de oude Republiek, als zij zich maar de verlichte idealen en ideeën eigen maakten. Op deze wijze kwam de verantwoordelijkheid voor het algemene welzijn, die voordien uitsluitend bij degenen had gelegen die daadwerkelijk aan het politieke bedrijf deelnamen, nu ook binnen het bereik van alle gezeten en gecultiveerde maar niet politiek actieve burgers. Morele vorming, intellectuele ontwikkeling en een gevoelig gemoed zouden de burger uiteindelijk in staat stellen om als burger in de brede zin van het woord, als *civis*, te functioneren.

Deze moreel-cognitieve invulling van het burgerbegrip kon des te gemakkelijker ingang vinden omdat ze naadloos aansloot bij de bestaande situatie. Ze leverde in feite de theoretische rechtvaardiging van de al langer gegroeide praktijk waarin de niet over politieke macht beschikkende burger de mogelijkheid had om langs culturele wegen als drukpers en vereniging of langs politieke wegen als het rekest, toch zijn invloed te laten gelden. Dit moreel-cognitieve burgerschapsideaal leverde - en dat is nieuw - bovendien een werkbaar model voor geleidelijke hervormingen. De burger nieuwe stijl bedenkt oplossingen voor maatschappelijke problemen en legt die oplossingen vervolgens bij de overheid neer. Een goed deel van de veelvormige genootschappelijke activiteit die in hoofdstuk 7 ten tonele is gevoerd, moet in deze context worden begrepen.

Cultuurkritiek

Internationaal ging het debat over het morele burgerschap gepaard met discussies over de nadelige effecten van de weelde, over de dreiging van een teveel aan beschaving en over de verkieslijkheid van een natuurlijke levensstijl. Ook intellectuelen uit de Republiek namen aan dit debat deel maar gaven hun diagnoses en oplossingen een nationale draai. Deze discussies worden doorgaans vooral met Rousseau geassocieerd, maar Rousseau was allerminst een eenling. Overal in Europa lieten cultuurcritici zich horen. Met name Franse en Schotse denkers hielden zich bezig met de vraag in hoeverre de geschiedenis van mens en maatschappij door ontwikkeling werd gekenmerkt en in hoeverre er duidelijk van elkaar te onderscheiden beschavingsstadia konden worden geïdentificeerd. Enerzijds waren zij ervan overtuigd dat de beschaving steeds verder voortschreed; anderzijds stelde het toegenomen inzicht in die ontwikkeling hen in staat vele gebreken in de beschaving aan te wijzen. Rousseau's bijdrage aan deze controverses was bijzonder radicaal. Hij zag de beschaving van zijn eigen tijd allereerst als gekenmerkt door weelde en gekunsteld gedrag en verwierp haar daarom integraal. Ertegenover stelde hij zijn speculatieve idealen over de ‘nobele wilde’ in zijn onbedorven, onschuldige natuurstaat: ‘Retournons à la Nature!’

De vooruitgang van de beschaving was een vast thema in de Nederlandse genootschappen en spectators en ook in de literatuur. Rousseau werd daarbij vaak uitgemaakt voor een overspannen idealist, een ‘dweeper’. Hieronymus van Alphen, gezaghebbend dichter en literatuurtheoreticus, schrijft met minachting over Rousseau's wilde die ‘niets nodig heeft,

dan voedsel, eene vrouw, en den slaap'.[6] De spectator de *Denker* maakt zich evenmin illusies over het geluk in de natuurstaat als hij zich voorstelt hoe

> den wilden Amerikaan in zijne bossen en moerassen alleen omzwervende, van de Burgerlijke Saamenlevinge beroofd, bijna niets van een beest verschille.[7]

Maar ook genuanceerder geluiden konden worden gehoord. De Utrechtse edelman De Perponcher stelde zich in zijn al eerder genoemde utopie *Rhapsodiën of het Leven van Altamont* (1775) voor hoe volksplantingen in veraf gelegen gebieden de beschaving een nieuwe kans konden geven. Zij zouden

> een klein volk tragten op te kweeken, dat door de beschaefdheid van 't ontwerp der natuur niet verwijderd werd. Een volk dat in deszelfs eenvoudigheid wijzer en gelukkiger zij dan de beschaefdste volken, met alle de groot opgeevende lessen hunner zwetsende wijsgeeren, en al den wijdschen toestel hunner weelde en pragt, nog immer worden konden.[8]

De *Philosooph* nam een middenpositie in:

> Ik wil gaarne erkennen, dat een ver gevorderden en beschaafden Staat der Maatschappy de Menschelyke Natuur zig in verscheide opzigten voordelig vertoont. De menigvuldige behoeften, welke de Weelde voortbrengt, geeven gelegenheid om hunne bekwaamheden in derzelver vervulling te doen blyken; Dit vermeerdert de Werkzaamheid en eene loffelyken Naaryver; Dit bevordert de fraaije Konsten, en, naar maate Deze zig vervolmaaken, wordt tevens de Smaak verbeterd: het Verstand breidt zich uit, en de Zeden worden Heuscher, Beschaafder, Vriendelyker. Maar al deze schynbaare verbeteringen worden dikwijls zo misbruikt dat zy geen wezenlyk genoegen aanbrengen.[9]

Deze analyses van de beschavingsdynamiek maken de ambiguïteit van het Nederlandse debat zichtbaar. Deze tweeslachtigheid had haar directe oorsprong in de visie op de historische ontwikkeling die in de Republiek gemeengoed was geworden. Aan de ene kant was men ervan overtuigd dat de politieke en economische achteruitgang sinds de zeventiende eeuw alleen met behulp van rede, deugd en beschaving kon worden gekeerd. Aan de andere kant had men wel degelijk oog voor de problemen die aan de moderne, eigentijdse cultuur kleefden. Dat blijkt alleen al uit het feit dat een groot deel van de spectatoriale cultuurkritiek juist aan het blootleggen daarvan gewijd was. Met Rousseau's kritiek op de Franse cultuur kon men het daarom ook moeiteloos eens zijn. Men was er immers van overtuigd dat de import van het Franse beschavingsmodel de grondslagen van de Nederlandse republikeinse samenleving ondermijnde. Maar Rousseau's primitivistische alternatief wekte weinig enthousiasme: hoe moest men zich een moderne 'burgerlijke Saamenleeving' voorstellen zonder kunsten en wetenschappen? Ook De Perponcher verbant de kunsten en wetenschappen niet uit Altamonts volksplanting; hij heeft er vertrouwen in dat bij een goede opvoeding uitwassen van de beschaving niet voorkomen. De zojuist aangehaalde passage uit zijn roman kan dan ook geïnterpreteerd worden in het licht van de gebruikelij-

ke positionering van Nederland tegenover Frankrijk: het kleine eenvoudige volk van Altamont staat model voor de Republiek en bij ‘de beschaefdste volken’ met hun ‘zwetsende wijsgeeren’ en hun opzichtig vertoon van ‘weelde en pragt’ zullen de tijdgenoten in de eerste plaats aan Frankrijk hebben gedacht. Weelde en pracht vormden in de Europese beschavingsdebatten een onderwerp op zichzelf. Al in de klassieke traditie werden luxe en overdaad beschouwd als het gevaarlijke gevolg van commercialisering van de samenleving. In de Republiek, die haar bloei juist aan handel en commercie te danken had en waar de koopman-burger als icoon van de nationale welvaart gold, kon men met deze visie uiteraard slecht uit de voeten. Een mogelijkheid was geweest de weelde als productieve kracht te beschouwen. Dat gebeurde trouwens ook: de van oorsprong Nederlandse auteur Bernard Mandeville had in zijn werk *The fable of the bees, or Private vices, public benefits* (1714) de weelde voorgesteld als kracht achter welvaart, cultuur en beschaving. Ook Franse auteurs als Diderot verdedigden dat standpunt.

In het Nederlandse publieke debat echter vond deze positieve waardering nauwelijks weerklank omdat weelde hier wel degelijk werd geassocieerd met achteruitgang. Die was echter niet te wijten aan commercialisering maar juist aan het verdwijnen daarvan. Commercialisering, zo was de gedachte, leidt tot welvaart maar wee het moment waarop de commercialisering stopt omdat de winst niet meer wordt geïnvesteerd maar geconsumeerd: dan slaat de welvaart om in weelde en de beschaving in decadentie. Met name vanaf 1770 bestond algemeen het gevoel dat dit keerpunt bereikt was. In vele verhandelingen wordt dan met een zekere eentonigheid gesignaleerd hoe in kringen der meest vermogenden maar ook al in de lagen daaronder het kapitaal wordt verspild aan huizen, tuinen, karossen, dienstpersoneel, kleding en nutteloze opsmuk. Dit was des te schadelijker omdat het grootste deel van die overdaad uit Frankrijk werd betrokken. Daarmee was de cirkel rond. De weelde was in alle opzichten Franse, aristocratische import en zij tastte niet alleen economisch maar ook moreel de Nederlandse burgerlijk-republikeinse samenleving aan in het hart.

In de meeste gevallen werd de oplossing van het probleem gezocht in het beproefde mechanisme van de zelfcontrole. Gematigde weelde en consumptie waren een stimulans voor de welvaart, excessen waren schadelijk. De meest lucide vertolkingen van dit middenstandpunt geven de journalist-uitgever Elie Luzac en de koopman-intellectueel Isaac de Pinto. Zij verhieven weelde tot een historische categorie, die zich onttrok aan absolute normen. Wat voor een achttiende-eeuwse Franse aristocraat als een productieve hoeveelheid weelde kon worden geduid, kon voor een Nederlandse burger schadelijk zijn. Het probleem van de achteruitgang kleurde daarmee ook de Nederlandse variant van de Europabrede cultuurkritiek.

Een ethische code zonder religie?

Internationale debatten kregen dus een nationale kleur en universele principes werden langs deze lijnen van relativistische kanttekeningen voorzien. Dit mechanisme deed zich ook voor bij de discussie over de vraag of een redelijke deugd voldoende was voor verantwoord menselijk handelen. In de atmosfeer van diepe teleurstelling direct na 1800, toen de democratische experimenten van de Bataafse Republiek goeddeels waren mislukt, de

'De Ouden Tyd' en 'De Nieuwe Tyd', ca. 1780.
Prenten uit een almanak (*mogelijk de* Naauwkeurige Hollandsche almanach).

Franse bondgenoten hun hoge rekeningen voor verleende militaire assistentie hadden gepresenteerd en de herinneringen aan de Europese gebeurtenissen van de laatste jaren nog getekend waren door slachtpartijen, staatsterreur en ellende, waren twijfels aan de toereikendheid van deugd en rede als grondslagen voor acceptabel menselijk gedrag heel begrijpelijk. Had de euforie over de onbegrensde mogelijkheden van hervormingen tijdens de Europese revoluties immers niet alleen maar ontgoocheling gebracht? Menig tijdschriftartikel van het jaar 1800 tamboereerde op dit thema. In de *Arke Noachs* van dat jaar werd bijvoorbeeld nog eens breed uitgemeten hoezeer de problemen van de tijd verbonden waren met een verlies aan morele spankracht. Alleen gezamenlijke trouwe kerkgang zowel van het 'vermogendste deel der natie' als van 'den gemenen man' vermag 'dien godsdienst te handhaven, die toch alleen in staat is ons boven de slagen van het noodlot te verheffen'.[10]

Dat nauwe verband tussen redelijke godsdienst en publieke deugd werd echter niet alleen gelegd in de donkere jaren rond 1800. Deze gedachte kon bogen op een lange traditie, die al rond 1770 een hoogtepunt vond in de zogenaamde Socratische Oorlog. Deze pennenstrijd was in 1768 uitgelokt door een roman van de Franse *philosophe* Marmontel, *Bélisaire*, die, zoals veel controversiële werken, was uitgegeven te Amsterdam. In *Bélisaire* wordt de vraag opgeworpen of heidenen als Socrates op grond van hun deugdzame leven ook recht hadden op een plaats in de hemel. Anders geformuleerd: waren christelijk zondebesef en de zorg over het leven na de dood wel noodzakelijk voor een deugdzaam burgerbestaan? Dit was een knuppel in het hoenderhok. Een paar jaar achtereen woedde er een heftige pamflettenoorlog waarin op den duur Jan en alleman meedebatteerde over de vraag of heidenen en atheïsten wel over een natuurlijk besef van normen en waarden beschikten. Vanzelfsprekend was dit voor orthodoxe gereformeerde predikanten een onverteerbare gedachte. Zij wierpen zich onder leiding van de Rotterdamse dominee Petrus Hofstede dan ook met grote felheid en weinig egards in de strijd. In 1771 kreeg het conflict nationale dimensies, toen het spectatoriale weekblad de *Rhapsodist* zich erin mengde. Zoals voor de meeste spectators was ook voor de *Rhapsodist* een in de rede verankerde deugd de kern van modern moreel burgerschap. Metafysische inspiratie was daarbij niet noodzakelijk. Ook de *Vaderlandsche letter-oefeningen* neigden naar dit standpunt. De orthodoxe partij sloeg terug met de uitgave van een eigen tijdschrift: de *Nederlandsche bibliotheek*. Dit alles leidde tot zoveel onrust dat de Staten van Holland zich in 1773 genoodzaakt voelden via een officieel plakkaat alle verdere twist te verbieden. Dit verbod betekende het einde van het openlijke geruzie, maar niet van het debat.

Het ging dan ook allerminst om een louter academische kwestie. Orthodoxe calvinisten zagen eveneens het verval om zich heen grijpen maar zij weten dit allereerst aan de toenemende invloed van het redelijke denken. Dat liet weinig ruimte voor de goddelijke genade en moest wel tot geloofsafval leiden. De achteruitgang was in hun ogen een teken dat God Zijn hand van de Republiek had afgetrokken. Het verlichte geloof in de deugd was voor hen een regelrechte ontkenning van het dogma van de fundamentele zondigheid van de mens. Het meer vooruitstrevende deel van de publieke-opinievormers was er daarentegen veel aan gelegen aannemelijk te maken dat het project van het nieuwe morele burgerschap wel degelijk haalbaar was. De meesten kozen daarbij voor een gulden middenweg waarin geloof en rede werden verzoend: de rede was een gave van de Schepper om een deugdzaam leven in overeenstemming met Zijn wil mogelijk te maken.

In de oudere geschiedschrijving is deze gematigde stellingname in het deugddebat van de jaren rond 1800 doorgaans geïnterpreteerd als de zoveelste aanwijzing dat een typisch Nederlands calvinisme het de intellectuelen hier onmogelijk maakte de stap naar een ethische code zonder God en religie te maken. Daarmee miste de Republiek de kans deel te hebben aan een van de grote verworvenheden van de achttiende eeuw: het creatieve atheïsme. Het zou echter verkeerd zijn te denken dat het elders in Europa wezenlijk anders was gesteld. Inderdaad zagen Duitse, Engelse en Franse *philosophes* als Kant, Hume en d'Holbach voor God geen enkele schragende ethische rol meer weggelegd. Toch waren het fundamentele atheïsme van d'Holbach of Hume en het scheppend agnosticisme van Kant in het Europa van de late achttiende eeuw geen populaire kwesties. Zelfs in de intellectuele kringen rond d'Holbach moest men de aanhangers van zijn leer met een lantaarntje zoeken en ook Voltaire bleef tot het eind van zijn dagen twijfelen of een door het christelijk geloof geïnspireerde helleangst niet noodzakelijk bleef om tenminste het gewone volk in toom te houden.

Dit betekent natuurlijk niet dat intellectueel Europa nog volledig gevangen zat in de dogma's van de christelijke ethiek. Het betekent wel dat het vraagstuk van de verhouding tussen rede, godsdienst en moraal in het Europa van de tweede helft van de achttiende eeuw als een serieus probleem werd gezien. Aan het debat hierover namen ook vele Nederlandse geleerden deel. Het disputeren over het verband tussen religie en moraliteit vond vooral in de genootschappen en de geleerde maatschappijen plaats. Met name het Haarlemse Teylers Tweede Genootschap, het Leidse Stolpiaansch Legaat en de Hollandsche Maatschappij hebben zich uitvoerig met deze kwestie beziggehouden. Hoeveel belang men eraan hechtte, blijkt wel uit de grote aantallen antwoorden die op prijsvragen op dit terrein binnenkwamen. Vaak kwamen op genootschapsprijsvragen nauwelijks of geen inzendingen binnen of werd geen van de antwoorden een bekroning waardig geacht. De prijsvragen over godsdienst en deugd leverden bijna altijd vele hoogwaardige inzendingen op en resulteerden dus ook bijna allemaal in een bekroning.

Het Europese debat bewoog zich tussen twee polen. Aan de ene kant stonden de rationalisten die meenden dat de rede in staat was onderscheid te maken tussen goed en kwaad. In Engeland waren dat vrijzinnige anglicanen als Samuel Clarke en politieke radicalen als Richard Price; in Duitsland waren de aanhangers van de ideeën van Leibniz en Wolff dezelfde opvatting toegedaan. Aan de andere kant stonden de empirisch georiënteerde *philosophes* die meenden dat de rationalisten begrippen en termen hopeloos met elkaar verwarden. Ze waren voornamelijk uit Engeland afkomstig. Voor auteurs als David Hume, Hutcheson en Adam Smith was het ondenkbaar dat het verstand verschil zou kunnen maken tussen goed en kwaad. Het vermogen dat onderscheid op het spoor te komen was volgens hen voorbehouden aan de zogenaamde *moral sense*, het al eerder besproken zesde zintuig, vergelijkbaar met reuk of smaak.

In de Republiek waren alle standpunten vertegenwoordigd maar de meeste aanhang genoot toch de theorie van de *moral sense*. Zij werd onder meer met verve gepropageerd door de uiterst productieve Allard Hulshoff, doopsgezind predikant te Amsterdam. Hulshoff was op dat moment een van de meest aansprekende filosofen in Nederland. Er ging dan ook bijna geen prijsvraag voorbij of hij nam eraan deel en niet zelden kwam hij ook als winnaar uit de bus. Maar Hulshoff had bekwame bondgenoten. Een van hen was de

Utrechtse hoogleraar wis- en natuurkunde J.F. Hennert, die zijn voorkeur voor de Britse filosofie niet onder stoelen of banken stak. Hennert was afkomstig uit Duitsland en had jarenlang in rationalistische wolffiaanse trant gedoceerd, maar rond 1780 bekeerde hij zich tot de empirische Schotse filosofen die, zoals hij het zelf uitdrukt

> het voetspoor van Locke volgen, en met de ondervinding en het gemeen menschen verstand raad pleegen: die dus afkerig zijn van al te afgetrokkene en vergezochte bespiegelingen, van fyne onderscheidingen, willekeurige Konst-Woorden, welke niet in de natuur der zaaken maar in de harssenen van grillige Menschen gegrond zijn, die gelijk de spinnen werken, haare webben uit het lighaam trekkende.[11]

Toch lieten de meeste Nederlandse auteurs, Hulshoff en Hennert incluis, de wolffiaanse, rationalistische inzichten niet geheel links liggen. Ze beproefden een opmerkelijke synthese van Duitse en Engelse ideeën en brachten een combinatie tot stand waarin door God geschonken, aangeboren zedelijke vermogens tezamen met verstandelijke inzichten verantwoordelijk waren voor een gelukkige samenleving. Geluk werd daarbij gedefinieerd als de staat van genoegen die het gevolg is van het juiste gebruik van redelijke en zedelijke vermogens.

De Nederlandse *philosophes* waren er in dit debat in geslaagd aannemelijk te maken dat een nieuwe morele burgercode conceptueel haalbaar was. Burgers waren in staat om de nieuwe idealen in praktijk te brengen en zo een bijdrage te leveren aan het geluk van de samenleving. Toch bleef de twijfel knagen of die combinatie van redelijke en zedelijke menselijke vermogens wel voldoende garantie bood voor deugdzaam gedrag. De opvattingen van Alexander Benjamin Fardon illustreren dit dilemma. Fardon, een Amsterdams koopman, rentenier en geroutineerd genootschapsdier, was een enthousiast prijsvraagdeelnemer. Hij won prijsvragen bij het Stolpiaansch Legaat, bij het Zeeuwsch Genootschap, bij de Hollandsche Maatschappij en bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het centrale thema in zijn werk waren de ontwikkeling en prediking van de nieuwe burgeridealen. Hij zag bevordering van de nieuwe burgermoraal als een absolute noodzaak. Nog net niet bepleitte hij de oprichting van weer een nieuw genootschap, maar wel stak hij de draak met het feit dat zo veel gezelschappen verbetering van hun poëzie klaarblijkelijk belangrijker vonden dan verbetering van de maatschappij. Hij hoopte dan ook dat

> van de menigte genootschappen in ons land, er veelligt wel één zyn zal, dat zich met dien taak belastte: het is te hoopen dat men er wel één zou vinden, wier Leden begreepen, dat het veel beeter is goede Burgers te maken, dan vaerzen te beschaven.[12]

Voor Fardon nu was het moeilijk voorstelbaar dat de mens uit eigen beweging altijd de keuze voor een zedelijk verantwoorde daad zou maken. Geloof in God, in het leven na de dood en een vorm van publieke godsdienstigheid waren daarom voor een deugdzame samenleving onmisbaar:

> De stelling dat de Deugd haar eigen loon is, en geen andere beweegreden behoeft dan 't geluk, dat zy, door haare beoeffening doet genieten, is dan de allerverderfelijkste, die

> men voor kan draagen, indien zy dienen moet, om daardoor de leere eener wedervergelding na dit leven te weerspreken, terwyl zy ook tevends door de dagelykscheondervinding en de beschouwing van den gewoonen loop der menschelyke zaaken genoegzaam wordt geloogenstrafd.[13]

De conclusie moet dan ook luiden dat noch de idee van de redelijke deugd, noch de aanname van een *moral sense* Nederlandse Verlichters er afdoende van heeft kunnen overtuigen dat deugd geen nadere stimulans nodig had. Kants categorische imperatief, die inhield dat de rede de mens als het ware dwong het goede te doen, kon op bijzonder weinig bijval rekenen. Zelfs ijverige apostelen van Kant, die hun hele leven aan de verspreiding van diens evangelie hebben gewijd, zoals de voormalige gereformeerde predikant Paulus van Hemert, waren niet geheel overtuigd van de toereikendheid van de categorische imperatief.

Wanneer we tenslotte de Nederlandse standpunten in het religie-deugddebat vergelijken met eveneens veelal gematigde posities die Verlichters elders in Europa innamen, blijkt het dus weinig verhelderend om de Nederlandse aarzelingen simpelweg als intellectueel onvermogen te bestempelen. Veel vruchtbaarder lijkt het de Nederlandse scepsis ten aanzien van de rationele deugd te verbinden met twee omstandigheden die typisch Nederlands waren. Allereerst waren er de zorg over de achteruitgang en de neiging om de als moreel gediagnosticeerde oorzaken een belangrijke rol toe te kennen. Bezorgdheid over zedenverwildering en achteruitgang was vanzelfsprekend geen uniek Nederlands probleem. In het Europese intellectuele debat waren klachten over morele corruptie en de teloorgang van deugd en eerlijkheid aan de orde van de dag. Daarbij werd veelal verwezen naar een vaag verleden waarin de deugd nog regeerde. In de Republiek daarentegen waren dit soort verwijzingen uiterst concreet: het deugdzame verleden zag men nog vlakbij, op een afstand van niet meer dan een paar generaties. Het rijk van de deugd was voor de Nederlandse intellectuelen geen mythe maar een nog bijna tastbare werkelijkheid. Het was de werkelijkheid van een kleine natie die onder Gods wonderbaarlijke leiding in verbijsterend korte tijd een indrukwekkende welvaart had bereikt, de toonaangevende mogendheid van Europa was geworden en cultureel de ene na de andere topprestatie had geleverd. In de Republiek was het dus in een recent verleden misgegaan en die direct zichtbare achteruitgang verleende het Nederlandse debat over het verband tussen godsdienst en deugd een scherpte en een onzekerheid die elders in deze mate niet voorkwamen.

Tegen radicale opvattingen was er nog een tweede barrière van meer praktische aard. Voor de paar denkers en dichters die wel durfden in te zetten op de absolute morele autonomie van de mens waren er waar weinig mogelijkheden om die gedachten uit te dragen. Al eerder is uiteengezet dat de markt voor lectuur in de Republiek te klein was om afwijkende opinies ruim baan te kunnen geven. Tijdschriften en genootschappen, de belangrijkste pijlers van de nieuwe communicatiegemeenschap, waren daarom gedwongen het juiste midden op te zoeken. Tekenend is het uitvoerige ‘Bericht aangaande het atheïsme van professor Fichte en de bewegingen daardoor in Duitsland veroorzaakt’, dat in het mengelwerk van de alleszins respectabele en zeker niet benepen orthodoxe *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* van 1800 was geplaatst. Daarin corrigeert de anonieme auteur zorgvuldig alle misverstanden rond het idealistisch stelsel van Fichte en stelt dat het onjuist zou zijn hem als een misdadiger aan te merken. Maar vervolgens wordt Fichte als een atheïst gebrandmerkt, van

wie ‘Kerk en Staat met recht kunnen eisschen dat hij in openbaare geschriften de welgevoeglijkheid in acht neme’.[14]

De uitkomst van dit alles is een merkwaardige paradox. Terwijl de tolerantie in de Republiek, veel meer dan elders, ruimte schiep voor afwijkende opinies, maakten de marktverhoudingen het moeilijk om een forum te vinden waar ze ook konden worden uitgedragen. Alleen Franstalige geschriften die bestemd waren voor de internationale markt konden zich aan deze praktische restrictie onttrekken. Zo beperkte de schaal van Nederland uiteindelijk ook de bandbreedte van het Nederlandstalige intellectuele debat.

De oude en de nieuwe burger

De introductie van een nieuw, moreel georiënteerd en specifiek op de Nederlandse samenleving toegesneden burgerschapsideaal hield allerminst in dat de meer traditionele invullingen van het begrip burgerschap hun geldigheid, aantrekkelijkheid of bruikbaarheid hadden verloren. Het verwarrende van de discussies is juist dat oud en nieuw onbekommerd naast elkaar bleven bestaan en dat zelfs allerlei overgangsvormen werden ontworpen zonder dat de deelnemers aan de debatten zich stootten aan de vele inconsistenties. Ook lijkt niemand zich geroepen te hebben gevoeld om een synthetische visie te ontwerpen waarin werd verantwoord welke plaats hierin toekwam aan oude en nieuwe concepties van de burger.

Een fraai voorbeeld van dit pendelen tussen traditie en vernieuwing is het denken van de veelzijdige publicist Johan Hendrik Swildens, een van de meer tot de verbeelding sprekende predikers van nieuwe idealen in de Republiek van deze tijd. Hij had bijvoorbeeld de hand in de publicatie van het belangrijkste manifest van de patriottenrevolutie van de jaren 1780-1787, de *Grondwettige herstelling* uit 1784, en ook de voorzet tot de Nederlandse *Verklaring van de regten van den mensch en burger* ten tijde van de Bataafse Revolutie tien jaar later, kwam voor zijn rekening. Swildens had ook manieren bedacht om zijn idealen onder het volk te brengen. Dankzij zijn connecties met de firma Koene aan de Amsterdamse Lindengracht, een geroutineerd producent van liedblaadjes en centsprenten, wist hij politieke en moraliserende liederen van eigen hand, getoonzet op bestaande wijsjes, in populaire volksliedboekjes opgenomen te krijgen:

> Een braave Koopmans natie,
> Te noemen vrek en lacie [lafaard],
> Ei zeg eens, Heer van Statie
> Is dit ook wel gedaan?
> In ondeugd gantsch verzoopen
> Zyn rang te kunnen koopen
> De Deugd te laten loopen!...
> Neen, dit moet anders gaan!

Is deze nieuwerwetse straatdeun moeiteloos te verbinden met een modern, de Republiek als geheel betreffend burgerschapsideaal, in zijn populaire *Vaderlandsch A B boek voor de Nederlandsche jeugd* (1781) projecteerde Swildens het moderne morele burgerschap met

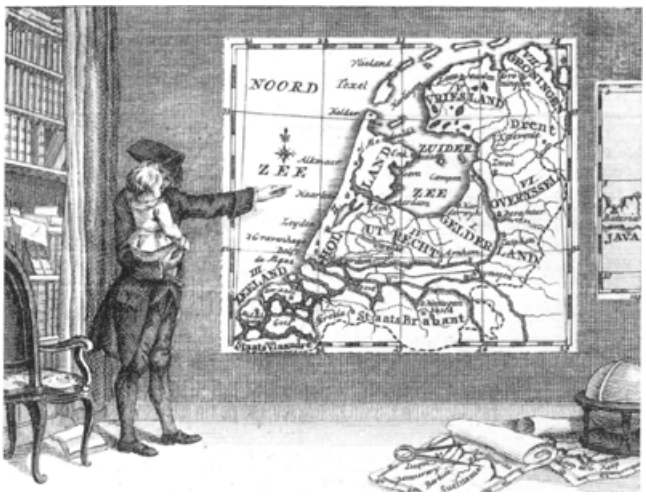

Neêrland is uw Vaderland. Veilig woont ge 'er in.
Als gij groot zijt, hebt gij dáár ook uw huisgezin.
Uit: J.H. Swildens, Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd, *1781*.

zoveel woorden in de stad en was de stad tegelijk de micro- en de macrokosmos van de samenleving: ‘elke stad is als een groot huisgezin, waarin ieder arbeidzaam en vreedzaam moet leeven en alles willig doen, of laaten, wat de Wetten gebieden, of verbieden’.

Het juridisch discours waarin de burger vooral als burger van de stad werd omschreven, bleef nog lang van betekenis. De stedelijke constituties werden pas gewijzigd toen onder Lodewijk Napoleon het land werd ingedeeld in gemeenten. Ook de klassieke visie dat het ware burgerschap tot uitdrukking kwam in het dragen van wapens - door Swildens met overtuiging aangehangen - zou nog tijdens de Bataafse Revolutie met enig succes worden gepredikt. Van groot belang was echter dat er naast het aloude exclusiverende, juridische concept van burgerschap nu een opvatting veld begon te winnen waarin burgerschap verbonden was aan morele kwaliteiten zodat het, althans in theorie, veel toegankelijker was geworden dan voorheen.

Dit morele burgerideaal was intussen ook gevoed door religieuze ontwikkelingen en door een nieuwe invulling die aan het begrip natie werd gegeven. Aan de religie en het natiebesef zijn dan ook de volgende hoofdstukken gewijd.

Eindnoten:

1 *Hollandsche spectator*, nr. 37 (1732), 56.
2 *Philanthrope*, 1762, 322.
3 *Kosmopoliet*, 1776, 403.
4 *Menschenvriend*, 1793, 165.
5 *Rhapsodist*, 1773, 203-204.
6 Van Alphen, *Digtkundige verhandelingen*, 162.
7 *Denker*, 1767, 113.
8 Perponcher, *Rhapsodiën*, 1, 371.
9 *Philosooph*, 1767, 45-46.
10 *Arke Noachs*, 1800, 200.
11 Hennert, *Uitgelezene verhandelingen*, Voorrede.
12 *Verhandelingen Hollandsche Maatschappij*, 20, 2e stuk, 379.
13 Fardon, *Wysgeerige verhandeling ter oplossing der vraage, Zyn 'er zedelyke daaden, tot dewelken 's menschen natuurlyke verplichting niet kan worden betoogd dan op grond van de onsterfelykheid der zielen*, aangehaald bij De Quay, *Genoegzaamheid*, 56.
14 *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek*, 1800, 277.

12 Religie

In hun verzameling beschouwingen in verhaalvorm, *Brieven van Abraham Blankaart*, laten Betje Wolff en Aagje Deken hun held Blankaart een 'Euangelische kuiëring' maken door het kerkelijk Amsterdam van de late achttiende eeuw.[1] Blankaart is een zoeker. Zijn hele leven heeft hij geworsteld met de vraag welk kerkgenootschap nu eigenlijk het best bij de ware geest van het evangelie paste. Hij is dientengevolge een echte kenner van de Amsterdamse geloofsdiversiteit geworden en daarmee een ideale gids door kerkelijk Nederland. Op een winterse zondagmorgen begint Blankaart zijn wandeling bij de gereformeerde kerken. Amsterdam heeft er een fiks aantal: maar liefst acht grote kerken en twee kapellen. De Oude en de Nieuwe Kerk stammen uit de tijd van vóór de Opstand en zijn na 1578 aan de gereformeerden toebedeeld. In de zeventiende eeuw zijn er met de stadsuitbreiding nog een paar nieuwe bijgebouwd, zoals de Westerkerk en de Zuiderkerk. Met de Eilandskerk op het Bickerseiland kwam in 1736 aan de bouwwoede een eind. Alle richtingen binnen het gereformeerd protestantisme zijn in Amsterdam vertegenwoordigd: zowel de rekkelijke, liberale als de meer orthodoxe, precieze die beide teruggaan op zeventiende-eeuwse kerkelijke twisten. Blankaart stelt echter tot zijn genoegen vast dat het woord 'ketter' nog maar zelden van de Amsterdamse gereformeerde preekstoel gehoord wordt. Hij besluit zijn rondgang langs het gereformeerd protestantisme met een wandeling langs de kerkgebouwen van de kleinere kerkgemeenschappen, zoals de Waalse, officieel de Frans-gereformeerde kerk.

Blankaarts lange tocht langs de gebouwen van de bevoorrechte kerk is echter nog maar het begin van zijn wandeling. Amsterdam blijkt over meer niet-gereformeerde dan gereformeerde kerkgebouwen te beschikken. Eerst kuiert Blankaart langs de lutherse kerken, die prominente plekken in het stadscentrum innemen. Vooral de ronde Lutherse kerk aan de Haarlemmersluis is beeldbepalend voor het Amsterdam van de late achttiende eeuw. De zin van het naast elkaar bestaan van lutheranisme en calvinisme, beide loten van dezelfde reformatorische stam, ontgaat de tolerante Blankaart en brengt hem tot de verzuchting: 'Wel, Lieve Heer, wat onderscheidt ons?'[2] Minder opvallend zijn de kerkgebouwen van de doopsgezinden. Blankaart draagt beide doopsgezinde richtingen, de zonisten en de lamisten, genoemd naar de gebouwen waar ze kerken, ook een goed hart toe. Net als de leden van de publieke kerk hopen ze immers 'door de genade zalig te worden'. Aan de Herengracht treft Blankaart het kerkgebouw van de 'Kwakers' aan. Hun groepje is weliswaar klein, maar hij is ervan overtuigd dat ook zij het Koninkrijk der Hemelen zullen beërven. Het kerkgebouw der remonstranten, een vertimmerde hoedenmakerij aan de Keizersgracht, roept bij Blankaart gemengde gevoelens op. Aan de ene kant betreurt hij het onrecht dat deze gemeenschap is aangedaan, maar helemaal vertrouwen doet hij ze ook niet. Ze wekken immers de indruk

‘geen heel dolle liefhebbers van 't Kerkgaan te zijn’. Een bezoek aan de plaats van samenkomst van de hernhutters, een protestantse beweging die veel nadruk legde op de liturgie en haar hoofdkwartier in Zeist had, sluit de wandeling langs protestants Amsterdam af, maar het einde van Blankaarts kerkenpad is nog lang niet in zicht.

Ook de rooms-katholieken worden met een bezoek vereerd. Blankaart betreurt hun bijgelovigheid, maar omdat hij alle ‘welmeenende devoote zielen voor waare Christenen houdt’ accepteert hij de katholieken uiteindelijk toch als medegelovigen. Hun werd in Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw dan ook geen strobreed meer in de weg gelegd, al was dat in de kleine steden en op het platteland nog wel eens anders. Er waren in Amsterdam maar liefst vijftien katholieke kerken, verzorgd door een grote variëteit aan priesterorden: dominicanen, augustijnen, franciscanen en karmelieten. Zelfs de jezuïeten waren er actief. Na 1730, toen ze in praktisch geheel Europa verdreven waren, bedienden de jezuïeten in Amsterdam nog steeds ongestoord hun twee staties. Officieel waren de katholieke kerken in de late achttiende eeuw nog steeds schuilkerken. Dat hield echter allerminst in dat het om kleine, onopvallende gebouwtjes ging. De meeste waren ruim bemeten en konden honderden kerkgangers bevatten. In de Hooiberg aan de Nieuwezijds Achterburgwal konden bijvoorbeeld zeshonderd bezoekers terecht en op de plek van de huidige Mozes- en Aäronkerk was in 1759 ook al een nieuwe monumentale katholieke kerk verrezen. Naast deze katholieke kerken waren er nog zeven gebouwen in gebruik bij de Oud-katholieken, volgelingen van de ideeën van bisschop Jansenius en in het begin van de achttiende eeuw van de Roomse Kerk afgescheiden.

Blankaart besluit zijn wandeling met een tocht langs de synagogen. Daarvan waren er drie, naast nog een aantal kleinere, zogenaamde bij-synagogen. De joden verschaffen Blankaart een ‘huiverende aandoening’ en met hen weet hij niet goed raad. De gereformeerde predikanten beschouwden de joden nog steeds als schuldig aan de dood van Christus. Blankaart hoopt op hun bekering en hun acceptatie maakt hij in de praktijk afhankelijk van de ‘Verlichting van hun Verstand’ en van bekering tot een ‘Christelijk hart’. Zijn gemengde gevoelens bij het zien van de synagogen hadden niet alleen religieuze achtergronden. In de neergaande Amsterdamse economie werden joden steeds meer beschouwd als buitenstaanders en als ongewenste vreemdelingen die een bedreiging betekenden voor de werkgelegenheid van de eigen bevolking. Vooral de joden van Oost-Europese afkomst waren hiervan het slachtoffer. Met de joden beëindigt Blankaart zijn wandeling. Amsterdam beschikte nog over een kleine keur aan exotische kerkgemeenschappen, vaak bestemd voor handelslui en zeelieden, zoals een Armeense gemeente aan de Krom Boomssloot en een Engelse episcopaalse kerk aan de Groenburgwal, maar daarvan rept hij niet.

Tolerantie

De wandeling van Blankaart was uniek en zou in geen enkele Europese achttiende-eeuwse metropool mogelijk zijn geweest. Praktisch alle geloven die in Europa te vinden waren, gaven in Amsterdam *acte de présence* en het is niet onwaarschijnlijk dat er meer zitplaatsen beschikbaar waren voor andersdenkenden dan voor lidmaten van de publieke kerk.

Die tolerantie had een lange traditie. Sinds 1579, toen daar bij de Unie van Utrecht de grondslagen voor waren gelegd, hadden zich echter nogal wat veranderingen voorgedaan.

In de zestiende eeuw had het Nederlandse tolerantiedenken zich nog beperkt tot gewetensvrijheid, al was dat in Europees perspectief revolutionair geweest. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werden de mogelijkheden om andere godsdiensten dan de gereformeerde ook metterdaad uit te oefenen steeds verder verruimd. Een recht werd die vrije godsdienstoefening tot de Bataafse Revolutie echter nooit. Aanvankelijk waren de kerken van de dissenters niet als zodanig herkenbaar, al wist natuurlijk elke Amsterdammer wat er achter die onopvallende gevels gebeurde. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw kregen andersdenkenden meer ruimte en wisten ze soms zelfs met de opmerkelijke architectonische vormgeving van hun kerkgebouwen een stempel op de stad te drukken.

Tot ver in de achttiende eeuw was de Nederlandse tolerantiepraktijk nauwelijks een principiële en vooral een politieke kwestie geweest. De gereformeerden hadden er zich bij neer moeten leggen dat ze er nooit in zouden slagen het gehele volk tot de eigen kerk te bekeren. Daarvoor was hun positie getalsmatig te zwak en waren ze ook onderling te zeer verdeeld. Een gereformeerde staatskerk kon daarom niet ontstaan en verder dan de positie van bevoorrechte kerk hebben de gereformeerden het nooit gebracht. Diezelfde gereformeerden waren er tegelijkertijd voor verantwoordelijk dat een volwaardige tolerantiepolitiek evenmin mogelijk was. Daarvoor was hun positie, vooral in de stadsbesturen, veel te sterk. Die besturen bestonden lang niet altijd uit vrijzinnige geesten, zoals de traditie wil. Tot op het einde van de achttiende eeuw waren zelfs in het Amsterdamse stadsbestuur dogmatische scherpslijpers te vinden. Zacharias Alewijn bijvoorbeeld was een gerenommeerd Amsterdams regent die het tot president-schepen had weten te brengen. Daarnaast had hij grote literaire verdiensten. Hij was lid van vele genootschappen en stond te boek als een verdienstelijk dichter. Toch was hij een steunpilaar van de orthodoxie in de Socratische Oorlog en was hij een van de actiefste rechtzinnige pamflettisten.

Actieve vervolging van andersdenkenden was echter uitgesloten. De militaire greep van de stedelijke overheid op de samenleving was daarvoor te gering. In geval van stedelijke onlusten konden de stadsbesturen om de orde te herstellen alleen een beroep doen op de schutterij. Die was samengesteld uit de meer welgestelde inwoners van de stad en bij sociale of economische conflicten was haar betrouwbaarheid tamelijk groot en kon ze zonder risico's bij opstootjes worden ingezet. Wanneer godsdienst in het geding was, werd de situatie al snel explosief en nam de effectiviteit van de schutterij af. Schutters zouden dan bereid moeten zijn zich tegen geloofsgenoten te laten inzetten. De stadsbesturen onderkenden deze gevaren en waren bijzonder bedreven in het schikken en plooien om rust en orde te bewaren zonder hun voornaamste politionele instrument tegen zichzelf in het harnas te jagen. De gereformeerde religie bleef echter de heersende en daarmee de onwrikbare steunpilaar van het politieke bestel van de Republiek van het *ancien régime*.

In de laatste decennia van de achttiende eeuw wint de ideële tolerantie het langzamerhand van de politieke en krijgt het Nederlandse tolerantiedenken een nieuwe signatuur. De gelijkstelling van alle godsdiensten, die bij de Staatsregeling van 1798 tot grondrecht werd, vindt in deze nieuwe tolerantie haar voorgeschiedenis. Het veranderende klimaat werd voor het eerst zichtbaar bij het debat over Voltaire's *Traité sur la tolérance* van 1763. Een Nederlandse vertaling verscheen het jaar erop - overigens niet in Amsterdam maar in Leeuwarden. Hoewel de Friese Staten het geschrift onmiddellijk verboden, waren er in 1774

al drie nieuwe Nederlandse vertalingen in omloop. Dat het denken over tolerantie veranderd was, valt af te lezen aan de reactie van de orthodoxie. Kampioen van deze richting was, tot aan zijn dood in 1805, de Utrechtse hoogleraar theologie Gisbertus Bonnet. Bonnet was een geleerd man die er herhaaldelijk blijk van had gegeven vertrouwd te zijn met het gehele spectrum van theologische discussies in de achttiende eeuw. Hij was bovendien een geoefend polemicus. Ook al was hij een zachtmoedig en toegankelijk mens, zijn hele leven zou hij op de bres staan voor de christelijke zuiverheid van het openbare leven. Tijdens zijn predikantschap in Rotterdam wist hij een poging van de katholieken om hun kerkgebouw te vergroten te verijdelen en als herder en leraar in Den Haag zat hij achter de zoveelste kruistocht van het consistorie tegen 'de komediën, opera en andere ydelheeden in deze plaatze'. In 1766, vijf jaar na zijn benoeming tot hoogleraar en universiteitspredikant in Utrecht, wijdde hij zijn rectoraatsrede aan de tolerantie-ideeën van Voltaire. Daarmee nam hij de fakkel over van de zeventiende-eeuwse schatbewaarder van het calvinistisch erfgoed, Gisbertus Voetius. Toch was zijn benadering radicaal modern.

Bonnet accepteerde de grote variëteit in religieuze opinies, al bleef hij met Voetius van mening dat die verscheidenheid het resultaat was van de verdorvenheid van de menselijke natuur. Nieuw was dat hij niet langer de overheid opriep een heilstaat op gereformeerde grondslag te vestigen. De overheid had zijns inziens tot taak de rechtsorde te handhaven en diende daartoe ook verdraagzaam te zijn. Ook burgers onderling behoorden tolerantie te betrachten. De enige plek waar de kerk nog het recht had andersdenkenden te vervolgen was binnen de eigen kerkgemeenschap. Kerkelijke ambtsdragers hadden de plicht de eenmaal aangenomen leer zuiver te bewaren. Maar zelfs dit toch al rekkelijke standpunt werd ter discussie gesteld. Voor vele predikanten in de gereformeerde kerk, de Groningse hoogleraar H. Goodricke voorop, waren de belijdenisgeschriften geen geopenbaarde waarheid meer en dienden oprechte gelovigen zich open te stellen voor andersdenkenden, ook binnen de eigen kerk. Hier treft men de theoretische verantwoording aan voor Blankaarts blijde verzuchting dat aan de ketterjacht binnen de gereformeerde kerk gelukkig een einde is gekomen.

Voorstanders van principiële tolerantie kwamen er in de Republiek dan ook steeds meer. De rechtvaardiging van tolerantie zag er anders uit dan elders in Europa. Van Voltaire moesten de meeste Nederlanders bijvoorbeeld weinig hebben. Dat was niet omdat Voltaire zijn tolerantie baseerde op het natuurrecht, op grond waarvan elk individu het recht zou moeten hebben om zijn eigen geloof te belijden. Met het natuurrecht zelf hadden de Nederlandse deelnemers aan het debat geen enkele moeite. Per slot van rekening was een van de voornaamste verdedigers van dat idee, de Leidse hoogleraar Gerard Noodt, uit de Republiek zelf afkomstig. Waar ze bezwaren tegen hadden was het nogal theoretische karakter van de natuurrechtelijke argumentatie. Er waren hier immers geen mohammedanen, volgelingen van Confucius of boeddhisten die het recht opeisten hun eigen religie te belijden. Zelfs in Amsterdam waren alle geloven te herleiden tot de joods-christelijke traditie. Men verkoos daarom een pragmatische benadering waarbij die joods-christelijke traditie het uitgangspunt was.

Voor verdraagzame Nederlandse intellectuelen stond het aan de vooravond van de revolutie buiten kijf dat de tolerantie van de burgerlijke overheid inzake godsdienst geen grenzen hoorde te kennen. Maar eigenlijk zou er ook binnen de kerken absolute verdraag-

zaamheid moeten heersen. Sterker nog, een publieke kerk zou alleen recht van bestaan hebben wanneer alle christelijke kerkgenootschappen daarin op zouden gaan. Op het eerste gezicht vertoont dit pleidooi voor een brede volkskerk waarin voor alle protestantse variëteiten plaats moest zijn, een grote overeenkomst met de idealen van de remonstranten zo'n anderhalve eeuw eerder. In de vroege zeventiende eeuw waren concepten als kerk, staat en samenleving echter nog maar moeilijk analytisch van elkaar te scheiden of lagen ze direct in elkaars verlengde. Aan de vooravond van de revolutie waren, zoals we gezien hebben, staat en samenleving zelfstandige noties met een eigen dynamiek en een eigen werkingsgebied geworden. Een belangrijk gevolg was dat verdraagzaamheid geleidelijk haar oorspronkelijk christelijke connotaties verloor en zich tot een maatschappelijke deugd kon ontwikkelen. Verdraagzaamheid was daarmee tot morele imperatief geëvolueerd en kreeg naast bijvoorbeeld spaarzaamheid en gematigdheid een plaats op het palet van maatschappelijke deugden dat in de ogen van verlichte tijdgenoten onmisbaar was geworden in een commerciële en steeds heterogener verstedelijkte samenleving. Nog veel belangrijker was dat zo het klassieke burgerschapsideaal los was geraakt van zijn religieuze verankering. Immers, in de samenlevingsordening van het *ancien régime* - zelfs in de Republiek met haar grote feitelijke vrijheid - was religie een uitsluitingsgrond voor veel met het burgerschap verbonden rechten geweest. Niet-gereformeerden konden immers geen overheidsfuncties bekleden. De nieuwe burgerschapsdefinitie was echter religieus inclusief en kon zelfs als moreel hoogwaardiger dan de oudere omschrijvingen gelden. Immers, niet meer het lidmaatschap van een kerkelijke gemeenschap, maar maatschappelijke deugden waren de toelatingsgrond voor het nieuwe burgerschap geworden.

Ook al kon nu de gehele christenheid aanspraak maken op het nieuwe burgerschap of, nog sterker, diende ze hiertoe te worden uitgenodigd, ten aanzien van de katholieken bleef een zekere ambivalentie bestaan. Abraham Blankaart mocht katholieken dan wel als loten aan dezelfde joods-christelijke stam beschouwen, dat neemt niet weg dat juist het achttiende-eeuwse denken het katholicisme met een steeds zwaardere hypotheek belastte. Voltaire was daarin met zijn ‘écrasez l'infâme’, met zijn kruistocht tegen het Franse katholicisme voorgegaan en op dat punt waren Nederlandse protestanten zijn trouwste discipelen. De bezwaren tegen het katholicisme zoals die hun neerslag vonden in de tijdschriften waren tweeledig. Allereerst zag men het katholicisme als de ideale voedingsbodem voor bijgeloof en volgens het rationele protestantisme was bijgeloof het product van ‘vrees en onkunde’. En het onderwijs- en opvoedingsoffensief dat zo nauw met het nieuwe burgerideaal verbonden was, had nu juist de bestrijding van onkunde en angst als voornaamste doel. Het katholicisme werd op die manier de tegenpool van het verlicht protestantisme, dat door zijn aanhangers graag als de redelijkste van alle godsdiensten werd aangeprezen. Het tweede bezwaar was dat het katholicisme de bakermat was van de inquisitie. Dat was op zichzelf al ernstig genoeg, maar bovendien vormde het daarmee een ernstige belemmering voor het vrije onderzoek. Katholicisme en vooruitgang waren eigenlijk fundamenteel onverenigbaar, want

> waar bloeit de Kennis, de Geleerdheid, en de Weetenschappen in 't algemeen, meer dan in de Roomsche landen, waar de Inquisitie heerscht, of Geestelyke- en Wereldlyke goedkeuring der werken nodig zyn, dan in zodanige Protestantsche Landen, waar in alle

> vernuften meer of min de teugel gevierd word? De waare Christelyke Godsdienst, de Zedekunde, de Waarheid der Historie, het geluk van den Staat, men zwygt de vryheid van 't Volk, en al wat daar aan kleefd, gelyk inzonderheid de Koophandel en de Scheepvaart is, worden die gevonden of bloeijen die meer in Italië of Spanje, dan onder de Protestanten?[3]

Katholicisme en protestantisme groeiden zo uit tot de representaten van radicaal tegengestelde maatschappijtypen. Het discours tegen het katholicisme had daarmee een dubbele functie gekregen: het bevestigde met nieuwe, verlichte argumenten een traditioneel religieus vooroordeel, en het schiep tegelijkertijd een duister repoussoir waartegen het verlichte ideaal van een burgerlijke samenleving van Nederlandse snit kon worden afgezet: deugdzaam, vooruitstrevend in wetenschap en kennis, welvarend en vooral protestants. Dit antikatholieke vertoog zou van immense betekenis blijken. Na een korte episode ten tijde van de Bataafse Revolutie waarin katholieken en protestanten broederlijk hun triomf beleefden, zouden katholieken ondanks hun volgens de nieuwe grondwetten formeel gelijke positie, al spoedig weer als tweederangsburgers worden beschouwd.

Tussen rede en openbaring

De ontwikkelingen op het tolerantiefront waarbij (protestants) christendom en maatschappelijke deugd in elkaars verlengde werden geplaatst, spoorden uitstekend met de veranderende opvattingen op het gebied van het theologisch denken. Op het eerste gezicht is van een grote vernieuwing in de achttiende eeuw geen sprake geweest. Nederlandse theologen hielden hun vak goed bij en de tijdschriften bespraken elk nieuw werk, maar veel verder dan wat radicale vakgenoten meer dan een eeuw eerder al hadden beweerd, was men niet gekomen. Zo predikten vertegenwoordigers van de theologische voorhoede als Jan Konijnenburg, hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie te Amsterdam, compromissen tussen theologie en filosofie en tussen theologie en natuurwetenschap die grote gelijkenis vertoonden met de schikkingen die rond 1700 al waren bereikt, aan het einde van de heftige debatten over de filosofieën van Descartes en Spinoza.

Deze in de Nederlandse Republiek rond 1800 zo invloedrijke compromistheologie kan in feite goeddeels op het intellectuele conto worden geschreven van Herman Alexander Röell, hoogleraar filosofie aan de universiteit van Franeker, en Salomo van Til, theologieprofessor aan de universiteit van Leiden. Van Til en Röell hadden de goddelijkheid van Christus verdedigd, het idee van de drie-enigheid bevestigd en ze hadden zich verzet tegen zowel radicale cartesianen als spinozisten. Tegelijkertijd hadden ze een grote autoriteit voor de menselijke rede geclaimd, ook in theologische kwesties. Ze hadden betoogd dat de Bijbel een redelijk geschrift bij uitstek was en dat het christendom de redelijkste van alle godsdiensten was. Interpretatieverschillen behoefden daarom niet meer met behulp van geloofsdwang uit de weg te worden geruimd, maar konden in debat, op grond van redelijke argumenten worden opgelost.

Het compromis tussen natuurwetenschap en religie was de verdienste geweest van Bernard Nieuwentyt, burgemeester en stadsdokter in Purmerend. Zijn verdediging van de natuurwetenschap was op de experimentele traditie van Isaac Newton gebaseerd.

Nieuwentyt wenste de beoefening van de natuurwetenschap tot een acceptabel bedrijf te maken, zelfs in kringen die een letterlijke interpretatie van de Bijbel voorstonden. In een reeks publicaties, met als kroon op het werk *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen* (1715), had Nieuwentyt betoogd dat de resultaten van het moderne natuuronderzoek in overeenstemming waren te brengen met de Bijbel. Hiermee wilde hij het beroep ontkrachten dat veel auteurs van 'atheïstische' publicaties van cartesiaanse en spinozistische signatuur op het gezag van de natuurwetenschap deden. De resultaten van het moderne natuuronderzoek, zo betoogt Nieuwentyt, bekrachtigden juist de bijbelse inzichten.

Ook al was er dan van een wezenlijke vernieuwing van de inzichten geen sprake, van immense betekenis is geweest dat de stellingen van Röell, Van Til en Nieuwentyt, die aan het begin van de eeuw internationaal nog als uiterst radicaal waren beschouwd en slechts geaccepteerd waren door een kleine elite, aan het einde van de eeuw gemeengoed werden. De remonstranten en de linkervleugel van de doopsgezinden gingen hierin voorop. Typerend in dit verband is dat de doopsgezinden de beoefening van de natuurwetenschappen al vroeg op het programma van hun theologische opleiding hadden gezet. Ook waren de doopsgezinden gangmakers van het proces in natuurwetenschappelijke genootschapsvorming. Na de eeuwhelft namen de gereformeerden de fakkel over en rond 1800 was het leeuwendeel van de gereformeerde predikanten in hun opleiding vertrouwd gemaakt met de inzichten rond de geldigheid van redelijke aanspraken en het godewelgevallig karakter van het natuurwetenschappelijk onderzoek. Met behulp van klassieke leerboeken als de *Primae linae theologiae naturalis theoreticae* (1756) van de Leidse hoogleraar Johan Lulofs werd in de gereformeerde middenorthodoxie het primaat van de menselijke rede definitief gevestigd. Het protestantisme werd daarmee stilzwijgend uitgeroepen tot de godsdienst die het best aangepast was aan de noden en mogelijkheden van de menselijke natuur. De zogenaamde fysicotheologie, die het resultaat was van deze verzoening van theologie en natuurwetenschap, won zoals we in hoofdstuk 7 al hebben gezien geweldig aan respectabiliteit in gereformeerde kring dankzij de *Katechismus der natuur*, de bestseller van dominee J.F. Martinet. Het succes van dit werk bewijst hoezeer er in gereformeerde kring behoefte bestond aan zo'n populariserende verzoening van geloof en wetenschap. Martinet bood zijn lezers een optimistisch wereldbeeld aan, waarin de schepping was ingericht op basis van harmonie en doelmatigheid. In zijn voorwoord maakte hij zijn gereformeerde medegelovigen duidelijk dat ware godsvrucht niet zonder natuurwetenschappelijk onderzoek kon:

> daar God het eerste en laatste einde in alle onze naspooringen behoort te zyn, zult gy, myn vermaan volgende, uit zyne Werken ontdekken deszelfs verheevenste denkwijze, met de edelste en grootmoedigste oogmerken die niet alleen bestendig op het groot en algemeen welzyn der Waereld, maar ook op het byzonder geluk van ieder Schepsel doelen en uitloopen.[4]

Rond 1800 beleefde de fysicotheologie haar hoogtepunt. Onbetwiste goeroe van de beweging was toen de Groningse predikant J.A. Uilkens, die Martinets geschriften moderniseerde en van nieuwe voorbeelden voorzag, maar ook zelf werk publiceerde gericht op elke mogelijke doelgroep: natuurcatechismussen voor vrouwen, voor kinderen, voor minver-

mogenden, voor op school en voor in de kerk. Telkens hamerde hij op het aambeeld van de doelmatigheid van de schepping. Immers,

> 't is goed naar de kerk gaan om daar God te leeren kennen en te dienen: maar 't is evenzeer goed, noodzakelijk en pligtmatig, God in de natuur op te merken, te bewonderen en te verheerlijken. Daarin toch doet Hij zich kennen als goed, wijs en almagtig.[5]

Hoezeer de gereformeerde orthodoxie was meegegaan in de receptie van de rationalistische theologie blijkt ook uit de geschriften van de al eerder genoemde Bonnet. Niet alleen Bonnets ideeën over tolerantie weken sterk af van die van zijn zeventiende-eeuwse voorganger Voetius, ook diens opvattingen over de reikwijdte van de rede waren door hem flink opgerekt. Volgens Voetius was de rede tot niets in staat, verduisterd als deze was door de erfzonde. Alleen geholpen door de Bijbel en gesteund door de Goddelijke genade was de mens in staat juiste kennis over God en Zijn schepping te verwerven. Bij Bonnet waren echter niet meer geloof en openbaring, maar rede en openbaring elkaars correlaten geworden. Op het zo cruciale punt van de verhouding tussen geloof en rede stemden de orthodoxe opvattingen dus in principe overeen met de meer radicale, en deze convergentie had tot gevolg dat rond 1800 gematigdheid en het theologische midden als het ware het handelsmerk van de meeste predikanten waren. De stromingen binnen de gereformeerde kerk, die elkaar dertig jaar eerder in de Socratische Oorlog nog naar het leven hadden gestaan, neigden nu naar een koers van verzoening waarin datgene wat hen verenigde belangrijker was dan wat hen scheidde. Karakteristiek is dat de voetiaanse Bonnet en de remonstrantse hoogleraar Paulus van Hemert na een felle twist over de reikwijdte van de rede elkaar weer vonden in de verdediging van het christendom. Van Hemert, een enthousiast propagandist van het kantianisme, was minstens mede zo gecharmeerd van Kant omdat diens opvattingen zo nuttig waren bij het ‘voortplanten van begrippen, die aan het ongeloof en de loszinnigheid onzer eeuw den doodsteek dreigen’.[6]

Bonnet en Van Hemert waren in de Republiek de flankverdedigers van een omvangrijk leger apologeten dat elke aanval op het christendom meteen probeerde te keren. Met dat doel was in 1785 zelfs een speciaal Haagsch Genootschap ter Verdediging van de Christelijke Godsdienst opgericht, dat bij de publicatie van elk godsdienstondermijnend geschrift een prijsvraag voor de weerlegging ervan uitschreef. En het was niet de enige wachter op Zions muren. Teylers Godgeleerd Genootschap liet zich evenmin onbetuigd en zelfs de grote geleerde genootschappen schreven bij tijd en wijle prijsvragen op dit gebied uit. Het ging bij deze alom gedeelde afkeer van scepticisme, deïsme en atheïsme niet zozeer om de filosofische vooronderstellingen ervan als wel om de vermeende consequenties. Zojuist zagen we al dat zelfs voor de zeer vrijzinnige Van Hemert ongeloof en loszinnigheid op één lijn lagen. Geloofsafval was dus een onmiddellijke bedreiging voor het morele herstel van de Republiek.

De vraag rijst hoe concreet de vijand was tegen wie al deze apologetische activiteit gericht was. Hoe groot was de groep radicale vrijdenkers in de Republiek nu eigenlijk? Waren er binnen de Nederlandse samenleving echt individuen of zelfs groepen te vinden die uiterst heterodoxe denkbeelden koesterden of bestreden al die nijver schrijvende predikanten slechts fantomen? Het Nederlandse filosofisch radicalisme van de late zeventiende

eeuw mag dan inmiddels onomstreden zijn, het is tot nu toe bijzonder moeilijk gebleken personen van vlees en bloed te vinden met wie die stelling voor de late achttiende eeuw kan worden onderbouwd. In hoofdstuk 8 is de vergeefse kruistocht van Kinker al ter sprake gekomen. Deze Amsterdamse literator moest rond 1810 teleurgesteld constateren dat zijn poging om in Nederland een kantiaanse beweging te vestigen definitief was mislukt. Kants ideeën waren in betrekkelijk brede kring bekend maar het aantal werkelijke aanhangers was miniem. Hetzelfde lijkt a fortiori te hebben gegolden voor twee andere belangrijke vertegenwoordigers van het internationale religieuze radicalisme: Joseph Priestley en Thomas Paine. Priestley, een vooraanstaand chemisch onderzoeker die we eerder zijn tegengekomen als de eerste die een scherp onderscheid maakte tussen burgerlijke en politieke vrijheid, was tevens de auteur van enkele radicale geschriften over godsdienstige kwesties. Hij beschouwde zichzelf als een oprecht christen, maar in zijn pogingen het christendom van allerlei latere verbasteringen te zuiveren, trapte hij op de ene na de andere teen van het protestantse establishment. Zo bestreed hij bijvoorbeeld de goddelijkheid van Jezus. Tegelijkertijd was hij ervan overtuigd dat het einde der tijden nabij was. Met zijn mengeling van rationele en irrationele opvattingen plaatste hij zich in ieder geval buiten de protestantse orthodoxie. Van Priestley's hoofdwerk, de *History of the corruptions of christianity* (1782), zag in 1784 een al spoedig verboden Nederlandse vertaling het licht. Deze werd aanleiding tot een felle pennenstrijd waarin een indrukwekkend cohort van Priestley-bestrijders aantrad, en bij een pennenstrijd bleef het niet. Wanner, de Dordrechtse drukker van de vertaling, werd met een forse geldboete bestraft en door het gedurig stoken van de Dordtse predikant Van Rhijn tot de bedelstaf gebracht. Tot in de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen keerde de stemming zich tegen Priestley, en het voorstel om hem tot lid te benoemen - uiteraard niet op grond van zijn theologische of politieke geschriften maar als blijk van erkenning voor zijn chemisch onderzoek - leidde tot een heuse *cause célèbre*. Het voorstel werd uiteindelijk geaccepteerd, maar er is geen sprake van dat zich in Nederland een groep Priestley-discipelen zou hebben gevormd. De angst voor de ontvankelijkheid van zijn ideeën was feitelijk ongegrond maar is tekenend voor de kracht van het vervalsyndroom.

Nog veelzeggender is het gebrek aan enthousiasme voor Tom Paine's *Age of reason* in 1798. Paine was een alom bekend en gevreesd radicaal auteur. Met zijn *Common sense* had hij het debat over de Amerikaanse onafhankelijkheid een beslissende wending gegeven. Zijn *Rights of man* vormde een focus voor de Franse discussies over de rechten van de mens. In the *Age of reason*, voltooid tijdens zijn gevangenschap in het Luxembourg in Parijs, nam Paine afscheid van alle gevestigde religies en probeerde hij de betekenis van de christelijke traditie terug te brengen tot een beperkt aantal axioma's. Hij geloofde in het bestaan van God, in het leven na de dood, in de gelijkheid van de mens en hij was ervan overtuigd dat een zorgvuldige handhaving van de christelijke deugden garant stond voor een gelukkige samenleving. Paine's persoonlijke geloofsbelijdenis bracht overal in Europa de pennen in beweging en het merendeel ervan was in vitriool gedoopt. Medestanders vond hij maar weinig. In de Republiek was het niet anders. Wel zagen in 1798 maar liefst twee vertalingen het licht. Maar ook tegen Paine gerichte pamfletten werden snel vertaald. De reacties in de tijdschriften waren vrijwel zonder uitzondering negatief. Zelfs de vrijzinnige *Vaderlandsche letter-oefeningen* kon niets met *Age of reason* aanvangen. Ofschoon diverse weerleggingen het

bestaan van een painiaanse vijfde colonne suggereren, kunnen de aanhangers die de pen voor hem opnamen op de vingers van één hand geteld worden. Als zijn werk grote aftrek vond, lijkt dat eerder uit nieuwsgierigheid - Paine wás tenslotte een beroemdheid - te zijn voortgekomen dan uit geestverwantschap.

De privatisering van de religie

In de discussies tussen historici over de relatie tussen wetenschap en theologie in de vroegmoderne tijd heeft bijna zonder uitzondering de nadruk op het gespannen karakter van die verhouding gelegen. Nog steeds is de visie dominant dat Reformatie, Wetenschappelijke Revolutie en Verlichting sleutelfasen waren in een scepticistische traditie die begint bij Erasmus en via Spinoza, Bayle, Hume en d'Holbach tot aan Darwin en verder loopt. Ook al is die these voortdurend genuanceerd en van steeds meer kanttekeningen voorzien, nog altijd luidt het grondthema van de geschiedschrijving dat zich in de zeventiende en achttiende eeuw een Europees drama voltrekt waarin steeds meer intellectuelen vraagtekens zetten bij een door bovennatuurlijke verschijnselen bepaald wereldbeeld.

De nadruk op de spanning tussen geloof en wetenschap is bijzonder effectief geweest bij het ordenen en interpreteren van de intellectuele geschiedenis. De verleidelijke eenvoud van deze these heeft echter ook duidelijke nadelen. Ze levert een vooral eendimensionaal beeld op dat het zicht op andere ontwikkelingen belemmert. Zo is er bijvoorbeeld nooit sprake geweest van een gesloten front van wetenschappers tegen theologen; het waren maar een paar wetenschappers en een handvol theologen die de discussie vuur en vlam hebben verschaft. De meerderheid putte zich juist uit in pogingen om beide kampen te verzoenen. Het werk van Nieuwentyt, Martinet en Uilkens en hun buitenlandse voorbeelden illustreren die behoefte in ruime mate. Bovendien blijft, zoals eerder al is betoogd, een onversneden atheïsme tot aan d'Holbach een schaars artikel. Veel belangrijker echter is dat in de zeventiende en achttiende eeuw, zoals we nu al een aantal malen hebben gezien, secularisering zelden de inzet van het debat is geweest. Scepticisme en ongeloof waren in de ogen van velen ongewenste bijproducten van de nieuwe rationele systemen.

De op secularisering gefixeerde visie heeft er voor gezorgd dat verzuchtingen over de schadelijkheid van atheïstische denkbeelden, ook als ze afkomstig waren van radicale deelnemers aan de debatten, zelden serieus zijn genomen. Ze werden hoogstens als bewijs gezien dat de radicalen eigenlijk niet voor hun denkbeelden konden uitkomen. Beducht als ze waren voor hun veiligheid zouden ze rookgordijnen van rechtzinnigheid hebben opgetrokken. Nu zou het niet verstandig zijn om de risico's, verbonden aan het uitdragen van tegendraadse opinies, te onderschatten. Toch is het de moeite waard de fideïstische uitlatingen van de deelnemers aan het radicale debat nu eens ernstig te nemen. Dergelijke ontboezemingen maken duidelijk waarom al die Nederlandse zeventiende- en achttiendeeeuwse filosofen en theologen, zelfs die van radicale snit, zo'n groot belang aan de godsdienst bleven toekennen.

De positie van de godsdienst was in de Republiek een fundamenteel andere dan elders in Europa. Ook al had de Reformatie een einde gemaakt aan de eenheid van het middeleeuwse christendom, de meeste Europese staten waren er op de een of andere manier in geslaagd de religieuze eenheid in hun territoria te herstellen. In het Duitse Rijk was dat

gebeurd door de vorst het recht te geven de religie te kiezen; andersdenkenden dienden in de gelegenheid te worden gesteld het gebied te verlaten. In Frankrijk werden de protestanten - en ook katholieken met afwijkende opvattingen - te vuur en te zwaard bestreden. De climax van deze politiek was de herroeping van het Edict van Nantes en de hiermee samenhangende vervolging van de jansenisten ten tijde van Lodewijk XIV. In Engeland was de anglicaanse kerk de staatskerk. Alleen in de Republiek had herstel van de religieuze eenheid nooit een kans gekregen en was een politiek compromis noodzakelijk geworden. Dit compromis had overigens het voortwoekeren van religieuze twisten allerminst kunnen voorkomen. Religie bleef daarmee een geschilpunt, een gevaarlijke twistappel die zich makkelijk met andere politieke kwesties verbond, met name in tijd van oorlog - en tot het midden van de achttiende eeuw zijn er maar weinig jaren geweest waarin de Republiek niet in oorlog was.

Religie was dus explosief materiaal in de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen; het was zaak er voorzichtig mee om te gaan. De overheid deed dit door een - beperkte - tolerantie te praktiseren. Sommige denkers verwachtten het heil van wetenschap en geleerdheid. In dit licht moeten de inspanningen van Nederlandse cartesianen als Lodewijk Meijer en Spinoza worden gezien. Meijer was bijvoorbeeld bereid de cartesiaanse methode ook op de religie toe te passen, een procédé waar Descartes zelf zich tot het uiterste tegen was blijven verzetten. Het gaat echter niet aan Meijer simpelweg als een religieus scepticus af te schilderen. Daarvoor waren zijn motieven veel te gecompliceerd. Meijer wenste ook een eind te maken aan de religieuze verdeeldheid. In zijn *Philosophia sacrae scripturae interpres*, clandestien gepubliceerd in Eleutheropolis (=Amsterdam) in 1666 (een Nederlandse vertaling verscheen een jaar later) constateerde hij dat de theologie als wetenschap in grote problemen verkeerde. Hij stelde daarom voor de gangbare bijbelinterpretaties nu eens als cartesiaans filosoof te lezen. Zijn conclusie was voorspelbaar: de Bijbel zat vol met tegenstrijdigheden en ongerijmdheden en het zou een schande zijn de Schepper te betichten van het auteurschap van zo'n inconsequent geschrift. Op grond van dergelijke uitspraken is het niet moeilijk Meijer als scepticus te kwalificeren. Scepticisme was echter niet Meijers doel. Pas op basis van de cartesiaanse methode, zo meende hij, zou een wetenschappelijk onomstreden theologie kunnen worden ontwikkeld die een eind zou maken aan de schadelijke religieuze verdeeldheid in de Republiek.

Spinoza's drijfveren waren even gecompliceerd. Maar ook zijn *Tractatus theologico-politicus* kan moeiteloos worden gelezen als een pleidooi voor een politiek en religieus harmonische gemeenschap waarin voor alle individuele godsdienstige overtuigingen ruimte was, zonder dat de eendracht in gevaar zou komen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw gaat die bezinning op de maatschappelijke betekenis van religie door. Diagnoses, remedies en vooral het begrippenapparaat waarmee het debat vorm krijgt, zijn inmiddels echter grondig gewijzigd. Staat en samenleving worden nu als gescheiden systemen opgevat. Bovendien is religie niet meer de alom gevreesde splijtzwam in een Republiek die van crisis naar crisis wankelt. Zeker in de tweede eeuwhelft is godsdienstige verdeeldheid geen brandende kwestie meer, noch in Europa noch in de Republiek. Voor velen, Betje Wolffs romanheld Abraham Blankaart voorop, zou de publieke kerk eigenlijk ruimte moeten bieden aan alle mogelijke varianten van de christelijke religie. Van de godsdienst werd nu een oplossing verwacht voor andere problemen.

Allereerst was er de vraag naar een nieuwe ethiek voor de moderne, commerciële, open stedelijke samenleving, een ethiek die een religieuze rechtvaardiging zou kunnen verschaffen voor de veel meer individueel gerichte, morele definities van burgerschap. In de tweede plaats verwachtten velen van de godsdienst een oplossing voor het vraagstuk van de achteruitgang van de Republiek. Anderen twijfelden. In welke vorm moest de godsdienst dan een bijdrage leveren aan de bestrijding van maatschappelijke kwalen? Was de religie überhaupt wel bij machte grondstoffen te leveren voor nieuwe sociale idealen?

Van oudsher had men de heersende gereformeerde kerk als leverancier voor en waakhond van maatschappelijke doelen gezien. De gevestigde protestantse religie was immers onderdeel van de zichtbare politieke orde. Ze maakte deel uit van het publieke bestel van het *ancien régime* en was dus bij uitstek het instrument om nieuwe sociale normen te introduceren. Voor mensen als Blankaart was het daarom duidelijk dat wanneer eenmaal de theologisch-dogmatische positie van die publieke kerk zo was opgerekt dat alle christenen daarin een plaats konden vinden, een stevige grondslag voor een nieuwe burgerlijke samenleving zou zijn gelegd. Zo simpel was dat echter in de tweede helft van de achttiende eeuw niet meer. Daarvoor waren de verhoudingen tussen de verschillende religieuze groepen te zeer geconsolideerd en gehiërarchiseerd. De verklaring voor die verstarring van de verhoudingen moet in het overheidsbeleid worden gezocht.

Praktisch alle lokale besturen in de Republiek waren er in geslaagd de armenzorg tot een kerkelijke aangelegenheid te maken. Ze hadden daarvoor een nagenoeg uniforme stelregel ontwikkeld: iedere gezindte diende voor zijn eigen armen te zorgen en degenen die nergens bij behoorden werden als stadsarmen beschouwd en waren de verantwoordelijkheid van de stedelijke armenkas. Het ging de overheid daarbij niet om een verkapte vorm van protestantisering. Het ging haar om het beheersbaar maken van een sociaal probleem, overigens zonder daarbij aan invloed in te boeten. Want tegelijkertijd slaagde zij erin haar greep op de kerken te versterken. In praktisch alle kerkenraden en opzienerscolleges nam de invloed van de stadsbesturen toe. Ook de financiële bevoegdheden van kerkelijke organisaties werden ingeperkt en tenslotte kwam het recht van benoeming van nieuwe voorgangers, in welke kerkgemeenschap dan ook, vast in handen van de overheid.

Deze toenemende overheidsbemoeienis met alle religieuze gezindten hield enerzijds een element van erkenning in, maar bleek tegelijkertijd een proces van segregatie en hiërarchisering in de hand te werken: omdat ze *de facto* andere religies naast zich moest dulden, kreeg de gereformeerde kerk het alleenrecht op de publieke uitoefening van de godsdienst en werd ze geïntegreerd in de politieke orde van het *ancien régime*. Voor de andere religies gold dat, in ruil voor acceptatie, hun godsdienstig-ceremonieel handelen zich in beslotenheid diende te voltrekken. Voor lutheranen en joden werd een uitzondering gemaakt. Niet omdat ze aanspraak konden maken op een speciale religieuze positie of omdat ze economisch van zo groot belang waren. Lutheranen en joden, en ook bijvoorbeeld Armeniërs, werden beschouwd als niet-Nederlanders die op grond van het vreemdelingenbeginsel het recht hadden hun godsdienst in het openbaar te belijden. Schuilkerken hoefden ze daarom niet te bouwen. Doopsgezinden, katholieken en remonstranten, die als inwoners van de Republiek golden, moesten dat wel. En zelfs die beperkte religieuze erkenning had een maatschappelijke prijs. In de achttiende eeuw had het van oorsprong religieus geïnspireerde onderscheid tussen publiek en privé steeds meer expliciete politieke, juridische en eco-

nomische dimensies gekregen. Was in de zeventiende eeuw een katholieke regent of een doopsgezinde zakkendrager geen uitzondering, in de achttiende eeuw werd de gereformeerde religie een privilegiërend principe bij uitstek en was het onderscheid tussen eersteen tweederangs burgers onwikbaar geworden. Dat gold zelfs aan de universiteit: niet voor niets moest de katholieke medicus Gerard van Swieten, een van Boerhaaves meest veelbelovende leerlingen, halverwege de achttiende eeuw de wijk nemen naar het Habsburgse Wenen om aan een fatsoenlijke hoogleraarsbetrekking te komen; in Leiden stond religieuze overtuiging een dergelijke benoeming in de weg. Dat gold eveneens in het weeshuis: alleen lidmaten van de gereformeerde kerk kregen een uitzet mee bij hun vertrek uit de inrichting.

Een verbreding van de theologisch-dogmatische grondslag van de gereformeerde kerk zou daarom slechts een partiële oplossing voor dit probleem van fundamentele religieuze discriminatie hebben kunnen betekenen. De oplossing die vanaf het midden van de eeuw in de Republiek besproken werd, kende dergelijke beperkingen niet. Kern van de gedachtevorming was de verplaatsing van het zwaartepunt van de religie van de publieke naar de privé-sfeer. Tot dan toe was de keuze voor een bepaalde belijdenis een publieke daad geweest, ook al moest die in het verborgene plaatsvinden. In de loop van de achttiende eeuw neigden echter steeds meer theologen ertoe om die keuze als een aangelegenheid van het privé-geweten van de burger te beschouwen, die maatschappelijk geen consequenties behoorde te hebben. Helemaal origineel was deze gedachte niet. Met name in bevindelijke en piëtistische kring, de vleugel van de gereformeerde kerk die wel wordt aangeduid als de Nadere Reformatie, had men altijd al weinig fiducie in de publieke rol van de godsdienst gehad. Dat de gereformeerde kerk publieke kerk was had immers niet kunnen verhinderen dat dronkenschap, katholicisme, hoererij, zondagsontheiliging en andere vormen van zonde welig tierden. Het enige wat telde in de ogen van de Nadere Reformatoren was het hart van de vromen en alleen dankzij hun door de genade verrichte inspanningen was Gods eindoordeel over de zondige Republiek nog even opgeschort.

Verlichte theologen deden met de scheiding publiek-privé iets geheel anders. Door de godsdienst in de harten van individuen te lokaliseren, hieven zij in feite de religieuze grondslag voor maatschappelijke discriminatie op. Zo kon een geheel nieuw en groot potentieel aan talent, dat tot dan toe nooit een kans had gekregen, worden aangeboord. Nog belangrijker was dat de rol die aan de godsdienst was toegekend bij de instandhouding van de maatschappelijke orde hiermee een andere werd. Door de gelovigen voor te stellen als burgers van een onzichtbare morele gemeenschap werden religieuze idealen en de nieuwe maatschappelijke deugden aan elkaar gelijkgesteld. Beide waren nodig voor de open en moreel hoogwaardige burgersamenleving die men voor ogen had.

Aanvankelijk waren het vooral dissenterse theologen die het onderscheid tussen de morele gemeenschap van de eigen denominatie en die van het vaderland lieten vervagen. Na 1770 werden dergelijke geluiden ook geuit in de heersende kerk. In 1775 legde Jacobus Hinlopen, rechtzinnig gereformeerd predikant te Utrecht en een goede vriend van Gisbertus Bonnet, zijn gemeente in een biddagpreek uit dat ze geen belijdend lid mochten zijn omdat de ‘wet van 't land’ dat nu eenmaal vereiste ‘om een ambt, om een aalmoes’ in de wacht te kunnen slepen. Lidmaatschap van een kerk had alleen zin wanneer men de overtuiging was toegedaan dat godsdienst, burgerdeugd en nationaal welvaren in één groot verband stonden:

> Brengen deze beminnelijke deugden niet hare belooningen met zich? Vloeit niet uit zulk een oeffening van trouw in den burgerstaat, gepaard met, en gesterkt door, de heiligheid in den Godsdienst, veiligheid en zekerheid van goed, kuisheid en vrijheid?[7]

Deze theologische tournure die de religie van de publieke ruimte naar de binnenkamer verplaatste, voorzag klaarblijkelijk in een grote behoefte. In de tweede helft van de achttiende eeuw blijkt - de culturele elites liepen hierbij voorop - een grote belangstelling te zijn ontstaan voor het godsdienstig leven in de beslotenheid van het huisgezin. Talloze kinderbijbels, boeken met huiselijke gebeden, bundels met stichtelijke overpeinzingen naar aanleiding van voorvallen uit het leven van alledag zagen het licht en vonden hun weg op den duur ook naar huishoudens waar verder nauwelijks lectuur werd aangeschaft.

We moeten misschien daarom het individualistische karakter van de geprivatiseerde religiebeleving niet overschatten. Het zwaartepunt van de nieuwe godsdienstige activiteit werd waarschijnlijk niet zozeer naar het individueel geweten verplaatst alswel naar het gezin. De 'Meridiaan des Huisselyken Levens' werd in deze decennia, getuige onder andere de romans van Wolff en Deken, tot de kern van de samenleving gepromoveerd. Het gezin werd daarmee een geïdealiseerde metaforische constructie waarmee alle maatschappelijke problemen konden worden aangepakt. Eerst in deze context wordt de ware hausse in handboeken voor de huiselijke godsdienst begrijpelijk, die ook in deze tijd begint. In deze lectuur werden voorschriften gegeven voor de gemeenschappelijke gezinsgodsdienstoefening en de taak van vaders en moeders met betrekking tot de religieuze opvoeding van hun kinderen en van het personeel. Binnen deze geprivatiseerde nucleus van het gezin zou uiteindelijk de individualisering van de religie tot stand komen.

Het huisgezin werd zo de kern van de nieuwe burgerideologie. De populariteit van de religieuze huisboeken stond niet op zichzelf. Het gezin werd doelwit van reeksen pedagogische werken waarin de grondregels van het burgerlijk leven werden besproken. Een van de bekendste was van de hand van dezelfde Martinet die ook al de fysicotheologie had gepopulariseerd. De titel spreekt voor zich: *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*. Het boek bevat een schitterende catalogus van de nieuwe burgerlijke deugden die voor een 'wel geregelde' samenleving nodig waren. De verbinding die het *Huisboek* via het geweten van het individu legde tussen de voorschriften van de godsdienst en de belangen van de samenleving vond in brede kring langdurig weerklank: nog in 1831 zag een herdruk het licht. In vele kerkelijke gemeenten was het een geliefd catechisatiegeschenk, wat nogmaals de nauwe band tussen privatisering van de religie, het gezin en het nieuwe burgerschapsideaal illustreert.

Omdat Martinets *Huisboek* zonder reserves als icoon van de huiselijkheidsideologie kan gelden, is het goed om er wat langer bij stil te staan. In zijn voorrede 'Aan de Vaderlandsche Huisgezinnen' betoogt de auteur met kracht van argumenten hoe nauw de band tussen gezin en samenleving is. Het zelfportret waarin hij zijn engagement verantwoordt geeft meteen het profiel van de predikant nieuwe stijl die de 'Vaderlandsche verbastering' moet keren:

> Een Leeraar van het Evangelie die het naderende einde der XVIII Eeuw beleeft, en, terwijl hij zich vermaakt met de beschouwing van verscheiden' Weetenschappen, veel gevorderd, sedert dezelver begin, door schone ontdekkingen, en een juister redeneer-

> trant, niet weinig hoort roemen op eene aanmerkelijk verlichting, en op eene uitneemende beschaafdheid des Menschdoms, waardoor sommige hoofdondeugden onzer Natie zouden geweeken zijn, - een Leeraar, die, ondanks de twee genoemde voordeelen, de weelde der tijden ziet aanwassen, waardoor zo veele dingen verslonden worden boven de pragt der voorige jaaren, terwijl Eenvoudigheid, Grootheid, Nederigheid, Spaarzaamheid, Ingetogenheid en andere Deugden zeer zwaare verliezen geleeden hebben (...) Een Leeraar die de sterk doorgezette zugt tot navolging der ijdelheden, tegen welke de waare Menschenvriend met het bestgezinde hart zich vrugteloos verzet, moet aanschouwen; terwijl de Vaderlandsche Huisgezinnen het hoofd met moeite boven houden, om dat de winsten thans zo veel minder zijn, dan voorheen, en slegts eenen schijn van welvaart geeven, waardoor men inwendig zo vermagert en uitteert, dat veele pragtige, doch arme en bedorven' Kinders, met den tijd, Hoofden der Huisgezinnen worden, - Nog eens, een Leeraar, die zelf, sints veele jaaren, eenen geduurigen toegang hebbende tot allerleie Huisgezinnen van groote en geringe Lieden, en, veele deezer dingen van nabij beschouwende, diep geslagen wonden daardoor ontving; des hij de Vaderlandsche verbastering niet, als met eene onuitdrukkelijke smert, thans aan zijnen geest kan vertegenwoordigen, - Eindelijk een Leeraar van het Evangelie, die dit alles zo menigmaal met treurige aandoeningen herdenkt (...) en een nieuwe, eerlijke en minzame poging wil voegen bij die van 's Vaderlands beste Vrienden, om de misslagen der bedorven' Huisgezinnen te verbeteren, om anderen tegen het aanvallende kwaad te waarschouwen, om sommigen, die wankelen, nog te behouden, en om eenigen, die de ondeugden der Natie beweenen, te sterken in hun loflijke poogingen voor het behoud van het overschot der schoone zeden, en voor het algemeen welzijn der Maatschappij.[8]

Dit lange citaat geeft ook een verhelderende illustratie van een aantal kernelementen uit het laatachttiende-eeuwse sociale denken. Allereerst maakt Martinet zichtbaar dat overheid, kerk, predikanten en kerkvolk niet meer in een formele machtsrelatie tot elkaar willen staan. De Nederlandse burgers worden, hetzij als kerklid hetzij als lid van de samenleving, niet meer gestuurd door bevelen maar aangemoedigd door zachte vermaningen. Het nieuwe morele burgerschapsideaal dat het *basso continuo* van het *Huisboek* vormt, wordt niet opgelegd, maar treedt elk gezin binnen om

> in de taal der opregte liefde, door een HUISBOEK, van den morgen tot den avond, of wanneer Gij het maar dulden wil tot u te spreeken, en de edelste, de vermaaklijkste en nuttigste Pligten op Tafel neer te leggen ten einde doolende Landgenooten terug te doen komen van de ligtzinnigheid die strijdig is met het oorspronglijk karakter onzer Natie.[9]

De preek, het herderlijk vermaan, het vaderlijk onderwijs en de gesprekken in het gezin, tussen echtelieden, tussen ouders en kinderen en tussen gezinshoofden en personeel, waren middelen geworden om de onzichtbare morele gemeenschap van burgers elke dag weer vorm te geven, te vernieuwen en te versterken. De klassieke gezagsstructuur van het *ancien régime* was hiermee niet doorbroken. Wel vereisten de mondigheid van de nieuwe burger en het ideaal van de morele gemeenschap dat overreding aan dwang vooraf diende te gaan. Martinets voorrede laat goed zien hoe weinig problematisch de verhouding tussen geloof

Om ik zal, uwe — Afbeelding ziende, zeggen:
Dit, dit is het Gelaat van mijnen Leermeester
(JOHANNES FLORENTIUS MARTINET),
Dat en dat heeft hy my geleert..... enz. enz.

Johannes Florentius Martinet, door R. Vinkeles.

en wetenschap in de laatachttiende-eeuwse Republiek nog was. Martinet geeft, zonder ook maar door twijfels gekweld te worden, hoog op van de achttiende-eeuwse wetenschap en haar nieuwe methoden: empirisme en rationalisme. Hij is ervan overtuigd dat de toepassing daarvan grote voordelen en maatschappelijke vooruitgang zal blijven opleveren, maar beklemtoont ook dat die voordelen pas genoten kunnen worden wanneer tegelijkertijd de noodzaak van een gesocialiseerde religie wordt onderkend. Zonder godsdienst kan wetenschap niet bloeien.

In Martinet zien we de achttiende-eeuwse slotfase van de maatschappijvisie waarin ideeën over economische en politieke achteruitgang, zedenbederf en nieuwe burgerlijkheid nauw met elkaar waren vervlochten. De eerste contouren ervan hebben we waargenomen bij Van Effen rond 1730 en we zagen ze uitkristalliseren in de spectatoriale pers en de genootschapsdiscussies na het midden van de eeuw. Toen het *Huisboek* verscheen - in 1793 - was de achteruitgangsgedachte onontkoombaar geworden: economisch zat de Republiek in een diep dal en in de internationale politiek zat zij ernstig in de verdrukking. Tot nog maar een tiental jaren eerder leken de donkere kleuren waarin de toestand van de Nederlandse natie werd afgeschilderd vaak vooral te moeten dienen om des te stralender voorstellingen te geven van de toekomst die bij een tijdige keer wenkte. De cultuurkritiek van Martinet en zijn collega-huisboekschrijvers zal nauwelijks meer retorisch zijn bijge-

kleurd. Toch hadden ook zij de hoop op verbetering nog niet opgegeven en bleven zij vertrouwen stellen in volharding, vaderlandsliefde en Goddelijke genade.

Een tegenstem in dit koor van gematigd optimisme liet een van Martinets collega's horen, de Utrechtse predikant IJsbrand van Hamelsveld. Tijdens de revolutie van 1780-1787 had deze zich als overtuigd en actief patriot laten kennen, op grond waarvan hem een hoogleraarschap aan de Utrechtse universiteit was verleend dat hem vervolgens bij het keren van het tij weer was ontnomen. Sedertdien had hij een inktzwarte kijk op de toekomst, getuige zijn *Zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (1791). Van Hamelsveld, zo lijkt het, hangt hier met zijn volle gewicht aan de noodklok in de wetenschap dat niemand het hoort. Het alom aanwezige verderf schildert hij in schrille kleuren zo breed uit dat er geen ruimte meer lijkt te zijn voor zelfs maar een sprankje hoop.

Van Hamelsvelds beschouwing is gebaseerd op een beeld van de Nederlandse geschiedenis sinds de zestiende eeuw dat veel gelijkenis toont met de vierrijkentheorie die in de christelijke traditie altijd de cyclus van opkomst, bloei, verval en ondergang had verbeeld. Na een sober begin tijdens de Opstand en grote welvaart in de Gouden Eeuw had de achttiende eeuw slechts uitgeblonken door weeldezucht: na zoveel consumptiedrift kon alleen maar het einde nabij zijn. Van Hamelsvelds boek is door historici vaak aangehaald en met reden: zijn litanie van het verval is meeslepend geschreven. Zijn uiterst pessimistische kijk op de Nederlandse geschiedenis, waarin de late achttiende eeuw na een grandioos verleden zich willens en wetens liet neerzinken in het diepste verderf, heeft dan ook school gemaakt. Representatief voor het laatachttiende-eeuwse sociale denken was Van Hamelsveld echter allerminst. Zijn visie is in de jaren negentig zonder twijfel sterk bepaald door het patriotse debacle van 1787. Martinet en Van Hamelsveld zullen voor de beschaafde tijdgenoot als de uitersten van het spectrum aan gemoedsstemmingen hebben gefungeerd. Dan weer pessimistisch, dan weer gematigd optimistisch, maar dat handelen noodzakelijk was, zal elk weldenkend mens duidelijk zijn geweest.

De vermaatschappelijking van de predikant

De schepping van een morele gemeenschap waarin godsdienst, vaderlandsliefde en burgerlijke waarden elkaar dienden te versterken en religieuze overtuiging geen grondslag voor maatschappelijke uitsluiting meer mocht zijn, leidde haast vanzelfsprekend tot nieuwe hiërarchieën, maar nu van culturele aard. Men beoordeelde zijn mede-Nederlanders niet meer naar hun religieuze herkomst maar naar de mate waarin door godsdienst geschraagde kennis en burgerdeugd deel van hun mentale bagage waren geworden. Dit had ingrijpende gevolgen voor de functie van de predikanten. Van oudsher ‘stond’ de predikant niet alleen in overdrachtelijke zin in zijn gemeente maar ook letterlijk: als prediker op de kansel. Toen hij rond 1800 naast leraar vooral ook herder moest zijn, werd zijn werkterrein veel breder, allereerst binnen de gemeente maar ook daarbuiten. In de zestiende en zeventiende eeuw waren huisbezoek en catechetisch onderwijs eerder uitzondering dan regel. Godsdienstonderwijs was ook minder noodzakelijk. Als deel van de vervlechting van godsdienst en samenleving werd de Heidelbergse Catechismus per slot van rekening op school van buiten geleerd. Vanaf de late zeventiende eeuw veranderde dit patroon. Dit was in de eerste plaats te danken aan de Nadere Reformatoren. Zij maakten zich als eersten ernstig

zorgen over de (vooral religieuze) onkunde en onverschilligheid van hun gemeenteleden en zij waren ook de eersten die belang toekenden aan de religieuze beleving van het individuele gemeentelid. Hoewel de verlichte predikanten van rond 1800 weinig moesten hebben van de sektarische neigingen van deze zogenaamde 'fijnen' en al evenmin van de wat dweperige sfeer waarin hun bijeenkomsten plaatsvonden, waren de meesten van hen er wel van overtuigd geraakt dat godsdienst - zoals alles - op een evenwicht van hoofd en hart moest zijn gebaseerd. De Bijbel en de leerstellingen waren er niet om uit het hoofd geleerd te worden, zij moesten worden begrepen en in het hart worden geïnternaliseerd. Alleen zo zou de religieus geïnspireerde seculiere ethiek de gestalte kunnen krijgen waar de moderne samenleving behoefte aan had.

Dit alles vereiste dat de predikant zich meer dan voorheen moest bekommeren om zowel de cognitief-morele als de religieuze vorming van zijn gemeente. Dit betekende dat hij systematisch onderricht moest geven in de catechese en vooral dat hij regelmatig op huisbezoek moest gaan om de gemeenteleden te begeleiden en zo nodig te vermanen. Martinet maakte er in het voorwoord van zijn *Huisboek* al een toespeling op dat hij dat metterdaad deed. Dertig jaar later, in 1821, zou de toenmalige *éminence grise* van de hervormde kerk, Jodocus Heringa, met grote voldoening constateren dat deze praktijk inmiddels algemeen ingang had gevonden:

> [wij zien dat] sedert eenige jaren vele Predikanten, zich, meer dan voorheen, beijveren in het Onderwijzen van de jeugd en van bejaarde [= volwassen] minkundige lieden, teneinde eene redelijke kennis en overtuiging bij hen te bevorderen.[10]

Ook in de handboeken voor predikanten werd keer op keer op deze nieuwe maatschappelijke rol gewezen. De nieuwe functie sloot aan bij het professionaliseringsproces dat het beroep van predikant in de achttiende eeuw had doorgemaakt. De predikant was in de zestiende eeuw begonnen als bekleder van een openbaar ambt, doorgaans weinig mobiel - de meesten bedienden slechts één gemeente - en met een beperkte beroepsopleiding. Aan het einde van de achttiende eeuw was hij een professional geworden, toegerust voor de religieuze, cognitieve en maatschappelijke vorming van zijn gemeenteleden. De opleiding was daartoe veranderd. Naast theologische werken en preekvoorschriften zagen nu ook pastorale handleidingen en vaktijdschriften het licht. De moderne dominee, die in 1843 door C.E. van Koetsveld in zijn *Schetsen uit de pastorij te Mastland* zou worden vereeuwigd, is in het revolutietijdvak geboren.

Ook de kerkelijke gemeente als onderdeel van de maatschappelijke orde kreeg in het kielzog van deze veranderingen een andere betekenis en waardering. De gemeente werd nu, samen met het gezin en het genootschap, een van de sociabele instellingen waarvan de ontwikkelde achttiende-eeuwer het heil voor de samenleving verwachtte. Al deze organisaties vervulden een grote variëteit aan functies. Gemeenschappelijk echter was hun taak als kweekvijvers voor verantwoord sociaal gedrag, essentieel voor een goed functionerend maatschappelijk bestel. Dat er een wezenlijke overeenkomst werd gevoeld tussen de organisatie en taken van de kerk en die van het (landelijke) genootschap, komt ook naar voren uit een nieuw begrip dat zijn intrede doet: het kerkgenootschap. Een van de eerste keren dat het wordt gebruikt is in de Staatsregeling van 1798, de eerste Nederlandse grondwet.

Daarin werd de scheiding van kerk en staat geregeld en kregen de nieuwe ontwikkelingen op religieus gebied een juridische basis. Het begrip kerkgenootschap was dus nodig om de nieuwe orde te kunnen beschrijven, maar het lijkt ook te hebben geïnspireerd tot nieuwe experimenten op het snijvlak van religie, staat en samenleving. Een voorbeeld daarvan is het Delftse Christo Sacrum, een gezelschap dat op basis van het ideaal van de vroege onverdeelde christenheid een werkplaats voor hedendaags moreel-religieus burgerschap wilde zijn. Het koos hiervoor, karakteristiek genoeg, een organisatiemodel dat precies het midden hield tussen genootschap en kerkelijke gemeente.

Religiositeit rond 1800 is dus allerminst een achterhoedegevecht. Evenmin is het een fase in een permanent intellectueel seculariseringsproces dat loopt van Wetenschappelijke Revolutie tot de geslaagde ruimtereis van Joeri Gagarin. In de laatste decennia van de achttiende eeuw had religie een nieuwe, sociaal onmisbare dimensie gekregen. In dit licht moet ook de grote apologetische activiteit van predikanten aan de rechter- én aan de linkerzijde van het spectrum worden gezien. Voor de ongestoorde groei van verlichting en beschaving was godsdienst een essentiële voorwaarde. In zijn maatschappelijke functie vond de godsdienst een antwoord op de teloorgang van oudere, mede door de wetenschappelijke ontwikkelingen achterhaalde voorstellingen van mens en schepping en was hij perfect toegerust om in de negentiende eeuw een doorslaggevende rol te kunnen gaan spelen.

Het kerkvolk

De nieuwe opvattingen over godsdienst waren voorlopig in de verste verte nog geen gemeengoed. Al eerder hebben we vastgesteld dat de spraakmakende gemeente - de groep mensen die regelmatig met nieuwe geschriften en ideeën in aanraking kwam - niet veel meer dan vijf tot zeven procent van de huishoudens kan hebben omvat. De rest van het kerkvolk zal nauwelijks iets geweten hebben van de grote lijnen van het debat, laat staan van de details.

We moeten er daarbij voor oppassen ons een te moderne voorstelling van het gemeentelijk leven rond 1800 te maken. De organisatie en beleving van godsdienst verschilden rond 1800 nog sterk van wat in de loop van de negentiende eeuw regel werd. Het beeld van de religiositeit en de religieuze praktijken in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek berust vaak op een idealiserend terugprojecteren van een situatie die pas na 1850 haar beslag heeft gekregen. Om te beginnen was kerkelijke betrokkenheid voor lang niet iedereen vanzelfsprekend. De armenzorgpolitiek was er op gericht geweest het overgrote deel van de achttiende-eeuwse bevolking van de Republiek lidmaat van een of ander kerkgenootschap te laten worden. De officiële volks- en religietellingen die in de periode 1790-1815 met enige regelmaat zijn gehouden wijzen uit dat die politiek geslaagd is. Niet-kerkelijkgeregistreerde inwoners zijn dan een grote zeldzaamheid. Dit betekende echter niet dat alle leden ook meelevend waren, iets wat een halve eeuw later normaal zou worden gevonden. Meer dan eenderde bezocht nooit een kerk. Bovendien was de dubbele zondagse kerkgang nog allerminst standaardpraktijk. Amsterdam huisvestte volgens de telling van 1809 ruim 100.000 gereformeerden. De acht grote kerken die de stad telde hadden bij lange na niet de capaciteit om dit aantal te herbergen, ook niet na aftrek van kleine kinderen, bejaarden en bedlegerigen. Nu was de geringe animo voor de kerkgang in Amsterdam en Rotterdam

berucht, maar ook voor de kleinere steden, waar de sociale controle veel groter was, zijn zulke rekensommen te maken. De greep van de kerk op de ingeschreven gemeenteleden was beperkt. Zelfs tijdens de kerkdienst liet, als we mogen afgaan op spectatoriale klachten over gepraat en ander rumoer, de discipline nog veel te wensen over. Rondom 1800 was nog evenmin sprake van inspanningen van de zijde van kerkelijke organisaties om door 'interne zending' de betrokkenheid van de gemeenteleden bij het kerkelijk leven te vergroten. Trouwens, ook de 'uitwendige zending' in de buiten-Europese wereld stelde nog nauwelijks iets voor. Naar de koloniën werden wel predikanten uitgezonden maar die hadden uitsluitend de zielzorg onder het VOC-personeel tot taak. Zending bedreven ze slechts bij hoge uitzondering.

De afwezigheid van zendings- en evangelisatieactiviteit in protestantse kring had verscheidene oorzaken. Allereerst waren er theologische argumenten tegen. Sinds Voetius in de zeventiende eeuw de gereformeerde dogmatiek had gecanoniseerd was de theologische aandacht gericht op de realisatie van een christelijke samenleving. Daarbij werd alle energie gestoken in het aansporen van de overheid om de haar toegeschreven taak uit te voeren. Het traditionele gereformeerde protestantisme had daarom moeite met een verbreiding van het christendom die niet stoelde op uitbreiding van politiek gezag of op zijn minst op veranderingen in de politieke verhoudingen. De overheid van haar kant echter bedreef een politiek die min of meer noodgedwongen gericht was op politieke tolerantie en de bevriezing van de religieuze status quo. In zo'n streven was weinig ruimte voor evangelisatieactiviteit. Dat zou maar onrust teweegbrengen. Zelfs het ontwikkelde publiek had moeite met religieuze mobiliteit. Maar weinig voorvallen maakten de *Vaderlandsche letter-oefeningen* zo boos als berichten over geheime bekeringsactiviteiten van roomse zijde. Daar komt nog iets bij. Omdat kerkgemeenschappen verantwoordelijk waren geworden voor hun eigen armen, was de drang om behoeftigen als lidmaat aan te nemen, uiterst gering. Dat kostte immers alleen maar geld. Vanaf 1770, toen het aantal armen explosief toenam, probeerden de kerkgemeenschappen hun aantallen armen zelfs zoveel mogelijk te beperken. Zoals uit het hoofdstuk over de armenzorg zal blijken, werden er zelfs processen gevoerd om armen maar vooral niet als lidmaat te hoeven accepteren. Evangelisatie had ook al om deze reden geen enkele prioriteit. Over de koloniën had de Nederlandse overheid al helemaal weinig zeggenschap. De overzeese gebieden werden bestuurd door de VOC, die als handelsonderneming weinig prijs stelde op verstorende activiteiten als zending. De gereformeerde synodale vergaderingen beschikten tenslotte in het geheel niet over de financiële middelen om een zelfstandig zendingsbeleid te kunnen ontwikkelen.

Zending en evangelisatie waren daarom in de vroegmoderne gereformeerde wereld nauwelijks voorstelbaar en de 'uitvinding' ervan is mede mogelijk gemaakt door een aantal typisch laatachttiende-eeuwse ontwikkelingen. Pas tegen 1800 waren distributieapparaat en productietechnieken van de nieuwe nationale communicatiegemeenschap zodanig ontwikkeld dat een propagandaoffensief technisch en organisatorisch mogelijk werd. Dat valt bijvoorbeeld af te lezen aan de stichting van speciale, met dit soort taken belaste verenigingen. Het Nederlandsch Zendeling-Genootschap werd bijvoorbeeld opgericht in 1797 en was daarmee een van de oudste zendingsorganisaties in de westerse wereld. Het Nederlandsch Bijbelgenootschap dateert uit 1814; het kon zich dankzij de in de laatachttiende-eeuwse boekhandel opgedane productie- en distributie-ervaringen al spoedig ont-

wikkelen tot een effectieve fabriek van traktaten gericht op de bekering van de grote aantallen dwalende en nog niet voldoende religieus gesocialiseerde kerkleden.

De privatisering van de religie was een minstens zo belangrijke stuwende kracht achter zending en evangelisatie. Immers, dankzij de verinnerlijking was godsdienst een morele kracht geworden die niet alleen het hart van individuen veranderde maar langs die indirecte weg ook de samenleving drastisch van karakter kon wijzigen. Interessant is overigens dat de privatisering weer nieuwe dilemma's opriep. Immers, hoe kon de buitenwacht ervan overtuigd zijn dat geloofsuitspraken of vormen van maatschappelijk handelen echt berustten op een diep doorvoelde innerlijke overtuiging en niet het product waren van een soepele aanpassing aan officiële regels of wenselijke gedragingen? Juist die noodzaak om de wereld van de oprechtheid van de bekering te overtuigen leidde tot een nieuw type religieuze retoriek waarin echte bekering en echt geloof pas mogelijk waren in een beschaafde samenleving. Vandaar ook de overtuiging dat maatschappelijke arbeid, dat wil zeggen het verbeteren van de beschavingsstandaard, een noodzakelijke voorwaarde was voor de totstandkoming van innerlijke overtuigingen. Vandaar ook de nieuwe impulsen voor het culturele beschavingsoffensief van de kerkelijke leiders.

In de zendingsgebieden kon die verhoging van het beschavingsniveau verwezenlijkt worden door de stichting van scholen en later ook van ziekenhuizen. In de eigen samenleving diende aan de kerstening eveneens scholing en sociale arbeid vooraf te gaan om ook de onderkant van de samenleving tot een aanvaardbaar civilisatiepeil te brengen, te beginnen bij het stil zijn tijdens de kerkdienst. En hiermee zijn we terug bij de maatschappelijke en pedagogische rollen van de predikant zoals die in de decennia rond 1800 werden geherdefinieerd. Het is een van de opmerkelijke paradoxen van de geschiedenis dat twee culturele ontwikkelingen van rond 1800 die vaak als elkaars tegenpolen worden voorgesteld, te weten verlichting, volksopvoeding en beschavingsoffensief enerzijds en de kerstening van de samenleving anderzijds, hun oorsprong vonden in dezelfde bron. En het kersteningsoffensief zou effectief blijken. De omvangrijke kerkbouwprogramma's van de eerste helft van de negentiende eeuw werden niet door de groei van de bevolking gerechtvaardigd. Die bleef praktisch stationair. De explosieve groei van het aantal kerkgebouwen kan alleen maar worden verklaard uit het verschijnsel dat omstreeks 1850 een veelvoud van de Nederlandse bevolking, vergeleken met een halve eeuw tevoren, er aan gewend was geraakt de zondag goeddeels aan kerkgang te besteden.

De introductie van de vele vernieuwingen die in het achttiende-eeuwse theologische denken en de pastorale praktijk waren opgetreden, verliep overigens allerminst zonder problemen. Wanneer we J. le Francq van Berkhey mogen geloven, was er aan het begin van de jaren zeventig van de achttiende eeuw van kerkelijke onrust nog geen sprake. Toen werkte hij aan zijn *Natuurlijke historie van Holland*, een cultureel-antropologische studie van het gewest Holland, waarin hij de godsdienstige gewoonten en gebruiken aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Le Francq van Berkhey noteert bijvoorbeeld dat het met de kerkgang in de Alblasserwaard nogal droevig gesteld was. Men sloeg gemakkelijk over en zag er geen been in de kerkgang af te ronden met een genoeglijk spelletje op de kaatsbaan. Kortom, een kerkelijk gedrag dat verbetering behoefde. Van rumoerigheid of protesten tegen nieuwlichterij maakt Le Francq van Berkhey geen melding. In de tweede helft van de

jaren zeventig zou dat anders worden. In 1778 stak in de Republiek religieus geïnspireerde onrust de kop op die snel om zich heen greep en die als een veenbrand tot ver in de negentiende eeuw - en eigenlijk tot in de Tweede Wereldoorlog - periodiek zou oplaaien in religieuze rellen en conflicten en zelfs in kerkelijke afscheidingsbewegingen.

Puur kerkelijk waren deze conflicten niet. In veel gevallen hadden zij ook sociale oorzaken. Maar aan de oorsprong ervan ligt toch altijd een religieus-theologisch probleem. Dat begint al bij de rellen rond de invoering van een nieuwe berijming van de psalmen in 1773. Tot dan toe was nog steeds de berijming van Datheen uit 1566 in gebruik, waarvan de uiterst onpoëtische taal met zijn vele stoplappen en bizarre, door rijmdwang afgedwongen tournures al generaties lang ergernis en spot had opgewekt. Toch waren de kerkelijke overheden altijd uiterst huiverig geweest voor een nieuwe berijming, omdat zij beseften dat een ingreep in de traditie van het geloof door velen als een aanval op het geloof zelf zou worden opgevat. De meest rechtzinnigen onder de synodeleden zullen het trouwens zelf zo hebben gevoeld. Dat men er niettemin na langdurige palavers toe overging om de vertrouwde teksten te vervangen door nieuwe, geschreven door vooraanstaande eigentijdse dichters, op een vernieuwde zangwijs, getuigt van een doordringen van de nieuwe religieuze opvattingen waarin innerlijke doorleving in de plaats werd gesteld van overgeleverde vormen. De nieuwe psalmberijming leidde tot hevige protesten, met name in de bevindelijk getinte zone die loopt van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden via het rivierengebied en de Veluwe naar de Overijssels-Drentse veengebieden die nu nog als de ‘bible-belt’ wordt aangeduid. Hoe hoog de gemoederen daarbij opliepen kan worden geïllustreerd aan de hand van de Walcherse troebelen van 1778. De vernieuwing leidde daar tot een volksopstand die, toen een van de leiders van het verzet in het cachot werd gestopt, geheel uit de hand liep. Militaire troepen van buiten het eiland waren nodig om de rust te herstellen. In de ogen van de leiders van de opstand hadden verlichte predikanten van de gereformeerde kerk een onzalig verbond gesloten met de regenten om de Zeeuwse samenleving te hervormen volgens de inzichten van het ‘redelijk geloof’. In zekere zin hadden zij daarin geen ongelijk. Drijvende kracht achter de invoering van de nieuwe psalmberijming was het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat, zoals bekend, door het uitschrijven van prijsvragen over een reeks van maatschappelijk nuttige onderwerpen - beroemd zijn de Zeeuwse prijsvragen over de verbetering van het lager onderwijs - de morele corruptie een halt trachtte toe te roepen en het verval van het gewest Zeeland probeerde te keren.

Het Zeeuwsch Genootschap en de daarbinnen actieve predikanten en regenten vormden allerminst een bolwerk van nieuwlichterij. Ze stelden zich echter wel achter de hervorming van het psalmgezang, waarin het verlichte christusgeloof werd weerspiegeld dat, zoals gezegd, onder vele gereformeerde predikanten inmiddels gemeengoed was geworden. Bovendien was de traditionele zangwijze vooral de regenten een doorn in het oog. Een van hen, Mr. Daniel Radermacher, puissant rijk en vooraanstaand mecenas van de Zeeuwse muziekbeoefening, had de gereformeerde kerk van Arnemuiden zelfs een orgel geschonken om een eind te maken aan ‘t om 't seerst uytkrijten’ van de psalmen van Datheen, die doorgaans zonder instrumentale begeleiding werden gezongen.

Dat de protestbeweging een samenzwering van verlichte predikanten en regenten meende te ontwaren, geeft al aan dat zij door meer werd gedreven dan alleen de spanningen die nu eenmaal ontstaan wanneer in een traditionele gemeenschap de banden met de rituele

godsdienstbeleving worden doorgesneden. Wat de opstandige inwoners van Walcheren bijvoorbeeld evenzeer tegen de borst stuitte, was de toenemende religieuze en burgerlijke tolerantie. Klap op de vuurpijl was het besluit van de Vlissingse vroedschap om in navolging van Middelburg de status quo te doorbreken waarbij de katholieken alleen in het geheim hun diensten mochten houden. Ook in Vlissingen zouden de katholieken een eigen kerkgebouw mogen neerzetten waar ze in het vervolg publiek zouden mogen kerken. Elders was het oproer op vergelijkbare wijze verbonden met lokale kwesties.

Het verzet tegen de modernisering van het gereformeerd protestantisme is nog te weinig onderzocht. Zo zijn de internationale dimensies ervan nog onduidelijk. Het gaat hier namelijk niet om een typisch Nederlands verschijnsel. In Schotland was Edinburgh in februari 1779, na maanden van bittere pamflettenstrijd, het toneel van twee weken geweld met precies dezelfde inzet als in Vlissingen: de verruiming van de tolerantie jegens de katholieken. De 'Gordon Riots', waarbij 60.000 orthodoxe protestanten het centrum van Londen bestormden uit protest tegen wijzigingen in het tolerantiebestel, passen in hetzelfde kader. In het Pruisen van Frederik II, waar de lutherse kerk staatskerk was, kon van officiële verruiming van de tolerantie jegens de katholieken geen sprake zijn. Hier concentreerde het verzet zich, net als in delen van de Republiek, op de van bovenaf, door Frederik de Grote opgelegde nieuwe psalmberijming. Na twee jaar van onrust in Pommeren en Oost-Friesland en vier maanden van furieus verzet in Berlijn was Frederik zelfs gedwongen, al was het maar tijdelijk, de opstandelingen hun zin te geven en de invoering van de nieuwe berijming op te schorten.

Een tweede golf van religieus verzet tegen de modernisering van de kerkelijke verhoudingen deed zich in Nederland voor na 1798. Weer vormden kerkgezang en katholieken de stenen des aanstoots, maar deze traditionele conflictpunten hadden een nieuwe scherpte gekregen door de invoering van de gelijkstelling van de godsdiensten en de scheiding van kerk en staat bij de afkondiging van de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798. Deze grondwetsartikelen, die in feite de juridische uitwerking waren van het debat over de privatisering van de godsdienst in de voorgaande decennia, hielden in dat geen enkele religie meer een strobreed in de weg mocht worden gelegd. Ook kwam een eind aan de bemoeienis van de overheid met de interne organisatie van de kerkgenootschappen. De revolutionaire elites waren het snel eens geworden over deze grondwettelijke bepalingen. De tenuitvoerlegging ervan had echter ingrijpende gevolgen en de afwikkeling zou nog lang op zich laten wachten. Zo moest bijvoorbeeld de ingewikkelde financiële relatie tussen staat en heersende kerk worden beëindigd. Dat was geen eenvoudige opgave omdat beide instituties sinds de Opstand van de zestiende eeuw ten nauwste waren vervlochten. Eerst in de jaren tachtig van de twintigste eeuw kreeg die afwikkeling haar definitieve beslag. Minstens zo ingewikkeld was de regeling van de verhouding met de katholieken. Onderhandelingen moesten bijvoorbeeld worden geopend over de teruggave van de grote kerken die de protestantse overheid de katholieken na de verovering van de Generaliteitslanden ontnomen had. De regelingen van deze overdracht en de financiële consequenties ervan zetten kwaad bloed en bleven vele jaren voor onrust zorgen. Weer was evenwel het kerkgezang de lont in het kruitvat. De verschuiving in de godsdienst van leer naar beleving had de behoefte doen ontstaan aan een nieuw type kerkelijk lied naast de oudtestamentische psalmen. Het zou als vertolking van het moderne gelovige gemoed

meer de troost en verzoening van het Nieuwe Testament moeten ademen. Een voorvechter van deze beweging was de Harderwijkse predikant Ahasverus van den Berg, een goede vriend van Martinet. Van den Berg schreef en vertaalde vele hymnen, zorgde dat hij op de hoogte was van de moderne muziektheorie en was de ziel van een groep dichters die teksten vervaardigde ten behoeve van een kerkelijk gezangboek. De gezangen werden in 1807 in de kerk geïntroduceerd en er volgde prompt een herhaling van het patroon van de jaren zeventig. Alle opgekropte ongenoegen over de teloorgang van de traditionele reformatorische semi-staatskerk kwam tot ontlading.

Een hoogtepunt zou het verzet bereiken met de Afscheiding van 1834. Toen maakten in navolging van ds. Hendrick de Cock uit Ulrum honderden kerkelijke gemeenten zich los uit het hervormde kerkverband. In de oudere geschiedschrijving werd deze scheuring verklaard uit het ongenoegen over de verlichte koers van de gereformeerde kerk (die inmiddels zelfs een nieuwe naam had gekregen: Nederlands Hervormde Kerk). Meer recent heeft men meer oog gekregen voor de sociale factoren die hierin meespeelden. De beweging vond namelijk vooral weerklank bij groepen die in de verdrukking zaten. Daarnaast moet de Afscheiding ook opgevat worden als een vorm van cultureel protest tegen het maatschappelijk beschavingsoffensief dat, onder invloed van de nieuwe beroepsopvatting van de predikant en de idealistische denkbeelden over de sociale rol van de godsdienst, de samenleving steeds meer bepaalde. Alleen in die context is de reactie van overheid en kerkelijke elite begrijpelijk. De overheid greep voor Nederlandse begrippen namelijk ongekend streng in met een verbod op de samenkomsten, dat werd afgedwongen door brute militaire inkwartiering bij de doorgaans arme afgescheidenen. In het licht van de sinds 1798 constitutioneel vastgelegde vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat was de legitimiteit van deze maatregelen hoogst aanvechtbaar. De meeste hervormde predikanten juichten het overheidsoptreden echter toe. De groep die nog maar enkele decennia eerder de privatisering van de religie had omhelsd, wenste daar nu niet de uiterste consequentie uit te trekken, namelijk de vrijheid om uit de bestaande orde te treden. Die houding van de hervormde elites vloeide voort uit de diepe teleurstelling over het failliet van de verbinding van de twee met elkaar strijdige idealen die aan de stichting van de Nederlandse Hervormde Kerk ten grondslag lagen. Aan de ene kant was dat het eeuwenoude, uit de zeventiende eeuw stammende ideaal van de brede reformatorische volkskerk (waar misschien op termijn zelfs plaats was voor katholieken wanneer die eenmaal hadden begrepen dat verlichting en beschaving nauw met het protestantse gedachtegoed verbonden waren). Aan de andere kant was dat het verlichte ideaal van een kerk met een maatschappelijke beschavingsmissie gebaseerd op de privatisering van het geloof. Daarmee zette, paradoxaal genoeg, de vrijheid van godsdienst een kerkelijk versplinteringsproces in gang dat tot ver in de twintigste eeuw zou doorgaan.

Het officiële gereformeerde protestantisme, door de radicale vernieuwingen juist ook voor intellectuelen acceptabel gebleven, was in het revolutietijdvak een beschavingsfactor van gewicht geworden en had zichzelf met succes als de motor van de vooruitgang gepresenteerd. Dat gold zowel de geëngageerde linkervleugel als de gematigde rechtervleugel. Niet voor niets had een irenisch en orthodox protestants godgeleerde als de Harderwijker professor Hermannus Muntinghe in 1797, temidden van het revolutionaire debat over de scheiding van kerk en staat, die positie voor de gereformeerde kerk opgeëist toen hij zijn

van oorsprong Latijnse oratie, *Over den invloed van den christelijken godsdienst op het volksgeluk*, ook in het Nederlands liet drukken. Muntinghe ging zo ver met de verlichte redeneertrant mee dat hij volksgeluk als maatschappelijk doel accepteerde; godsdienst bleef echter onmisbaar. Zelfs IJsbrand van Hamelsveld liet er, ondanks zijn politiek geïnspireerde twijfels over de verbeterbaarheid van de samenleving op de korte termijn, geen twijfel over bestaan dat dankzij de religie 'het menschdom nogthans, bij elke nieuwe herstelling, zoo veel wint, dat men duidlijk ontwaar wordt, dat het, langs deze beurtwisselingen, tot zijne volmaaktheid wordt opgeleid'.[11] Zonder religie geen vervolmaking van de samenleving. Met deze boodschap ging de Bataafse Republiek de negentiende eeuw in.

Eindnoten:

1 Wolff en Deken, *Brieven van Blankaart*, I, 303-313.
2 *Ibidem*, 305.
3 *Nederlandsche criticus*, 1761, 291.
4 Martinet, *Katechismus der natuur*, 5.
5 Uilkens, *De kennis van den Schepper uit zijne schepselen*, 61.
6 *Magazijn voor de critische wijsgeerte*, 1799, Voorrede.
7 Jacobus Hinlopen, *Leerredenen*, aangehaald bij Van Rooden, *Religieuze regimes*, 113.
8 Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*, Voorrede.
9 *Ibidem*.
10 Heringa, *Kerkelyke raadvrager*, I (1821) 70.
11 Van Hamelsveld, *Zedelijke toestand*, 28.

13 De natie: de geboorte van de moderne Nederlander

> Zou men zeggen mogen, dat daar de *Liefde voor 't Vaderland* in 't gemeen heerschte, - daar men niet te vrede met behoorlyke winsten zich in den handel dikwerf van de laagste bedriegeryen bedient, of door ongeregelde verteeringen aan schandelyke bankbreuken schuldig maakt, en dus de aanleiding geeft, dat het gering overblijfsel van goed vertrouwen, het welk onze natie zoo lang den voorrang en zulk een voordeel gaf geheel vervalle? - daar zoo vele vermogenden eene ongehoorde en dikwerf ongeregelde leevenswijze verkiezen, boven de lasten en lusten des Huwelijks, waar door zy zich zelven te vaster aan hun Vaderland verbinden, en hetzelf eerlyke en nutte Burgers leveren zouden? - daar zoo veele duizenden onder de kleine Gemeente liever verkiezen een gemakkelijk leeven te leiden, of van de genade hunner meedeburgeren geheel af te hangen, dan den Staat in de grootste verlegenheid hunnen dienste ter Land en ter Zee aan te bieden, en hunne kinderen daartoe op te kweeken? - daar eindelijk zoo veele grooten en kleinen te vrede zijn, dat zy leeven, schoon zy zich niet bekommeren, of zy leeven voor hun VADERLAND.[1]

Inwoners van de Republiek hielden zich met onfrisse zaakjes bezig, namen hun gezinsplichten niet serieus of trokken liever van de steun dan zich iets aan te trekken van de problemen van hun benarde vaderland. Dat was, kort samengevat, de klacht waarmee geschiedschrijver en predikant E.M. Engelberts zijn vierdelige werk *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* (1784-1799) begon. Zijn verzuchtingen vestigen de aandacht op een centraal bestanddeel van het laatachttiende-eeuwse denken dat in dit boek tot nu toe niet veel aandacht heeft gekregen: vaderlandsliefde. Engelberts deed er ruim vijftien jaar over om zijn boek te voltooien. Hij schreef zijn voorwoord vrijwel direct na het zo smadelijke begin van de Vierde Engelse Oorlog. Het laatste deel verscheen toen de Bataafse revolutionairen hun illusies al goeddeels hadden verloren. *De aloude staat* vertoont dan ook de sporen van de ontwikkelingen die het idee van vaderlandsliefde in deze turbulente tijd doormaakte. Vaderlandsliefde en daarmee verbonden noties als natiebesef en nationalisme vormen samen met inmiddels vertrouwde begrippen als achteruitgang en burgerschap het hart van het Nederlandse mentale universum rond 1800. Voor de meeste commentatoren was vaderlandsliefde voor een effectief herstel van de Republiek even onmisbaar als gemoderniseerd burgerschap.

Nu hoefde de achttiende-eeuwer liefde voor het vaderland niet van Engelberts te leren. Dat wist Engelberts zelf natuurlijk ook wel. Hij liet zijn verhandeling over de ‘Liefde tot het Vaderland’ niet voor niets bij de Grieken en Romeinen beginnen. Het Nederlandse besef een

E. M. ENGELBERTS.
Bedienaar des Heiligen Evangeliums te Hoorn.
Lid van de Holl. Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem,
en van de
Nederlandsche Letteroefeningen te Leyden.

Engelbert Matthias Engelberts, door R. Vinkeles naar J. Buys, 1784.

natie te zijn, een gemeenschappelijk vaderland te hebben dat een ieder diende te beminnen, is ten nauwste verbonden met de Opstand van de zestiende eeuw. Historici hebben ook in de periode daarvoor al wel figuraties van de latere naties willen zien. De Opstand schiep de definitieve randvoorwaarde voor de vorming van een Nederlandse staat en daarmee ook voor een Nederlandse cultuur. Ze doorbrak de relatief open situatie van rond 1500 en beperkte het aantal mogelijke variaties voor natievorming. De creatie van de Nederlandse staat aan het einde van de zestiende eeuw betekende overigens nog allerminst dat het Nederlandse natiebesef vanaf dat moment een historische constante is die nauwkeurig te definiëren valt. De begrippen natie en vaderland bleken ook na 1580 vele ladingen te kunnen dekken. Ze fungeerden als strijdkreet die groepen in de samenleving kon mobiliseren maar evengoed kon uitsluiten. Natie en vaderland zijn daarmee de inzet van een permanent debat geweest. Dat geldt ook nu nog, nu we ons proberen te bevrijden van een naar het schijnt uitgediende terminologie.

Tot nog maar betrekkelijk kort geleden was de overheersende gedachte dat een cultureel gestoffeerd natiebesef pas werkelijk gestalte kreeg in de loop van de negentiende eeuw, als gevolg van de gedwongen staatkundige unificatie die zich rond 1800 voltrok. Nederland zou een zogenaamde natiestaat zijn geweest waarin het politieke, staatkundige element de

doorslaggevende factor was. In recente studies wordt er juist op gewezen hoe al decennia vóór de eenheidsstaat er krachten aan het werk zijn die wijzen op een zich profilerend besef van een eigen Nederlandse cultuur en zelfs in het tijdvak daarvóór zijn al bestanddelen van een Nederlandse cultuur zichtbaar. Eigenlijk vallen er sinds de Opstand in de ontwikkeling van het Nederlandse culturele natiebesef twee hoofdstromen te onderscheiden: één wortelend in de geleerdentraditie van het humanisme en de ander in de religieuze verbondsretoriek van het protestantisme. Zij konden elkaar aanvullen maar ook uitsluiten, zij definieerden de natie geografisch fundamenteel verschillend en bij beide tradities werden ook steeds weer andere groepen buitengesloten.

Nationale mythes

Het oudst was de traditie die in de Nederlandse geschiedschrijving als de Bataafse mythe wordt aangeduid. In de ogen van nogal wat zestiende- en zeventiende-eeuwse schrijvers viel er, ruim voor de Opstand en eigenlijk al vanaf de Romeinse tijd, op het grondgebied van de latere Republiek een natie in wording te bespeuren. Die schepping van een Bataafs verleden moet als een poging worden gezien de verwarrende verschijnselen die deze auteurs in hun eigen tijd meemaakten, zoals de verschuiving van loyaliteit aan een heerser naar liefde voor een territor, naar gehechtheid aan een vaderland, een historisch en daarmee respectabel tintje te geven. Dat oorspronkelijke territoir werd door humanistische geleerden gesitueerd op het mythische *Insula Batavorum*, het eiland der Bataven. De ligging daarvan was echter omstreden. Pas in de vroege zeventiende eeuw werd het pleit definitief beslecht ten gunste van Holland, wat natuurlijk niet los kan worden gezien van het feit dat dit gewest in de uitgekristalliseerde krachtsverhoudingen van de vroege Republiek de toon was gaan aangeven. Met deze Hollandse modellering kreeg de Bataafse mythe bovendien een politieke lading. In Holland, met zijn achttien aan hun zelfstandigheid hechtende steden, genoot de staatsgezinde doctrine veel aanhang. Deze legde de nadruk op de soevereiniteit van de afzonderlijke gewesten en wees machtsaanspraken van de stadhouders af. Het was Hugo de Groot, politiek denker, vooraanstaand humanist, literator en praktiserend politicus, die in een invloedrijk pamflet over de ouderdom van de Nederlandse Republiek het Bataafse oorsprongsverhaal verbond met de traditie van de statensoevereiniteit. In deze vorm zou de Bataafse mythe worden gecanoniseerd: Holland met in zijn kielzog de overige gewesten was al een vrije republiek sinds de Romeinse tijd en statensoevereiniteit was een Bataafse erfenis. Rembrandts schilderij van Claudius Civilis, dat niet voor niets het Amsterdamse stadhuis sierde, is een schitterende verbeelding van deze mythe.

Die nauwe verbinding met Holland en met een vooral Hollands natiebesef is ervoor verantwoordelijk geweest dat de Bataafse mythe maar moeilijk als echt nationaal, het gehele territoir van de Republiek omspannend bindmiddel heeft kunnen fungeren. Het concept riep voortdurend verzet op van niet-Hollandse historici als Buchelius, Van Grijpskerke en Emmius, die de bakermat van de natie in respectievelijk Utrecht, Zeeland en Friesland situeerden. Toch kon de mythe populair blijven zolang Holland macht uitstraalde. Toen het aanzien van het gewest in de tweede helft van de achttiende eeuw begon te verbleken, boette ook de Bataafse mythe aan aantrekkingskracht in. Maar voordat het zover was, poogde

Engelberts haar nog eens nieuw leven in te blazen door de mythe tot grondslag te maken van een de gehele Republiek inspirerend geschiedverhaal.

Engelberts' Batavië beperkte zich niet meer tot een gewest en Engelberts' Bataven waren niet meer zomaar de tijdgenoten van de Romeinen. Het zijn bij hem oud-Nederlandse modelburgers geworden, waaraan alle contemporaine inwoners van de Republiek zich dienden te spiegelen. Zijn *Aloude staat* fungeerde als een burgerlijke deugdenspiegel, die goed te vergelijken valt met Martinets *Huisboek*, maar dan in een ver verleden gesitueerd. Bataafse vrouwen gaven bij Engelberts, volgens goed achttiende-eeuws voorschrift, hun kinderen de borst. De afstand tussen regeerders en geregeerden was niet al te groot, en de Oud-Bataafse bestuurspraktijken lijken direct geïnspireerd door contemporaine politieke geschriften als de *Grondwettige herstelling*, het handboek van de patriotten.

Toen Engelberts zijn *Aloude staat* schreef was de Bataafse mythe al aan slijtage onderhevig, niet alleen omdat het Hollandse prestige daalde maar ook omdat de wetenschappelijke houdbaarheid ervan ter discussie stond. Praktisch tegelijk met de verschijning van Engelberts werk verwees de Oranjegezinde Leidse hoogleraar Adriaan Kluit, ook *in politicis* Engelberts' grote tegenstander, op historisch-kritische gronden de Batavenmythe naar het archief van de afgedane interpretaties. Ook het nieuwe vak van de archeologie maakte duidelijk dat de oorspronkelijke bewoners van Nederland geen hoogbeschaafde Batavieren waren geweest maar veeleer primitieve jagers en hunebedbouwers. Waar een ongerept landschap Engelberts omstreeks 1780 nog in vervoering kon brengen over de huiselijkheid der Batavieren, zou dezelfde aanblik zo'n dertig jaar later bij de predikant en amateur-archeoloog Nicolaas Westendorp visioenen van een oertijd van jagende rabauwen oproepen. Engelberts' *Aloude staat* was zonder meer een serieus, volgens de regels van de kunst gecomponeerd geschiedverhaal. De auteur poogde telkens weer aannemelijk te maken dat zijn reconstructie op echte bronnen was gebaseerd. Engelberts' boek was echter meer. Het was ook een politiek geïnspireerd moralistisch pamflet waarmee hij zijn medeburgers hoopte op te wekken uit hun weinig vaderlandslievende lethargie. Met de Bataven als hun grote voorbeelden zouden zij in staat moeten zijn de Republiek te verheffen uit haar diepe verval. En juist in deze vorm, als inspirerend voorbeeld, zou de Bataafse mythe tot ver na de Bataafse Revolutie betekenis houden. Eerst vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw zou, met de professionalisering van de geschiedenis, (Middelnederlandse) letterkunde, geologie en archeologie, de Bataafse mythe in al haar verschijningsvormen definitief worden verwezen naar het domein waar zij thuishoorde: dat van de mythologie.

Naast de Bataafse was er nóg een mythe waarin ontstaan, karakter en geschiedenis van de Nederlandse natie in een leidend principe waren gesynthetiseerd en dat was die van het tweede Israël. De essentie van deze religieus geïnspireerde visie op de Nederlandse natie was dat de geschiedenis van de aanvankelijk zo onbetekenende Republiek, die geboren was uit het calvinistische verzet tegen het machtige katholieke Spanje, zich liet vergelijken met de geschiedenis van het oudtestamentische Israël. Ook toen had de almachtige God zich immers het lot van een klein en onbetekenend volk aangetrokken en er een verbond mee gesloten om het uit de Egyptische slavernij te verlossen. En juist dat verbond had Israël in staat gesteld een macht van betekenis te worden in het oude Palestina en de bakermat te worden van het christelijke heilsverhaal.

Die parallellie met het oudtestamentische Israël beperkte zich echter niet tot de ontstaansgeschiedenis van de Republiek. De tweede-Israëlmythe leverde een toetsingsmodel met behulp waarvan historische gebeurtenissen op hun juiste waarde konden worden geschat en de loop van de geschiedenis op zinvolle wijze kon worden geïnterpreteerd. De plagen en kwalen die de Republiek teisterden, moesten worden begrepen als de straffen van een wrekende God. Het waren de tuchtigingen die Zijn volk verdiende omdat het veel te traag was in het verwezenlijken van zijn aandeel in het verbond, namelijk het vestigen van Gods Koninkrijk in de Republiek. Volstrekt uniek voor Nederland was deze tweede-Israëlgedachte allerminst. Ze was vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw terug te vinden in praktisch alle landen waar vormen van calvinisme vaste voet aan de grond hadden gekregen. Zij vloeide direct voort uit de protestantse Reformatie, met haar nadruk op persoonlijke bijbelkennis en persoonlijke geloofsverantwoordelijkheid. Aan de effectiviteit van de mythe deed dit echter niets af. Zij bracht alle overtuigde aanhangers samen in een verbeelde gemeenschap die, vereend in prediking en gebedsritueel, stedelijke en gewestelijke barrières oversteeg en zelfs bij tijd en wijle de grenzen van de Republiek te buiten kon gaan. Elders - bijvoorbeeld in de Zuidelijke Nederlanden of in het goddeloze Frankrijk - woonden immers nog altijd verdrukte broeders en zusters in den gelove die smeekten om bevrijding. Deze religieus geïnspireerde visie op wat Nederlanders samenbond kon zich heel eenvoudig identificeren met de orangistische traditie. De stadhouders en het geslacht van Oranje fungeerden als de contemporaine verschijningsvormen van de door God gezonden outdtestamentische Richteren. Zoals dezen keer op keer het volk van Israël van de rand van de afgrond hadden weggesleept, hadden de stadhouders dat met de Republiek gedaan. Meer nog dan de Bataafse mythe sloot de tweede-Israëltraditie belangrijke groepen buiten. Katholieken behoorden er per definitie niet toe en voor minder rekkelijke auteurs was het zelfs betwistbaar of protestantse dissenters tot de natie mochten worden gerekend. Zij sloot in dat opzicht wonderwel aan bij de hiërarchisering en stabilisering van de kerkelijke verhoudingen die zich in de loop van de achttiende eeuw hadden voltrokken en die in het vorige hoofdstuk aan de orde zijn geweest.

Natiebesef en kosmopolitisme

Een Nederlands natiebesef, van welke aard dan ook, hoefde een meer kosmopolitische visie op de wereld niet in de weg te staan. Een particularistisch lokaal besef, een vast geloof in hetzij de Bataafse, hetzij de tweede-Israëlmythe en gevoelens van wereldburgerschap konden elkaar uitstekend aanvullen. Op grote schaal heeft zo'n ruimhartig kosmopolitisme echter in de Nederlandse Republiek niet bestaan. Een kosmopolitische adel ontbrak er weliswaar niet, maar deze door huwelijksbanden met families elders in Europa gelieerde sociale groep heeft in politiek en cultureel opzicht hier nooit de toonaangevende rol gespeeld die ze in grote delen van het Duitse Rijk, Frankrijk of Engeland wel vervulde. In Nederland waren het geleerden, bestuurders en beoefenaars van de vrije beroepen met een intellectuele belangstelling die zich van oudsher deel voelden van de internationale Republiek der Letteren. Voor hen was kosmopolitisme niet simpelweg een slagzin. Het betekende burger te zijn van een ‘virtuele’ republiek waarin het sociale, politieke en religieuze keurslijf van de gewone maatschappij even minder knelde en intellectuele vrijheid

de alfa en de omega van het bestaan was. Het besef deel uit te maken van een door eenzelfde taal en intellectuele conventies gereguleerde gemeenschap van gelijkgezinden kwam vanaf de laatste decennia van de zeventiende eeuw echter onder druk te staan. De vervanging van het Latijn door het Frans als voertaal in deze gemeenschap van de geest viel samen met een voor Europese begrippen ongekende Franse expansiepolitiek. Hierdoor begonnen vele intellectuelen, in Duitsland, in Engeland en ook in Nederland, de Franse taal te zien als een vooruitgeschoven Trojaans paard waarmee Frankrijk zijn imperialistische doelen probeerde te verwezenlijken. De *res publica*-gedachte had onder die imperialistische inkleuring duidelijk te lijden.

Tegen het midden van de achttiende eeuw werd een nieuwe fase ingeluid. De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en vooral de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) zetten de ingewikkelde verhouding tussen kosmopolitisme en natiebesef definitief op scherp. Die spanning wordt prachtig zichtbaar in het werk van de Duitse filosoof Johann Gottfried Herder, die ook in de Republiek veel gelezen en becommentarieerd werd. Herder beklemtoonde enerzijds de noodzaak om alle culturen, ook die van de kleinere of onbeduidende naties, als gelijkwaardig te beschouwen. Hij leverde daarmee de rechtvaardiging voor de eigenheid van alle culturen. Een maatstaf voor culturele excellentie ontbrak nu eenmaal. Herder had evenwel een scherp oog voor de schaduwzijden van de verheerlijking van de nationale eigenheid die hierdoor mogelijk werd. De acceptatie van verschillende culturen mocht volgens hem dan ook niet leiden tot een eenzijdige concentratie op de eigen natie. Alle naties en culturen droegen bij tot de verwezenlijking van een door de Schepper in de wereldgeschiedenis vastgelegd perfectioneringsproces waarbij de menscheid tot steeds nieuwe hoogten van *Humanität* zou worden gebracht.

De accentuering van het nationale element, uitgelokt door de oorlogen van het midden van de achttiende eeuw, viel samen met de versnelling in de groei van nationale communicatiegemeenschappen die hiervóór uitvoerig aan de orde is geweest. Door de ontwikkeling van het boekbedrijf, de snel groeiende betekenis van de volkstalen als gevolg van de succesvolle exploitatie van relatief nieuwe genres als het tijdschrift en de krant en door de stichting van honderden culturele genootschappen, verloor de kosmopolitische gemeenschap van filosofen, wetenschappers en hun publiek steeds meer terrein aan een de Republiek als geheel omspannende kennisgemeenschap. Symptomatisch voor deze ontwikkeling zijn publicaties als de *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* die vanaf 1748 begonnen te verschijnen en waarin opmerkelijke gebeurtenissen uit de gehele Republiek werden besproken. Juist de groeiende vertrouwdheid met wat er elders in de Republiek plaatsvond, zorgde ervoor dat het besef deel uit te maken van eenzelfde gemeenschap, dat voordien vooral in literaire vorm had bestaan, nu ook in de werkelijkheid van alledag gestalte begon te krijgen. In deze nationaal georiënteerde culturele communicatiegemeenschappen in wording kregen allerlei, in de internationale gemeenschap van geleerden en geletterden ontwikkelde denkbeelden hun nationale en aan het ontwikkelde publiek aangepaste vorm. Dat had al gegolden voor begrippen als burgerschap en de daarmee verbonden idealen, het was ook van toepassing op het historisch besef dat in de achttiende eeuw een grote verandering onderging.

Historisch besef

De dubbele verschuiving in oriëntatie: van lokaal naar gewestelijk en van kosmopolitisch naar nationaal, kreeg een nieuwe impuls door het ontstaan van het moderne historisch besef. Eeuwenlang had het denken over het nut van geschiedenis nauwelijks verandering ondergaan. Ten grondslag hieraan lag de overtuiging dat in de loop van de geschiedenis de onveranderlijke mens steeds weer voor hetzelfde soort beslissingen werd gesteld. Met andere woorden: de menselijke mogelijkheden en problemen in het heden weken niet fundamenteel af van die van vroeger. De geschiedschrijving was dan ook een aaneenschakeling van leerrijke feiten en voorbeelden. Die waren niet voor iedereen van belang, maar voor bestuurders en staatslieden, kortom voor allen die in het politieke bedrijf actief waren, was grondige kennis van wat de geschiedenis leerde onmisbaar. De dagelijkse bestuurspraktijk werd in hoge mate bepaald door het juridische en het historische precedent.

In de loop van de achttiende eeuw begint, eerst langzaam maar dan steeds sneller, een maatschappelijk historiseringsproces dat zou resulteren in de visionaire geschiedschrijving die de negentiende en de twintigste eeuw zou gaan kenmerken. Geschiedenis wordt dan een machtig epos dat het verleden zin, vaart en bezieling geeft, en tegelijkertijd richtsnoer is voor het handelen in het heden en een baken vormt naar de toekomst. In Voltaire's *Essai sur les moeurs* en Vico's *Scienza nuova* zijn de contouren van zo'n visionair perspectief, waarin de geschiedenis onze plaats in de wereld bepaalt, al zichtbaar. Voltaire was de overtuiging toegedaan dat beschavingen op elkaars schouders stonden, dat de toekomst anders zou zijn dan het heden en het verleden definitief geschiedenis geworden was. Een tweede kernidee van het moderne historisch besef was de zekerheid dat de historische ontwikkeling pas haar natuurlijke vorm had gekregen binnen de natiestaat. Beide elementen, het geloof in de vooruitgang en de beklemtoning van de natiestaat, maken de periode 1770-1970 tot het tijdvak van de geschiedenis bij uitstek. In dezen eeuwen was geschiedenisonderwijs daarom niet meer alleen nuttig voor aankomende staatslieden maar evenzeer onmisbaar voor elk aankomend burger. Die diende immers ook zijn plaats in de historische natieontwikkeling te kennen. De negentiende eeuw wordt dan ook de eeuw van het historisch museum, de eeuw van de razendsnel groeiende waardering voor de kunst van het verleden (niet alleen als kunst maar vooral ook als hoogtepunten van nationaal kunnen), het is de eeuw van de monumentenzorg en het is ook de eeuw waarin de historiserende stijlen in de architectuur opgang begonnen te maken. Het is de eeuw tenslotte waarin de geschiedenis zich losmaakte van de filosofie en de theologie en het zingevend kader ging leveren voor het maatschappelijk leven. De vertrouwde schoolplaten van Isings verbeelden dat geschiedenisideaal op treffende wijze. Ze verschaften de Nederlandse geschiedenis bijvoorbeeld een duidelijk eigen kleur: nationaal, vrijheidslievend en, niet te vergeten, protestants. Centrale elementen hierin waren de vaderlandsliefde, het huis van Oranje met zijn stamvader Willem de Zwijger en de vrijheidsstrijd tegen Spanje in de zestiende en zeventiende eeuw. De vaderlandse geschiedenis was daarmee ook moreel geladen. Als we handelden als onze voorvaderen zou het ons goed blijven gaan.

Deze nieuwe visie op de geschiedenis was direct verbonden met de idee van de maakbaarheid van de toekomst. Nu de mens greep had gekregen op zijn eigen lot, kon het verleden afgesloten worden en was de breukgedachte niet onvoorstelbaar meer. Vanaf het

moment dat verandering norm was, bleek het verschijnsel tijd ook een andere snelheid gekregen te hebben. De wereldgeschiedenis was niet alleen onomkeerbaar geworden, dankzij die onomkeerbaarheid kreeg ze in de ogen van de beschouwer ook een steeds sneller verloop. De vele in het voorafgaande al beschreven veranderingen in het revolutietijdvak hebben bij de inburgering van dit idee natuurlijk een belangrijke rol gespeeld. Rond 1840 brengt de Deventer predikant Joost Hidde Halbertsma, terugkijkend op de periode rond 1800, dat nieuwe tijdsbesef fraai onder woorden:

> Wij leven in een tijdvak van doortocht van den eenen toestand naar een' anderen; wij zijn een geslacht van overgang tot andere staatkundige inrigtingen, andere uitvindingen, andere geloofsbegrippen, andere middelen van bestaan; met één woord, tot eene gansch andere wijze van zien en zijn.[2]

Onder invloed van dit nieuwe tijdsbewustzijn krijgt de wetenschap van de geschiedenis een geheel andere taak dan honderd jaar tevoren. Het gaat nu niet meer om historische voorbeelden en parallellen maar om het vinden van de eigen plaats in het grote en onomkeerbare proces van de wereldgeschiedenis. Van de geschiedenis werden nu antwoorden verwacht op vragen als: wie ben ik? Van wat voor samenleving maak ik deel uit? Die vragen gelden niet alleen het ik maar ook de ander. Wezenlijk nieuw wordt de vraag in hoeverre elk individu, elke samenleving en elk volk zijn eigen historische ontwikkelingstempo heeft. In het nieuwe historisch besef is daarmee de vergelijking van immense betekenis geworden. Alle volken en alle beschavingen maken een eigen ontwikkeling door en hebben ook allemaal hun eigen plaats op de tijdbalk van de ontwikkeling van de geschiedenis. De Duitse filosoof Herder die zich, zoals we zojuist gezien hebben, ook al met het probleem van de verhouding tussen nationalisme en kosmopolitisme had beziggehouden, trok uit zijn overtuiging van de volstrekte eigenheid van alle culturen dan ook de logische consequentie toen hij schreef:

> Eigentlich hat jedes veränderliche Ding das Masz seiner Zeit in sich; dies besteht, wenn auch kein anderes da wäre; keine zwei Dinge der Welt haben dasselbe Masz der Zeit (...) Es gibt (man kann es eigentlich und kuhn sagen) im Universum zu einer Zeit unzählbar viele Zeiten.[3]

De nieuwe geschiedvisie bleek niet alleen uit te nodigen tot vergelijkende identiteitsbepaling, ze verschafte daarvoor ook nieuwe instrumenten. Nu de toekomst aan verandering onderhevig was geraakt, bleek paradoxaal genoeg ook het verleden plooibaar en vormbaar te zijn geworden. Dankzij het moderne historisch besef konden met behulp van het nu maakbare verleden nieuwe culturele constructies worden vervaardigd die moesten dienen om de dagelijkse realiteit nieuwe zin en betekenis te verschaffen.

In de zojuist geschetste context krijgt Engelberts' *Aloude staat* pas zijn volledige betekenis: het is niet alleen een politiek geïnspireerde deugdenspiegel, niet alleen een poging om de gehele Republiek onder de werking van de Bataafse mythe te brengen, het is vooral een geslaagd specimen van nieuwe verlicht-wijsgerige geschiedschrijving. Het verleden lever-

de bij Engelberts niet meer simpelweg materiaal voor de legitimering van het bestaande zoals dat bij De Groots meesterwerk het geval was geweest. Engelberts' methoden en technieken waren al veel verfijnder dan die van De Groot. Het belangrijkste is echter dat bij hem het verleden de leverancier is geworden van materiaal voor historisch gefundeerde bakens voor de toekomst. Engelberts' Batavië diende om de Republiek een nieuwe eeuwenoude, heroïsche, ongepolijste maar tegelijkertijd hoogburgerlijke traditie te verschaffen, waardoor ze niet alleen de culturele competitie met de buurlanden beter aankon, maar tegelijkertijd wist welke richting het uit moest. Vergelijkbare voorbeelden van zo'n succesvolle culturele constructie zijn de Ossian-mythe van de Schotse letterkundige James Macpherson en wat later de historische mythologie van het Schotland van de clans, zoals Walter Scott die met zijn *Waverley*-romans in het leven riep. De tragiek van Engelberts is geweest dat de vroegnegentiende-eeuwse romantische wetenschapsbeoefening met haar fascinatie voor het primitieve, zijn meeslepende geschiedverhaal al zo snel wist te ondermijnen. Het is verleidelijk R.C. Bakhuizen van den Brink, met zijn bevlogen visies op de rol van de burger in de Nederlandse geschiedenis, als Engelberts' logische opvolger te zien.

Dat dit nieuwe historisch besef een grote stimulans voor de modernisering van het natiebesef heeft betekend, behoeft nauwelijks betoog. Elke natie kon zich nu de vraag stellen naar haar eigen identiteit, naar haar eigen plaats op de beschavingsladder, met name in vergelijking met concurrerende naties, en ze kon zich beijveren om de eigen natie van een zo eerbiedwaardig mogelijk verleden te voorzien. Dankzij deze historische ‘Wende’ wordt de negentiende eeuw de eeuw waarin de hardnekkige en vaak nog steeds gangbare beelden van het verleden worden geconstrueerd. Zonder de negentiende eeuw geen christelijke Middeleeuwen, weten we inmiddels. Zonder de negentiende eeuw geen christelijk (katholiek en protestants) vaderlands verleden. Zonder de negentiende eeuw geen Vlaamse beweging, zonder de negentiende eeuw geen Friese identiteit. Kortom, de negentiende eeuw is een grootleverancier van mythische constructies waarvan de bouwstenen in de achttiende eeuw werden vervaardigd.

Een ander vaderland

Overal in Europa heeft het modern historisch besef vernieuwing van het traditionele vaderlandse gevoel op gang gebracht. De Nederlandse variant ervan had echter een extra dimensie. In Nederland is de achttiende-eeuwse thematisering van de nationaal-culturele identiteit, het is al vaker gezegd, mede een reactie op de algemeen heersende overtuiging dat de Republiek haar beste tijd achter de rug had. Het achttiende-eeuwse zelfbeeld is daarom voor een belangrijk deel geworteld in gevoelens van verdrukking. We moeten de verontrusting waarmee bijvoorbeeld de achttiende-eeuwse spectators de samenleving beschouwden dan ook volstrekt serieus nemen, ook al was de verwoording ervan vaak retorisch opgeklopt. Om dezelfde redenen moeten we ons niet laten misleiden door het air van zelfvoldaanheid dat de laatachttiende-eeuwse teksten soms lijkt te kenmerken. Ook daaraan lagen retorische overwegingen ten grondslag. De soms in onze ogen wat al te uitbundige verheffing van de eigen vaderlandse schrijvers duidt allerminst op zelfgenoegzaamheid. Het zware verbale geschut werd veeleer ingezet uit verontrusting over de zwakke positie van de nationale taal en literatuur in een land waarin de onderwijsprogramma's voor de

elite overvloedig aandacht besteedden aan Latijn en Frans en niet of nauwelijks aan het Nederlands.

Het resultaat van de hierboven geschetste ontwikkelingen was dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw alternatieven beschikbaar kwamen voor de standaardmythes van zowel de staats- als de Oranjegezinde natietradities. Eerder hebben we al gezien hoe achttiende-eeuwse universele normen voor menselijk gedrag een nationale dimensie kregen in de Nederlandse debatten over het burgerideaal. Het ging hierbij echter niet alleen om een filosofische discussie. De historische dimensie was net zo belangrijk. Engelberts had zijn Batavië tot de gehele Republiek opgerekt en opgesierd met eerbiedwaardige voorouders wier gewoonten, normen en waarden direct ontleend waren aan de eigentijdse discussies over de ideale burger. Evenzeer werkte in de burgerschapsdebatten de breuk tussen de publieke orde en de religie door. Het leggen van de verantwoordelijkheid voor de godsdienstbeleving bij het huisgezin en het individu betekende in feite dat de bodem onder de mythe van het tweede Israël was weggevallen. Niets zou meer een aanspraak van katholieken, doopsgezinden, luthersen en remonstranten op toelating tot de morele burgergemeenschap van het vaderland in de weg mogen staan.

Toen de geografische en religieuze barrières werden geslecht, kwam er ruimte voor de gedachte van een nationale, voor de natie als geheel karakteristieke kleuring van wetenschap en kunst. Vanaf het midden van de eeuw werden in diverse domeinen van de kosmopolitische Republiek der Letteren specifiek Nederlandse gebiedjes afgeperkt, die een wetenschappelijke verantwoording kregen en breed toegankelijk werden gemaakt. Zo'n specifiek nationaal domein werd bijvoorbeeld de vaderlandse geschiedenis. Tot 1749 bestond misschien zelfs de term niet eens. De paar colleges *historia patriae* die aan de universiteit door de classici werden verzorgd, hadden meer met retorica dan met studie van het nationale verleden van doen. In 1749 verschijnt het eerste deel van het monumentale werk van Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie*. In de jaren daarop zien niet alleen vele vervolgdelen het licht, maar ook talloze reacties, navolgingen en bewerkingen. Zowel op wetenschappelijk als op een meer populair niveau krijgt de beoefening van de vaderlandse geschiedenis daarmee contouren. Het vak krijgt ook een institutionele basis. In 1766 wordt met de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een wetenschappelijke ontmoetingsplaats gecreëerd. Dertien jaar later, in 1779, volgt de universitaire legalisering en kan Kluit, de historicus die de Bataafse mythe had ontmaskerd, de eerste leerstoel bezetten. Tegelijkertijd krijgt de popularisatie van de vaderlandse geschiedenis gestalte in een aanzwellende stroom werken waarin voorvallen of episodes uit het vaderlandse verleden meer of minder smeuïg worden opgedist.

Een vergelijkbaar patroon geven de taal- en letterkunde te zien. Rond 1760 worden de eerste genootschappen opgericht die zich expliciet en exclusief wijden aan de vaderlandse letterkunde. Deels gebeurt dit uit verzet tegen de hegemonie van de klassieke filologie aan de universiteiten, deels uit verzet tegen de oriëntatie op het Frans van de culturele elite. Het zijn deze genootschappen die aan de wieg staan van de wetenschappelijke Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Ook hier volgt, zij het iets later, institutionalisering in een leerstoel: Matthijs Siegenbeek in 1797 te Leiden. Intussen was de meer dilettantistische belangstelling voor de vaderlandse letterkunde georganiseerd in een rijk scala van dichtgenootschappen. Het ledenbestand hiervan bestond in meerderheid niet uit dichters maar uit

Binnenlands toerisme: wandelaars bekijken een ruïne, op de voorgrond een jager als karakteristiek regionale figuur, 1813. Uit het Studie-prentwerk *van J.E. Marcus*.

donateurs. We kunnen daaruit afleiden dat het van goede smaak was gaan getuigen om, ook als men zelf geen literaire aspiraties had, door een genootschapslidmaatschap blijk te geven van betrokkenheid bij de nationale literatuur.

Parallellen in de schilderkunst zijn er ook. In de laatste decennia van de eeuw krijgt het debat over de kunst een nieuwe dimensie, als de belangstelling voor landschaps- en genrestukken als karakteristiek voor de Nederlanders wordt beschouwd, waarbij een nieuw begrip zijn intrede doet: nationale smaak. Voor het eerst worden er zelfs pogingen ondernomen om tot een nationaal museum te komen. Op de nationale profilering in wetenschap, literatuur en kunst komen we uitvoerig terug in het volgende deel. Hier is het nog de plaats om naar voren te halen dat ook de bestudering van het Nederlandse recht een nationale zaak werd. Het overgeleverde oud-vaderlandse recht had in de Republiek voortdurend onder de voorliefde voor het Romeinse recht te lijden gehad. Ook al had het officieel voorrang daarop, praktijk bleef dat het Nederlandse recht uitsluitend op basis van het Romeinse recht geïnterpreteerd kon worden. In de tweede helft van de eeuw werd het protest tegen deze praktijk vrijwel algemeen. Voor de Deventer rechtsgeleerde F.A. van der Marck was het dwaas en een belediging voor de Nederlandse wetgevers ‘dat onze eigen wetten minder gezag wordt toegekend dan het vreemde recht’. De belangstelling voor het vaderlandse recht, die in de zeventiende eeuw nog onmiddellijk voortvloeide uit het provinciaal particularisme, groeide in de achttiende eeuw uit tot een nationaal geïnspireerde interesse. Het

Groningse genootschap Pro Excolendo Iure Patrio was van deze nationale richting de meest uitgesproken exponent. De hierin verenigde juristen streefden namelijk geen breuk na met de traditionele stedelijke en regionale loyaliteiten, maar probeerden juist een brug te slaan tussen provinciale gevoelens en een nieuw cultureel-nationaal besef. Kenmerkend voor deze nieuwe geest is dat er ook voor dit vakgebied een nationaal communicatiecircuit ontstond waarin Groninger geleerden nieuw Zeeuws historisch-juridisch onderzoek beoordeelden en Utrechtse rechtshistorici nijvere correspondenties met Gelderse antiquaren onderhielden.

Ook het Nederlandse landschap werd door een vaderlandse bril bekeken. Binnenlands toerisme kwam in de mode. Reizen was natuurlijk niets nieuws. Jonge geleerden hadden altijd al studiereizen langs buitenlandse universiteiten gemaakt en jonge lieden van gefortuneerde huize maakten al eeuwen ter afsluiting van hun opvoeding een ‘grand tour’ langs de hoogtepunten van de Europese beschaving. Italië was traditioneel het natuurlijke eindpunt van deze omzwervingen en Florence en Rome, met hun Romeinse en renaissancistische overblijfselen, waren ook toen al internationale toeristencentra. In de tweede helft van de achttiende eeuw komt daarnaast een binnenlands toerisme op. Er blijkt behoefte te komen aan handzame zakatlasjes voor de reiziger die tevens een inventaris bevatten van wat Nederland aan moois en interessants heeft te bieden. De *Reise- en zak-atlas* van uitgever J.C. Sepp (1773) wordt al spoedig door concurrerende uitgaven gevolgd. Behalve de belangrijkste bezienswaardigheden worden ook fraaie landschappen vermeld en naast de snelste routes krijgt de reiziger aantrekkelijke omwegen aangeboden. Met het verschijnen vanaf 1793 van Lieve van Ollefens *Nederlandsche stad- en dorpbeschrijver*, met gravures van alle bezienswaardige plaatsen, kreeg ook de meest veeleisende toerist een schitterend instrumentarium bij de hand om - al was het maar in zijn leunstoel - zijn eigen verkenningstochten door de Republiek te maken. Althans dat had het moeten worden. De uitgave werd gestaakt in 1801 en de acht toen verschenen delen bestreken alleen Zuid-Holland en half Noord-Holland.

Dat was natuurlijk niet de bedoeling geweest. Karakteristiek was juist dat de binnenlandse toeristische belangstelling zich niet beperkte tot Holland of tot de belangrijkste steden maar juist ook de buitengebieden zou gaan bestrijken. De provincie raakte op die manier geïntegreerd in het nationale cultuurgoed. Dichters gingen de lof zingen van de ongerepte Veluwe. In genootschapsvergaderingen vonden verslagen van tochten naar verder afgelegen streken, zoals Overijssel of Drenthe, een gretig gehoor, zo verzekeren ons de notulen. Een toer door het eigen land kwam mentaal ook binnen het bereik te liggen van de ‘gewone’ burger, zoals ook zal blijken uit de reportage ‘Een nieuw beeld van Nederland’. Illustratief is een aardrijkskundeboekje uit 1789: *De jonge reziger door Nederland* van Jan A. Backer is, zoals de titel al aangeeft, geschreven in de vorm van een door een kind uitgebracht reisverslag.

De taal van de natie

De nieuwe culturele communicatiegemeenschap manifesteerde zich niet alleen in de afbakening van nieuwe nationale domeinen, maar ook in de schepping van een nieuwe nationale taal. De achttiende-eeuwer lijkt voor de beleving en omschrijving van de eigen cultu-

rele identiteit nieuwe begrippen nodig gehad te hebben. In een enkel geval leidde dat tot nieuwe woorden, zoals bijvoorbeeld '(o)economisch' - een nieuw bijvoeglijk naamwoord ter karakterisering van allerhande initiatieven ter bevordering van de nationale welvaart en het nationale welzijn, lopend van het hervormingsgenootschap de Oeconomische Tak tot de voor het 'gemeen' bestemde poëziebundel *Economische liedjes* van Wolff en Deken. Dan zijn er nieuwe woordcombinaties. De woorden 'nationaal' en 'karakter' waren beide al eeuwen gangbaar, maar de combinatie kwamen we voor het eerst tegen in een vertoog in het spectatoriale tijdschrift de *Borger* in 1779. Gemeengoed zou 'nationaal karakter' overigens pas twintig jaar later worden, na een poging tot een wetenschappelijk gefundeerde beredenering van het Nederlandbeeld in het *Ontwerp tot eene algemeene charakterkunde* van Ockerse. Maar hierover later meer.

Naast deze nieuwe woorden en nieuwe combinaties zijn er woorden waarvan de betekenis verschuift. 'Nationaal' behoort daar in de eerste plaats toe. Stond het - volgens het *Woordenboek der Nederlandsche taal* - aanvankelijk vooral in oppositie tot 'regionaal' of 'gewestelijk', in de achttiende eeuw komt het in de eerste plaats te staan tegenover 'internationaal', waarbij ook de connotatie 'de aard van de natie tonende' steeds sterker wordt. In die zin waren de zeden nationaal en, in een later stadium, ook bijvoorbeeld de mode. Een vergelijkbare betekenisverschuiving maakte, zoals we gezien hebben, het begrip 'burger' door, dat niet meer primair als aanduiding van de stadsbewoner wordt gebruikt maar ter aanduiding van wie zich bewust is van zijn plichten jegens de nationale samenleving.

Een van de sleutelwoorden van het saamhorigheidsidiolect is het in dit hoofdstuk al een aantal malen gevallen woord 'vaderland'. Een sleutelwoord, omdat het natiebesef immers de gemeenschap geldt van hen die als bindend element het vaderland hebben. Het gebruik van het woord 'vaderland' en afleidingen daarvan neemt in de loop van de achttiende eeuw dan ook een duizelingwekkende vlucht. Aan het einde van de zestiende eeuw waren gedrukte werken waarin woorden als vaderland, vaderlands, vaderlander enzovoorts voorkwamen nog tamelijk zeldzaam. De gestage populariteitsgroei van het begrip vaderland sindsdien is niet gelijkelijk over de periode 1600-1800 verdeeld. Crises in de binnen- en buitenlandse politiek leverden duidelijke pieken op. Een structurele knik in het gemiddelde is echter zichtbaar omstreeks het midden van de achttiende eeuw. In de anderhalve eeuw tot 1750 hebben de Nederlandse drukpersen een kleine driehonderd titels geproduceerd met daarin het woord vaderland of een afgeleide daarvan. Daarna is het hek van de dam en tussen 1775 en 1800 zijn het er maar liefst zo'n zevenhonderd.

Niet minder karakteristiek is dat 'vaderland' en afgeleiden daarvan steeds breder worden ingezet. Tot ongeveer 1750 zijn het vrijwel uitsluitend pamfletten en aanverwante lectuur wier titels naar het vaderland verwijzen. De context is dan ook steevast die van de actualiteit. Dit weerspiegelt zich niet alleen in de verdichting van het aantal 'vaderland'-titels in crisisjaren maar ook in de structuur daarvan. Die is namelijk hoogst stereotiep. In wezen gaat het om variaties op slechts een vijftal grondpatronen, waarvan de belangrijkste zijn dat het geschrift in kwestie handelt over 'den tegenwoordigen toestand van ons vaderland' dan wel geschreven is door 'een liefhebber van 't vaderland'.

Vanaf het midden van de achttiende eeuw wordt het beeld aanzienlijk gevarieerder. 'Vaderland' en vooral het voordien in boektitels bijzonder zeldzame adjectief 'vader-

lands(e)' worden niet meer uitsluitend ingezet in de context van de actualiteit, maar vooral ook in een context van de continuïteit en het wezenlijke van de eigen cultuur. Deze verbreding lijkt in gang te zijn gezet met het eerder genoemde werk van Wagenaar, de *Vaderlandsche historie*. In het spoor daarvan verschijnen er eerst allerlei andere titels met de combinatie van 'vaderlands' en 'historie' of 'geschiedenis', maar rond 1760 tekent ook de nationalisering van de letterkunde zich in de titelgeving af, zoals in de *Vaderlandsche letteroefeningen* en de *Nieuwe bij-dragen tot opbouw van de vaderlandsche letterkunde*. In de jaren zeventig wordt het aantal als 'vaderlands' gekarakteriseerde fenomenen al aanmerkelijk breder en vanaf 1780 is de transformatie van het vaderlands gevoel voltooid. Het heeft er dan soms bijna de schijn van dat het woord als een soort Kema-keurmerk van degelijkheid en rechtschapenheid kan worden gehecht aan willekeurig wat: van het *Vaderlandsch A B boek* van Swildens via het *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen* van Martinet en de arcadische roman *Vaderlandsch naïf* van Le Francq van Berkhey tot de dichtbundel *De vaderlandsche zanger* van P.J. Kasteleyn.

De uitvinding van het buitenland

Nu allerlei deeldomeinen van de kosmopolitische cultuur en beschaving een eigen nationaal etiket opgeplakt hadden gekregen, was het onvermijdelijk dat het buitenland systematischer in de beschouwingen werd betrokken. Dat buitenland hoefde natuurlijk niet echt uitgevonden te worden, maar in de achttiende eeuw kregen vergelijkingen met het buitenland een veel pregnanter lading. Wanneer immers, in overeenstemming met het gewijzigde historisch besef, de ontwikkeling van naties gekenmerkt gaat worden door eigen dynamiek en een eigen tempo, wordt de vergelijking met het buitenland de belangrijkste historische categorie. Pas dan kan worden vastgesteld hoever de eigen natie in vergelijking tot de omringende naties gevorderd is op de ladder van de beschaving. We zagen al dat Van Effen in de jaren dertig - en dat was vroeg - was begonnen de beschaving van de Republiek met die van Frankrijk te vergelijken. In de tweede helft van de eeuw nam het aantal comparatieve studies sterk toe. Was bij Van Effen echter de toon nog opgewekt, bij de Nederlandse auteurs van na 1770 is dat optimisme weliswaar niet verdwenen maar voert bezorgdheid meer en meer de boventoon. De stagnatie is dan alom zichtbaar geworden. Bovendien kijkt het buitenland nu met openlijk dédain op Nederland neer. Tegelijkertijd raken de inwoners van de Republiek zich steeds meer van de beperkingen van hun kleine natie bewust, overigens zonder zich daarbij te willen neerleggen.

Tot die bezorgdheid behoorde de gedachte dat Nederland het respect van 'alle onze Nabuuren, en zelfs van vreemde Waerelddeelen' had verspeeld. In politiek opzicht was dit natuurlijk waar, en ook de meest chauvinistische tijdgenoot kon moeilijk ontkennen dat het buitenland zich met reden niet al te zeer liet imponeren door de Republiek. Maar ook had men het gevoel gekregen dat het buitenland al evenzeer neerkeek op de culturele betekenis van Nederland en dat werd als buitengewoon grievend en onrechtvaardig ervaren.

Een eerste signaal van die gekwetstheid werd gegeven in 1763. De al meermalen genoemde predikant en commentator Engelberts struikelde toen over een passage in een Engels werk waarin een nogal laatdunkende voorstelling werd gegeven van de

Nederlandse prestaties op het gebied van wetenschap en kunst. Nu was dat op zichzelf niet zo bijzonder. Al veel langer bestond er in Engeland - en al evenzeer in Frankrijk - een standaardvoorstelling van Nederland als een plat land voor platte geesten. De stereotiepe Nederlandse man was een trage pijproker, plomp in de omgang, verstoken van geest maar gewiekst in de handel; zijn vrouw onelegant en bezeten van schoonmaakdrift. Dit was het cliché dat alle buitenlanders kenden, en zoals het met clichés gaat: ze leven moeiteloos voort hoezeer ook terzakekundigen ertegen ten strijde trekken. Geleerden die respect betuigden voor Nederlandse collega's of reizigers die verklaarden in de Republiek kennis te hebben gemaakt met erudiete kunstliefhebbers vermochten het gangbare beeld nauwelijks te veranderen. Andersom bestonden er in de Republiek even hardnekkige voorstellingen van de lichtzinnige Fransman, de arrogante Engelsman en vooral ook de domme Duitser.

Op zichzelf was de wat denigrerende behandeling van de Nederlandse cultuur in het door Engelberts gelezen werk daarom nauwelijks opmerkelijk, al had misschien juist hier - het betreft een breed opgezette wereldgeschiedenis - een wat genuanceerder voorstelling verwacht mogen worden. Wel opmerkelijk is dat Engelberts in woede ontstak en een vlammende brochure schreef, *De eer der Hollandsche natie verdedigd*, waarin hij uitvoerig de lof zong van het Nederlandse volkskarakter en van de Nederlandse prestaties op alle mogelijke terreinen. En helemaal opmerkelijk is dat dit boekje een geweldige weerklank vond, na twaalf jaar nog een herdruk kreeg en tot het eind van de eeuw zeer vaak en met veel bijval werd aangehaald.

Het succes van Engelberts' brochure en ook klachten van anderen over het buitenlandse dédain voor de Nederlanders illustreren een toenemende culturele kwetsbaarheid. Nu waren er in de achttiende eeuw ook verschillende ontwikkelingen op gang gekomen die de Nederlandse geletterde elite dwongen de positie van de eigen cultuur te heroverwegen. Men zou kunnen zeggen dat voor het eerst de Nederlandse cultuur in Europese context als probleem werd ervaren. Vóór die tijd was hiervoer niet of nauwelijks nagedacht. Met een zekere vanzelfsprekendheid, zo lijkt het, kende men aan de Republiek een plaats toe in de top, duidelijk onder Frankrijk, nauwelijks onder Engeland, en in ieder geval ver boven Duitsland; de rest telde niet mee. Maar deze hiërarchie bleef impliciet.

Als de Nederlanders na 1760 de plaats van hun cultuur tot onderwerp van publieke discussie maken, dan vloeit dat voort uit de vergelijkende manier van denken die met de opkomst van het historisch besef was ontstaan. Aanleiding tot het debat is echter in de eerste plaats het feit dat de balans in de culturele top aan het verschuiven is. De dominante positie van Frankrijk wordt ondergraven ten gunste van Engeland en vooral van het verrassend opkomende Duitsland.

Tegen 1800, juist wanneer Frankrijk politiek aan de vooravond van een ongeëvenaarde expansie staat, lijkt het gevecht tegen de verfransing tot een einde te zijn gekomen. Met verfransing werd niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, bedoeld een vatbaarheid voor radicaal Frans filosofisch ideeëngoed waarin atheïsme en/of revolutie werd gepreekt. Het ging veel meer om een levensstijl die werd gekenmerkt door frivoliteit, spilzucht en mondain gedrag. In feite ging het om een kosmopolitische subcultuur - een soort *life style*-pendant van de *République des Lettres* - die niet alleen in Nederland maar ook in Duitsland en Engeland vanaf rond 1730 steeds meer weerstand had opgeroepen. Dit verzet sterft aan het

eind van de eeuw een vrij plotselinge dood. De strijd is kennelijk gestreden, al zal een grondige kennis van de Franse taal en cultuur natuurlijk nog lang tot de opvoedingsidealen van de bovenlagen behoren.

Typerend in dit verband zijn de lotgevallen van het meest gebruikte niet-religieuze leesboekje voor de scholen in de periode 1600-1800. Tot ver in de zeventiende eeuw was dat *De Spaansche tyrannije* geweest, een opsomming van door de Spanjaarden begane gruweldaden. Nadat Frankrijk onder Lodewijk XIV in 1672 begonnen was aan zijn imperialistische expansiepolitiek en de Republiek op een haar na aan de dans ontsnapte, was de Spaanse erfvijand wat op de achtergrond geraakt en had Frankrijk zijn plaats ingenomen. Een nieuw boekje met de titel *De Fransche tyrannije* nam de rol van de *Spaansche* over. Na 1780, toen Frankrijk van erfvijand tot natuurlijke bondgenoot was getransformeerd, was het Engeland dat tot erfvijand werd verheven. Direct na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog van 1780, waarin de opgekropte spanning tussen Engeland en Nederland met als inzet de Amerikaanse koloniën tot ontlading kwam, werd de schoolboekenmarkt verrijkt met een nieuwe aansprekende titel: *De Engelsche tyrannije*.

Frankrijk had overigens al eerder in de eeuw op wetenschappelijk en artistiek terrein aan invloed ingeboet. Engelse, en kort daarop ook Duitse filosofen, onderzoekers en kunstenaars verwierven zich internationale reputaties die die van hun Franse collega's evenaarden, zo niet overtroffen. In deze ontwikkelingen had de Republiek een zeker aandeel. Voor de nieuwe filosofische gedachten, wetenschappelijke ontdekkingen en artistieke ontwikkelingen bestond een geïnteresseerd publiek. Maar daarmee is ook precies de grens van de Nederlandse rol in dit culturele machtsspel aangegeven. De herverkaveling van de posities vond plaats zonder Nederlandse inbreng. De passiviteit waartoe de Republiek in de politiek was gedoemd, had haar parallel in de cultuur.

Vooral de expansie van Duitsland deed pijn, al bleef die beperkt tot het culturele terrein. Eerst na 1815 zou Duitsland onder leiding van Pruisen langzaam tot de grootmacht uitgroeien die de twintigste eeuw zou domineren. Na de rampzalige Dertigjarige Oorlog had Duitsland tot tegen het midden van de achttiende eeuw op wetenschappelijk en artistiek gebied weinig te betekenen en de Nederlanders voelden zich dienaangaande dan ook volstrekt superieur. Hele generaties Duitse geleerden hadden in de Republiek hun opleiding ontvangen bij ontstentenis van fatsoenlijke Duitse universiteiten. Maar na de verbluffende Duitse culturele wedergeboorte was het al gauw Nederland dat de schatplichtige partij werd. In het bestek van minder dan één generatie wordt het Duitsland dat hier cultureel de toon zet. Veel meer dan de Franse of Engelse zijn het de Duitse filosofen, pedagogen, theologen, dichters en wetenschappers die in de Republiek weerklank vinden, deels in hun eigen taal maar vooral ook in een permanente, massale stroom van vertalingen.

Dit was één reden die de Nederlanders ertoe noopte hun culturele positie te herzien: het land had zichtbaar een plaats in het tweede echelon gekregen. Maar dat was niet het enige. Juist in deze periode was ook het culturele natiebesef tot volledige ontwikkeling gekomen. De nationale grenzen waren steeds meer culturele grenzen geworden. Zelfs in de wetenschap was, zoals we hebben gezien, de kosmopolitische, bovenpolitieke *respublica litteraria*, achterhaald geraakt. De internationale communicatie in het Latijn en het Frans krijgt serieuze concurrentie van de nationale communicatie in de landstaal. Ook in de wereld van de

beeldende kunst werden de grenzen duidelijker zichtbaar dan ze voorheen waren. Het classicistische ideaal van de universele kunst komt onder druk te staan van opvattingen die in de kunst juist de nationale eigenheid tot uitdrukking willen brengen.

Met name nieuwkomer Duitsland legde - ondanks de politieke verbrokkeling - een krachtig cultureel en nationaal besef aan de dag. Dit richtte zich in de eerste plaats, net als in Nederland, tegen de 'verfranste' cultuur en levensstijl, maar profileerde zich incidenteel ook door een sneer aan het adres van de platte Nederlanders, met hun plat-Duitse taal en hun platte land. (Wat dit laatste betreft: het zat de Nederlanders in álles tegen: konden vroegere bezoekers nog in verrukking raken over het Nederlandse landschap als voorbeeld zonder weerga van een getemde natuur, de reizigers rond 1800 zien steeds meer het contrast met het nieuwe natuurideaal van het ruige, ongerepte bergland.)

Kortom, het domein van de cultuur verloor zijn gedaante van een kosmopolitische republiek en begon steeds meer te lijken op een marktplein waar de afzonderlijke naties hun waren uitventten. De kleine kooplui merkten opeens dat ze de grootste moeite moesten doen om zich nog buiten het eigen kringetje verstaanbaar te maken. Nederland, dat in de zeventiende eeuw met zijn perfecte beheersing van het geleerdenlatijn het grootste culturele warenhuis van de Europese markt had kunnen exploiteren, was rond 1800 ineengeschrompeld tot een kleine koopman die zijn waren aanprees in een taal die niemand verstond.

Er zijn dus allerlei ontwikkelingen die gezamenlijk de Nederlanders gevoelig maakten voor buitenlandse minachting. In de eerste plaats was er niet meer de compensatie van de politieke en economische macht. In de tweede plaats had Duitsland, vanouds door de Nederlanders zelf met dédain bezien, de Republiek in korte tijd op cultureel gebied gedeklasseerd. In de derde plaats bracht het opkomende nationale gevoel met zich mee dat meer dan voorheen culturele prestaties in een soort competitie tussen de verschillende naties werden bekeken. De Nederlandse Republiek had hierbij een driedubbele handicap: haar intellectueel en artistiek productievermogen was per definitie bescheiden, de mogelijkheid om zich internationaal te laten gelden was, nu de cultuur in de eerste plaats in de landstalen vorm kreeg, begrensd en dankzij het relatief beperkte publiek kregen allerlei technische vernieuwingen op het gebied van productie en distributie van cultuur hier pas veel later hun beslag. Het lijkt erop dat de confrontatie met het buitenland in Nederland een neerwaartse spiraal op gang heeft gebracht. Telkens geconfronteerd met grootse verrichtingen elders, streeft men ernaar deze prestaties in de Republiek na te volgen. Praktisch alle nieuwe initiatieven worden voorafgegaan door verontschuldigingen als die waarmee al vroeg, in 1752, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen haar bestaan rechtvaardigt:

> of men niet, al ware 't van verre en met ongelyke schreden, den loffelyken yver van andere Koningryken, en Republycken, in het ondersteunen en aanmoedigen van Weetenschappen en Konsten in Nederland kon navolgen.[4]

Deze handicaps maakten succes bijzonder moeilijk. Een neerslachtig vervalsgevoel was het onvermijdelijke gevolg.

Zo stonden de zaken er rond 1800 in grote lijnen voor. Nederland was, net als de omringende naties, bezig een eigen culturele identiteit te profileren. Men realiseerde zich dat het

land in de nieuwe internationale orde slechts een bescheiden plaats zou kunnen innemen. Dit dwong tot een culturele heroriëntatie. De richting waarin de nieuwe koers werd gezocht was eigenlijk al ingeslagen. In de tweede helft van de achttiende eeuw had men nog gehoopt de glorie van de voorafgaande periode te kunnen herstellen. Rond 1800 dringt echter het besef door dat de tijden veranderd zijn en dat de Republiek nooit meer de rol zal kunnen spelen die zij rond 1650 had gespeeld. Dit ontnuchteringsproces laat echter de overtuiging dat de Nederlandse natie zich toen, anderhalve eeuw eerder, in haar meest authentieke, meest oorspronkelijke gedaante had gemanifesteerd, volstrekt onaangetast. Het is dan ook geen wonder, dat het alom opkomende culturele natiebesef in Nederland leidde tot een nog sterkere concentratie op dat niet eens zo lang voorbije, maar definitief onbereikbare verleden, en op een zich afsluiten voor alles wat met dit ideaal in strijd werd geacht.

De beschikbaarheid van zo'n gemeenschappelijk groots verleden is waarschijnlijk zeer gunstig geweest voor de interne cohesie van de nieuwe eenheidsstaat - al hadden met name de katholieken er begrijpelijk genoeg moeite mee. Tegelijkertijd bracht de koestering van dit nationale ideaal met zich mee dat men wel erg beducht werd voor buitenlandse invloeden die het vaderlandse karakter zouden kunnen corrumperen. Het culturele natiebesef dreigde zo te leiden tot een cultureel isolement.

Nationale identiteit en nationaal karakter

Een van de vraagstukken die in de vergelijkende natiestudie veel aandacht kregen, was dat van het nationale karakter. Nu kwam rond 1800 ook dat probleem niet uit de lucht vallen. Nationale stereotypen zijn, zoals gezegd, al heel oud. Erasmus had er zich in de vroege zestiende eeuw reeds uitvoerig mee beziggehouden. De tijd na 1750 gaf echter, ook waar het de nationale identiteit betrof, een fundamentele verandering te zien. In het vroegmoderne Europa formuleerde men die identiteit niet zozeer in termen van taal, cultuur of grondgebied, maar beschouwde men het politieke bestel als het hart ervan. In Nederland was dat het republikeinse stelsel. De Nederlanders, zo meende men, droegen het stempel van hun staatsvorm, die een maximale vrijheid bood naast een goed geordend bestuur. In de late zeventiende eeuw begon de visie op de nationale identiteit te veranderen. Niet dat men de staatsvorm als minder belangrijk beschouwde maar er kwam iets bij. Aanleiding was de al herhaaldelijk gememoreerde militaire expansie van het Frankrijk van Lodewijk XIV, dat in Europa een universele monarchie van Franse snit dreigde te vestigen. In kringen van Nederlandse literatoren en classici - Petrus Francius, Petrus Burman, Joachim Oudaen, Antonides van der Goes en David van Hoogstraten - beschouwde men de groeiende betekenis van de Franse taal en literatuur in de Republiek als de culturele voorbode van wat uiteindelijk in politieke onderwerping zou moeten resulteren. Geheel onbegrijpelijk was dit niet. De Republiek ontwikkelde zich in deze periode immers tot een van de belangrijkste productiecentra voor de Franse pers buiten Frankrijk. De bezorgdheid van genoemde literati resulteerde in een eerste formulering van de eigenheid van de Nederlandse taal en literatuur en in de ontwikkeling van strategieën om de Nederlandse literaire cultuur te beschermen. Uit deze tijd dateren de eerste beschouwingen waarin niet alleen het republikanisme maar ook taal en literatuur tot wezenlijke kenmerken van nationale eigenheid werden bestempeld.

In de loop van de achttiende eeuw kreeg deze nationale identiteit er een historische dimensie bij en dan belanden we middenin de zojuist besproken herwaardering van de natie. De economische achteruitgang en het prestigeverlies van de Republiek op het internationale toneel leidden ertoe dat de tijd dat de Republiek nog een geduchte grootmacht was steeds meer als het voorbeeld ging fungeren waarop hervormingspogingen dienden te worden gemodelleerd. Ook in dit opzicht is *De vaderlandsche historie* van Wagenaar van immense betekenis geweest. Ondanks een omvang van 21 delen werd Wagenaars werk een gigantische bestseller. Het boek stond niet alleen aan de wieg van een nieuwe invulling van het begrip 'vaderland'. Wagenaars *Historie* was het eerste werk waarin volgens moderne inzichten op samenhangende wijze het ideaalbeeld van de zeventiende eeuw werd gecanoniseerd.

Het sluitstuk van deze ontwikkeling naar een eigen culturele identiteit was de uitvinding van het 'Nederlandsche Volkskarakter'. In 1796, twee jaar voor het uitroepen van de eenheidsstaat, publiceerde de predikant Willem Antony Ockerse het derde deel van zijn *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*. Ockerse had met zijn onderwerp geworsteld. Voor de voltooiing had hij meer dan tien jaar nodig gehad maar met elk deel kreeg hij er meer greep op. Het lijkt dan ook niet toevallig dat zijn laatste deel in 1797 verscheen, twee jaar na de Bataafse Revolutie, en dat Ockerse zelf met volle overtuiging aan de wieg stond van de revolutionaire eenheidsstaat van 1798.

In veel opzichten sloot Ockerse keurig aan bij de traditie om volken van etiketten te voorzien. Verrassend in zijn werk zijn echter twee elementen. Allereerst is dat de toepassing van de empirische methode, die hij aan de Schotse filosofen ontleende. In tegenstelling tot de meeste van zijn voorgangers probeerde hij voor de eigenschappen die hij kenmerkend achtte voor het nationale karakter, wetenschappelijke verklaringen te vinden. Voor inspiratie op dit punt bleef Ockerse overigens in de Republiek. Twee Nederlandse studies hebben zijn denken diepgaand beïnvloed. Allereerst steunde hij op het werk van de befaamde hoogleraar in de vergelijkende anatomie, Petrus Camper. In een geruchtmakende publicatie onder de titel *Redevoering over den oorsprong en kleur der zwarten*, opgenomen in het spectatoriale tijdschrift de *Rhapsodist* van 1772, had Camper de traditionele opvatting dat de zwarte huidskleur van de neger een teken van inferioriteit was, naar het rijk der fabelen verwezen. De verschillen tussen het blanke en het zwarte ras waren niet, zoals de gangbare gedachte was, kenmerkend voor het onderscheid tussen mensen en half-mensen. Ze waren, zo stelde Camper, het gevolg van een complex samenspel van fysische en historische factoren. Hij zette daarmee de deur open voor een wetenschappelijker benadering van verschillen tussen volkeren. In dezelfde tijd was de al eerder genoemde Johannes le Francq van Berkhey in zijn *Natuurlyke historie van Holland* tot soortgelijke conclusies gekomen in zijn speurtocht naar het oorspronkelijke karakter van de Hollandse bevolking. Het gebruik van historisch-fysische verklaringsmodellen had tot gevolg dat Ockerse niet meer een Batavenmythe nodig had om het karakter van de Nederlanders te verklaren. De 'werkzame aart der Nederlanderen', zoals hij het formuleert, kan goeddeels uit de omgeving worden afgeleid. De typisch Nederlandse variant van de deugd is bij hem dan ook geen Bataafs relict maar een uitvloeisel van de noodzaak steeds weer nieuwe dijken aan te leggen en watermolens te bouwen.

De tweede vernieuwing van Ockerse is dat hij geen onderscheid meer maakt naar gewesten maar slechts één vaderlands karakter construeert. Hoewel dat ene karakter wel

geografische variaties toelaat, vallen deze niet meer samen met provinciegrenzen. Ockerses behandeling van de Nederlandse schoonmaakmanie laat dat heel mooi zien. Die pathologische behoefte kwam volgens hem eigenlijk alleen maar voor in Holland benoorden het IJ en in Friesland en zelfs in deze gebieden was niet iedereen ermee behept. Alleen de meer welgestelden gaven er blijk van. Het gemene volk ontbrak het juist aan zindelijkheid. Met zijn studie, die Nederland als geheel een identiteit gaf die historisch verklaarbaar was en tegelijkertijd regionale variaties toeliet zonder het traditionele gewestelijke particularisme in de kaart te spelen, was Ockerse de vroedmeester van het moderne Nederlandbeeld geworden. Onder zijn handen werd 'de' Nederlander geboren.

Vaderlandsliefde en nationalisme

De weg naar een algemeen geldig begrip van het Nederlanderschap zoals Ockerse dat rond 1800 zag, was moeilijk en lang. Ook al werd de natie steeds inclusiever gedefinieerd doordat het accent was komen te liggen op samenbindende elementen als cultuur en religie, de politieke revoluties van patriotten en Bataven zouden het nieuwe eenheidsbesef behoorlijk onder druk zetten. In de decennia voorafgaand aan de jaren tachtig was een inspirerende beschavingsboodschap geformuleerd volgens welke het verval zou worden gekeerd met behulp van een gemoderniseerde burgermoraal en vaderlandslievende eendracht. Die vruchtbare combinatie zou alle productieve krachten in huisgezin, familie, stad, gewest en staat weten te mobiliseren en tegenstellingen kunnen neutraliseren.

Niets was echter minder waar. Het ongelukkige verloop van de Vierde Engelse Oorlog en het zwakke optreden van stadhouder Willem V leidden tot een machtsvacuüm dat oude machthebbers en nieuwe pretendenten opnieuw moesten invullen. Weg was de eendracht. Weg het geloof in een geleidelijke groei naar een betere toekomst. Weg de overtuiging dat elke inwoner van de Republiek een brave patriot was. Niet gemeenschapsgevoel, maar de behoefte om groepen uit te sluiten kwam tijdens de patriottenrevolutie voorop te staan. Eendracht had als samenlevingsnorm niet afgedaan maar zowel orangisten als patriotten waren er nu van overtuigd dat dat ideaal pas bereikt kon worden als alle verraders en andere foute elementen waren weggezuiverd.

Buitenlandse oorlogen hadden steeds weer de fundamentele zwakte van het Nederlandse politieke systeem blootgelegd: de goeddeels informele participerende democratie werkte alleen wanneer het ging om de oplossing van strikt lokale of hoogstens regionale problemen. Het stelsel bleek onmachtig tot regulering van grote sociaal-politieke spanningen die internationale conflicten steeds weer met zich meebrachten voor de Republiek met haar lange en kwetsbare commerciële aanvoerlijnen over zee. Oproeren waren dan aan de orde van de dag. Dat was in de zeventiende eeuw zo geweest, in 1747, aan het slot van de Oostenrijkse Successieoorlog, was het niet anders gegaan en ook de Vierde Engelse Oorlog was geen uitzondering op de regel. Die oorlog verliep desastreus en de economische gevolgen waren dramatisch. In het eerste jaar van het conflict alleen al werden honderden schepen, waaronder grote delen van de Indische retourvloot, door de Engelsen geconfisqueerd.

De situatie was in 1780 nog veel riskanter dan voorheen. Het standaardpatroon trad namelijk in een totaal gewijzigde constellatie op. De nieuwe communicatiegemeenschap

had mechanismen gecreëerd met behulp waarvan natiebreed permanent over de rampzalige toestand van het vaderland kon worden gedebatteerd. Bovendien werden de eisen waaraan oplossingen voor de problemen nu moesten voldoen stevig opgeschroefd. Er moest rekening worden gehouden met de wensen van de gehele natie. In die context moet de totstandkoming van een politieke opiniepers, begin 1781, haast als een donderslag bij heldere hemel worden gezien. Het onweer zou de patriotse revolutie tot 1787 luidruchtig blijven begeleiden. Periodieken als de *Post van den Neder-Rhijn* en de *Politieke kruijer* dienden als het forum waarop ongenoegen over de koers van het vaderland, dat zich voordien voornamelijk lokaal en gewestelijk had gemanifesteerd, nu nationale dimensies kreeg. Een van de gevolgen was dat revolutionaire geschriften van Engelse auteurs als Price en Priestley, die al vóór 1780 hadden gecirculeerd, een nieuwe actualiteit kregen en nu permanent de discussies zouden blijven voeden. Omdat het traditionele participatie- en overlegmodel, dat in vredestijd spanningen en conflicten zo goed had weten te kanaliseren, niet meer voldeed, groeide snel de behoefte aan een modernisering van het klassieke stedelijke republikanisme. Er werd nu serieus gedebatteerd over een scheiding van de concepten van burgerlijke en politieke vrijheid, een scheiding waar men voordien zo weinig van had willen weten. Het lijkt er op dat de politisering van de samenleving, die in Engeland haar beslag had gekregen in het kielzog van de debatten over de Amerikaanse vrijheidsstrijd, nu in de Republiek in een vergelijkbaar tempo gestalte kreeg. Net als in Groot-Brittannië, waar de traditionele politieke positie van de landbezitters was ondermijnd door het debat over volkssoevereiniteit als organiserend principe van de politieke besluitvorming, kwam hier het aloude beginsel van de statensoevereiniteit op de tocht te staan ten gunste van allerlei ideeën over burgerinvloed. Dit betekende ook dat het politieke debat over de dagelijkse koers van de Republiek van het Binnenhof naar de straat werd verplaatst en dat het bespelen van de publieke opinie een essentieel onderdeel van het politieke handwerk werd. Daarvoor werden niet alleen meer de gebruikelijke propagandavormen van pamflet, spotvers, karikatuur en dergelijke ingezet. Nu werd de boodschap ook ‘verkocht’ via gebruiksartikelen als broches, koekplanken en serviesgoed en via de verpakking van consumptiegoed.

Het is niet vreemd dat in deze nieuwe politieke verhoudingen de begrippen vaderland en vaderlandsliefde een doorslaggevende retorische rol begonnen te vervullen. Hoezeer vaderlandsliefde de lakmoesproef werd voor alle activiteit valt goed af te lezen aan het citaat waarmee dit hoofdstuk opende. Het werk waaruit het afkomstig is, Engelberts' *Aloude staat*, zag dan ook het licht in het heetst van de strijd. Zondaars tegen de erecode van de burgermoraal, zoals echtbrekers en witteboordencriminelen, worden hier als onvaderlandslievende elementen aan de kaak gesteld. Uit de context wordt ook duidelijk dat Engelberts vooral de regenten op het oog heeft die het met Oranje houden en er geen been in zien de schitterende reputatie van Nederland als burgerrepubliek te verkwanselen. Vaderland is het beladen sleutelwoord geworden van een heftig, ideologisch gekleurd nationalisme, een woord dat zowel patriotten als orangisten, nu beide doeltreffend gemoderniseerd, gebruikten om elkaar het recht te ontzeggen namens de natie te spreken.

Eenzelfde geest ademt het *Handboekje voor Nederland* dat anoniem in 1786 verscheen en waarin alle nieuwe politieke begrippen voor de gewone man uiteen werden gezet. Eensgezindheid zou pas weer mogelijk zijn wanneer Nederland van alle smetten vrij was

gemaakt. Met die smetten werden uiteraard de orangisten bedoeld: de stadhouder heet een handlanger van de Engelse vijand en de door hem benoemde regenten worden voorgesteld als verwijfd en gearistocratiseerd en dus ongeschikt voor het republikeinse Nederlandse bestel. De bedoeling van deze voorstelling van zaken is duidelijk: de patriotten poogden zo de vaderlandslievende erfenis van moderne burgeridealen en verlichte vervalsbestrijding voor zichzelf op te eisen. De orangisten, voortreffelijk bediend door pamflettisten als Adriaan Kluit, Elie Luzac en Rijklof Michaël van Goens, lieten dit echter niet op zich zitten en beschuldigden op hun beurt de patriotten van on-Nederlandse geestdrijverij en verkwanseling van de nationale tradities. Echte liefde voor het vaderland was volgens Luzac 'zachter en gedweeër van aart' en deed zich niet door 'vergramde taal horen'.

Bovenal verweten de orangisten de patriotten dat ze de bestaande constitutie in gevaar brachten en het gezag van de stadhouder ondermijnden. Het conflict tussen de twee visies op de natie kreeg daarmee een zware politiek-ideologische lading en dwong voor de eerste keer in de Nederlandse geschiedenis - al was het maar voor even - politiek tot een keuze tussen twee verschillende stelsels. De orangisten bleven voorstanders van het klassieke corporatieve republikanisme, waarin de burgerlijke vrijheid bescherming van leven en bezit garandeerde en elk individu het recht op zelfstandige intellectuele ontplooiing kreeg. De patriotten daarentegen wensten meer. In navolging van hun Engelse voorbeelden eisten ze ook politieke vrijheid, waarmee ze doelden op politieke rechten als kiesrecht en het recht gekozen te worden. Ook al bestond er in patriotse kring geen eenstemmigheid over hoe die politieke rechten onderbouwd moesten worden en hoever ze reikten, ze betekenden wel een breuk met de traditie.

De strijd om het recht op de vaderlandse erfenis van voor 1780 werd in de periode 1780-1787 niet beslist. In de erop volgende periode overigens evenmin. Na de inval van de Pruisen, die Willem V weer op de stadhouderlijke zetel hesen, vierde de orangistische repressie hoogtij. De ruimte voor het ideologische debat, die zo kenmerkend was geweest voor de voorgaande periode, werd in dit tijdvak van restauratie tot praktisch nihil gereduceerd. Vele patriotten waren op de vlucht geslagen. De patriotse pers werd verboden, patriotse genootschappen werden ontbonden en alle publieke politieke discussies bemoeilijkt. Helemaal onmogelijk is een terugkeer van de eendracht in deze periode overigens niet geweest. De laatste raadpensionaris van de Republiek, de Zeeuw Laurens Pieter van de Spiegel, voerde verzoening hoog in het vaandel. Hij stelde zich voor 'het geheugen der tweespalt door een eeuwig vergeten uittewisschen'. Het hervormingsprogramma dat deze verzoening moest completeren was goeddeels op dezelfde principes geënt als de vóór 1780 gepredikte burgerlijke beschavingsboodschap. Van de Spiegel en vele van zijn orangistische medestanders, onder wie theoretici als Kluit, Van Goens en Luzac, ontleenden per slot van rekening hun inspiratie aan universele Verlichtingsidealen als deugd, kennis en geluk, dezelfde idealen als die de patriotten hadden gedreven, al waren hun methoden anders. Van de Spiegel was echter niet bij machte tegen de stroom van de reactie op te roeien. De bondgenoten van de stadhouder bleken maar al te vaak de grootste hindernis. Tevergeefs keurde Van de Spiegel de verplichting oranje te dragen af en poogde hij de stadhouder te bewegen tot een verstandige politiek inzake de wetsverzettingen waarbij voormalige patriotten van het bestuurderskussen werden gehaald. De Oranjes waren echter niet alleen weinig geneigd tot grootmoedigheid, ze legden ook een grote politieke onbekwaamheid aan de dag. Met de

zuivering van de stadsbesturen werd Bentinck van Rhoon belast, een vertrouweling van de prins die uitmuntte in politieke onbenulligheid, drift en hooghartigheid. Het resultaat van zijn missie was dat in de ene stad betrouwbare en goedwillende regenten werden verwijderd, in de volgende patriotten in hun ambt werden bevestigd en in een derde lieden op het kussen werden geplaatst die daar volgens de geldende privileges geen recht op hadden.

Kreeg een nieuwe vaderlandse eendracht onder Willem V geen kans, na de Bataafse Revolutie van 1795 bleken de voormalige patriotten die met Franse steun in het bestuur kwamen evenmin tot politieke grootmoedigheid in staat. Nu werden de orangisten volledig monddood gemaakt. Alle politiek actieve burgers werden gedwongen het stadhouderschap af te zweren. In navolging van de stadhouderlijke familie verlieten ook vele aanhangers van Oranje het land. Maar ook binnen eigen kring lieten de Bataafse burgers, zoals ze zich nu noemden, zich weinig aan eenheid gelegen liggen. De periode tot 1800 werd er een van ongebreidelde politieke verdeeldheid, met als inzet de toekomstige structuur van de Republiek. Om te beginnen werd men het al niet eens over de grondslag van de nieuwe staat. De factie van de unitariërs was ervan overtuigd dat alleen een gecentraliseerde eenheidsstaat naar Frans model de problemen van de Republiek de baas zou kunnen. De federalisten waren de mening toegedaan dat het decentrale stelsel van de oude Republiek niet zomaar kon worden afgeschreven. De jonge Amerikaanse Republiek had immers bewezen dat het federalisme toekomst had. De moderaten namen een tussenpositie in.

Er waren twee staatsgrepen nodig voordat een oplossing in unitarische zin kon worden geforceerd. De stigmatisering en uitsluiting waarmee een en ander gepaard ging, eisten weer nieuwe slachtoffers. Federalisten en moderaten werden als onnationaal ten tonele gevoerd, ook al kwamen hún staatsvormingsscenario's evenzeer voort uit het nieuwe culturele natiebesef van vóór 1780 als die van de unitariërs. Aan het authentieke nationale karakter van deze overtuigingen hoefde niet in het minst getwijfeld te worden. Een onverdacht verlicht en nationaal patriot als J.H. Swildens bijvoorbeeld propageerde met volle overtuiging de federatieve staat omdat hij het beter vond dat de centrale regering zich niet bezighield met zaken die lokaal en provinciaal konden worden afgedaan. De kracht van het nieuwe nationale besef was juist geweest dat het geen breuk hoefde te betekenen met de stedelijke en regionale loyaliteiten maar deze gevoelens kon overkoepelen. Omdat alle aandacht gericht was op de vorming van de beste staat, werd er weinig nagedacht over het probleem van de nationale eenheid. Een uitzondering was Willem Ockerse, predikant, invloedrijk publicist zoals we gezien hebben en ook een vooraanstaand Bataaf. Ockerse was een overtuigd unitariër, maar hij had oog voor de kwalijke gevolgen die nationale verdeeldheid voor de beoogde herstelpolitiek zou kunnen hebben. Samen met Isaac Gogel, die in deze jaren een modern fiscaal regime vestigde, redigeerde hij de *Democraten*, het intellectueel meest overtuigende politieke weekblad uit de Bataafse tijd. Ockerse probeerde hierin de noties van vaderlandsliefde, Nederlanderschap en een krachtige staat in een effectieve trias aaneen te smeden. Het idee van het Nederlanderschap was naar zijn mening weliswaar wetenschappelijk gefundeerd, maar de bevolking van de Bataafse Republiek moest nog wel tot deze ‘Nationale Gedaante’ worden opgevoed. Een breed scala aan nationale instellingen zou de weg naar volledige acceptatie van het Nederlanderschap vereenvoudigen:

> haasten wy ons, Nederlanders! om een Bataafsch Character, eene Nationale houding aantenemen! (...) Verbeteren wy onze zeden, den leefregel, het onderwys en de Nationale Opvoeding; en wy zullen ons eindelyk hervormd zien in een deugdzaam volk - in ware Bataven - in vrye, gelukkige en onverwinnelyke Republikeinen![5]

De lof der kleine natie

Meer ruimte voor een vaderlands eenheidsgevoel kwam er na 1801. Een nieuwe constitutie had de scherpe unitarische kantjes van de Staatsregeling van 1798 weggenomen. De Vrede van Amiens tussen Engeland en Frankrijk bracht ook in de Republiek, die als bondgenoot van Frankrijk in de oorlog betrokken was, eindelijk weer mogelijkheden om de handel te laten herleven. Bovendien maakten de zogenaamde brieven van Oranienburg, waarmee de laatste stadhouder zijn aanhangers ontsloeg van de op hem afgelegde eed, het ook voor orangisten weer mogelijk opgenomen te worden in de Nederlandse natie. Dit alles tezamen maakte de weg vrij voor het elimineren van de tweespalt ‘door een eeuwig vergeten’, zoals Van de Spiegel dat na 1787 zo vurig had gewenst. Het elan waarmee Ockerse de natie had opgeroepen zich door middel van een groots opgezet opvoedingsprogramma voor te bereiden op een vrije en gelukkige toekomst was echter verdwenen. Men had nog maar weinig fiducie, zeker voor de korte termijn, in een zelfstandige, glorieuze rol van de Republiek. De snel groeiende macht van Frankrijk, dat er na tweehonderd jaar oorlog en diplomatie eindelijk in leek te slagen een universele monarchie op het Europese continent te vestigen, en de vrijwel constante oorlog met Engeland - de Vrede van Amiens had maar kort standgehouden - voedden de overtuiging dat de Bataafse staat niet meer was dan de speelbal van de Europese mogendheden.

Ook de relatie met Frankrijk werd steeds complexer. Vanaf 1795 was het duidelijk geweest dat Frankrijk zorgvuldig de grenzen bewaakte waarbinnen de Bataafse Republiek haar zelfstandigheid mocht beleven. Binnen het eigen domein werd de Bataven nog enige ruimte gelaten om te experimenteren. Wat betreft haar buitenlandse politiek was de Republiek echter een vazalstaat. Na 1800 werd de speelruimte allengs kleiner, ook al poogde Lodewijk Napoleon zich als Nederlands vorst en niet als zetbaas van zijn machtige broer te manifesteren. Van bondgenoten waren de Fransen steeds meer en ook steeds openlijker overheersers geworden. Het dieptepunt werd bereikt met de inlijving bij Frankrijk in 1810, waardoor de eertijds zo machtige Republiek werd gereduceerd tot de status van een bescheiden groep Franse departementen. Bij velen leidde dit tot defaitistische berusting maar als reactie daarop openbaarde zich ook een geest van verzet. Met name getuigt hiervan een aantal vaderlandslievende gedichten, voorgedragen in de relatieve beslotenheid van een literair genootschap, maar soms ook niet zonder risico voor dichter en drukker openbaar gemaakt. Het bekendste hiervan werd *De Hollandsche natie* van Jan Fredrik Helmers uit 1812. Helmers verbindt hierin verholen kritiek op de Franse bezetter met een belijdenis van onwrikbaar geloof in de toekomst van Nederland:

> Neen, wanhoop niet aan 't lot dat Nederland verwacht,
> De deugd stierf nog niet weg van 't heilig voorgeslacht!
> Neen, Neêrland zal niet als een nachtgezicht verdwijnen:

De zon zal eenmaal weêr in vollen luister schijnen!
Zing voor den tijdgenoot der oudren heldendaân,
En 't kroost leere op hun spoor in 't onweêr vast te staan.[6]

Natuurlijk kon Helmers in zijn invocatie van het grootse nationale verleden niet voor de dag komen met een toekomstvisioen waarin Nederland weer de zeeën zou beheersen en de 'schrik van Frankrijks dwinglandij' zou zijn: op dat punt was de Franse censuur overgevoelig. Maar het is ook de vraag of hij nog wel geloofde in een dergelijk perspectief. Opmerkelijk is de aandacht die hij in *De Hollandsche natie* besteedt aan Nederlands roem in wetenschap en kunst. Twee zangen zijn gewijd aan 'heldenmoed ter land' respectievelijk 'ter zee' maar ook 'de wetenschappen' en 'de schoone kunsten' krijgen elk een volle zang, We hebben al eerder gezien dat Engelberts in zijn *Eer der Nederlandsche natie* het opgenomen had voor de culturele prestaties van het voorgeslacht, maar bij Helmers zien we dat daar een historisch gewicht aan wordt toegekend dat niet of nauwelijks onderdoet voor hun rol op het politieke terrein. Hij lijkt te beseffen dat in het domein van de geest de mogelijkheden voor een nieuwe glansrol van de natie reëler waren dan in de internationale politiek. Wel kon een opnieuw internationaal bewondering afdwingende nationale cultuur slechts opbloeien uit de teelaarde die ook het zeventiende-eeuwse wonder had voortgebracht: niet voor niets begint *De Hollandsche natie* met een voorzang die de 'lof van het eiland der Batavieren' zingt, waarna de eerste zang onder de titel 'zedelijkheid' een spiegel geeft van de oorspronkelijke nationale burgerdeugden.

Op vergelijkbare wijze had een paar jaar eerder, in 1808, de schrijver Adriaan Loosjes in een literaire verbeelding van het vaderlandse verleden ook wetenschap en kunst nadrukkelijk een plaats gegeven. Dat gebeurt in zijn historische roman *Maurits Lijnslager*, waarop we uitvoeriger zullen terugkomen in het hoofdstuk over literatuur. Net als bij Helmers lijkt bij Loosjes het verleden zijn actualiteitswaarde als concreet model voor de vaderlandse toekomst te hebben verloren. De kwestie is niet, zo suggereert het verhaal, of Nederland weer een machtig land wordt. Essentieel is dat de natie haar oorspronkelijke karakter behoudt - een karakter dat niet alleen helden van het slagveld maar vooral ook van de geest opleverde. Hoofdpersoon Maurits' paden kruisen dan ook niet alleen die van Michiel de Ruyter en Cornelis Tromp, Hij onderhoudt zich ook met onder meer de letterkundigen Vondel, Hooft, Westerbaen en Camphuizen, de predikant Voetius, de medicus Tulp, de ingenieur Leeghwater en de universele geleerde Hugo de Groot. En verder ontmoet hij Galilei en andere gerenommeerde buitenlanders, alleen maar om hen om strijd de lof te horen aanheffen van de Republiek als kweekplaats van reine zeden, wetenschap en kunst. Evenals Helmers legt Loosjes dus de verbinding met het eendrachtige vaderlandse gevoel van de periode vóór 1780 en de burgerlijke idealen van huiselijkheid, deugdzaamheid en standvastigheid. Bij beiden komen karakteristiek genoeg de schilders er wat bekaaid vanaf, maar die stonden dan ook traditioneel in een geur van zedeloosheid en losbandigheid. Pas in de loop van de negentiende eeuw kon de aanduiding 'het land van Rembrandt' een eretitel worden.

In de literatuur van de Franse tijd zien we dus een bestrijding van het defaitistische besef een machteloos schaakstuk op het Franse bond te zijn. Ook enkele wetenschappers tonen zo'n uit de verdrukking geboren geloof in het voortbestaan van Nederland. De belangrijk-

ste van hen was de jurist Joan Melchior Kemper. Kemper hield op 26 september 1812 in de Algemene Vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen een rede die insloeg als een bom en waarvan de echo in talloze verhandelingen en beschouwingen zou weerklinken. Hij nam daarin systematisch de elementen van het gelouterde Nederlandse natiebesef van na 1800 onder de loep. Korte metten maakte hij met het intellectueel kosmopolitisme dat Nederlandse geleerden en geletterden zo lang met de wereld van de Europese letterenrepubliek verbonden had. Zoals anderen voor hem was Kemper van oordeel dat het politiek en cultureel expansionisme van Lodewijk XIV het oorspronkelijke *respublica litteraria*-idee de nek had omgedraaid. Het oprukken binnen de geleerdenrepubliek van het Frans ten koste van het Latijn had de weg vrij gemaakt voor een gemakkelijke verbreiding van de Franse cultuur over Europa. Die Franse cultuur was onder het regime van Napoleon geheel in het teken van de praktische toepasbaarheid komen te staan. 'Praktische bruikbaarheid, niet inwendige waarde, die [de Fransman] met den naam van kamergeleerdheid bestempelt, is het, waar door de weg tot eer en beloningen open staat', zo brieste Kemper. Het ergste was dat deze verarming ook de onderworpen gebieden dwingend was opgelegd met als gevolg:

> een langzaam verval van alle vaderlandsche letterkunde in de wingewesten, en eene verheffing der natuurkundige, en andere, in het gemeene leven dadelijk bruikbare wetenschappen, ten koste van alle wijsgeerige, bespiegelende en letterkundige kennis, en dus ook ten koste van alle eigentlijk gezegde geleerdheid.[7]

Zedelijk wereldburgerschap is prachtig, vervolgt Kemper, maar onder de heersende omstandigheden van een universeel despotisme naar Franse snit heeft het zijn betekenis verloren. Waren de Grieken ook niet verloren 'toen zij ophielden Grieken te zijn; want Romeinen konden zij niet worden'. Kosmopolitisme en nationalisme, ten tijde van Herder zo'n veertig jaar eerder nog in vreedzame coëxistentie, waren nu vijanden geworden en de strijd was in het voordeel van de natie beslecht.

Van de natie inderdaad, niet van de staat. Kemper maakt in zijn rede zorgvuldig onderscheid tussen Nederland als staat en Nederland als natie. Voor de staat zag ook hij in 1812 de toekomst donker in. De redding moest van de natie komen, dat wil zeggen van het besef van de Nederlanders dat zij samen die natie vormden en waarom zij dat deden:

> Herinneren wij ons dan onophoudelijk dat het niet de willekeurige grenzen zijn, binnen welke toeval of willekeur zeker aantal menschen besluit, waarvan een volksbestaan afhangt; maar dat het de taal, de letterkunde, de zeden en het eigenaardig volkskarakter zijn, welke over dit bestaan beslissen; en dat geen volk verloren of vernietigd is, zoo lang het dit eigenaardige bewaart, zoo lang het den band gevoelt en waardeert, welke daardoor om allen gestrengeld wordt, die denzelfden grond bewoonen, en genoegens, zowel als rampen, met elkander gemeen hebben.[8]

Kemper voltooide met deze redenering de ontwikkeling die in de late zeventiende eeuw was ingezet en die inhield dat in het denken over nationale identiteit het primaat was verschoven van het politieke bestel naar taal en cultuur. Hij was op deze weg alweer een

Willem Antony Ockerse, door R. Vinkeles.

Joan Melchior Kemper, door M.I. van Bree, 1813.

flinke stap verder dan Ockerse, die vijftien jaar eerder weliswaar het volkskarakter een moderne wetenschappelijke gestalte had gegeven maar nog niet in staat was geweest de betekenis ervan zo scherp te analyseren. Met zijn vaststelling dat een gemeenschappelijk doorleefd verleden net zo belangrijk is bij het proces van natievorming als taal en cultuur, preludeerde Kemper in feite op een gedachte die Ernest Renan zeventig jaar later zou uitwerken in zijn beroemde *Que est-ce-qu'une nation?* Door net als Renan de gezamenlijke verwerkelijking van ‘grandes choses’ als natievormende factor te bestempelen, gaf Kemper het Nederlandse verleden van Opstand en Gouden Eeuw definitief zijn centrale plaats in het geheugen van de natie.

Deze op cultuur en herinnering geïnspireerde vormgeving van het natiebesef zou mede kunnen verklaren waarom de republikeinse staatsvorm in 1813 zo geruisloos kon worden ingewisseld voor een monarchie. Het geloof in als specifiek vaderlands beschouwde normen en waarden had in de achttiende eeuw kunnen aanslaan omdat deze als typisch republikeins werden beschouwd. Intussen was deze opvatting van de vaderlandse cultuur volledig geïnternaliseerd, zodat zij ook los van de republikeinse staatsvorm kon blijven voortbestaan. Kemper zegt dit bijna met zoveel worden. Sommigen zullen zich hebben herinnerd dat Montesquieu het Britse koninkrijk al had getypeerd als de ideale republiek. En iedereen had dankzij het optreden van Lodewijk Napoleon kunnen ervaren dat een koning geen tiran hoefde te zijn maar juist de nationale cultuur kon bevorderen op een manier waarvoor de republikeinse staatsvorm nauwelijks mogelijkheden bood.

Wanneer taal, cultuur en een gemeenschappelijk heroïsch verleden een natie constitueren, heeft dat echter direct consequenties voor de omvang van die natie. Deze constatering markeert kort na 1800 de voltooiing van het nieuwe gelouterde natiebesef. Tot dan was de cul-

turele elite er vooral op gericht geweest niet achter te raken op de omringende landen, in de overtuiging dat de Republiek over meer dan voldoende potentieel beschikte. Het gebrek aan succes werd of verdrongen of geweten aan een te geringe inzet, aan een gebrek aan vaderlandsliefde. Pas langzamerhand daagde het inzicht dat de schaal van Nederland verantwoordelijk was voor het veelvuldig falen van de goedbedoelde pogingen de Nederlandse cultuur op het niveau van de rest van Europa te houden. Gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw waren er vele nieuwe disciplines tot ontwikkeling gekomen waarvoor een plaats aan de universiteiten wenselijk, zo niet noodzakelijk werd geacht. Maar Nederland beschikte nu eenmaal niet over voldoende hoogleraren om deze op niveau te doceren, noch over voldoende studenten om de investeringen verantwoord te maken. Men kon wel klagen over het beperkte aantal gespecialiseerde wetenschappelijke genootschappen in de Republiek, maar in feite konden die al nauwelijks adequaat worden bemand. Waar moesten de leden voor nieuwe instellingen vandaan worden gehaald? Het kostte weinig moeite toe te geven dat het Nederlandse palet van literaire, wetenschappelijke en culturele tijdschriften schamel afstak bij het buitenland, maar waar moesten in Nederland de abonnees worden geworven om nieuwe tijdschriften een economische basis te verschaffen, om niet te spreken van auteurs om ze te vullen? De cultureel-historische definitie van het nationaal karakter bood een uitweg uit het probleem: Nederland was nu eenmaal klein en het had het recht daarnaar beoordeeld te worden en zichzelf daarnaar te beoordelen.

De Nederlandse culturele kleinschaligheid verschafte bovendien een argument om een zekere afkeer van filosofische speculaties en cultureel elitarisme te rechtvaardigen. ‘Eenvoud’ was een voor Nederland en bij de Nederlanders passende leus, waarbij men zich beriep op de beroemde karakterisering van J.J. Winckelmann van de klassieke Griekse kunst: ‘edle Einfalt’. Waren niet Griekenland en Nederland in hun bloeitijd republikeinse statenbonden geweest met een hoge mate van volksparticipatie? De nood die de Nederlandse tijdschriften en genootschappen voortdurend dwong tot concessies aan het publiek kon zo worden voorgesteld als een democratische deugd. Het was toch, alles bijeen genomen, veel beter een groot publiek te verlichten dan een lampje aan te steken voor een klein groepje belangstellenden? Die waren trouwens alleszins in staat om rechtstreeks en zonder hulp kennis te nemen van de buitenlandse ontwikkelingen.

Het opkomende nationalisme, waaraan de Franse bezetting nog een extra impuls had gegeven, leidde ertoe dat het Nederlandse culturele natiebesef zich op zichzelf terugtrok. In het hoofdstuk over literatuur zullen de consequenties daarvan worden belicht. Hier wordt ter afsluiting het woord gegeven aan de Amsterdamse kunstpaus Jeronimo de Vries die, met een redeneertrant die nog steeds weinig aan betekenis heeft ingeboet, in de bres springt voor de Nederlandse voorkeur voor een breedgefundeerde cultuur boven een met toppen in ijle hoogten:

> Wie bevordert meer het nut van zijnen evenmensch, die armen aan het werk, kinderen ter school, bedelaars van straat, blinden, dooven en stommen tot het licht der kennis helpt, of hij, die over de menschelijke volmaakbaarheid en hemelschen aanleg, met klimmenden voortgang, redekavelt, en zijn eigen kostwinning, ten nadeel van vrouw en kinderen, tot schade en schande van zich zelven, verwaarloost?[9]

De kracht van de traditie

Uit de keuze van de citaten tot nu toe zou alleen al kunnen worden afgeleid dat de nationale ideologie vooral de aangelegenheid van een culturele elite is geweest. Hoe weinig het moderne natiebesef bij de gewone bevolking wortel had geschoten, blijkt duidelijk uit de reacties op het Franse bewind in de periode 1806-1813. Een rijke bron voor onderzoek naar de nationale gevoelens van de doorsnee-Nederlander vormen de vele oproeren die zich in deze kleine tien jaar hebben voorgedaan. De Franse tijd was een hoogtepunt in de geschiedenis van de Nederlandse oproerigheid. Ook al zijn onlusten en rellen moeilijk onderling vergelijkbaar, in de Napoleontische tijd blijken zich gemiddeld zo'n zes oproeren per jaar te hebben voorgedaan terwijl tijdens de Republiek één oproer per vijf jaar gebruikelijk was. Deze sterk toegenomen oproerigheid had uiteraard verschillende verschijningsvormen en kende een veelheid aan motieven. Oproeren hadden economische of religieuze redenen of werden veroorzaakt door belastingverhoging of de invoering van de dienstplicht. Het lijkt aannemelijk dat afkeer van het Franse bewind het overkoepelend motief was en dat de fors toegenomen opstandigheid te interpreteren valt als een bewijs van een geheel Nederland omspannend modern nationaal gevoel.

Niets blijkt echter minder waar. Het Nederlandse protest was allerminst modern. Het was slechts bij uitzondering nationaal georganiseerd en het was gericht tegen de moderne bureaucratie, tegen de moderne ambtenaar en bovenal tegen de centraliserende politiek die de bureaucratie en de ambtenaren aanstuurde. Opmerkelijk is dat de woede zich slechts zelden richtte tegen de lokale machthebbers. Die werden als ‘de onzen’ beschouwd die net zo goed slachtoffers van de centralisatie waren, ook al dankten ze hun bestuurlijke functies doorgaans aan de Franse machthebbers. Het protest richtte zich praktisch uitsluitend tegen het centrale gezag dat te weinig respect toonde voor lokale verhoudingen en tradities. Dat wordt goed zichtbaar bij de belastingoproeren, bij de conscriptierellen, maar vooral bij de wezenoproeren.

Wanneer Lodewijk Napoleon in 1806 begint met de rekrutering van weesjongens voor het leger, zwelt het protest al snel aan. Helemaal nieuw waren dergelijke maatregelen niet. Ook tijdens de Republiek stelden weeshuisregenten al pupillen beschikbaar voor dienst bij lokaal uitgeruste VOC-schepen of de regionale Admiraliteit. Hier kwam nog bij dat Lodewijks rekruteringspolitiek mede was ingegeven door de uitzichtloze financiële problemen van de meeste instellingen van sociale zorg. Typerend is dat het initiatief voor de protesten wordt genomen door de lokale, door Lodewijk Napoleon benoemde bestuurlijke elite die zich keert tegen de eveneens door Lodewijk benoemde vertegenwoordigers van het centrale gezag in Den Haag. Niet Bonaparte, maar de centralisatie was het doelwit van de protesten. Ook voor Nederland blijkt te gelden wat internationaal onderzoek heeft uitgewezen: de opstandigheid tegen Napoleon ging er om een verleden in stand te houden waar de ideeën van de natiestaat nog geen invloed op hadden kunnen uitoefenen.

Ook bleek de natie nog niet veel meer te zijn dan een cultureel gedachtespinsel dat, ook in de ogen van de lokale elites, zijn politieke bruikbaarheid nog moest bewijzen. De centralistische bestuurlijke draai die in de Bataarse en Franse tijd aan het nieuwe natiebesef was gegeven, maakte de acceptatie er niet eenvoudiger op. In dat opzicht was de afgedwongen totstandkoming van de eenheidsstaat vooralsnog een brug te ver. Het gevolg was een be-

stuurlijke loopgravenoorlog die de hele eerste helft van de negentiende eeuw zou duren en waaraan eerst de invoering van Thorbeckes grondwet met zijn evenwichtige verdeling van de macht over rijk, provincie en gemeente een einde zou maken. Ook het moderne natiebesef zelf zou nog lange tijd tot de intellectuele bovenlaag beperkt blijven. Pas de oorlogen in het verre Nederlands-Indië, en dan met name die om Lombok in de tweede helft van de negentiende eeuw, zouden het beginpunt vormen van een volledig uitgekristalliseerd en breed gedragen Nederlands nationalisme. De conceptie ervan lag echter rond 1800.

Eindnoten:

1 Engelberts, *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*, Voorrede.
2 J.H. Halbertsma, 'Over de stijl' (1843), geciteerd bij Jensma, *Rode tasje van Salverda*, 40.
3 Herder, *Auch eine Philosophie*, 77.
4 *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij*, I, Voorrede.
5 Ockerse, 'Beschouwing van de verschillende volkscharacters der Fransche en Bataafsche Natiën', aangehaald bij Van Sas, 'Vaderlandsliefde', 484.
6 Helmers, *Hollandsche Natie*, 62.
7 Kemper, *Verhandelingen*, II, 45-80, het citaat op 60.
8 *Ibidem*, 78.
9 De Vries, *Over het eenvoudige*, 24-25.

14 De natie: vrouwen en het volk

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de natie opnieuw gedefinieerd, geografisch heringedeeld en van een wetenschappelijk verantwoord verleden voorzien. Ook de vereisten voor het burgerschap van de natie werden nader omschreven: de burger was autonoom, zich bewust van zijn plichten, arbeidzaam, hij richtte zijn leven rationeel in, was bereid veel in carrière en reputatie te investeren, hechtte aan huiselijkheid en wist ook een juiste balans tussen eigenbelang en gemeenschapszin in stand te houden. Een open vraag bleef echter wie tot dit moderne morele burgerschap toegang hadden. Omvatte het idealiter de hele natie of bestonden daarbinnen toch groepen die er a priori van waren uitgesloten? Hoe zat het eigenlijk met de vrouwen? En met de onbeschaafde volksklasse, het ‘gemeen’?

De natie en de vrouw

> Nu naderden vier Edele jongvrouwen, allen Cierlyk en in het wit gekleed, (terwyl de Colonel Commandant het geweer deed presenteren), en ontvongen de Vaendelen uit handen der Honoraire Leden, onder eene zeer korte aanspraak waar op twee Jongvrouwen het eene, en twee derzelven het andere Vaendel, yder met eene hand vast houdende, bragten, voor de beide Heeren Colonellen, yder op zyn plaats, en dezelven te kennen gaven, dat zy verzogt waren het EER EN VELDTEKEN thans in haare handen, aan hun Wel Edel Manhaften, als het geheele Wapen Genootschap op dit oogenblik verbeeldende, aantebieden.[1]

Vrouwen deden niet mee aan de oefeningen van het Amsterdamse exercitiegenootschap Tot Nut der Schutterij maar ze hadden er wel een functie. Zo symboliseerden ze de eer en morele zuiverheid van het genootschap bij belangrijke rituelen, zoals de hier verslagen plechtige aanbieding van nieuwe vaandels op 13 mei 1786. Belangrijker was echter dat vrouwen verantwoordelijk waren voor de fabricage van praktisch alle ceremonieel tenue van de vrijkorporisten en dat het korps financieel werd gesteund door vele donatrices. Dat was niet alleen zo bij Tot Nut der Schutterij. Bij vrijwel alle wapengenootschappen blijken vrouwen actief betrokken te zijn geweest.

Het optreden van vrouwen bij optochten en processies was niet iets bijzonders. Al eeuwenlang speelden zij de maagdenrol, symboliseerden zij de vrijheid of de deugd, vervulden zij kortom allerlei ceremoniële en allegorische taken. In de patriottentijd traden vrouwen nog steeds in deze gedepersonaliseerde capaciteit op. Maar er was natuurlijk wel een verschil tussen een door de stad of een gilde georganiseerd feest en het ritueel van een exer-

citiegenootschap. De exercitiegenootschappen waren immers patriotse organisaties. Deelname eraan, in welke vorm ook, gaf uitdrukking aan een openlijke politieke keuze. Voor het eerst zien we hier vrouwen op grote schaal aan het gepolitiseerde openbare leven deelnemen, als individu en als vertegenwoordigster van het vrouwelijk geslacht.

Maar vrouwen deden meer dan vaandels borduren, uniformen naaien en de eer symboliseren. Anthonetta van Calcar schonk niet alleen het vrijkorps in het Land van Heusden en Altena een nieuw vaandel. Ze was ook een pleitbezorgster van vrouwenactivisme:

> Want ofschoon ik niet kan strijden
> Met den degen of 't geweer
> Vegt ik tog in deze tijden
> Met mijn inkt, papier en veer.[2]

Anthonetta van Calcar stond in die strijd niet alleen. In 1765 had Betje Wolff als voorwoord bij haar dichtbundel *Staat der rechtheid* een scherpe en geestige tekst over vrouwenrechten gepubliceerd. Hierin eiste zij voor alle vrouwen het recht op een volwaardige opleiding op. Elke vrouw was verplicht het 'onwaardige juk' der onwetendheid af te werpen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstaat er dus niet alleen een gestructureerde publieke opinie, ook eisen vrouwen het recht op hierin mee te kunnen spreken. Daarbij is het wel een intrigerende vraag in hoeverre de stellingnames van Wolff of Van Calcar als bijzonder revolutionair werden beschouwd. De classis van Edam die Wolffs bundel op onrechtzinnigheid moest onderzoeken, had bijvoorbeeld wel bezwaren tegen haar ideeën omtrent een dogmatische subtiliteit als de 'Aanroepinge der Engelen' maar protesteerde niet tegen de diatribe over de vrouwenrechten, al liet ze de strekking ervan 'ter verantwoordinge van die Digteresse'. De handelwijze van de classis doet vermoeden dat al ruim vóór 1800 de gedachtevorming over de rechten en mogelijkheden van vrouwen een ruime bandbreedte kende. Dominee Wolff gedoogde (meer was het ook niet) de onorthodoxe denkexercities van zijn veel jongere vrouw, maar voor de vader van Betjes dertig jaar oude hartsvriendin Anna van der Horst waren zij aanleiding alle omgang te verbieden.

Vrouwen in de publieke ruimte

De veronderstelling dat de positie van vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw niet scherp omlijnd was, wordt geschraagd door een reeks opvattingen en praktijken. Zo bestonden er volstrekt tegenstrijdige vrouwbeelden naast elkaar. De ontwikkelde, welopgevoede vrouw die haar huishouden met kennis en inzicht organiseerde had een positief imago. Ook vrouwen met intellectuele aspiraties stuitten niet op verzet. Al honderd jaar eerder had bijvoorbeeld Constantijn Huygens de veelzijdig geleerde Anna Maria van Schurman de hemel in geprezen. Hij kon hiervoor wijsgerige steun vinden in het werk van contemporaine cartesiaanse auteurs als François Poulain de la Barre. Zij trokken onbedoelde consequenties uit het werk van de grote filosoof en socialiseerden daarmee vrouwen cultureel. De absolute scheiding tussen lichaam en geest die Descartes als uitgangspunt van zijn filosofie had genomen, maakte het immers ondenkbaar dat de geest zich bij de distributie over de mensheid iets zou aantrekken van de fysieke gesteldheid van het lichaam. Zo

was de weg geopend voor vrouwenparticipatie aan de wereld van cultuur en conversatie. Schrijfsters als Betje Wolff, Anna van der Horst en Anthonetta van Calcar bewogen zich dus binnen aanvaarde kaders. Maar grenzen waren er wel. Vrouwelijke eruditie moest niet verworden tot filosofische speculatie. De 'savante' is een veel bespot type in de spectatoriale tijdschriften. Karakteristiek is dat zij consequent van haar vrouwelijkheid is ontdaan: haar koude filosofische geest is gehuisd in een grof gebouwd lichaam en haar onverzorgde kleding en gaten in de kousen verraden haar onvermogen tot vrouwelijke bevalligheid en handvaardigheid. Het waren niet alleen mannen die de 'savante' deze stereotiepe trekken meegaven; Wolff en Deken deden het niet anders in hun portrettering van het geleerde vriendinnenpaar Cornelia Hartog en Wilhelmina van Kwastama in *Sara Burgerhart*. Zelfs voor deze grote propagandistes van de vrouwelijke ontwikkeling, die zelf naar het oordeel van velen zich vaak wat al te nadrukkelijk lieten gelden in het openbare leven, was de abstracte geleerdheid een exclusief mannendomein.

In de praktijk was de wereld van cultuur en conversatie dus toch maar beperkt toegankelijk voor de vrouw. Werkelijke integratie was juist te vinden aan de andere kant van het sociale spectrum, in de laagste sociale strata. Daar waren grote groepen gedwongen met zware lichamelijke arbeid buitenshuis het dagelijks brood te verdienen. Het vrouwenoverschot en het gegeven dat veel vrouwen hier waren gehuwd met zeelieden die vele maanden van huis konden zijn, hadden tot gevolg dat minstens de helft van alle vrouwen uit de onderste lagen van de bevolking het zonder financiële steun van een echtgenoot moest stellen. Dat was zwaar in een samenleving waarin de lonen voor vrouwen niet berekend waren op een zelfstandig bestaan. Veel vrouwen leefden derhalve gedwongen in een complexe scharreleconomie waarin prostitutie en bedelarij een welkome aanvulling op het schamele budget konden opleveren. Eerloosheid en een slechte reputatie waren de prijs die ze ervoor moesten betalen. De welopgevoede vrouw die tegen het einde van de achttiende eeuw als burgeres zou worden geaccepteerd kwam uit het gezeten burgermilieu waarin bestiering van het huishouden en kinderopvoeding de kerntaken vormden. Dat het onderscheid tussen werkende en niet-werkende vrouwen van immense betekenis is geweest en zelfs gelijk werd gesteld aan onfatsoenlijk en fatsoenlijk, wordt aardig zichtbaar gemaakt door Reinouca van der Straaten uit Hoorn. Toen zij in 1771 ging scheiden bedong ze een hoge alimentatie. Deugdzame vrouwen paste het nu eenmaal niet 'om met hare handen de kost te gaan zoeken'. Dat zou haar gescheiden man maar te schande maken.[3]

Sociale en economische factoren lijken dus de rechten, reputaties en mogelijkheden van vrouwen sterk te hebben beïnvloed. Het feodale recht bijvoorbeeld, dat in de achttiende eeuw nog op vele plaatsen gold, gaf vrouwen de mogelijkheid leengoederen te erven en zelfs lokale bestuurders als dorpsschouten te benoemen, en dat terwijl ze zelf die functies niet konden bekleden. Vanzelfsprekend golden deze rechten alleen hooggeboren vrouwen. Voor de economische ontplooiingsmogelijkheden gold iets dergelijks, maar dan omgekeerd. Vrouwen konden een grote verscheidenheid aan beroepen uitoefenen, al lag de nadruk op handel, kleding en uiteraard de huishoudelijke dienst. Van sommige gilden konden ze zelfstandig lid worden en er waren zelfs beroepen en gilden die alleen voor vrouwen toegankelijk waren. Haarlem kende bijvoorbeeld een turftonstersgilde en een uitdraagstersgilde. Vrouwen uit de laagste sociale groepen, die niet in aanmerking kwamen voor door gilden gereguleerde beroepen, waren gedwongen in hun onderhoud te voorzien met behulp van

allerlei vormen van los werk. Vrouwen hadden dus vele kansen op de arbeidsmarkt maar naarmate ze hoger geplaatst waren op de sociale ladder, werd steeds minder verwacht dat ze van die mogelijkheden gebruik zouden maken. Het onderscheid tussen fatsoenlijk en onfatsoenlijk bepaalde het participatiepatroon. Typerend in dit verband is het vrouwelijk overwicht in groepen die niet in beroep en bedrijf participeerden. Van de ruim 6500 Amsterdammers die in 1742 op grond van hun welstand een aanslag ter bestrijding van de kosten van de Oostenrijkse Successieoorlog kregen opgelegd, waren er tweeduizend vrouw. Van hen leefde maar liefst 59% als rentenierster. Bij de mannen was dat percentage slechts dertien.

Overigens nam het aandeel van vrouwen in de economische bedrijvigheid in de loop van de achttiende eeuw langzaam af. Over dat proces van uitstoting zijn we nog bijzonder slecht geïnformeerd en eenduidig zijn de resultaten tot nu toe evenmin. Een patroon lijkt zich echter af te tekenen. In handel, detailhandel en productiebedrijf daalde het aandeel van vrouwen. Dat gebeurde des te sneller in bedrijfstakken waar de ondernemingen een grootschaliger karakter kregen. Uitzonderingen zijn er ook. In de kledingbranche lijkt de werkgelegenheid voor vrouwen fors te zijn toegenomen. Die ontwikkeling hield nauw verband met veranderend consumentengedrag. Vrouwen (en ook mannen) schaften zich meer kleding aan terwijl als gevolg van een toenemende modegevoeligheid ook de frequentie van nieuwe aankopen toenam. Wie minder gefortuneerd was, liet oudere kleding aan de nieuwste eisen aanpassen. Dit alles bood aan veel vrouwen werk, al zal die toenemende participatie zich grotendeels in de vorm van huisarbeid voltrokken hebben.

Maar over de hele linie genomen liep het aandeel van vrouwen in de economische bedrijvigheid terug en dat betekende dat de rol van de vrouw in het huisgezin groter werd. Binnen het gezinsverband werd het leven bepaald door het regime van het huwelijksrecht. Ongehuwde meerderjarige vrouwen moesten zich officieel in rechte laten bijstaan door een zelf te kiezen voogd, al was die verplichting geleidelijk in onbruik geraakt. Gehuwde vrouwen daarentegen waren handelingsonbekwaam, wat betekende dat ze geen financiële transacties mochten aangaan. Alleen over huishoudelijke uitgaven mochten ze zelfstandig beslissen. Dat recht werd echter in de loop van de achttiende eeuw steeds verder ingeperkt, overigens niet via wetgeving. De trend valt af te lezen aan de vele over deze problematiek gevoerde processen. Doordat het begrip huishoudelijke uitgaven steeds enger werd gedefinieerd, kregen gehuwde vrouwen gaandeweg minder mogelijkheden hun vermogen zelf te beheren en nam hun afhankelijkheid van de echtgenoot toe.

In de Republiek lijkt dus geen duidelijke consensus te hebben bestaan over de ruimte die vrouwen zou moeten worden gegund. Duidelijk was dat ze aanzienlijk minder ontplooiingsmogelijkheden hadden dan mannen, maar het stond allerminst vast hoeveel minder. Vrouwen hielden winkels, beheerden vermogens, verstonden een ambacht, verrichtten zwaar lichamelijk werk, reisden alleen in trekschuiten en bezochten op eigen houtje herbergen en theaters. Ze deden het echter lang niet allemaal en degenen die het wel deden ondervonden daarbij nu eens grote, dan weer nauwelijks of geen problemen. Er valt daarom veel te zeggen voor de stelling dat vrouwen in Nederland aan het einde van het *ancien régime* weinig rechten hadden maar wel beschikten over realiseerbare opties binnen een fluïde handelingspraktijk die van toeval en compromissen aan elkaar hing. Van een verruiming van die opties was echter geen sprake. Eerder waren de mogelijkheden in de loop van

de eeuw afgenomen. Tegelijk - en het een hangt met het ander samen - waren de exclusieve rollen van huiselijk bestuurster en moeder, die aanvankelijk aan de hogere standen waren voorbehouden, ook dieper in de sociale piramide steeds gebruikelijker geworden. Omdat op vrouwenarbeid werd neergekeken is het echter lang niet zeker of de vrouwen in kwestie dat als een achteruitgang hebben ervaren.

In één sector verliepen de ontwikkelingen echter omgekeerd: in de culturele openbaarheid nam de zichtbaarheid van vrouwen merkbaar toe. Na 1770 raakten vrouwen steeds duidelijker betrokken bij de publieke opinie en daarmee kwam een proces op gang dat weliswaar met horten en stoten verliep maar dat nooit meer een halt is toegeroepen. Dichteressen met enige faam waren er al langer, maar tegen 1800 waren vrouwelijke romanauteurs en publicisten een gewoon verschijnsel geworden. Vrouwen richtten (vrouwen)tijdschriften op, maakten deel uit van redacties, schreven kolom na kolom en waren zelfs als politiek commentator bij de revolutionaire verwikkelingen betrokken. De opmerkelijkste figuur onder hen was Catherina Heybroek, die samen met haar vriend Lieve van Ollefen vanaf 1797 de *Nationale Bataafsche courant* redigeerde. Heybroek moest een dubbele barrière overwinnen. Dat ze vrouw was kon er in de kring van radicale politici en journalisten tijdens de Bataafse Revolutie best mee door. Dat ze als wollennaaister aanvankelijk zelf haar brood had moeten verdienen, was een pikante bijzonderheid waaraan de heren even hadden moeten wennen. Ze waren vooral gewoon te verkeren met schrijfsters van nette komaf als Maria Hulshoff of Juliana de Lannoy, die nooit met hun handen hadden hoeven te werken.

Erg omvangrijk is de groep vrouwelijke schrijvers, redacteuren en commentatoren overigens niet geweest. Een ruimhartige telling levert in de periode tot 1800 nauwelijks meer dan honderd vrouwelijke cultuurproducenten op. Het is niet eenvoudig om vast te stellen hoe groot het vrouwelijk cultureel publiek was en of het groeide. Vrouwentijdschriften hadden het erg moeilijk en de eerste initiatieven op dit gebied waren niet erg succesvol. Dat hoeft overigens het bestaan van een groeiend lezeressenpubliek niet uit te sluiten. In het kleine taalgebied van de Republiek was differentiatie van het tijdschriftenaanbod nu eenmaal een kwestie van lange adem en het zou tot ver in de negentiende eeuw duren voordat vrouwen (hetzelfde geldt overigens, *mutatis mutandis*, voor mannen) hier de keuzemogelijkheden hadden die Frankrijk of het Duitse Rijk al rond 1800 boden. Vrouwen moesten zich dus tevredenstellen met het algemene culturele tijdschrift, en er is geen enkele reden om aan te nemen dat ze dat niet gedaan hebben. Wanneer we de tijdgenoot moeten geloven, hadden vrouwen uit betere kringen zich tegen het einde van de achttiende eeuw ontpopt als verwoede lezeressen: ‘naauwlijks zult gij een welgekleed Meisje ontmoeten, die niet reeds een vijftig stukjes van smaak, en een paar douzijn Romans gelezen heeft’.[4] Waarschijnlijk is deze observatie enigszins gekleurd - de anonieme waarnemer heeft zijn bedenkingen bij de leeslust van jonge meisjes - maar met name door de opkomst van de leesgezelschappen groeiden rond 1800 de mogelijkheden om boeken en boekjes in handen te krijgen. In hoeverre daarbij de vrouwelijke lectuurconsumptie afweek van de manlijke is nauwelijks na te gaan: de enige vrouwen die we in de boekhandelsadministraties tegenkomen zijn de ongehuwden en verweduwden, want dat waren de enigen die zelf een rekening konden openen. Deze tonen een zekere voorkeur voor religieuze werken terwijl typische beroepslectuur bij hen begrijpelijkerwijs weinig te vinden is. Verder tekenen zich echter geen belangrijke verschillen af.

De vrouwelijke deelname aan de genootschappelijkheid, de andere pijler van het culturele leven, illustreert de wat ambigue toegankelijkheid van het culturele domein waarvan hiervoor al is gesproken. De grote geleerdengenootschappen waren mannenbolwerken, al werden vrouwen zelden formeel uitgesloten. De letterkundige genootschappelijkheid was al wat vrouwvriendelijker. De meeste vrouwen met een literaire reputatie werden wel door een of meer genootschappen uitgenodigd om toe te treden. Tussen 1750 en 1800 zijn 37 vrouwelijke lidmaatschappen te traceren. Dat was op een totaal van meer dan 1500 leden. Maar waarschijnlijk bezochten de meesten van hen nooit de bijeenkomsten, al kan de barrière daartoe minder zijn geweest in de kleinere, meer besloten genootschappen. In het vooraanstaande Kunstliefde Spaart Geen Vlijt heeft pas in 1809 voor het eerst een dichteres, Johanna Schrijver, het haar toegekende lidmaatschap op de voor mannen gebruikelijke wijze in ontvangst genomen, namelijk met het uitspreken van een dankgedicht op de jaarvergadering, en deze ceremonie werd met veel zorg omgeven.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, het grootste Nederlandse genootschap, kende geen vrouwelijk lidmaatschap. Donatrice konden vrouwen daarentegen weer wel zijn, al is van dat recht slechts spaarzaam gebruik gemaakt. Het betrof doorgaans weduwen van overleden Nutsleden, die op die manier nog een paar jaar met het lokale Nutsdepartement verbonden bleven. Dat vrouwen geen lid mochten zijn, betekende overigens weer niet dat ze geen lezingen of andere publieksmanifestaties mochten bijwonen. Hetzelfde geldt voor het voorname Felix Meritis, brandpunt van het Amsterdamse culturele leven. Ook hier waren vrouwen van het lidmaatschap uitgesloten en hadden ze bij werkvergaderingen geen toegang, maar bij feestelijke lezingen en muziekuitvoeringen werden ze van harte verwelkomd.

Toch is dit niet het hele verhaal. Er blijken ook speciale vrouwengenootschappen te hebben bestaan. Het bekendste daarvan is het Middelburgs Natuurkundig Gezelschap der Dames, opgericht in 1785. Het ledental was beperkt tot veertig vrouwen, voor de overgrote meerderheid afkomstig uit het patriciaat en de sociale lagen daar vlak onder. Openbare functies als die van lector en president waren aan mannen voorbehouden, maar de vrouwelijke leden kozen deze functionarissen zelf bij meerderheid van stemmen en de dagelijkse gang van zaken was in handen gelegd van drie directrices. Het is moeilijk voorstelbaar dat het Middelburgse Gezelschap het enige in zijn soort is geweest. Met name informele gezelschappen die maar kort hebben bestaan en hun archieven slecht bijhielden, verdwijnen uit de geschiedenis. Nog steeds worden er sporen gevonden van voorheen onbekende vrouwengezelschappen. Aan de andere kant maken tijdgenoten er maar zelden gewag van en dat maakt het weinig waarschijnlijk dat er heel veel meer zijn geweest.

Op het eerste gezicht is er dus sprake van complexe en elkaar tegensprekende ontwikkelingen. Aan de ene kant valt er een geleidelijke maar onmiskenbare uitsluiting van vrouwen uit het arbeidsproces te constateren. Dit proces moet echter wel sociaal gedifferentieerd worden. In de onderste lagen van de samenleving valt er nog maar weinig van te bespeuren. Het treed vooral op in kringen van de kleine en fatsoenlijke burgerij en de sociale groepen daarboven. Aan de andere kant kregen vrouwen langzaam maar zeker meer mogelijkheden om zich in het culturele circuit te manifesteren. Ook hier is echter een complicerende sociale factor in het spel. Het culturele socialisatieproces voltrok zich vooral in de maatschappelijke bovenlaag en de groepen daaronder en vrouwen van eenvoudige komaf als

Kaatje Heybroek bleven een bezienswaardige zeldzaamheid. Deze elkaar tegensprekende ontwikkelingen speelden zich bovendien af in een wereld waarin opvattingen over wat acceptabel vrouwengedrag was niet vastlagen en in de praktijk nog wel wat ruimte boden. Deze paradoxen worden echter minder raadselachtig wanneer we de discussie over positie en bestemming van vrouwen in deze jaren nader bekijken.

Theorievorming

In de Nederlandse theorievorming over de plaats van vrouwen in de samenleving werd een overweldigende nadruk gelegd op de rol van moeder en opvoeder. Dat was al zo geweest in de zeventiende eeuw en in de achttiende was het niet anders. De adviesliteratuur voor huwelijk, gezin en huishouding was geënt op de patriarchale samenleving: mannen manifesteerden zich in de publieke ruimte, vrouwen domineerden de private wereld van het huishouden. Vrouwen konden van hun meerderjarigheid tot hun huwelijk hun leven nog zelf inrichten mits dat gebeurde binnen de grenzen van kuisheid en zuiverheid; daarna paste onderhorigheid aan de man en was bestiering van kinderen en huishouden hun hoofdtaak. In de loop van de achttiende eeuw verandert er echter iets en wordt de natuurlijke gelijkheid van man en vrouw inzet van debat. Van een heftige pennenstrijd was overigens geen sprake en het aantal deelnemers bleef beperkt.

Ook nu weer zet het spectatoriale tijdschrift als maatschappijcriticus de trend. Bij Justus van Effen wordt een eerste, aarzelende doorbreking van de tradities en conventies van de zeventiende-eeuwse adviesliteratuur zichtbaar. In navolging van de cartesianen stelt Van Effen dat ook een vrouw over een rede en een ziel beschikt. De vrouwelijke ziel en de vrouwelijke rede verschaffen dezelfde mogelijkheden als die van de man, maar er is geen dwingende reden om die mogelijkheden volledig te benutten. Vrouwen hebben een behoorlijke opvoeding nodig maar het doel van die opvoeding ligt vast:

> hare sexe en de algemeene gewoonte ontzegt haar ampten en bedieningen; tot wetenschappen wordt zy door de bank niet opgetrokken. 't Geen derhalven alleen 't voorwerp van de werkzaamheid harer ziele kan wezen, is hare huishouding en de opvoeding harer kinderen.[5]

Ook al blijft Van Effen dus heel dicht bij de traditionele opvattingen, zijn argumentatie verschaft een interpretatieruimte die in de adviesliteratuur tot dan toe niet gebruikelijk was. Impliciet onderscheidt hij namelijk twee typen argumenten die de plaats van de vrouw in de samenleving bepalen. Volgens haar natuur heeft ze dezelfde mogelijkheden als de man, maar culturele factoren als ‘sekse en gewoonte’ zijn ervoor verantwoordelijk dat haar opvoeding gericht blijft op haar toekomstige rol in het gezin. De hoeveelheid boekenkennis kan daarom beperkt blijven. In sociaal opzicht gebeurt er iets gelijksoortigs. Immers, wanneer vrouwen van nature gelijk zijn aan de man zouden alle vrouwen, ook die van lage komaf, recht hebben op een behoorlijke opvoeding. Ook hier weet Van Effen de bestaande praktijk, waarin de meeste vrouwen geen enkele opleiding krijgen, af te dekken met een culturele argumentatie: opvoeding kan beperkt worden tot dat ‘slag van vrouwen, dat door haare schatten, of geboorte, niet geschikt schynt om aan een slaafsche kostwinning te wor-

den gekeetent'.[6] Voor Van Effen was het huishouden overigens niet iets minderwaardigs. Als beoefenaar van de vergelijkende beschavingsstudie beschouwde hij het geregelde gezinsleven als een van de voornaamste verklaringen voor de Nederlandse bloei. Met veel plezier verhaalt hij dat in de Republiek zelfs dames van adel wel eens een theevisite overslaan wanneer de 'natte wasch' komt. Samen met hun dochters beschouwen ze het als een eer die zelf weg te werken. Volken die op dergelijke gewoonten neerzien - en er is geen twijfel aan dat hij hiermee het Franse op het oog heeft - verkeren nog een trap lager op de beschavingsladder, ook al zien ze dat zelf anders.

Vanaf de jaren zestig worden in de spectatoriale pers en in de geschriften van vrouwelijke auteurs als Betje Wolff, Aagje Deken en Petronella Moens de grenzen langzaam maar zeker opgerekt. In het tijdschrift de *Denker* van 1767 wordt door een briefschrijfster de vraag opgeworpen of een cultureel bepaald verschijnsel als de opvoeding niet als enige verantwoordelijk is voor de verschillen tussen de seksen. Ook al antwoordde de auteur van de *Denker* ontkennend en beriep hij zich op de Bijbel om het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke plichten overeind te houden, deze vraag zou tot het eind van de eeuw het debat blijven bepalen. Voor Betje Wolff bestond er geen twijfel over dat vrouwen hun 'zielsvermogens' zo veel mogelijk dienden te ontwikkelen, niet alleen in hun jeugd dankzij een deugdelijke opvoeding, maar ook later met behulp van een uitgewogen leesdieet. Vrouwen hoefden dan geen professionele wetenschappers te worden, zo sprak ze haar lezers toe, maar u dient 'ten minsten, zo veel te willen weten als gy zelfs wenscht dat uwe Kinderen zullen leeren'.[7] Petronella Moens, de blinde predikantsdochter die de emancipatiefakkel van Wolff en Deken overnam en rond 1800 een succesvol redactrice van culturele tijdschriften was, ging nog een stap verder. Kennis is onmisbaar want het maakt vrouwen tot de gelijken of zelfs de meerderen van de man: 'daar waar het op vlugge bevatting, op juiste, fijne beoordeling, of gevoel voor harmonie en welluidendheid aankomt, daar zal de vrouw het van de man winnen'.[8]

Maar ondanks deze pleidooien voor ontwikkeling van de vrouwelijke intellectuele capaciteiten, stelde nog niemand dat vrouwen daar recht op hadden terwille van een eigen maatschappelijke carrière. Haar toekomstige rol in het gezin bleef het einddoel van alle opvoeding. Wat dat betreft was de discussie sedert Van Effen nog niet heel veel verder gekomen. Daarbij moet echter wel worden bedacht dat de ideologie van het huisgezin als de natuurlijke bestemming van de vrouw in 1762 een profeet had gekregen die volgelingen vond in heel Europa. In dat jaar publiceerde Jean-Jacques Rousseau zijn opvoedingsroman *Emile, ou l'Education*. De spilfunctie die Rousseau aan de moeder toekende zal revolutionair geklonken hebben in de Parijse salons, in de Nederlandse huiskamers las men er vooral een bevestiging van de status quo in. Ook voor Rousseau bleef de autonomie van de vrouw beperkt tot het gezin. Man en vrouw mochten dan wel in de natuurstaat evenveel waard zijn, met het sluiten van het huwelijkscontract gaf de vrouw vrijwillig een deel van haar rechten op.

Rousseau en de zijnen zijn achteraf vaak verantwoordelijk gesteld voor de problemen die latere generaties vrouwen hebben gehad met gezin en huishouding als 'natuurlijke' bestemming. Dat is in zoverre een weinig zinvolle benadering, dat het effect voor de intentie dreigt te worden gehouden. De achttiende-eeuwse opvoedingsideologen werden niet gedreven door een behoefte de vrouw te kooien. Paradoxaal genoeg was het probleem

Betje Wolff en Aagje Deken, door A. Cardon naar W. Neering.
Natuur plaatst onzen geest als 't waare in 't aangezicht;
Zij doet der menschen ziel meest door zijne oogen spreeken;
Wie onze werken leest herkent des ook zeer ligt
Uit beider Beeltenis, wie Bekker zij, wie Deken.

Petronella Moens, door R. Vinkeles naar Gaal.

waarvoor ze een oplossing zochten veeleer het stellen van grenzen aan de oppermacht van de man. Rousseau's boodschap was een emancipatieboodschap die deel uitmaakte van zijn ideologische beschouwingen over de verstoorde relatie tussen natuur en cultuur in de Franse samenleving. In een gedegenereerde en door een corrupte adel gedomineerde maatschappij konden vrouwen met Rousseau in de hand nu aanspraak maken op een eigen, veilige, zinvolle en zelfs onmisbare plaats als moeders en opvoedsters. Zo zouden zij een nieuwe generatie van ‘natuurlijk’ en harmonieus opgegroeide en in hun ontwikkeling verstandig begeleide staatsburgers voortbrengen.

Voor Rousseau's Nederlandse collega's, die hun vaderland langzamerhand in onbeduidendheid zagen wegzakken, lagen de kaarten anders. Zeker waren de pleidooien voor het gezin als pedagogische kern mede een wapen in de strijd tegen de verfransing. Het uitbesteden van de opvoeding aan gouverneurs en gouvernantes of aan dure kostscholen werd opgevat als zo'n symptoom van sluipend Frans bederf. Maar ook met betrekking tot de kringen waar het gezin altijd al als een onmisbaar onderdeel van de scheppingsordening werd gezien, was een heroverweging nuttig. In de herstelfilosofie van de tweede eeuwhelft

hadden burgerlijkheid en burgerschap immers een geheel nieuwe ideologische lading gekregen, ook al was die lading gelegitimeerd met een beroep op het verleden. Door de opvoeding tot verantwoordelijke staatsburgers te verheffen tot het hoogste doel van het vrouwenbestaan, had de verlichte opinie vrouwen een centrale plaats in de samenleving en in het gezin toegekend waarvoor een adequate intellectuele opvoeding *conditio sine qua non* was geworden. Man en vrouw waren daarmee volwaardige burgers en burgeressen van de natie, van nature gelijk, begiftigd met dezelfde intellectuele mogelijkheden maar elk voorzien van een eigen taak.

Deze synthese van de nieuwe ideeën over het burgerschap en die over de beste condities voor de opvoeding kreeg nog een bijzondere actualiteit bij een discussie die in de Republiek de gemoederen aan het einde van de achttiende eeuw heftig bezigheid, namelijk die over de huiselijke dan wel publieke opvoeding. In 1790 had het Provinciaal Utrechtsch Genootschap een prijsvraag uitgeschreven waarin een vergelijkende beschouwing werd gevraagd over de waarde van de huiselijke en de publieke opvoeding, en de rector van de Latijnse school te Gouda, G.C.C. Vatebender, had het in zijn winnende antwoord gewaagd een letterlijk Spartaans opvoedingssysteem te bepleiten:

> de Jeugd en derzelver opvoeding onder iedere Natie, is niet een particulier goed, met het welk ieder mag leven naar zijn eigen grilligheeden, en het vermorschen naar zijne onkunde of kwaadwilligheid: de Jeugd van ieder Land is een publiq eigendom van den Staat, dat recht heeft, niet alléén, op Vaderlijke bescherming, bezorging en bestiering van de Souveraine Macht, maar daar zelve niemand anders zijne ongewasschene handene ten verderve aan mag slaan; en dat door geen eenen anderen mag genaast worden.[9]

Opvoeding en onderwijs aan slecht gekwalificeerde vaders en moeders over te laten, of aan door de ouders gekozen incompetente onderwijzers, was veel te riskant: van de opvoeding hing het immers af of ‘eindelijk de Geest der Natie door edel vuur ontwaakt en zijn eigene veerkracht weer verkrijgt’. Kinderen moesten daarom zo vroeg mogelijk het huis uit om op speciale staatsinstituten op hun rol in de samenleving te worden voorbereid.

Vatebenders visie deed veel stof opwaaien maar heel veel bijval kreeg hij niet. De overgrote meerderheid van de discussianten, de spectatoriale pers incluis, zag veel meer in een verbetering van de opvoeding thuis. Een warm pleitbezorgster van die opvatting was alweer Betje Wolff. Al in 1779 had zij een *Proeve over de opvoeding*, de eerste pedagogische handleiding in de moderne geest, het licht doen zien. Bezorgdheid over het lot van de natie gaat hier gepaard met een beklemtoning van de onmisbare rol van de moeder bij een goede opvoeding. De gezinsopvoeding is voor Wolff de enige verantwoorde kweekvijver van ‘bevoegde Burgers’, ‘brave Menschen’ en ‘Verstandige Christenen’. Met haar aanprijzing van huwelijk, gezin en de rol van de moeder ontketent Betje Wolff een tweeledig offensief dat enerzijds de gedegenereerde moeders uit de elite tot betere gedachten moest brengen en anderzijds nieuwe groepen moeders uit de ‘middelstand’ en de lagen daaronder moest mobiliseren. Ook hún kinderen dienden tot volwaardige burgers van de natie te worden opgeleid. Omdat vrouwen die belangrijke rol alleen konden vervullen als ze zelf een goede opvoeding hadden genoten én contact bleven houden met de wereld van kennis en deugd was de *Proeve* ook een pleidooi voor een steeds grotere rol van vrouwen in de culturele

openbaarheid. Weliswaar vooralsnog alleen in de werelden van het geschreven woord, van het 'avondje', het Nederlandse equivalent van de salon, en het informele gezelschap, het grensgebied tussen privé-sfeer en openbaarheid, maar daar konden vrouwen dan ook een actieve en cruciale beschavende rol spelen. Dat een beschaafde vrouw in kleine kring - waartoe ook mannen behoren - zonder geleerdheidsvertoon een gedachtewisseling leidde over intellectuele, morele en artistieke onderwerpen, is een geliefd thema in de achttiendeeeuwse literatuur. In de geïdealiseerde wereld van de roman en het essay was vrij verkeer tussen mannen en vrouwen en vrouwelijke deelname aan intellectuele speculatie en uitwisseling vanzelfsprekend geworden.

Nu aan de vrouw in het gezin een volwaardige maatschappelijke taak werd toegekend, kwam een effectieve emancipatie-ideologie tot stand. Vrouwen hadden voortaan een gelijkwaardige plaats in het burgerlijk universum, hun inbreng in de publieke opinie was gelegitimeerd, ze konden aanspraak maken op een adequate opvoeding en tenslotte was ook de terugtrekking uit de wereld van arbeid buitenshuis, een wereld die toch al in de reuk van eerloosheid en onfatsoen had gestaan, gerechtvaardigd. Er zijn geen aanwijzingen dat deze emancipatie van vrouwen tot volwaardige deelhebbers aan de burgerlijke natie op veel verzet is gestuit. Integendeel, in de optocht ter gelegenheid van de opening van de eerste gekozen Nationale Vergadering, maart 1796, vertegenwoordigde de 'burgeres Van der Meer' de vrijheid. Verrassender misschien is dat blijkens diverse gravures uit die tijd er ook vrouwen waren onder het publiek dat de debatten in de Nationale Vergadering vanaf de tribune volgde. Een kort maar fel debat ontstond echter wel toen enkele vrouwen hun nieuw verworven positie als burgeres ook politiek wilden verzilveren.

Vrouwen en de Bataafse Revolutie

De constituties die na de Bataafse Revolutie werden afgekondigd, sloten geen van alle vrouwen expliciet uit van het kiesrecht. Van een lobby om vrouwen kiesrecht te geven was in de successieve Nationale Vergaderingen echter evenmin sprake, zelfs niet in kringen van radicale Bataven. Vertegenwoordigers van de linkervleugel als Pieter Vreede gingen niet verder dan een enkele terloopse vraag of vrouwen op grond van hun nationale verdiensten niet ook het kiesrecht verdienden. In de derde Nationale Vergadering, die na de staatsgreep in januari 1798 bijeenkwam, werd over vrouwenkiesrecht zelfs in het geheel niet meer gesproken. In de periodieke pers en in diverse pamfletten kwam de kwestie wel van tijd tot tijd aan de orde maar tot een debat van betekenis leidde dat niet.

Het meest radicale pamflet was getiteld *Ten betooge dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land*. De auteur is onbekend, maar stijl en strekking stemmen zo sterk overeen met hetgeen enkele jaren ervoor tijdens de Franse Conventie was verdedigd dat wel eens is verondersteld dat het pamflet afkomstig was uit de kringen rond Condorcet, Olympia de Gouges en Etta Palm, baronesse d'Aelders. Etta Palm was een vrijgevochten dame en oorspronkelijk uit Groningen afkomstig. Ze woonde sinds de jaren zeventig in Parijs en had een rol gespeeld in de ingewikkelde geheime diplomatie en informatievoorziening tussen Nederland en Frankrijk in de jaren 1781-1795. In 1790 sloot ze zich aan bij de Cercle Social, een radicale Parijse Jacobijnenclub waar ze kennismaakte met De Gouges en Condorcet. Binnen de Cercle Social waren zij gedrieën de meest eloquente ver-

tegenwoordigers van vrouwenrechten tijdens de Franse Revolutie. Hun doel was de absolute gelijkheid van man en vrouw binnen het huwelijk en de verlening van actief en passief kiesrecht. In het Nederlandse pamflet, dat slechts zestien pagina's telde maar de fraaiste Nederlandse vertolking bevat van de vrouwenrechten aan het einde van de achttiende eeuw, was de stelling dat de *Rechten van den mensch* aan de positie van vrouwen niets had veranderd het uitgangspunt:

> Ontwaakt dus, gij vrouwen, verbreekt uwe ketenen, die gij zoo lang gedragen hebt, niet om heerschappij te voeren, maar om deelgenoot te zyn aan die rechten, die u uit de natuur toekomen. Dankzij de verlichte Eeuw, die wij beleven.[10]

Opmerkelijk in het pamflet is niet de natuurrechtelijke gelijkstelling van de vrouw. Die was in de Nederlandse discussie bijna een gemeenplaats geworden. Wel radicaal waren de consequenties die de pamflettist eruit trok: een einde aan de huwelijksslavernij en een volwaardige positie van vrouwen in de Nederlandse vergaderzalen. Enige weerklank vond het pamflet wel. Etta Palm, in 1795 naar Nederland teruggekeerd, hield in de *Oprechte nationaale courant* een pleidooi voor het oprichten van vrouwenclubs naar Frans voorbeeld. Aan deze oproep werd naar het schijnt slechts op zeer bescheiden schaal gehoor gegeven, al bleef een journaliste als Kaatje Heybroek tot ver in 1797 dezelfde standpunten uitdragen.

Van een omvangrijk draagvlak voor de stellingname van de radicale vrouwen blijkt echter niets. De vooral in de tweede eeuwhelft gecreëerde intellectuele ruimte voor gelijke vrouwenrechten werd ook nu slechts beperkt benut. Het tijdschrift de *Vraag-al* van de radicale Bataaf IJsbrand van Hamelsveld publiceerde bijvoorbeeld in 1795 een voorstel om uit het gereformeerde huwelijksformulier de zinsnede ‘dat de wil der vrouw den man onderdanig zal zijn’ te schrappen, als onverenigbaar met de ‘waare Verlichting’. Maar zich eraan committeren wilde de *Vraag-al* niet: het volgende nummer was gevuld met een contravertoog over de onjuistheid van dit standpunt.[11] En ook de invloedrijkste vrouwentijdschriften ten tijde van de Bataafse Revolutie, Petronella Moens' *Menschenvriend* en de *Vriendin van 't vaderland*, bleven hameren op het vertrouwde aambeeld dat aan de vrouwen alle natuurlijke rechten toekwamen, maar dat het gezin de plaats was waar ze hun taak als burgeres dienden te vervullen:

> Aan den vrouwelyken boezem worden de zonen der Vryheid opgevoed. In onze armen vind de Krygsheld zijn glorie, en de Staatsman voelt zich de vermoeiendste zorg door onze lippen wegkusschen. Met recht dan, roem ik ons lot, laaten vry de mannen alleen hun stemmen uitbrengen tot het verkiezen van Vertegenwoordigers. De waarde van hunne keus, word door ons beslist.[12]

Intussen had in 1792 in Engeland een pleidooi het licht gezien dat achteraf kan worden beschouwd als de geboorteaankondiging van de vrouwenbeweging: *A vindication of the rights of women* van Mary Wollstonecraft. Van dit geruchtmakende werk verscheen in 1797 ook een Nederlandse vertaling en wel van de hand van juistgenoemde Van Hamelsveld: *Verdediging van de rechten der vrouwen benevens aanmerkingen over burgerlyke en zedelyke onderwerpen*. In zijn inleiding haalt Van Hamelsveld echter de angel uit het betoog. Op het eerste

gezicht trekt de *Vindication* uit de premisse van de gelijke rechten van vrouwen niet meer consequenties dan in het Nederlandse standaardvertoog gebruikelijk was. Vrouwen hadden nu eenmaal andere plichten dan mannen. Met name van Wollstonecrafts welsprekende verwoording van de vrouwentaken betoont Van Hamelsveld zich gecharmeerd. Maar Wollstonecraft ging verder. Gegeven de grote maatschappelijke betekenis van de vrouwelijke gezinstaken, zo stelt ze, stijgt een adequate vervulling ervan boven de privé-sfeer uit. De specifiek vrouwelijke deugden zijn wel degelijk publieke deugden en dat betekent dat het burgerschap van de vrouw dezelfde grondslag heeft als dat van de man. Als burgers hebben vrouwen dus gelijke rechten. Aan deze consequentie heeft Van Hamelsveld kennelijk zijn vingers niet willen branden: hij gaat er volledig aan voorbij.

Die terughoudendheid om aan de natuurlijke gelijkheid van mannen en vrouwen politieke en maatschappelijke consequenties te verbinden lijkt nauw verbonden te zijn geweest met de in de Republiek gangbare opvattingen over de juridische betekenis van het huwelijk. Een invloedrijk vertolker van dit perspectief was Pieter Paulus, die we al eerder zijn tegengekomen als auteur van een lofzang op het stadhouderschap en die van 1795 tot aan zijn vroege dood in 1796 als voorzitter optrad van de eerste Nationale Vergadering. Paulus was ook de auteur van een uit 1792 stammende en in drie jaar vier maal herdrukte verhandeling over de menselijke gelijkheid. Deze was bedoeld als inzending op een door Teylers Stichting in Haarlem uitgeschreven prijsvraag maar was te laat binnengekomen. Wegens zijn bijzondere verdienste werd het stuk toch gepubliceerd. De prijsvraag had zijn oorsprong in de Franse debatten over de rechten van de mens. Paulus' verhandeling verschafte hem groot gezag en de bijnaam ‘Apostel der Mensheid’. Voor Paulus nu lijdt het geen twijfel dat man en vrouw in zedelijke zin volstrekt gelijk zijn en geen enkele man heeft daarom het recht zijn vrouw te overheersen. Dat Adam en Eva biologisch van elkaar verschilden, is in zijn ogen dan ook volstrekt irrelevant. De burgerlijke samenleving heeft haar oorsprong in het huwelijk en daarom heeft de burgermaatschappij als voornaamste doel het waarborgen van de in de huwelijkse gemeenschap besloten gelijkheid. Omdat het geldend recht echter de vrouw afhankelijk maakt van de man, kan de vrouw geen aanspraak maken op burgerrechten. Die zijn immers uitsluitend voorbehouden aan ‘ieder onafhangelyk lidmaat’ van de burgergemeenschap en de toepassing van dat criterium sluit nu eenmaal vrouwen uit en brengt hen onder in de categorie van krankzinnigen en bedeelden.

Ook voor deze humanitaire voorman van de revolutie was dus de nieuwe burgergemeenschap in eerste instantie een morele gemeenschap. Daarbinnen hadden vrouwen hun ‘slaafachtigheid’ verloren, hadden ze maatschappelijk onmisbare taken te vervullen gekregen, konden ze aanspraak maken op een adequate ontwikkeling en zelfs op deelname aan de culturele openbaarheid. Ze waren, kortom, burgeres met een eigen morele status. Juridische rechten behoefden daar niet uit voort te vloeien.

De reglementering van het vrouwenbestaan

Na 1798 verstomt het debat. De revolutie was voorbij. Het voornaamste resultaat voor vrouwen was dat hun positie vaster was komen te liggen dan voorheen. Vrouwen hadden natuurlijke rechten, maar het geldend huwelijksrecht bepaalde de grenzen waarbinnen emancipatie tot stand moest komen. Deze beperking van ontplooiingsmogelijkheden had

een pendant op een reeks belendende terreinen. De discussies over seksualiteit en sekse, en niet te vergeten de codificatie van een groot aantal intellectuele en maatschappelijke vernieuwingen en wenselijkheden in de omvangrijke wetgevingsprogramma's die na 1795 werden gerealiseerd, lijken een eind te hebben gemaakt aan de ruimte en ambivalenties die vrouwen tot 1795 de mogelijkheid hadden geboden hun leven in ieder geval deels naar eigen inzicht in te richten. Vrouwen kregen een keurslijf aangemeten dat steeds strakker werd dichtgeregen.

Seksualiteit en seksuele beleving werden in de loop van de achttiende eeuw van een semi-openbare tot een privé-aangelegenheid. Dit privatiseringsproces leidde er niet alleen toe dat allerlei vormen van seksueel getinte gesprekken, afbeeldingen en gedragingen in de openbare ruimte geen pas meer gaven en naar de binnenkamer werden verplaatst, maar ook dat seksualiteit voor een deel zelfs verbannen werd naar de persoonlijke belevingswereld van het individu. Deze beperking van wat gepast was, deed zich op alle mogelijke terreinen voor. Erotische schilderingen die in de zeventiende eeuw nog volstrekt acceptabel waren geweest, werden in de loop van de achttiende eeuw overgeschilderd. In huwelijksdichten waren de vrolijke, onverhulde toespelingen op het bedgenot dat bruid en bruidegom straks wachtte geheel verdwenen; op ernstige toon werd nu de liefdesverbintenis geplaatst in het perspectief van de deugd en van de liefde van en voor God. De dichteres Elisabeth Maria Post waagde het in 1794 de grenzen van de conventies te overschrijden door als vrouw een bundel - zeer ingetogen - liefdeslyriek te publiceren met een beroep op de natuur. In het voorbericht spreekt ze de verwachting uit,

> dat eenigen mijner, geheel naar de regels der ettiquette opgevoede, en met de eenvoudige Natuur weinig bekende, lezeressen, met eene statige afkeuring mijne openhartigheid zien, in eene zaak waarin zij geleerd hebben te veinzen.[13]

De critici wisten niet goed wat ze ervan moesten vinden maar reageerden niet onwelwillend. Voor volgende generaties zou het publiceren van liefdespoëzie ondenkbaar zijn; pas Hélène Swarth, ‘het zingende hart van de Tachtigers’, zou in de sporen van Post treden.

In de tekenacademies manifesteerde de verenging van de fatsoensopvattingen zich erin dat uiterlijke geslachtskenmerken van naaktmodellen werden afgedekt. Nieuw was ook dat personen die voor bekende contemporaine schilderijen model hadden gestaan, daarover op straat werden lastig gevallen. Ook de prostitutie werd gemarginaliseerd. Was een bezoek aan het speelhuis in de late zeventiende eeuw nog een uitje voor alle standen, honderd jaar later werd openlijk bezoek aan dergelijke uitgaansgelegenheden het exclusieve domein van het uitschot.

Ook in het persoonlijke verkeer traden veranderingen op. Eind 1770 krijgt Betje Wolff in de Beemster de Zeeuwse regent Daniël Radermacher te logeren. Dominee Wolff is afwezig maar dat belet Betje en Daniël niet het bezoek door te laten gaan en bovendien nog in een intiem *tête à tête* ongeneerd van gedachten te wisselen over het seksueel tekortschieten van mevrouw Radermacher, nu zij zich van ‘zeer resonabel’ tot een kwezel heeft ontwikkeld en de aanvoerster van de Middelburgse fijnen is geworden. We weten van dit gesprek omdat Betje er vervolgens zonder scrupules en terughoudendheid verslag van heeft uitgebracht aan haar correspondentievriend Mr. Herman Noordkerk. Aan het begin van de negentien-

de eeuw zouden dergelijke conversaties en briefwisselingen geen pas meer geven en ook raakte toen de fysieke en psychische bewegingsvrijheid van mannen en vrouwen aan steeds meer regels onderworpen.

Dit puritaniseringsproces was geen specifiek Nederlands verschijnsel. In de literatuur wordt die verpreutsing doorgaans verbonden met in heel Europa werkzame beschavingsprocessen die nu eens met de 'opkomende burgerij', dan weer met het doorsijpelen van door de hofcultuur geïnspireerde veranderingen van normpatronen worden verbonden. Voor de Republiek valt er met deze algemene verklaringen weinig te beginnen. Een aristocratische hofcultuur ontbrak en een stedelijke cultuur was hier al eeuwenlang de norm. Het ligt meer voor de hand een verband te leggen met de herformulering van burgeridealen in de decennia vóór 1800. Daarin werd, zoals we eerder zagen, de dreiging van door buitenlandse voorbeelden gestimuleerde aristocratiseringsprocessen met de bijbehorende vermeende seksuele losbandigheid vooral beschouwd als een aanmoediging om in de morele herbewapeningsboodschap, waarmee men de natie haar oude glorie wilde hergeven, een al te uitbundig vertoon van seksualiteit stevig aan banden te leggen. Daar komt nog iets bij. In de Republiek met haar grote hoeveelheid kleine steden waarin het kerngezin al geruime tijd de norm was, is de sociale controle van meet af aan groot geweest. De afstand tussen groepen mensen en tussen mensen onderling was nu eenmaal gering. In de late achttiende eeuw kreeg het stadsleven als gevolg van de ingrijpende desurbanisatie een nog kleinsteedser karakter en werd het onderlinge toezicht intensiever en drukkender tegelijk. Van zo'n toegenomen druk naar de verbloeming van de externe kenmerken van seksueel gedrag is het dan nog maar een kleine stap. Dat juist in de steden de overheid na 1750 steeds meer haar best deed de prostitutie uit het zicht van de nette burger te houden, spreekt in dit perspectief boekdelen.

Dat vrouwen fysiek zwakker zijn dan mannen speelde in het laatachttiende-eeuwse debat zelden een doorslaggevende rol. Voor Pieter Paulus was, zoals we zagen, niet het geslacht van de vrouw maar haar juridische positie binnen het huwelijk het argument om haar niet voor gelijke rechten in aanmerking te laten komen. In de loop van de achttiende eeuw ontstaat echter de behoefte - al wordt die nog lang niet door iedereen gedeeld - sekse in overeenstemming met de biologische geslachtskenmerken nu ook cultureel te definiëren. Mannen en vrouwen kregen langzamerhand een gedragspatroon voorgeschreven dat bij de veronderstelde kenmerken van die fysieke eigenschappen aansloot. Die nieuwe culturele codering van sekse werd geënt op al eeuwenoude normpatronen - per slot van rekening hoefden vrouwen moederlijk gedrag niet van achttiende-eeuwse voorbeelden te leren. Nieuw was dat rolpatronen nu een dwingend karakter kregen. In de zeventiende en ook nog in de vroege achttiende eeuw waren de sekseverhoudingen veel minder uitgekristalliseerd en kwamen rolverwisseling, rolverschuiving en roloverlapping veel voor. In 1769 bijvoorbeeld had de rechtbank van Gouda de van oorsprong uit Breda afkomstige Maria van Antwerpen, die onder een valse naam herhaaldelijk in dienst van het leger was getreden, een stevige straf opgelegd. Ook al beschouwde de rechtbank de travestie wel als een teken van verdorvenheid, de zwaarte van de straf hield daar echter geen verband mee en kwam voor rekening van Maria's andere misdrijven. Ook de goegemeente veroordeelde rolverwisseling niet automatisch. Vaak wisten familieleden ervan en keurden het zelfs goed.

Tot ver in de achttiende eeuw komen gevallen als dat van Maria met enige regelmaat voor, maar na 1800 neemt hun aantal snel af. Hoewel de toenemende bureaucratisering - na 1800 wordt immers de burgerlijke stand ingevoerd - sekseverwisseling steeds moeilijker zal hebben gemaakt, heeft de uitkristallisering van de rolpatronen daar ook een belangrijke bijdrage aan geleverd. Mannen zullen geleidelijk hun moderne gedaante krijgen: ze worden de exclusieve kostwinner en alleenheersers in de publieke ruimte. Ze hebben deze positie te danken aan hun biologische sekse maar de positie articuleert vervolgens weer hun mannelijke seksuele identiteit. Vrouwen worden huismussen die zich hoogstens mogen roeren in het grensgebied tussen publiek en privé en die seksuele activiteit wordt ontzegd. Voltooid wordt dit proces eerst in de negentiende eeuw, maar rond 1800 is het duidelijk zichtbaar geworden.

In deze context van de culturele codering van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit vindt ook de 'ontdekking' van de homoseksualiteit plaats. Homoseksualiteit was uiteraard geen achttiende-eeuws verschijnsel en de veroordeling ervan door de gereformeerde kerk evenmin. Het bestond echter, om zo te zeggen, voornamelijk *in abstracto*; over concrete gevallen werd niet gesproken. Dat gebeurde voor het eerst pas omstreeks 1730 en naarmate de nieuwe seksuele codes breder ingang vonden, werd homoseksualiteit steeds meer als een probleem beschouwd, dat vervolgens steeds weer anders benoemd, besproken en geëtiketteerd zal worden. De toenemende specificering van de eerste en tweede sekse liet steeds minder ruimte voor een 'derde'.

Deze verscherping van de rolpatronen werd versterkt door het debat over de menselijke sensibiliteit dat zich vanaf 1760 in de spectatoriale pers ontspon. Ook hier ging het weer niet om een specifiek Nederlands verschijnsel. Met name in Engeland en Duitsland werd een groot deel van de literaire productie door een tere gevoeligheid gekleurd. Dit sentimentalisme, zoals het al gauw werd genoemd, kwam voort uit de eerder besproken overtuiging dat gevoeligheid en medelijden zowel voor vrouwen als mannen productieve emoties waren. Helden betoonden zich pas mensen wanneer ze hun tranen niet altijd in bedwang hadden, de 'Menschenvriend' werd een geliefd ideaaltype en ook de mannenvriendschap kreeg een nieuwe affectieve lading. De nadruk op de mannelijke gevoeligheid vloeide voor een belangrijk deel voort uit het natuurrechtelijk gelijkheidsdenken dat de relaties tussen man en vrouw zo sterk was gaan beïnvloeden. Ook de vrouwelijke gevoeligheid kreeg nieuwe accenten die makkelijk aansloten op het al langer gepredikte huiselijkheidsideaal: in het gezin konden vrouwen nu ook emotioneel volledige bevrediging vinden. Omdat de zuiverheid van de mannelijke gevoelens altijd belaagd werd door zijn seksuele passies - 'Même dans les sentiments les plus élevés il y a toujours un peu de testicule', stelde de Franse *philosophe* Diderot nuchter vast - kon de verering van de vrouwelijke gevoelsreinheid bijna religieuze dimensies aannemen. De romans *Die Leiden des jungen Werthers* van Goethe (1774), *Julia* van Rhijnvis Feith (1783) en vooral *Paul et Virginie* van Bernardin de Saint-Pierre (1787) zijn daarvan sprekende voorbeelden; de beide laatste geven al een ontkenning van vrouwelijke hartstocht te zien die in de negentiende eeuw tot een volledige deseksualisering zou leiden.

Echt geaccepteerd is het postulaat van een gelijke gevoeligheid van mannen en vrouwen dan ook nooit. De tranenvergietende man stond op te gespannen voet met de traditionele, biologisch en fysiek geïnspireerde beelden van mannelijkheid. In Nederland, dat zich tot

dan toe grotendeels op buitenlandse huurregimenten had verlaten, kan bovendien de patriotse wens om als burgers zelf de wapenen ter hand te nemen hebben meegespeeld. In ieder geval raakte in de culturele definitie van mannelijkheid de rol van tedere vader en liefhebbende echtgenoot gereserveerd voor de beslotenheid van het eigen gezin. Daarbuiten waren andere kwaliteiten nodig. Voor vrouwen vormde de gevoelscultus echter het complement van de ideologie van de huiselijke opvoeding. Tezamen maakten zij de culturele seksecodering mogelijk die in die jaren gestalte kreeg.

Het is tegen deze achtergrond dat de geringe steun voor de uitbreiding van vrouwenrechten naar de publieke sfeer, juist ook van de zijde van vrouwelijke auteurs zelf, moet worden begrepen. Voor de sociale lagen vanaf de middenstand waren rolpatroon en ideaalbeeld steeds meer in elkaars verlengde komen te liggen. De discussies over de codificatie van het huwelijksrecht laten dat nog eens zien. Van 1795 tot 1809, toen een nieuw Burgerlijk Wetboek van zuiver Nederlandse makelijk werd ingevoerd, hebben diverse commissies en personen zich met de herformulering van de huwelijksregelgeving beziggehouden. Net als in het publieke debat was hierbij de natuurlijke gelijkheid van de seksen het nagenoeg onbetwiste uitgangspunt. Ook hier waren echter maar weinig voorstanders van uitbreiding van de vrouwenrechten binnen het huwelijk.

De prominentste onder hen was de Groningse jurist C.H. Gockinga. Gockinga was een vooraanstaand Bataaf wiens politieke loopbaan nog eens laat zien dat radicaal vooruitstrevende opvattingen en afkeer van centralisatie zeer goed samen konden gaan. Ook Gockinga zag het huisgezin als het natuurlijk domein van de vrouw en beschouwde de man als hoofd van de echtvereniging. Hij wenste echter voor vrouwen binnen de huwelijkse gemeenschap mogelijkheden om zich tegen de willekeur of het financieel wanbeheer van de huwelijkspartner te beschermen. Op grond van dezelfde overwegingen dienden de mogelijkheden om uit het huwelijk te ontsnappen te worden verruimd en Gockinga stelde dan ook een aanzienlijke uitbreiding van de echtscheidingsgronden voor. In het Burgerlijk Wetboek van 1809 was hier niets meer van terug te vinden. Wel was de basis van het huwelijksrecht niet meer de maritale macht van de man over zijn vrouw maar zijn plicht jegens haar, krachtens de bescherming waaronder zij zich bij contract vrijwillig had gesteld. Deze toegenomen rechtszekerheid had echter wel haar prijs. Het nieuwe huwelijksrecht codificeerde het complexe proces van informele reglementering van het vrouwenbestaan die langzamerhand een einde had gemaakt aan de mogelijkheden van vrouwen tijdens het *ancien régime* om aan hun rol een eigen invulling te geven.

In internationaal perspectief

De Nederlandse debatten over de plaats van vrouwen in de samenleving weken niet fundamenteel af van die in de Verenigde Staten of Engeland. Het succes van de Amerikaanse Revolutie had veel aan de inspanningen van individuele vrouwen te danken, maar dat betekende nog niet dat ze bereid en in staat waren om als collectief voor hun belangen op te komen. In de jonge Verenigde Staten treffen we eenzelfde formalisering van mannen- en vrouwenrollen aan die vrouwen voorbestemde om in de eerste plaats als de moeders van de zonen van de revolutie door het leven te gaan. Amerikaanse vrouwen claimden dezelfde beperkte rechten binnen huwelijk en culturele openbaarheid als hun Nederlandse zus-

ters. Ook zij moesten hun toevlucht nemen tot literaire fictie wanneer het erom ging het vriendschapselement en het respecteren van wederzijdse rechten in het huwelijk te bepeliten. Dat gold in nog sterkere mate voor Engeland, waar het ontbreken van het revolutionaire moment vrouwen ook de mogelijkheid had ontzegd hun claims voor meer rechten te bundelen.

De verschillen met Frankrijk zijn op het eerste gezicht indrukwekkend. In Frankrijk waren vrouwen veel nadrukkelijker aanwezig in het revolutionaire rumoer van de jaren 1789-1793. Ze richtten het woord tot de Nationale Vergadering, waaraan ze ook hun eisen voorlegden. Ze schreven vlammende protesten, waren actief in revolutionaire clubs en stichtten ook hun eigen politieke debatteergezelschappen. Toch was dat Franse enthousiasme voor een belangrijk deel een strovuur. Ook al schitterde het Franse debat dan aanzienlijk meer dan het Nederlandse, Bataafse en Franse vrouwen hanteerden gelijkluidende argumenten. De verschillen zijn dan ook niet zozeer te herleiden tot onderscheiden inzichten aangaande gelijkheid binnen het huwelijk of deelname aan het politieke bedrijf, maar vloeiden veeleer voort uit de totaal verschillende discussieculturen in beide landen. In Frankrijk vertegenwoordigde de salon de sociabele wereld van debat, cultuur en conversatie, in Nederland was dat het genootschap. Beide organisatiemodellen van het culturele leven legden hun eigen normen, gewoonten en praktijken op. De wijze waarop de debatten in de Nationale Vergaderingen en de politieke organisaties van beide landen vorm kregen, verwees onmiddellijk naar deze standaardvoorbeelden. In veel Franse salons stond de vrouw in het middelpunt en in de gevoerde conversatie heerste vaak merkbaar een subtiele seksuele spanning. Typerend zijn in dit verband de reacties op de verschijning van Etta Palm in de Cercle Social op 31 oktober 1790. Zij viel niet alleen op door haar betoog maar ook door haar ‘taille avantageuse’. In het Nederlandse genootschap speelden vrouwen geen rol en was het debat niet een lichtvoetige gedachtewisseling maar een serieuze voordracht met gelegenheid tot het stellen van vragen. Die verschillen in debatcultuur hadden ook gevolgen voor het karakter van de vertogen. In de Franse salons en politieke clubs neigden die sneller tot abstractie en speculatie. In de Republiek zocht men de overtuigingskracht vooral in de praktische toepasbaarheid.

Dat in Frankrijk vrouwen zich in het openbare politieke leven stortten, hun politieke rechten verdedigden en voor een liberale huwelijkswetgeving pleitten in termen die hun gelijke in het contemporaine Europa niet kenden, was mede mogelijk doordat de terechtstelling van Lodewijk XVI symbolisch het einde van het patriarchaat had gemarkeerd. De grote ruimte voor een radicaal feministisch politiek vertoog was onlosmakelijk verbonden met de radicale breuk met het verleden die de Franse Revolutie had teweeggebracht. Deze specifieke context joeg in Frankrijk de neiging tot radicalisme en abstracte speculatie krachtig aan. Even leek Utopia werkelijkheid te kunnen worden, en in een modern Utopia kon men moeilijk dammen opwerpen tegen vrouwelijke deelname aan het openbare leven in al zijn aspecten. In de Amerikaanse en Nederlandse revoluties van de achttiende eeuw was dit discontinuïteitsbesef veel minder sterk aanwezig. In tegenstelling tot de Fransen konden de Amerikanen en de Nederlanders zich bij hun revoluties beroepen op zeventiende-eeuwse, dus betrekkelijk recente historische modellen: de Amerikanen op het Amerika van de Puriteinen, de Nederlanders op hun Gouden Eeuw. De behoefte aan een radicale breuk, met de bijbehorende behoefte aan abstracte speculatie over wat theoretisch allemaal mogelijk

was, lijkt hier veel beperkter te zijn geweest. Wanneer we tenslotte naar de resultaten op langere termijn kijken, vallen de verschillen weg. Zelfs is er wat te zeggen voor de stelling dat het Nederlands Burgerlijk Wetboek van 1809 in bescheiden mate vrouwvriendelijker was dan de Franse Code Civil waardoor het in 1811 werd vervangen en die tot 1838 van kracht is gebleven.

De natie en het volk

Ook de sociale afbakening van het burgerlijk universum was een ingewikkelde kwestie. Moest werkelijk iedereen als burger worden aangemerkt? Bij de vrouwenrechten zijn we dat probleem al tegengekomen. Vanuit natuurrechtelijk perspectief konden immers alle vrouwen aanspraak maken op gelijkheid, onderwijs en een ereplaats in het gezin. In de rechten en emancipatiemogelijkheden van vrouwen aan de onderkant van de sociale piramide waren echter maar weinig auteurs geïnteresseerd. Op zijn best sloten publicistes als Wolff en Moens de middenstand in. Aan het omvangrijke legioen vrouwen uit de lagere klassen dat klem zat tussen fatsoen en honger werd nauwelijks een woord vuilgemaakt. Mannen verging het overigens niet beter. We komen hier bij een kernkwestie in het natiedebat: de positie van het volk.

Het woord ‘volk’ heeft altijd een baaierd van noties omvat. Voor ons is van belang dat het tot ver in de achttiende eeuw zelfs twee elkaar uitsluitende betekenissen dekte: die van *populus*, dat is de gevestigde burgerij die een belang bij de samenleving had, en die van *multitudo*, het ‘grauw’ of ‘gemeen’. In de meeste gevallen waarin het woord werd gebezigd, had men de burgerij op het oog die in raden, besturen en colleges een plekje had gevonden in het bouwwerk van de corporatieve samenleving. Zelfs Johan Derk van der Capellen, die vaak en met graagte als een moderne volkstribuun is afgeschilderd, sloot in zijn befaamde *Aan het Volk van Nederland* nog het ‘gemeen’ van zijn oproep en daarmee van de burgergemeenschap uit. En in de jaren zeventig werd de nieuwe burgerlijke ideologie, zoals we al zagen, nog vooral voor de eigen parochie gepreekt, namelijk voor de elites en de groepen daar vlak onder. De definitieve doorbraak naar een sociaal inclusieve benadering kan al evenmin op het conto van het patriottisme worden geschreven, al trok die wel activisten uit de onderklassen aan. Die doorbraak was het werk van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Ook in dit opzicht heeft het Nut in geen land zijn gelijke gekend. Dankzij het Nut werd vanaf 1784 het volk in de betekenis van het ‘gemeen’ een relevante categorie. In de Nutsanalyse van de problemen waarmee de neergaande Republiek te kampen had, kreeg de positie van het volk de meeste aandacht. Herstel werd pas mogelijk geacht wanneer de gehele bevolking een bepaald cognitief en moreel beschavingsniveau had bereikt en daarmee burger van de natie was geworden.

De visie op het volk die in Nutskringen werd gehuldigd, kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen. Sinds Cicero hadden klassieke auteurs het volk weliswaar afgeschilderd als het slachtoffer van de passies - gevoelig voor de meest onverwachte emoties en het wildste gerucht, goedgelovig en gemakkelijk tot opstandigheid te bewegen - maar achter deze façade lagen volgens hen ook eigenschappen als kracht en energie, creativiteit en spontaneïteit verborgen. Het is bij deze traditie dat de achttiende-eeuwse hernieuwde belangstelling voor het gewone volk zich aansluit. In het Duitse Rijk en in Frankrijk waren Herder en Rousseau

exponenten van deze herwaardering, in Nederland de al eerder genoemde J. le Francq van Berkheij.

In zijn *Natuurlyke historie van Holland* (1769-1811) nam Le Francq van Berkheij als uitgangspunt de vertrouwde idee dat het stamgebied van de oude Batavieren het gewest Holland was geweest, een opvatting die we in het vorige hoofdstuk al bij E.M. Engelberts zijn tegengekomen. En net als Engelberts ging Le Francq van Berkheij ervan uit dat, diep verscholen, de oorspronkelijke gewoonten en gebruiken van de oude Bataven nog in de achttiende-eeuwse bewoners van Holland aanwezig waren. Voor Engelberts stond het vast dat verfransing en gebrek aan vaderlandsliefde de definitieve teloorgang van die oorspronkelijk Bataafse zeden hadden veroorzaakt. Le Francq van Berkheij benaderde het vraagstuk vanuit een andere, meer wetenschappelijke invalshoek. Dat paste bij zijn opleiding en beroep. Hij was lector in de natuurlijke historie aan de universiteit van Leiden en van zijn grootvader, die kunsthandelaar was, had hij de kunst van het nauwkeurig observeren geleerd.

Van Berkheij stoelde zijn veronderstelling dat de oude Bataafse mores nog gedeeltelijk te vinden moesten zijn op een aannemelijke redenering. Het karakter van een natie, zo stelde hij, blijft het beste bewaard wanneer er geen vermenging met anderen plaatsvindt. Aan de grenzen van Holland en al helemaal in de steden kon er dus weinig Bataafs zijn overgebleven; daar had de continue stroom van immigranten het oorspronkelijke karakter veel te veel verdund. In het groene hart van Holland was het anders. Daar hadden immigranten nog nauwelijks hun invloed kunnen laten gelden. Hier moesten dus de Bataafse zeden nog te vinden zijn. In de *Natuurlyke historie* leverde hij vervolgens een fascinerende beschrijving van de gewoonten en gebruiken die hij had waargenomen op het nog onbedorven platteland in het groene hart.

Met zijn studie opende Van Berkheij een reeks nieuwe perspectieven. Hij was een van de eerste wetenschappers in Nederland die de methode van de participerende observatie toepasten. Met zijn poging de Hollandse bevolking van binnenuit te beschrijven, kan hij gezien worden als een voorloper van de culturele antropologie. Van groot belang was ook dat hij liet zien dat in relatief ongerepte gemeenschappen het gebruikelijke onderscheid tussen *populus* en *multitudo*, tussen burgers en gemeen, er veel minder toe deed. En tenslotte was nieuw dat Berkheij aan de plattelandsbevolking, die traditioneel het imago had van uit domme, vechtlustige boeren te bestaan, een grote natuurlijke beschaving toeschreef. Zij onderscheidde zich in zijn ogen daarmee zeer van het volk in de stad dat in miserabele omstandigheden zijn leven sleet en wel het traditioneel aan de *multitudo* toegeschreven instinctieve gedrag vertoonde.

Van Berkheij was echter niet de enige die probeerde het volk een nieuwe plaats te geven. In het historisch ontwikkelingsmodel dat in de achttiende eeuw gangbaar was geworden, werd beschavingsgroei steeds meer gezien als een complex proces waarop vele factoren van invloed waren. Van oudsher was men ervan uitgegaan dat stedelijke elites als hoeders van en drijvende kracht achter de beschaving dienden. In de achttiende eeuw was men echter, zoals in hoofdstuk 5 is uiteengezet, grote betekenis gaan toekennen aan twee conditionele factoren: kennis en beschaving waren het product van een openbaar debat en voor een effectief debat was spreiding van kennis een absolute noodzaak. Vanuit dit gezichtspunt kreeg het volk een nieuwe betekenis: wanneer, zoals de stichter van het Nut, de Edamse arts

Martinus Nieuwenhuyzen meende, ‘de bloei en het wezentlijk geluk der menschelijke Maatschappije bevorderd wordt [naarmate] nuttige en schoone kunsten meer algemeen gemaakt worden’ is er geen enkele principiële reden meer om het volk van die kennis en beschaving uit te sluiten. Integendeel, het zou zelfs onverstandig zijn. Met een effectief offensief van kennis en beschaving zou immers ook de *multitudo* op termijn haar instinctieve driften leren beheersen en daarmee ophouden een last en een bedreiging te zijn.

Deze redenering kon in de ogen van de Nederlandse volksverlichters echter niet zomaar op de *multitudo* in haar geheel van toepassing worden verklaard. Het katholieke gemeen vormde een probleem apart. Zoals we al eerder hebben vastgesteld konden volgens de gangbare publieke opinie in de Republiek een rationeel christendom en een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld niet zonder elkaar. Zonder een newtoniaans universum kon het bestaan van een Schepper en Onderhouder van de wereld maar moeilijk aangetoond worden. Het was alle verlichters daarom zonder meer duidelijk dat alleen het protestantisme als de redelijkste van alle godsdiensten compatibel was met het wetenschappelijke wereldbeeld. Het katholicisme was slechts een ideale voedingsbodem voor bijgeloof en afgoderij. De barokke inrichting van de meeste katholieke kerken zag men als een typisch kenmerk van die bijzondere gevoeligheid voor bijgeloof. Beeldenpracht hield de zintuigen maar van ware kennis en verlichting af. Toen de Zeeuwse predikant Josua van Iperen in 1772 de Hervorming in zijn preek moest gedenken, interpreteerde hij de beeldenstorm in deze verlichte zin:

> O, welk een gedaanteverwisseling! Waar wij ons keeren, waar wij ons wenden, wij vinden hier geene beelden, geene altaren, niets hoegenaamd dat eenige aanleidinge tot bijgeloof zou kunnen verschaffen. Alles smaakt 'er naar de eerste Apostolische eenvoudigheid.[14]

Katholieken hadden dit zuiveringsproces nog niet doorgemaakt en stonden onvermijdelijk enkele treden lager op de beschavingsladder. Een treffende verwoording van de heersende verlichte opinie over de schadelijke invloed van het katholicisme leverde Stephanus Hanewinkel, de zoon van een gereformeerde predikant uit het Brabantse Nuenen, met zijn *Reize door de majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798-1799*. Dit waarschijnlijk fictieve reisverhaal moest als illustratie dienen van Hanewinkels overtuiging dat katholieken de meest baarlijke nonsens als onfeilbare waarheden voorstelden. De Verlichting had daarmee voor het katholicisme een dubbele betekenis gekregen. Aan de ene kant leverde zij de grondslag voor gelijke berechtiging, aan de andere verschafte zij de argumenten voor een ingrijpend proces van culturele uitsluiting in de volgende eeuw dat waarschijnlijk zijn weerga in het *ancien régime* niet heeft gehad.

Ook anderszins behield de benadering van het volk een tweeslachtig karakter. Al was men er dan van overtuigd dat ook de laagste sociale groepen als onderdeel van de burgermaatschappij moesten worden beschouwd, al was het maar als potentiële deelhebbers aan de wereld van kennis en beschaving, dit betekende nog allerminst dat men dat volk nu ook al in staat achtte burgerschapstaken te vervullen. Hoe laag de dunk was die zelfs verlichte geesten en vooraanstaande patriotten van het ‘gemeen’ koesterden, toont een citaat van Van Hamelsveld:

> Geheel ontbloot vankundigheden, geheel zonder beseffen of nadenken aangaande hunnen oorsprong, plichten en bestemming, onkundig aan God en zijn gebod, leeft een groot gedeelte van deze ongelukkigen alleen naar hunne driften, en zijn niet dan in gedaante van het redeloze vee te onderscheiden.[15]

Interventie was daarom geboden, en daarmee had het Nut zijn taak en zijn bestaansrecht gedefinieerd. Met de eerdere beschavingsoffensieven van Reformatie en Contrareformatie was dat van het Nut nauwelijks te vergelijken.In de eerste plaats was het Nut de op de empirische opvoedingsfilosofie van John Locke teruggaande overtuiging toegedaan dat de mens te verbeteren was. Dat hield meer dan een filosofisch verschil in. Het betekende dat de ambities van het Nut veel verder konden reiken dan die van de vroegere programma's. En dan was er het fundamentele verschil in doelstelling. Waar Reformatie en Contrareformatie streefden naar een nieuwe morele christengemeenschap als voorbereiding op en afspiegeling van de *civitas dei*, stond het Nut de creatie van een morele burgergemeenschap voor ogen die in heden en toekomst van de *civitas terrena* dienst moest doen. Om dit ideaal te bereiken was volgens de verlichte publieke opinie niet alleen een moreel-cognitieve, maar ook een moreel-sociale strategie noodzakelijk. De moreel-cognitieve strategie liet zich vertalen in onderwijsbevordering, de moreel-sociale in een welvaartsen een gezondheidspolitiek.

De inspanningen van het Nut en verwante organisaties zijn wel geïnterpreteerd als een door eigenbelang gestuurde strategie van elites. Zij zouden primair gericht zijn op productieverhoging en consolidatie van de bedreigde standenmaatschappij. Natuurlijk speelden deze overwegingen mee. Voor het nationale herstel, zo was de heersende opvatting, was productieverhoging een eerste vereiste. Zorg over de maatschappelijke status quo was er ook en de excessen van de Terreur in Frankrijk zouden die bepaald niet wegnemen. Iedereen begreep ook dat een verpauperd gemeen explosiever was dan een relatief welvarend. De radicale patriot en Nutsijveraar IJsbrand van Hamelsveld waarschuwde er dan ook voor dat gebrek aan belangstelling voor de maatschappelijke onderklasse van paupers en bedeelden ‘onverschoonlijk’ was en dat een samanleving die deze groep verwaarloosde op termijn vanzelf de rekening gepresenteerd zou krijgen:

> Een ieder berekene bij zich zelve de gevolgen, wanneer het gemeen dom en onwetend blijft en dus als een lijdelijk werktuig ten dienste kan staan voor een ieder, die er gebruik van zou willen maaken tot slinksche oogmerken.[16]

Toch is Van Hamelsvelds bezorgdheid een andere dan die van bijvoorbeeld de aristocratische regent Gijsbert Karel van Hogendorp. In 1793 waarschuwde deze als pensionaris van Rotterdam in een interne memorie: ‘tot nog toe hebben wij het gemeen in orde gehouden, maar het groeit tegen den druk aan’, zodat, als de economische problemen nog verder toenemen, wij moeten vrezen ‘voor het agtbaartste gedeelte der Natie, welke of door zijnen nijveren arbeid of uit de vrugten zijner bezittingen bestaat’.[17] (Overigens zou het in 1813 aan Van Hogendorps manipulaties te danken zijn dat het Haagse gemeen om de terugkeer van Oranje riep.) Van Hogendorp is slechts bezorgd hoe hij het volk ‘eronder’ kan houden, terwijl voor Van Hamelsveld juist het ‘eronder’ houden de verkeerde weg is. In het insluiten

van het volk in de natie door middel van het burgerlijke beschavingsprogramma ligt het emancipatorische belang van het Nut. Voor het eerst werden hiermee de bestaande juridische en religieuze ordes doorbroken.

De bezittende elite verwelkomde het Nut aanvankelijk dan ook niet. Bij de oprichting te Edam in 1788 hadden de oprichters grote moeite gehad het genootschap uit de greep van het stadsbestuur te houden. Alleen door de verplaatsing van de zetel naar Amsterdam slaagde het Nut erin een particuliere organisatie te blijven die geen overheidswijn behoefde te schenken. Het gevolg was wel dat het tot de revolutie van 1795 als een min of meer subversieve organisatie werd beschouwd. In een stad als Middelburg sloot praktisch niemand uit het gebruikelijke genootschapscircuit zich erbij aan en onder meer in Zwolle werd de lokale afdeling zelfs verboden. Na de omwenteling werd het Nut op de vleugels van de nieuwe wind respectabel. Dit was mede daaraan te danken dat vele Nutsmannen van het eerste uur in de nieuwe regeringscolleges terecht kwamen. Ook in de latere, gematigder fase van de Bataafse Tijd hielden Nutskopstukken - zij het in iets mindere mate - grote invloed. Bovendien meldden vele oude en nieuwe machthebbers die vóór 1795 niet tot het ledenbestand van het Nut hadden behoord, zich nu bij de diverse departementen aan. Had men vóór 1795 bij stedelijke en kerkelijke besturen vaak voor dovemansoren gesproken, nu werd het Nut een gewaardeerde gesprekspartner.

Deze nieuw verworven respectabiliteit leidde tot een explosieve ledenaanwas. Het aantal departementen steeg van 25 in 1794 tot 106 in 1810 en het ledental van 2331 tot ruim 8500. Niet alleen drong het Nut steeds dieper in het land door. Wanneer we de ontwikkelingen in het Nutsdepartement Utrecht als indicatief mogen beschouwen, ging het Nutslidmaatschap van de politieke elite en de brede burgerij na de Franse tijd min of meer tot de vanzelfsprekende vaderlandse plichten behoren. Tot 1795 toonde geen van de beklederes van hoge stedelijke of gewestelijke ambten belangstelling, in 1815 maakten zij negen procent van het totale ledenbestand uit. Bovendien gaven naast acht schoolmeesters, dertien hoogleraren *acte de présence*. De sector van de vrije beroepen was nu met 27% van de leden de grootste en had daarmee handel en nijverheid van de eerste plaats verdrongen. De toegenomen *Salonfähigkeit* komt ook tot uiting in de religieuze samenstelling van het ledenbestand: zeventig procent behoorde tot de hervormde kerk, waaronder zes predikanten. Het percentage protestantse dissenters, met vijf predikanten, daalde van achttien naar vijftien. Katholieken bleven met één procent van de leden een te verwaarlozen minderheid.

De fundamentele gespletenheid van het denken over het volk als volwaardig segment van de burgerlijke samenleving was met de interventie van het Nut nog allerminst verdwenen. Toch was de kernvraag verschoven. Bij een vroege patriot als Van der Capellen en een orangist als Van Hogendorp telde het ‘gemeen’ nog in het geheel niet mee. Dankzij het Nut ontstond de consensus dat ook de verpauperde onderklasse recht op de titel van burger had. Vanaf dat moment ging het debat over de vraag wanneer en onder welke voorwaarden het volk van zijn burgerrechten gebruik mocht maken. Deze kwesties komen steeds terug in de discussies in de Nationale Vergadering over de grondwetten van de nieuwe Republiek. Er bestond bijvoorbeeld geen twijfel over dat de tekst van artikel 2 van het Grondwetsvoorstel van 1796 dat de soevereiniteit bij het Nederlandse volk legde, het gehele volk impliceerde. De echte inzet van de discussies in de Nationale Vergadering was de vraag aan welke eisen

burgers moesten voldoen om die soevereiniteit ook in de praktijk als kiezers uit te mogen oefenen. En hier krijgt de Nutsbemoeienis met het onderwijs haar klassieke dimensie. Net als Cicero achtten ook de leidende Nutsleden het volk veel te wispelturig om nu al politieke verantwoordelijkheid te dragen. Anders dan hun Romeinse voorganger boden zij wel een perspectief. Onderwijs zou de positie van de leden van de volksklasse zo verbeteren dat op termijn ook zij volledige, dat wil zeggen kiesgerechtigde burgers zouden kunnen worden. Dat onderwijs moest dan echter wel op een nieuwe leest worden geschoeid. Daarover hoofdstuk 15.

Eindnoten:

1 Geciteerd bij Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 142.
2 Geciteerd bij Dekker, 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen', 552.
3 Geciteerd bij Kooijmans, *Onder regenten*, 205.
4 Geciteerd bij Kloek, 'Lezen als levensbehoefte', 138.
5 *Hollandsche spectator*, nr. 17 (1731).
6 *Ibidem*, nr. 143 (1734).
7 Wolff, *Proeve*, 61.
8 Moens, *Legaat*, 118.
9 *Verhandelingen Provinciaal Utrechtsch Genootschap*, IX, 60-61.
10 Van W., *Ten betooge dat de vrouwen*.
11 *Vraag-al*, V, nr. 227, nr. 228.
12 *Menschenvriend*, 1796, nr. 136.
13 Post, *Gezangen der liefde*, Voorbericht, VII.
14 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandsche vryheid*.
15 Van Hamelsveld, *Zedelijke toestand*, 506.
16 *Ibidem*, 407-408.
17 Interne memorie Van Hogendorp, aangehaald bij Verberne, *Het sociale en economische motief*, 12-13.

15 Het geluk van de samenleving: onderwijs

Met grote inzet hadden de laatachttiende-eeuwse intellectuelen aan blauwdrukken voor de samenleving gesleuteld. Overtuigd als ze waren geraakt van de autonomie van de mens zetten ze echter vraagtekens bij de corporatief-juridische ordening van de samenleving. Die verdroeg zich immers niet met het principe van de gelijkheid. Daarom formuleerden ze bezwaren tegen een religieus-politiek regime dat aan godsdienstige opvattingen, die volgens hen een strikt privé-karakter droegen, zulke ingrijpende politiek-maatschappelijke gevolgen verbond en hadden ze nieuwe communicatiesystemen ontworpen en oudere geperfectioneerd met behulp waarvan kritiek en plannen konden worden verbreid. Ze droomden van een burgerlijk universum waarin met de feilen van het *ancien régime* korte metten zou worden gemaakt. Dat universum was, zoals we hebben gezien, sterk moreel gekleurd en bevatte een breed scala aan gedragsregels. Veel van die regels waren nauwelijks revolutionair of zelfs maar nieuw te noemen. Ze waren voor een groot deel terug te voeren op de klassieke werelden van de Romeinse Republiek en de joods-christelijke traditie. Nieuw was wel dat ze voor iedereen moesten gelden en dat niemand zich er meer op grond van armoede of rijkdom, religieuze overtuiging of geografische herkomst aan mocht onttrekken. Alleen de grenzen van de natie beperkten het gebied waar deze burgercode gold. Alle inwoners hadden zich aan de regels te houden, maar in ruil daarvoor kregen ze ook recht op een volwaardige plaats in de samenleving. Nieuw was ook de overtuiging dat de mate waarin een samenleving gelukkig was, afhing van het individuele geluk van haar leden. Om het tijdschrift de *Borger* te citeren:

> Dat geheel is dan juist wat alle zyne deelen tzamengenomen zyn: gevolglyk, het geluk eens volks, eener borgerlyke maatschappy, is juist zo groot als het geluk van alle de byzondere menschen, van alle borgers t'zamen genomen.[1]

Van de overtuiging dat elk individu een bijdrage aan het maatschappelijk geluk te leveren had, was het nog maar een kleine stap naar de idee dat dan ook de samenleving verantwoordelijkheid droeg voor het geluk van het individu. In Nutskringen werd deze boodschap van vervlechting van persoonlijk en maatschappelijk geluk in vele toonaarden uitgedragen. Op de Algemene Vergadering van het Nut van 1791 had Barent Zur-Mühlen haar van een algemeen religieuze basis voorzien en als volgt verwoord:

> Het natuurlijk recht, door den volmaakten Wetgeever vastgesteld en onder alle rangen ingevoerd, heeft gewild, dat de onophoudelijke begeerte tot geluk, den menschen aangebooren, hem met zijn medemenschen zoude vereenigen, en noodzaaken, door het

> naajaagen van zijn eigen geluk, het algemeen welzijn der Maatschappij meer en meer te bevorderen.[2]

Nieuw was tenslotte ook de gedachte dat, wilden individueel en maatschappelijk geluk echt een kans krijgen, aan een aantal noodzakelijke voorwaarden moest worden voldaan. Anders geformuleerd: om herstel van het vaderland, burgerzin, een gelukkige toekomst en Europees respect te kunnen verwezenlijken was een meervoudige strategie nodig: niet alleen een moreel-cognitieve, maar ook een moreel-sociale. De eerste liet zich vertalen in onderwijsbevordering, de tweede in een welvaarts- en een gezondheidspolitiek. In dit hoofdstuk komen de onderwijspraktijken en het denken erover aan de orde, in het volgende armoedebeleid en gezondheidszorg.

Het onderwijs

Het onderwijs rond 1790 verschilde niet wezenlijk van dat in 1650. Nog steeds was het zo dat de school praktisch alle kenmerken miste die er later onlosmakelijk mee verbonden zouden zijn. Scholen waren om te beginnen meestal niet gevestigd in als zodanig herkenbare gebouwen; onderwijs werd gegeven in een ruimte in het schoolmeestershuis. Van gescheiden klaslokalen was geen sprake, van rijen schoolbanken evenmin. Waarschijnlijk begon het schoolbord er net in te komen. Klaslokalen, banken en borden waren ook niet nodig: het onderwijs was niet klassikaal ingericht. Veruit de meeste scholen waren eenmansscholen; op sommige grotere scholen werd de schoolmeester bijgestaan door een of twee ondermeesters maar altijd in dezelfde ruimte. De leerlingen zaten door elkaar, onafhankelijk van niveau en leeftijd en kregen hoofdelijk les. Dat betekent dat ze zelfstandig bezig waren - waarschijnlijk met hulp van oudere leerlingen - en dat ze individueel door de schoolmeester bij zich aan de lessenaar werden geroepen om te worden overhoord, hun werk te laten nakijken of een volgende opdracht te krijgen.

Van een vastgelegde lesstof of vakkenpakketten was geen sprake. Er was geen leerplicht noch een leerplan. Er waren geen leeftijdsbepalingen: sommige kinderen begonnen op vierjarige leeftijd, andere pas rond hun tiende. Er waren geen examens en geen eindtermen die het te bereiken niveau markeerden. Voor de schoolmeester was er geen andere opleiding dan de praktijk. Naar onze maatstaven moet het op de achttiende-eeuwse scholen een rommeltje zijn geweest. Prenten uit die tijd lijken dat te bevestigen: we zien daarop vaak kinderen van uiteenlopende leeftijden in een kale ruimte door elkaar krioelen terwijl een morsige, weinig bezield ogende meester, ostentatief gewapend met de plak, zich met een van hen bezig houdt. Het geheel ademt voor ons meer de sfeer van een kinderbewaarplaats dan van een school. Gedeeltelijk zal die associatie zeker gerechtvaardigd zijn. De onderwijscritici die in de tweede helft van de achttiende eeuw hun stem beginnen te verheffen, meten welsprekend de wanorde uit die op sommige scholen heerste en de ondoelmatigheid van de gebruikelijke didactiek. Aan de andere kant was aan deze pleidooien voor een totale reorganisatie van het onderwijs een zekere retoriek niet vreemd: wie verandering wil, stelt vooral de schaduwzijden van de bestaande toestand in het licht. Die toestand was uiterst veelvormig en ongetwijfeld werden ook vele scholen geleid door bekwame, gemotiveerde leerkrachten.

Het is overigens niet gemakkelijk een scherp beeld te krijgen van het onderwijssysteem van het *ancien régime*, juist omdat het nauwelijks een systeem was. Van een centrale sturing door de overheid was geen sprake. Op landelijk niveau was er in het geheel niets geregeld en op gewestelijk niveau bestonden er slechts enkele uiterst globale, in de zeventiende eeuw geformuleerde 'schoolordres' voor sommige schooltypen, zoals de Latijnse school. In de stad had de stedelijke regering de zeggenschap over het onderwijs.

Dit betekende niet dat de lokale overheid betrokken was bij al het onderwijs dat in de stad werd gegeven. Haar verantwoordelijkheid gold primair de zogenaamde stadsscholen. Deze scholen werden met financiële steun van de stad in stand gehouden, en de stad besliste over zaken als huisvesting, de benoeming en bezoldiging van schoolmeesters en de hoogte van het schoolgeld. Ook kon het stadsbestuur ingrijpen als er klachten over de school waren.

Naast de stadsschool of -scholen waren er in iedere stad zogenaamde 'bijscholen'. Dit waren particuliere onderneminkjes die, omdat ze niet werden gesubsidieerd maar geheel uit de schoolgelden bekostigd moesten worden, duurder waren dan de stadsscholen maar doorgaans ook meer te bieden hadden. De bemoeienissen hiermee van overheidswege gingen doorgaans niet veel verder dan het verlenen van de vergunning om de school te drijven, al dan niet onder voorwaarden die een te sterke concurrentiepositie ten opzichte van de stadsscholen moesten voorkomen.

Helemaal in de periferie van de overheidsbemoeienis stonden bijscholen waarvoor geen vergunning benodigd was maar waartegen ook niet werd opgetreden. Dit betrof met name de scholen van katholieken, joden en andere minderheidsgroepen. Formeel waren deze scholen verboden: toegestaan was alleen onderwijs dat was verankerd in de gereformeerde leer. Catechisatieles was dan ook een verplicht onderdeel van het programma. In de loop van de achttiende eeuw was echter in veel steden een gedoogpraktijk ontstaan ten opzichte van katholieken en minderheidsgroepen; zolang ze zich niet te opzichtig manifesteerden, werd hun weinig in de weg gelegd.

Buiten de stadsscholen en de bijscholen was er nog een breed scala van onderwijsactiviteiten die in het geheel niet door de stadsregering werden gereguleerd. Dat was het domein van de particuliere onderwijzers. Iedere stad van enige betekenis bood een bestaan aan een legertje van rekenmeesters, onderwijzers in de diverse talen, teken- en muziekleraren, evengoed als aan dans-, rij- en scherminstructeurs en leraressen in naaien en breien en hogere vormen van handwerken. Sommigen van hen verdienden met hun privé-lessen een redelijk belegde boterham, voor anderen - met name ook voor schoolmeesters - waren ze een aantrekkelijke bijverdienste.

Dit breed verbreide particuliere onderwijs heeft per definitie nauwelijks sporen nagelaten maar het is goed om het bestaan ervan in gedachten te houden. Het feit dat zoveel onderwijsmogelijkheden in het geheel niet in wat wij als een schoolse vorm beschouwen werden aangeboden, houdt in dat aan iemands scholaire curriculum - of het ontbreken daarvan - geen overdreven betekenis kan worden gehecht. Wie het zich kon veroorloven had mogelijkheden te over om het onderwijs aan zoon of dochter met privé-lessen aan te vullen. Voor meer vermogenden was de school strikt genomen niet eens nodig. We hebben nog maar weinig inzicht in de omvang van dit particuliere onderwijssysteem, maar het is aannemelijk dat het meer leerlingen telde dan de scholaire instituties die wij tot nu toe

gewend zijn geweest als de kern van het onderwijssysteem van de Nederlandse Republiek te beschouwen.

Zelfs als we ervan uitgaan dat de scholen de kern van het onderwijsveld vormden en het privé-onderwijs een wijde periferie daaromheen, moeten we ons goed realiseren dat ook kern en periferie niet echt goed te scheiden waren. Ze vloeiden in elkaar over daar waar schoolmeesters privé-lessen gaven of privé-onderwijzers klasjes vormden. Soms trok een schoolmeester een privé-onderwijzer aan om lessen te geven in een vak dat hij zelf niet beheerste, bijvoorbeeld boekhouden of een vreemde taal. En ook kwam het voor dat een schoolmeester desgewenst zijn eigen leerlingen betaalde privé-lessen gaf in vakken die buiten het eigenlijke programma van de school vielen.

Tot het einde van de achttiende eeuw bleef in het officiële schoolsysteem de traditionele driedeling bestaan van ‘Nederduitsche’ of kortweg ‘Duitsche school’, ‘Fransche school’ en ‘Latijnsche school’. ‘Duits’ moet hier worden opgevat in de oude betekenis van ‘Nederlands’, terwijl ‘Fransch’ betekende dat Franse les onderdeel was van het geboden programma. In principe verzorgde de Duitse school het elementaire onderwijs in lezen, schrijven en steeds vaker ook rekenen. De Franse school leidde op voor een beroep in de handel. De Latijnse school vormde de opstap tot de universiteit, en daarmee tot een intellectueel beroep of een bestuursfunctie.

In de praktijk lagen de grenzen iets minder scherp. De Latijnse school was inderdaad een autonoom bastion, maar de Duitse en de Franse school overlapten elkaar. Op sommige Franse scholen werden ook leerlingen toegelaten die het lezen en schrijven nog niet onder de knie hadden, terwijl het eveneens voorkwam dat een Duitse school meer bood dan alleen lezen, schrijven en elementair rekenen en ook iets deed aan bijvoorbeeld boekhouden of aardrijkskunde. Bekijken we de verschillende scholen wat nader.

De Duitse school

Het ‘echte’ schoolleven begon op de Duitse school, al waren er voor de heel jonge kinderen ook bewaarscholen, de zogeheten kleinkinder- of matressenscholen. De Duitse school leverde basaal onderwijs voor iedereen. Van origine was het haar taak om de leerling niet alleen voor te bereiden op het maatschappelijke leven maar ook en vooral op zijn religieuze plichten. Sinds de Reformatie vielen de niet-particuliere scholen niet meer onder het gezag van de kerk maar onder dat van de overheid, wat echter niet wil zeggen dat de kerk al haar invloed op het onderwijs kwijt was. Zo bleef catechisatieles een dominante plaats innemen op de Duitse school - ook de bijscholen mochten zich hieraan niet onttrekken - terwijl bijbelse stof ook een belangrijke plaats innam in het lees- en schrijfonderricht.

Een andere bemoeienis van de kerk met het onderwijs was dat zij zogenaamde diaconieof armenscholen onderhield. De naam spreekt voor zichzelf. In beginsel rustte op de gewone stadsscholen de verplichting om kinderen van insolvente ouders voor niets, ‘om Gods wil’ op nemen. Met deze verordening werd blijkbaar de hand gelicht. Voor de schoolmeester waren zulke leerlingen ook niet erg aantrekkelijk: hij verdiende er niets aan en al te grote aantallen ervan degradeerden zijn school tot een armeluisinstelling. Vandaar dat de kerk deze taak soms overnam. De armenscholen waren doorgaans veel groter dan de stads- en bijscholen, wat mede daaraan te danken was dat op de ouders, zeker als ze van de bedeling

afhankelijk waren, pressie werd uitgeoefend om hun kinderen naar school te sturen. Een leerlingenaantal van enkele honderden was geen uitzondering. De omvang van de gewone stadsschool varieerde van enkele tientallen tot een dikke honderd leerlingen, de bijscholen waren half zo groot. Sommige armenscholen werden 's avonds gehouden, zodat deelname van kinderen aan het arbeidsproces niet werd verhinderd. Voor het overige onderscheidden ze zich niet wezenlijk van de eenvoudige Duitse scholen.

Aanvankelijk waren godsdienst, lezen en schrijven de enige vakken op de Duitse school geweest, maar in de loop van de achttiende eeuw had ook het rekenen zich er een vaste positie verworven. Dat wil niet zeggen dat alle leerlingen het ook metterdaad leerden. De schoolloopbaan, die maximaal een jaar of zes duurde, ving aan met leren lezen. Het schoolgeld was dan het laagst: op de dorps- en stadsscholen in de orde van vier stuivers per maand, op de particuliere bijscholen uiteraard meer. Wie het lezen na zo'n jaar of twee, drie onder de knie had, mocht zich op het schrijven toeleggen. Het schoolgeld werd dan tot zes stuivers verhoogd. Pas wie het schrijven beheerste, kon gaan rekenen, en moest dan tien tot twaalf stuivers betalen.

Uit didactisch oogpunt is er tegen zo'n strikt successieve orde van de vakken veel in te brengen. Ook het hoofdelijke onderwijs, waarbij bijna alles op zelfwerkzaamheid aankwam, en dat veelal in een volle, rumoerige klas werd gegeven, was natuurlijk allerminst ideaal. Het lesmateriaal was bovendien uiterst beperkt en werd in de loop van eeuwen nauwelijks geactualiseerd. Nog altijd was op sommige scholen het rekenboekje van de al in 1638 overleden Willem Bartjens in gebruik en werd het lezen geoefend aan de hand van de uit 1674 daterende *Fransche tirannije*.

Dit alles maakte dat het onderwijs weinig efficiënt was maar ook relatief goedkoop. Het hoofdelijk lesgeven in een klas met leerlingen van alle leeftijden en niveaus was financieel gezien uiterst doelmatig. Bovendien is het de vraag of een andere vorm mogelijk was geweest in een samenleving waarin schoolverzuim volstrekt geaccepteerd was wanneer de hulp van de leerling thuis gewenst was of wanneer er extra verdiend kon worden.

Tegen het eind van de achttiende eeuw kwam sterk het besef op dat het onderwijs, en in het bijzonder het elementaire onderwijs, hoognodig aan vernieuwing toe was. De bezwaren betroffen niet alleen de doelmatigheid. Ook de doelstellingen van het onderwijs werden bijgesteld. Dat leidde tot een aantal ambitieuze hervormingsplannen, die dadelijk aan de orde zullen komen.

De Franse school

Voor leerlingen die waren bestemd voor een bredere en diepgaander opleiding dan die van de Duitse school, was er in de eerste plaats de Franse school. Voor meisjes was dit trouwens de enige mogelijkheid: de Latijnse school was alleen voor jongens toegankelijk. (Zoals bij veel van dit soort beperkingen was er geen sprake van een formeel verbod: het gebeurde gewoon niet.) Kinderen van welgestelde katholieken werden veelal geplaatst op seminaries of internaten net over de grens.

Anders dan de doorgaans gemengde Duitse scholen waren de Franse scholen gescheiden. De meisjesscholen werden door een onderwijzeres gerund; niet zelden was dit de vrouw van de onderwijzer van de jongensschool. De Franse school onderwees de kennis die

nodig was voor een hoger maar niet-intellectueel beroep - dit betrof uiteraard alleen de jongens - en de algemene vorming die vereist was in een opvoeding tot ‘beschaafd’ mens. Naast kennis werden er wellevende omgangsvormen bijgebracht.

De Franse scholen waren doorgaans bijscholen en werden dus niet financieel gesteund door de stad. Soms was het stadsbestuur echter gevoelig voor het prestige dat een Franse school uitstraalde en gaf het daaraan uiting in de vorm van een subsidie. Ook kwam het wel eens tot een soort fusie tussen een Franse school en een Latijnse die het zelfstandig niet meer redde. Maar dit waren uitzonderingen.

Overigens was ‘Franse school’ een containerbegrip voor alle onderwijsinstellingen die een breder programma boden dan de Duitse scholen. Dat ‘meer’ kon weinig zijn en ook heel veel. Aan de ene kant van het spectrum stonden scholen waarbij het surplus daaruit bestond dat de schoolmeester tegen bijbetaling bereid was wat lessen elementair Frans te geven (of, als hij zelf het Frans niet beheerste, daarvoor een ondermeester inhuurde). Aan het andere uiterste stonden de scholen waarvoor tegen 1800 de benaming ‘instituut’ in zwang kwam. Dit waren meestal in een aangename omgeving gesitueerde kostscholen waar een rijk scala aan vakken werd verzorgd. Op deze scholen zal naar alle waarschijnlijkheid het Frans de voorgeschreven voertaal zijn geweest. Enkele boden ook Latijnse lessen en verschaften daarmee toegang tot de universiteit. De modale Franse school, voorzover daarvan gesproken kan worden, lag ergens tussen deze twee uitersten in. Er is weinig over bekend, maar uit krantenadvertenties en egodocumenten komt het beeld naar voren van een school voor leerlingen die het lezen, schrijven en elementair rekenen al beheersten. Het standaardpakket van de jongensscholen bestond uit praktisch toepasbare vakken als Frans en soms ook andere moderne talen, wiskunde, boekhouden en aardrijkskunde. Voor de meisjes lag het accent meer op de ‘beschaafde opvoeding’, waartoe behoorden kennis van het Frans, handwerkvaardigheid, een zekere algemene ontwikkeling en natuurlijk etiquette en beschaafde conversatie. Soms stond ook dansonderwijs op het programma, en ook wel muziek- en/of tekenonderwijs. In beginsel werd het hele programma verzorgd door de schoolhouder of -houdster met eventuele steun van een ondermeester of *mademoiselle*. Het onderwijs werd dus niet gegeven door vakleraren, ofschoon er soms een freelance docent werd aangetrokken voor een specialistisch vak als wiskunde of boekhouden, of voor een taal die de meester niet beheerste. We zullen ons de gemiddelde Franse school dan ook meer moeten voorstellen als voortgezet lager dan als middelbaar onderwijs.

De leerlingen waren meestal een mix van externe leerlingen en bij de schoolhouder of -houdster inwonende kostgang(st)ers. Naarmate de school meer vakken bood was het programma individueler: de ouders maakten voor het kind een keus uit het aanbod en betaalden naar rato. Eindtermen waren er niet: de leerling volgde de lessen voorzover en zolang de ouders dat nodig of financieel verantwoord achtten. Uit diverse levensbeschrijvingen blijkt dat het niet ongebruikelijk was om door wisseling van school de opleiding te verbreden of om buiten de school privé-lessen te volgen op terreinen waar de school niets of te weinig te bieden had.

Dit marktprincipe was de kracht en de zwakte van de Franse school. Haar kracht was dat de onderwijzers gedwongen waren een product te leveren waar vraag naar was en dat vergelijking met de concurrentie kon doorstaan. En het was dringen op de markt, omdat het jachtgebied van de Franse school, anders dan dat van de Latijnse, vrij was: iedereen kon

zich in principe als schoolmeester vestigen. Haar zwakte was dat het beste onderwijs slechts beschikbaar was voor de dikste portemonnee. De ‘instituten’ moeten een zeer goed en modern onderwijs hebben geboden maar ze waren voorbehouden aan kinderen uit de elite: het schoolgeld lag in de orde van vier- of vijfhonderd gulden 's jaars voor internen. Voor kinderen uit minder kapitaalkrachtige milieus was er de eenvoudige Franse school, eventueel aan te vullen met privé-lessen. Wie daarvoor het geld niet had moest op eigen kracht zien verder te komen dan het elementaire niveau van het modale vervolgonderwijs. Het was dan ook geen wonder dat sociaal bewogen onderwijshervormers in hun plannen behalve de Duitse school ook de Franse school betrokken. Het was evenmin een wonder dat zich daartegen een hechte oppositie vormde die meende dat in zo'n reorganisatie van bovenaf het beste van het bestaande systeem te gronde zou gaan.

De Latijnse school

Tenslotte de opleiding voor de - in de taal van de tijd - ‘geleerde stand’, de aanstaande intellectuelen en bestuurders. De Latijnse school was altijd een stadsschool. Zij was van oudsher het intellectuele visitekaartje van een stad en in bijna iedere stad was er dan ook een gevestigd. De bestuurlijke elite en de intelligentsia waren er doorgaans zelf gevormd en lieten er hun zoons vormen tot de elite en intelligentsia van morgen. Het belang dat aan een eigen Latijnse school werd gehecht uitte zich in het feit dat ook als de school nauwelijks leerlingen trok, zij toch in stand werd gehouden.

Anders dan de andere scholen had de Latijnse school een gelede curriculumstructuur van zes klassen. Gemiddeld deed de leerling daar ook een jaar of zes over, maar hij kon langer of korter dan een jaar over een klas doen. Een eindexamen was er niet: de rector bepaalde of de verworven kennis voldoende was. Formele toelatingseisen waren er evenmin; de leerling werd slechts geacht te kunnen lezen en schrijven. In theorie konden de aankomende latinistjes dus heel jong zijn. In het verleden hadden zulke vijf- of zesjarige pupillen zich ook wel aangediend, maar tegen 1800 was toch de praktijk gegroeid dat een leerling pas op z'n elfde, twaalfde jaar naar de Latijnse school ging. De modale Latijnse scholier zal meestal voor hij aantrad al enige jaren op de Franse school achter de rug hebben gehad en/ of privé-onderwijs hebben genoten.

Dat was geen overbodige luxe want het programma van de Latijnse scholen zag er nog net zo uit als onmiddellijk na de Reformatie. Wat de leerling leerde was veel Latijn, een beetje Grieks en een snufje oude geschiedenis en mythologie. Latijn moest hij niet alleen vloeiend kunnen spreken - na de eerste klas was het de voertaal -, hij moest in principe ook kunnen dichten en betogen in de stijlen van de verschillende klassieke dichters en orators. Anders dan de Franse school, die in principe eindonderwijs bood, was de Latijnse school een opleidingsschool: zij bood toegang tot de universiteit, waar het Latijn nog steeds de voertaal was en waar de klassiek-humanistische idealen van wetenschap en vorming onverminderd in ere werden gehouden.

Maar hoeveel aanzien deze klassiek-humanistische traditie rond 1800 ook nog steeds genoot, haar glorietijd was toch onmiskenbaar voorbij. Als taal van de internationale wetenschappelijke communicatie was het Latijn grotendeels verdrongen door de grote moderne talen. De opkomst van de natuurwetenschappen luidde onherroepelijk het einde in van een

humanisme dat de klassieke filologie, filosofie en geschiedenis noodzakelijk achtte voor een goed begrip van de wereld. De neergang van die traditie kwam ondubbelzinnig tot uiting in de kwantitatief bescheiden rol van de Latijnse school in het onderwijssysteem. In 1650 namen de gezamenlijke Latijnse scholen jaarlijks zo'n 1500 nieuwe leerlingen op, en na een steile neergang was dit aantal sinds 1750 gestabiliseerd op ongeveer 300. Een grote Latijnse school telde in 1650 enige honderden leerlingen, in 1800 was vijftig al veel. Voorheen was de Latijnse school het voortgezette onderwijs bij uitstek geweest, ook voor hen die niet gingen studeren. In 1800 fungeerde zij nog vrijwel uitsluitend als toeleveringsbedrijf voor de universiteit; wie een andere toekomst ambieerde koos voor de Franse school. In 1650 had die nog niet zoveel voorgesteld, maar rond 1800 trokken de Franse scholen gezamenlijk ruim dertien keer zoveel leerlingen als de Latijnse. De gemiddelde Latijnse school telde toen rond de twintig leerlingen, scholen in kleinere steden kwamen vaak niet eens tot tien. Als eenmansschooltje werd de instelling dan nog wel in stand gehouden, waarbij de rector alle ‘klassen’ onderwees. Gemiddeld beschikte de Latijnse school toen over twee leerkrachten, de rector en de conrector. Alleen de grootste scholen hadden daarnaast nog een of twee leraren, de zogenaamde praeceptoren.

Klaarblijkelijk vond een groeiend aantal ouders dat een breed, praktijkgericht onderwijs betere perspectieven bood dan een klassiek-wetenschappelijke opleiding met de bijbehorende eenzijdig filologische oriëntatie. Bovendien sloot de keuze voor een moderne opleiding de weg naar de universiteit niet per se af. We hebben al gezien dat enkele Franse instituten een klassieke scholing konden verzorgen. Maar ook waar dat niet het geval was kon een leerling natuurlijk privé-lessen nemen. Daar was altijd wel een plaatselijke predikant voor beschikbaar of - *pecunia non olet* - de rector van de kwijnende nabijgelegen Latijnse school. Het gevolg van dit alles was dat voor de elite de Latijnse school steeds minder de geëigende route naar de universiteit vormde. Voor hen werd het kostbare ‘instituut’ de onderwijsvorm bij uitstek. Rond 1800 was de Latijnse school het bolwerk van de middengroepen met sociale stijgingsaspiraties geworden. Een ambitieus man als de Dordtse boekhandelaar Pieter Blussé bijvoorbeeld, die zelf nooit naar de Latijnse school was geweest maar wel omhoog streefde en daar zijn hele leven noest en met succes aan heeft gewerkt, stuurde al zijn zoons naar de stedelijke Latijnse school. De Middelburgse Latijnse school huisvestte rond 1800 nog maar bijna uitsluitend kinderen uit de hoge middenstand wier vaders tijdens de Bataafse Revolutie in de ambten waren geraakt.

Beroepsonderwijs

De Franse en Latijnse school waren de belangrijkste vormen van voortzeget onderwijs maar bij lange na niet de enige. Er was een grote verscheidenheid aan beroepsonderwijs. Het steeds nadrukkelijker gevoerde pleidooi voor meer industriële bedrijvigheid leidde tot een variant van de Duitse school waarin ook werkervaring werd opgedaan. Op deze zogenaamde spin- en fabrieksscholen werd naast de elementaire vakken tevens basale vakkennis bijgebracht, terwijl de leerlingen bij een werkgever ook praktijkervaring opdeden. (Ze fungeerden dus ook als kosteloze arbeidskrachten.) Deze onderwijsvorm had zijn ontstaan mede te danken aan onvrede over de als beperkt ervaren traditionele, individuele praktijkopleiding als achtereenvolgens leerjongen en gezel. Op een hoger niveau waren in het bij-

.....
Voor de stad Utrecht bestaat een overzicht van de schoolsituatie in 1799, met een schatting van de aantallen leerlingen. Utrecht telde toen ca. 25.000 inwoners.

1 Latijnse school	50 leerlingen
7 Franse scholen	340
30 Duitse scholen:	
4 stadsscholen	650
1 school van het burgerweeshuis	100
1 school van het ambachtskinderhuis	150
2 armenscholen	600
1 school van het roomse kinderhuis	100
1 oud-katholieke school	40
20 bijscholen	1400

Gemiddeld telde een Franse school dus 50 leerlingen, een particuliere Duitse school 70, een stedelijke Duitse school ruim 150 en een armenschool 300.
Bron: De Booy, Kweekhoven der wijsheid, 196.
.....

zonder de tekenscholen van belang, omdat voor veel ambachten het vermogen om technische of decoratieve ontwerp- en constructietekeningen te maken onmisbaar was. Technisch onderwijs werd gegeven op de in garnizoenssteden gevestigde artillerie- en geniescholen. Voor de hogere scheepsrangen waren er in havensteden zeevaartscholen. Zo ontstonden er voor allerlei beroepen scholen, waarbij we ons voortdurend wel moeten realiseren dat veel van die scholen in onze ogen weinig meer zouden zijn dan min of meer geïnstitutionaliseerde cursussen van privaatdocenten of verzorgd door vakgenootschappen.

Een representatief beeld van de onderwijsmogelijkheden in een middelgrote stad rond 1800 levert Zutphen. Uiteraard beschikte de stad over verscheidene Duitse scholen, een Franse school en een Latijnse school. Voorts was er een artillerie- en genieschool. Daarnaast bood de conrectore van de Latijnse school lessen aan in het burgerlijk recht en dominee Martinet in de natuurkunde. De laatste had een speciale meisjesklas. Een apotheker stelde zijn diensten beschikbaar voor onderwijs in de scheikunde, een veearts onderwees de beginselen van de veeartsenij. Voor het Nut verzorgde een oud-kapitein cursussen wiskunde.[3] Ongetwijfeld is er meer geweest, maar zoals gezegd, een groot deel van het particulier onderwijs onttrekt zich aan de waarneming.

Autodidactiek en genootschapsonderricht

Het spreekt haast vanzelf dat in een onderwijsveld waar het aanbod zo breed en divers was en het eigen initiatief een zo doorslaggevende rol speelde, de autodidact een andere status had dan tegenwoordig. In het hedendaags taalgebruik is de autodidact immers de dappere eenling die ondanks een ongunstige uitgangspositie veroorzaakt door afkomst of gebrek

aan middelen, toch een respectabel kennisniveau weet te verwerven buiten het reguliere schoolcircuit om. Dat positieve beeld verkeert ook makkelijk in zijn tegendeel en dan wordt de autodidact de betweter die, volgeladen met onverwerkte en slecht toepasbare kennis, hoofdzaken niet van bijzaken kan onderscheiden en een treffend bewijs is van het nut en de noodzaak van een doeltreffend onderwijscurriculum.

Het ontbreken van vaste curricula en het bestaan van een groot en gevarieerd aanbod op de onderwijsmarkt gaven autodidactiek tijdens het *ancien régime* een totaal ander karakter. Allereerst was voor nogal wat beroepen en bedrijven autodidactiek een standaardaanvulling op wat de school aanbood. Aankomende ambachtslieden leerden hun vak in de praktijk in een orale traditie waarin het schrift nog steeds een beperkte rol speelde. Het kennisaanbod van de ambachtsmeester kon in de vroegmoderne tijd echter steeds makkelijker worden aangevuld met gedrukt lesmateriaal. Voor tal van beroepen en bedrijven leverde de uitgeverij een grote variëteit aan beroepsvormende lectuur: praktizijnswoordenboeken voor de aankomende notaris, voorbeelden van nieuwe operatietechnieken voor de ondernemende chirurgijn, architectuurboekjes voor de aannemer, constructie- en voorbeeldboeken voor de timmerman en wiskundige oefenboeken voor technici en ingenieurs. Hoezeer die in een behoefte voorzagen, laten de klantenboeken van de al genoemde boekhandel van Van Benthem te Middelburg zien. Daar blijkt rond 1800 een enorme hoeveelheid praktisch kennismateriaal over de toonbank te gaan dat nergens in de stad in een onderwijsinstelling werd gebruikt. Het ging vooral om titels of wiskundig, biologisch en natuurwetenschappelijk terrein, maar ook oefenboeken in de vreemde talen - in het bijzonder het Frans - werden klaarblijkelijk door velen autodidactisch gebruikt. (Toen in de zomer van 1809 Engelse troepen geruime tijd het eiland Walcheren bezet hielden, steeg de vraag naar Engelse taalcursussen snel, om na de smadelijke aftocht van het bezettingsleger weer even snel te vervliegen.)

Het genootschapscircuit leverde eveneens aanvullende vorming. Middelburg verschaft ook hiervoor illustratiemateriaal. De daar gehouden lezingen boden een afwisselend palet van thema's, variërend van recente medische ontdekkingen in het Middelburgse departement van het Zeeuwsch Genootschap tot pleidooien voor onderwijshervormingen in de lokale afdeling van het Nut. De twee in Middelburg werkzame natuurkundige gezelschappen - een voor dames en een voor heren - boden wat meer geregeld thematisch onderricht. Daar werden aantrekkelijke proeven vertoond die de toeschouwers op de hoogte brachten van de recente ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk gebied. De docenten in deze genootschappen schreven doorgaans populariserende leerboeken voor die weer bij de lokale boekhandel verkrijgbaar waren. Het tekencollege verzorgde tenslotte technisch tekenonderwijs voor belangstellende ambachtslieden. Zo ontstond de in onze ogen paradoxale situatie dat nog voordat er een geregeld schoolsysteem met duidelijk omschreven curricula tot ontwikkeling was gekomen er een alternatief circuit voorhanden was. Anders en beter gezegd: tijdens het *ancien régime* was autodidactiek ingebed in een omvangrijk, door privé-initiatief en marktoverwegingen gereguleerd alternatief onderwijssysteem dat het officiële, door stad en kerk in stand gehouden stelsel ruimschoots overvleugelde.

Het lijkt er op dat autodidactiek vooral voorkwam op het gebied van de moderne (natuur)wetenschappen. Voor een deel was dit een logisch gevolg van het feit dat er in het reguliere onderwijs vaak nauwelijks of geen aandacht aan deze vakken werd besteed. Maar

dat was niet de enige reden. Belangstelling was ook een factor van betekenis. De toename van de kennis van de biologie in de achttiende eeuw moet voor een goed deel op het conto van amateurs en autodidacten worden geschreven. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de sterrenkunde. In Friesland genoten de zogenaamde 'boere-professors' een grote faam. De bekendste onder hen was de Franeker wolkammer Eise Eisinga wiens perfect uitgevoerde en nog steeds voortreffelijk functionerende planetarium zoveel ruimte in zijn bescheiden woning in beslag nam dat zelfs de bedstede eraan opgeofferd moest worden. Het grote aantal bekwame rekenaars en instrumentbouwende autodidacten met astronomische belangstelling in deze streek bracht de Franeker hoogleraar Ekama er in 1809 zelfs toe - overigens meer bewogen door edel Fries-vaderlands gevoel dan door scherpte van observatievermogen - de Friese luchtgesteldheid een bijzondere geschiktheid voor de wiskundebeoefening toe te schrijven.

Het voorgaande levert al enige munitie om af te rekenen met de traditionele veronderstelling dat autodidactiek het meeste voorkwam waar het traditionele schoolsysteem tekortschoot. Voor het tijdvak na 1850 kan deze stelling misschien met succes staande gehouden worden. Voor de periode van het *ancien régime*, toen het officiële educatieve stelsel niet meer dan een zijvleugel van een indrukwekkend onderwijsgebouw vol particuliere voorzieningen vormde, heeft ze nauwelijks betekenis. In Friesland met zijn vele autodidacten op mathematisch en astronomisch gebied was een voor die tijd uitstekend netwerk van door staat en kerk beheerde onderwijsinstellingen voorhanden, waaronder de universiteit van Franeker. Van groot belang lijkt te zijn geweest dat bij deze nieuwe en opwindende wetenschappen de kloof tussen beroepswetenschappers en belangstellende leken nog klein was. Gemeenschappelijke belangstelling kon zelfs gemakkelijk standsverschil overbruggen zoals de contacten tussen Eisinga en de Franeker hoogleraar Jean Henri van Swinden laten zien.

Op het gebied van de alfawetenschappen roerden autodidacten zich beduidend minder. Wel kende de Republiek een groot aantal dichters die in de literatuur en de taalkunde liefhebberden, maar op die gebieden waren er nog nauwelijks echte professionals. Autodidacten die zich met ijver en succes op een van de gevestigde alfawetenschappen toelegden, waren veel schaarser. Voor een deel kan dat worden verklaard vanuit overwegingen van praktisch nut. Voor een arbeider of klerk lag het meer voor de hand zich bij te scholen op het gebied van de toegepaste wis- en natuurkunde dan zich te verdiepen in de wereld van de humaniora. Ook het feit dat in de alfawereld de rangen, standen, vakgebieden en competenties al veel duidelijker waren afgeperkt dan in de nog relatief jonge natuurwetenschappen moet van betekenis zijn geweest. Hoe groot de *jalousie de métier* bij de gevestigde vakken was, laat het voorbeeld van de theologie zien, het enige alfavakgebied waarop in de Republiek nogal wat autodidacten zich competent achtten. Geleerde genootschappen werden vaak geconfronteerd met verhandelingen van nieuwkomers en buitenstaanders. Schrijfsels van technische aard werden regelmatig gepubliceerd. Met theologisch-dogmatische producten van de hand van liefhebbers gebeurde dat maar zelden. Hoogstens werd de inzet van de auteurs door de beoordelende instanties - meestal predikanten en regenten - geprezen. Het reformatorisch adagium van het priesterschap van alle gelovigen bleek echter steeds verder te worden ingeperkt door het groeiende prestige en professionalisme van de predikant.

Universiteiten

De top van de officiële onderwijspiramide was de universiteit. Ook het hoger onderwijs muntte eerder uit in breedte dan in diepgang en kwaliteit, al herbergden de Nederlandse universiteiten aan het einde van de achttiende eeuw veel bekwame geleerden. Vergeleken met de omringende landen kon de aankomende student kiezen uit een overweldigend aanbod aan instellingen. Er waren maar liefst vijf volwaardige universiteiten: Groningen, Franeker, Harderwijk, Utrecht en Leiden. Elke stad die zijn prestige wilde vergroten en er het geld voor over had, stond het bovendien vrij een 'illustere school' of 'athenaeum' op te richten met net zoveel leerstoelen als ze bekostigen wilde. Zo waren er illustere scholen in Middelburg, Deventer en Amsterdam, en ook Nijmegen, Breda en Dordrecht hebben er enige tijd een op na gehouden. Van al deze instellingen kende alleen het Amsterdamse athenaeum een grote mate van continuïteit. De professoraten aan de overige illustere scholen dienden vooral om bekwame predikanten en medici aan de stad te binden. Vele leidden dan ook een sluimerend bestaan. Daarmee is de lijst van vormen van hoger onderwijs nog niet volledig. Alle protestantse denominaties hadden het recht eigen predikantsopleidingen of seminaries in te richten. Aan Neerlands wetenschappelijk firmament schitterden kortom vele sterren. Ze waren alleen niet alle van de eerste orde.

De spreiding van talent over vele instellingen had onvermijdelijk tot gevolg dat de kwaliteit ervan sterk kon wisselen. Franeker bijvoorbeeld had perioden van grote bloei gekend, maar was tegen het einde van de achttiende eeuw een relatief onbeduidende en kleinsteedse universiteit geworden. Leiden, dat de hoogste salarissen betaalde, wist ook toen nog het meeste talent aan te trekken. In de praktijk bestond er een zogenaamde *gradus honorum*, een trap van eer. Een academische loopbaan kon beginnen in Harderwijk of Franeker, worden vervolgd in Groningen of Utrecht om tenslotte zijn bekroning te vinden in Leiden. Overstappen in tegengestelde richting waren hoogst uitzonderlijk.

Over de kwaliteit van het universitaire onderwijs was niet iedereen aan het einde van de achttiende eeuw meer even tevreden. Dat lag zeker niet aan de hoogleraren. Het nog uit de middeleeuwen daterende onderwijssysteem was daar debet aan. Traditioneel kende de universitaire studie een tweefasestructuur. Het hart ervan bestond uit colleges in een van de drie volwaardige faculteiten: theologie, rechten of medicijnen. Daaraan vooraf ging een algemeen vormende basisopleiding in de filosofische of *artes*-faculteit. Het accent lag daar van oorsprong op retorica, geschiedenis en filosofie. Dit waren de vakken die Cicero al als onmisbaar voor de vorming van de Romeinse burger had beschouwd. Filosofie leverde vorming, geschiedenis de grote voorbeelden terwijl retorica als voorbereiding op het optreden in het openbaar diende. Rond 1800 herbergde de *artes*-faculteit echter allang niet meer alleen deze traditionele voorbereidende vakken. Aan de kapstok van de filosofie waren in de loop der tijd de nieuwe natuurwetenschappen opgehangen en die ontwikkelden zich in een adembenemend tempo. Zij groeiden daarmee hun disciplinaire huis uit. Ze werden bovendien gescheiden gehouden van hun annexen scheikunde en biologie, die vanouds tot de medische faculteit behoorden.

Niet alleen de ordening van disciplines was nog in een middeleeuws keurslijf geperst, ook de onderwijsmethoden vertoonden nog middeleeuwse trekken. Alle onderwijs was in het Latijn. Studenten volgden hoorcolleges waarin de hoogleraar het handboek uitleg-

de. Daarnaast debatteerden ze onder leiding van een hoogleraar in zogenaamde disputaties over een aantal gedrukte stellingen die in principe van de studenten maar niet zelden van de hoogleraar zelf afkomstig waren. Van de student werd wel een gedegen vooropleiding verwacht maar een toelatingsexamen voor de universiteit was er niet. Ook het voorbereidende onderwijs in de *artes*-faculteit werd niet getoetst, met als gevolg dat een groot deel van de studenten slecht voorbereid het onderwijs in de hoofdvakken volgde. Structuurloosheid was de crux van het Nederlandse universitaire onderwijs. Zoals de Duitse reiziger Friedrich Thiersch het in de vroege regentiende eeuw nog eens ironisch samenvatte: vrije toegang tot de universiteit, vrije keuze van de colleges en een onbeperkte studieduur.[4]

Naast dit officiële curriculum was intussen een parallel onderwijssysteem tot ontwikkeling gekomen. Delen ervan bestonden al in de zeventiende eeuw, maar in de achttiende werd het geheel geperfectioneerd. Zo waren er aanvullende werkcolleges gekomen, in kleine groepjes, meestal bij de hoogleraar thuis. Daarnaast bestond er een stelsel van private colleges en waren de meeste hoogleraren ook bereid voor kleine groepjes studenten zogenaamde *privatissima* te verzorgen. Terwijl de universiteit nagenoeg gratis was, moest voor dit alternatieve lescircuit, dat uiteindelijk de meeste kans op studiesucces bood, apart betaald worden. Die bedragen konden fors oplopen. Voor deelname aan een privaat college moest ongeveer dertig gulden per semester worden betaald. De kosten verbonden aan de organisatie van een *privatissimum* konden, onafhankelijk van het aantal bezoekers, oplopen tot zo'n driehonderd gulden.

Ook al was de organisatie van de disciplines nog ouderwets, dat betekende niet dat de universiteiten in de Republiek traag waren in het integreren van intellectuele vernieuwingen. De Parijse Sorbonne had het cartesianisme met tegenzin pas in de eerste decennia van de achttiende eeuw geïncorporeerd terwijl het als het ware was uitgevonden aan de Nederlandse universiteiten van de jaren veertig van de zeventiende eeuw. Met het newtonianisme was het niet anders. Nederlandse hoogleraren als Boerhaave, 's-Gravesande en Van Musschenbroek bouwden met hun werk de voornaamste weg waarlangs de empirische opvattingen van Newton over Europa werden verbreid. Er valt veel te zeggen voor de stelling dat de internationale reputatie van de Leidse universiteit niet zozeer het resultaat was van geesteswetenschappelijke successen in de zeventiende eeuw, maar van haar belangrijke rol in de verspreiding van natuurwetenschappelijke kennis in de achttiende.

Ook al hielden de Nederlandse universiteiten de internationale wetenschap dus goed bij, ze trokken in de achttiende eeuw steeds minder studenten. Deels was dit te wijten aan ontwikkelingen waarop ze zelf geen greep hadden. De universiteiten van de Republiek hadden altijd geprofiteerd van de *peregrinatio academica*, de rondreis die studenten traditioneel langs beroemde Europese universiteiten maakten. Deze traditie verdween aan het einde van de achttiende eeuw. De Nederlandse universiteiten hadden ook flink geprofiteerd van een jaarlijkse instroom van grote aantallen Duitse studenten, die te danken was geweest aan de grote culturele achterstand waarin de Dertigjarige Oorlog Duitsland had gedompeld. In de loop van de achttiende eeuw werden er in het Duitse Rijk evenwel diverse nieuwe universiteiten gesticht. Uiteraard hadden de Nederlandse instellingen weinig mogelijkheden om de concurrentie daarmee aan te gaan. Anderzijds was het ook zo dat de nieuwe Duitse universiteiten - in het bijzonder Göttingen en Jena - moderne onderwijsprogramma's hadden

ontwikkeld, waaraan niet de tekorten kleefden die het Nederlandse stelsel steeds meer begonnen te ontsieren. Het waren echter niet alleen buitenlandse ontwikkelingen die voor de teruggang van de Nederlandse universiteiten verantwoordelijk waren. Ook in de Republiek zelf nam de belangstelling voor de universitaire studie af. In 1650 had nog zo'n kleine vijf procent van de Nederlandse mannelijke jeugd zich aan de universiteit ingeschreven. Rond 1700 was dat teruggelopen tot 2,5% en aan het begin van de negentiende eeuw bleef de teller bij iets meer dan één procent steken.

Dit proces lijkt het resultaat te zijn geweest van twee elkaar versterkende bewegingen. De universiteit zelf was steeds meer losgeraakt van de maatschappelijke ontwikkelingen en klampte zich steeds hardnekkiger vast aan de traditie. Dat betekende handhaving van het Latijn, van theoretische scholing en van het alleenrecht op het verlenen van academische titels. De belangstelling voor en het stimuleren van nieuwe natuurwetenschappelijke ontdekkingen was steeds meer een zaak geworden van de grote wetenschappelijke genootschappen die met hun prijsvragen de internationale ontwikkelingen snel konden volgen. Ook de ontwikkeling van praktische toepassingen van die nieuwe inzichten lieten de universiteiten steeds meer aan de genootschapswereld over. De universiteiten verwerden hierdoor tot beroepsopleidingen - met name voor die van arts en jurist - terwijl paradoxaal genoeg juist de voor deze beroepen noodzakelijke praktische kennis steeds meer buiten de universiteit werd gegenereerd.

Dat de universiteiten niet geheel leegliepen was het gevolg van het bijzonder grote sociale onderscheid tussen binnen en buiten de universiteit opgeleide beroepsbeoefenaren. Dat was in de zeventiende eeuw zo gegroeid en rond 1800 had dit onderscheid nog niets aan kracht verloren. Een chirurgijn beschikte misschien over een veel grotere medische kennis en zeker over meer praktijkervaring dan een aan de universiteit opgeleide arts, die doorgaans meer van natuurfilosofie dan van medicijnen wist, maar de laatste stond maatschappelijk aanzienlijk hoger. Hetzelfde geldt voor de twee concurrerende beroepsbeoefenaren in de juridische sector, de advocaat en de procureur. Ook hier won de universitair opgeleide advocaat het wat status betreft glansrijk, maar moest het in vakbekwaamheid tegen de procureur afleggen. De universiteit was de enige instelling die deze sociaal aantrekkelijke graden kon verlenen en dat was een privilege dat ze als een schat bewaakte. Toen grote geleerde genootschappen als de Hollandsche Maatschappij en het Bataafsch Genootschap privileges aanvroegen bij de Hollandse statenvergaderingen, haastte de Leidse universiteit zich om te bewerkstelligen dat het deze genootschappen werd verboden onderwijs te verzorgen. Zo zouden deze ook geen aanspraak kunnen maken op het voorrecht graden te verlenen.

De terugval in de studentenaantallen verliep overigens niet proportioneel per gewest. Van oudsher had Holland als het meest geürbaniseerde gewest het grootste aantal studenten geleverd. In de loop van de achttiende eeuw nam echter het aantal uit de landgewesten afkomstige afgestudeerden sterk toe, terwijl tegelijkertijd dat van de Hollanders en Zeeuwen daalde. Deze ontwikkeling wordt toegeschreven aan de emancipatie van de landgewesten in deze periode, maar erg bevredigend is die verklaring niet. Van zelfs maar de minste aantasting van het culturele overwicht van Holland lijkt geen moment sprake te zijn geweest. Veel aannemelijker is dat in de zeegewesten de behoefte aan modernisering van het onderwijs eerder en scherper werd gevoeld. Die nieuwe onderwijsvraag leidde daar tot

de ontwikkelingen die hiervoor al zijn geschetst: de groei van de Franse school, de oprichting van nieuwe instituten en opleidingen en het ontstaan van een enorm particulier aanbod van onderricht op alle mogelijke gebieden. De toegenomen belangstelling van de landgewesten voor de universitaire opleiding moet dan ook veeleer als een indicatie voor culturele achterstand worden geduid. Men bleef er oude vertrouwde routes volgen, terwijl in de zeegewesten nieuwe onderwijswegen werden verkend.

Het functieverlies van de universiteiten was overigens een ingewikkeld verschijnsel. Typerend voor die complexiteit is de dubbelrol van de hoogleraren, in het bijzonder die in de nieuwe wetenschappen. Vaak waren dezelfde hoogleraren verantwoordelijk voor zowel de versmalling van de universiteit tot theoretische beroepsopleiding als de uitbouw van de wetenschappelijke praktijk in het genootschaps- en alternatieve opleidingscircuit. Aan de Leidse hoogleraar Johan Lulofs, die behalve filosofie ook de moderne natuurwetenschappen in zijn leeropdracht had, was het te danken dat de Haarlemse Hollandsche Maatschappij een belangrijke denktank op het gebied van de waterstaat werd. In het nauw met de Utrechtse universiteit verbonden Provinciaal Utrechtsch Genootschap gebeurde door toedoen van de hoogleraar A.P. Nahuys voor de chemie iets vergelijkbaars. Dergelijke dubbelrollen werden niet alleen door hoogleraren vervuld. De regenten die als curatoren de besturen van de universiteiten bemanden, speelden doorgaans ook de eerste viool in de bestuurlijke gelederen van de geleerde genootschappen. Deze personele vervlechting maakte hervormingen tot een bijzonder moeilijke opgaaf. Voordat ook maar één wijziging in het curriculum kon worden doorgevoerd, moesten er zoveel posities worden geherdefinieerd en moest er op zoveel tenen worden getrapt dat maar weinigen het lef en de stamina bezaten om aan het karwei te beginnen.

Het onderwijs was rond 1800 dus nog lang niet het gereguleerde, coherente systeem dat het later zou worden. Behalve het elementaire lees-, schrijf- en rekenonderwijs en op de Latijnse scholen de klassieke talen waren er geen uniforme onderwijsprogramma's. Tot op grote hoogte werd alle vervolgonderwijs geregeerd door de wetten van vraag en aanbod. Naast de scholen en universiteiten was er bovendien een grote en gevarieerde vrije markt. Voor veel kinderen, met name uit de welgestelde kringen, werd een keus gemaakt niet uit het school- dan wel het marktaanbod, maar uit beide. Ouders die het konden betalen of over goede connecties in familie- en kennissenkring beschikten hadden vóór 1795 weinig moeite om hun kinderen een goede opleiding te verschaffen. Een goede opleiding was echter het product van privé-initiatief en niet van systeem, staat of kerk. Toen eenmaal na 1750 steeds meer verband werd gelegd tussen het opleidingsniveau en de kwalen van de Republiek, duurde het niet lang of het vigerende stelsel werd voorwerp van scherpe kritiek.

Hervormingsplannen

Het onderwijs verloor in de loop van de achttiende eeuw zijn goede naam, al waren de klachten over het primair onderwijs aanzienlijk frequenter dan die over het vervolgonderwijs. In de spectators geldt het als een van de plaatsen waar het nationale verval volop had toegeslagen. Regelmatig wordt geschimpt op het niveau van de schoolmeesters:

> Alle brekebeenen, die in andere oefeningen niet konden te recht koomen, alle domkoppen zonder verstand of opvoeding, verloopen weetnieten, vervallen deugnieten schijnen bekwaam om kinderen op te voeden, en met de beginselen van taal en wetenschap de gronden van reden en oordeel te leggen, waarvan zij zelve niet den minsten zweem hebben.[5]

Ook in de reorganisatievoorstellen worden de misstanden breed uitgemeten. Nu is er al eerder op gewezen dat spectators krachtens hun aard eenzijdig zijn: zij geven geen objectieve beschrijving van de werkelijkheid maar voeren pleidooien voor verandering. Daar komt nog iets bij. Het woord 'verval' lag de achttiende-eeuwers in de mond bestorven en dat is geen wonder: er leefden nog genoeg herinneringen aan de vorige eeuw om de achteruitgang ten opzichte van toen schrijnend te beseffen. Wat men zich onvoldoende realiseerde, was dat niet alles wat men als ontoereikend ervoer, vroeger ook werkelijk beter was geweest. Een deel van het onbehagen werd veroorzaakt door veranderde opvattingen. Zo is er de klacht van de overvolle schoollokalen. Het is zeer de vraag of de scholen inderdaad kinderrijker waren dan voorheen. Maar intussen waren de opvattingen van pedagogen als John Locke en anderen gemeengoed geworden, en daarmee het besef dat kinderen ruimte en frisse lucht nodig hebben. Hetzelfde geldt voor de litanieën dat de kinderen te weinig leerden. Naar alle waarschijnlijkheid leerden ze eerder meer dan minder dan een eeuw tevoren; het gevoel van ontoereikendheid illustreert voornamelijk dat de maatschappij hogere eisen aan de school begon te stellen.

De namen van John Locke en Jean-Jacques Rousseau als grote pedagogische vernieuwers zijn al eerder gevallen. De betekenis van Locke is vooral geweest dat hij de kinderziel niet beschouwde als 'geneigd tot alle kwaad' zoals de Heidelbergse catechismus, waaruit in de gereformeerde kerken elke zondag werd gepreekt, leerde, maar als van nature een blanco blad en dus vormbaar. Daarmee werd opvoeden tot een creatieve in plaats van een voornamelijk corrigerende activiteit. Een tweede vruchtbare gedachte van Locke was dat veel kwaad voortkomt uit onwetendheid en bijgeloof. Zijn heilige vertrouwen in de heilzame uitwerking van verstandelijke ontwikkeling spreekt uit het aan hem toegeschreven adagium 'kennis is deugd'. Anderzijds wilde hij de geest van het kind vooral niet overladen en zeker niet met kennis die het nog lang niet kon verwerken; het kind moet spelend leren en lerend spelen.

Jean-Jacques Rousseau deelde Locke's uitgangspunt van de vormbare kinderziel. Maar dat betekende naar zijn overtuiging tevens dat het kind maar al te vatbaar was voor alle invloeden van de verdorven samenleving. Hij pleitte dan ook voor een opvoeding ver van de samenleving, in de pure natuur. Verder beklemtoonde hij dat het kind meer leerde van de eigen ervaring dan van de lessen of redeneringen van zijn opvoeders.

Zoals bij meer grote denkers is de vraag naar de precieze invloed van Locke en Rousseau een tamelijk zinloze. Gestrenge volgelingen hebben beiden niet zoveel gehad, maar hun gedachtegoed vormt om zo te zeggen het substraat van de discussies over opvoeding en onderwijs die in de tweede helft van de achttiende eeuw in heel West-Europa werden gevoerd. Ook in het Nederlandse debat klinken telkens echo's van hun opvattingen door.

Alvorens nader op dat Nederlandse debat in te gaan, moet eerst nog op een derde buitenlandse impuls worden gewezen. Het was in Duitsland dat de nieuwe pedagogische gedachten voor het eerst werden vertaald in experimenteel opgezette internaten. Dit gebeurde rond 1775. Het werk van deze vernieuwers, de zogenaamde philantropijen - genoemd naar de naam van de eerste van deze instellingen: het Philantropinum ('school der mensenliefde') te Dessau - ondervond in de Republiek grote belangstelling. Veel van hun theoretische beschouwingen, leerboekjes en onderwijshandleidingen werden hier vertaald. Bovendien werd de man die later min of meer de onderwijsideoloog van het Nut zou worden, Johan Hendrik Swildens, bij een bezoek aan de philantropijnen in 1777 sterk door hun ideeën geïnspireerd.

De beschouwingen van de spectators over het onderwijs gingen doorgaans niet veel dieper dan de klacht dat het op veel scholen treurig was gesteld. Een creatieve impuls kreeg het debat met de prijsvragen over opvoeding en onderwijs die door een reeks genootschappen vanaf 1760 werden uitgeschreven. Die prijsvragen waren immens succesvol. Ze trokken honderden deelnemers en ook deelneemsters, aantallen die voordien en ook na 1800 nooit meer gehaald zijn. De gepubliceerde antwoorden lokten op hun beurt weer een stortvloed aan geschriften over opvoeding en onderwijs uit. Tot een onbetwist hoogtepunt van de debatten leidde de prijsvraag die het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in 1778 uitschreef voor de beste verhandeling over de vraag: 'Welke verbeteringe hebben de gemeene, of openbaare, vooral de Nederduitsche Schoolen, ter meerdere beschavinge onzer Natie, noch wel noodig? hoe zou die, op de voordeeligste wijze, konnen ingevoerd, en, op een' bestendigen voet, onderhouden worden?'

De prijsvraag spitste zich toe op de Duitse scholen, dus op het elementaire onderwijs, en dan alleen nog voorzover dit onder het gezag van overheid of kerk stond. Daarmee werd een richting ingeslagen die karakteristiek zou blijken voor de Nederlandse onderwijshervormingen. In bijna alle Europese landen werd tegen het einde van de achttiende eeuw aan het onderwijs gesleuteld en in weerwil van grote onderlinge verschillen waren er duidelijk gemeenschappelijke tendensen. In de eerste plaats bestond de globale driedeling zoals we die in Nederland hebben gezien - elementair onderwijs (Duitse school), voortgezet onderwijs (Franse school), voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (Latijnse school) - eigenlijk overal. Ook waren overal de afbakeningen tussen de drie types onscherp en bestonden er talloze tussenvormen. Overal was er, met name bij het elementaire onderwijs en bij het praktisch gerichte voortgezet onderwijs, alle ruimte voor particulier initiatief. Bij alle verscheidenheid was dus de basisconstellatie vergelijkbaar.

In alle landen wordt in de loop van de achttiende eeuw het onderwijs de inzet van discussies. Deze discussies hebben internationaal een aantal belangrijke kenmerken gemeen. Allereerst berusten ze allemaal op de nieuwe pedagogische inzichten. Het belangrijkste daarvan is dat ieder kind talenten heeft die tot ontwikkeling moeten worden gebracht. Dit betekent een principieel nieuwe benadering van opvoeding en scholing. De vorming van het kind wordt nu in beginsel niet meer alleen gedicteerd door de eisen die godsdienst en samenleving stellen maar ook door het belang en de mogelijkheden van het kind zelf. Die mogelijkheden - ook daarover is men het eens - worden het beste ontwikkeld wanneer het onderwijs is gericht op het bijbrengen van begrip in plaats van het gebruikelijke instampen

van kennis. In dit kader komen overal de povere programma's en de primitieve didactiek van het gangbare onderwijs onder vuur te liggen. Ook het feit dat dit nauwelijks kansen biedt aan getalenteerde kinderen van lage komaf ontmoet nu kritiek. Tekenend voor de nieuwe manier van denken is dat er voor het eerst wordt gepleit voor en geëxperimenteerd met onderwijsinstellingen voor blinde en doofstomme kinderen.

Ook de institutionele vormgeving van deze idealen gaat, bij alle veelvormigheid van de niet te tellen voorstellen tot verbetering of zelfs radicaal nieuwe opzetten, in één richting, die van het curriculaire onderwijs. Dat betekent dat het onderwijs wordt gereguleerd wat betreft de te volgen vakken en wat betreft de niveaus van kennis. Daarmee werd de enorme ommezwaai gemaakt van het traditionele hoofdelijke naar het klassikale onderwijs, waarbij iedere klas een eigen vast programma heeft. Een consequentie van deze opzet was ook dat de relatie tussen de verschillende schooltypes geregeld zou moeten worden. De leerling kon niet meer op elk gewenst moment de overstap van bijvoorbeeld de Duitse naar de Latijnse school maken.

Dit alles was voorlopig theorie. Want wat zich tevens als internationaal patroon aftekent, is het trage tempo waarin de nieuwe opvattingen leidden tot daadwerkelijke veranderingen. Verbazingwekkend is dat niet. Het ging immers niet om de hervorming of de oprichting van één specifieke school en zelfs niet van een bepaald schooltype, maar idealiter om een nieuwe opbouw van het hele onderwijssysteem. Zo'n revolutie kon zich moeilijk voltrekken zonder sturing van de overheid, maar niet alleen in Nederland had de overheid zich tot dan toe slechts marginaal met het onderwijs bemoeid. In de katholieke gebieden was het schoolwezen grotendeels in handen van de katholieke kerk en die voelde niets voor overheidsbemoeienis. Bovendien waren de belangen van velen in het geding: uiteraard die van de leerlingen en hun ouders, maar ook die van een enorm aantal particuliere schoolhouders, van stadsbesturen die kien waren op hun autonomie, van de kerk die niet graag haar invloed prijs gaf. En dan was er natuurlijk als heet hangijzer de vraag: wie moest de nieuwe onderwijzers en onderwijzeressen (die op hun beurt ook weer geschoold moesten worden), de nieuwe schoolboeken en de nieuwe gebouwen betalen?

Wat Nederland onderscheidde van de omringende landen was dat het zwaartepunt van de discussies eigenlijk voortdurend heeft gelegen bij het elementaire onderwijs en dat op dit terrein ook daadwerkelijk al vrij snel resultaten zijn geboekt. In de meeste landen werd vooreerst de meeste energie gestoken in de hervorming van het voortgezet onderwijs. In de bekende buitenlandse beschouwingen over de opvoeding gaat het dan ook bijna zonder uitzondering en met grote vanzelfsprekendheid over de kinderen uit de gegoede milieus. Locke en Rousseau waren daar geen uitzondering op en ook het Dessause Philantropinum was bestemd voor een welgesteld publiek. Tot op zekere hoogte lijkt dit ook voor de hand te liggen; de discussies over de onderwijshervormingen, zo luidt de gebruikelijke verklaring, werden immers gevoerd door een bovenlaag die primair haar eigen belangen behartigde. In de Republiek echter was alle aandacht gericht op het elementaire onderwijs. De gedachte dat dáár vernieuwing het meest urgent was, sprak al uit de prijsvragen van de jaren '60-'80 en werd om zo te zeggen axioma toen rond 1790 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met een reeks projecten de onderwijsdiscussie begon te monopoliseren. Dat de discussie in Nederland van meet af aan ging over wat later de ‘volksschool’ zou gaan heten, moet worden verklaard uit het feit dat zij tot ontwikkeling kwam binnen het grote kader

van het debat over het nationale verval en het daarin vervatte nieuwe burgerbegrip. Opvoeding van het lagere volk werd daarmee een hoofdpunt van het programma voor het nationale herstel. Het ligt voor de hand dat de aandacht zich automatisch richtte op de school als bij uitstek de instantie waarvan het bereik zich ook tot de armen uitstrekte en bovendien op een leeftijd dat hun karakter nog niet definitief was gevormd. Ook is het niet verwonderlijk dat vervolgens de mogelijkheid werd geopperd om schoolbezoek aan de kinderen van de armen als verplichting op te leggen. Een van de inzendingen op de Zeeuwse prijsvraag stelt optimistisch dat,

> als alle ouders hunne kinders naar school stuurden, dat dan terstond de straten, en na verloop van 50 jaren, of nog wel eer, alle die galgen, die nu zo vol waren, byna ledig zyn zouden.[6]

Het elementaire onderwijs was daarmee voor het eerst een zaak van nationaal belang geworden.

De ingezonden verhandelingen op de Zeeuwse prijsvraag van 1778 zouden een opmaat blijken te zijn voor de onderwijshervormingen van 25 jaar later. De traditionele doelstelling van het onderwijs: de opvoeding in de godsdienstige plichten, bleef bij alle inzenders onaangetast, maar daarnaast formuleerden zij met nadruk een tweede doelstelling: opvoeding tot lid van de maatschappij. De school kon en moest dit tweede doel langs twee wegen dienen: door het bijbrengen van kennis en door zedelijke opvoeding. Kennisvermeerdering werd daarbij algemeen beschouwd als een essentiële bijdrage aan het herstel van de economie. Uit het feit dat de meeste werklozen ongeschoold waren, leidde men af dat meer scholing tot minder werkloosheid moest leiden. Wat betreft de zedelijke opvoeding: die moest ertoe leiden dat ook de lagere klassen zouden beseffen plichten te hebben jegens de maatschappij.

Met deze beklemtoning van de maatschappelijke betekenis van het onderwijs, juist ook van dat voor de mindere standen, kreeg een onderwijsideologie gestalte die verreikende praktische consequenties had. In de eerste plaats moesten degenen die het allemaal moesten verwezenlijken, de onderwijzers, zelf geschoold en op geschiktheid geselecteerd worden, daarover waren alle inzenders het eens. Verscheidene van hen pleitten voor de oprichting van een kweekschool. Andere problemen die meer of minder uitgebreid werden besproken waren de financiële offers die een algemeen systeem van armenscholen vergde en de moeite die het zou kosten om de armen ertoe over te halen hun kinderen, die nu vaak een grijpstuiver meeverdienden, naar school te sturen. In dit verband werden allerlei nieuwe gedachten geopperd: algemene belastingen ten behoeve van het onderwijs, verbetering van de bezoldiging van de onderwijzers, een adequate schoolinspectie, een minimumleerplicht voor de onvermogenden.

Naast deze organisatorische voorstellen werden er suggesties gedaan ter verbetering van de inhoud van het onderwijs. Zo was er veel kritiek op de praktijk om kinderen bij het godsdienst- en leesonderwijs onbegrepen stof in het hoofd te laten stampen. Het klakkeloos memoriseren zou moeten plaatsmaken voor begrijpend leren, wat niet alleen aanpassing van de leerstof nodig maakte, maar ook een wezenlijke verandering betekende van de rol van de onderwijzer. Verder bleek een uniforme spellingsregeling algemeen als een deside-

HERM. IO. KROM.
HAGA-BATAVUS.
V.D.M. in Ecclesia MEDIOBURGENSI
ibidemque in Illustri Athenaeo
THEOLOGIAE EXEGETICAE et HISTORIAE
ECCLESIASTICAE PROFESSOR.
Dit 's Krom wiens edle ziel prÿkt met een schoon verstand.
Een vriend van God en Mensch, de Kerk en 't Vaderland.
K.B.

Hermannus Johannes Krom, door M. de Sallieth.

ratum te worden ervaren. Veel ingrijpender waren enkele voorstellen ten aanzien van de didactiek, met name die van de beide winnaars van de Zeeuwse prijsvraag, predikant H.J. Krom en kostschoolhouder Kornelis van der Palm. Beiden verwierpen het gebruikelijke hoofdelijk onderwijs. In de plaats daarvoor gaven zij een ontwerp voor een methodische indeling van de leerstof, corresponderend met een klassikaal curriculum in drie klassen. (De klassen zijn in hun optiek overigens wel, zij het geordend, verenigd in één lokaal en de meester geeft elke klas afwisselend les terwijl de beide andere voor zichzelf werken.)

De prijsvraag van het Zeeuwsch Genootschap maakte duidelijk dat verbetering van het elementaire onderwijs nauwelijks te realiseren was in kleine stapjes op lokaal niveau. Inzender Krom trok de consequentie: hij oppert de op dat moment zeer radicale gedachte dat het belang van het onderwijs rechtvaardigde dat de zorg ervoor zou komen te liggen bij ''s Lands Vaderen'. Krom doelde daarmee niet op de nationale regering. Die bestond in Nederland niet. Het ging hem er om dat in elk van de gewesten de krachten zouden worden gebundeld om de verbeteringen te realiseren.

Dankzij het Nut radicaliseerde de discussie en werden hervormingen op nationale schaal overwogen. Het Nut had van zichzelf een expliciete visie op de verhouding nationaal/lokaal. Van meet af aan was het genootschap op beide niveaus actief. De nationale maatschappij met haar zetel in Amsterdam was verantwoordelijk voor het ontwikkelen van nieuwe initiatieven, de departementen dienden deze plannen op lokaal niveau te verwezenlijken. In het Nut liepen het traditionele regionale gemeenschapsgevoel en het nieuwe nationele eenheidsbesef naadloos in elkaar over. Een nationale organisatie van het onder-

wijs was daarmee voor de leden van het Nut een minder werelvreemde gedachte dan dat voor vele andere Nederlanders zal zijn geweest. De voorzet tot het te ontwikkelen beleid werd gegeven in een uitvoerig rapport: *Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs*.

De *Algemeene denkbeelden* vormden de climax van drie decennia onderwijsdiscussie en legden de grondslag voor het denken over de relatie tussen staat, burger en onderwijs voor de komende anderhalve eeuw. Het rapport maakt een helder analytisch onderscheid tussen kennis en vaardigheden 'welken van alle Burgers, zonder onderscheid, kunnen gevorderd worden' en die 'welken slechts een gedeelte der Burgers, ingevolge der onderscheidene betrekkingen, waarin zij tot de Maatschappij kunnen staan, moet bezitten'. In de ogen van de opstellers van het rapport mocht er geen enkel misverstand over bestaan dat de

> Maatschappij, het eerste gedeelte aan allen verschuldigd is. De Jeugd, zonder onderscheid van *stand of sexe* moet van hetzelve gebruik kunnen maaken. Allen moeten ten *kosten der Maatschappij* die kundigheden kunnen verkrijgen, welke zij van hen zal vorderen. Dit gedeelte van het onderwijs moet derhalven staan onder het onmiddellijk toeverzicht, bestuur, en bezorging van hen, aan wien de Maatschappij de waarneeming en behartiging der algemeene belangen heeft opgedragen.[7]

Over de doelen van dat nationaal basisonderwijs, die nog steeds weinig aan actualiteit hebben ingeboet, bestond volstrekte consensus:

> Zal een Lid eener welgeregelde Maatschappij aan de verpligtingen, die hij als Mensch en als Burger te vervullen heeft, voldoen: zo is het volstrekt nodig, dat hij, *ten eersten*, de Taal van zijn Land verstaa; *ten tweeden*, dat hij door middel van het schrift zijne gedachten aan anderen weete mede te deelen. *Ten derden*, dat hij tot zoo verre in de Rekenkunde ervaaren zij, als noodig is, om zijne eigene zaaken te kunnen regelen. *Ten vierden*, dat hij de pligten kenne, welke hij aan het Opperwezen, zich zelven en zijnen medemensch verschuldigd is. *Ten vijfden*, dat hij onderricht zij van de grondwetten, volgends welke de Maatschappij, waar in hij zijn verblijf houdt, bestuurd wordt, om zich als een goed Burger naar dezelve te kunnen gedraagen.

Daarmee waren niet alleen criteria voor het (staats)burgerschap geformuleerd, maar was ook de opvoeding tot staatsburgerschap verheven tot staatsaangelegenheid waarvan iedereen kosteloos gebruik kon maken.

Voortgezet onderwijs daarentegen was geen staatszaak. Omdat iedere abituriënt hiervan alleen zelf de vruchten zou kunnen plukken, gold het profijtbeginsel: '[de maatschappij] kan derhalven dit onderwijs voor enkelen niet geeven, ten kosten van het Algemeen'. Wel heeft de staat de plicht dit type onderwijs te bevorderen en toe te zien op de kwaliteit ervan. Met zijn onderwijspropaganda schiep het Nut allereerst een klimaat waarin het voor het in 1795 aantredende revolutionaire staatsbewind volstrekt vanzelfsprekend was de verbetering van het onderwijs als een nationale taak te beschouwen. Wanneer we het *Ontwerp van staatsregeling voor het Bataafsche volk* van 1796, het eerste Nederlandse constitutievoorstel, erop nalezen, blijkt bovendien de Nationale Vergadering zich ook de inhoud van de Nutsvoorstellen volledig eigen te hebben gemaakt:

> Het volk van Nederland wil, dat het onderwijs in alle Zedelijke en Burgerlijke deugden, kunsten, wetenschappen en allerlei noodwendige en nuttige kundigheden, voor ieder verkrijgbaar en gemakkelijk gemaakt worde.[8]

Het voortgezet onderwijs

Bij het Nut was, zoals gezegd, alle aandacht op het nationaal onderwijs gericht omdat daar nu eenmaal de grondslagen voor verantwoord burgerschap werden gelegd. In het voortgezet onderwijs was inmiddels een aantal ontwikkelingen en experimenten in gang gezet die het denken over onderwijs ook daar steeds meer in de richting van een getrapt systeem stuurden waarbij het eene schooltype zou voorbereiden op het volgende. De onderste trap, die van het lager onderwijs, zou dan voor iedereen bestemd zijn. De niet-elementaire Franse school, die hier nu buiten viel, zou dan samen met de Latijnse school de kern van het voortgezet onderwijs moeten vormen. Samen met allerlei vormen van beroepsonderwijs zou de universiteit de derde verdieping van het onderwijsgebouw moeten gaan uitmaken.

Erg uitgekristalliseerd waren de denkbeelden hieromtrent vóór 1795 nog niet, maar het schoolsysteem ontwikkelde zich in de praktijk al in deze richting. We hebben immers al gezien dat nogal wat van oorsprong Franse scholen uitgroeiden tot volwaardige particuliere kostscholen voor voortgezet onderwijs met een breed vakkenpakket. Zelfs de klassieke talen konden er op verzoek van de ouders en tegen betaling worden onderwezen. Bij de Latijnse scholen voltrokken zich vergelijkbare veranderingen, die evenzo minder het resultaat waren van hooggestemde pedagogische idealen dan van een praktische noodzaak en de maatschappelijke vraag. De meeste rectoren van Latijnse scholen bevonden zich na 1750 namelijk in een penibele situatie. De leerlingenaantallen liepen drastisch terug, de stedelijke overheden waren in die omstandigheden maar zelden bereid de salarissen en traktementen te verhogen, terwijl de kosten van levensonderhoud sterk stegen. Om deze problemen het hoofd te bieden namen nogal wat rectoren hun toevlucht tot hetzelfde recept als de Franse kostschoolhouders. Ze bouwden hun etablissementen om tot gemengde kost- en dagscholen waar naast het klassieke vakkenpakket ook het moderne curriculum werd onderwezen.

Het is niet onaannemelijk dat deze transformatie van een aantal traditionele Franse en Latijnse scholen - de klassieke varianten werden ook nog steeds aangeboden - een belangrijk deel van de kritiek op deze scholen heeft ondervangen. Steun voor deze interpretatie wordt ruimschoots geleverd door de spectatoriale pers. Daar zijn de gewone Franse en Latijnse scholen het doelwit van felle kritiek. Op de Franse school leert men slecht Frans en te weinig moderne vakken en op de Latijnse school besteedt men weer te veel tijd aan de klassieke talen en kwamen de moderne vreemde talen, aardrijkskunde en geschiedenis helemaal niet aan bod. De gemoderniseerde Franse en Latijnse kost- en dagscholen werden echter herhaaldelijk aangeprezen, al waren ook deze nieuwe inrichtingen niet boven alle blaam verheven. Het onvoorspelbare karakter van het particuliere onderwijs bleef irritatie wekken. Niet alleen was het niveau niet gewaarborgd, ook de kwaliteit wisselde te sterk. Aan de andere kant hadden ouders ruime keuzemogelijkheden. De meeste scholen waren erg klein en hun aantal groot. In de advertentieafdeling van veel kranten presenteerden zich steeds weer nieuwe kostschoolmeesters die een graantje van deze markt wilden meepikken.

Het voortgezet onderwijs mocht dan rommelig en vaak onbetrouwbaar zijn, het aantal scholen was bijzonder hoog, zelfs gegeven de bevolkingsdichtheid, de verstedelijking en de relatief hoge graad van geletterdheid, en in ieder geval veel hoger dan in de omringende landen. Dat betekende dat de mogelijkheden om niet ver van huis een goede school te kiezen, of om lacunes in het schoolaanbod met particuliere lessen aan te vullen, navenant groter waren. Daarmee was de behoefte aan ingrijpende hervormingen op dit niveau waarschijnlijk minder groot dan op dat van het basisonderwijs. Men kon immers middels het ingeburgerde systeem van scholair winkelen precies het soort opleiding samenstellen dat men zelf nuttig en noodzakelijk vond.

Het is niet onmogelijk dat in deze omstandigheid ook de verklaring voor het geringe animo voor een debat over het universitair en hoger onderwijs gezocht moet worden. Spectatoriale kritiek op de universiteiten was er wel, maar die betrof meer het gedrag van de studenten. Het curriculum kwam zelden onder vuur. In 1782 lanceerde het Zeeuwsch Genootschap, als vervolg op de succesvolle prijsvraagdiscussie over het lager onderwijs, een prijsvraag over het universitair onderwijs. Inzendingen bleven, ondanks diverse herhalingen, uit en een publiek debat kwam niet op gang. Ongetwijfeld heeft de al eerder besproken complexiteit van de kwestie maar weinigen tot discussiebijdragen kunnen inspireren, maar misschien gold ook dat er, voor wie de weg wist en over voldoende middelen beschikte, altijd een voortreffelijk onderwijspakket samen te stellen was dat aan de hoogste eisen voldeed.

Wanneer er over het voortgezet onderwijs werd gedebatteerd, in de spectatoriale pers of daarbuiten, was niet alleen het vakkenpakket of de kwaliteit ervan een heet hangijzer, maar ook de vraag of kinderen thuis onder leiding van een gouverneur of op een publieke school moesten worden opgevoed. Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen schreef hierover in 1790 een prijsvraag uit onder de titel: ‘Welke wijze van opvoeding is de meest verkiezelijke? Een publicque of eene huizelijke?’ die, zoals in het vorige hoofdstuk bleek, ook voor de discussie over de rol van de moeder bij de opvoeding van belang is geweest. Unaniem achtten de eerste en de tweede prijswinnaar een publieke, dus schoolse opvoeding te verkiezen boven huisonderwijs door gouverneurs of gouvernantes. In de sociabele filosofie die de Nederlandse culturele elite langzamerhand natiebreed als de grondslag van de burgerlijke maatschappij had aangemerkt, was ook weinig anders te verwachten geweest en beide winnaars waren dan ook snel met de vraag klaar.

Opmerkelijk is dat ze het leeuwendeel van hun verhandelingen besteden aan de hervorming van het voortgezet onderwijs, daarmee de eerste serieuze plannen voor een grootscheepse reorganisatie presenterend. Beide auteurs preluderen op de Nutsvisie dat de overheid door middel van een strikter toezicht verantwoordelijk hoorde te zijn voor de kwaliteit. De verhandeling van de winnaar van de tweede prijs, G.C.C. Vatebender, rector van de Latijnse school te Gouda, is de interessantste. Vatebender is de eerste die een consequent pleidooi houdt voor een trapsgewijze ordening. De verschillende schooltypes volgen elkaar logisch op en zijn aan leeftijden gebonden. Een ‘Hollandsche school’ van zes tot tien jaar, vervolgens voor de jongens twee en voor de meisjes één jaar ‘Fransche school’, en daarna gaan de jongens of terug naar huis om een vak te leren of naar een vierjarige Latijnse school. Voor de meisjes zou nog over een afsluitend school-

type moeten worden nagedacht. Bovendien wil Vatebender de genoemde schooltypes opnieuw, en natuurlijk uniform, inrichten. Zo stelt de rector een Latijnse school voor waarin de klassieke traditie zich paart aan moderne kennis en aan muzische, sociale en sportieve vaardigheden: naast Latijn en Grieks staan op het programma aardrijkskunde, geschiedenis, wiskunde, Frans, Duits, Engels, muziek, tekenen, dansen, schermen en paardrijden.

Minstens zo opmerkelijk is dat Vatebender er over de toegankelijkheid van ook het voortgezet onderwijs radicale ideeën op na houdt. Een stelsel van gesubsidieerde kostscholen moet het mogelijk maken dat dit onderwijs betaalbaar is voor iedereen. Omdat - zoals al eerder gezegd - de jeugd nu eenmaal eigendom is van de natie en de opvoeding niet mag worden toevertrouwd aan de particuliere pedagogische capaciteiten van ouders of andere amateurs, mag overheidszorg zich niet beperken tot de inrichting van eliteschooltjes,

> maar ook over allen, zonder onderscheid van Personen, gaan moet, en wel daarom te meer, op dat men in staat zij te zien, welke Jonge Lieden, de meeste hoop geeven, dat zij eens bruikbaare Burgers voor den Staat zouden kunnen worden.[9]

Vatebenders plannen waren pedagogisch en maatschappelijk uitzonderlijk radicaal, maar toch niet te radicaal om hem de tweede prijs te onthouden. Zijn idee dat het voortgezet onderwijs op nationale schaal moest worden georganiseerd, gemoderniseerd en ingepast in een samenhangend systeem met het basisonderwijs was voldoende aantrekkelijk voor de Nationale Vergadering om hem een plaats te geven in de Commissie die zich met de reorganisatie van het Nederlandse onderwijs moest gaan bezighouden. Van de Nationale Vergadering zou het afhangen of er van de plannen voor de herziening van het onderwijsstelsel iets terecht zou komen.

Eindnoten:

1 *Borger*, 1778, nr. 3.
2 Zur-Mühlen, ‘Over de verpligting van den mensch’, 148.
3 Frijhoff, ‘Van onderwijs naar opvoedend onderwijs’, 12.
4 Thiersch, *Über den gegenwärtigen Zustand des öffentlichen Unterrichts*, 46.
5 *Nederlandsche spectator*, II, 229.
6 De Booy, *Weldaet*, 119.
7 *Algemeene Denkbeelden*, 3 (cursiveringen van ons).
8 Titel VIII art. 8, aangehaald bij Los, ‘Huiselijke versus publieke opvoeding’, 119.
9 *Verhandelingen Provinciaal Utrechtsch Genootschap*, IX, 61.

16 Het geluk van de samenleving: armenzorg en gezondheidszorg

> Wie zich behoeftig vind en lust heeft om door te werken,
> Het kwynend Huisgezin met eerlyk Brood te sterken,
> Die kome zonder schroom tot my in zynen nood:
> Ik geef verschiet van werk, zoo wel aan klein als groot,
> En onderwys de Jeugd in Godsdienst en in Zeden;
> Zoo wordt en Stad en Staat voorzien van nutte Leeden.

Met dit vers, uitgebeiteld in een boven de toegangspoort geplaatste steen van het Fabriekshuis in Hoorn, maakte de doopsgezinde predikant Cornelis Ris voorbijgangers duidelijk dat de behandeling van de behoeftige medemens in zijn vaderstad een nieuw tijdperk was ingegaan. Ris behoorde tot de conservatieve vleugel van de dopersen, maar zijn persoonlijke standpunten vormden een wonderlijke mengeling van verlichte en puristische elementen. Hij had een grote afkeer van verdraagzaamheid die op onverschilligheid was gegrond en in zijn gemeente mochten alleen die gemeenteleden aan het avondmaal aanzitten ‘die waarlijk in Jezus Christus gelooven, en opregtelijk begeeren, zoo wel voor als door den Heer te leven’.[1] Aan de andere kant leverde hij een enthousiast pleidooi voor de vereniging van alle doopsgezinde groepen in de Republiek en was hij actief in de kring van intellectueel geïnteresseerden in Hoorn. Hiertoe behoorden Engelbert Engelberts, wiens werk al herhaaldelijk aan de orde is geweest, de familie Houttuyn, die enkele invloedrijke spectatoriale geschriften als de *Philantrope* en de *Denker* financierde, de uitgever Tjallingius, die de spectator de *Grijsaard* uitgaf evenals een groot deel van het werk van Wolff en Deken, en tenslotte genoemde dames zelf, toen die woonachtig waren in De Rijp.

Nadat Ris zich er al herhaaldelijk verontwaardigd over had uitgelaten dat ‘in een land van zulken Overvloed zoo veele Menschen arm werden’, nam hij een van de opmerkelijkste initiatieven in de Republiek om armoede uit te bannen en werklozen voor te bereiden op een volwaardige rol in de burgerlijke samenleving.[2] In 1777 stichtte hij namelijk de Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel. Ris' onderneming was een naamloze vennootschap op aandelen met een kapitaal dat al spoedig boven de 100.000 gulden uitkwam, bijeengebracht door een paar grote beleggers - waaronder de stadhouderlijke familie - en vooral vele kleine. Doel van de Maatschappij was het ontplooien van een veelheid aan economische activiteiten - walvisvaart, houtrederij, textielfabricage en de productie van geschilderd behang. (Dit laatste geniet nog steeds faam op grond van zijn hoge artistieke kwaliteit.) Het ging Ris niet in de eerste plaats om het maken van winst. Zijn eerste oogmerk was het tewerkstellen van zo veel mogelijk armen. En armen had Hoorn in

overvloed. Het Noorderkwartier was de regio waar de economische teruggang het grootst was. De Vaderlandsche Maatschappij verschafte de armen en werklozen van Hoorn een broodwinning en, voorzover noodzakelijk, een vakopleiding. Maar bovendien - en dat was Ris' tweede oogmerk - kregen alle tewerkgestelden algemeen vormend onderwijs. Dat behelsde niet alleen onderricht in rekenen, lezen en schrijven, maar vooral in ‘al het gene behoort tot de Burgerlijke Welleevendheid en de goede Zeden om dezelven op eene Redelijke Wijze te beschaaven’.[3] De Maatschappij had daartoe een bekwame voormalige Franse kostschoolhouder in dienst genomen.

De Vaderlandsche Maatschappij was een geslaagde vorm van idealisme met een pragmatische inslag. De onderneming bestond nog in 1804 en verschafte toen ruim 240 man werk. Ze gaf vorm aan een maatschappijvisie die in de Republiek na 1770 steeds vaker werd vertolkt: wanneer ook de armen ooit volwaardig deel moeten kunnen uitmaken van een samenleving waarin het morele burgerschap tot norm is verheven, dan verdienen ze een behoorlijke opleiding en hebben ze recht op werk. De Vaderlandsche Maatschappij was niet zomaar een nieuwe variant op het traditionele thema van de christelijke liefdadigheid die al sinds mensenheugenis de grondslag van de armenzorg was geweest. Evenmin was zij de nieuwe gedaante van de al even klassieke beheersingsstrategie waarmee elites beoogden de armen in toom te houden. Eraan ten grondslag lag een moderne filosofie over het wederzijds belang. De Republiek had, zo wilde de gangbare analyse van het achteruitgangsprobleem het nu eenmaal, behoefte aan goed opgeleid en arbeidzaam werkvolk; het was daarom in het belang van de samenleving om de armen dusdanig op te leiden dat ze die economische functie konden vervullen. Bij opleiding en werkverschaffing had dus iedereen voordeel.

Onderwijs en banenplannen hoefden echter niet alleen met behulp van rationele overwegingen te worden gemotiveerd. De in de spectatoriale geschriften geformuleerde gedragsleer had gevoelens als medelijden en mensenliefde tot sleutelbegrippen van de menselijke psychologie verheven. Medelijden was daarom net zo gewichtig voor sociale cohesie als een rationeel afwegingsproces. Emoties schoten de rede zelfs vaak te hulp. De rede, zo had Van Effen al betoogd, is soms ‘te traag, en heeft te veel overleg van nooden om met genoegzaame kragt en spoed tot wederzydsche onderstand toe te kunnen schieten’. De ‘mededogentheid’ zo hielden zijn navolgers niet op te betogen, is daarom geen zwakheid die bestreden moet worden maar een productieve emotie die de mens ertoe brengt zich serieus in te zetten voor zijn hulpbehoevende medemens en daarmee voor het algemeen belang.[4] Toen Betje Wolff en Aagje Deken in 1779 een propagandagedicht vervaardigden voor Ris' Maatschappij, gaf ze de ‘Menschlievendheid’ dan ook de hoofdrol. Op de ‘Schouwburg der Natuur’ in Hoorn zorgde mededogen ervoor dat ‘Behoeftigheid tot Beter Staat werd gebracht’.[5] Rede en gevoel wezen beide dus in eenzelfde richting. In het gedicht ‘Nederlands verpligting, tot liefde voor 't Vaderland’ plaatsten de schrijfsters beide motieven nog eens in het ruimere perspectief van nieuwerwetse vaderlandsliefde en moderne burgerzin:

> Voelt gij geen de minste liefde
> voor ons dierbaar Vaderland?
> Biedt gy het, in zijn' vernedring,

dan geen ogenblik de hand?
Neen! dit mag ik niet gelooven!
neen, gy zyt dus niet ontaard!
Nog zyt gy den besten eernaam,
dien van Braave Burgers waard.
Wel dan! moedigt Weetenschappen,
moedigt fraaye Kunsten aan.
(...)
Maar, indien gy, overtuigend,
't nut der Maatschappyen ziet,
Die 'er, binnen weinig jaaren,
in ons land zijn opgericht,
Poogt haar toch in stand te houden;
ziet niet slegts, maar doet uw plicht.[6]

Problemen in de armenzorg

Ris' onderneming en de rechtvaardiging ervan waren een groot publiek succes. Dat geeft aan dat het bestaande stelsel van armenzorg niet meer voldeed. Op het eerste gezicht is dat merkwaardig. De sociale zorg in de Republiek had zich, zoals in hoofdstuk 3 is vastgesteld, immers al heel vroeg ontwikkeld tot een permanent systeem dat als vangnet diende bij fricties op de arbeidsmarkt. In de zomer werden relatief weinig mensen gealimenteerd, maar in de winter, wanneer arbeid een stuk schaarser was, nam het legioen bedeelden fors toe. Zeker vergeleken met de omliggende staten kon de Republiek bogen op een lange traditie van hoogwaardige openbare armenzorg. De meeste bezoekers van de Republiek maken van dat effectieve sociale stelsel dan ook enthousiast melding.

Dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw toch problemen ontstonden, had ongetwijfeld te maken met de groei van de aantallen. Vooral de arbeidsintensieve sectoren hadden klappen opgelopen, wat zorgde voor een toenemende werkloosheid en een groeiend leger paupers dat al tijden niet meer aan de slag was geweest. Daarnaast was er het probleem van de immigratie. De Republiek was altijd een welvaartseiland geweest. Ook toen in de achttiende eeuw de welvaart zijn glans had verloren, bleef zij een paradijs voor immigranten uit met name het straatarme Duitse achterland. Veel van deze vreemdelingen voegden zich, zeker in het winterseizoen, bij het toch al sterk groeiende aantal werklozen dat de eindjes niet meer aan elkaar kon knopen. Vreemdelingen werden daarom steeds meer als een last beschouwd, ook al omdat men ze niet meer zo snel kwijt kon. Van oudsher was namelijk de armenzorg een strikt lokale aangelegenheid. Armen waren aan de plaats van inwoning gebonden en mochten niet zomaar verhuizen, bijvoorbeeld om op zoek te gaan naar een stad waar de bedeling meer opleverde. De steeds ernstiger fricties op de arbeidsmarkt speelden zich echter af in een samenleving waarin het een relatief grote elite nog wel degelijk voor de wind ging. Ris' klacht over de publieke armoe in een wereld van private rijkdom moet in die context worden gezien.

Toch vormen de economische ontwikkelingen maar een deel van het verhaal. Van belang was ook dat vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw zich in het stelsel van armen-

zorg een ingrijpende wijziging had voltrokken. In hoofdstuk 12, bij de bespreking van de privatisering van de godsdienst, is die al even aan de orde geweest. Het scala aan voorzieningen - variërend van bedeling tot opvang in gestichten van allerlei aard - veranderde niet fundamenteel. Evenmin werd er aan de verschillende provinciale stelsels getornd die armen en werklozen aan hun woonplaats bonden. Wat veranderde was de verantwoordelijkheid voor de armenzorg. Op last van de stedelijke overheden werd deze waar mogelijk overgedragen aan de kerkelijke gemeenten. Niet alleen de gereformeerde kerk kreeg een exclusieve verantwoordelijkheid voor haar eigen armen. Ondanks felle protesten werden ook katholieken, joden, luthersen en doopsgezinden gedwongen voor hun eigen behoeftige gemeenteleden te zorgen. Zodra de diaconie van een tot dan toe slechts getolereerde denominatie goed functioneerde, trok de stadsarmenvoogdij haar handen van de betreffende bedeelden af. Daarmee verloor de gereformeerde diaconie, zeker op termijn, haar bijzondere positie. Tegen het einde van de eeuw waren zelfs de katholieke diaconieën in alle opzichten aan die van de heersende kerk gelijkgesteld en waren ook zij een publiek instituut van sociale zorg geworden.

De gevolgen van deze politiek waren immens. Allereerst verbrokkelde het armenbestand in verschillende categorieën. Dat proces werd versterkt doordat de groepen in de samenleving die iets opzij konden leggen, steeds vaker zelf voorzieningen troffen om familie of de eigen groep voor de bedelstaf te behoeden. Die voorzieningen konden variëren van onderlinge verzekeringssystemen tot particuliere fondsjes en in sommige plaatsen werden zelfs de burgerweeshuizen voor de meer kapitaalkrachtige burgers gereserveerd, althans wanneer ze bereid waren hiervoor te betalen.

Een tweede, nauw daarmee samenhangend gevolg was de hiërarchisering van de verschillende soorten armen. De financiële draagkracht verschilde nogal per religie en dat resulteerde in een forse ongelijkheid in de bedeling. Doopsgezinde gemeenten bijvoorbeeld waren door de bank genomen aanzienlijk rijker dan katholieke staties. Ze konden hun armen dan ook veel ruimhartiger ondersteuning bieden. Joodse en lutherse diaconieën hadden het daarentegen vaak erg moeilijk. Ze kregen veel immigranten te verwerken en waren bovendien maar zelden kapitaalkrachtig. Hun uitkeringen waren dan ook noodgedwongen laag. Het beroerdst eraan toe was doorgaans de omvangrijke groep van algemene armen die tot geen enkel kerkgenootschap behoorden. Zij kwamen als enigen nog voor rekening van de stadsarmenvoogdij en werden vaak met de schamelste voorzieningen afgescheept. De gemiddelde uitgaven van de Rotterdamse armenzorginstellingen in 1798 illustreren de verschillen treffend. De rooms-katholieken en de lutheranen stonden onderaan met 30 gulden per bedeelde per jaar. Dat was zo ongeveer het geaccepteerde minimum. De stadsarmen en de gereformeerde armen kregen in Rotterdam wat meer: 40 gulden. Bedeelde lidmaten van de exclusieve Schotse en Waalse kerken konden daarentegen rekenen op 100 gulden per jaar. Voor de oud-katholieke bedeelden was behoeftig-zijn haast geen straf meer. Ze kregen 150 gulden per jaar.

Een derde gevolg was dat de verschillende instanties die met de verantwoordelijkheid voor de armen waren belast een ingenieus bureaucratisch afschuifsysteem ontwikkelden. Elk armeninstituut probeerde het aantal ten zijner laste komende armen zoveel mogelijk te beperken. Naarmate de eeuw voortschreed nam dit doorschuiven van behoeftigen steeds groteskere vormen aan en werden er ook steeds vaker processen over gevoerd. Zo klaagde

de doopsgezinde diaconie van Leeuwarden de stedelijke magistraat aan omdat deze een doopsgezinde vrouw weigerde te alimenteren. Bij de doopsgezinde diaconie had ze bot gevangen omdat ze de kerkelijke samenkomsten al geruime tijd niet meer bezocht en daarom niet meer tot de eigen armen werd gerekend.

De ongelijkheid in bedeling werd nog geaccentueerd door een wijziging in de definitie van armoede. Gedurende de zestiende en een groot deel van de zeventiende eeuw was het uitgangspunt van de bedeling steeds geweest dat deze zonder aanzien des persoons moest plaatsvinden en nooit verder mocht gaan dan de werkelijke behoefte. Al waren er ook toen verschillen, gelijkheid was de inzet van zowel overheids- als kerkelijk beleid. In de loop van de achttiende eeuw werd standsbesef echter de grondslag voor de bijstandsverstrekking. Uiteraard gold dit uitsluitend de particuliere en de kerkelijke armenzorg. Terwijl de stadsarmenvoogdij voor iedereen het absolute minimum bleef aanhouden, verdisconteerden de overige armeninstellingen in hun uitkering de stand waaruit de aanvrager afkomstig was. Aan de vooravond van de Bataafse Revolutie schiep dus zelfs armoede geen gelijkheid meer. Armen werden gedwongen merktekens op hun kleding te dragen die duidelijk lieten zien tot welke categorie ze behoorden. In de weeshuizen was het onderscheid het schrijnendst. Kinderen die op grond van hun religie uit de burgerweeshuizen werden geweerd, konden alleen nog maar terecht in de overvolle stadsambachtenweeshuizen waar het regime hard en het voedsel schraal was.

De verschillen in niveau van de verleende bijstand werpen een verhelderend licht op de beschuldigingen van contraproductiviteit die tijdgenoten vanaf 1750 ten aanzien van met name de kerkelijke armenzorg begonnen te uiten. Volgens deze critici zouden de diaconieën veel te makkelijk te hoge bijstandsuitkeringen verschaffen. Zij meenden dat de armen daardoor elke prikkel ontviel om weer aan het werk te gaan. Het gevolg was dat er arbeidskrachten moesten worden geïmporteerd terwijl een goed deel van de eigen bevolking werkloos thuiszat. De Bossche arts Abraham Walkart bijvoorbeeld schreef in een rapport over de medische situatie in Den Bosch, gepubliceerd in de *Verhandelingen* van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-sociëteit, dat men in de stad vele ‘slempers’ aantrof die door eigen toedoen aan de bedelstaf waren geraakt, ‘welk ambagt, hen zeer makkelijk vallende, binnen deeze Stad vrij talrijk is’.[7] Het spectatoriale tijdschrift de *Borger* publiceerde in een vertoog over het armoedeprobleem zelfs een versje dat bedeelden zouden hebben gezongen:

> Wij blijven zonder zorg,
> Wij leeven op den Borg.
> En koomen er dan nog kinderen bij,
> Die brengen wij tot last der Burgerij.[8]

Aan dit soort beschuldigingen is maar zelden geloof gehecht. De meeste historici hebben ze afgedaan als gemakzuchtige zelfrechtvaardiging van een gezeten burgerij die haar ogen wenste te sluiten voor de omvang van armoede en pauperisme. Inderdaad lijdt het weinig twijfel dat eigenbelang en sociale bijziendheid in veel gevallen een rol hebben gespeeld. Daarmee is echter niet gezegd dat twijfels aan de werkbereidheid van sommige armen iedere grond misten. Tot ver in de jaren zestig van de achttiende eeuw was het zo geweest dat

een gezin met vier kinderen zelden meer dan eenderde van het weekloon voor een ongeschoolde ontving. Na 1770 evenwel, zo heeft onderzoek uitgewezen, steeg de waarde van de uitkeringen, die doorgaans in natura werden verstrekt, terwijl de koopkracht van de lonen terugliep. Het gat tussen bedeling en werk werd dus steeds kleiner. Bovendien vonden er geen controles op werkwilligheid plaats.

Behalve de economische malaise en de tekortkomingen van het gereorganiseerde bedelingsstelsel was er nog een derde reden waarom de armenzorg onder vuur kwam te liggen. Het nieuwe burgerideaal waarover zo druk werd gediscussieerd verheild zich slecht met de premissen van liefdadigheid en beheersing waarop de reguliere armenzorg was gebaseerd. Wanneer een volwaardig burger, ongeacht zijn plaats in de samenleving, zelfredzaam moest zijn, zijn huiselijke en publieke plichten goed met elkaar moest kunnen combineren, zijn leven verstandig behoorde te kunnen indelen en tot bedachtzame en vooral redelijke oordelen in staat moest zijn, dan paste geen bedeling zonder uitzicht op verbetering. Het doel van welke vorm van sociale zorg dan ook moest allereerst de verheffing van de bedeelde zijn. Armenzorg diende daarom, behalve leniging van de eerste nood, altijd de componenten onderwijs en werkverschaffing te bevatten. Alleen onder dergelijke randvoorwaarden zou het volk, dat nu nog vaak een gedrag tentoonspreidde waarop veel was aan te merken, op termijn in staat zijn de plichten van mens en burger waar te nemen.

Wat ook steeds meer kritiek uitlokte was de nauwe band tussen kerkgenootschap en armenzorg en de fundamentele ongelijkheid die daar het gevolg van was. De critici konden daarbij teruggrijpen op de argumenten en opvattingen van zestiende-eeuwse theoretici als Juan Luis Vives en Dirk Coornhert. Centrale elementen in de humanistische armenzorgfilosofie waren aan de ene kant de draconische maatregelen tegen bedelarij en migratie van armen geweest. Armen en bedelaars dienden aan het werk gehouden te worden en wel door de inrichting van tucht- en werkhuizen. Aan de andere kant hadden de humanisten de samenvoeging van alle armeninstanties tot één stedelijk gecontroleerde armenzorgorganisatie bepleit en bedeling naar behoeftigheid als gulden regel geformuleerd. Bij de meeste stadsbesturen waren deze ideeën in goede aarde gevallen maar in de praktijk werden ze slechts op beperkte schaal uitgevoerd. Het Amsterdamse Rasphuis mocht dan internationaal een grote faam hebben verworven, het was een strafinrichting en geen werkhuis.

De uitgangspunten van de achttiende-eeuwse theoretici waren veel sterker filosofisch verankerd en hun doelstellingen reikten aanzienlijk verder; de verschillen met hun voorgangers zijn dan ook groter dan de overeenkomsten. Hervormers als Cornelis Ris baseerden hun verzet tegen de verschillen in bedeling allereerst op het leerstuk van de natuurlijke gelijkheid van de mens. Van de klassieke werkhuizen, waar alleen de arbeid van de arme telde, moesten ze niets hebben. Werkhuizen hadden pas zin als de tewerkgestelden er een vak leerden én werden voorbereid op het burgerbestaan.

De hervormingsgezinden vonden een onverwachte bondgenoot in de stedelijke besturen. Ook al hadden de magistraten de gehele eeuw geprobeerd de armenzorg op andere instanties af te wentelen, in de laatste decennia konden ze de problemen niet meer ontlopen. Na 1770 raakte het evenwicht tussen vraag en aanbod van zorg definitief verstoord en vanaf de jaren tachtig ging het snel verder bergafwaarts. De Vierde Engelse Oorlog en de internationale conflicten die de Franse Revolutie teweegbracht, joegen niet alleen het aantal bedeelden omhoog maar tastten ook de vermogens en inkomens aan van hen die tot dan toe weinig last

van de economische problemen hadden ondervonden. Steeds meer regenten van armenzorginstellingen begonnen de bodem van de kas te zien. Omdat het uitgangspunt bleef dat in een samenleving als de Republiek 'niemand mocht vergaan', moesten ze op zoek naar nieuwe middelen om het aanzwellende leger bedeelden te kunnen blijven verzorgen. Werkverschaffing leek een ideaal middel om de uitgeputte armenkassen te ontlasten.

Nieuwe initiatieven

In veel plaatsen gingen stadsbesturen en particulieren met de verse ideeën aan de slag. Meestal begon men met de aanscherping van de oudere plakkaten tegen de bedelarij. Als flankerend beleid kwamen werkhuizen echter volop in de belangstelling te staan. In meer dan veertig steden werden nieuwe armenfabrieken gesticht waar allerlei soorten behoeftigen, mannen, vrouwen en kinderen, aan het werk werden gezet om een veelheid van werkzaamheden te verrichten, variërend van het verwerken van vlas tot het produceren van textiel. Het ging niet alleen om ongeschoolde arbeid. Het befaamde Loosdrechtse porselein was evenzeer afkomstig uit een armenwerkhuis, in 1774 opgericht door de gereformeerde predikant Johannes de Mol.

De werkverschaffingsprojecten gingen gepaard met een ongekend intensief debat dat richtinggevend is geworden voor het Nederlandse denken over sociale zorg en economische ontwikkeling tot ver in de negentiende eeuw. De Hollandsche Maatschappij opende de discussie in 1771 met een prijsvraag over de oorzaken van het economisch verval en de middelen tot herstel. Het Zeeuwsch Genootschap volgde in 1773 met een prijsvraag over de armenzorg. Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap wijdde zijn allereerste prijsvraag van 1777 aan de industriebevordering en het Rotterdamse Genootschap voor de Proefondervindelijke Wijsbegeerte zou zich verdienstelijk maken met een prijsvraag over de efficiëntste technieken om armensoep te vervaardigen. Deze prijsvragen waren echter niet meer dan openingszetten. Tot na 1840 zouden de grote genootschappen blijven proberen met prijsvragen oplossingen voor de problemen van economie en sociale zorg aan te dragen. De laatste prijsvraag over de armoedekwestie die de Hollandsche Maatschappij uitschreef, in 1847, leverde een bekroond antwoord op van de Amsterdamse hoogleraar, liberaal en actief publicist J. de Bosch Kemper. Zijn *Geschiedkundig onderzoek* van 1851 kan gelden als hoogtepunt en samenvatting van een kleine eeuw denken over sociale politiek en markeerde tegelijkertijd het einde van een tijdperk. De Bosch Kempers boek leverde het grondpatroon voor de Armenwet van 1854, die weliswaar bleek afstak bij de radicale voorstellen die in de laatste decennia van de achttiende eeuw over dit onderwerp waren geformuleerd, maar daartoe nog wel kan worden herleid.

Niet alleen de grote geleerde genootschappen schreven prijsvragen uit. Ook allerlei kleine verenigingen roerden zich op dit gebied en er werden er zelfs diverse apart voor opgericht. Prijsvragen waren echter niet het enige middel om het debat richting te geven. Praktisch alle spectatoriale tijdschriften wijdden er afleveringen aan en één werd speciaal ten behoeve van de economische discussie in het leven geroepen: de al vaker genoemde *Borger*, die verscheen in de jaren 1778-1780. Het blad publiceerde plannen van aanpak voor werkverschaffing en onderwijs, verslagen van lopende experimenten en besteedde daarnaast ook nog ruim aandacht aan politieke kwesties.

De mobilisatie van de burger strekte zich ook uit tot de gehandicapten: in 1808 werd te Amsterdam door de vrijmetselaars het Instituut tot onderwijs van blinden opgericht.

Sloot De Bosch Kemper met zijn prijsvraagverhandeling het door de vervlechting van economie en armenzorg gekenmerkte debat af, aan het begin ervan staat de Utrechtse jurist mr. Herman van den Heuvel, griffier van het Hof van Justitie. Zijn inzending op de prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij van 1771 werd met goud bekroond en zou jarenlang de parameters van de discussie bepalen. Voor Van den Heuvel waren economie en armenzorg nauw verbonden. Zijn uitgangspunt was dan ook dat wanneer eenmaal de economische problemen zouden zijn opgelost, de armenzorg weer snel tot zijn normale proporties zou kunnen worden teruggebracht. Van den Heuvels analyse van de economische achteruitgang *tout court* was weinig verrassend en werd dan ook breed gedeeld: de oorzaak lag in de voorkeur voor buitenlandse producten, het prijsgeven van de transportfunctie van de Hollandse scheepvaart en de beperking tot de commissiehandel, het investeren in buitenlandse ondernemingen en buitenlandse schuld en tenslotte het hoge loonpeil dat concurrerende productie ernstig bemoeilijkte. Tijdens de regering van stadhouder Willem IV had een intensieve bezinning op de economische problemen van de toenmalige Republiek al tot een overeenkomstige diagnose geleid. Het ingrijpende hervormingsvoorstel dat er toen het

resultaat van was geweest - de zogenaamde Propositie van 1751 - was echter, onder meer door het vroegtijdig overlijden van de stadhouder, in het slop geraakt.

Van den Heuvel greep niet zonder meer terug op de Propositie. Zijn remedie hinkte op twee gedachten. Aan de ene kant herhaalde hij het rituele pleidooi voor herstel en instandhouding van de rol van de Republiek als vrachtvaarder van Europa, die al sinds de zeventiende eeuw de hoeksteen van het internationale beleid was. Hij voer echter ook een eigen koers. Hij was er namelijk van overtuigd dat de oplossing voor het welvaartsprobleem van de Republiek niet in de eerste plaats moest worden gezocht in het stimuleren van handel en scheepvaart, maar in de bevordering van landbouw en vooral industrie. Daar vonden immers de meeste handen werk. Van den Heuvel zette daarbij zijn kaarten niet op een door de overheid te initiëren protectionistisch stelsel van invoer- en uitvoerrechten in aansluiting op het elders in Europa gangbare mercantilisme. Daarvan verwachtte hij teveel nadelen voor handel en scheepvaart. Hij zag het meeste heil in een beroep op de vaderlandsliefde van zijn tijdgenoten. 'Redres', zoals hij het noemde, zou moeten komen van 'een waarlijk patriottischen ijver van groot en klein (...) een ijver welke wij met leedwezen reeds gezien hebben dat, naarmate deze in alle naburige rijken opwakkert, in ons land meer en meer verdooft'.[9] Met deze patriottische retoriek koos Van den Heuvel voor een strategie die, zoals we al eerder hebben gezien, in de tweede helft van de eeuw steeds meer aanhang kreeg en toch maar zo zelden met succes werd bekroond: het volgen van het goede voorbeeld van het buitenland.

Van den Heuvel deed twee voorstellen om aan die 'waarlijk patriottische ijver' gestalte te geven. Allereerst moest in de Republiek in navolging van de Engelse Royal Society of Arts van 1754 (niet te verwarren met de wetenschappelijke Royal Society van een eeuw eerder), een 'Oeconomische Maatschappij' in het leven worden geroepen. Deze organisatie zou door middel van het uitschrijven van prijsvragen en het beschikbaar stellen van premies nuttige ontdekkingen en economische experimenten moeten stimuleren. Van den Heuvel voegde ook iets nieuws toe: de Maatschappij zou open moeten staan voor 'alle ingezeetenen van den Staat en der Volksplantingen'. Zo maakte hij de verantwoordelijkheid voor de economische toekomst van de Republiek tot een zaak voor iedereen. Nog veel belangrijker was zijn tweede voorstel, dat inhield dat de leden van de Maatschappij zich in het belang van de natie bereid zouden moeten verklaren hun economisch gedrag een vaderlandse draai te geven:

> alle leden moeten afzien van het gebruiken van vreemde fabryken, ten nadeele van onse eigene; vooral zouden de Kooplieden zicht verpligt reekenen in hun handel alles te beproeven om onze inlandsche fabryken in plaats van vreemde, ook buitenslands te doen vertieren.[10]

Met deze verplichting tot nationaal economisch gedrag, tot 'vrijwilig' mercantilisme, meende Van den Heuvel twee vliegen in één klap te slaan. Niet alleen zouden op commerciële leest geschoeide bedrijven profiteren van het economisch patriottisme, ook de producten van het groeiend aantal werkhuizen zouden op deze manier gemakkelijker kunnen worden verkocht. Want daar bleek de *bottleneck* van het werkverschaffingssyteem te zitten. De armenvoogdijen leverden wel arbeidskrachten en ook kapitaal was nog wel te vinden, maar vele werkinrichtingen liepen vast op het ontbreken van afzetmogelijkheden.

De Oeconomische Tak

Van den Heuvels inspanningen resulteerden in de stichting van het eerste nationale genootschap dat een beroep deed op alle inwoners van de Republiek, ongeacht hun sociale positie of geografische herkomst. In 1777 besloot de Hollandsche Maatschappij tot de oprichting van een dochtergenootschap, de Oeconomische Tak. Het genootschap koos voor een decentrale organisatievorm die typerend zou worden voor praktisch alle nationaal werkende verenigingen in Nederland in de volgende twee eeuwen. Onder de koepel van een nationaal hoofdkantoor, gevestigd te Haarlem, zou in elke plaats waar voldoende belangstelling bestond een relatief zelfstandige afdeling - departement genoemd - kunnen worden opgericht. De Oeconomische Tak beroerde een gevoelige snaar. Ook al bedroeg de contributie ruim zes gulden, binnen een jaar telde het genootschap 57 departementen, verspreid over de hele Republiek, met bijna 3000 leden. Op 15 september 1778 kwamen namens meer dan vijftig departementen 85 gedeputeerden voor de eerste Algemene Vergadering bijeen in de grote eetzaal van het Diaconiehuis aan de Haarlemse Koudenhorn. De Algemene Vergadering van de Tak was het eerste nationale economische parlement waar op basis van een modern democratisch systeem van afvaardiging en met moderne stemprocedures de toekomst van de Republiek werd besproken. Ze vormde aldus een belangrijke opstap naar de eerste politiek volwaardige bijeenkomst van de natie: de Nationale Vergadering van 1796.

De vervlechting van vaderlandsliefde, economisch herstelbeleid, burgeropvoeding en sociale zorg vormt in onze ogen een wonderlijk geheel. We moeten echter niet alle leden van de Tak een gelijke toewijding aan elk onderdeel van deze ingewikkelde cocktail toeschrijven. In het ledenbestand van de Tak zijn twee groepen te onderscheiden. Een groot deel van de leden was afkomstig uit de middengroepen die over geen enkele politieke macht beschikten en nog maar nauwelijks ervaring hadden in het meedenken en meebeslissen over kwesties van maatschappelijk belang. In de voorgaande decennia hadden ze de werkgelegenheid voortdurend zien krimpen en werkloosheid beschouwden ze als niet alleen economisch maar ook moreel bijzonder schadelijk voor de Nederlandse samenleving. Zij stonden een op industrialisering gerichte welvaartspolitiek voor omdat alleen voldoende werkgelegenheid elk lid van het Nederlandse volk een kans op volwaardig burgerschap bood. Het is typerend dat deze groep de meeste aandeelhouders leverde voor ondernemingen als die van Cornelis Ris.

Vertegenwoordigers van het regentenpatriciaat vormden de tweede groep. Zij hielden er een ander welvaartsbeeld op na dan de vertegenwoordigers van de brede burgerij. Ze hadden hun hoop vooral gevestigd op een herstel van de stapelmarkt en de vrachtrederij. Maar ook binnen deze groep werden de accenten verschillend gelegd. Representatief voor de conservatieve vleugel was de Rotterdamse pensionaris Gijsbert Karel van Hogendorp, wiens *Missive over het armwezen*, gepubliceerd in 1805, al ruim vóór de Bataafse Revolutie werd geschreven. Van Hogendorp was een verklaard tegenstander van ongerichte bedeling. Ook hij verwachtte veel heil van de oprichting van werkhuizen en armenfabrieken. Hij was zelfs voorstander van een beperkte subsidiëring ervan. Voor Van Hogendorp was het werkhuis echter niets anders dan een variant van de klassieke beheersingsstrategie. Zijn oogmerk was niet burgeropvoeding maar het in toom houden van het ‘reedeloose’ volk. Het doel van het werkhuisregime was voor hem de bestrijding van de natuurlijke luiheid van de arme:

> Die onwillig is om te werken en zig met de bekende uitvlugt behelpt, dat er geen werk is, moet naar het Werkhuis verweezen worden, waar de een werk haalen kan om het thuis te verrigten en de ander, aan wie het niet toevertrouwd is, of die er misbruik van gemaakt heeft, onder opzicht werken kan.[11]

Niet alle regenten waren voorstanders van zo'n repressief beleid. Typerend voor deze groep mag Laurens Pieter van de Spiegel heten. Hij hield er een sociale filosofie op na die grote overeenkomsten vertoonde met die van het latere Nut. Het geloof in nieuwe burgerlijke waarden is ook bij Van de Spiegel te vinden en ook voor hem waren onderwijs en armenzorg twee kanten van dezelfde medaille. Van de Spiegel was echter ook een pragmaticus en hij had een scherp inzicht in economische verhoudingen. Tegen de economisch-theoretische uitgangspunten van de burgerlijke sector van de Tak tekende hij dan ook ernstige bezwaren aan. In een nooit uitgegeven, maar in handschrift circulerende memorie onder de titel 'Schets tot een vertoog over de intrinsique en relative Magt van de Republiek' had hij in 1782, midden in de desastreus verlopende Vierde Engelse Oorlog, de balans proberen op te maken van de economische en politieke achteruitgang van de Republiek. De gebruikelijke verwijten van de vaderlandslievende hervormers aan het adres van de financiële sector dat hun renteniersgedrag en hun 'onvaderlandsche' buitenlandse investeringen fnuikend waren voor de industriële ontplooiing van het vaderland, wees hij resoluut als ongefundeerd van de hand. De rendementen die op een werkverschaffingspolitiek behaald zouden kunnen worden waren aanzienlijk lager dan die op een solide belegging in buitenlandse schuld. Dat deel van het programma van de Tak beschouwde Van de Spiegel dan ook als een 'gril van deeze zoogenaamde philosophique eeuw'.[12] Van de Spiegel was ook de eerste die een onderscheid wist te maken tussen de relatieve en de absolute achteruitgang van de Republiek. Met kracht van argumenten maakte hij aannemelijk dat de welvaart van de Republiek sedert de Vrede van Munster van 1648 nauwelijks was achteruitgegaan. Alleen ten opzichte van de andere Europese staten die in de achttiende eeuw zo snel waren gegroeid, had de Republiek een achterstand opgelopen.

Maar zelfs een scherp analyticus als Van de Spiegel zag niet altijd kans de in de Republiek tot Siamese tweeling vergroeide kwesties van economisch beleid en sociale zorg van elkaar te scheiden. En juist die vermenging is er verantwoordelijk voor geweest dat in de Republiek Adam Smiths *Wealth of nations* maar zo'n beperkt gehoor wist te vinden. Terwijl, zoals we in hoofdstuk 11 hebben gezien, diens *Theory of moral sentiments* volledig geïntegreerd raakte in de spectatoriale sociale filosofie, werd de vertaling van de *Wealth of nations* niet eens voltooid. Slechts één deel verscheen, van commentaar voorzien door de Schoonhovense regent Dirk Hoola van Nooten. Smith had met zijn studie van economisch gedrag duidelijk willen maken dat een commerciële samenleving die was gebaseerd op het najagen van het eigenbelang, niet het einde van de beschaving hoefde te betekenen, zoals de klassieke moraalfilosofen altijd hadden gedacht. Zolang de overheid de wetten handhaaft en burgers de vrijheid geeft uitsluitend binnen die juridische grenzen hun eigenbelang na te streven, zo stelt hij, is een deugdzame burgerlijke maatschappij gewaarborgd. Met zo'n visie konden denkers in de Republiek echter niet veel beginnen. Toen Elie Luzac betoogde dat 'Handelzucht niet alleen, maar zucht tot vrijen handel in dit opzicht het character van de Hollandsche Natie uitmaakt', vertolkte hij het gevoel van velen.[13] Voor de

Nederlandse economisch theoretici was niet de morele legitimatie van koophandel en commercie het probleem dat om een oplossing vroeg. Hier golden armoede en de bestrijding ervan als centrale kwesties. Van Luzac tot aan De Bosch Kemper was alle economisch-theoretische inventiviteit dan ook gericht op bestrijding van de armoede en de hoge werkloosheid. Tot welke problemen dat leidde is goed te zien bij Luzac. Omdat hij een commerciële habitus als de sleutel tot herstel beschouwde, zich niet in het kamp van de 'oeconomische' hervormers wilde laten manoeuvreren maar tegelijkertijd niet kon ontkennen dat de problemen goeddeels voortkwamen uit de slechte prestaties van de handel- en scheepvaartsector, verweet hij de kooplieden een houding die misschien het best als postcommercieel getypeerd kan worden. De Nederlandse kooplieden, zo meende hij, hadden nog wel een commerciële habitus, maar ze vertoonden risicomijdend gedrag, gaven zich over aan luxe en weelde en lieten zich te veel door statusoverwegingen en te weinig door competitie leiden. Daardoor hadden allerlei uitwassen van de commerciële mentaliteit, zoals investeringen in buitenlandse vastrentende waarden, vrij baan gekregen. De enige effectieve remedie was daarom ook bij Luzac van morele aard: een terugkeer naar de ondernemerszeden der vaderen.

De tegengestelde visies van regenten en intellectuelen op de sociaal-economische toekomst van de Republiek en het daaropvolgende geharrewar blusten eerst het enthousiasme en brachten vervolgens de Oeconomische Tak aan de rand van de afgrond. In 1795 beschikte de organisatie nog maar over 274 leden verspreid over elf departementen. Minstens zo belangrijk was het ontoereikende instrumentarium waarover men beschikte. Alles diende te gebeuren op basis van vrijwilligheid en de regenten-oprichters hadden ervoor gezorgd dat de Tak niet al te veel armslag had. In de wet was namelijk bepaald dat geen zaken aan de orde mochten worden gesteld 'waardoor men het Hooge Gezag of de schikkingen van dezelve enigszins zoude kunnen schijnen na te komen'.[14] Met andere woorden, er mocht geen kritiek op de overheid geleverd worden en voorstellen die strijdig waren met geldend beleid konden niet op een welwillend onthaal rekenen. Het door de Tak ontwikkelde nationale model zou echter school maken. In 1784 nam de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen de fakkel van de Oeconomische Tak over en zou voortaan op de bres staan voor armenzorg door onderwijs. Aanvankelijk dreigde het Nut in dezelfde fout te vervallen als de Oeconomische Tak door ook protectie van de overheid te vragen. De conflicten met de lokale, Edamse overheid liepen echter zo hoog op dat oprichter Nieuwenhuyzen besloot het Nut aan overheidsinvloed te onttrekken en naar Amsterdam te verplaatsen. Daarmee werd het Nut de eerste Nederlandse organisatie die, gedragen door de verlichte middengroepen, zonder enige band met de overheid en op eigen gezag verantwoordelijkheid nam voor maatschappelijke problemen. Aan de samenwerking tussen regent en burger was definitief een einde gekomen.

Een 'Gothisch gesticht'

De periode waarin het Nut zich had losgemaakt van de gevestigde orde was er een van repressie. Na de Pruisische inval en het hardhandige herstel van het Oranjeregime kregen de voorstanders van een grondige hervorming van staat en samenleving het zwaar te verduren. Het publieke debat over het verband tussen sociale zorg, volksverheffing en opvoe-

ding en onderwijs had hier echter nauwelijks onder te lijden. Het lijkt er zelfs door te zijn geïntensiveerd. Het spectatoriale tijdschrift *Bijdragen tot het menschelijk geluk*, dat in het restauratietijdvak verscheen, is daar een mooie illustratie van. De man erachter was de remonstrantse predikant van Utrecht, Jan Konijnenburg, bezield inspirator van het Utrechtse Nutsdepartement en later ook lid van het Amsterdamse hoofdbestuur. Ook andere vooraanstaande Nutsleden, zoals IJsbrand van Hamelsveld, Bernardus Bosch en Martinus Nieuwenhuyzen, gebruikten de spectatoriale formule om de hervormingsboodschap landelijk kracht bij te zetten. Hoezeer die boodschap was toegesneden op het nieuwe burgerideaal laat het frontispice van de *Bijdragen* zien. Daarop had de graveur Jacques Kuyper een engel met de hoorn des overvloeds getekend waaruit de thema's Opvoeding, Huiselijk Geluk en Maatschappelijke Welvaart voortvloeiden, alledrie centrale bestanddelen van het Nutsprogramma.

In het tijdschrift worden vertrouwde thema's als het verband tussen beschavingsgroei en volksontwikkeling, onderwijskritiek en pedagogiek afgewisseld met onderwerpen van meer politieke aard: discussies over de verschillende regeringsvormen, het verband tussen vrijheid en wet en de vele misstanden in de Republiek. De wantoestanden mochten verschillen, de norm aan de hand waarvan ze worden beoordeeld blijft verrassend constant. Het leerstuk van de menselijke waardigheid als samenvatting van de rechten van de mens en burger zoals die in Frankrijk al waren afgekondigd vormt het uitgangspunt. De *Bijdragen* juicht de komst van de Revolutie dan ook van harte toe:

> De Verlichting, op welke wij ons beroemen, is de morgenschemering welke den Menschenvriend, die zijne Natuurgenooten zo gaarne gelukkig zag, met de hoop streelt op de naderende dag.[15]

De grootste smet op het beschavingsblazoen van de Republiek was ook voor Konijnenburg het armoedeprobleem. In de *Bijdragen* kritiseerde hij de opheffing van werkhuizen en nam hij diverse reportages op over de armoede, zowel in de stad als op het platteland. Voor Konijnenburg stond het buiten kijf dat armoede maar zelden de schuld van de arme zelf was. In een scherp artikel getiteld ‘Over de beletzelen van het maatschappelijk geluk’ liet hij daarover geen twijfel bestaan:

> Komt, volgt mij tedergevoelige menschenvrienden, treedt met mij de wooningen in van den handwerksman en de schamele hutten van den landbouwer. Beschouwt hier een braaven vader die in wederwil van alle mogelijke vlijt, welke men billijk zou kunnen vorderen, het ternauwernood zo verre kan brengen dat hij zich tegen den geesel des gebreks beveiligt.[16]

In de afleveringen van de *Bijdragen* werden keer op keer nieuwe oplossingen voor het vraagstuk gepresenteerd. In de jaren negentig waren de meeste deskundigen het erover eens dat een samenvoeging van de diverse armenzorginstanties op lokaal niveau een grote verbetering zou zijn. Dat idee was terug te vinden bij zowel de traditionele regent Van Hogendorp als de gedreven hervormer Konijnenburg. Nieuw was die gedachte natuurlijk niet. Zoals we hebben gezien was een dergelijke vereniging al een geloofsartikel van de zes-

tiende-eeuwse hervormers geweest. Ook de kritiek op de grote verschillen in kerkelijke bedeling werd steeds feller. Volgens Konijnenburg was er maar één conclusie mogelijk: elke fatsoenlijke burger zou recht moeten hebben op een behoorlijk inkomen en op verzorging bij gebrek en ouderdom. Een economisch gezonde burgerstand wiens gedrag gestuurd werd door een goed ontwikkeld zedelijk besef was nu eenmaal het hart van een gelukkige samenleving. Maar wanneer de lokale overheid niet in staat bleek problemen van armoede op te lossen was een breuk met de traditie onvermijdelijk en zou nationalisering van de armenzorg de enige remedie zijn. De natie was uiteindelijk verantwoordelijk voor armen en gebrekkigen en alleen de natie beschikte over de mogelijkheden betrouwbare informatie over het armoedeprobleem te verwerven. Een breuk met de traditie van de liefdadigheid was ook Konijnenburgs suggestie dat er speciale belastingen moesten komen om de kosten van onderwijs en armenzorg te bestrijden. Pas dan zou het mogelijk worden de belangen van armen en rijken op verstandige wijze 'aaneen te strengelen'. Het overheidsbeleid in de Republiek had te lijden onder gebrekkig onderzoek, misplaatste zuinigheid, kwalijke vooroordelen, slechte samenwerking tussen steden en provincies, maar bovenal schoot de vaderlandslievendheid tekort. Met dit soort ideeën ontpopte Konijnenburg zich als een uitgesproken sociaal technoloog van het type Condorcet: het geluk van de samenleving lag binnen handbereik als maar aan de voorwaarden van rationeel beleid werd voldaan.

De tijdschriften van de Nutshervormers stelden het armoedevraagstuk en de oplossingen ervoor steeds geïsoleerd aan de orde. De Leidse remonstrantse predikant Cornelis Rogge, een geloofsgenoot van Konijnenburg, zou de sinds de deconfiture van de Tak verzamelde remedies onderbrengen in een samenhangende visie op de toekomst van de armenzorg. Net als dat bij de onderwijsplannen het geval was geweest, bleek de Bataafse Revolutie een overvloed aan creatieve energie aan te kunnen boren. In 1796 publiceerde Rogge *De armen, kinderen van den staat. Of onderzoek nopens de verpligting van het gouvernement, om den armen te verzorgen*. Twee principes vormen de kern van dit geschrift: de afwijzing van kerkelijke armenzorg en een legitimering van de uitbreiding van de rol van de overheid. In overeenstemming met de wijdverbreide opvatting dat godsdienst in het gezin en niet bij de staat thuishoorde, diende kerkelijke armenzorg, 'dat Gothisch [d.w.z. middeleeuws, barbaars] gesticht', te worden afgeschaft. Rogge was ook al een van de pleitbezorgers van de scheiding van kerk en staat geweest en zijn filippica tegen de rol van de kerk was daar het logische vervolg op. De kerk heeft alleen met het innerlijk van de mens te maken. Elke verplichting die de kerk de arme oplegt als voorwaarde voor bedeling leidt tot onaanvaardbare willekeur en afhankelijkheid, waarmee de godsdienst zijn legitimiteit verliest. Armenzorg is een publieke zaak en de verantwoordelijkheid van de mens als burger. Daarom kan alleen de overheid de zorg voor een menswaardig minimumbestaan op zich nemen. Dat doel kon bereikt worden door een actieve welvaartspolitiek. Alleen in het geval deze faalde, diende een sociaal vangnet van door de staat gecontroleerde armenzorgregelingen voorhanden te zijn om elke inwoner van Nederland in staat te stellen burger te worden én te blijven. Werkinrichtingen met een pedagogische inslag waren voor Rogge de enige aanvaardbare vorm van armenzorg:

> alle pieuze gestichten zijn kweekschoolen van werkzaamheid waaruit de Fabrieken van Werklieden, de Zeemagt van Matroozen, de Krijgsdienst van Soldaaten, de Landbouw van arbeiders voorzien worden.[17]

Deze nieuwe rol van de overheid - armen waren nu immers kinderen van de staat geworden - werd gelegitimeerd met de stelling dat elk mens recht heeft op de voortbrengselen van de natuur. Ook het feit dat deze inmiddels eigendom geworden kunnen zijn, tast dit recht niet aan. Immers, wanneer dit het geval was zou een oorlog van allen tegen allen volgen. Om dat te verhinderen had de staat de plicht voor zijn burgers te zorgen en elke burger het recht op een menswaardig minimumbestaan te garanderen. Rogges remonstrantse collega Boudewijn van Rees had in een enkele maanden eerder verschenen Leids rapport, dat Rogge in zijn pamflet verwerkt had, dat ideaal al helder onder woorden gebracht:

> Alle Burgers zijn kinderen van het vaderland; allen moeten tot deszelfs welzijn het hunne toebrengen, de Rijken en Vermogenden door hun geld; de Koopman en Fabrijkeur door zijnen handel en vertier; de Minvermogende door den arbeid zijner handen; en de Onvermogende, oude, afgeleefde Werkman moet ten koste van den Staat onderhouden en daartoe door alle anderen bijgedraagen worden.[18]

Deze droom van een samenleving waarin iedereen zijn bijdrage leverde aan het algemeen volksgeluk en de staat verantwoordelijkheid zou dragen voor de zwakken zou het werk van de Nationale Vergadering in de komende jaren richting geven.

Gezondheidszorg

> Art. 30. Het Wetgeevend Ligchaam strekt zijne zorgen uit tot alles, wat de Policie kan toebrengen om het leven en de gezondheid der burgeren te beveiligen, de bevolking te vermeerderen, en alles te weeren wat daaraan nadeelig kan zijn.
> Art. 31. Ten dien einde maakt hetzelve de nodige wetten en schikkingen, om de epidemische ziekten uit te roeyen, de Genees- en Heelkunde uit te breiden, de kruidmengkunde op eenen eenparigen voet te brengen en derzelver magazijnen aan een behoorlijk onderzoek te onderwerpen, de maatschappij alom van kundige vroedvrouwen en vroedmeesters te voorzien, de ongezonde uitwazeming van zommige gronden te beletten, de lucht in kerken en steden van schadelijke inmengels te reinigen, enz.[19]

Volgens Willem Ockerse, in wiens archief de bovengenoemde conceptgrondwetsartikelen te vinden zijn, rustte het maatschappelijk verdrag van het Bataafse volk op drie pijlers. Met de eerste twee, onderwijs en de twee-eenheid armenzorg en welvaartsbevordering, hebben we al kennis gemaakt. De derde pijler was de gezondheidszorg. Het ging hier allerminst om de wereldvreemde gedachten van een naast de werkelijkheid staande zonderling. Ockerse was een gerespecteerd lid van de successieve Nationale Vergaderingen en in de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798, zouden zijn ideeën praktisch ongewijzigd een plaats vinden.

Toch doet het vertrouwen in de mogelijkheden van de medische wetenschap wat vreemd aan. De grondwetsdiscussies na 1795 verschaften de arts en de heelmeester een centrale rol als bewakers van het maatschappelijk geluk, maar het is moeilijk in te zien waarop die pretenties nu precies waren gebaseerd. In de loop van de achttiende eeuw was het ver-

trouwen dat de mens in staat was de wetten van de natuur te ontrafelen steeds opnieuw bevestigd. Bovendien maakte de nieuwe natuurwetenschap fascinerende toepassingen mogelijk en er was geen enkele reden om aan te nemen dat de stroom nuttige ontdekkingen spoedig zou opdrogen. De populariteit van de natuurwetenschappen, in boekvorm, in tijdschriften, in bibliotheken en genootschappen, is een overtuigend bewijs van dat groeiende vertrouwen. Naar analogie van de natuurwetenschap had zich ook een menswetenschap ontwikkeld die steeds meer inzichten bood in de menselijke drijfveren. Die successen maakten het mogelijk geloofwaardige plannen voor een verbetering van de samenleving te presenteren.

De geneeskunde maakte zulke beloften tot ver in de eeuw nauwelijks waar. De academische medische wetenschap had zich - ook in de Republiek - vooral beziggehouden met het bouwen van complexe en vaak speculatieve medisch-theoretische systemen. Het therapeutisch handelen beperkte zich tot leefregels en diëtetiek. Het ingrijpen van de arts was dan ook zelden succesvol. Boerhaaves pleidooi voor uitgebreid lichamelijk onderzoek van de patiënt had wel beter diagnostisch inzicht, maar geen nieuwe behandelingsmogelijkheden opgeleverd. Le Francq van Berkhey, zelf arts, maakte zich in zijn al eerder aangehaalde *Natuurlijke historie van Holland* dan ook vrolijk over ‘de woedende twistharpijen der hedendaagsche nieuw systemazoekers’ wier geruzie alleen maar leidde tot ‘eene onredbaare verwaaring in de waare ziektekunde’.[20] Ook al was de sociale status van de gepromoveerde medicus aanzienlijk hoger dan die van de chirurgijn, de heelmeesters beschikten in therapeutisch opzicht over een betere reputatie. Hun praktische vaardigheden waren groter, hun ingrijpen effectiever en hun medisch handelen bleek in de praktijk veel meer door de empirie gestuurd. De toetreding van heelmeesters tot de gelederen van de academisch georiënteerde geleerde genootschappen en het grote aantal verhandelingen dat ze in de publicaties van deze organisaties geplaatst wisten te krijgen, illustreren die sterk verbeterde reputatie.

Vanaf het midden van de eeuw zonnen artsen met een universitaire achtergrond op middelen om een einde te maken aan hun onvermogen op therapeutisch en pathologisch gebied. Ze zochten hiervoor aansluiting bij de empirische traditie die de heelmeesters zoveel professionele status had gegeven. Omdat de empirische traditie het opsporen van wetmatigheden tot norm van wetenschappelijkheid had verheven, trachtten de academische artsen ook hun onderzoeksactiviteiten op een systematischer en meer universalistische leest te schoeien. Het uiteindelijke doel was, net als bij de zo succesvolle natuur- en menskunde, het opsporen van wetmatigheden met voorspellende kracht. Hoezeer de theoretische of ‘beschouwelijke’ geneeskunde uit de gratie was geraakt, blijkt wel uit de wetten van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte van 1769. Daar was de metafysische geneeskunde met zoveel woorden buiten de doelstelling van het genootschap gehouden.

Deze heroriëntatie op de empirie hoefde overigens niet uitsluitend met een beroep op de proefondervindelijke natuurwetenschap te worden gelegitimeerd. Van oudsher hadden er in de geneeskunde twee uit de klassieke Oudheid stammende benaderingswijzen om de voorrang gestreden. De traditie die terugging op Galenus was vooral theoretisch georiënteerd en zag de medische wetenschap als een samenhangend metafysisch systeem. In het andere model, afgeleid van het denken van Hippocrates, lag de nadruk op de ervaring en werd ook groot belang gehecht aan omgevingsfactoren. Hippocrates zag de omgeving

waarin de mens leefde namelijk als producent van allerhande smetstoffen, de ‘miasmata’. De smetstoffen huisden in lucht, water en bodem en ontwikkelden zich tot ziektebrengers wanneer de omgeving onderhevig raakte aan bederf. Stilstaand water en slecht geventileerde ruimten waren daarom erkende ziektebronnen. Ziekten, en dan in het bijzonder epidemische ziekten, werden volgens deze visie dan ook niet van individu op individu maar vanuit de omgeving op het individu overgedragen. Elke streek had zo zijn eigen gezondheidsbepalende kenmerken en de medicus diende deze goed te leren kennen. De behandeling van patiënten moest op deze kennis gegrond te zijn.

In zijn pogingen de medische wetenschapsbeoefening op een hoger plan te brengen sloot de achttiende-eeuwse arts bij dit hippocratische omgevingsdenken aan, maar niet zonder de bijbehorende theorieën ingrijpend te moderniseren. Voor Hippocrates was de omgeving een onveranderlijke, statische categorie geweest. De achttiende-eeuwse natuurwetenschap had echter niet alleen duidelijk gemaakt dat de wetmatigheden van de natuur kenbaar waren maar ook dat de mens, gewapend met die kennis, in natuurlijke processen kon ingrijpen. Bovendien hadden artsen het standpunt verlaten dat de omgevingsgeneeskunde uitsluitend gebruikt kon worden in individuele gevallen, zoals de grote meester nog had geleerd. De achttiende eeuw had immers het inzicht opgeleverd - Ockerses nationale karakterkunde was daar een mooi voorbeeld van - dat fysische factoren de identiteit van hele naties konden bepalen. De hippocratische principes konden daarom zonder enig probleem regionaal en zelfs nationaal van toepassing worden verklaard.

Door zo sterk de nadruk te leggen op de rol van de omgeving had de medische wetenschap een nieuw en belangrijk arbeidsterrein afgebakend waar het mogelijk was uitspraken te doen die de toen geldende toets van wetenschappelijkheid met gemak konden doorstaan. Dat bleek een gelukkige koerswijziging. De geneeskunde wist nu eenmaal nog niets van ziektekiemen als virussen en bacillen. Nog minder inzicht had ze in besmettingsprocessen. Waar artsen echter wel iets over konden zeggen was over doodsoorzaken en over de frequenties waarmee ziekten voorkwamen. Over al deze verschijnselen konden systematisch gegevens worden verzameld en vervolgens konden die in verband gebracht worden met andere data. Op die manier konden er relaties gelegd worden met klimaat en milieu en zouden er regels kunnen worden opgesteld over gezondheidsrisico's van regio's en klimaattypen. Daarmee werd een instrument gecreëerd dat van weinig nut was wanneer een ziekte eenmaal was geconstateerd maar dat wel een belangrijke rol kon spelen bij het voorkomen van allerlei kwalen. Tegen deze achtergrond moet het gelukkige huwelijk worden gezien dat in deze periode werd gesloten tussen de medische wetenschap aan de ene kant en de demografische statistiek en de meteorologie aan de andere kant.

Na 1750 liepen de academische artsen hun empirische achterstand dus snel in en kregen ze toegang tot een nieuw wetenschapsgebied. Daarmee ontstond een op preventie georiënteerd medisch discours waarin ze op goede gronden konden proberen hun maatschappelijk nut te bewijzen. Een van de eerste voorbeelden van de medisch-empirische wetenschapsbeoefening nieuwe stijl is de oratie van de Groningse hoogleraar Wouter van Doeveren, die in 1771 in vertaling verscheen onder de titel *De gunstige gesteldheid van Groningen voor de gezondheid, afteleiden uit de natuurlyke historie der stad*. Van Doeverens oratie laat zich lezen als een hygiënistisch actieprogramma. De auteur had een zorgvuldige studie gemaakt van de medische problemen van de stad in relatie tot klimaat en fysische gesteldheid en leidde

uit de resultaten een aantal dwingende aanbevelingen af. Wilde Groningen een gezond oord blijven, dan diende allereerst het 'gemeen' weer aan het werk te worden gezet omdat 'ledigheid het vadzig lichaam sloopt'. Ook moesten de straten beter worden schoongemaakt, vooral in die delen van de stad waar de armen woonden, want

> de zekere en gestadige opmerking heeft my geleerd, dat de besmettelyke en rottige ziekten, de Pokjes, en andere diergelyken, wanneer ze in deeze stad beginnen te heerschen, altoos eerst by het Gemeen, in hunne kamertjes en woonkelders, ontsteeken en voedzel krygen, voor zy tot de overige Burgers en aanzienlykere inwooners overslaan.[21]

Ook tegen water- en luchtvervuiling diende te worden opgetreden. Van Doeveren was zich er terdege van bewust dat fabrieken en bedrijven die vervuiling produceerden tevens een belangrijke bijdrage aan de werkgelegenheid leverden. Hij adviseerde dan ook niet opheffing maar verplaatsing naar terreinen buiten de stad. Op grond van dezelfde overwegingen zou ook een einde moeten worden gemaakt aan het begraven in de kerken en moesten begraafplaatsen buiten de stad aangelegd worden. Voorts waren er nieuwe leefregels en wetten nodig ter 'beteugeling der Weelde en schadelyke Wellust der Inwooneren'. Seksuele uitspattingen waren uit den boze en de overheid zou maatregelen moeten nemen om de toename van 'heimelijke ziekten' binnen de perken te houden. Het stadsbestuur zou ook de verantwoordelijkheid op zich moeten nemen voor de oprichting van ziekenhuizen, toezichthoudende medische colleges en apotheken. Bovenal zou ze dienen op te treden tegen kwakzalvers:

> Dat uit Uwe Stad verbannen worden de Kwakzalvers, Beunhaazen, en al zulk volkje, dat zich, zonder kennis en ondervinding, steekt in het geneezen van kwalen, door in- of uitwendige middelen en daar mede stadig strikken spant, niet alleen voor de beurs, maar ook voor de Gezondheid en het leeven uwer inwooneren.

Van Doeverens oratie illustreert niet alleen het vérstrekkende programma van de omgevingsgeneeskunde, het maakt ook zichtbaar hoe nauw dat programma aansloot bij het burgerlijk beschavingsmodel. Driftbeheersing, gematigdheid, arbeidsethos en reinheid bleken alle een medische component te hebben in de vorm van de bestrijding van seksuele uitspattingen, de training van het lichaam, het tegengaan van overmatige voedselconsumptie en de inrichting van een gezonde woonomgeving. De late achttiende eeuw was niet alleen getuige van de opkomst van de predikant als de apostel van een nieuwe burgerbeschaving, praktisch tegelijkertijd schaarde de arts zich in de rijen van de sociale hervormers. Beide beroepsgroepen maakten in deze periode een snel professionaliseringsproces door. Waar de predikant, zoals we hebben gezien, steeds beter werd opgeleid en ook steeds minder moest hebben van concurrerende schriftuitleggers, trachtte ook de arts zijn positie op de medische markt veilig te stellen. Van Doeverens donderpreek tegen de kwakzalver moet in dat licht gezien worden. In de negentiende eeuw zouden deze beroepsgroepen de ruggengraat van de samenleving gaan vormen.

Het succes van het nieuwe discours is goed zichtbaar in de activiteiten van de geleerde genootschappelijkheid. Al vrijwel direct slaagden artsen erin via de grote geleerde acade-

mies hun beroepsgevoel en hun beroepsaanzien te versterken. Tussen de dertig en veertig procent van de leden van deze wetenschappelijke verenigingen was uit de medische hoek afkomstig. Tegen 1800 gingen de artsen ertoe over, samen met de geprofessionaliseerde bovenlaag van de chirurgijns, een nieuw type medische beroepsvereniging in het leven te roepen, waardoor het onderscheid tussen beide groepen geleidelijk begon te vervagen. Nog opmerkelijker is dat de medici kans zagen om, ondanks de beperkingen van de Nederlandse markt voor gespecialiseerde periodieken, het eerste succesvolle beroepstijdschrift te realiseren.

Voor de verspreiding van het nieuwe medisch discours vormden tevens de genootschappen een goed functionerend forum. Vanaf de jaren zeventig schreven geleerde gezelschappen de ene na de andere prijsvraag uit waarin vraagstukken die hoog scoorden op de agenda van de nieuwe omgevingsgeneeskunde aan de orde werden gesteld. In 1770 vroeg de Hollandsche Maatschappij een prijsverhandeling over het verband tussen de natuurlijke gesteldheid van de Republiek en het voorkomen van bepaalde ziekten. Het Zeeuwsch Genootschap volgde met een prijsvraag over de epidemische najaarskoortsen en het verband met de luchtgesteldheid van Zeeuws-Vlaanderen. Ook Utrecht en Rotterdam lieten zich niet onbetuigd. Het Bataafsch Genootschap vroeg zich bijvoorbeeld af of de Nederlandse polders en droogmakerijen een eigen type ziekte opriepen.

De belangstelling voor deze vraagstukken had ingrijpende gevolgen. In de geleerde genootschappen werd de medische wetenschap steeds meer als trekpaard van de maatschappelijke vooruitgang beschouwd. De geneesheer zou zich niet alleen moeten bezighouden met de gezondheid van het private lichaam, dat wil zeggen van de patiënt, hij was ook bij uitstek verantwoordelijk voor het publieke lichaam: de samenleving.

De grote geleerde genootschappen hadden zoals gezegd een nauwe personele band met de verschillende overheden. De overdracht van de kennis en inzichten van de geneeskunde nieuwe stijl naar het lokale bestuur verliep dan ook eenvoudig. De bevindingen van de Zeeuwse prijsvraagantwoorden over de najaarskoortsen in Zeeuws-Vlaanderen werden direct in praktisch gezondheidsbeleid omgezet. Op diverse plaatsen in de Republiek werden begraafplaatsen buiten de steden aangelegd, nadat in allerlei genootschapsverhandelingen tegen het begraven in de kerken was geageerd. In Gelderland werden keuren aangepast en vernieuwd naar aanleiding van het uitvoerige dysenterie- of rodelooponderzoek van de provinciale geneesheer Matthias van Geuns. Van Geuns was een gevierd medicus van moderne snit. Als arts in Groningen had hij de oratie van Van Doeveren vertaald en van een lange inleiding voorzien. In steden als Amsterdam (1773), Utrecht (1777) en Deventer (1778) was men met overheidsinstemming begonnen officiële lokale ziekte- en sterflijsten bij te houden om inzicht te krijgen in de omvang en duur van epidemieën. Van uniforme registratie was echter nog geen sprake zodat vergelijking moeilijk bleef. Bovendien werd de sterfteoorzaak niet geregistreerd door een medicus maar door degene die aangifte van overlijden deed, wat de betrouwbaarheid evenmin ten goede kwam. In vele steden werden de lijsten maandelijks gepubliceerd en tegen 1800 had elke stad van betekenis zijn ‘Naamlijst van geboorten, huwelijken en overlijden’.

Het voorlopig hoogtepunt van de medische bemoeienis met de samenleving was de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit van 1779. Het plan voor deze vereniging was ontwikkeld door Iman van den Bosch, winnaar van de prijsvraag van de

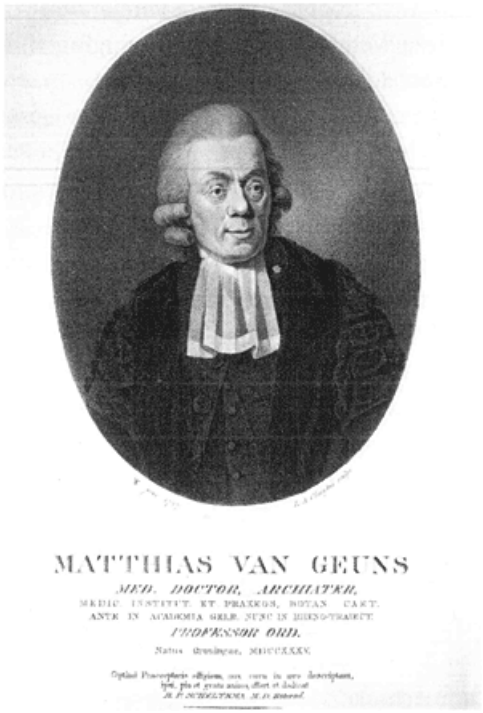

Matthias van Geuns, door L.A. Claessens naar T. Scheltema, 1797.

Hollandsche Maatschappij over het verband tussen klimaat en ziekteverschijnselen. Van den Bosch was niet meer tevreden met de lokale dataverzamelingen. Met hulp van verschillende medische hoogleraren werd in de Republiek een netwerk van correspondenten tot stand gebracht. Over een lange reeks van jaren zouden ze meteorologische waarnemingen moeten doen en deze gegevens combineren met het fysisch milieu en rapportages van ziekten en sterfte. In 1783 verscheen het eerste deel van de *Verhandelingen* en werd de Nederlandse literatuur verrijkt met een nieuw genre: de geneeskundige plaatsbeschrijving.

De Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit hoort thuis in de categorie nationale hervormingsgenootschappen, waartoe ook de Oeconomische Tak en het Nut behoren. De Correspondentie-Sociëteit poogde de gehele weldenkende bevolking te mobiliseren voor de ziekteregistratie als maatschappelijk nuttig project. Daartoe had het genootschap de ledencategorieën van donateurs, donatrices en mecenassen in het leven geroepen die het project financieel konden ondersteunen en beoogde het ook de oprichting van lokale afdelingen. In het eerste deel van de *Verhandelingen* werd daarom een ‘Nader adres aan alle welmeenende Nederlanderen’ geplaatst waarin het menslievend doel van de organisatie werd uiteengezet. Ook al slaagde het genootschap erin vele leden en correspondenten te verwerven, telde het een groot aantal regenten als mecenas en had zelfs stadhouder Willem V het beschermheerschap op zich genomen, een groot succes werd de vereniging nooit. Daarvoor waren de eisen die aan de op basis van vrijwilligheid meewerkende correspondenten werden gesteld te hoog en was de overheidsondersteuning te gering.

In een oorspronkelijk in het Latijn gehouden Utrechtse oratie getiteld *De staatkundige handhaving van der ingezetenen gezondheid en leven* leverde de al eerder genoemde Matthias van Geuns, inmiddels hoogleraar, in 1791 een pregnant pleidooi voor een publieke gezondheidszorg. Deze voordracht, die de gewijzigde opvattingen van de voorgaande decennia samenvatte en van commentaar voorzag, werd onmiddellijk vertaald en in 1801, ten tijde van de debatten over een Geneeskundige Staatsregeling, nog eens herdrukt. Uitgangspunt van Van Geuns was dat de overheid verplicht is voor kwalitatief hoogwaardige medische voorzieningen te zorgen, zowel in de stad als op het platteland. Die geneeskundige zorg omvat niet alleen consulten maar ook de verstrekking van medicijnen. Van Geuns was voorstander van een door de overheid bekostigde zorg, zeker als het ging om zieke armen en minvermogenden. Daarnaast pleitte hij voor zorgverzekeringssystemen op basis van het draagkrachtbeginsel. Om de kwaliteit van de zorg te waarborgen diende de overheid op te treden tegen kwakzalvers en toe te zien op de deugdelijkheid van onderwijs en examens. Daarnaast achtte hij een systeem van informatie-uitwisseling en aanvullend onderwijs onontbeerlijk.

De noodzaak van een publieke gezondheidszorg werd zo breed onderschreven dat vrijwel direct na de Bataafse Revolutie van 1795 een reeks van grote rapporten werd opgesteld die de revolutionaire overheden van het belang ervan moest doordringen. De Rotterdamse arts Lambertus Bicker, secretaris van het Bataafsch Genootschap dat al zoveel voor de omgevingsgeneeskunde had betekend, bood in 1795 de Staten van Holland een uitvoerig rapport aan waarin hij onder meer voorstelde de activiteiten van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit tot staatszaak te verheffen en een Geneeskundige Staatsregeling te ontwerpen. In 1796 ontving de Nationale Vergadering een vrijwel gelijkluidend rapport van de Haagse arts David Heilbron. In Amsterdam ging, eveneens in 1796, een commissie aan het werk die uiteindelijk een rapport zou leveren dat de grondslag werd van de Amsterdamse gezondheidszorg tot ver in de negentiende eeuw. De Staten van Friesland tenslotte bespraken in 1798 een lijvig voorstel waarin gezondheidszorg als onderdeel van de totale hervorming van het onderwijs aan de orde kwam. Toen Ockerse zich in 1798 als lid van de Nationale Vergadering moest buigen over de noodzaak van een publieke gezondheidszorg als een der pijlers van de Staatsregeling, hoefde hij dan ook geen nieuw onderzoek meer te doen. In talloze rapporten en genootschapsverhandelingen waren de noodzaak en de haalbaarheid van een verplichting voor de overheid alles te doen ‘ter bevordering van de gezondheid en de physieke Welvaart van het Bataafsche Volk’ al uitvoerig uiteengezet.[22]

Eindnoten:

1 *De geloofsleere der waare mennonisten*, art. xxvi.
2 Ris, *Tweede vervolg, tot berigt*, 160.
3 *Ibidem*, 107-108.
4 *Hollandsche spectator*, nr. 6 (1731).
5 Wolff en Deken, *Het nut der Vaderlandsche Maatschappye van Redery en Koop Handel*. In: *Nederlands verpligting*, 81-96.
6 Wolff en Deken, *Nederlands verpligting*, 32, 70.
7 Walkart, ‘Zaakelijk berigt’, 280.
8 *Borger*, 1778, nr. 5.
9 Van den Heuvel, ‘Antwoord op de vraag: Welke is de grond van Hollandsch koophandel’, 150-51.
10 *Ibidem*, 157; *fabryken*: fabrikaten.
11 Van Hogendorp, *Missive over het armwezen*, 16-29.
12 Van de Spiegel, ‘Schets tot een vertoog’.
13 Luzac, *De vaderlandsche staatsbeschouwers*, III, 668.
14 Geciteerd bij Bierens de Haan, *Oeconomische tak*, 16.
15 *Bijdragen tot het menschelijk geluk*, II, 119.
16 *Ibidem*, III, 244.
17 Rogge, *Armen*.
18 Geciteerd bij Pot, *Arm Leiden*, 157.
19 [W.A. Ockerse], ‘Fragment van een schets voor een ontwerp van staatsregeling voor het Bataafse volk’, ARA, Coll. Ockerse. *Policie*: beleid.
20 Le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie*, geciteerd bij Huisman en Santing, *Medische geschiedenis*, 74.
21 Van Doeveren, *De gunstige gesteldheid*.
22 Cf. de ‘Instructie voor den Agent der Nationale Opvoeding’.

17 Woord en werkelijkheid

Hervormingsgezindheid was allerminst een specifiek Nederlands verschijnsel. In bijna alle West-Europese landen, de monarchale voorop, werden in de tweede helft van de achttiende eeuw programma's gelanceerd die staat en samenleving beoogden te hervormen. In Pruisen maakte Frederik II naam als verlicht vorst, in Frankrijk liet Turgot als minister van Lodewijk XV een diepe indruk achter en in Oostenrijk is verlichte autocratie synoniem met het bewind van Jozef II geworden. Zelfs in Rusland wist de barbaarse tsarina Catherina II enige tijd een reputatie als kampioene van verlichte hervormingen in stand te houden. Er valt veel voor te zeggen dat sommige Europese staten veel meer succes hebben geboekt met hun hervormingen dan de Republiek.

We hebben bijvoorbeeld gezien dat in de Republiek in 1798 de scheiding van kerk en staat haar beslag kreeg, maar daarmee was in de meeste verlicht-absolutistische staten al een goed begin gemaakt. Zo waren in de loop van de achttiende eeuw de jezuïeten uit bijna elk beschaafd koninkrijk verbannen. Dit betekende meer dan alleen een vermindering van de greep van Rome op de wereld van hof en regering. Jezuïeten waren in veel staten verantwoordelijk geweest voor het onderwijs op praktisch alle niveaus. Hun vertrek schiep ruimte voor een grondige modernisering en secularisering van het onderwijs, dat bovendien ook daar voor steeds grotere groepen toegankelijk werd. In Pruisen en Oostenrijk werd zelfs de leerplicht ingevoerd, al moeten we ons van de handhaving daarvan nog niet te veel voorstellen. Ook de plannen voor hervorming van de sociale zorg in absolutistisch Europa gingen uit van dezelfde uitlitaire basisprincipes die ook deels de Nederlandse projecten stuurden. Werkhuizen met een educatieve doelstelling waren geen Nederlands unicum. En op de keper beschouwd staken de beoogde hervormingen van de gezondheidszorg zoals die in Nederland in vele rapporten verwoord waren wat bleekjes af bij wat elders al vóór 1800 werd verwezenlijkt. In Nederland zou pas de Nationale Vergadering een serieus begin maken met de uitvoering van de hervormingsprogramma's. Bij dit alles moeten we ons bovendien realiseren dat de Nederlandse uitgangssituatie relatief gunstig was. In de Republiek konden hervormers voortbouwen op het vele dat al in de zeventiende eeuw tot stand was gebracht, terwijl in monarchaal Europa de fundamenten van een educatief en sociaal beleid nog gelegd moesten worden.

Maar er waren ook wezenlijke verschillen. Hoewel ook in Europa gelijkwaardigheid en soms zelfs gelijkheid van de inwoners het doel was van de hervormingen, ging het daar echter in feite om de gelijkheid van de onderdanen ten opzichte van de vorst. Sociale en educatieve verbeteringen stonden elders veelal in dienst van bestuurlijke en fiscale doelstellingen. In de Republiek was een radicaal modern en op natuurrechtelijke principes geba-

seerd burgerideaal de verbindende schakel tussen de hervormingsvoorstellen. Een nieuw gezondheidsbeleid, de verbreding van het onderwijs en modernisering van de armenzorg waren alle bedoeld om het grote ideaal van een gelijkwaardige, weerbare en creatieve burgersamenleving dichterbij te brengen.

Een tweede verschil betreft het draagvlak. In monarchaal Europa waren de hervormingen het werk van een kleine elite van verlichte ambtenaren en gunstelingen die voor korte of langere tijd de aandacht van de vorst wisten te monopoliseren. In Oostenrijk had bijvoorbeeld de Nederlandse medicus Gerard van Swieten samen met zijn zoon een stempel op het Habsburgse beleid kunnen drukken. Voltaire was enige tijd de favoriet van Frederik de Grote en Diderot die van Catherina de Grote. Ook J.H. Swildens is trouwens naar Rusland gereisd in de - niet vervulde - hoop een passende functie te vinden aan het hof in Petersburg. Slechts enkele vorsten waren persoonlijk min of meer verlichte ideeën toegedaan. De overigen lieten zich vooral overtuigen door de hun voorgespiegelde heilzame effecten van de hervormingen voor schatkist en koninklijk gezag. De relatie tussen de vorst en zijn verlichte beambten was een verstandshuwelijk dat, utilitair geïnspireerd, op geen enkele wijze het gevestigd gezag aantastte.

In de Republiek werd het conglomeraat van opvattingen over burgerschap en de voorwaarden waaronder burgerlijke idealen staat en samenleving zouden moeten gaan bepalen niet alleen maar gedragen door kleine Gideonsbendes. Getuige het succes van verenigingen als de Oeconomische Tak en het Nut vonden deze ideeën weerklank bij de grote meerderheid van het culturele publiek. Het verlicht burgerlijk universum van de late achttiende eeuw oefende een dwingende aantrekkingskracht uit op katholieken en protestanten, Groningers en Brabanders, regenten en fabrikeurs, predikanten en ondernemers, artsen en beambten. *Au fond* verenigde het orangisten en patriotten. Laurens Pieter van de Spiegel, de laatste Oranjepensionaris, was even overtuigd van de wenselijkheid van een nieuwe burgersamenleving als de voorzitter van de eerste Nationale Vergadering, Pieter Paulus. Elie Luzac, de intellectuele architect van het orangisme, zag de noodzaak van sociale en economische hervormingen net zo goed in als Herman van den Heuvel, de oprichter van de Oeconomische Tak. Een onvervalst criticus van het patriottisme als Adriaan Kluit had in een van zijn eerste pennenvruchten de schadelijkheid van het begraven in kerken aangetoond. Rijklof Michaël van Goens, steunpilaar van de Utrechtse Oranjepartij in de patriottentijd, ondersteunde in een reeks werken de premissen van het Nederlandse burgerideaal. Onafhankelijk van de politieke kleur van de auteurs kreeg dat ideaal overweldigend gestalte in de literatuur en op het toneel, en ook de beoefening van muziek en beeldende kunst is erdoor getekend, zoals in het volgende deel zal blijken.

Toch gaat het niet aan de tekenaars van de blauwdrukken voor een nieuwe samenleving voor te stellen als in wezen door hetzelfde ideaal bezield. In de diverse vertalingen van het burgerideaal waren reeds de lijnen zichtbaar waarlangs zich later een culturele breuk zou voltrekken. Nemen we bijvoorbeeld de Rotterdamse predikant Jan Scharp, gevierd orator en genootschapsdier. Er waren maar weinig gezelschappen waar hij geen lid van was of als redenaar triomfen vierde. Hij was een onvermoeibaar strijder voor de emancipatie van de joden en een groot voorstander van onderwijshervormingen. Hij verdedigde patriotse predikanten al was hij zelf een onwrikbare steunpilaar van de Oranjes en verloor hij in de Bataafse periode om die reden zelfs zijn Rotterdamse predikantsplaats zodat hij als balling

naar Oost-Friesland moest vluchten. Scharp lijkt dus in alle opzichten de onvoorwaardelijke aanhanger van de moderne burgerschapsidealen die hij zich ook in zijn vele geschriften betoont. Maar in die geschriften bestrijdt hij tevens met overtuiging de verlichte vooronderstellingen waarop die idealen waren gebaseerd. Figuren als Scharp waren er vele. De in hoofdstuk 12 beschreven veenbrand van verzet tegen de herwaardering van de plaats van de religie in de samenleving werd gaande gehouden door groepen waartoe ook Scharp behoorde en hun aantal zou in de jaren twintig van de negentiende eeuw sterk groeien. Voor de schaarse katholieken die aan het culturele debat deelnamen geldt iets dergelijks. De winnaar van de eerste prijsvraag van het Nut, de katholieke priester Petrus Schouten, onderschreef van harte de opvoedingsidealen van het Nut en bepleitte zelfs een gratis lidmaatschap voor alle onderwijzers. Met de onorthodoxe theologie van het Nut kon Schouten echter niet overweg en tenslotte zegde hij zelfs zijn lidmaatschap op. Zijn vertrek was nog niet het sein tot een algemene uittocht maar wel een voorbode van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen waarbij het Nut voor vrome katholieken verboden terrein zou worden.

Een andere breuklijn werd gemarkeerd door verschillen van inzicht omtrent de marsroute naar en het tempo van de gewenste veranderingen. Van de Spiegel moest niets van de Oeconomische Tak hebben en ook bij het Nut sloot hij zich nooit aan. Met de ideeën had hij geen moeite, met de middelen die het Nut steeds meer aanwendde echter des te meer. Het mobiliseren van de publieke opinie stuitte hem tegen de borst; weloverwogen hervormingen vanuit de binnenkamer lagen hem meer. Niet voor niets is hij wel eens een reformistisch conservatief genoemd. Adriaan Kluit formuleerde zijn bezwaren tegen te snelle hervormingen in eenzelfde trant:

> Een oud gebouw, waarin zoveele verschillende bouwstoffen en zoveele oude bewooners zijn, kan niet afgebrooken worden, of de instortingen gaan met zulk een vervaarlyk gekraak en verpletteringen, en 't vliegen van stukken en splinters vergezeld, dat het altijd nog oneindig verkiesbaar is, het oude te blijven behouden, en het hoogstnodige door werkbaazen te laaten verbeeteren, dan zich aan die verpletteringen en dat gekraak te waagen.[1]

Het gaat hier om meer dan verschillen in stijl of temperament. Tijdens de revolutie van de patriotten in de jaren tachtig, toen voor het eerst soms diametraal tegengestelde politieke consequenties aan de nieuwe burgeridealen verbonden werden, kwam aan het licht hoezeer de visies op het tempo waarin een samenleving kon worden veranderd, van elkaar verschilden. De snelle en grondige hervorming die de patriotten voor ogen stond, zagen tegenstanders als Van Goens als een vorm van levensgevaarlijk utopisme, als ‘une des pommes de Sodome, crûes sur l'arbre fatal de la Philosophie moderne’.[2]

Achter dat ongenoegen over de onverantwoordelijke veranderzucht van de patriotten ging een fundamentele en cultuurpessimistisch getinte bezorgdheid schuil. De orangist Laurens van Limburg had in 1780 de dreigende ondergang van de Republiek vergeleken met de ondergang van het Romeinse Rijk, in de achttiende eeuw nog steeds het schrikbeeld van elke weldenkende burger. Voor Van Limburg stond de oorzaak vast: ‘afgetrokken overnatuurkundige bespiegelingen’ lagen ook aan de neergang van de Republiek ten grondslag. Niemand heeft dit onderliggende probleem beter weten te diagnosticeren dan Adriaan

Kluit. Voor hem was de taal de oorzaak van alle ellende. In zijn ogen leden alle radicale hervormers aan het waandenkbeeld dat je de werkelijkheid alleen al kon beïnvloeden door woorden te veranderen, begrippen een nieuwe lading te geven en eigen accenten te plaatsen. Het patriottisme was volgens Kluit dan ook weinig meer dan een ratjetoe van 'dubbelzinnige beteekenissen van woorden en niet zamenhangende gevolgtrekkingen en besluiten'.[3] Kluit onderschatte deze nieuwe betekenis van het woord echter allerminst. Hij vond het niet minder dan pernicieus dat steeds meer idealisten handelden alosf

> de menschen altyd zo volmaakt, zo onbedorven van zeden, zo verlicht en opgeklaard, en van zulke hooge waarde geweest waren, als zij in deze wijsgerige dagen van verlichting, ons *op 't papier en in gesprekken* geschilderd worden.[4]

Met de overtuiging dat woorden in kranten en tijdschriften, en gesprekken in genootschappen en gezelschappen de werkelijkheid konden maken of breken waren zijns inziens de radicale hervormers, de patriotten voorop, een levensgevaarlijke weg ingeslagen. De dreigende vernietiging van de Republiek, zo schreef Kluit in 1793, was onafwendbaar:

> met drogredenen [zoals de rechten van de mens] en redenen heeft men de Nederlandsche Natie begoochelt. En door zulke verlokkende bedriegerijen zijn de Gemeentens in de Weekbladen van *Post, Kruijer*, en *Courier*, sederd drie of vier jaren deerlijk misleid.[5]

Het nieuwe besef dat woorden uiterst gevaarlijke dimensies konden krijgen en de perceptie van de werkelijkheid danig konden beïnvloeden was, zoals Kluit hierboven al aangaf, nauw verbonden met de groeiende betekenis van kranten, boeken en tijdschriften in een nieuwe communicatiegemeenschap. In de achttiende eeuw begon het moderne bombardement met informatie, analyses en commentaren, maar vooralsnog was het slechts een klein percentage van de bevolking dat er deel aan had. De al eeuwenoude boekdrukkunst kreeg daarom eerst in de jaren voor 1800 zijn moderne betekenis van 'Honderdhoofdige Hydra van Volk- en Landberoerende schrijvers', om Kluit nogmaals te citeren.[6]

De principiële democratisering van informatie die de boekdrukkunst had teweeggebracht en waarvan de consequenties nu voor iedereen goed zichtbaar waren geworden, had ook ingrijpende gevolgen voor het debat over de vrijheid van drukpers. In de achttiende eeuw was met het verschuiven van de tolerantiegrenzen de overtuiging gemeengoed geworden dat in een commerciële samenleving, die immers was gebaseerd op een vrij verkeer van goederen en diensten, ook meningen en opinies geen strobreed in de weg mocht worden gelegd. Ook al hielden de diverse overheden zich lang niet altijd aan deze ongeschreven regel, zoals nog weer eens gebleken was uit het ingrijpen in de publieke debatten tijdens de Socratische Oorlog en het verbod op werken van Rousseau en Voltaire in de jaren zestig, toch bleven spraakmakende intellectuelen en commentatoren erin geloven. Luzac had het vrije woord in 1749 al verdedigd en een aristocratisch regent als Johan Meerman vatte in 1793 deze heersende opvatting, ook in orangistische kring, nog eens pregnant samen: 'de tong, de veder en de drukpers weeten hier van geen anderen dwang, dan welken de eerbied voor beschaafdheid en goede zeeden, met de rust der maatschappij, haare vanzelve gebieden'.[7]

Met deze stellingnames was ogenschijnlijk een grote stap gezet sedert de zeventiende en vroege achttiende eeuw. Vrijheid van drukpers betekende niet alleen meer het recht van individuen om overheidsoptreden of kerkelijke leerstukken van commentaar te voorzien. De voornaamste commentatoren in de Republiek leken nu principieel het verschijnsel publieke opinie te hebben geaccepteerd in de zin dat waarheden niet meer door geestelijke of wereldlijke autoriteiten konden worden afgekondigd maar pas legitimiteit verwierven als ze in een publiek debat tot stand waren gekomen. Waarheid was zo een veel minder zeker goed geworden. Slechts weinigen hebben deze consequentie echter willen accepteren. Kluits invectieven tegen de woordgoochelaars zijn daarvan een overtuigend voorbeeld. Ook een vooraanstaand auteur als J.H. Meerman was uiteindelijk wel bereid de persvrijheid te accepteren, maar niet in elke vorm en tegen elke prijs. Zij accepteerden dan ook dat in het beroemde bloedplakkaat van de Staten van Gelderland van 8 september 1786, waarin een reeks patriotse tijdschriften en dagbladen werd verboden, de Staten expliciet verklaarden

> dat wy nooit eenige intentie hebben gehad of nog hebben om de Vryheid der Drukpers te beteugelen, wanneer die op eene betamelyke wys, tot voorstand der Burgerlyke vrijheid, ontdekking van Waarheid en aanmoediging van deugd en opregte Vaderlands liefde word gebruikt. [Persvrijheid geeft echter niet het recht] 't misvertrouwen aan te kweeken, de tweedragt (...) te vermeerderen en dus de hoop op herstel van rust en eensgezindheid tusschen de Ingezetenen te verydelen.[8]

Van Goens lijkt een van de weinigen te zijn geweest die toen al begrepen dat de juistheid van een inzicht, systeem of stelsel in de toekomst niet meer zou worden bepaald door het gezag van de autoriteit die dat inzicht ondersteunt of dat stelsel instandhoudt. In laatste instantie gaat het maar om één ding: de publieke opinie. Die bepaalt de legitimiteit van opvattingen en stelsels en is tenslotte ook verantwoordelijk voor het gezag dat autoriteiten kunnen uitstralen. Perverteering van de publieke opiinie was in Van Goens' ogen dan ook een van de ergste zonden die een schrijver kon begaan. Door bijvoorbeeld stadhouder Willem V tijdens de patriotse twisten in woord en beeld belachelijk te maken had men hem zijn krediet afgenomen en was hij een gewone sterveling geworden.

Deze implicaties van de persvrijheid zouden rond 1800 niet meer verder behoeven te worden geëxploreerd. Na 1795 zou de pers steeds verder worden gemuilkorfd en pas in het midden van de negentiende eeuw zou het probleem de politieke agenda opnieuw gaan beplaen.

Eindnoten:

1 Kluit, *De rechten van den mensch*, 355.
2 Van Goens, ‘De la liberté et de l'utopisme politique’, geciteerd bij Velema, ‘Contemporaine reacties’, 42.
3 Kluit, *Academische redevoering*, 28.
4 [Kluit], *Rechten van den mensch*, 398 (cursivering van ons).
5 Kluit, *Souvereiniteit*, 74.
6 *Ibidem*, 40.
7 Meerman, *De burgerlyke vryheid*, 16.
8 Geciteerd bij Bodel Nijenhuis, *De wetgeving op drukpers*, 178.

Reportages

Eenwording in kaart

> Daar zijn sedert de omwenteling van den jaare 1795 te veel veranderingen in den regeeringsvorm van dit Gemeenebest gekomen; de plaatselijke omstandigheden van eene menigte Steden, Dorpen, enzv. hebben zulk eene geheele andere gedaante gekregen, en daar is nog zoo veel, het welk tot nu toe deszelfs volle beslag niet bekomen heeft, en ook niet heeft kunnen bekomen, dat het niet doenlijk is, dan na dat dit alles in order zal zijn gebragt, zulk een werk het aanzijn te geeven.

Met deze woorden verontschuldigt de Amsterdamse kaartuitgever Mortier zich in het voorwoord van zijn *Aardrijkskundig woordenboek der Bataafsche Republiek* (1800) voor allerlei onvolkomenheden in het boekje.[1] Maar, zegt hij, spoed is belangrijker, aangezien de Bataafse burgers grote behoefte hebben aan duidelijke informatie over de veranderingen waarmee zij geconfronteerd worden. Uit naam van de één- en ondeelbaarheid van de staat had het Uitvoerend Bewind in 1798 met het aanvaarden van de Staatsregeling een streep gehaald door de twee eeuwen oude kaart van de Zeven Provinciën. Zij was in veler ogen het symbool van een federalistisch bestel dat zichzelf had overleefd en de oude Republiek te gronde had gericht. In de nieuwe Republiek zouden provinciale overheden ondergeschikt zijn aan de nationale regering. Dat deze verregaande centralisatie van bestuur niet zomaar zou worden aanvaard werd natuurlijk voorzien. De oude provinciale grenzen en namen konden beter zo spoedig mogelijk uit het zicht verdwijnen.

Het land opnieuw ingedeeld

Er werd dus hoge prioriteit gegeven aan een geheel nieuwe bestuurlijke indeling van het grondgebied van de Republiek. De grondwet schreef acht ‘departementen’ voor, elk onderverdeeld in zeven ‘ringen’. Beide vertegenwoordigden bestuurseenheden met louter huishoudelijke en administratieve functies, zoals het bekendmaken van wetten en overheidsbesluiten, het bewaken van de orde en het regelen van de belastinginning. Elk departement kreeg een hoofdstad als bestuurscentrum aangewezen. Als grenzen van de departementen werden de natuurlijke landscheidingen aangehouden: de grote watergebieden en de hoofdrivieren.

Het Uitvoerend Bewind zag het nu ook als zijn taak om een nieuwe kaart van de Republiek te maken. Dit werd in de grondwet opgenomen, met de belangrijke toevoeging dat de kaart in gedrukte vorm voor de burgers beschikbaar moest komen.[2] Een speciale commissie kreeg de opdracht om voor beide projecten, de nieuwe indeling en de nieuwe kaart, een plan in te dienen. Op 12 oktober 1798 al bracht zij haar *Rapport* uit, waarin behalve de nieuwe indelingen ook de politieke beginselen staan beschreven die de commissie bij het trekken van de nieuwe grenzen had gehanteerd.

De omvang van ieder departement was berekend op basis van gelijke aantallen inwoners: 213 tot

243 duizend. Onder geen beding mocht de bevolking van het ene departement overwicht krijgen op die van het andere, want dat zou voedsel kunnen geven aan het federalisme. En het was nu juist de bedoeling dat het 'foederatif stelzel voor dit ogenblik geheel den bodem worde ingeslagen' [afb. 10].[3]

Voor het eens zo oppermachtige Holland betekende dit een driedeling: het noordoostelijk deel werd het Departement van Texel met Alkmaar als hoofdstad, het midden het Department van de Amstel met Amsterdam als hoofdstad, en het zuidelijk deel het Department van de Delf met Delft als hoofdstad. Niet minder ingrijpend, gezien de historische achtergrond, was de samenvoeging van Groningen en Friesland tot Departement van de Eems, met als hoofdstad Leeuwarden. Gelderland werd gesplitst en deels met Overijssel en Drenthe samengevoegd tot Departement van de Oude IJssel, met als hoofdstad Zwolle. Voor een ander deel vormde Gelderland samen met Utrecht het Departement van de Rijn, hoofdstad Arnhem. Ten slotte onderging ook Bataafs-Brabant een tweedeling; het oostelijk deel werd het Departement van de Dommel met Den Bosch als hoofdstad, het westelijk deel werd met Zeeland samengevoegd tot Department van de Schelde en de Maas en kreeg Middelburg als hoofdstad. Aan de zuidgrens was het land gekortwiekt. Staats-Vlaanderen en de Generaliteitslanden van Overmaas (van Venlo tot Maastricht) had de Bataafse Republiek in 1795 moeten afstaan aan Frankrijk.

Protesten

Nog voordat de commissie haar rapport had gepubliceerd, kreeg zij vele bezwaarschriften te verwerken. Zijzelf schreef dit toe aan het voortijdig verschijnen van een kaart van de Bataafse Republiek met de nieuwe departementale indeling. En inderdaad, de grondwet was nauwelijks aangenomen of de kaartuitgevers stonden al klaar om elkaar te beconcurreren met nieuwe overzichtskaarten, die noodgedwongen nog weinig nauwkeurig waren [afb. 10].

De commissie wees in haar rapport alle protesten van de hand, zich verschuilend achter haar politieke beginselen. Zo werd de wens van Dordrecht om met Rotterdam in één departement te worden ingedeeld afgewezen; niet alleen de bevolking, maar ook de commercie moest eerlijk worden verdeeld over de departementen. Dordrecht voelde zich ernstig benadeeld ten opzichte van Rotterdam omdat het was ingedeeld bij het Departement van de Schelde en de Maas, waardoor voor de handel belangrijke overheidsbesluiten de stad pas veel later - via Middelburg - konden bereiken. Tekenend voor de politiek die via de kaart werd bedreven is ook het antwoord op het protest van Bergen op Zoom, eveneens ingedeeld bij het Departement van de Schelde en de Maas. De Bergenaren wilden niet met de Zeeuwen in één departementaal bestuur vanwege het grote cultuurverschil. Dat provinciale grenzen culturele grenzen waren geworden wist de commissie maar al te goed. Het ging er juist om, zo schreef zij, dat deze vermenging van verschillende gewoontes, godsdienst en zeden bijdraagt aan 'het verkrijgen van eenvormigheid, welke allengskens in allerlei zaaken zal worden ingevoerd, en die het steunsel zijn moet, van de een- en ondeelbaarheid der Republiek'.[4] Eén staat, één natie, was het standpunt van de overheid, maar al gauw zou blijken dat zij zich daarmee bij veel burgers niet populair maakte.

De kaart als propaganda

Eenwording is een pijnlijke operatie, waarbij je misschien beter de tactiek van het beeld dan van het woord kunt toepassen. Zoiets zou Pieter Quint Ondaatje, in 1798-1799 secretaris-generaal van

het ministerie van Binnenlandse Zaken, gedacht kunnen hebben toen hij op eigen initiatief en voor eigen rekening een nieuwe kaart ontwierp: *Kaart van de Bataafse Republiek verdeeld in Departementen en Ringen* [afb. 12].

Op het eerste gezicht doet de kaart van Ondaatje - misschien niet toevallig - denken aan een gezelschapsspel. Dat zij aan alle kanten evenwichtigheid uitstraalt zal zeker de opzet zijn geweest. Een stabiel vierkant in het midden omlijst het territorium van de staat en daaromheen cirkelen in genummerde volgorde de acht departementen. Ook weer in genummerde volgorde staan op elke departementscirkel de hoofdplaatsen van de zeven ringen geschreven; de stip in het midden is tevens de hoofdstad van het departement. Rondom de departementscirkels tekende Ondaatje ook nog de indeling in 94 kiesdistricten, waartoe het Uitvoerend Bewind op 14 mei 1799 had besloten. De tekstjes in de vierkante lijstjes ten slotte, moeten de gebruiker wegwijs maken op de kaart. Over de bruikbaarheid van de kaart valt te twisten, maar het is zeker een originele poging om het idee van de eenheidsstaat in een aantrekkelijke vorm te gieten.

De moeizame geboorte van de officiële kaart

Op 10 oktober 1798, dus kort voordat het rapport over de departementale indeling van de Republiek verscheen, had het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de patriottenheld en militairingenieur C.R.T. Krayenhoff opdracht gegeven tot het vervaardigen van de nieuwe grote overzichtskaart. Weliswaar was de wet op de nieuwe indeling nog niet aanvaard - dat gebeurde pas eind 1799 - maar kennelijk was men zeker genoeg van de zaak. Aan Krayenhoff werd meegedeeld dat hij en zijn medewerkers ‘de meeste spaarzaamheid en spoedige werkzaamheid’ dienden te betrachten.[5] Door onvoorziene omstandigheden zou dit een onmogelijke opgave zijn.

Allereerst bleek het oorspronkelijke, goedkope idee om de kaart grotendeels samen te stellen uit bestaande regionale kaarten niet uitvoerbaar. De betreffende militaire en heemraadschapskaarten bleken meetkundig zo verschillend, dat zij met geen mogelijkheid aan elkaar waren te passen. Hier wreekte zich het provinciale denken van het *ancien régime:* de Republiek der Zeven Provinciën had nooit behoefte aan landelijk uniforme kartering gevoeld. De noodzakelijke basis voor de overzichtskaart, een aaneengesloten netwerk van driehoeksmetingen, ontbrak dus. Het besluit van de Bataafse Republiek om deze omissie te redresseren en haar hele grondgebied op gestandaardiseerde wijze te meten, markeert dus zonder meer een uniek moment in de geschiedenis van de Nederlandse cartografie.

Extra tijd en kosten moesten daarbij natuurlijk voor lief genomen worden. Temeer daar de overheid met Krayenhoff een zeer bevlogen ingenieur in de arm had genomen, die niet over één nacht ijs wenste te gaan. Hij schrok er bijvoorbeeld niet voor terug om in 1801 zijn bijna voltooide driehoeksmeting terzijde te leggen, nadat de wiskundig hoogleraar J.H. van Swinden hem had gewezen op de meer geavanceerde methode en techniek van Franse ingenieurs. Hun driehoeksmeting strekte zich al uit van Barcelona tot Duinkerken en was mede bedoeld om de omtrek en curve van de aarde te berekenen. Ook in Engeland en het Duitse Rijk werden dergelijke berekeningen gemaakt. Krayenhoff wist zijn opdrachtgevers ervan te overtuigen dat de Bataafse Republiek niet kon achterblijven, dus dat zijn driehoeksnet moest aansluiten op het groeiende Europese net. Hij mocht in Parijs op staatskosten een nauwkeuriger hoekmeetinstrument, de zogeheten repetitiecirkel, bestellen en opnieuw beginnen. Jarenlang zijn Krayenhoff en zijn medewer-

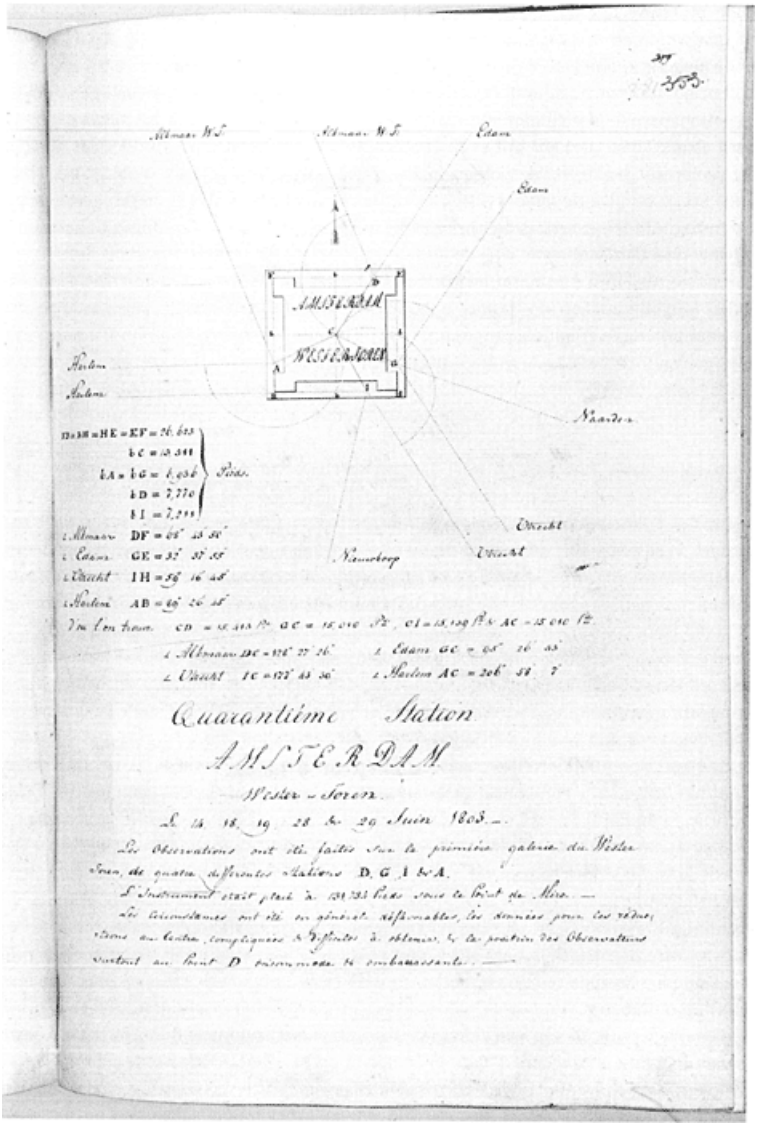

afb. 1. C.R.T. Krayenhoff, 'Quarantième Station AMSTERDAM. Wester-toren. Le 14, 18, 19, 28 & 29 Juin 1803'.

ker Jacob de Gelder tijdens de zomermaanden met hun nieuwe uitrusting kerktorens en soms ook speciaal getimmerde bouwsels opgeklommen, ongetwijfeld gadegeslagen door nieuwsgierige burgers en buitenlui. Hun berekeningen van de hoeken en afstanden tussen de verschillende waarnemingspunten, en de (niet altijd gunstige) weersomstandigheden waaronder gewerkt moest worden, noteerde Krayenhoff eigenhandig in twaalf folianten [afb. 1 en Illustratieverantwoording]. De reeks sluit af in 1811, het jaar waarin de metingen eindelijk werden afgerond.

Over het besluit om een tweede driehoeksmeting te verrichten heeft Krayenhoff in november 1801 verantwoording afgelegd in een soort manifest: *Nodig en zaaklijk bericht aan het publiek wegens de groote kaart der Bataafsche Republiek*. Hij deed daarin een beroep op het nationaal eergevoel van zijn medeburgers: 'de roem onzer nationaale geleerdheid en de trap onzer vorderingen in de Wis-Aardrijks-en Sterrekunde [was] hier in betrokken, en liep gevaar in deeze zaak gecompromitteerd te worden.'[6] De vervaardiging van de grote kaart was dus uitgegroeid van een politieke tot een wetenschappelijke prestigezaak.

Krayenhoffs manifest verscheen op een strategisch moment. Kort tevoren, na de reactionaire staatsgreep van september 1801, was immers een grondwetswijziging doorgevoerd waarbij de centralisatie van bestuur grotendeels was teruggedraaid en de grenzen en namen van de oude provincies in ere waren hersteld; alleen de aanduiding 'departement' werd gehandhaafd. Daarmee was de directe noodzaak voor het maken van de grote kaart verdwenen. Maar het nieuw aangetreden Staatsbewind bleef Krayenhoffs werk financieren. De Bataafse Republiek heeft van haar investeringen in de kaart echter nooit iets teruggezien, om de eenvoudige reden dat er in haar tijd niet één blad werd voltooid.

Vervaardigd op het Depot Generaal van Oorlog

Het werk aan de grote kaart duurde langer dan voorzien; fouten in het graveerwerk, levering van inferieur papier en ook Krayenhoffs militaire verplichtingen elders waren daarvan de oorzaak. De vertraging bespaarde tekenaars en graveurs evenwel allerlei extra werk om wijzigingen op de kaart aan te brengen. Want met grondwetsherzieningen, grensverschuivingen en naamsveranderingen was het voorlopig nog niet gedaan.

Zo werd Drenthe in 1805 weer een apart departement. Vervolgens werd met het aantreden van Lodewijk Napoleon in 1806 de Bataafse Republiek veranderd in het 'Koningrijk Holland'. Het gebied dat tot dan toe 'Holland' had geheten werd verdeeld in Amstelland en Maasland, een tweedeling die zou blijven voortbestaan onder de namen Noord- en Zuid-Holland. Er waren nu dus tien departementen. In 1808 kwam daar een elfde bij, toen Holland, ter compensatie van het in 1795 geleden verlies van Staats-Vlaanderen, door de Franse keizer Oost-Friesland kreeg toebedeeld [afb. 11].

Voor Krayenhoff betekende dit natuurlijk extra meetwerk en vermeerdering van het aantal kaartbladen. Hij had inmiddels wel extra subsidie en uitbreiding van zijn staf gekregen. Ook op organisatorisch vlak was een en ander veranderd. De kaartproductie, aanvankelijk een aangelegenheid van Binnenlandse Zaken, was in 1806 door Lodewijk Napoleon geïnstitutionaliseerd en als Topografisch Bureau ondergebracht bij het Depot Generaal van Oorlog. Bij dit naar Frans voorbeeld ingerichte militaire adviesorgaan was Krayenhoff benoemd tot directeur, terwijl de Franse meestergraveur Jean Baptiste de Bouge was aangesteld als hoofd van het Topografisch Bureau. De Bouge heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de bruikbaarheid van de grote kaart. Hij introduceerde niet alleen gestandaardiseerde symbolen en letters, maar actualiseerde ook de topogra-

afb. 2. Carte chorographique des départemens de la Hollande: commencée sous le Gouvernement Hollandois, terminée par les ordres du Duc de Feltre, Ministre de la Guerre, au Dépôt Général de la Guerre = Chorographische kaart der Hollandsche Departementen (...) *[detail van blad V]. Schaal 1:115.200*.

fische invulling, die uit zuinigheidsvoerwegingen wèl van oude provinciekaarten was overgenomen. Dit alles leverden natuurlijk nieuwe vertraging op, maar in september 1809 konden de eerste twee bladen - Zeeland en een deel van Maasland - verschijnen.

De uitgave en verspreiding van de kaart had Krayenhoff uitbesteed aan de Amsterdamse kaartenmakers Mortier, Covens en Zoon, een bedrijf met een goede naam op het gebied van het ontwerpen van een moderner kaartbeeld. Ruim tweehonderd mensen hebben ingetekend op de kaarten. Wat zou er door hen heen zijn gegaan toen zij in januari 1811, behalve het blad met Noord-Brabant, ook het titelblad onder ogen kregen? De grote kaart, bedoeld als monument van nationale eenheid en nationale trots, moest vanwege de inlijving bij Frankrijk op 9 juli 1810 en waarschijnlijk op gezag van de overheersers, de officiële naam dragen van: *Chorographische kaart der Hollandsche departementen begonnen onder het Hollandsche gouvernement. Voltooid ingevolge de orders van Z. Exc. den Hertog van Feltre, Minister van Oorlog aan het Dépot Generaal van Oorlog* [afb. 2].

Postkaart

Voor de graveurs van de eerste Nederlandse wegen- en postkaart, ook een productie van het Depot Generaal, was er geen tijd geweest om de titel in zijn geheel aan de nieuwe situatie aan te passen. De postkaart verscheen op 20 juli 1810, elf dagen na de inlijving. Aan de titel, *Itineraire en algemeene post kaart van het Koningrijk Holland MDCCCX*, is op het laatste moment nog toegevoegd: *Vereenigd met het Fransche Rijk* [afb. 13]. Voor het gegeven dat Napoleon al in maart 1810 de departementen Zeeland en Brabant had geconfisqueerd, kozen zij eveneens een simpele oplossing door onder de titel de opmerking te plaatsen: ‘NB De voormalige departementen van Zeeland en Braband maaken tegenwoordig die van de Monden der Schelde en van den Rhijn uit’.

De postkaart - net als de rijksdienst van de paardenposterij nog een initiatief van Lodewijk Napoleon - is een van de eerste kleine kaarten die Krayenhoffs driehoeksmeting als basis hebben. Op zijn eigen exemplaar tekende Krayenhoff met rode inkt het hele Nederlandse driehoeksnet en linksonder plakte hij een extra hoek aan de kaart om ook de aansluiting op het Franse net te kunnen invullen [afb. 13]. Zo is goed te zien hoe het driehoeksnet, als was het een corset, de op oudere kaarten in oostelijke richting uitgezakte vorm van de Zuiderzee en Friesland heeft rechtgetrokken. De nieuwe driehoeksmeting bracht nog meer fouten aan het licht: de ligging van de meeste rivieren bleek anders en, nog verrassender, het hele grondgebied bleek iets groter dan altijd was gedacht. Anno 1810 zullen echter weinig Nederlanders zich daarover hebben kunnen verheugen.

Naar Parijs en terug

De opheffing van het koninkrijk Holland betekende ook het einde van het Depot Generaal van Oorlog. Maar de speciale kaart van het Hollands grondgebied bleef voor Napoleon natuurlijk interessant; die kaart moest zo snel mogelijk voltooid worden, en wel in Parijs. In maart 1811 verhuisden tekeningen, koperen platen en de kostbare, speciale drukpers naar Frankrijk. Ook De Bouge verhuisde mee, evenals luitenant-kolonel M.J. de Man, die Krayenhoff was opgevolgd als directeur nadat deze in 1809 benoemd was tot minister van Oorlog.

Per keizerlijk decreet was Holland opnieuw ingedeeld, nu in zeven departementen die de namen van rivieren kregen: Ems Occidentale (Groningen, Drenthe), Ems Oriental (Oost-Friesland), Frise (Friesland, dat dus de oude naam mocht behouden), Bouches de l'Yssel (Overijssel), Yssel Supérieur

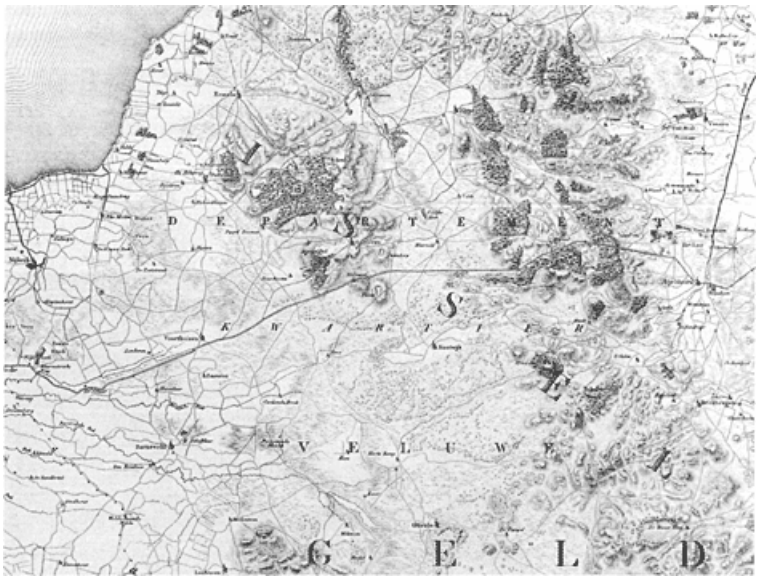

afb. 3. Detail van afb. 2.

(Gelderland), Zuiderzee (Noord-Holland-Utrecht) en Bouches de la Meuse (Zuid-Holland) [afb. 14]. Op het Dépôt-Général de la Guerre in Parijs werden ook op de reeds afgewerkte bladen de nieuwe namen en nieuwe begrenzingen gedrukt. Later, nà 1815, werden alle Franse namen door Nederlandse graveurs natuurlijk weer snel van de koperplaten verwijderd, maar op een vroege druk van het in Parijs in 1813 voltooide vijfde blad zijn ze nog wel te zien [afb. 3].

Wat nu tot slot de grote kaart van Krayenhoff betreft, toen de Nederlanders in 1816 eindelijk hun materiaal in Parijs konden ophalen, troffen zij op het Dépôt-Général de la Guerre zes geheel afgewerkte platen aan en een even groot aantal dat nog in bewerking was. Er werd een regeling getroffen aangaande het kopijrecht; Drenthe bijvoorbeeld was voornamelijk door Franse ingenieurs opgemeten. Eenmaal terug in Nederland kon op het nieuwe Topografisch Bureau van het Archief van Oorlog het werk aan de kaart worden hervat. De onvermoeibare Krayenhoff kreeg wederom de leiding. In 1823 verscheen ten slotte de eerste volledige uitgave van de *Choro-topographische kaart der noordelijke provincien van het Koningrijk der Nederlanden*. De Nederlandse cartografie heeft tot diep in de negentiende eeuw geprofiteerd van Krayenhoffs enorme prestatie.

Eindnoten:

1 Mortier, *Aardrijkskundig woordenboek*, VI.
2 *Ontwerp van Staatsregeling*, 15, Artikel VII.
3 *Rapport over de verdeeling der Republicq*, 9.
4 *Ibidem*, 11-12.
5 Haubourdin, ‘‘Het skelet van de nieuwe Caart’’, passim en 43.
6 Krayenhoff 1801, 12.

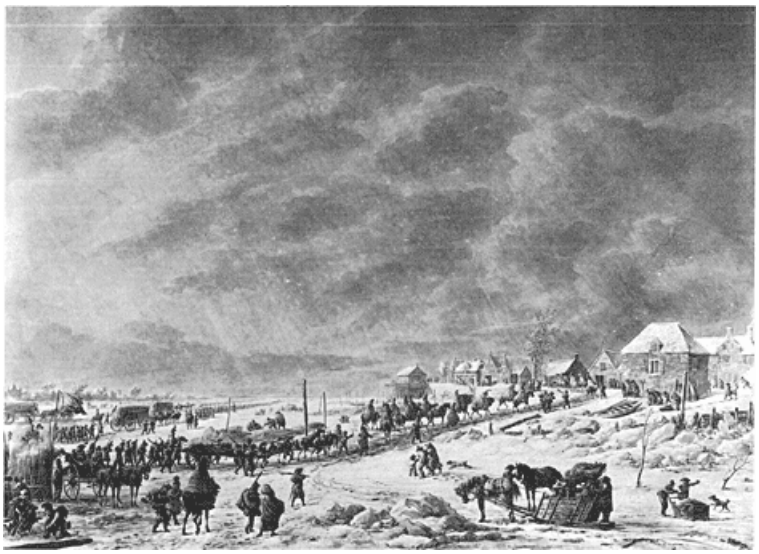

afb. 4. D. Langendijk, 'Franse troepen trekken over de bevroren Maas bij Rotterdam', 1795.

Natuur & cultuur I

Rampen

> Nu was er geen onderscheid tusschen de rivier en de dorpen meer te kennen. Nu zag men niet anders dan verschrikkelijke opstuwingen van het ijs, 't welk door de gevallene doorbraaken kwam heenen storten, en door deszelfs hoeveelheid het water, 't welk zich als een zee vertoonde en alle dijken en dammen overstroomde, deszelfs natuurlijken afloop belettede.

Wie het officiële rapport leest over de doorbraak van de Waaldijk en de ijsgang bij Nijmegen op 22 februari 1799, beseft dat de tekenaar van de prent waarop deze ramp is afgebeeld niet heeft overdreven [afb. 15 en Illustratieverantwoording].[1] Na een periode van extreem strenge vorst, afgewisseld door korte dooi, was op die bewuste dag de stand van het rivierwater tot uitzonderlijke hoogte gestegen. Belemmerd in zijn gewone loop door de opeengehoopte ijsmassa's en andere obstakels, liep het water ‘met eene ijslijke woede’ over de dijken. Huizen stortten in of werden met inwoners en al weggespoeld; bouw- en weilanden kwamen onder dikke lagen zand te liggen. De eigenaren zouden er jarenlang geen vrucht van kunnen plukken, aldus de dijkgraaf.

Nederland had in de decennia rond 1800 te kampen met uitzonderlijk koude winters. Het was midden in wat tegenwoordig wordt genoemd de Kleine IJstijd, de periode 1750-1850, waarin het klimaat in Europa een opmerkelijke temperatuurdaling gaf te zien. Dat kón voordelen hebben, bijvoorbeeld voor de patriotten die in 1795 met het Franse leger over de dichtgevroren rivieren het land konden binnentrekken [afb. 4]. Maar over het algemeen bracht de strenge kou vooral ellende met zich mee en wellicht is de ijsvorming een van de oorzaken geweest van de overstromingen in het rivierengebied. De ramp van 1799 was al de derde in twintig jaar - in januari 1781 en maart 1784 hadden zich soortgelijke grote overstromingen voorgedaan - en qua omvang zou zij nog worden overtroffen door die van januari 1809.

De Bataafse Republiek had letterlijk het tij niet mee, maar dit noopte haar wel om te tonen dat zij het serieus meende met de eenheid en gelijkheid van haar ingezetenen. Dat was dan ook waar de dijkgraaf van Nijmegen op aanstuurde in zijn rapport. Het leed van de bewoners van zijn district was niet te overzien; de overstromingen kwamen immers bovenop de onevenredig hoge lasten die zij tijdens het ‘foederalisme’ hadden moeten dragen, bovenop de recente plunderingen van hun gebied door Engelse en geallieerde troepen èn op de langdurige inkwartieringen van Franse soldaten zonder enige betaling. Het leek hem niet teveel gevraagd dat

afb. 5. R. Vinkeles naar H. Numan, 'Gevaar waar in de Koning zich bevondt, op den Dalemschen-Dijk, door het opkruijen der ijsschotsen, in Louwmaand 1809'.

> de algemeene schaade, aan een gedeelte der Natie, door dezen Watervloed zo treffend en schrikbaarend overgekoomen, zullen behooren gebragt te worden, tot lasten van dat een en onverdeelbaar huisgezin, waar in 't Bataafsch Volk, met vernietiging van alle voorige verschillende betrekkingen, zich bij de aanneeming van deszelfs Maatschappelijk verdrag gevormd heeft.[2]

De noodkreet heeft Den Haag bereikt. Het Uitvoerend Bewind liet weten dat het voortaan de plicht zou zijn van de overheid om leiding te geven aan de uitvoering van de nationale 'deugd der mededeelzaamheid'. De particuliere huis-aan-huiscollectes - inmiddels in volle gang - werden met onmiddellijke ingang verboden. De eerste door de overheid georganiseerde landelijke hulpactie heeft bijna twee ton opgebracht, ongeveer een kwart van de totaal geschatte schade.[3] De prent van de ramp - twee jaar na dato voltooid - is door de uitgever en graveur C. Josi opgedragen aan al die 'edelmoedigen, die door hunnen bijstand het lot dier ongelukkige en van alles beroofde Landlieden verzacht hebben'.[4] Josi vermeldde erbij dat de kunstenaar Jacob Cats de tekeningen direct naar de natuur had gemaakt. Dat maakte deze prent en zijn pendant - de dijkbreuk bij Nijmegen - overigens niet minder geschikt voor hergebruik; bij de overstromingen van 1809 zijn ze, voorzien van een nieuw jaartal, heruitgegeven. Enige verantwoording tegenover de klanten was hierbij wel nodig. Dit soort prenten heeft niet alleen actualiteitswaarde, liet de uitgever weten, maar dient ook:

afb. 6. A.L. Zeelander naar H. Fock, 'Gedenkteken van de verschrikkelijke overstrooming in Gelderland, voorgevallen in 1809'.

> om het publiek een juist denkbeeld te helpen vormen van die ontzettende Tooneelen, die thans voor 't eerst in ons Land op zulk eene grootte in Plaat gebragt zijn, en die, uit hoofde der voorstelling en uitvoering, zoo men vertrouwt, ten allen tijde gezochte Kunstprenten zullen blijven; te meer, daar dezelve, door de Beschrijvingen die er onder staan, tot vertroostende Gedenkteekenen van de algemeene hulpvaardigheid en menschenliefde onzer natie bestemd zijn, aan wien dezelve zijn opgedragen.[5]

Om eventuele twijfelaars over de streep te trekken had Josi nòg een argument achter de hand: 'Geschikt om als Pendanten te dienen bij die van de Ramp van Leijden', waarmee hij de roemruchte ontploffing van het kruitschip op 12 februari 1807 bedoelt. Om zijn suggestie op te volgen is hier een van de indrukwekkendste prenten afgebeeld die naar aanleiding van deze ramp zijn gemaakt [afb. 16]. Het was de kunstenaar, J.W Pieneman, er echter mede om te doen het bezoek van Lodewijk Napoleon aan het gehavende Rapenburg vast te vereeuwigen. De koning staat op de voorgrond, in het midden.

Verheven tonelen

Ook op de prenten ter herdenking van de overstroming van 1809 komt Lodewijk Napoleon in beeld [afb. 5]. Niet altijd in de meest waarschijnlijke omstandigheden - op een weergave van zijn bezoek aan het rampgebied in Gelderland heeft hij nauwelijks grond onder de voeten [afb. 6].

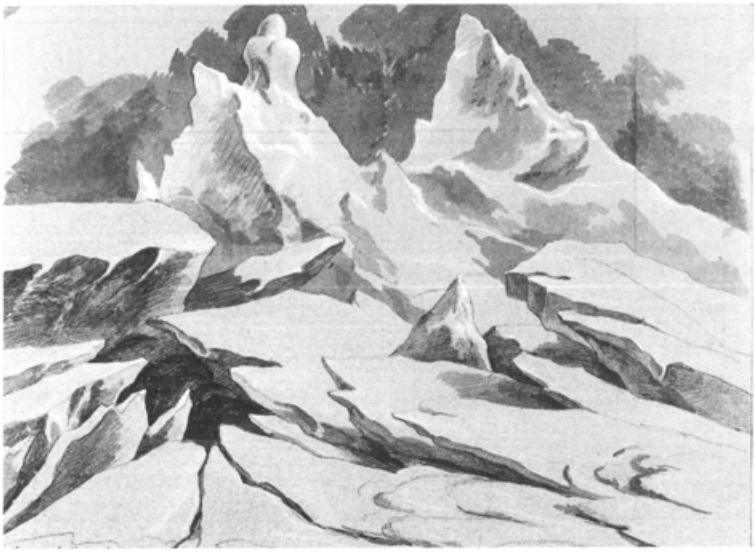

afb. 7. D.P.G. Humbert de Superville, 'IJsschotsen op de Maas', 1809.

Maar de feitelijke verslaggeving is hier ondergeschikt aan de wens om de koning in een gunstig daglicht te stellen. Het imago van een vorst die onverschrokken het water trotseert gaat nu door voor typisch Hollands, maar in feite hebben wij deze manier om de publieke opinie te bespelen aan de propagandistische kunde van Lodewijk Napoleon te danken. Mede omdat dit beeld toen zo nieuw was zal het op veel Nederlanders diepe indruk hebben gemaakt. De verslaggever van deze ramp spreekt van een 'verheven toneel' en Lodewijk Napoleon mag wat hem betreft de 'vader zijns volks' worden genoemd.[6] Ook het feit dat de koning na de overstroming in 1809 direct een ton overheidsgeld uittrok voor hulp aan de slachtoffers heeft zijn uitwerking niet gemist. De inzameling onder particulieren leverde vervolgens bijna een miljoen gulden op, heel wat meer dus dan tien jaar eerder, toen de metafoor van het 'huisgezin' nog opgeld deed.

Je kunt je afvragen waarom dit 'verheven toneel' met de koning, de overstromingen of de spectaculaire ijsmassa's geen grootse kunstwerken hebben opgeleverd. Als taferelen die hevige emoties opriepen waren ze bij uitstek geschikt voor het type kunst dat in de kunsttheorie werd gerangschikt onder 'het sublieme'. Er zijn verschillende oorzaken te noemen. Allereerst kende Nederland geen opdrachtgevers van het kaliber van Napoleon en geen kunstenaars als Antoine Gros, zijn propagandaschilder. Verder waren er nauwelijks kunstenaars die de vergelijking met de Duitse romantische schilder Caspar David Friedrich zouden kunnen doorstaan. D.P.G. Humbert de Superville, die met zijn tekening 'Glaçon sur la Meuse, janvier 1809' getuigt van eenzelfde soort romantische natuuropvatting, was een *Einzelgänger* [afb. 7]. Ten slotte was het gevaar gewoon té reëel om esthetisch genoegen te verschaffen. Een tijdgenoot schreef dat de Nederlander het meest houdt van eenvoudige schil-

afb. 8. W.J. van Troostwijk, 'Koeien bij een rivier en veerpont', 1807.

derijtjes van de natuur in eigen land - grazige polders die hem herinneren aan zijn overwinning op het water.[7] Kunstwerken die tonen dat de natuur hem de baas is zag de Nederlander liever niet. De dijkgraaf baron Collot d'Escury was een uitzondering. Hij kocht van de Dordtse kunstenaar Jacob van Strij vier tekeningen waarop het 'treurtoneel' van het verdronken land van de Alblasserwaard 'naar het leven' is uitgebeeld [afb. 17].[8] Van de overheid hoefden de kunstenaars geen opdrachten te verwachten: zij had op het gebied van de waterstaat heel andere prioriteiten.

Waterstand en Waterstaat

De rivieren vormden in deze tijd een grotere bedreiging voor het land dan de zee en zij hebben de Bataafse Republiek dan ook heel wat kopzorgen gegeven [afb. 8]. Rivierverbetering en -beheer zijn de eerste aanleiding geweest voor de nieuwe regering om in 1798 een nationale waterstaatszorg in het leven te roepen. Deze taak werd toevertrouwd aan Binnenlandse Zaken. De Agent liet zich bijstaan door de nieuw opgerichte technische rijksdienst, een groep van veertien waterbouwkundigen - sinds 1810 het Corps Ingenieurs genoemd - die zich moesten buigen over een structurele aanpak van de problemen. Hun aantal werd bij een reorganisatie in 1803 gereduceerd tot twee. A.F. Goudriaan werd verantwoordelijk voor het noordoostelijke, Jan Blanken voor het belangrijke zuidelijke district van Holland. Een nog verdergaande centralisatie volgde in 1808 met de oprichting van een apart ministerie van Waterstaat onder Lodewijk Napoleon. Tot eerste minister van rijkswaterstaat werd benoemd A.P.T. Twent.

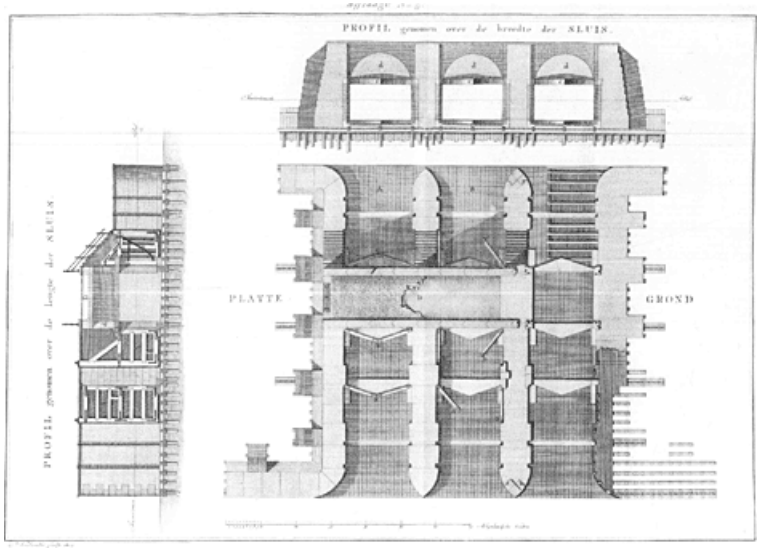

afb. 9. D. Veelwaard, 'Profil genomen over de lengte der sluis / Profil genomen over de breedte der sluis' [bij Katwijk aan zee].

Het begrip waterstaat, waarmee oorspronkelijk alleen het niveau van het grond- en oppervlaktewater werd aangeduid, kreeg nu dus ook de institutionele betekenis zoals wij die kennen. De plaatselijke hoogheemraad- of waterschappen behielden de verantwoordelijkheid voor het dijkonderhoud en stonden als vanouds onder toezicht van de provinciale besturen. De specifieke kennis en ervaring die zij in de loop der eeuwen hadden opgebouwd konden moeilijk worden gemist. Bovendien waren zij de praktische leerschool voor waterbouwkundigen - tot 1805, toen er een waterbouwkundige vakopleiding werd toegevoegd aan de militaire academies. Toch zouden ook de waterschappen ervaren dat de tijden veranderd waren. Zij kregen hoe dan ook te maken met de waterstaatsingenieurs, bijvoorbeeld wanneer bij acute dreiging van dijkdoorbraak de zogeheten Bijzondere Riviercorrespondentie in werking trad. De waterstaatsingenieurs namen dan door het rijk aangewezen dijkposten in het rivierengebied in en voerden het opperbevel. Zij correspondeerden met elkaar via koeriers over waterstanden, ijsvorming of dijkbreuken en via signalen van kanonschoten, vlaggen en de stand van molenwieken. Het moet al met al een indrukwekkend schouwspel zijn geweest.

afb. 10. Nieuwe algemeene kaart der Bataafsche Republiek verdeeld in VIII departementen. Volgens de Acte van Staatsregeling voor het Bataafsche volk, *1798. 'Schaal van 10 Uuren wegs 10' [ca. 1:1.300.000]*.

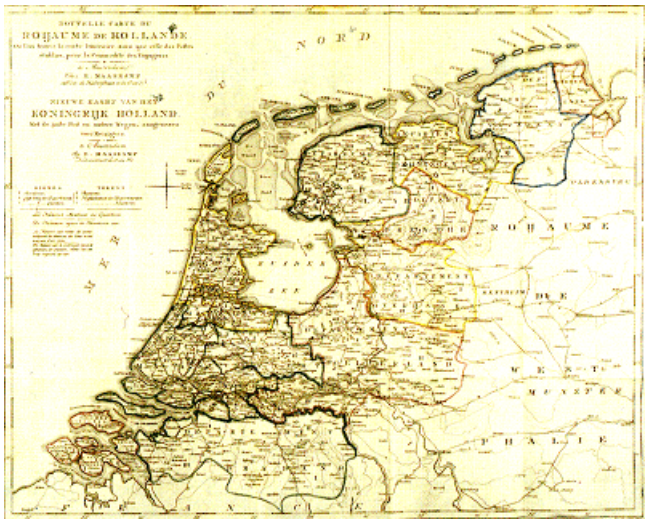

afb. 11. Nieuwe Kaart van het Koningrijk Holland. Met de juiste Post en andere Wegen, aangewezen voor Reizigers, 1809. *Schaal ca. 1:760.000*.

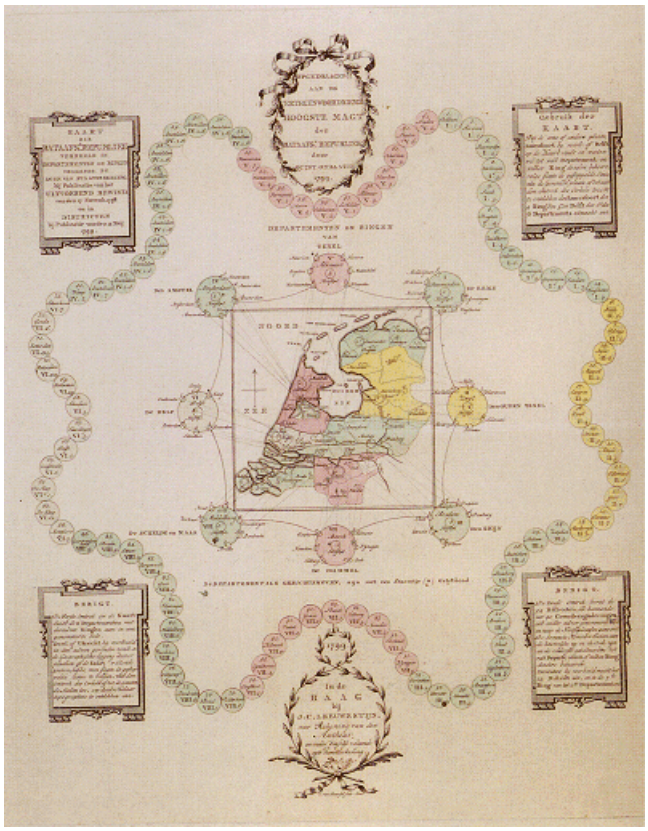

afb. 12. P.P.J. Quint Ondaatje, Kaart der Bataafse Republiek verdeeld in Departementen en Ringen volgens de acte van Staatsregeling bij Publicatie van het Uitvoerend Bewind van den 17 Novemb. 1798 en in Districten bij Publicatie van den 14 Meij 1799.

afb. 13. Itineraire en algemeene post kaart van het Koningrijk Holland MDCCCX: Vereenigd met het Fransche Rijk *(detail): Schaal 1:400.000*.

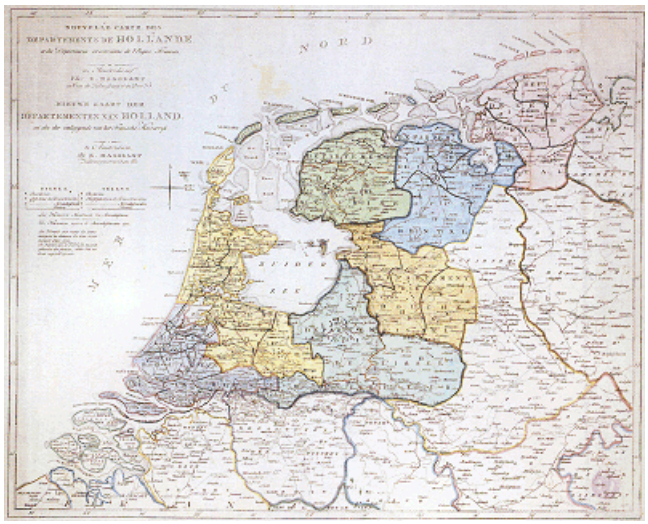

afb. 14. Nouvelle Carte des Departements de Hollande et des Departements circonvoisins de l'Empire/Nieuwe Kaart der Departementen van Holland en die der omliggende van het Franse Keizerrijk. *Schaal ca. 1:760.000*.

afb. 15. C. Josi naar J. Cats, 'Gezicht der ijsgang en dijkbreuk te Vuuren bij Gorcum op den 22 februari, 1799'.

afb. 16. J.W. Pieneman, 'Leydens ramp - Désastre de Leyden, veroorzaakt door het springen van een Schip met Buskruit, op den 12 Januari 1807'.

afb. 17. J. van Strij, 'Gezicht van de Watermolens van den Over en Nederwaard', 1809.

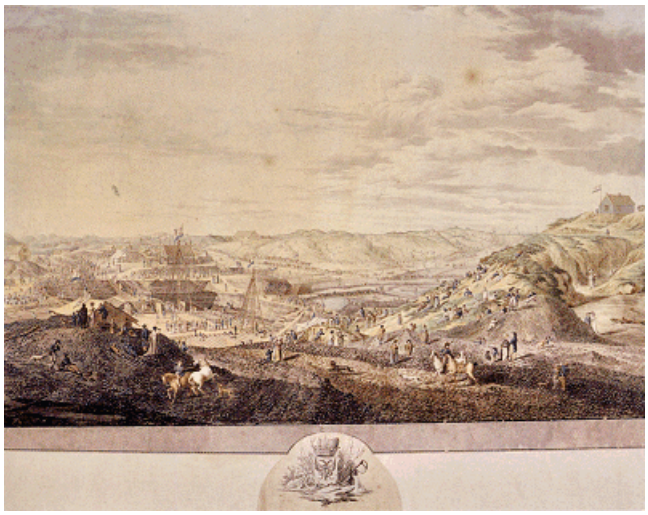

afb. 18. [A. Hanegraaff], 'Feestelijkheden bij het begin der werkzaamheden aan de binnensluis te Katwijk', 1805.

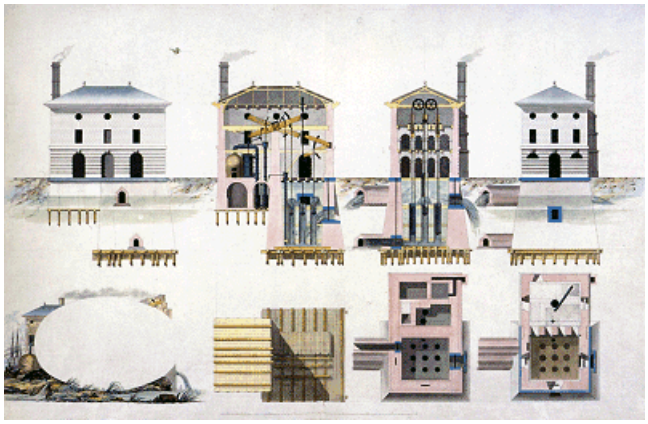

afb. 19. Jan Blanken, 'Stoommachine- en pompgebouw te Hellevoetsluis', ca. 1799-1800.

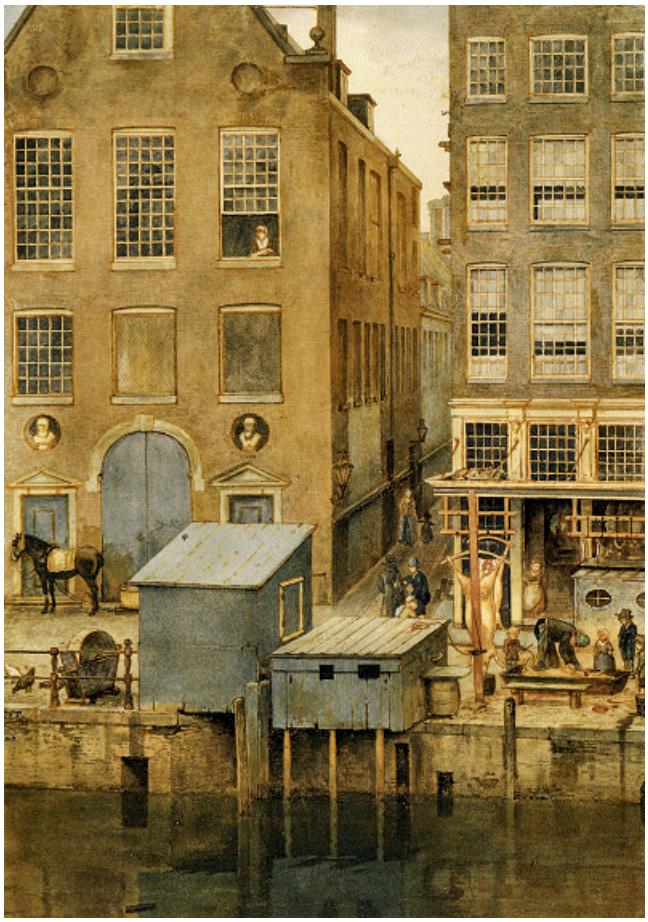

afb. 20. W.J. van Troostwijk, 'Gezicht op de Sint Pietershal', 1808.

Waterbouwkunst

Aan inventiviteit en daadkracht heeft het niet ontbroken. Dat er plannen voor rivierverbetering onuitgevoerd bleven - zoals de stabilisering van de waterverdeling over de splitsingen van de Rijn - komt omdat zich eenvoudigweg te veel problemen tegelijkertijd aandienden. Zij vroegen stuk voor stuk om dure, structurele oplossingen. Zo was er de overlast van de hoge boezemwaterstand in midden-Holland, aan weerszijden van de Oude Rijn. Dit probleem speelde al sinds de Middeleeuwen, toen de monding van de Rijn in zee begon te verzanden. Het waterschap Rijnland, speciaal om die reden opgericht, had sindsdien plannen gemaakt voor de aanleg van een nieuwe monding in de duinen bij Katwijk aan Zee. Maar door het verzet van Leiden en Haarlem, die nadelige effecten op hun scheepvaart vreesden, was er nooit iets ondernomen. In 1803 lag er weer een nieuw ontwerp, gemaakt door J.W. Conrad, samen met de landmeter Arie Blanken en de sluis- en molenbouwer S. Kros. In een openbaar rapport meldden de ontwerpers dat er rekening was gehouden met de scheepvaart, maar ze voegden er nadrukkelijk aan toe dat het algemeen landsbelang evenzeer was gediend met het drooghouden van Rijnland.[9] Het Staatkundig Bewind liet zich overtuigen; het besloot op 7 mei 1804 tot uitvoering van dit plan.

Het werk werd voortvarend aangepakt. Eind september 1804 kon het heien beginnen en in februari het graven van de put voor de binnensluis. Deze sluis was zo ontworpen dat zij tegelijk voor uitwatering en als stormvloedkering kon dienen [afb. 9].

Een geslaagd project kon rekenen op veel publiciteit. ‘Waterbouwkunst, rijk in wondren, vreest den stoutsten arbeid niet’, zongen de werklieden onder muzikale begeleiding bij de eerste steenlegging op 22 juli 1805: aldus het verslag van de Haarlemmer Adriaan Loosjes van deze plechtigheid.[10] Het krioelde er van de mensen, onder wie een groot gezelschap van aanzienlijke mannen en vrouwen. Er werden toespraken gehouden, een driemaal herhaald hoezee werd aangeheven, het rood-wit-blauw gehesen en de verschillende soorten werkzaamheden gedemonstreerd. Voor iedereen die belang stelde in ‘groote nationale ondernemingen’ gaf Loosjes bij zijn verslag een prent van de ceremonie [afb. 21]. Alles is erop te zien: de menigte, de rode daken van de bouwketen, de heistellage en de uitgegraven diepte waarop de sluisbodem gemetseld zal worden, maar het plaatje blijft een beetje houterig. Dat hier iets groots werd verricht komt duidelijker over op het panoramische overzicht van dezelfde gebeurtenis, waarschijnlijk getekend door A. Hanegraaff, als landmeter werkzaam voor het Hoogheemraadschap Rijnland [afb. 18].

De werkzaamheden gingen door, ook toen de Bataafse Republiek ophield te bestaan. Op 21 oktober 1807 vond de eerste waterlozing plaats in bijzijn van Lodewijk Napoleon. Als aandenken kreeg hij een voor deze gelegenheid geslagen medaille met het ferme opschrift:

> een bouwwerk, 4 eeuwen gewenst, in 3 jaar voltooid, ten gunste van het ganse Rijk van Holland, op kosten van de bezitters van de landen van Rijnland.[11]

De Bataafse Republiek heeft goed begrepen dat haar prestige samenhing met haar vermogen om slepende kwesties op te lossen. Zoals gezegd schoot dit nogal eens tekort, maar de Bataven hebben wel het lef gehad om financiële risico's te nemen, en het geluk te beschikken over een aantal zeer bekwame en veelzijdige mensen. Krayenhoff was zo iemand (zie ‘Eenwording in kaart’) en in dit verband moet speciaal Jan Blanken (1755-1838) worden genoemd. Hij was artillerieofficier en opzichter van de vestingwerken in Brielle en Hellevoetsluis en combineerde deze werkzaamheden

afb. 21. F.A. Milatz, 'Het leggen van de eerste steenen van de kapitale binnen sluis van het Katwijks kanaal den 22 Julij 1805'.

na 1795 met zijn functie van waterstaatsingenieur. In 1798 ging het nieuwe bewind, in het kader van zijn herstelplan voor de langdurig verwaarloosde vloot en marinehavens, in op zijn plannen voor een droogdok in Hellevoetsluis. Blanken mocht in Frankrijk droogdokken gaan bekijken en werd daarna aangesteld als directeur van de zeesluis- en dokwerken in Hellevoetsluis.

De opdracht omvatte de aanleg van twee droogdokken, een kieldok voor grote schepen en een timmerdok voor gewone herstelwerkzaamheden. Afgezien van het timmerdok (pas in 1820 voltooid) duurde de bouw van het complex nog geen vier jaar - van zomer 1798 tot januari 1802. Een onvoorstelbaar korte tijd als je bedenkt dat er alleen al 5000 heipalen van twaalf meter lengte de grond in zijn gegaan. Dit hout was ongetwijfeld afkomstig uit Duits gebied en zal op de gebruikelijke manier in de vorm van houtvlotten via de Rijn naar Nederland zijn vervoerd.

Het meest geavanceerde onderdeel van het droogdokcomplex was de combinatie van pompmechanisme en stoommachine, waarmee 43 kubieke meter water per minuut uit de dokkamers kon worden gepompt [afb. 19]. En het meest curieuze aspect was dat de Agent van Marine heeft meegewerkt om het contact met de Engelse machinefabrikant Boulton en Watt in Birmingham tot stand te brengen. De vijand bezat kennis en techniek die nergens anders te verkrijgen waren. In dat geval kon de politiek kennelijk even wijken. En zo werd op 1 augustus 1801 de stoommachine met alle toebehoren het land binnengesmokkeld.

De uiterst moderne pompinstallatie verdiende een opmerkelijke behuizing - 'more showy as in common', zoals men de fabrikant liet weten [afb. 19]. Blanken trad nu op als architect en oriënteerde zich ook hiervoor op het buitenland. Geïnspireerd door voorbeelden die hij op zijn Franse

afb. 22. C. Philips naar A. v.d. Hart, 'Afbeelding van de vergroote Vlees-Hal op den Ouden Zijds-Voorburgwal te Amsterdam', 1780.

reis had gezien en beïnvloed door Franse literatuur over neoclassicistische bouwprincipes, koos hij een strakke vorm die precies aansloot op de functie van het gebouw. 'Sterkte, staatelijke eenvoudigheid, en geschiktheid tot het oogmerk waartoe het dienen moet' waren de vereisten. In zijn verslag van de eerste steenlegging van zijn (helaas in 1965 gesloopte) pompgebouw schreef Blanken trots:

> Elk scheen aan deze plechtigheid deel te nemen, de meesten zekerlijk uit hoofde der zeldzaamheid en daar bij plaats hebbende omstandigheden; doch 'er waren ook, wier vaderlandsch hart zich verblijdde, dat zulke verbazende Werken in deze Republiek, door Landsgenoten ter uitvoer gebragt wierden.[12]

'De physieke gesteldheid deezer stad'

Wouter van Troostwijk trok meestal naar buiten om het landschap en vooral koeien en paarden te bestuderen. De vochtige atmosfeer van polder of water heeft hij als geen ander weten te treffen. Ook in de toepassing van de aquareltechniek was hij zijn tijdgenoten ver vooruit [afb. 8]. Maar dit keer had hij zijn oog laten vallen op een schilderachtig plekje in Amsterdam: de Sint Pietershal aan de Oudezijds Voorburgwal [afb. 20]. Vanuit een voor die tijd ongebruikelijk laag standpunt keek hij pal op twee blauw geschilderde hokjes. In het ene had vroeger waarschijnlijk een schoenlapper gezeten, die als bijverdienste erop toezag dat mensen hun vuilnis niet in de gracht wierpen.

Het kleinere hokje zal dienst hebben gedaan als openbaar toilet.[13] Andere afbeeldingen van de toen nieuwe St.-Pietershal laten de onaanzienlijke hokjes altijd buiten beeld.

De St.-Pietershal dankt zijn naam aan de St. Pieterskapel die hier ooit had gestaan en in de zestiende eeuw was gaan dienen als vleeshal. De ingang bevond zich toen aan de Nes. In 1780 was er een geheel nieuwe hal neergezet naar ontwerp van stadsbouwmeester Abraham van der Hart [afb. 22]. Hij had het gebouw doorgetrokken van de Nes naar de Oudezijds Voorburgwal en daar de statige maar heel eenvoudige voorgevel geplaatst - het enige onderdeel van de hal dat behouden is gebleven. De markante top, voorzien van een bocgfronton en drie gebeeldhouwde koeienkoppen, is op Van Troostwijks tekening niet te zien.

De St.-Pietershal herbergde instellingen van uiteenlopende aard. De activiteiten van de slagers vonden uiteraard plaats op de begane grond; met 74 slachtbanken was het de grootste vleeshal van de stad. Hoog aangebrachte vensters zorgden voor licht en luchtverversing. In de gevel zijn twee ronde nissen aangebracht met daarin de borstbeelden van Aesculapius en Hippocrates. Zij verwijzen naar het op de eerste verdieping gevestigde Collegium Medicum, een van de vier geneeskundige corporaties van de stad. In 1798 werden de corporaties opgeheven. Nu installeerde zich de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt in de St.-Pietershal. Hierin werkten medici samen met apothekers en natuur- en scheikundigen. De Commissie zou in het kader van de landelijke reorganisatie van de gezondheidszorg door de overheid een geheel nieuwe gezondheidspolitiek in Amsterdam moeten invoeren.

Het door Van Troostwijk zo liefdevol vastgelegde straattafereel moet de geneeskundige commissie daar boven in de St.-Pietershal een doorn in het oog zijn geweest. Slachten op straat, bloed dat van de kade de gracht instroomt - aan dergelijke verontreinigende praktijken moest de commissie nu juist een eind maken. Pikant detail is dat de vader van de kunstenaar, de bekende scheikundige Adriaan Paets van Troostwijk, samen met andere wetenschappers van naam als J.H. van Swinden en J.R. Deiman het te voeren beleid had uitgestippeld. In opdracht van het stadsbestuur hadden zij, als Comité van Algemeen Welzijn, onderzoek gedaan naar ‘alles wat dienstig is tot onderhouding of bevordering van de gezondheid’.[14] Hun bevindingen waren in de vorm van rapporten en aanbevelingen aangeboden aan het stadsbestuur. Dat had de stukken welwillend in ontvangst genomen en het daar grotendeels bij gelaten. Dit maakt de rapporten niet minder interessant; zij geven een goede kijk op de aard van de problemen waarvoor men zich gesteld zag en de oplossingen die daarbij gezocht werden. Veel van wat hierin staat is voor de hele negentiende eeuw geldig gebleven.

Opmerkelijk is de aandacht van het Amsterdamse comité voor de preventieve gezondheidszorg op het niveau van het leefklimaat of, zoals zij het noemen ‘de physieke gesteldheid deezer stad’.[15] Het beeld van Amsterdam dat opdoemt uit de rapporten is tamelijk onthutsend. Zo hadden de wetenschappers op hun rondgang door de stad moeten constateren dat er gewoon aan huis en zelfs in kelders werd geslacht. Het gevolg was dat veel vlees niet werd gekeurd en bovendien ‘dat het slachten in dezelven de onreinheid van gragten en straaten zeer veel vermeerderd, de zuiverheid der lucht merkelijk benadeeld’.[16] Alle keuren ten spijt bleken negen van de tien slagers het slachtafval in het grachtwater te werpen in plaats van in vuilnisvaten. Met afgekeurde vis ging het al net zo, als die tenminste niet stilletjes werd verkocht aan de ‘gemeene’ man. Etensresten en ander huisvuil, voorzover die niet ook in het water verdwenen, werden bij gebrek aan vuilnisbakken op de grachtwallen en bij bruggen en sluizen gedeponeerd. Daar lag het dagenlang te rotten omdat er te weinig afvoerschuiten waren.

afb. 23. H.P. Schouten, 'Het poortje in de Handboogstraat', 1793.

Dit gedrag viel de bewoners nauwelijks kwalijk te nemen want in hun straat kwam zelden of nooit een vuilniskar langs: de vele stegen en gangetjes in de stad waren onbereikbaar voor vuilniskarren [afb. 23]. De stank die dit alles veroorzaakte werd nog verergerd door de lozing van huisriolen op de grachten, door de uitstoot van leerlooierijen en azijnfabrieken, van visbakkers, open grafkuilen en secreetschuiten.

De oude keuren hadden de bedoeling gehad om de stank in de stad te verminderen en de aanblik van viezigheid te vermijden; het feit dat ze steeds herhaald moesten worden geeft aan dat men met de stank had leren leven. Maar voor de Amsterdamse artsen en chemici was de maat duidelijk vol. Zij luidden de noodklok in de wetenschap dat stank het symptoom is van allerlei processen waarbij ziekteverwekkende stoffen ('miasmen') vrijkomen. Uit 'veelvuldige physische proeven' was hun gebleken dat de bewoners van hoge smalle steegjes en kelders hiervan het ergst te lijden hadden.[17]

> Indien men thands de Stad Amsterdam op nieuws moest aanleggen, zoude men (...) geheel anders te werk gaan dan geschied is: de huizen niet zo sterk als het ware opeen pakken, en vooral die menigvuldige naauwe straaten en steegen, en wel voornaamlijk dat groot aantal blinde en zeer enge gangen, welke naauwlijks toegang tot licht of verversching van lucht toelaaten, doch niettemin met wooningen opgepropt zijn, vermijden.[18]

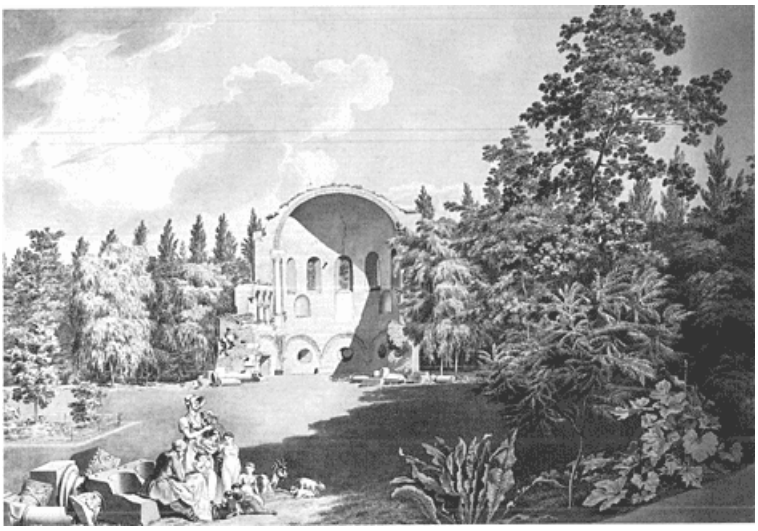

afb. 24. H. Hoogers, 'De ruïne van de Maartenskapel in het Valkhofpark', 1810.

Dit stedenbouwkundige probleem viel moeilijk te verhelpen, aldus het comité. De doorstroming van lucht zou iets bevorderd kunnen worden door een verbod in te stellen op de vele luifels, uithangborden en andere obstakels waarmee de stegen waren dichtgegroeid.[19]

Ook bomen konden problemen geven. In principe zijn zij letterlijk een verademing voor de stedelingen, vanwege het vermogen van hun bladeren om bij zonlicht zuurstof te vormen. Dit bijzondere fenomeen - de fotosynthese - was eind achttiende eeuw ontdekt door de Nederlandse arts Jan Ingenhousz. Het comité concludeerde dat bomen van groot nut zijn voor de stad, mits zij op een behoorlijke afstand van elkaar staan, 'opdat de uitwaasemingen der aarde onder dezelve gelegenheid hadden om behoorlijk verfijnd te worden, en zig in den dampkring te verspreiden'.[20] Bomen in nauwe straten konden beter verwijderd worden want zij verhinderen de doorstroming van lucht. Het ging erom dat de wind zoveel mogelijk vrij spel had.

Een stadspark voor alle standen

De bijna exclusieve aandacht van de Amsterdamse wetenschappers voor de allerarmste stadsbewoners is alleszins begrijpelijk; de situatie was voor hen het schrijnendst. Daarbij ging de medische wetenschap ervan uit dat ziektes zich verspreiden via de lucht. Met andere woorden: de slechte woonsituatie in de stegen vormden ook een bedreiging voor de rest van de stad. De commissie wilde dan ook dat op het terrein van gezondheidszorg dezelfde wet ging gelden als op sociaal-politiek terrein: de overheid moest, wilde zij een effectief beleid voeren, de samenleving in haar geheel onder haar hoede nemen, of, zoals het comité schrijft: 'alle de Ingezetenen te zamen als één Gezin

afb. 25. H. Hoogers, 'Gezicht van 't Valkhof agter de Romeinsche heele kapel op Overbetuwe, de Waal enz.', 1810. (In de Illustratieverantwoording staan de namen van de wandelaars vermeld.)

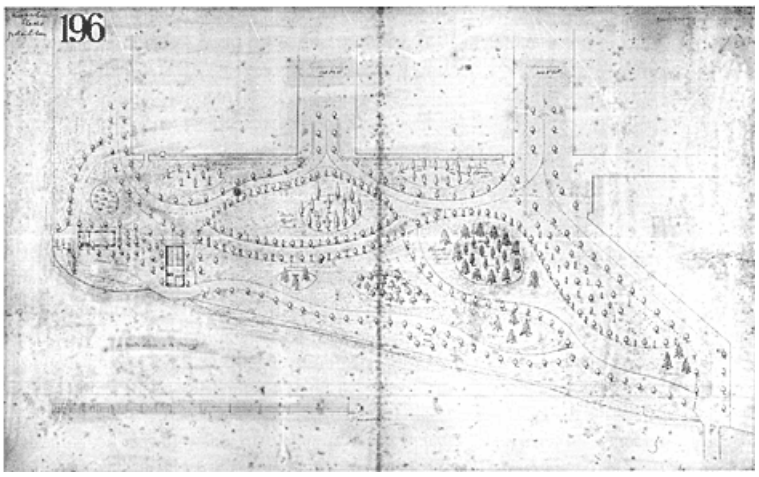

afb. 26. [A. van der Hart], 'Het wandelpark in de Plantage te Amsterdam', 1812.

beschouwen, voor wien welvaart, vermeerdering, of vermindering, zij behoort te zorgen.'[21]

Uit dit samengaan van medische en sociale idealen - zeker niet specifiek voor Nederland - is het verlichte idee van een volkspark geboren. Een park dat speciaal is aangelegd, zoals de Deen J.P. Willebrand al in 1775 schrijft: 'Voor de gezondheid van armen en rijken, ter verfraaiing van de stad en tot het genoegen van de inwoners.'[22] Een andere pionier op dit gebied, de ook in Nederland geliefde Duitse tuintheoreticus C.C.L. Hirschfeld, zag nóg een voordeel. Behalve een gezonde en mooie plek in de stad zou het volkspark ook een ontmoetingsplaats zijn voor mensen van verschillende standen. Dat maakte het volgens Hirschfeld tot een kweekplaats van burgerzin. Arm en rijk zouden zich in elkaars nabijheid eerder betamelijk en eenvoudig gedragen, en als gevolg daarvan vriendelijker en voorkomender met elkaar omgaan. Een wandeling in het park verenigde op die manier het aangename met het nuttige, zeker als er dan ook nog een plaats werd ingeruimd voor een monument dat het volk iets leerde over de eigen geschiedenis. De Bürgerpromenade in München - beter bekend als de Englische Garten - is een van de vroegste voorbeelden van zo'n volkspark op het Europese continent. Het werd omstreeks 1800 aangelegd.

Enkele jaren daarvoor hadden de bewoners van Nijmegen hun park gekregen bij de Valkhof- of Furstendomsburcht. Het inspireerde de Nijmeegse kunstenaar Hendrik Hoogers omstreeks 1810 tot een aantal nogal verschillende tekeningen [afb. 24]. Het park is dan ruim tien jaar oud. Op de achterzijde van een van de tekeningen schreef Hoogers 'ter illucidatie voor den Nakomeling' welke wandelaars men er kon ontmoeten [afb. 25]. Ironisch genoeg is dit park aangelegd juist op de plaats waar in 1795 het meest karakteristieke verleden van Nijmegen moedwillig met de grond gelijk was gemaakt. De burcht - eens de woonplaats van keizers en koningen - was gesloopt op last van het provinciebestuur maar zeer tegen de wil van de Nijmeegse afgevaardigden. Dat enkele resten werden gespaard - de St.-Nicolaaskapel, de St.-Maartenskapel en de Belvédère - is mede te danken aan de felle protesten van Hoogers, die zelf als raadslid tot de afgevaardigden behoorde. Enkele van zijn tekeningen tonen de burcht nog in volle glorie. Op zijn initiatief werd het terrein rondom de overgebleven ruïnes naar een ontwerp van Johan David Zocher ingericht als park, 'tot nut en vermaak maar ook voornametlijk tot meeste profijt van deeze stad'.[23]

De Amsterdammers ten slotte kregen in 1812 hun eerste volkspark binnen de stadsmuren. Amsterdam was inmiddels gepromoveerd tot derde hoofdfstad van het Franse keizerrijk en kon volgens Napoleon wel wat meer allure gebruiken. Hij had zijn oog laten vallen op het terrein van de Plantage, waar veel particuliere huurders hun moestuinen hadden. Eerdere plannen van koning Lodewijk Napoleon om er een park aan te leggen waren stukgelopen op de onwil van de gemeente, die de huuropbrengst van dit terrein niet wilde missen. Maar des keizers wil was wet. Het ontwerp van stadsarchitect Van der Hart toont een plattegrond met slingerende paden en wat perken en bosschages. De bomen - lariksen, sparren, populieren en treurwilgen - staan op ruime afstand van elkaar; ongetwijfeld heeft dit de goedkeuring van het geneeskundig comité kunnen wegdragen [afb. 26]. In het begin zal het park ongeveer dezelfde frisse aanblik hebben geboden als de tuin met jonge bomen op de tekening van Wouter van Troostwijk [afb. 27]. Deze is gemaakt op zijn vaders buitenplaats 'Vreugdenhof' aan de Amstel. Zelfs in zo'n gezonde omgeving heeft Paets van Troostwijk de afstand tussen de bomen ruim bemeten.

De Amsterdamse Plantage is al snel van karakter veranderd. In 1816 werd voor het bezoek van koning Willem I een groot feestgebouw in het park gezet. Het was bedoeld als tijdelijke voorziening, maar de exploitatie bleek lucratief dus werd het permanent. Uiteindelijk is het hele park onder gebouwen verdwenen.

afb. 27. W.J. van Troostwijk, 'Op Vreugdenhof aan den Amsteldijk uit het huis te zien', 1805.

afb. 28. P.G. van Os, 'Vergezicht over de weiden bij 's-Graveland', 1817.

afb. 29. P.G. van Os, 'De vaart bij 's-Graveland', 1818.

afb. 30. Chr. Andriessen, 'Gezicht vanuit de blokhut op de salon te Beekhuizen', 1807.

afb. 31. H. Numan, 'Berckenrode', 1797.

afb. 32. 'Syringa vulgaris purp./Gemeene Syring'. Uit: J.C. Krauss, Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters (...), *1802*.

afb. 33. 'Rhododendron Ponticum/ Levantsche Rooselaar'. Uit: J.C. Krauss, Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters (...), *1802*.

afb. 34. H. Schwegman, 'Rosa semperflorens'. Uit: G. Voorhelm Schneevogt, Icones plantarum rariorum, *1795*.

afb. 35. 'Et wier kood ine Tjerke Heit! / Het was koud in de Kerk, Vader! / Mon homme, comme il faisoit froid au sermon!'. Uit: Afbeeldingen van kleeding (...), *1804*.

afb. 36. 'Canton Solothurn'. Uit: Costumes de la Suisse, *1801*.

afb. 37. 'Een Hindelooper vrijster'. Uit: Kabinet van mode en smaak, *1792*.

Eindnoten:

1 Zillesen, *Beschrijving van den watersnood*, 75-89.
2 *Ibidem*, 83-84.
3 *Publicatie van het Uitvoerend Bewind*, 4-6. Bedrag genoemd in Zillesen, *Beschrijving van den watersnood*, 360-361.
4 Advertentie in de *Amsterdamsche courant* van 21 september 1802, 3.
5 A. Saakes, *Naamlijst van nieuw uitgekomen boeken in juli 1809*, 56.
6 Ewijk, *Geschiedkundig verslag*, 12.
7 R. Feith, 'Iets over de smaak der Nederlanderen in de poëzie'. In: *Brieven over verscheiden onderwerpen*, Amsterdam 1784, 20.

8 H. Collot d'Escury, *Hollands roem in kunsten en wetenschappen*, I, 's-Gravenhage/Amsterdam 1824, 225-226.
9 Conrad, Blanken en Kros, *Rapport*, 36.
10 Loosjes, *Katwijk's zomertogtje*, 112.
11 Sentis-Senden, 'De aanleg van de uitwatering te Katwijk', 29-30.
12 *Algemene konst- en letterbode*, 1802, II, 242-244.
13 'Rapport over het onderhouden van eenen zuiveren dampkring'. In: *Verzameling van stukken*. Op een spotprent uit 1787 staat zo'n blauw geschilderd hokje als openbaar toilet. Zie J.F. Heijbroek (red.), *Geschiedenis in beeld 1550-2000*. Zwolle 2000, 202.
14 Van Zon, 'Openbare hygiëne'.
15 'Catalogus der zaaken, de gezondheid en het leven der ingezetenen betreffende, welken tot een committé van gezondheid betrokken kunnen worden', behorende bij de *Verzameling van stukken*
16 'Vertoog', 31. In: *Verzameling van stukken*.
17 'Eerste rapport over de vuilnis', 38-39. In: *Verzameling van stukken*.
18 'Rapport over de gesteldheid der wooningen met betrekking tot de gezondheid', 168. In: *Verzameling van stukken*.
19 'Rapport over het onderhouden van eenen zuiveren dampkring', 6-7. In: *Verzameling van stukken*.
20 Paets van Troostwijk en Deiman, *Verhandeling*, 111.
21 'Vertoog', 80-81. In: *Verzameling van stukken*.
22 Van Rooijen, *De wortels van het stedelijk groen*, 68-69.
23 De Jong, *Hendrik Hoogers*, 314.

Natuur & cultuur II

De hervorming van het landschap

> Vrage. Zal het mij nu vergund worden, eens eenig ander deel van mijn Vaderland te gaan bezichtigen?
> Antwoord. Gij kunt een reisje over de Veluwe doen.
> V. Waarom is deze Landstreek boven anderen te verkiezen?
> A. Om dat ze voor een Hollander boven alles bezienswaardig is, door de ongelijkheid van hare gronden, de schoonheid van de gezichten die ze oplevert, en de heerlijke buitenplaatsen, die er gevonden worden, en die, over het geheel, wel niet door hare kostbaarheid, boven de Hollandsche uitmunten, maar zoo veel te meer, door hare natuurlijke schoonheden, om welke ze van tijd tot tijd veel van reizende Hollanders bezogt worden.

Nu is Oost-Nederland aan de beurt, moet dominee-dichter Ahasverus van den Berg hebben gedacht toen hij zich zette aan het schrijven van een aardrijkskundeles over de Veluwe.[1] In eerdere afleveringen van het kindertijdschrift *Nieuw geschenk voor de jeugd* waren soortgelijke dialogen verschenen over Zuid-Holland en Noord-Holland, geschreven door zijn in 1795 overleden vriend en mederedacteur uit Zutphen, Johannes Florentius Martinet.

Van den Berg en Martinet genoten landelijke bekendheid, de eerste als psalmberijmer, de tweede als schrijver van de buitengewoon populaire *Katechismus der natuur*. De *Katechismus* is ook in dialoogvorm geschreven en steeds wanneer daar aanleiding toe is, spitst het gesprek zich toe op specifiek Nederlandse natuurverschijnselen. Heel wat lezers zullen langs deze weg de namen van inheemse vogels, vissen, insecten, planten en bomen hebben leren kennen. Bij de ‘Zamenspraak over het land en het water’ komen ook de duinen en de heuvels van de Veluwe aan de orde.

> V. Gy schijnt de Gezigten der Veluwe, en die van Haarlem en Alkmaar naar den kant der Duinen zeer te beminnen?
> A. Zeker, zy verlustigen ongemeen het oog, en verwekken grootsche denkbeelden in het hart (...)
> V. En dit is alles?
> A. Neen! De weldaadige Inzigten omtrent de Bergen [de heuvels van de Veluwe] en de Duinen vervangen wel dra de Verrukkingen der grootsche verbeeldinge. Wat stuit de inbreuken der schuimende Zuiderzee? 't is de Veluwe! Wat slaat de aanvallen der woeste Noordzee af? 't zyn de Duinen![2]

Martinet kwam uit Brabant, Van den Berg was Hollander van geboorte, maar al meer dan dertig jaar werkzaam in Gelderland en duidelijk verknocht geraakt aan zijn omgeving. Qua omvang en enthousiasme doet zijn verhaal over de *Geografie van Veluwe* niet onder voor de lessen over Holland. Het gesprek tussen de 'meester' en zijn nieuwsgierige 'pupil' gaat over Gelders natuurschoon en buitenplaatsen, maar ook over allerlei andere zaken. Bijvoorbeeld dat het woord Veluwe 'schraal land' betekent, terwijl 'Betuwe' staat voor 'beter land'; dat de Veluwebewoners er desondanks in zijn geslaagd om stukken land te bebouwen met rogge, boekweit en tabak; dat de onafzienbare heidevelden veelal toebehoren aan meerdere personen of aan dorpen en gehuchten. Ook deze grond wordt goed benut: voor het houden van schapen en het vergaren van mest, voor de bijenteelt, het snijden van bezems en het steken van plaggen. Waar beken stromen zijn fabrieken neergezet waar papier wordt gemaakt of koper, leer en snuif wordt bewerkt.

Van den Berg presenteerde zijn beeld van de Veluwe, met zijn nuttige grond en nijvere bewoners, op een toepasselijk moment. Nederland was door de politici in 1796 wel één en ondeelbaar verklaard, maar voor de meeste Nederlanders reikte het 'vaderland' toch niet veel verder dan de grenzen van het eigen gewest. Van wat zich daarbuiten afspeelde had men doorgaans ook niet zo'n hoge dunk. 'In Gelderland heeft men veel op met den Adel', schreef de historicus Wagenaar in 1738. 'Sommige provincien, als Gelderland en anderen verlangen naar den oorlog. Haare edelluiden hebben in vredestijden geen weerwerk'.[3] Dit Hollandse beeld van Gelderland stamde uit een vervlogen tijd van oorlogvoering; het zou in de achttiende eeuw wel slijten maar niet geheel verdwijnen. In de literatuur was de Veluwe afgeschilderd als een desolate woestenij waar men beter weg kon blijven. De ongecultiveerde natuur strookte ook niet met de schoonheidscriteria van de achttiende-eeuwse Hollanders. 'Nederland' was voor hen een groen, vruchtbaar en functioneel ingericht landschap. Toen de schilder Pieter Gerardus van Os zijn twee gezichten op 's-Graveland schilderde, hield hij dan ook de direct aangrenzende heidevelden van het Gooi zorgvuldig buiten beeld [afb. 28 en 29; vergelijk afb. 2].

Een poging om de mentale blik van de Hollanders te verruimen, zo zou je de *Geografie van Veluwe* kunnen typeren. Van de Berg pakte het slim aan door al op de eerste bladzijde een onderwerp aan te snijden waarop de Hollandse kooplieden en Gelderse edellieden elkaar zouden kunnen vinden: de tuinkunst. De Gelderse buitenplaatsen, zo zegt hij, zijn mooier dan de Hollandse. Daarmee zou hij de aandacht van de lezertjes en hun ouders wel vast weten te houden. Maar wat bedoelde hij hiermee precies?

De nieuwe tuinkunst

De tuinkunst was juist in deze tijd volop in beweging. Moest sinds de zeventiende eeuw natuur geheel geleid worden door de kunst en golden regelmaat, symmetrie en overzichtelijkheid als het grootste goed, op het einde van de achttiende eeuw werd het juist andersom. De kunst had de natuur te volgen en mocht ogenschijnlijk niet aanwezig zijn.

De nieuwe richting in de tuinkunst, vaak aangeduid als de 'Engelse landschapsstijl' vanwege de voorbeeldfunctie van Engeland - in wezen gaat het om een Europese beweging - beoogde de wandelaar geestelijk en emotioneel te betrekken bij de natuur. Volgens de theoreticus Hirschfeld moest een tuin 'aangenaame denkbeelden en gewaarwordingen' oproepen.[4] Contrasten en verscheidenheid zouden de ogen en gedachten van de wandelaar steeds opnieuw moeten prikkelen. Hirschfeld

adviseert om bij de tuinaanleg gebruik te maken van natuurlijke gegevens. Dus geen rechte zichtlijnen, strak gesnoeide bomen, beelden en schelpengrotten, zoals voorheen, maar kronkelpaden, slingerende vijvers, dalen en heuvels, bloeiende struiken en veel bomen, in allerlei, liefst ook exotische soorten. In principe was alles van Gods schepping welkom, ook een stukje 'wildernis' als dat zo uitkwam; een omslag van denken waaraan de fysicotheologie het hare heeft bijgedragen.

Om praktische redenen werd ook het boerenbedrijf tot de natuurlijke elementen van het landschap gerekend. Zo kon de tuin productief worden gemaakt, wat voor landgoedeigenaren een reden geweest zal zijn om voor de nieuwe landschapsstijl te kiezen. Vele van hen behoorden bovendien tot de intellectuele elite die hier, net als elders in Europa, ontginning en landbouw tot onderwerp van wetenschappelijke studie maakten. Hun tuinen hebben ook inderdaad gefungeerd als laboratoria voor nieuwe methoden van landbouw en houtteelt. Maar vóór alles moest de tuinarchitect zich rekenschap geven van het eigen karakter van het omringende landschap - de *genius loci:* de tuin moest de karakteristieke kenmerken van de omgeving weerspiegelen of, beter nog, accentueren.

De 'tuinkunstenaar', schreef Hirschfeld, moet 'een médedinger van den landschapschilder zijn'.[5] Hij dacht daarbij speciaal aan zeventiende-eeuwse schilders als Jacob van Ruisdael, Nicolaes Berchem, Claude Lorrain en Salvador Rosa. Een nieuwe term, het 'schilderachtige' of 'pittoreske', afgeleid van het Engelse 'picturesque', drong in het Nederlandse taalgebruik door. 'Schilderachtig' was een contrastrijk landschap dat tot de verbeelding sprak, ook wel aangeduid als 'romantisch' of 'romanesk'.

Dat 'het schilderachtige' beter bereikt kon worden naarmate het omringende landschap groter verscheidenheid vertoonde, spreekt voor zich. En dit was nu precies waarom de 'reizende Hollanders' van dominee Van den Berg naar Gelderland gingen. Daar, in het heuvelachtige landschap van de Veluwezoom, werden de nieuwe opvattingen over tuinaanleg volop in praktijk gebracht. Er waren ook al spectaculaire resultaten bereikt, met name op Bijloen en Beekhuizen bij Velp, het landgoed van baron Johan Frederik Willem van Spaen [afb. 38 en 39]. Deze had in 1783 de Duitse tuinarchitect Johann Georg Michael aangetrokken. Zes jaar later was zijn landgoed herschapen in een landschapstuin, die zo groot was dat men voor een wandeling rustig een hele dag kon uittrekken. Van Spaen stelde er kennelijk genoegen in zijn bezit met anderen te delen want in 1790 stelde hij de tuin open voor het publiek. Bij de ingang had hij een bord geplaatst waarop stond te lezen wat de tuin voor de diverse bezoekers kon betekenen: de schilder kon er zijn palet verrijken, de dichter zijn inspiratie, de gelukkige zijn herinneringen ophalen en de ongelukkige zijn tranen hervinden. Ook Ahasverus van den Berg heeft, in 1792, op Biljoen-Beekhuizen rondgewandeld en vertelt later in zijn *Geografie van Veluwe*: 'Het is eene navolging der woeste natuur.' Daarmee sloeg hij de spijker op de kop, althans wat betreft het gebied aan de kant van Beekhuizen, dat voornamelijk uit heidegrond bestond [afb. 38]. Met de dennenaanplant daar was Van Spaen al begin jaren zeventig begonnen; het was een middel om, bij gebrek aan mest, de kwaliteit van zandgrond te verbeteren. Uit esthetische overwegingen benadrukte Michael later de ruwheid van het terrein, met onder meer een vernuftig geconstrueerde waterval, rustieke brug en blokhut [afb. 39]. Hier kon de wandelaar op adem komen, of anders in een 'salon', en van het uitzicht genieten [afb. 30]. Zo vormden het 'wilde' Beekhuizen en het lager gelegen terrein bij kasteel Biljoen, dat met vijvers, loofbomen en koeien vooral een lieflijke, landelijke aanblik bood, samen één 'schilderachtig' geheel.

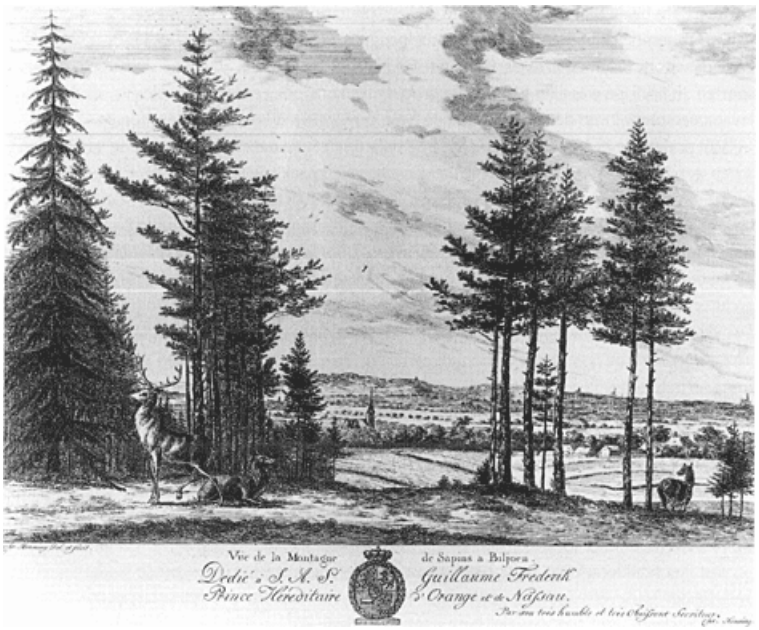

afb. 38. Chr. Henning, 'Gezicht vanaf de Keienberg te Beekhuizen', ca. 1790.

Tuinen in prent

De verscheidenheid van gezichten op Biljoen en Beekhuizen komt aardig tot haar recht in de zes prenten die Van Spaen omstreeks 1790 door Christian Henning liet maken. Als goed orangist heeft Van Spaen de prenten opgedragen aan stadhouder Willem V. (Zijn politieke gezindheid moest hij in 1795 bekopen met ernstige vernielingen aan zijn landgoed door de binnentrekkende Franse troepen.) De prenten konden door de bezoeker worden gekocht als souvenir; tegelijkertijd waren deze afbeeldingen natuurlijk geschikt om in het westen propaganda te maken voor het Gelderse landschap.

In 1796-1797 'antwoordde' Holland in de persoon van de patriotse kunsthandelaar en prentuitgever Cornelis Roos, met vier prenten van het landgoed Elswout bij Overveen [afb. 40 en 41]. Elswout was geen slechte keus. Dit landgoed omvat namelijk behalve weilanden ook een stuk oude duinafgraving en biedt dus een voor Holland ongewoon gevarieerde aanblik. De tuin en het huis hadden in dezelfde tijd als Biljoen-Beekhuizen een gedaanteverandering ondergaan, eveneens onder leiding van Michael. De prenten van Elswout werden onder de opmerkelijke titel *Nederlandsche gezichten* op de markt gebracht. Op het niveau van de tuinkunst en haar uitbeelding leek de provinciale integratie al haast een feit, want in 1797 bracht ook de kunstenaar Hermanus

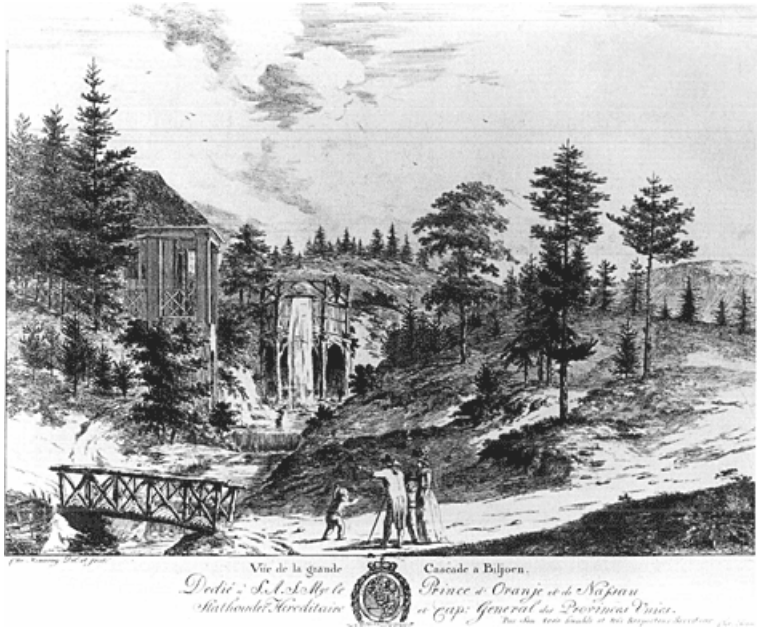
Vüe de la grande Cascade a Bilporn.
Dedié à S.A.S.ne Mgr le Prince d'Orange et de Nassau
Stathoudr. Hereditaire et cap.ne General des Provinces Unies.

afb. 39. Chr. Henning, 'Gezicht op de grote cascade op Beekhuizen', ca. 1790.

Numan een serie prenten uit onder de verzameltitel *Vierentwintig printtekeningen met couleuren verbeeldende Hollandsche buitenplaatzen*. 'Hollands' is hier ruim genomen: het gaat om tuinen in de omgeving van Haarlem, langs de Vecht, in het Gooi en een - het landgoed Schaffelaar - op de Veluwe. Aan de hand van deze prenten zou je niet zeggen dat de tuinen hooguit tien à twaalf jaar tevoren in landschappelijke stijl waren veranderd. Alles ziet er zeer lommerrijk uit, alsof Numan heeft willen laten zien dat de oude tijd met zijn gesnoeide bomen voorgoed voorbij is [afb. 31].

Knoestige, scheefgegroeide bomen en ruige struiken zoals op de prenten van Elswout komen in Numans serie echter niet voor; dat was het handelsmerk van Egbert van Drielst. Deze uit Groningen afkomstige kunstenaar had de ongecultiveerde kant van Nederland tot zijn specialisme gemaakt [afb. 42]. Om die reden werd hij bij zijn dood in 1818 herdacht als een artistiek vernieuwer, die bovendien met zijn composities het werk van de nagenoeg vergeten oude meester Meindert Hobbema weer onder de aandacht had gebracht. Van Drielst heeft zich vooral aangetrokken gevoeld tot het landschap Drenthe, het meest geïsoleerde en vergeten deel van Nederland. Zijn tekeningen, prenten en schilderijen waren zeer in trek en zo kreeg de wildernis als het ware tegelijkertijd een plaats in de kabinetten van de kunstliefhebbers en in de tuinen van de landgoedeigenaren.

afb. 40. H. Schwegman naar E. van Drielst, 'Gezicht op de Zwitserse brug in het park Elswout', ca. 1796.

afb. 41. H. Schwegman naar E. van Drielst, 'Gezicht op de grote vijver en het huis Elswout', ca. 1796.

afb. 42. E. van Drielst, 'Gezicht te Noordsleen', 1794.

'Thans heeft alles een geheel ander aanzien ontvangen'

Natuurschoon stond in die tijd nog niet op de agenda van de overheid. Toen de Agent van Nationale Oeconomie, Johannes Goldberg, en zijn Commissaris voor Landbouw, Jan Kops, in 1800 op een inspectiereis door Nederland ook de oostelijke provincies aandeden, hadden zij maar één gedachte: hoe de zandgronden zo snel mogelijk te ontginnen en geschikt te maken voor landbouw. Volgens Kops was de verwaarlozing het gevolg geweest van het 'foederalisme' en nu dat had afgedaan zette hij zich enthousiast aan zijn nieuwe taak. Er bleek voorlopig echter geen beginnen aan, vooral vanwege het gemeenschappelijke eigendom van de grond, de onkunde en onwil van kleine boeren, en het nijpend tekort aan mest.

Landgoedeigenaren boekten vaak meer succes met hun nieuwe aanplant. Zij hadden hun eigen vee en dus mest, of verbeterden hun grond door bebossing; bovendien kenden zij de vakliteratuur en waren zij erop uit om te experimenteren. Voor hen waren de nieuwe bomen- en plantenboeken bedoeld die uitgevers op de markt brachten, vaak in afleveringen van platen met bijbehorende teksten. 'Thans heeft alles een geheel ander aanzien ontvangen', schrijft de medicus J.C. Krauss in de inleiding op zijn *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters (...) tot versiering van Engelsche bosschen en tuinen* van 1802. En hij vervolgt: 'eene geduurig afwisselende menigvuldigheid van groenende Sieraaden zijn nu de bouwstoffen voor onze Engelsche tuinen geworden; weelig bloeijende en vruchtdraagende Boomen en Heestergewassen vervangen het voorig somber groen geboomte' [afb. 32 en 33].[6] De gouden regen, rododendron, ribes - 'zou dit gewas

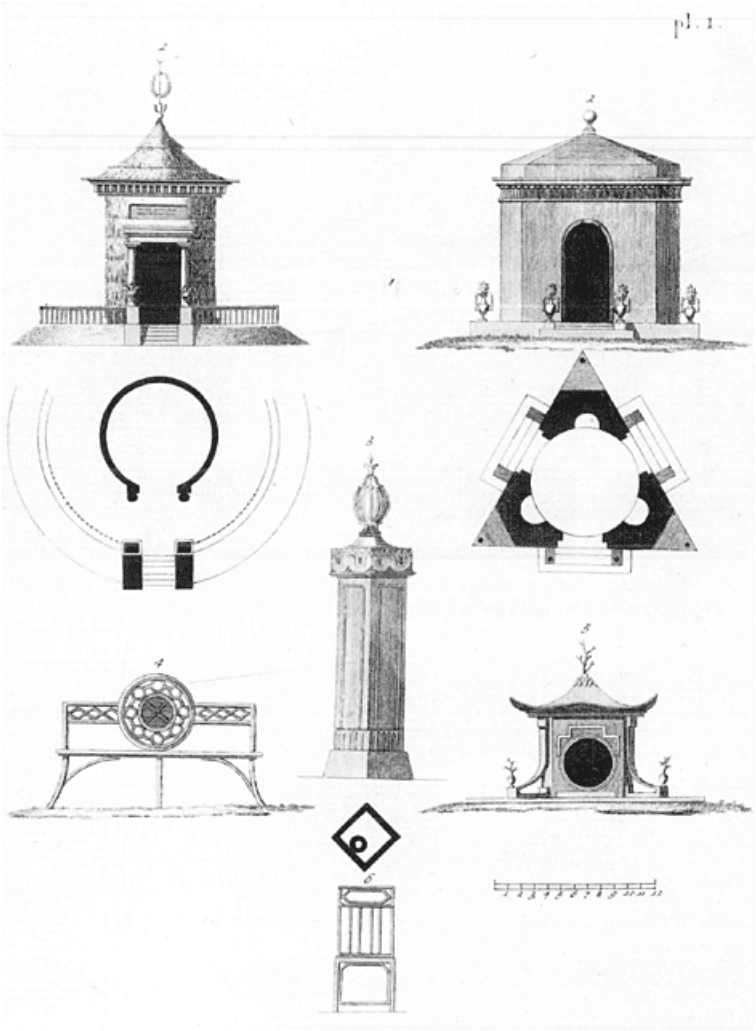

afb. 43. Plaat I uit G. van Laar, Magazijn van tuin-sieraden, *1802*.

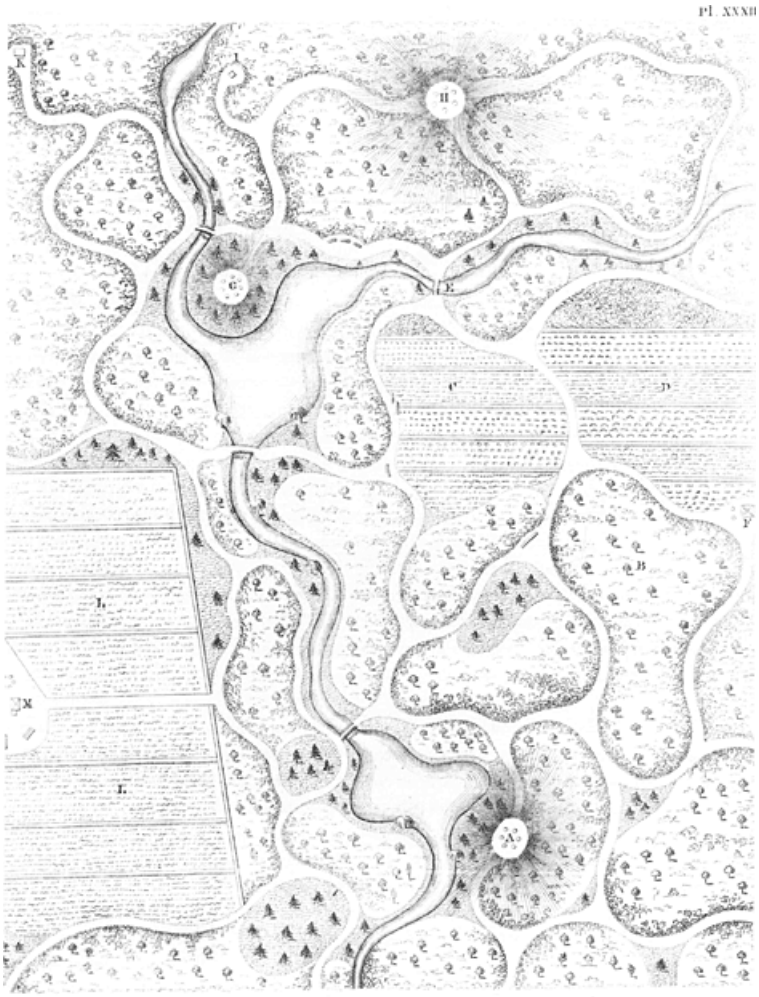

afb. 44. 'Platte grond van een' Engelschen Aanleg, met een watertjen doorsneden, dat zig, in verschillende gedaanten afwisselende, aan den wandelaar vertoont (...);. Uit: G. van Laar, Magazijn van tuin-sieraden, 1802.

niet (...) tot eene helmplant tegen het verstuiven gebruikt kunnen worden?' -, de kamperfoelie - 'om eene wildernis digter te maaken' - en vele andere soorten, zijn voor Krauss niet zomaar sieraden voor de tuin. Het zijn tekens van de nieuwe tijd. Soms past hij zelfs zijn vocabulaire daarbij aan. Zo staat er dat de 'Gemeene sering', om haar mooie bloemen en aangename geur, thans het 'algemeen burgerrecht' heeft gekregen. De sering was al meer dan een eeuw eerder vanuit China, via Perzië, in Europa geïntroduceerd, maar 'door de bizarre, gewaande kunst der voormalige tijden verminkt' - gesnoeid bedoelt Krauss - en het was aan 'onzen tijd' voorbehouden om haar in natuurlijke, bloeiende pracht te bewonderen.[7]

Voor ons is het moeilijk voor te stellen dat een roos als de 'Rosa semperflorens' - 'In het jaar 1794 is zij eerst in Holland bekend geworden' [afb. 34][8] - hier ooit onbekend is geweest, net als de bloeiende seringenboom en al die andere soorten die niet meer zijn weg te denken uit onze tuinen. In feite is ook de algemene smaak in het aanleggen van tuinen sindsdien niet wezenlijk veranderd. Neem de plattegronden die tuinarchitect G. van Laar afbeeldt in zijn *Magazijn van tuin-sieraaden*, uitgegeven als pendant van het plantenboek van Krauss: zij zouden in onze tuinboeken en tuincentra niet misstaan [afb. 43, 44 en Illustratieverantwoording]. Van Laar richtte zich speciaal tot tuinliefhebbers die minder grond en minder geld hadden dan grote heren als baron Van Spaen en die toch iets soortgelijks wilden bereiken. Dit verklaart de *overkill* waaraan veel van zijn ontwerpen lijden. Juist voor de groep met een kleinere beurs is maat houden vaak moeilijk, dat was toen niet veel anders dan nu.

Hoe dan ook, grote stukken van Nederland zijn omstreeks 1800 op de schop gegaan en van aanzien veranderd; het landschap is fleuriger en vooral boomrijker geworden. Dat het bezit van een landgoed niet altijd een onverdeeld genoegen was, de eigenaar heel wat kopzorgen opleverde, hem op den duur zelfs helemaal boven het hoofd kon groeien, kunnen we van dichtbij volgen in de dagboeken van Gijsbert Karel van Hogendorp. Hij was in 1795 zeer enthousiast begonnen aan de veranderingen van zijn landgoed Adrichem bij Beverwijk en heeft daarvan een kleurrijk verslag nagelaten. In 1800 laat hij echter weten:

> Wie dit ook met den tijd eens leeze, vrouw, kind, vrind, vreemdeling, die moge vrij weeten, dat ik mij met zulk een omslagtig vermaak bezwaard vinde, dat ik er te veel tijd aan besteeden moet en dat ik met 7 kinderen en mogelijk een agtste opzigt geen houden er aan zie in rampzalige tijden als deezen. Ik heb het niet gezogt, ook niet geweeten wat het was, maar gevreesd dat het niet wel uit zou komen. Ik heb nu geleerd, wat onderhoud van tuinen, landerijen, plaatsen is en ben er beu van.[9]

Een map in zijn persoonlijk archief met stukken betreffende 'Vijlconditiën 1805 - zonder gevolg gebleven', en een map met 'Stukken betreffende de slooping van Adrichem 1809-1812' vertellen hoe het verder ging.

Eindnoten:

1 [Van den Berg], 'Geografie van Veluwe', 33.
2 Martinet, *Katechismus der natuur*, I, 360-361.
3 J. Wagenaar, *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, XI, Amsterdam 1738, 14.
4 Hirschfeld, *Aanmerkingen over de landhuizen*, 96.
5 *Ibidem*, 97-98.
6 Krauss, *Afbeeldingen*, III.
7 Krauss, *Afbeeldingen*, 'ribes nigrum/zwarte beziënboom': cahier nr. 7; 'lonicera/kamperfoelie': cahier nr. 1; 'syringa vulgaris/gemeene sering' en 'syringa persica/laage sering': cahier nr. 5.
8 Voorhelm Schneevogt, *Icones plantarum rariorum*, nr. XXXXIV.
9 Van Hoogendorp, 'Aantekeningen op Adrichern 1795-1798' en 'Gedagten over Adrichern, winter 1800'. Zie ook Van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats*, 237, 243, 246 en 248-249.

Een nieuw beeld van Nederland

Nationale identiteit in prent

> PROSPECTUS VAN COSTUMENS, ZEDEN EN GEWOONTENS van ons Vaderland, met het begin der 19de Eeuw, waar van thans het eerste Cahier uitkomt, (...) hetzelve zal met de drie Maanden vervolgt worden, en met de vier uitgaven compleet zijn. Ieder Plaat, in quarto formaat met de Explicatie zijn twee stuk werkende Beelden, na het leven geteekend en gecoul. (...) De Uitgeever vertrouwt dat dit Werk van schoonheid en kostbaarheid van uitvoering zonder voorbeeld is, en verre die van Zwitserland of andere uitgekomen, overtreft; en is niet alleen intressant als een spreekend Schilderij van ons Vaderland, maar men ziet zoo veel uit een lopende verscheidenheid die men nergens in geen ander Land, en wel in zoo een kort bestek van een kleine plek Gronds aantreft, alles (...) word uitgegeeven bij E. MAASKAMP (...) te Amsterdam.

Met deze advertentie uit de *Leydsche courant* van 9 mei 1803 lanceerde uitgever Evert Maaskamp zijn gloednieuwe reeks prenten met afbeeldingen van klederdrachten uit alle delen van de Bataafse Republiek [afb. 35]. Het vierde cahier was in 1805 gereed en twee jaar later volgde nog een vijfde exemplaar; in totaal dus twintig prenten, elk met een toelichting in het Nederlands en het Frans. In 1805 werd de reeks voorzien van een inleiding en een allegorische titelprent. Dus wie wilde kon het geheel nu laten inbinden tot een volledig boek. Het kreeg als definitieve titel: *Afbeeldingen van kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek met den aanvang der negentiende eeuw*. Voor de latere edities werden de titelpagina's aangepast: ‘Bataafsche Republiek’ veranderde achtereenvolgens in ‘Koningrijk Holland’ en ‘Noordelijke Provinciën van het Koningrijk der Nederlanden’.

Maaskamps boek slaat zeker geen gek figuur tussen soortgelijke albums die omstreeks 1800 in Frankrijk, Engeland, Duitsland, Zwitserland en elders in Europa zijn uitgegeven. Dat Maaskamp in de advertentie speciaal aan Zwitserland refereert is te begrijpen; de 25 prenten uit de *Costumes de la Suisse* zijn in dit genre absoluut de top [afb. 36].

Europees gezien staat Maaskamps boek dus niet op zichzelf. Het was de tijd waarin intellectuelen de cultuur van het gewone volk ontdekten en tot onderwerp van serieuze studie maakten. Deze nieuwe etnografische belangstelling viel in veel gevallen samen met de constructie van een nationale identiteit. De behoefte om de eigen natie duidelijk te onderscheiden was op zichzelf weer een reactie op de heersende tendens van internationalisering - en Franse hegemonie - in politiek, taal, kunst en mode. Vervolgens zette dit weer aan tot internationale artistieke en commerciële wedijver, zoals Maaskamps advertentietekst mooi laat zien. Door de prenten samen met de Londense uitgever Colnaghi & Co. uit te brengen verzekerde Maaskamp zich van een internationale verspreiding.

afb. 45. 'Een landmeisje en een zittende tekenaar', 1810. Uit: J.E. Marcus, Studie-prentwerk.

Klederdracht is tegenwoordig in Nederland alleen nog in musea te zien. Als beeld in de reclame, op souvenirs en toeristische folders, onze nationale visitekaartjes, lijkt hij daarentegen onverwoestbaar. Natuurlijk is deze voorstelling allang verschrompeld tot een cliché. Daarom is het moeilijk voor te stellen dat er een tijd is geweest waarin dit niet zo was, een tijd waarin klederdracht als boegbeeld van de Nederlandse identiteit nog ontdekt moest worden. Van dat moment in de geschiedenis zijn wij hier getuigen.

Natuurlijk bestond er al een etnografische belangstelling voor kleding, getuige de zestiendeeeuwse kostuumboeken en de randfiguren op zeventiende-eeuwse geografische kaarten. Maar hier zijn boeren en vissers altijd in gezelschap van kooplieden en aristocratie. In de zelfstandige grafiek werd minder werk gemaakt van karakteristieke kleding. Het classicisme, waarvoor alleen het algemeen geldende telt, maakte dat ook niet wenselijk. Omstreeks 1800 begon dit te veranderen. Uit voorbeeldboeken voor kunstenaars en liefhebbers - een soort thuiscursus tekenen - spreekt weer belangstelling voor dit onderwerp [afb. 45 en 46]. Maar in deze prentseries is kleding slechts in enkele gevallen specifiek voor één plaats of streek; verdere toelichting ontbreekt. Johannes le Francq van Berkheij, die wel de eerste Nederlandse etnoloog wordt genoemd, had toen zijn *Natuurlijke historie van Holland* al gepubliceerd. De kleding en gebruiken van de verschil-

afb. 46. 'Een zeeman en dienstertje'. Uit: J. Perkois en J. Prins, Verzameling van verschillende gekleede mansen vrouwenstanden (...), *ca. 1800*.

lende standen door de tijden heen krijgen hier ruime aandacht [afb. 47].[1] Hij heeft zich daarbij echter strikt beperkt tot Holland. Evenzo keek Adriaan Loosjes niet verder dan de vanouds bekende kleding uit Hindelopen, Molkwerum en Zaandam. Zij staan nog weer eens afgebeeld in zijn tijdschrift *Kabinet van mode en smaak* (1791-1794) - opmerkelijk genoeg met de vermelding dat deze drachten snel aan het verdwijnen waren [afb. 37].[2] Het zijn echter geen plaatjes waarmee je toeristen lokt.

Na de zeventiende-eeuwse kaartmakers zijn Maaskamp en zijn medewerkers de eersten geweest die klederdrachten weer natiebreed bekeken, althans voorzover het boeren, vissers en kleine burgers betreft. Zij ontdekten dat er van dit onderwerp als zelfstandig gegeven iets te maken viel en kenden hun werk extra gewicht toe door het in de advertentie poëtisch te omschrijven als: 'een spreekend schilderij van het vaderland.' De makers zien hun prenten dus als een groepsportret dat meer voorstelt dan de som van de diverse delen van het land: het is de verbeelding van heel Nederland.

Nationale beeldvorming gaat mee op de golven van de geschiedenis. Omstreeks 1600 hadden we de strijdbare leeuw, in de zeventiende eeuw de vette koe en in de achttiende eeuw de onbehouwen drinkende en rokende Hollandse vetzak, dit dan vooral op Engelse spotprenten.

afb. 47. Boven: 'hedendaagse deftige boerenstand'. Midden: 'strandbewoners en zeelieden'. Onder: 'Zaan- en Waterlanders uit de betere kringen'. Uit: J. Le Francq van Berkheij, Natuurlijke historie van Holland, 1776.

afb. 48. 'Batavus'. Uit: Lavonicum Europae Speculum, *ca. 1730-1740*.

Naast zulke simpele beelden zijn er ook wijdlopige, maar niet minder stereotiepe allegorieën bedacht. Op een vroegachttiende-eeuwse prent uit een serie met Europese volkskarakters treedt bijvoorbeeld ene *Batavus* op, met alle goede en slechte kenmerken en eigenschappen die hem van oudsher waren toegekend: melancholisch, eenvoudig, onelegant, spaarzaam, commercieel, enzovoorts [afb. 48].

Kort na 1800 krijgt dit nationale beeldverhaal dus een vervolg en dit keer speelt de gewone Nederlandse vrouw een voorname rol. Niet toevallig kwam dit beeld op in een periode waarin Nederland ernstig te kampen had met zijn imago. Kritische publicisten hadden beschuldigend gewezen naar modetrends en zich afgevraagd waar ons 'Nationaal gelaat' was gebleven. De Fransen, de Engelsen, ja alle volken van Europa hebben een eigen, bijzondere klederdracht, schreef de patriots bevlogen dominee IJsbrand van Hamelsveld, alleen wij Nederlanders doen met alle vreemde modes mee.[3] Welnu, Maaskamp zou hen laten zien dat het zo'n vaart niet liep.

Uitgegeven bij Evert Maaskamp, 1800-1805

Evert Maaskamp was kunsthandelaar en boek- en prentuitgever.[4] Wat betreft de inhoud van zijn fonds zette hij in op de actualiteit; bij de uitvoering van zijn producten mikte hij op de hoogst mogelijke kwaliteit en de modernste technieken. Hij was vastbesloten de concurrentie aan te gaan met de buitenlandse grafiek. Toonaangevend op Europees niveau waren op dat moment vooral de Engelse grafische kunstenaars, mede dankzij de ongekende graad van perfectie die zij wisten te bereiken met technieken als de mezzotint en de stippelgravure (of aquatint). Tegelijkertijd werd in Nederland druk geklaagd over de populariteit van de Engelse grafiek. De vrees was dat Nederlandse kunstenaars door verzamelaars tekort zouden worden gedaan. Dat nam niet weg dat er volop werd geïmporteerd. Ook Maaskamp had in zijn winkel een uitgebreide sortering Engelse en ook Franse grafiek te koop.

In Nederland was er in die tijd eigenlijk maar één kunstenaar die op grafisch gebied kon wedijveren met de Engelsen en dat was Charles Howard Hodges, Engelsman van geboorte, gerenommeerd als portretschilder en graveur [afb. 78]. De Nederlandse liefhebbers rekenden Hodges overigens graag tot de vaderlandse kunstenaars.

Maaskamp kon van geluk spreken dat hij al in het begin van zijn loopbaan de medewerking van Hodges heeft gehad. Daarmee had hij zich verzekerd van kwaliteit èn van een Engelse naam op zijn prenten. Zijn eerste uitgaven zijn bijna allemaal door Hodges gegraveerde mezzotinten naar eigen schilderijen. Het zijn portretten - in 1794 nog van de stadhouderlijke familie, in de daarop volgende jaren van kopstukken van de Bataafse Republiek als generaal H.W. Daendels, admiraal J.W. de Winter, P. Paulus en J.G.H. Hahn, voorzitters van de Nationale Vergadering. Op deze Nederlandse revolutionairen volgden Franse militairen: Bonaparte, Pichegru, Brune.

Wat de inhoudelijke kant van de prenten betreft is Maaskamp kort na 1800 een nieuwe koers gaan varen. Er verschenen nog twee allegorische prenten, een op de Vrede van Amiens en een op het thema oorlog, ontwerpen van J. Kuyper door L. Portman ‘op de best Engelsche gepointeerde manier’ gegraveerd. Daarna rolden van de pers: twee reproductieprenten door Hodges naar zeventiende-eeuwse schilderijen: Rembrandts ‘Scheepsbouwmeester’ en ‘Het haringvrouwtje’ van Gabriel Metsu; kort daarna de eerste cahiers van de *Afbeeldingen van kleeding*, waaraan onder anderen Portman, Kuyper en J.W. Pieneman hebben meegewerkt; vervolgens twee prenten door P.G. van Os: ‘De Hollandsche stier en schaapen’, en ‘De Hollandsche melk-koeijen’ [afb. 49]; tenslotte nog het portret van de actrice Johanna Cornelia Ziesenis door W. van Senus naar het schilderij van Hodges.

Het valt op dat Maaskamp ook nu de meest getalenteerde Amsterdamse kunstenaars in de arm heeft genomen. Jacques Kuyper, mededirecteur van de stadstekenacademie, gold als de specialist in het figuurtekenen en het ontwerpen van ‘historieële ordonnanties’ in de eenvoudige en verheven stijl van het neoclassicisme. De graveur Louis Portman, Duitser van origine, was min of meer zijn vaste medewerker. Verder de jonge, veelbelovende schilders Pieter Gerardus van Os en Jan Willem Pieneman. Waartoe de eerste in staat was blijkt voldoende uit het grote schilderij ‘Vaart bij 's-Graveland’ [afb. 29]; de tweede verwierf blijvende roem met zijn ‘Slag bij Waterloo’, het grote historiestuk dat hem een ridderorde opleverde.

Culturele thema's zijn nu dus verreweg in de meerderheid - het lijkt er zelfs op dat Maaskamp na de Vrede van Amiens alle politiek vaarwel heeft willen zeggen. Toch was het niet zo. Hij blijkt de politieke stemming juist feilloos aangevoeld te hebben.

afb. 49. P.G. van Os, 'De Hollandsche melk-koeijen / Les vaches Hollandaises', 1803.

afb. 50. 'Noe, Jekemine, als ji joe beuter en eijers te mert gebrogt hebt, zullen wi te geeren Annetieliesses mert gaen houên / Allons, Jacquette, quand tu auras porté ton beurre et tes oeufs au marché, nous irons ensemble nous divertir à la foire'. Uit: Afbeeldingen van kleeding (...), *1805*.

afb. 51. J. Kuyper, ontwerptekening voor afb. 52.

afb. 52. J.W. Pieneman naar J. Kuyper, 'Maak bekent dat overleden is / Je vous annonce la mort de', 1803.

afb. 53. J.P. Horstok, gekleurde tekening voor afb. 54.

afb. 54. J.W. Pieneman naar J. Kuyper, 'Hernhutter juwelier te Zeist en Alkmaars meisje', 1804.

afb. 55. 'Eene burger vrouw en dochter naar de kerk gaande / Une femme bourgeoise & sa fille allant à l'église'.
Uit: Afbeeldingen van kleeding (...), *1803*.

afb. 56. J. Kuyper, 'De wandeling', 1807.

afb. 57. Uit: Elegantia of Tijdschrift van mode, luxe en smaak voor dames, *februari 1809*.

afb. 58. 'Kom vrouwtjen, spin af - het net is vol scheuren / Allons, file, file, ma femme - mes filets sont tous déchirés'. Uit: Afbeeldingen van kleeding (...), *1804*.

afb. 59. J. de Vos, 'De jongens zien in de Chambre Obscure', 1805.

afb. 60. J. de Vos, 'Zoo deed de Koning den 20 April zijne intrede', 1808.

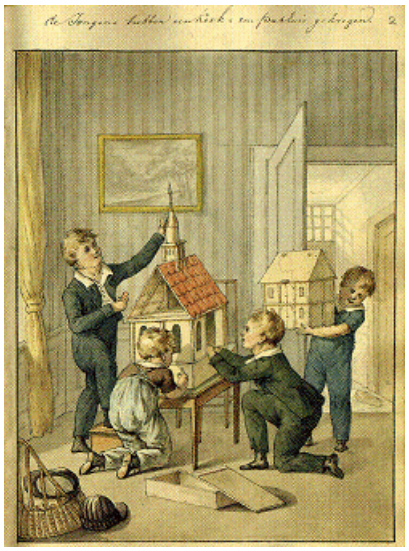

afb. 61. J. de Vos, 'De jongens hebben een kerk en een pakhuis gekregen', 1809.

afb. 62. J. de Vos, 'Willem en Gerrit zetten prenten af', 1804.

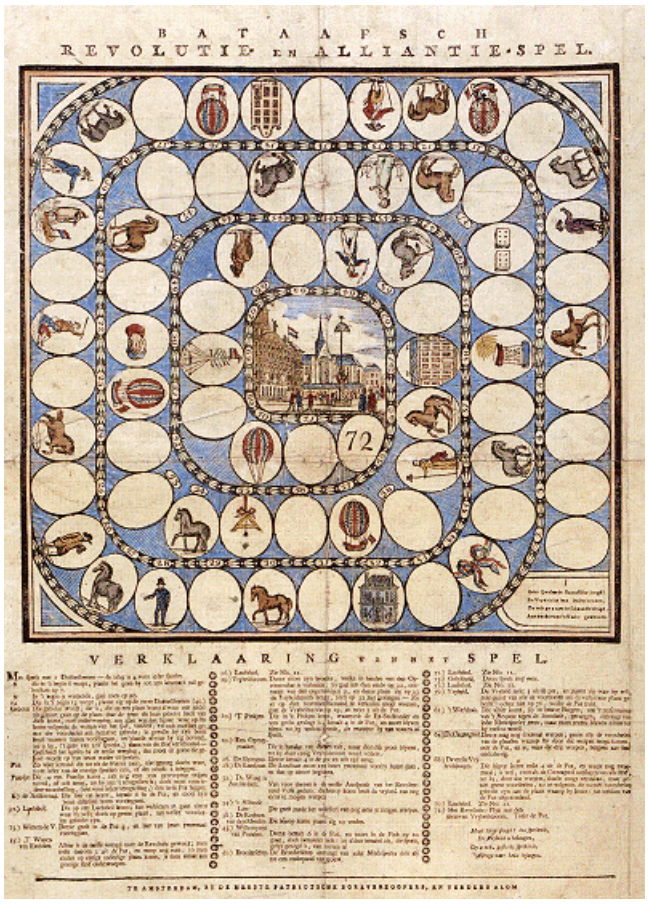

afb. 63. Bataafsch revolutie- en alliantiespel, *1795*.

Nationale identiteit

Het autoritaire optreden van Frankrijk, het besef van afbrokkelende soevereiniteit en gezichtsverlies maakte de Bataafse Republiek pijnlijk bewust van haar onbeduidende rol op het Europese toneel. Het is een belangrijke reden voor het feit dat Nederland omstreeks 1800 nog meer gefixeerd raakte op zijn nationale identiteit dan het al was. De Nederlandse natie, die wereldwijde faam had genoten, wat was er van haar geworden? Deze vraag hadden kritische publicisten ook voor 1800 al vaak gesteld, maar nu klonk zij akelig reëel. Voor het eerst voelde men dat het roemrijke verleden echt verleden was.

Tegelijkertijd werd het verleden meer dan ooit voorwerp van nationale trots. Men klampte zich vast aan de herinnering en paste het taalgebruik aan door de begrippen ‘vaderland’ en ‘vaderlands’ in zwang te brengen, voorzien van een zwaar emotionele lading (zie ook hoofdstuk 13). Het verleden - dat wil zeggen de zeventiende eeuw - werd verheerlijkt als ‘vaderlandse geschiedenis’ en hieruit werd weer moed geput om naar de toekomst te kijken. Vanuit dit nationaliteitsbesef - een mengsel van defaitisme en hoopvol vertrouwen - is in de vroege negentiende eeuw de opbouw van de natiestaat begonnen.

En wat deed Maaskamp? Allereerst droeg hij zijn steentje bij aan de nationale trots door het uitgeven van grafiek die de vergelijking met het buitenland makkelijk kon doorstaan. Vervolgens schakelde hij over op onderwerpen waar het hele land zich op kon beroemen: het puikje van de Nederlandse schilderkunst en het Nederlandse rundvee en, als origineelste bijdrage, een nieuwe nationale gedaante in de vorm van Nederlandse klederdrachten. De laatste lijkt bovendien op de maat van de jongste politieke ommezwaai van 1801 gesneden - de bonte verscheidenheid vormt als het ware de culturele pendant van het verzet tegen het radicale unitarisme.

Het bleek een gat in de markt. Maaskamps *Afbeeldingen van kleeding, zeden en gewoonten* werd onmiddellijk een commercieel succes en werd ook door de pers enthousiast ontvangen. De recensenten prezen het unaniem als een vernieuwend en waardevol werk. Hun waardering gold niet het minst de zorgvuldige uitvoering van de prenten. Er is dan ook weinig in Maaskamps boek dat herinnert aan oudere klederdrachtprenten. Voor de *Afbeeldingen* werd een nieuwe formule bedacht, die van ‘werkende Beelden’, zoals de advertentie meldt. Elke prent heeft wel iets weg van een genretafereeltje. Je ziet twee figuren die iets doen of zeggen - soms is dat duidelijk gedaan om een komisch effect te krijgen. Aan de hand van de onderschriften is als het ware te horen wat er gezegd wordt, af en toe zelfs in het plaatselijke dialect [afb. 50]. Tegen de achtergrond van de op handen zijnde nationalisering van de taal krijgt dit accent op afwijkend taalgebruik wel iets provocerends. Op dit verhalende aspect van de prenten zal de toevoeging ‘spreekend’ - ‘een spreekend schilderij van het vaderland’ - betrekking hebben; anders in elk geval op de levendigheid en gelijkenis van het geheel.

Een gezamenlijk project

Bij de totstandkoming van de *Afbeeldingen* had Kuyper de artistieke regie in handen. Pieneman zette Kuypers ontwerpen om in definitieve tekeningen zodat Portman, de graveur, die op de plaat kon overnemen. De kleuren bracht Pieneman aan op zijn tekening of op een proefdruk, als voorbeeld voor de mensen die het inkleuren verder verrichtten. De advertentietekst - ‘in couleuren gedrukt’ - is voor ons misleidend want de prenten zijn handmatig ingekleurd.

Pienemans inbreng is niet onbelangrijk geweest. Bekijken we bijvoorbeeld Kuypers compositie voor de derde prent, ‘Maak bekent dat overleden is’, dan lijken we dat ‘na het leven’ uit de advertentie met een korreltje zout te moeten nemen [afb. 51]. De vrouw moet een enigszins aangeschoten wijntapster voorstellen, maar zoals ze daar staat, haar heup elegant gedraaid en haar rok een beetje opgetild, heeft ze meer weg van een danseres. Pieneman liet haar een complete metamorfose ondergaan. Op zijn tekening staat ze als het prototype van de Hollandse huisvrouw, twee benen op de grond, de handen op de heupen [afb. 52].

Kuyper is niet het hele land afgereisd om zijn tekeningen te maken. Voor Gelderland, Brabant, enkele Zeeuwse eilanden, verschillende plaatsen in Zuid- en Noord-Holland en Friesland, zijn ter plekke kunstenaars ingeschakeld. Ook in die zin was het dus een echt landelijk project. Derk van Oosterhoudt uit Tiel, Quirinus van Amelsvoort uit 's-Hertogenbosch en Daniel de Keijzer uit Middelburg zijn enkele van de kunstenaars uit de provincie die medewerking hebben verleend. Zij moesten het etnografische veldwerk verrichten en de snit, kleuren en sieraden van de klederdracht tot in de kleinste details nauwkeurig noteren.

We moeten ons voorstellen dat de modellen op hun paasbest gekleed in het atelier poseerden, zo ongeveer als het Alkmaarse meisje op de tekening van J.P. Horstok [afb. 53]. Opvallend is dat dit model in dezelfde houding staat als het meisje op de gekleurde tekening van Pieneman, gemaakt naar ontwerp van Kuyper [afb. 54]. Hieruit valt af te leiden dat de medewerkers in de provincie een compositieschets van Kuyper kregen voorgelegd. Zo'n volverdeling strookt niet erg met de huidige opvattingen van kunstenaarschap, maar waarschijnlijk was deze werkwijze bedoeld om te voorkomen dat de serie al te grote stijlbreuken zou vertonen.

Al met al zijn kosten noch moeite gespaard om deze prachtuitgave tot stand te brengen: de beste kunstenaars, de nieuwste grafische techniek, de stippelgravure, daarbij nog de nieuwste soort papier, velijn. Maaskamp is in Nederland waarschijnlijk de eerste geweest die dit fijne papier met zijn gelijkmatige structuur voor illustraties heeft gebruikt. En niet te vergeten de vlot leesbare teksten. De schrijfstij is niet die van Maaskamp zelf, maar we mogen aannemen dat de anonieme auteur als spreekbuis voor de uitgever en zijn medewerkers heeft gefungeerd. Hij heeft zeer zijn best gedaan om de serieuze etnografische informatie af te wisselen met humor en soms wat sappige opmerkingen over het uiterlijk van de dames. Tussendoor komt de lezer ook nog te weten welke overwegingen aan de keuze voor dit bonte gezelschap ten grondslag hebben gelegen. Vanuit het oogpunt van nationale beeldvorming, en daar gaat het hier om, zijn deze passages het interessantst.

Klederdracht en nationaal karakter

Zoals gezegd was de reeks *Afbeeldingen* in 1805 voorlopig voltooid en van een inleiding voorzien. Hierin legt Maaskamp uit wat hem met dit werk voor ogen heeft gestaan. Hij wilde zijn publiek kennis laten maken met een aspect van de Nederlandse cultuur dat nog nooit eerder goed was belicht:

> Hetzelve betreft de kleederdragt dezer Natie met eene juiste uitdrukking tevens van de Gewoonten, Zeden en Charakters, die met dezelve in naauw verband staan.

Het spreekwoord zegt wel ‘kleren maken de man’, maar volgens Maaskamp gaat het omgekeerde evengoed op. Zolang mensen kleding niet gebruiken als een masker om hun ware aard te verber-

gen, leggen zij er hun karakter in bloot. En om dat laatste was het Maaskamp te doen. Hij wilde door middel van de klederdrachten echte Nederlandse karakters - dus in het meervoud - naar voren halen. Wat de lezer daaronder moet verstaan wordt meestal niet met zoveel woorden gezegd.

De prent waarmee de serie opent, 'Eene burger vrouw en dochter naar de kerk gaande', is nog het meest expliciet en duidelijk programmatisch bedoeld [afb. 55]. De moeder, met haar cornetje van zwart gaas, is het prototype van de 'spaarzaamheid en uiterste netheid' van de Hollandse burgervrouw, zo legt de tekst uit. De dochter daarentegen is van top tot teen gekleed volgens de laatste mode. Zij heeft haar muts abnormaal groot gemaakt, zodat haar gezichtje kleiner en liever lijkt. Haar blik en het signaal dat ze met haar waaier geeft verraden dat haar gedachten bepaald niet bij het kerkbezoek zijn. Dit lichtzinnig gedrag is van alle tijden en alle landen, zegt Maaskamp. Anders gezegd: het is niet specifiek voor een bepaalde plaats en tijd. En daarom voegt hij eraan toe: 'wij durven dezelve niet als bijzondere trekken van het *nationaal karakter bij den aanvang der negentiende eeuw* opgeeven.'

Uit de toelichtingen bij de andere kostuums blijkt keer op keer dat het volgen van de mode voor Maaskamp gelijk staat aan het inleveren van de karakteristieke, nationale identiteit. Vandaar dat er met twee maten werd gemeten. De grote muts van deze jongedochter was fout, maar de vaak toch buitenproportionele hoofddeksels van de vrouwen in klederdracht kregen volop de ruimte in zijn boek. Maaskamp ging ervan uit dat deze stijl onafhankelik van de mode was ontstaan en dus oorspronkelijk Nederlands was.

Wat zijn kijk op de mode betreft lijkt Maaskamp op een lijn te staan met de cultuurpessimisten van zijn tijd. Maar anders dan bij hen kan het nooit zijn bedoeling zijn geweest om serieuze kritiek te leveren op modegevoelige landgenoten. Maaskamp was wel wijzer, hij zou waarschijnlijk het merendeel van zijn klanten voor het hoofd hebben gestoten. Tegen de tijd dat de serie haar voltooiing naderde werd de deur trouwens weer op een kier gezet voor modebewuste meisjes. Zo worden de twee Noord-Hollandse meisjes, ragfijn getekend door Kuyper voor de prent 'De wandeling', gecomplimenteerd [afb. 56]. Hun kleding is modieus, zo staat in de tekst, maar 'zonder gemaaktheid' en met behoud van de karakteristieke hoofdtooi. Bovendien zou Maaskamp enkele jaren later zelf op modegebied de toon aangeven. In 1807 startte hij, geheel naar Frans voorbeeld, het geïllustreerde modetijdschrift *Elegantia* [afb. 57].

Een exotisch Nederlandbeeld

Er was nog een reden voor de antimodestemming in de *Afbeeldingen*. Maaskamp wilde in dit boek Nederland afschilderen als een bijzonder land, waar merkwaardige dingen te zien zijn die je nergens anders aantreft. Voor dit exotisch beeld van Nederland had hij een interessante invalshoek gekozen: de buitengewone culturele verscheidenheid. Volgens hem kon Nederland zich speciaal in dit opzicht van andere landen onderscheiden: 'De onderscheidene Gewesten der Republiek schijnen door bijzondere volken bewoond.' Om deze visie reliëf te geven kon Maaskamp natuurlijk geen Nederlanders gebruiken die zich aan de algemene trend aanpassen en algemeen beschaafd Nederlands spreken. Zij zouden het beeld alleen maar vertroebelen. Vandaar dat voor zijn 'schilderij' alleen boeren, vissers en kleine burgerlieden mochten poseren.

Dat juist deze 'bijzondere volkeren' de Nederlandse identiteit kregen toegekend vroeg natuurlijk wel om uitleg. Maaskamp vond zijn argumenten in twee disciplines die over het algemeen veel

gezag genoten. Enerzijds is dat de klimaatleer, de theorie volgens welke de geografische gesteldheid van een gebied het karakter van zijn mensen bepaalt. Anderzijds de oudheidkunde van het eigen land. Wat de eerste betreft, Maaskamps geografische differentiatie blijkt bijzonder fijnmazig; een beek of heuvel zou al voldoende zijn om culturen van elkaar te doen verschillen. Dat verklaart volgens hem waarom in Zeeland er bijna evenveel eilanden als klederdrachten zijn en in Brabant of Gelderland juist maar weinig verschillende kostuums voorkomen. Bovendien zagen de mensen er ook een beetje uit als hun omgeving. Over de bewoners van Walcheren zegt Maaskamp bijvoorbeeld: 'zelfs de koleur van hunne kleding schijnt ontleend te zijn van de donkere nevelen die hun eiland dikwijls bedekken' [afb. 50].

Werden de mensen in klederdrachten op deze manier tot een Nederlands natuurverschijnsel verklaard, minstens zo vanzelfsprekend werd hun diversiteit vanuit historisch gezichtspunt verklaard. Zij zijn verbonden met verschillende tijdperken uit onze geschiedenis - Maaskamp drukt zich hier plastisch uit en spreekt van 'wandelende gedenkstukken'. Mede vanwege hun ouderdom ziet hij de klederdrachten niet graag verdwijnen. Zij zijn volgens hem een betere getuigenis van het verleden dan alle geschiedverhalen bij elkaar. Maaskamp vertelt dat West-Friese vrouwen nog in dezelfde 'vreemde trant' gekleed gaan als in de vijfde eeuw, toen haar voorouders nederzettingen stichtten in Groot-Brittannië. En de bewoners van Marken zouden nooit meer iets aan hun kleding en gebruiken hebben veranderd sinds hun eiland in de dertiende eeuw door een storm van het vasteland werd afgescheurd. Maar de oudste papieren gaf Maaskamp aan de bewoners van Schokland [afb. 58]. Hier kon men nog het 'origineel' bewonderen van het 'portrait' dat Tacitus van de Batavieren had geschilderd.

In hoeverre het publiek omstreeks 1800 al geloof heeft gehecht aan deze opvattingen over de onveranderlijkheid en oorspronkelijkheid van klederdrachten is niet te zeggen - nadien is men er heilig in gaan geloven. (Dat heeft geduurd tot in onze tijd, net zoals men twee eeuwen lang het fenomeen klederdracht geleidelijk heeft zien verdwijnen.)[5] De recensenten van de *Afbeeldingen* hebben Maaskamp niet tegengesproken. Eventuele kritiek gaat over details; een enkele criticus vindt de figuren soms wat al te mooi uitgedost. Wel begrijpelijk, de kunstenaars hadden hun best gedaan om alles zo voordelig mogelijk uit te laten komen. Daarbij waren deze op hun paasbest geklede mensen uit alle windstreken van Nederland toen in werkelijkheid nooit tegelijktertijd te zien. Het totaalbeeld van de *Afbeeldingen* moet een *eye-opener* zijn geweest.

Dat de *Afbeeldingen* al direct nationalistische gevoelens wisten los te maken mag blijken uit de volgende passage. Een van de recensenten vatte de serie op als een compliment aan het Nederlandse volk. Hij schreef dat de kostuums hem deden denken aan:

> die naauwgezetheid en Vaderlandsche ernsthaftigheid, welke zij nooit met hare Kleederdragten heeft afgelegd en die zelfs (en hier rijst onze waarde) den verafgelegen vreemdeling voor den Hollander eerbied inboezemt.[6]

Eindnoten:

1 Le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie van Holland*, III, eerste stuk, zesde hoofdstuk; tweede stuk, achtste en negende hoofdstuk.
2 *Kabinet van mode en smaak*, 1792, 161.
3 Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand*, 289-290. Zie ook Van Sas, 'De vaderlandse imperatief', 298-301.
4 Het essay 'Een nieuw beeld van Nederland' is een onderdeel van: E. Koolhaas-Grosfeld, *Uitgever Evert Maaskamp (1769-1834) en zijn fonds. Een bijdrage aan de geschiedenis van het Nederlandse nationaliteitsbesef* [dissertatie in voorbereiding].
5 Cieraad, *De elitaire verbeelding van volk en massa*. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat klederdracht 'gestolde' mode is. Zie Arnolli, Cammel, Grunnill e.a., *Kostuum*.
6 *Algemeene konst- en letterbode*, 1806, II, 93.

Leren spelenderwijs

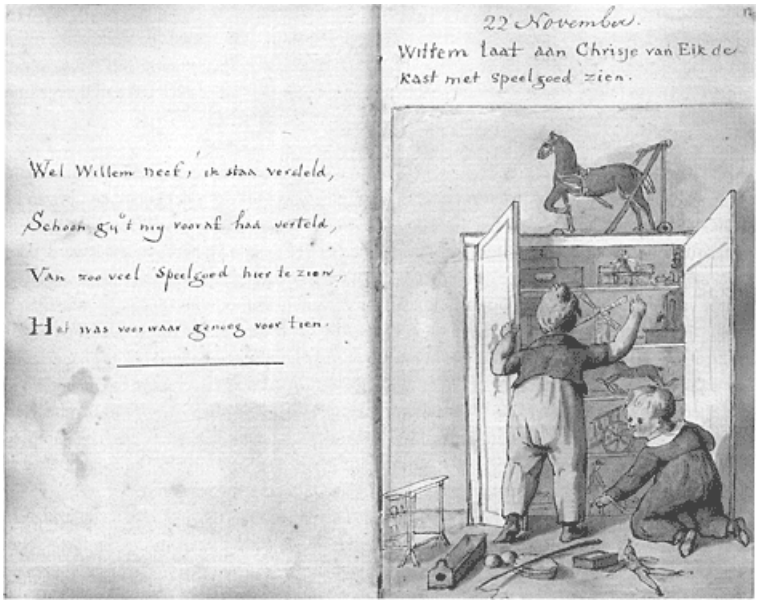
22 November.
Willem laat aan Chrisje van Eik de
kast met speelgoed zien.
Wel Willem neef, ik sta verstelt,
Schoon gij't my voorheen had verteld,
Van zoo veel Speelgoed hier te zien,
Het was voorwaar genoeg voor tien.

afb. 64. J. de Vos, '22 November. Willem laat aan Chrisje van Eik de kast met speelgoed zien', 1803.

Kinderspel

Zóveel speelgoed had Chrisje niet voor mogelijk gehouden; hij was thuis duidelijk anders gewend. Hadden zijn ouders het minder breed dan die van Willem, of waren zij er gewoon niet voor dat kinderen alles tegelijk in handen kregen? Volgens de Engelse filosoof John Locke, wiens laatzeventiende-eeuwse essay over de opvoeding een stempel heeft gedrukt op de achttiende-eeuwse pedagogie, moesten opvoeders erop toezien dat kinderen ook onder het spelen goede en nuttige eigen-

schappen werden bijgebracht. Het zou bijvoorbeeld verkeerd zijn om kinderen meer dan één stuk speelgoed tegelijk in handen te geven - dat maakt ze 'dartel en achteloos'.[1]

Op Willems vader, de Amsterdammer Jacob de Vos, heeft deze waarschuwing geen indruk gemaakt. Hij verwende zijn kinderen met speelgoed, genoot ervan ze ermee bezig te zien en legde alles vast met de tekenpen. En zo kunnen wij bijvoorbeeld zien hoe de paardjes en wagentjes uit de speelgoedkast werden ingespannen om de intocht van Lodewijk Napoleon in Amsterdam nog eens over te doen in 't klein [afb. 60]. De Vos was assurantiebezorger van beroep, tekenen deed hij uit liefhebberij, al had hij wel lessen gevolgd bij Felix Meritis. Zes jaar lang, van 1803 tot 1809, heeft hij het doen en laten van zijn kroost getekend. Hij deed dit in de vorm van dagboekjes, een gelukkige keuze want De Vos had vooral een goed oog voor details. Meestal heeft hij de jongetjes 'betrapt' in het vuur van hun spel; dat wekt de indruk dat hij voortdurend met pen en papier in de aanslag stond. Zo laat De Vos zich kennen als een echt huiselijke vader. Voor zijn vier zoons, geboren tussen 1799 en 1805, moeten de boekjes later een schat aan jeugdherinneringen zijn geweest, vergelijkbaar met onze fotoalbums. Wij hebben er een uniek verslag van die tijd aan overgehouden.

De Verlichting is niet alleen de tijd waarin het kind werd 'ontdekt' - de belangstelling voor de aard en de opvoeding van jonge kinderen was nog nooit zo groot geweest-, het is ook de tijd van de ontdekking van het kind als consument. Locke had ouders aangeraden om het speelgoed niet te kopen maar het de kinderen zelf te laten maken en daarbij te helpen als het te moeilijk werd. Voor zulke zelfwerkzaamheid is echter niet iedereen in de wieg gelegd. Speelgoedfabrikanten sprongen daarop in en brachten in de loop van de achttiende eeuw een moderne speelgoedindustrie op gang. Dit gebeurde het eerst in Engeland en Duitsland, maar hun producten vonden ook elders gretig aftrek. Le Francq van Berkheij, die in zijn *Natuurlijke historie van Holland* ook over speelgoed schrijft, noemt Neurenberg als belangrijk productiecentrum. Volgens hem werd in Holland altijd veel speelgoed gekocht maar nog meer zelf gemaakt. Het knutselen ziet Francq van Berkheij verdwijnen, vooral in hogere kringen. Helaas, want aan dat scheepjes, molentjes, karretjes en poppenkasten maken zouden de Hollanders wel eens de 'bekwaamheid in het werktuigkundige' te danken kunnen hebben, die hen in het buitenland beroemd maakt.[2]

Zelfgemaakt of gekocht, van speelgoed is in de Nederlandse achttiende-eeuwse kinderboeken weinig te merken. Zo de auteurs al over speelgoed spreken, gebeurt dat al gauw op negatieve toon. Een volle speelgoedkast zullen we in kinderboekjes tevergeefs zoeken. Het bekendste voorbeeld van een schrijver die vol argwaan naar speelgoed keek was Hieronymus van Alphen, auteur van de populaire *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* uit de late jaren zeventig. Op zichzelf zijn deze dichtbundeltjes toonbeelden van de vernieuwing die de kinderlectuur onder invloed van de achttiende-eeuwse verlichte pedagogie heeft ondergaan. Er is meer dan voorheen rekening gehouden met het bevattingsvermogen van kinderen en de illustraties en gedichtjes sluiten goed op elkaar aan. Daarentegen is er weinig kinderlijks aan de jongetjes en meisjes die in de gedichtjes aan het woord worden gelaten; het zijn vaak net minivolwassenen. Wat dit betreft lijkt Van Alphen vooral aan de wensen van de ouders te hebben gedacht [afb. 65]. Zo is daar het voorbeeldige ventje van hooguit zes jaar, dat met plezier zijn speelgoed opzij legt en zegt:

> Mijn speelen is leeren, mijn leeren is speelen,
> En waarom zou mij dan het leeren verveelen?

afb. 65. 'Het vrolijk leeren'. Uit: H. van Alphen, Proeve van kleine gedigten voor kinderen, 1782.

Uit: J.H. Swildens, Vaderlandsch A B boek voor de Nederlandsche jeugd, 1781.
afb. 66. 'Jeugd, gij ziet u zelve hier, leer bij deze print,
welke spelen 't nutste zijn voor een Neêrlands kind'.

Het lezen en schrijven verschaft mij vermaak.
Mijn hoepel, mijn priktol verruil ik voor boeken;
't Is wijsheid, 't zijn deugden, naar welken ik haak.

Het voorlezen van dit soort lesjes was in die tijd een moderne manier om kinderen in het gareel te brengen. Toch moet het voor sommige ouders van toen een opluchting zijn geweest om Betje Wolffs *Proeve over de opvoeding* te lezen. In dit sprankelende boekje, speciaal geschreven voor moeders van jonge kinderen, propageert zij een natuurlijker aanpak. Zij legt uit waarom kleine kinderen zulke nieuwsgierige, ondernemende en beweeglijke schepseltjes zijn en zegt:

> Laat hen toch uitspelen! Zij verzuimen nog niets; en zullen, gezegend met eenen schat van gezondheid en vrolijkheid, zo dra het hun tijd is, grooter voortgangen maken, in het geen zij vervolgens moeten leren, dan die zieke sukkelaartjes, die men te vroeg aan 't werk heeft gezet.[3]

Ook de verlichte filosoof en politiek publicist J.H. Swildens begreep dat spelen voortkomt uit een gezonde lust tot bewegen. Hij schreef een nieuw en rijk geïllustreerd ABC-boek, dat kinderen leert spellen en lezen, en tegelijk de ouders voorziet van wijze raad. Zo kregen zij bij de letter J van 'Jeugd' uitgelegd dat spelen op zichzelf al nuttig is voor de groei. Maar het boekje heet niet voor niets *Vaderlandsch A B boek voor de Nederlandsche jeugd*. Swildens zou graag uit het spelen nog een extra voordeel halen. Kinderen kunnen zich spelenderwijs tot gezonde én nuttige burgers ontwikkelen, zegt hij, wanneer bij de keuze van speelgoed het landsbelang in het oog wordt gehouden. Zo schrijft hij bij de letter J:

Jeugd, gij ziet u zelve hier, leer bij deze print,
Welke spelen 't nutste zijn voor een Neêrlands kind.

Op de prent is te zien hoe de kinderen al buiten spelend behendigheden leren waarmee zij later het land van dienst kunnen zijn: mastklimmen, scheepjevaren, hoepelen, touwtjespringen (tellen!) en op de achtergrond, soldaatje spelen [afb. 66].

Wat de kinderen De Vos betreft was de angst voor veel speelgoed ongegrond. Ze waren net zo tevreden met stoelen en tafeltjes. Toen ze wat ouder werden hebben ze ook nuttig 'vaderlands' speelgoed gekregen, al was het wel toegesneden op functies die jongens van goede huize in de samenleving zouden kunnen bekleden: een kerk voor de dominee, een pakhuis voor de koopman in spe [afb. 61].

Aanschouwelijk onderwijs

Met een vader die vaak zat te tekenen kregen de broertjes De Vos deze liefhebberij met de paplepel ingegoten. Voor hen was tekenen een vanzelfsprekende en duidelijk ook leuke bezigheid [afb. 62]. Andere kinderen uit hun milieu moesten meestal naar een tekenklasje; als zij heel deftig waren lieten de ouders een tekenleraar aan huis komen. Christiaan Andriessen, de kunstenaar die in de jaren 1806-1811 een getekend dagboek van zijn eigen leven heeft bijgehouden, laat op geestige wijze zien hoe rumoerig het er tijdens die tekenlessen aan toe kon gaan. Maar tekenonderwijs behoorde nu eenmaal bij een goede opvoeding. Dat leren tekenen ook nuttig kon zijn voor kinde-

afb. 67. Spel der deugd, *1798*.

ren van handwerkslieden, was een van de vele verlichte gedachten op onderwijsgebied die eind achttiende eeuw opgeld deden. Het heeft ertoe geleid dat de tekenles al vroeg in de negentiende eeuw is opgenomen in het lesprogramma van de openbare scholen.

Tekenen bevordert niet alleen de smaak, het leert ook goed kijken. Waarneming, aldus het pedagogisch inzicht van de achttiende eeuw, speelt een cruciale rol in de verstandelijke ontwikkeling van kinderen. Vandaar dat ouders werd geadviseerd hun kinderen zo vroeg mogelijk goed naar de werkelijkheid te laten kijken of naar afbeeldingen daarvan. Uitgevers van kinderboeken hebben onmiddellijk brood gezien in het nieuwe aanschouwelijk onderwijs. Hun bijdrage bestond uit het produceren van prentenboeken met natuurgetrouwe afbeeldingen.

> Een prenteboek is voor een kinderkamer een even zo noodzakelijk en onontbeerlijk meubel als een Wieg, Pop, of Stokpaardje (...) Men kan niet gelooven, hoe begeerig de Inbeeldingskragt van een Kind de eerste indrukken van een Afbeelding vat, hoe vast het dezelve houd.

Aldus de firma Houtgraaf in 1790 in een prospectus voor een nieuw *Prenteboek voor kinderen*. Slechte prenten richten veel schade aan, vervolgt de uitgever, waarschijnlijk als verwijzing naar de oudere centsprenten en almanakprentjes, die kinderen soms inderdaad de absurdste of griezeligste beelden voorschotelden. De toelichting bij de plaatjes dient kort te zijn en zeker niet geleerd. Een prentenboek moet ook niet te kostbaar zijn zodat ook de burgerman het kan aanschaffen. Bovendien moet een kind erin mogen kleuren of er figuren uit kunnen knippen om in zijn kamer op te plakken. Waarom deze knutselboeken nu zo zeldzaam zijn laat zich raden.

Dit soort verantwoorde prentenboeken met plaatjes van dieren, bloemen, ambachten, soldaten en dergelijke, zullen de broertjes De Vos vast wel in handen hebben gehad. In de dagboekjes zien we ze vaak tekenen en kleuren of aandachtig turen naar prenten. Behalve veel beeldmateriaal waren er ook nog allerlei apparaten in huis die het plaatjes kijken nog spannender maakten, zoals een opticaspiegel, een instrument dat de dieptewerking versterkt zodat de afbeelding veel echter lijkt. Verder hadden ze een camera obscura, een toverlantaarn en een anamorfose, hoewel dit eigenlijk meer grote-mensenspeelgoed was [afb. 59].

Gezelschapsspel

> Leer speelende Bataafsche Jeugd!
> De Vrijheid in haar lessen kennen.
> Zo zult ge u aan de schoonste deugd,
> Aan zucht voor 't Vaderland gewennen.

Als de kinderen De Vos tien jaar eerder waren geboren hadden zij kunnen spelen met het *Bataafsch revolutie- en alliantie-spel* uit 1795 [afb. 63]. Hun vader - in zijn jonge jaren vurig patriotsgezind - zou met plezier bovenstaand gedicht en de spelregels bij dit politieke ganzenbord hebben uitgelegd. Dat ging zo: wie pech had en bijvoorbeeld terechtkwam op nummer 8, ‘de aristocraat’, moest zes keer in de pot betalen en drie keer zijn beurt voorbij laten gaan. Nog groter pech voor wie op nummer 20 kwam, het ‘pinkje, waarmede de ex-stadhouder en zijn gezin gevlugt is’; hij moest wachten tot hij verlost werd. Belandde je daarentegen op nummer 38, de ‘rechten van de mensch’, dan mocht je meteen twintig plaatsen vooruit. Aan het eind lonkte ‘Het Revolutie-Plijn met den nieuwen vrijheidsboom’ - de gelukkige die daar het eerst arriveerde won de hele pot.

De Verlichting heeft het kansspel uit de verdomhoek gehaald waarin het door toedoen van de orthodox gereformeerde moraaltheologen was terechtgekomen. Zij bestempelden het kansspel als een zondige en maatschappelijk schadelijke tijdsbesteding. Zelfs het ganzenborden was uit den boze. Vanaf de kansel en tijdens de catechese werd geprobeerd om jong en oud van het spelen af te houden. Tegen het eind van de zeventiende eeuw kwam er in orthodoxe kring weer ruimte voor de visie van de meer vrijzinnige denkers. Volgens hen stak er in het kansspel op zich geen kwaad: het was aan de mens om te bewijzen dat hij zijn speelzucht kon matigen, of beter, wist om te buigen tot een nuttige, intellectuele bezigheid. Het spel als testcase voor menselijke wilskracht en ver-

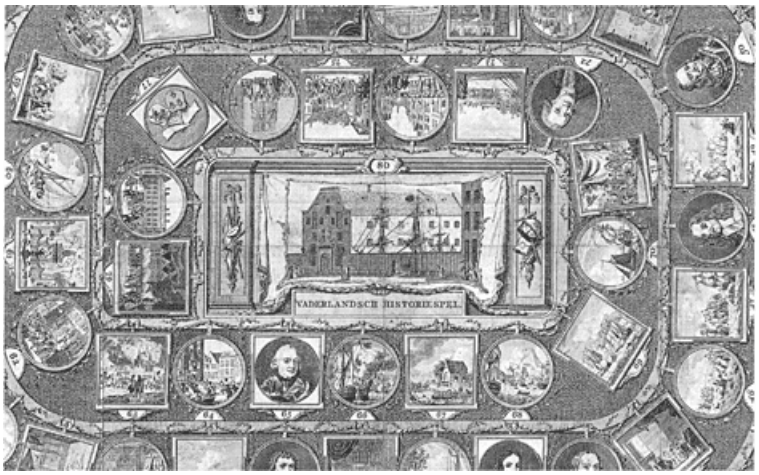

afb. 68. Vaderlandsch historiespel, *1787 (detail)*.

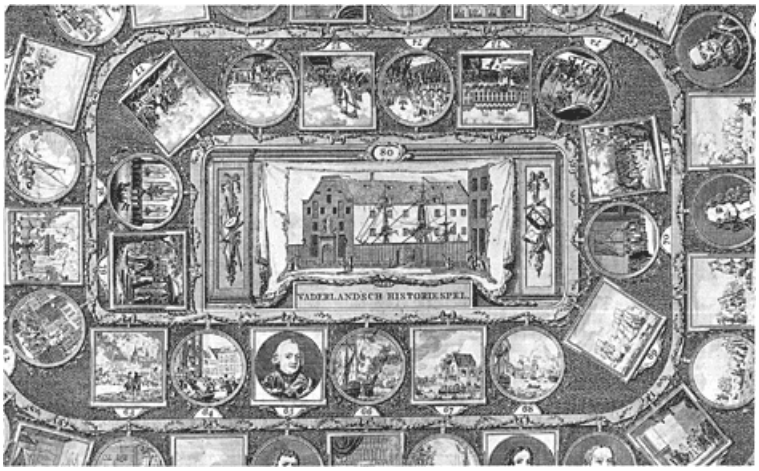

afb. 69. Vaderlandsch historiespel, *1816 (detail)*.

nuft - Locke toonde zich nog niet ontvankelijk voor het idee. Voor hem bleef het kansspel niets anders dan lediggang. Maar het leerzame spel was koren op de molen van de verlichte zedenmeesters en opvoedkundigen. Een typisch product van hun pogingen om aan spelen een beschavende werking te geven is het *Spel der deugd* - de naam moet de orthodoxen in de oren hebben geklonken als een *contradictio in terminis* [afb. 67]. Er kon met dobbelstenen of lootjes worden gespeeld; wierp een speler bijvoorbeeld zes en vijf, dan kwam hij op 'luiheid' en mocht niet meer meedoen.

Ook de vraag naar aanschouwelijk onderwijs en het ideaal van huiselijk leven werkten in het voordeel van het gezelschapssel. Werkelijk eerherstel lijkt gekomen te zijn met de politieke beroeringen op het einde van de achttiende eeuw. De reden ligt voor de hand. De verschillende partijden hebben op alle mogelijke manieren geprobeerd om zo veel mogelijk mensen voor hun standpunt te winnen. Zelfs het serviesgoed werd in deze tijd gepolitiseerd. Goede kans dat het bereik via het spel nog breder werd, gegeven de speelzucht die ieder mens is aangeboren.

Wel kleefde er een bezwaar aan het politieke ganzenbord. Het raakte snel gedateerd, zeker wanneer er, zoals in het *Revolutie- en alliantiespel*, een uitgesproken radicaal standpunt werd ingenomen. Voor de uitgever van zo'n spel betekende elke politieke omslag een strop. Zo zullen weinig mensen in Nederland na 1800 nog zin hebben gehad om het revolutiespel uit 1795 tevoorschijn te halen - als ze het al hadden bewaard. Zo'n 'tijdbom' in de speelgoedkast is immers geen prettig idee. En zou er na 1815 nog animo zijn geweest voor *Buonaparte's oorlogs-tooneelspel* [afb. 71]? Waarschijnlijk vermaakte men zich toen liever met de papieren aankleedpop, *De Coriscaansche duivel, of Buonaparte in de costumes van zijne onderscheide rangen*. Men kon hem alle rollen laten spelen, maar de mooiste was natuurlijk die bij 'zijne terugkomst met *de kous op het hoofd* uit Rusland' [afb. 72 en Illustratieverantwoording].

Ook een ganzenbord met een algemener leerzame thematiek kon snel uit de tijd raken. Dit heeft H. Bendorp, bedenker en maker van het *Vaderlandsch historiespel*, ervaren [afb. 68]. Het spel geeft in tachtig gravures een beeldverhaal van de geschiedenis van Nederland, van de komst van de Batavieren tot 'het in den eed-neemen der Schutterije te Utrecht' in 1786. Hier is het middelste gedeelte afgebeeld, met in het centrum, als einddoel van het spel, de in 1785 opgerichte 'Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam'. Volgens de spelregels moet ieder die de pot trekt altijd met sympathie aan deze nuttige instelling blijven denken.

In de toelichting vertelt Bendorp wat zijn bedoeling is geweest: de jeugd al spelend 'ten minsten eenig aaneengeschakeld begrip' van de vaderlandse geschiedenis te geven. Het spel was getest door kinderen van verschillende leeftijd en stand - met succes, zo verzekerde Bendorp. Het *Vaderlandsch historiespel* heeft wel een patriotse signatuur, maar is niet overdreven radicaal. Toch was het nodig om voor een nieuwe uitgave in 1816 het beeld van de geschiedenis wat te veranderen. Bepaalde figuren en episoden uit het meest recente verleden werden uit de koperen plaat geschuurd [afb. 69]. Op nummer 72 bijvoorbeeld moest Joan van der Capellen het veld ruimen, op nummer 73 de 'algemeene wapenoefening' verdwijnen, evenals de eed van de schutterij te Utrecht op nummer 79. Zij werden vervangen door respectievelijk de Vrede van Amiens, 'Louis Buonaparte wordt koning van Holland' en het 'huwelijk van den erfprins', de latere koning Willem II. Het geschiedbeeld werd nu dus vooral monarchaal ingekleurd, maar de Kweekschool voor de Zeevaart uit de patriottentijd mocht blijven.

Het heeft iets ironisch dat hetzelfde politieke spel waarmee de patriotten hun doel hadden willen bereiken, later tegen hen werd gebruikt. Dat spelenderwijs leren tegelijkertijd spelenderwijs vergeten kon betekenen, is ook te illustreren aan de hand van een andere vorm van politiek vermaak die rond 1800 opleefde: het volksfeest.

Volksfeesten

Het volksfeest als publiek vermaak waaraan de hele bevolking deelneemt, is tegen het einde van de vroegmoderne tijd wat context en betekenis betreft sterk veranderd. Voorheen werd de openbare feestviering voornamelijk gedicteerd door de liturgische kalender en het kerkelijk gezag, maar in de loop van de achttiende eeuw kwam zij steeds meer in het teken van politieke gebeurtenissen te staan. De organisatie lag in handen van de plaatselijke of nationale burgerlijke autoriteiten. De burgerij had zich overigens in deze tijd allang gedistantieerd van het in haar ogen onbetamelijke feestgedrag van het gewone volk. Een van de redenen om van overheidswege feesten te organiseren was juist om het volk op dit punt beschaving bij te brengen.

Aanvankelijk speelden de burgerlijke feesten zich voornamelijk af rond de stadhouder: zij weerspiegelden de bestaande politieke orde en zetten die tegelijkertijd kracht bij. Er werd doorgaans veel energie en geld gestoken in de decoratieve aankleding van deze feesten, maar de middelen - houten tempels, piramides en andere bouwsels, schilderingen op papier, verlichting met vetpotjes, vuurwerk - waren even vergankelijk als de gebeurtenissen zelf. In de jaren tachtig veranderde niet zozeer de aankleding, als wel de boodschap van de feesten. De patriotten ontwikkelden een alternatieve feestcultuur rond de gelukkige samenleving die zij in gedachten hadden. In wezen was het feestprogramma tevens actieprogramma. Al feestend moest de bevolking rijp gemaakt worden voor de nieuwe toestand van vrijheid, gelijkheid, broederschap en welvaart.

Kunstenaars werden aangezocht om dit soort abstracte begrippen in de decoraties te verbeelden. Zij gebruikten een allegorische beeldtaal, die deels aan eigen zeventiende-eeuwse, deels aan Franse voorbeelden was ontleend. In hoeverre de bevolking hiermee (nog) vertrouwd was is de vraag; wie het politieke ganzenbord bezat kon in elk geval sommige van de patriotse symbolen die op de pleinen en gebouwen van de stad te zien waren, thuis repeteren. Het ‘alliantielint’, het ‘altaar van de rechten van de mens’, de twee ineengeslagen handen van de ‘broederschap’, het paslood van de ‘gelijkheid’ (respectievelijk de nummers 34, 38, 50, 55) van het *Bataafsch revolutie- en alliantiespel*, kwamen ook allemaal voor in de feestdecoraties.

Het voornaamste thema op de revolutiefeesten van 1795 en de jaren daarna was de een- en ondeelbaarheid van de Bataafse Republiek. In veel plaatsen werd dit aangegrepen om tegelijkertijd de nationale verbroedering te verbeelden die, naar men hoopte, nu snel werkelijkheid zou worden. Dit gebeurde in de vorm van een dans rond de vers geplante vrijheidsboom. Op prenten staat het dansen rond de vrijheidsboom heel wat keren afgebeeld, veelal van grote afstand, zodat de kunstenaar ook ruimte had om de menigte toeschouwers in beeld te brengen. Verrassend anders is de afbeelding van ‘De vrijheids-boom te Zaandijk: ingewijd den XIV Julij MDCCXCV’ door Noach van der Meer junior [afb. 70]. Deze statige voorstelling wekt niet direct de indruk van een feest; de prent heeft dan ook vooral een educatieve bedoeling. Van der Meer tekende slechts dertien figuren, gegroepeerd rond de vrijheidsboom. Door hun kostuums zijn deze figuren te herkennen als vertegenwoordigers van verschillende sociale groeperingen. Zij geven elkaar niet de hand, maar zijn wel met

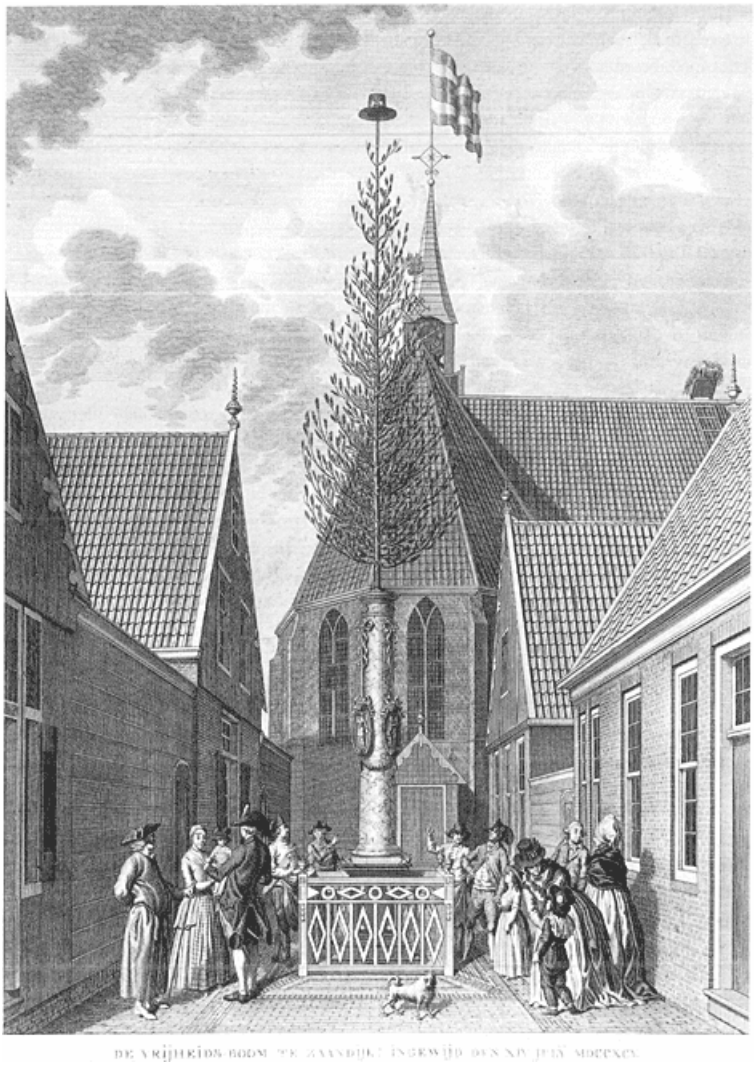

afb. 70. N. van der Meer, 'De vrijheids-boom te Zaandijk: ingewijd den XIV Julij MDCCXCV', 1795.

elkaar in gesprek en verbeelden zo het begrip broederschap: de dominee met zijn ouderwetse driekantige steek, een vrouw in Zaanlandse klederdracht in gesprek met een deftige burger, ambachtslieden met hun schoot nog voor, een man in boerenkostuum en een burgervrouw met een ouderwets cornetje op. Onze aandacht wordt vooral getrokken door de modieus geklede jonge vrouw op de voorgrond. Zij buigt zich voorover naar haar zoontje en vertelt hem dat de hoed bovenin de boom een vrijheidshoed is. Wij als toeschouwers kijken met het kind mee en worden geacht even weetgierig te zijn als hij. Overigens heeft Van der Meer dit motief van moeder en kind vrijwel letterlijk overgenomen van de prent waarop de gehoorzaal van het nieuwe Felix Meritis staat afgebeeld [p. 115]. Bescherming van geestelijk eigendom bestond nog niet.

De Vrede van Amiens in 1802 heeft nog aanleiding gegeven tot politieke feestviering, maar daarna is het in de Bataafse Republiek op dit terrein een tijdlang stil geweest. Van een revolutionaire feestroes zoals in 1795 was in 1802 niet veel meer te merken: het land wilde rust en herstel van handel en welvaart.

Dat de animo voor politieke feesten na 1800 was weggezakt had ook te maken met de twijfel in revolutionaire kring over het effect van politieke feesten. Men begon zich af te vragen of de allegorische beeldtaal van de feestdecoraties wel zo geschikt was om het volk de nieuwe waarden bij te brengen. Was er niet een meer aansprekelijke vorm van feesten? Het antwoord had men niet zo snel klaar - tenzij we ons afwenden van de wereld van de politiek en kijken naar die van de sport. Want daar was een nieuwe formule van het volksfeest bedacht die veel aandacht trok.

In februari 1805 werd in Leeuwarden de eerste vrouwenschaatswedstrijd gehouden [afb. 73]. Het initiatief kwam van plaatselijke notabelen die de wedstrijd ook organiseerden en samen met andere welgestelde Leeuwarders financierden. Er waren dure prijzen te winnen: sieraden die hoorden bij de Friese dracht, zoals een gouden oorijzer en een gitten ketting met gouden kroontje. De belangstelling was dan ook overweldigend groot. De inschrijving werd voortijdig gesloten op het moment dat zich 130 deelneemsters hadden aangemeld - allemaal gewone volksvrouwen tussen de 16 en 25 jaar uit alle delen van Friesland. Zo'n tien- à twaalfduizend toeschouwers begaven zich naar Leeuwarden om de wedstrijd op het ijs van de stadsgracht bij te wonen.

Het evenement kreeg landelijke bekendheid door de prent die J.E. Marcus ervan maakte, naar een tekening van A. van der Poort. We kijken mee met de notabelen - de enige toeschouwers die op het ijs werden toegelaten - naar twee vrouwen die armenzwaaiend de eindstreep passeren. De rood-wit-blauwe vlag wappert, het ziet zwart van de toeschouwers. In de pers brandde onmiddellijk een discussie los over de toelaatbaarheid van deze wedstrijd. De voorstanders hadden genoten van het schouwspel - spraken over een ‘nationaal vermaak’; maar de tegenstanders vonden dat de vrouwen zich hadden verlaagd - zij schaatsten alleen in borstrok en onderrok - en de toeschouwers op verkeerde gedachten hadden gebracht. Ook ergerden zij zich aan het feit dat arme meisjes zich door prijzen lieten verlokken en zo ‘voorwerp van openbaar vermaak’ werden.[4]

Als ‘openbare uitspanning’ werd het schaatsen van de Friese vrouwen later ook gememoreerd door de auteur van de *Reis door Holland in de jaren 1807-1812*. Hij vond het schaatsevenement leerzaam, een zeldzame gelegenheid, om ‘te midden van het verschil der standen, de koorden der gezelligheid al naauwer en naauwer toe te halen’.[5]

Of de vrouwenschaatswedstrijd bedoeld was om de gemeenschapszin van de Friezen te versterken weten we niet. Misschien wilden de notabelen van Leeuwarden vooral de aandacht van

het hele land op een typisch Fries evenement vestigen. Hoe dan ook, voor organisatoren van volksfeesten viel hier een les voor de toekomst te leren: zorg voor spanning en sensatie, maar vooral: laat het volk zelf de hoofdrol spelen en zet de politiek op de tweede plaats.

Deze uitvinding van het volksfeest-nieuwe-stijl heeft de negentiende-eeuwse politiek goede diensten bewezen, met name als de band tussen de Nederlandse bevolking en het huis van Oranje moest worden aangetrokken. Een van de eerste voorbeelden van de stijl waarin de Oranjevolksfeesten tot op heden worden gevierd en in beeld gebracht valt nog net binnen het tijdsbestek van dit boek. Het betreft het ‘Volks feest gevierd in 's Gravenhage den 16de September 1816’ [afb. 74].

Aanleiding voor dit volksfeest was de thuiskomst in Den Haag van de erfprins en zijn gemalin Anna Paulowna kort na hun huwelijk. Het kost even wat moeite om op de prent de rijtuigen te ontdekken van het prinselijk paar en zijn gevolg - maar ze zijn er, helemaal op de achtergrond. Eerst en vooral gunt de kunstenaar ons een blik op de handelaartjes in versnaperingen; dan op de toeschouwers van allerlei rangen en standen. We zien hoe een koorddanser met een kruiwagen adembenemende toeren verricht, terwijl een goochelaar zijn kunsten vertoont. Er is van alles te horen, te zien en te beleven. Wie denkt hier nog aan de revolutiefeesten van 1795?

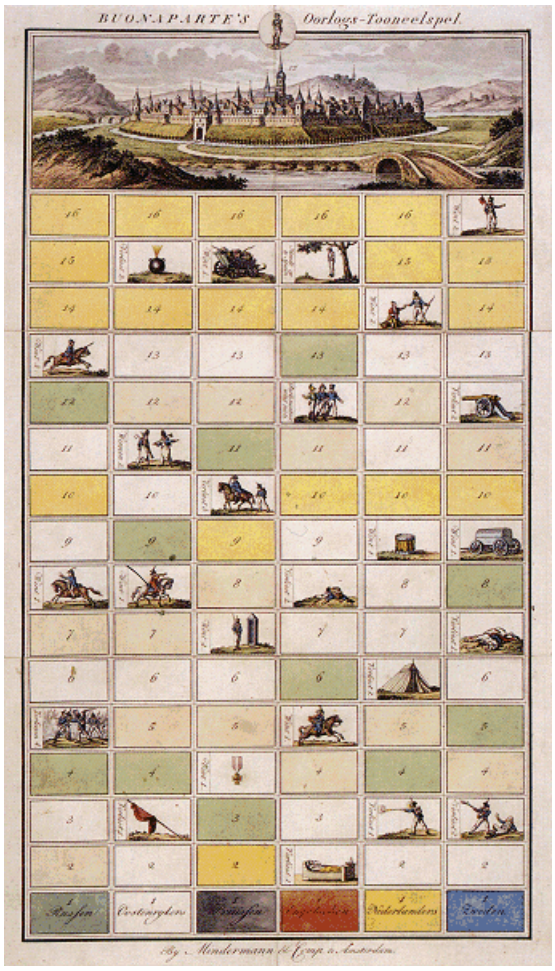

afb. 71. Buonaparte's Oorlogs-Tooneelspel, *ca. 1816*.

afb. 72. De Corsicaansche duivel of Buonaparte in de costumes van zijne onderscheide rangen, *ca. 1813*.

afb. 73. J.E. Marcus naar A. van der Poort, 'Luisterrijke vrouwen schaatschen rijdpartij, 1805'.

afb. 74. D. Sluyter naar H.P. Oosterhuis, 'Volks feest gevierd in 's Gravenhage den 16de september 1816'.

afb. 75. '24 jan. 4e week Mons. Tienon Peintre du Roi. Chez nous, (...) etant a Amsteldam pour prendre des informations relativement à la peinture, par ordre du Roi - nous parlons d'une voyage en france & en italie'. Uit het dagboek van Chr. Andriessen.

afb. 76. E. van Drielst, 'Vervallen buurtje', 1809.

afb. 77. W.J. van Troostwijk, 'Zelfportret', ca. 1808.

afb. 78. C.H. Hodges, 'Emma Jane Hodges', ca. 1808.

afb. 79. L. Moritz, 'Portret van B.A. Fallée en A. Fallée-Temminck', ca. 1813.

Eindnoten:

1 Locke, 266.
2 Le Francq van Berkheij, 1336-1340.
3 Wolff, 88.
4 *Philanthrope*, 87 en 382.
5 *Reis door Holland*, III, 263.

Tentoonstellingen 1808-1813: een kleine selectie van grote werken

> Wij hopen bij eene volgende gelegenheid aan het publiek te zullen mogen aankondigen, dat de hoop op vorderingen in de kunst, en vlijt onder onze Hollandsche Meesters, die zich bij deze ten-toon stelling zoo vleijend opdoet, niet is teleur gesteld; en dat de aanmoedigingen, door Zijne Maj. toegestaan, en de toejuiching van het publiek, dat gevolg zullen hebben, hetwelk Z.M. wenscht, en hetwelk voor dit rijk en deszelfs roem in andere landen hoogstverëerend moet zijn; het herstel namelijk van den ouden luister der Hollandsche Meesters.[1]

In 1808 kreeg de rondtrekkende 'Schilderij vertooner' er in Amsterdam een concurrent bij: de eerste tentoonstelling van werken van 'levende meesters' opende dat jaar haar deuren, uitgerekend tijdens de kermis [afb. 80]. En het was daar al dringen op de markt van het kijkvertier. De arme 'vrouw met haar marmotje' [afb. 81], de man met het anatomisch kabinet, de exploitant van het panorama - allemaal probeerden zij een graantje mee te pikken.

Arend Fokke Simonsz. heeft in 1801 voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een voordracht gehouden over *De Amsterdamsche kermis*. En al noemt hij dit festijn een 'algemeen volksvermaak, [dat] veel tot de beschaaving van de mindere volksclasse toebrengt', een licht satirische toon kon hij niet onderdrukken.[2] De panorama's nam Fokke veel serieuzer. Hierover schreef hij enthousiaste tijdschriftartikelen, waaruit blijkt dat er op het gebied van spectaculaire schilderstukken veel te genieten viel. Zo had de Franse schilder Pierre Prévost in een tent op de Jodenhoutmarkt achtereenvolgens de volgende panorama's getoond: Parijs in de lente (1803), Rome in de herfst (1804), Londen in de zomer (1805), Amsterdam in de winter (1806) - tegelijkertijd een serie jaargetijden dus; daarna volgden nog Napels (1807), Wenen (1808) en Boulogne-sur-Mer (1809).

Ook Nederlandse kunstenaars hadden zich gewaagd aan een panorama van Amsterdam, maar dat van Prévost overtrof alle verwachtingen. Het gaf een besneeuwd Amsterdam te zien en volgens Fokke was dat nog nooit vertoond. Allereerst bewonderde hij de schilder omdat die het had aangedurfd om zo'n groot stadsgezicht in de winter te schilderen; de eentonigheid van de winterse natuur lijkt zich daar niet goed voor te lenen. Uit Fokkes tekst is op te maken dat het publiek er heel onwennig naar stond te kijken. Er is, legt hij uit, geen reden om een zomers schilderij mooier te vinden, alleen omdat men meer van de zomer houdt. Waar het om gaat is of de schilder de winterse natuur overtuigend heeft uitgebeeld. Bij het panorama van Amsterdam lijdt dit volgens Fokke geen twijfel. Op deze les in oordeelsvorming volgt een lyrische beschrijving van wat erop te zien was. Helaas kunnen wij die niet meer toetsen aan de schildering zelf; slechts een fractie van de panorama's die ooit zijn gemaakt is bewaard gebleven. Maar er is wel een prachtig Amsterdams stadsgezicht in de sneeuw, het bekende 'Raampoortje', in 1809 geschilderd door Wouter van

afb. 80. 'De schilderij vertooner'. Uit: Volksliedjes uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't algemeen, *1789*.

afb. 81. M. de Sallieth naar J. Perkois, 'Vrouw met marmotje', 1800.

Troostwijk [afb. 82]. Het is frappant hoezeer de kwaliteiten van dit schilderij overeenkomen met Fokkes beschrijving van het panorama van Prévost.

Hij heeft het over een bewolkte en 'dampachtige' lucht, op een moment in de middag dat even de zon doorbreekt.[3] Alles is bedekt met zojuist gevallen sneeuw, behalve het water van de grachten. Daardoor is een mooi contrast ontstaan tussen het wit van de besneeuwde grachten en bruggen en het krachtige donker van het water dat nog eens wordt ondersteund door de verticale massa van muren en gevels. De kleur is 'eenvoudige waarheid', meent Fokke, krachtig op de voorgrond en naar de horizon toe beetje bij beetje afnemend door middel van tussentonen. Dit 'nieuw schilderwonder', zoals Fokke het panorama noemt, zal Van Troostwijk ongetwijfeld zijn gaan bezichtigen en wie weet, heeft het hem geïnspireerd tot zijn unieke, winterse stadsgezicht.

Feitelijk maakte het Nederlandse publiek in 1808 dankzij Lodewijk Napoleon kennis met twee nieuwe attracties, want eerder dat jaar had op zijn initiatief in Utrecht de eerste nationale

nijverheidstentoonstelling plaatsgevonden. De organisatie van de moderne-kunsttentoonstelling delegeerde de koning aan de Vierde Klasse (zie ook hoofdstuk 24). Op zijn uitdrukkelijke wens werd de ten-

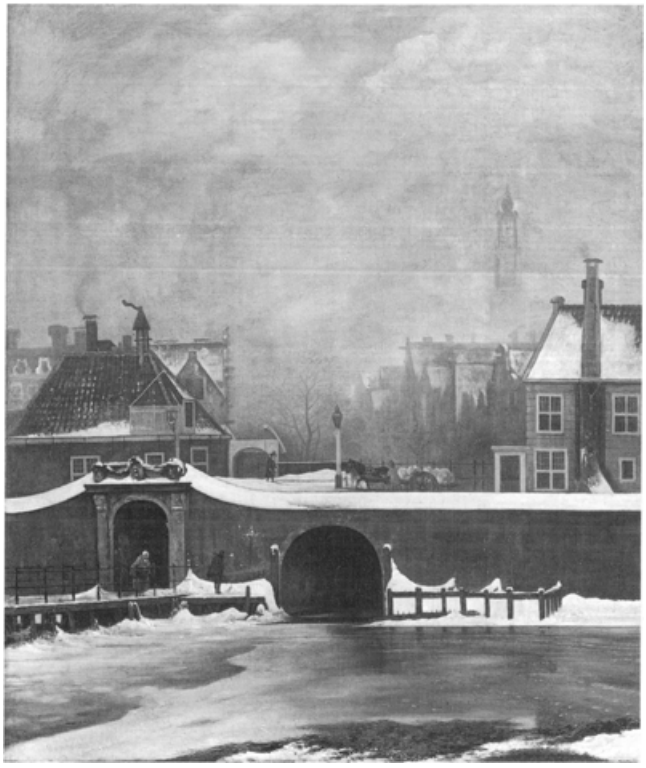

afb. 82. W.J. van Troostwijk, 'Het Raampoortje te Amsterdam', 1809.

toonstelling geopend tegelijk met het nieuwe Koninklijk Museum, eveneens in het tot paleis verbouwde voormalige stadhuis op de Dam. Het publiek moest de oude en de moderne Hollandse school kunnen vergelijken, alweer een geheel nieuwe - maar voorlopig eenmalige - ervaring.

Het was kermis in de stad, met alle drukte van dien. Meer publiciteit dan een aankondiging in de krant en de *Algemene konst- en letterbode* was dan ook niet nodig. Iedereen kon komen kijken, als hij of zij tenminste de vijf stuivers entree kon betalen; de exposanten zelf waren hiervan vrijgesteld, evenals de dames die met een heer meekwamen. In de toegangsprijs was een *Lijst van schilderstukken* inbegrepen, een catalogus waarin alle deelnemende kunstenaars en hun werken stonden. Aan deze gang van zaken is men tot ver in de negentiende eeuw blijven vasthouden. Alleen werden de jaarlijkse, nationale tentoonstellingen na 1808 beurtelings in Amsterdam en Den Haag gehouden en niet door de overheid, maar door plaatselijke instellingen georganiseerd.

Ook het toelatingsbeleid is lange tijd hetzelfde gebleven. Dit was zeer liberaal: iedereen die zich kunstenaar of liefhebber noemde kon werk inzenden. Ook vrouwen hebben aan de tentoonstellingen meegedaan; zij stuurden meestal borduurwerken, knipsels of geschilderde bloemstukjes in. Dat er nauwelijks werd geselecteerd wekte al snel de irritatie op van enkele vooraanstaande kunstenaars. Zij vonden dat dat het algemene niveau van de tentoonstellingen te zeer verlaagde. Hun klachten hebben echter de eerste dertig jaar geen effect gehad.

afb. 83. Ph. van der Wall, 'Tafereel uit de Romeinse geschiedenis', 1810.

De kunstcritici waren doorgaans mild in hun oordeel, bang om door slechte kritieken de kunstkopers af te schrikken. De tentoonstellingen hadden immers mede tot doel om kunstenaars gelegenheid te bieden hun werk aan de man te brengen. Zo voelde de anonieme beoordelaar van de tentoonstelling van 1808 - hij werd hierboven al geciteerd - zich genoodzaakt zich te excuseren voor het feit dat hij niet alle kunstenaars met name had genoemd. Ook de angst om van 'partijdigheid' beticht te worden heeft aan deze voorzichtige houding bijgedragen. De critici gaven liever de mening van het publiek weer dan dat zij het publiek leerden oordelen. Fokkes voorbeeld kreeg voorlopig nauwelijks navolging. Iemand die zich minder op de vlakte hield was J. Meerman, die als directeur-generaal van Schone Kunsten de taak had om aan de koning verslag uit te brengen. Hij trad vooral de kwekelingen streng tegemoet, uit plichtsgevoel jegens de koning op wiens kosten zij in Parijs en Rome konden studeren.[4]

De kwekelingen waren verplicht om ieder jaar voor de tentoonstelling werk naar Nederland te sturen. De contacten met Meerman liepen via de Franse schilder Thiénon, door Lodewijk Napoleon aangesteld als toezichthouder over de Hollandse kwekelingen in Parijs. Op zoek naar talent zien we hem ook in Amsterdam ten huize van de kunstenaars Jurriaan en Christiaan Andriessen [afb. 75]. 'Nous parlons d'une voyage en france & en italie' staat er onder deze tekening uit het dagboek van Christiaan - maar verder dan praten is het wat hem betreft niet gekomen. In de kast naast de schoorsteen ligt zijn verzameling prenten en tekeningen, keurig ingedeeld naar soort in

afb. 84. P.R. Kleyn, 'De ingang van het park van St. Cloud te Parijs', 1809.

mappen met de opschriften: 'atlas', 'historiaale', 'bijbel van Tempeest' (= Tempesta), 'bloemen', 'koppen', 'landschappen', 'schetsen'.

Om een indruk te geven van de prestaties van de kunstenaars die in Parijs tot historieschilder werden opgeleid in het atelier van de beroemde David, is hier een eigen compositie afgebeeld van Ph. van der Wal [afb. 83]. Zijn 'Tafereel uit de Romeinse geschiedenis', getuigt van internationale oriëntatie van deze schilder en laat zien dat hij de beginselen van het neoclassicisme snel onder de knie had. David was over deze Hollandse leerling dan ook zeer te spreken. Van der Wal studeerde van 1807 tot 1809 in Parijs en is toen (met achterlating van zijn schulden) naar Rome vertrokken. Zijn 'Tafereel' is te zien geweest op de tentoonstelling van 1810.

Pieter Rudolph Kleyn was een van de vier landschapsschilders die een stipendium hadden gekregen om in Parijs en Rome te studeren. Net als de historieschilders waren zij verplicht om eerst in Parijs kopieën te maken naar werken van oude meesters. Maar de landschapsschilders uit Holland moesten dit vooral niet te lang doen, zo blijkt uit de commentaren van hun Franse leermeesters. Kleyn kreeg na een jaar het advies het kopieëren te staken en natuurstudies te gaan maken. Weer een jaar later bleek hij in staat om een prachtig en geheel eigen werk te maken als 'De ingang van het park van St. Cloud te Parijs' [afb. 84]. Meerman was er enthousiast over, alleen vond hij de lucht iets te somber in verhouding tot de zonnige plekken op de grond en de slagschaduwen van de bomen.[5] Kelyn is in 1811 uit Rome naar Nederland teruggekeerd, meldde zich in

afb. 85. W.B. van der Kooi, 'De minnebrief', 1808.

1813 bij het leger en streed in 1815 bij Quatre Bas tegen de Fransen; hij raakte gewond en overleed kort daarna.

De Hollandse school was in het buitenland beroemd voorzover het de zeventiende-eeuwse schilderkunst betrof - in het bijzonder vanwege de illusionistische weergave van de werkelijkheid. Hoe zij zich daarna had ontwikkeld was nauwelijks bekend. Voor Lodewijk Napoleon was dit reden om ter gelegenheid van de tentoonstelling van 1808 prijzen uit te loven 'teneinde den staat der Kunsten in het Rijk te kennen'.[6] Kunstenaars die wilden meedingen moesten hun werk anoniem inzenden. Prijsuitreikingen waren in de Nederlandse kunstwereld niet onbekend; alle kwekelingen bijvoorbeeld waren geselecteerd op het feit dat zij al eens een prijs hadden gewonnen aan hun plaatselijke tekenacademie. Maar een koninklijke prijs was natuurlijk wel iets anders. Er waren 34 anonieme inzendingen, de beoordeling lag in handen van de Vierde Klasse en Meerman. Twee van de zes prijswinnaars worden hier getoond [afb. 85 en 86]. Willem Bartel van der Kooi uit Franeker won met 'De minnebrief' de prijs van tweeduizend gulden voor het beste genrestuk. Dit schilderij, een eigentijdse vertolking van een bekend zeventiende-eeuws thema, werd door Meerman geprezen om zijn 'eenvoudige en natuurlijke' karakter. Nicolaas Bauer uit Harlingen zag zijn 's Lands fregat 'Rotterdam' op de Maas voor Rotterdam' beloond met drieduizend gulden. Dit bedrag was eigenlijk bestemd geweest voor het beste beeldhouwwerk, maar aangezien geen van de inzendingen de toets der kritiek kon doorstaan, werd het aan dit 'voortreffelijk zeestuk' toegekend.

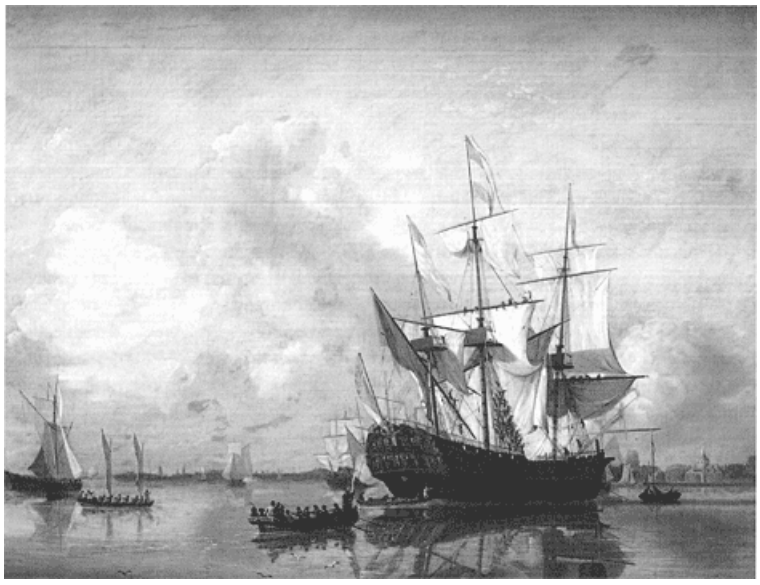

afb. 86. N. Bauer, 's Lands fregat 'Rotterdam' op de Maas voor Rotterdam', 1807.

De plechtige prijsuitreiking vond plaats in 1809. Meerman sprak de winnaars toe en liet hen weten dat de koning niet ontevreden was over de toestand waarin de kunst zich bevond:

> In u, Mijne Heeren, heeft hij beoeffenaars daar van ontmoet, die aan de Hollandsche schoole gewisselijk geen schande aan doen. (...) Wanneer hem de bloei van de school, die ik daar noemde, ter harte gaat, bedoelt hij geensins door dat woord eene slaafsche nabootsing van onze oude meesters; (...) hij begeert, dat er een aantal mannen onder ons te voorschijn treede, die aan Holland zijnen ouden roem in 't vak der Kunsten terug geeven, en die er zich op toeleggen, om, zonder eenige *manier*, de Natuur zelve van haare edele, haare bevallige of haare stoute zijde, met een vrijheid-ademend penceel na te bootsen.'[7]

Als er één schilderij vrijgepleit kan worden van slaafse nabootsing dan is het wel het 'Vervallen buurtje' uit 1809 van Egbert van Drielst [afb. 76]. Na een leven lang oude meesters als Ruisdael en Hobbema bestudeerd en nagevolgd te hebben, wist de 69-jarige schilder op de Amsterdamse tentoonstelling van 1813 het publiek te verrassen met deze geheel eigen, zo niet eigenzinnige, compositie. 'Het onderwerp is niet bevallig', vond kunstcriticus Jeronimo de Vries, maar omdat het 'alleruitnemendst' is geschilderd gaf hij het toch de voorkeur boven het 'boomrijk landschap' van Van Drielst op dezelfde tentoonstelling. 'Het is de natuur zelve', oordeelde De Vries over het 'Vervallen buurtje', het 'geelachtige' van zijn andere werk is verdwenen.[8]

Ongemaniëreerd en geschilderd met een 'vrijheid-ademend' penseel - om de woorden van Meerman nog eens aan te halen - is het 'Zelfportret' van Wouter van Troostwijk [afb. 77]. Van Troostwijk was van goeden huize, schilderen deed hij uit liefhebberij. Sinds 1805 bekleedde hij in Amsterdam het ambt van 'concierge' van het stadhuis waar hij ook zij ambtswoning had. Volgens een betrouwbare bron is het portret geschilderd in zijn atelier in de 'conciergerie'. Dit moet dus geweest zijn voordat in 1808 het stadhuis werd ingericht tot koninklijk paleis. Het zelfportret is een van de vier schilderijen die Van Troostwijk had ingezonden voor de Amsterdamse tentoonstelling van 1810. Het was de eerste en tevens de laatste keer dat zijn werk in het openbaar tentoongesteld werd. De schilder overleed zeven dagen voor de opening, 28 jaar oud. Jeronimo de Vries typeerde het zelfportret als een 'luchtige schets'.[9] En inderdaad, naast de innemende gezichtsuitdrukking trekt de vlotte manier van schilderen het eerst de aandacht. Vooral het palet, de witte cravate en de pleisterbeelden op de kast zien er voor die tijd bijzonder ongedwongen uit.

Van de verschillende genres waren portretten op de tentoonstellingen vrijwel altijd in de meerderheid. De zeer productieve Charles Howard Hodges heeft het nooit aan lof ontbroken. 'Niemand heeft zoo veel *gratie*; de gelijkenissen zijn altijd treffen', schreef Jeronimo de Vries naar aanleiding van diens schilderijen op de tentoonstelling van 1813. Hij werd vooral getroffen door het portret van een 'jonge dochter in een bevallig maar eenvoudig morgengewaad' - 'hoe dun is alles behandeld! hoe ongedwongen de houding!'[10] Zeer waarschijnlijk betrof dit het portret van Emma Jane Hodges, de dochter van de schilder [afb. 78]. De dunne verfbehandeling en ook de compositie - een langgerekt postuur dat scherp aftekent tegen de achtergrond van een wijde hemellucht - maken dat dit schilderij wel iets weg heeft van sommige vrouwenportretten van Ingres.

Een ongemaniëreerde, ongedwongen voorkomen en natuurlijk een goede gelijkenis, dat zijn de kwaliteiten die in deze jaren van de portretkunst werden verlangd. Dit lijkt voor ons vanzelfsprekend, maar de vormelijke Hollandse portretkunst uit de achttiende eeuw laat zien dat er niet zo lang tevoren geheel andere eisen aan de portretschilder werden gesteld. Vormelijkheid is wel het laatste wat het schilderij uitstraalt dat in de tentoonstellingscatalogus van 1813 staat aangeduid als 'Een mannen en vrouwen portrait, levensgrootte, zittende in eene kamer, met een hondje' [afb. 79]. De schilder van dit grote en verrassende dubbelportret is Louis Moritz, ook bekend als genre- en historieschilder. Hij is lange tijd verbonden geweest aan de Amsterdamse schouwburg als beheerder van de toneelwerktuigen en decoraties. Zoals vaker op zijn portretten, staan ook op dit werk uit 1813 twee mensen uit de toneelwereld afgebeeld. Het zijn Bernard Anton Fallée en zijn echtgenote Antoinette Temminck, dochter van de directeur van de Haagse tekenacademie L. Temminck. Beiden debuteerden in 1802 in de Amsterdamse schouwburg en zijn daarna een tijdlang verbonden geweest aan de Nederduitse schouwburg in Rotterdam. Een pikante bijkomstigheid is dat Fallée tijdens de inlijving van Nederland bij Frankrijk werkte als politie-informant en in deze rol betrokken is geweest bij een vermeende samenzwering tegen Napoleon. Fallée werd in hechtenis genomen maar weer vrijgelaten, terwijl twee andere verdachten werden geëxecuteerd. Kort daarop heeft hij in een openbare brief tegenover zijn landgenoten verantwoording afgelegd. Deze geschiedenis speelde zich af in 1813, het jaar waarin Moritz zijn schilderij exposeerde.[11]

Het moet voor de kunstenaar een dankbare opgave zijn geweest om Antoinette te schilderen. Zo te zien was zij een echte schoonheid en poseerde ze met het gemak van iemand die gewend is om alle ogen op zich gericht te zien. Haar nonchalante houding past perfect bij de empire japon; deze mode was speciaal ontworpen om de vrouw alle bewegingsvrijheid te geven (vergelijk afb. 57). Fallée poseert als de verliefde echtgenoot - de ene arm liefdevol om de schouders van

zijn echtgenote, de andere losjes rustend op de pianoforte. Het instrument zou, net als op oude schilderijen, kunnen zinspelen op de harmonie tussen de echtelieden; het hondje op de huwelijkstrouw. Maar in dit geval heeft zeker de pianoforte een echte rol gespeeld in het leven van het echtpaar. Fallée vertaalde en bewerkte vele buitenlandse toneel- en blijspelen met zang; zijn echtgenote stond ook als zangeres op het toneel.

Meer nog dan de ontspannen sfeer maakt de openlijk getoonde intimiteit tussen man en vrouw dit dubbelportret bijzonder. 'Sitting cheek-to-cheek' was in de Nederlandse portretkunst heel ongewoon; voor het buitenland geldt hetzelfde. Het vriendschapsportret werd in de late achttiende eeuw overal een graag gezien genre, maar de uitbeelding van dit intieme gebaar bleef beperkt tot dubbelportretten van vrouwen. Moritz deed dus iets buitengewoons; het is alsof hij de moraal heeft willen visualiseren die in contemporaine romans en toneelspelen duidelijk naar voren komt: dat liefde en innerlijke harmonie voor een huwelijk belangrijker zijn dan afkomst en geld.

Doet het portret in verschillende opzichten on-Hollands aan, de manier van schilderen en vooral de illusionistische stofuitdrukking plaatsen het werk in de beste Hollandse traditie. Met het rood van de kasjmieren omslagdoek dat fijntjes weerkaatst in het witte satijn van de jurk, en het mopshondje, dat met een handschoen van Antoinette in zijn bek uit de lijst lijkt te springen, laat Moritz haast uitdagend zien dat hij best met zijn beroemde voorgangers uit de zeventiende eeuw durft te wedijveren.

Eindnoten:

1 [Anoniem], 'Ten-toon-stelling (...)', 311.
2 Fokke, *Amsterdamsche kermis*, VII.
3 Fokke, 'Schilderkunstige beschouwing.'
4 Meerman, *Aanspraak*, 26-27.
5 Meerman, 'Tentoonstelling van schilderijen', 125.
6 Meerman, *Aanspraak*, 61.
7 *Ibidem*, 73-74.
8 [De Vries], 'Beschouwing van de tentoonstelling', 11.
9 De Vries, 'Iets over den kunstschilder Wouter Johannes van Troostwijk', 53, VIII.
10 [De Vries], 'Beschouwing van de tentoonstelling', 13.
11 J. Joor, *De adelaar en het lam*, 495-496 en 665.

Een nationale taal, wetenschap en kunst

18 Cultureel prestige en cultuurbeleid

‘De eer der Hollandsche natie’

Al enkele malen is het vlammende protest ter sprake gekomen dat de Hoornse predikant E.M. Engelberts in 1763 aantekende tegen de minachting die hij in het buitenland waarnam voor wat de Nederlanders op het terrein van wetenschap en kunst te betekenen hadden: de *Verdediging van de eer der Hollandsche natie*. Het verschijnen van dit boekje illustreert in de eerste plaats hoe weinig de Republiek in buitenlandse ogen cultureel nog voorstelde en hoezeer de Nederlanders zelf zich aan deze geringschatting ergerden. Maar het getuigt van nog iets anders. De titel spreekt van de eer der *natie*, niet van de eer der Nederlandse kunstenaars en geleerden. Dit is iets om even bij stil te staan. Het betekent dat wetenschap en kunst in een nationaal perspectief zijn geplaatst: de glans ervan straalt af op de gemeenschap als geheel. En omgekeerd ontleent een natie haar prestige niet alleen aan haar politieke en militaire macht maar ook aan de achting die haar wetenschapsbeoefening en artistieke voortbrengselen in het buitenland genieten.

Geheel nieuw was dit natuurlijk niet. Ook in het verleden had intellectuele en artistieke uitstraling geteld. Toch was er iets verschoven in de beleving daarvan. Het prestige dat de Franse cultuur in de voorafgaande periode internationaal had genoten, was zelden beschouwd als iets waarmee de Franse natie eer inlegde. Die eer was voorbehouden aan het culturele centrum, dus aan het Franse hof. Maar toen rond 1750 het verzet tegen deze culturele hegemonie tot ontwikkeling kwam, gebeurde dat overal in Europa in termen van natie en nationaal karakter. Het eigen nationale karakter, zo was onveranderlijk de teneur, liep gevaar ‘besmet’ te raken doordat het permanent was blootgesteld aan de gemaaktheid en *esprit* die de Franse cultuur karakteriseerden.

Cultureel gesproken werd Europa daarmee een Europa der vaderlanden. Dit had consequenties voor het ideaal van de grensoverschrijdende Republiek der der Letteren. In de praktijk werden wetenschap en kunst internationaler dan ooit, door de groei van het tijdschriftwezen en toenemende mobiliteit. Maar tegelijkertijd kwamen zij meer in een nationaal perspectief te staan. Dat gebeurde, zoals we al zagen, allereerst door de taal. Als het karakter van een natie zich weerspiegelde in haar culturele prestaties, dan dienden de dragers van deze cultuur zich van hun verantwoordelijkheid jegens de natie bewust te zijn. Allereerst moesten zij zich verstaanbaar uitdrukken. Een nationale cultuur kon in feite alleen bestaan in de volkstaal.

Deze omslag in het culturele perspectief wordt in ons land al heel markant belichaamd door Justus van Effen. Als Van Effen vier jaar eerder was overleden, zou hij uitsluitend

naam hebben gehouden in de Franse literatuurgeschiedenis, als verdienstelijk redacteur of medewerker van een aantal Franstalige, in Den Haag verschijnende tijdschriften. In het Nederlands had hij toen nog niets gepubliceerd. Hij was de spil van een internationale, maar voornamelijk uit uitgeweken Fransen bestaande kring van semi-literatoren die met enig kosmopolitisch dédain neerkeken op de Nederlandse letterkunde. Maar rond 1730 moet Van Effen een soort Paulusbekering hebben doorgemaakt, die de *Hollandsche spectator* (1731-1735) opleverde. Het tijdschrift was in het Nederlands geschreven en leverde positiefkritisch commentaar op de vaderlandse cultuur en samenleving. Het *Hollandsche* in de titel moet dan ook niet alleen geografisch worden opgevat maar ook programmatisch: Van Effen heeft het Engelse voorbeeld van Addison en Steele niet vertaald of nagevolgd maar toegesneden op zijn eigen land en landgenoten. Hij zou er in de literatuurgeschiedschrijving een ereplaats mee verwerven als schrijver van 'oer-Nederlandse' tafereeltjes - een karakteristiek die als de apotheose kan gelden van een proces van nationale zelfbeeldvorming waartoe hij zelf het startsignaal had gegeven.

Van Effens omslag van kosmopolitische soevereiniteit naar vaderlands engagement markeert een nieuw soort profileringsdrang. De imaginaire internationale Republiek der Letteren viel uiteen in nationale republieken die onderling rivaliseerden. Natuurlijk is dit simplificerende beeldspraak: zoals voorheen het nationale element nooit volstrekt afwezig was geweest, verdween ook het universele ideaal niet. Maar onmiskenbaar groeit in de achttiende eeuw onder de beoefenaars van kunsten en wetenschappen het idee van vaderlandse verantwoordelijkheid en van vaderlandse culturele tradities, gegeven alleen al de vele beschouwingen die daarover ten beste worden gegeven.

Het besef van verantwoordelijkheid voor het vaderland leidde er bij Van Effen al toe dat hij het Frans verruilde voor het Nederlands. Liever dan voor een kosmopolitisch publiek van *lettrés* zette hij zijn krachten nu in voor cultureel belangstellende lezers die makkelijker Nederlands lazen dan Frans. Dit betekende niet dat het Frans hier als taal voor de internationale communicatie verdween; zelfs het Latijn zou - ofschoon steeds meer in de verdrukking - tot ruim na 1800 standhouden. Maar naast de informatie en communicatie op het forum van Europa wonnen die op het nationale niveau snel aan belang. In de eerste helft van de achttiende eeuw was het nog niet uitzonderlijk wanneer een geleerde of literator overwegend of zelfs uitsluitend in het Latijn of het Frans schreef. Rond 1800 zijn het alleen nog enkele classici die als dichter het Latijn in ere houden, terwijl de filosoof Frans Hemsterhuis (1722-1790) de laatste Nederlandse geleerde was geweest die uitsluitend in het Frans publiceerde. Het gevolg daarvan was, kenmerkend genoeg, dat hij in het buitenland meer weerklank vond dan in de Republiek zelf.

Deze nationalisering en democratisering van wetenschap en kunst voltrokken zich in de achttiende eeuw in heel Europa. Voor de grote landen, waaronder nu ook het cultureel opgebloeide Duitsland, leverde dat geen probleem op. Zij konden de competitie met vertrouwen aangaan. De Fransen zouden bezorgd hebben kunnen zijn over hun tanende invloed maar volgens een (ook al internationaal) cliché waren ze daarvoor veel te veel van hun eigen grandeur vervuld. De kleine naties daarentegen namen geen deel aan de wedstrijd maar koesterden een culturele identiteit voor eigen gebruik. De Republiek zat er een beetje tussenin. De Nederlanders voelden zich te groot voor het servet van het isolationisme maar ze waren onherroepelijk te klein voor het tafellaken van de internationale compe-

titie. Voorheen was hun betekenis voor de Republiek der Geleerden onomstreden geweest, maar op de marktplaats van de nationale geleerdenrepublieken konden zij slechts een bescheiden kraampje beheren.

Daar kwam nog iets bij. Tot halverwege de achttiende eeuw was in vrijwel alle landen van Europa de vrije gedachtewisseling aan banden gelegd door de greep die de overheid had op de openbare communicatie. Preventieve censuur en een strikt vergunningenstelsel voor drukkers, uitgevers en boekverkopers waren gebruikelijke instrumenten om onwelgevallige publicaties te verhinderen, of althans te bemoeilijken. De meest vrije marktplaats om riskante en controversiële werken de wereld in te sturen was, zoals bekend, de Republiek. Hier was de overheidsbemoeienis met wetenschap en kunst uiterst beperkt en dat betekende dat er op deze terreinen weinig werd verboden en dan nog alleen achteraf. Het was dan ook geen toeval dat hier een concentratie van internationaal georiënteerde uitgeverijen ontstond. Met deze zogeheten Franse boekhandel, die meer of minder tersluiks heel geleerd Europa bediende, had de Republiek der Verenigde Provinciën een internationale culturele betekenis gekregen als residentie van de Republiek der Letteren, maar het prestige dat daaraan was verbonden was dus in feite grotendeels geleend.

In de loop van de achttiende eeuw was de Franse boekhandel gaandeweg verschrompeld, enerzijds doordat de censuur in het buitenland minder streng werd, anderzijds doordat uitgevers in gunstig gelegen grensgebieden als Wallonië en de Jura voor het eerst hun kansen grepen. Op het terrein van wetenschap en kunst geschiedde kortom wat zich eerder al op politiek-militair gebied had voltrokken: de omringende naties organiseerden zich, waardoor de Republiek zich met steeds meer machtig buitenland zag geconfronteerd.

Dit buitenland vond bovendien bij de eigen culturele profilering juist in de Republiek een makkelijk repoussoir. Van oudsher was ‘Nederlands’ daar al min of meer synoniem verklaard met bot van geest, maar nu kon deze stereotiepe voorstelling ingepast worden in de strategie van de culturele competitie. De Engelse cultuurgeschiedenis *Modern part of a universal history*, die voor Engelberts in het bijzonder de steen des aanstoots was, had deze kans genadeloos uitgebuit. Van een volk met een plomp, opportunistisch karakter, zo betoogt de anonieme schrijver ongeveer, is in zaken van wetenschap en kunst weinig te verwachten: voor een overtuigend bewijs hoeft men slechts naar de Nederlanders te kijken...

De verontwaardiging van Engelberts over de buitenlandse vooringenomenheid en minachting wordt in het laatste kwart van de achttiende eeuw door vele anderen herhaald. Een vast punt in de weerleggingen was, naast de beschuldiging van vooringenomenheid, het verwijt dat de geringschatting van de Nederlandse prestaties allereerst voortkwam uit onbekendheid met de taal. Of dit nu werkelijk zo was kan in het midden worden gelaten, feit is wel dat de groeiende betekenis van de nationale talen voor de kleine taalgemeenschappen een ambivalente ontwikkeling was. Aan de ene kant konden zij er hun eigen aard mee profileren, aan de andere kant werd hun inbreng internationaal nog kleiner dan voorheen.

Illustratief is in dit verband het dilemma van de voertaal aan de universiteiten. Tot het eind van de achttiende eeuw werd er aan bijna alle universiteiten van Europa gedoceerd, geëxamineerd en gedisputeerd in het Latijn. Dat had natuurlijk evidente voordelen voor de internationale communicatie en voor de mobiliteit van zowel professoren als studenten. Het had ook nadelen. Die werden vooral zichtbaar op het terrein waar de wetenschap het meest

in beweging was, dat van de natuurwetenschappen. De beschrijving van nieuwe inzichten en ontdekkingen in een al duizend jaar verstarde taal vergde steeds gekunstelder linguïstische hoogstandjes. Er was nog een tweede nadeel. Het Latijn hield de wetenschap in een ivoren toren. Dat was aanvankelijk ook de bedoeling geweest: deze voor leken onverstaanbare taal verleende niet alleen een aureool van geleerdheid maar symboliseerde ook de onafhankelijkheid van de Republiek der Letteren. Maar dit isolement was onverenigbaar met het Verlichtingsideaal van verbreiding en popularisering van de wetenschap. Bovendien was gebruik van het Latijn in de praktische toepassing van de nieuwe ontdekkingen, waarbij uiteraard ook leken waren betrokken, buitengewoon onhandig. Met name in de natuurwetenschappen werd dan ook steeds krachtiger gepleit voor colleges in de landstaal.

Aan de traditionele universiteiten bleef het verzet daartegen taai. Het ging dan ook niet om enkel een praktische aanpassing, in wezen - en dat doorzagen de tegenstanders heel goed - was het klassiek-humanistische cultuurideaal in het geding. In dit ideaal diende wetenschap geen praktisch doel; het bedrijven ervan stond in dienst van de geestelijke ontwikkeling en de morele vorming. De humanistische geleerdheid was primair literair gericht; zij steunde op de kennis ‘verzameld uit oude boeken’, niet op onderzoek en experiment. De eerste universiteiten in Europa waar het onderwijs in de landstaal werd gegeven waren dan ook nieuwe, bewust reformistisch opgezette instellingen, zoals die van Halle (1694) en Göttingen (1734). Langzaam maar zeker gingen daarna de bestaande universiteiten overstag, om te beginnen voor sommige colleges in de moderne vakken.

Ook in de Republiek zijn er pleidooien gehouden voor een vernederlandsing van het hoger onderwijs. Vooralsnog was de weerstand te groot. Hierbij speelde een zeer praktische overweging een rol, namelijk dat de Nederlandse universiteiten aanzienlijke contingenten studenten van over de grenzen aantrokken. Ook dongen nog steeds, zij het in mindere mate dan in de eerste helft van de eeuw, buitenlandse geleerden, met name Duitsers, naar Nederlandse leerstoelen. Maar zeker was het verzet ook ideëel gemotiveerd, door zorg over het opofferen van een klassieke ‘diepere’ wijsheid aan een tijdgeest die meer in ‘oppervlakkigheden’ was geïnteresseerd. Dat betekende nog niet dat de tegenstanders collectief resistent waren tegen nationalistische bevlogenheid in de wetenschap. Verscheidene van hen motiveerden hun pleidooien voor handhaving van de traditie met het argument dat het oude wetenschapsparadigma aan de wieg van de jonge Republiek had gestaan en vervolgens de glorie ervan had uitgemaakt. Vanuit dezelfde achtergrond werden er pogingen gedaan om de inmiddels verbleekte traditie van de Neolatijnse poëzie op te poetsen. Ook die werd met een beroep op dichters als Barlaeus en Grotius en literatuurtheoretici als Vossius voorgesteld als bij uitstek Nederlands. Maar de tijden waren veranderd en de kring waarin de *poemata, carmina* en dergelijke van Daniël Wyttenbach, Laurens van Santen, David Jacob van Lennep - kenmerkend genoeg allen hoogleraar in de klassieke talen - weerklank vond werd snel kleiner.

In de literatuur, in de wetenschap en in de samenleving als geheel was de toekomst aan het Nederlands. Actueel werd daarmee de vraag wat eigenlijk als ‘het’ Nederlands kon worden beschouwd. Deze kwestie werd zo belangrijk, dat de Bataafse regeerders zich al gauw geroepen voelden haar tot een oplossing te brengen. Ook op andere terreinen van het culturele leven poogden zij een regulerende en stimulerende rol te spelen, gedreven door

de overtuiging dat een bloeiende nationale cultuur tot de verantwoordelijkheden van de overheid behoorde. Voor het eerst in de geschiedenis kan er rond 1800 worden gesproken van cultuurbeleid.

Naar een cultuurbeleid

De vorsten mogen in de loop van de achttiende eeuw hun betekenis als belichaming van de nationale cultuur zijn kwijtgeraakt, hun rol van cultuurbevorderaar was daarmee niet uitgespeeld. Literatoren als Rhijnvis Feith en Jacobus Kantelaar hadden dan ook, in weerwil van hun patriottische gezindheid, als *dichter* een open oog voor de voordelen van een monarchie. Voor een bloeiend artistiek en intellectueel leven, zo stelden zij, was de republikeinse staatsvorm, zeker in een land dat op de koophandel dreef, weinig bevorderlijk: de 'beoefenaars der fraaije Kunsten en Wetenschappen' missen in ons land de aanmoediging die zij 'onder eene Monarchale regering, ten minsten zomtijds, in den smaak van den Vorst zelven, of van zijne voornaamste Raadlieden vinden'.[1]

De klacht was niet nieuw. Justus van Effen had zestig jaar eerder al de achterstand van de Nederlandse literatuur ten opzichte van de Franse toegeschreven aan het ontbreken van een vorstelijk mecenaat hier te lande.[2] Het waren evenmin alleen literatoren die wat dit betreft met een scheef oog naar de omringende landen keken. Ook bijvoorbeeld de schilder Roeland van Eynden betreurde de afwezigheid van vorstelijke opdrachtgevers.[3] En de al eerder genoemde Duitse observator Johann Grabner beklaagde de Nederlandse denkers en geleerden omdat ze de intellectuele en materiële steun moesten ontberen die in Duitsland werd geboden door de daar bloeiende, door de hoven gesponsorde academiecultuur.[4]

Bevordering van wetenschap en kunst was in de Republiek geen taak van de Staten-Generaal. Van iets als een nationaal cultuurbeleid was dan ook geen sprake. Maar ook de culturele uitstraling van het stadhouderlijk hof was onder Willem IV en Willem V niet te vergelijken met die van de grote Europese monarchieën. Alleen de schilderijenverzameling van Willem V, die openbaar toegankelijk was, had een internationale reputatie. Daarbij was de mecenasrol de Oranjes niet op het lijf geschreven. Wanneer een werk aan hen was opgedragen zal daar wel iets tegenover hebben gestaan - hierover is overigens maar weinig bekend - maar hun bevordering van kunst ging niet veel verder dan op gepaste tijden een opdracht voor een portret.

Men heeft dit wel als symptoom willen zien van een familiair gebrek bij de Oranjes aan belangstelling voor wetenschap en kunst, maar welke vorst behalve de Pruisische Frederik had die wel? Waarschijnlijk voelden de stadhouders, ondanks hun monarchale aspiraties, zich nog niet in een positie om aan hun hof een koninklijke uitstraling te geven. De gedachte van een 'stadhouderlijke academie' bijvoorbeeld zal voor de achttiende-eeuwers waarschijnlijk nauwelijks minder absurd zijn geweest dan die van een stadhouderlijke kroon. Om een vergelijkbare reden is de Franse Schouwburg in Den Haag nooit gepromoveerd tot Stadhouderlijke Schouwburg. De Oranjes gaven er wel financiële steun aan maar in een weinig vorstelijke vorm: zij namen gewoon een extra duur abonnement dat hun permanente toegang tot de stadhouderlijke loge verschafte.

Hoe dit ook zij, voorzover de overheid zich in de Republiek met cultuur bemoeide, gebeurde dat eigenlijk alleen op lokaal niveau. Weliswaar waren de universiteiten geweste-

lijke instellingen, maar in hun functioneren waren zij toch in hoge mate afhankelijk van de faciliteiten die de betreffende stad verleende. De bevordering dan wel belemmering van de kunsten werd beschouwd als een competentie van de plaatselijke overheden. Voorzover die daaromtrent maatregelen uitvaardigden of geld dan wel ruimte beschikbaar stelden, betrof dat vooral de uitvoerende kunsten. Het was het stadsbestuur dat bepaalde of, waar en wanneer er toneel- en muziekuitvoeringen mochten worden gegeven en door wie. Met het stimuleren van scheppende kunst hielden de bestuurderen zich niet bezig, behalve dat ook zij natuurlijk bij bijzondere gelegenheden een opdracht konden verlenen voor een passend schilderij of gedicht.

Wetenschap en kunst waren in de Republiek dus domeinen waarin de overheid en het hof een uiterst bescheiden rol speelden. Een gevolg hiervan was, zoals we al hebben gezien, een bloeiend genootschapsleven. Al ruim voor 1800 werd evenwel duidelijk dat ook de prestigieuze nationale genootschappen zich niet konden meten met de van hogerhand gelegitimeerde en financieel ondersteunde instituties in het buitenland. Vrij vroeg werd dan ook in de genootschappen zelf het idee geopperd van structurele steun van regeringswege. Die zou niet alleen de kwaliteit en de continuïteit van de werkzaamheden ten goede komen, maar ook het gezag van de genootschappen vergroten. Het groeiende nationale bewustzijn verschafte een gunstig klimaat voor zulke pleidooien: de stand van de wetenschap en vooral ook van de kunst werd steeds meer beschouwd als het visitekaartje van een natie. Met de revolutie van 1795 kwamen deze plannen in een stroomversnelling. In de Staatsregeling van 1798 werd voor het eerst aan de centrale overheid verantwoordelijkheid op deze terreinen toegekend. Aan de Agent van Nationale Opvoeding werd naast de bevordering van het openbaar onderwijs ook die van kunsten en wetenschappen opgedragen. Maar zoals op meer terreinen: het bleef bij vele grootse projecten en een enkele ad hoc-maatregel. Met uitzondering van het Algemeen Rijksarchief, waarvan het geboortejaar kan worden gesteld op 1802, toen de verspreide archieven van de verschillende overheden van het *ancien régime* onder het beheer werden gebracht van één 'Archivarius der Bataafsche Republiek', kreeg Nederland pas tijdens het intermezzo van Lodewijk Napoleon (1806-1810) zijn nationale instellingen voor de bevordering van wetenschap en kunst en voor behoud van het vaderlandse erfgoed: het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, het Koninklijk (later Rijks-) Museum en de Koninklijke Bibliotheek. Ook werden er toen plannen gemaakt voor een kunstacademie en kunstenaarsprijzen en -beurzen. Voor de koning sneed het mes aan twee kanten: hij profileerde zich hiermee als Nederlandser dan de Nederlanders zelf en hij mat er zich monarchale allures mee aan.

Overigens was alleen het Koninklijk Instituut een creatie van de koning zelf. Het komt hierna in het hoofdstuk 'Wetenschappen' aan de orde. Met de instelling van het Koninklijk Museum (waarover meer in hoofdstuk 24) en van de Koninklijke Bibliotheek verleende hij al bestaande collecties officieel een nationale status. Bibliotheek en Museum waren in feite onbedoelde erfenissen van de laatste stadhouder. De Fransen hadden in 1795 zonder veel omslag diens boeken- en schilderijenverzameling in beslag genomen en naar Parijs gevoerd, als voorschot op de verschuldigde compensatie voor hun militaire hulp bij de 'bevrijding'. Nadat ze een keuze hadden gemaakt werd het restant afgestaan aan de Bataafse Republiek. De regering besefte dat het eigenlijk niet aanging de collecties te verkopen: ze behoorden nu aan de natie toe. Theodorus van Kooten, kortstondig Agent van

Nationale Opvoeding, stelde voor ze de basis te laten vormen van een Nationale Bibliotheek en een Nationale Konst-Gallerij. Daarmee werd impliciet erkend dat de overheid een taak had in het conserveren van nationaal erfgoed. Maar over de functie van zo'n nationale bibliotheek liepen de opvattingen uiteen. Vooralsnog gebeurde er niet veel en bleven de werken - niet meer dan een paar duizend banden - opgeslagen in enkele kamers in het Buiten- en later het Binnenhof. De Nationale Bibliotheek kreeg pas betekenis toen Lodewijk Napoleon, geadviseerd door zijn directeur-generaal voor kunsten en wetenschappen Johan Meerman, haar tot Koninklijke Bibliotheek verhief. Zij werd in het Mauritshuis ondergebracht en uitgebreid door aankoop van belangrijke particuliere collecties. Bij Lodewijks vertrek was haar omvang tien maal de oorspronkelijke. Tot het nieuw verworven bezit behoorden honderden waardevolle handschriften en incunabelen. Daarmee werd de Koninklijke Bibliotheek de hoedster bij uitstek van het nationale literaire erfgoed. Voor het overige legde Meerman, die een beslissende stem had in de aanschaf, het zwaartepunt van de verzameling bij de humaniora, waar het tot het einde van de negentiende eeuw zou blijven liggen. Niet meer onder Lodewijks bewind maar tijdens de inlijving werd de collectie op vaste uren opengesteld voor het publiek.

Bij zijn aantreden in 1813 sloeg Willem I een aanbod tot teruggave van de hand. Ook voor hem was het duidelijk dat de Koninklijke Bibliotheek een instelling van het Rijk was geworden in plaats van het eigendom van de vorst. Ietwat paradoxaal was dat hij, anders dan Lodewijk Napoleon, de substantiële uitbreidingen onder zijn bewind niet ten laste van de staat wilde leggen; hij financierde ze grotendeels uit eigen zak.

Gezien vanuit het perspectief van de organisatie van het culturele leven zijn de jaren rond 1800 ongekend productief geweest. Tegelijkertijd is het een periode die weinig heeft nagelaten in de nationale canon van wetenschappelijke en artistieke hoogtepunten. Dit geeft aan een geschiedschrijving die beide dimensies recht wil doen iets paradoxaals. Maar aan de andere kant: wat wetenschap en kunst toen hebben voortgebracht, droeg het stempel van dezelfde mentaliteit en dezelfde idealen als waaruit ook de behoefte voorkwam om die wetenschap en kunst te organiseren en te ‘nationaliseren’. Een gescheiden behandeling van enerzijds de culturele productie en anderzijds de experimenten met culturele instituties zou daarom geforceerd zou. Als er iets is dat als een cultureel product van ‘1800’ mag worden beschouwd, is het wel de institutionalisering van het culturele leven.

In de rondgang die in de volgende hoofdstukken wordt gemaakt door de wetenschap en de kunsten rond 1800, ligt dan ook het accent op de organisatie ervan en op de inhoudelijke discussies, met name die over de ideologische aspecten. De rondgang begint met een verslag van de standaardisatie van het Nederlands. De behoefte daaraan werd enerzijds gevoed door praktische overwegingen, anderzijds door een groeiend gevoel dat de bloei van de nationale cultuur werd belemmerd door de geringe aandacht voor de moedertaal op school en in de wetenschap. De totstandkoming van een officiële spelling, lexicon en grammatica van het Nederlands kort na 1800 en vooral de invoering daarvan in het lager onderwijs, mag worden beschouwd als een succes van dezelfde orde als de politieke unificatie.

Eindnoten:

1 Feith en Kantelaar, ‘Voorbericht’, IX.
2 Uyen, ‘De *Parnasse*’, 260.
3 Knolle, ‘Het kunstkarakter’, 130-131.
4 Grabner, *Brieven*, 406-409.

19 Een nationale taal

Verscheidenheid en standaardisatie

> Ik twijfel geenszins, of gij zult mij gereedelijk toestemmen, dat de bevordering van de kennis en de beöefening onzer moedertale een der eerste en gewigtigste takken van het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid zal moeten uitmaken. - Immers heeft het geen bewijs noodig, dat eene grondige en uitgebreide taalkennis in de eerste plaats gevorderd wordt in hem, die het zij als schrijver of redenaar met eenigen glans zal te voorschijn treden. (...) - Dan zou hiertoe die mate van taalkennis voldoende wezen, welke door het dagelijksch gebruik en eene niet geheel onöplettende lezing van Nederduitsche schrijveren allen eenigszins geöefenden eigen is? Ik behoef, ter wederlegging hiervan, mij alleen op de ervarenis te beroepen. Deze toch leert ons door vele voorbeelden, dat eene schandelijke onkunde aan de eerste grondregelen, maar vooral aan de kracht en uitgebreidheid onzer tale niet alleen bij ongeletterden, maar ook bij beminnaars der wetenschappen heerscht.[1]

De lezer die deze in 1800 in druk verschenen woorden las, moet er haast een retorische galm bij gehoord hebben. En retorisch wilden ze ook zijn: ze waren drie jaar eerder uitgesproken vanaf de kansel van de Leidse Universiteit, in de rede waarmee Matthijs Siegenbeek zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar in de ‘Nederduitsche welsprekendheid’ aanvaardde. De aard van zijn leeropdracht eiste dat niet alleen de inhoud maar ook de vorm van zijn oratie zou getuigen van zijn beheersing van het vak.

‘Ik twijfel geenszins’, zegt Siegenbeek - een bekende retorische tournure wanneer men niet al te zeker is van zijn zaak. En inderdaad waren er onder zijn toehoorders collega's die onderwijs in de welsprekendheid in de moedertaal volstrekt overbodig vonden naast de beproefde Latijnse retorica, en een in het Nederlands uitgesproken oratie een aanfluiting. Het was dan ook een novum.

Volgens de overlevering zou de instelling van het eerste professoraat in de Nederlandse taal- en letterkunde een onmiddellijk gevolg zijn geweest van de omwenteling van 1795, toen de Staten-Generaal werden vervangen door de Nationale Vergadering van Burger-Representanten. De Staten-zittingen waren besloten geweest, de nieuwe volksvertegenwoordigers beraadslaagden in het openbaar. Zo kon een kritisch publiek niet alleen de debatten op de voet volgen, maar kon het ook constateren hoe weinig beschaafd de taal van vele afgevaardigden was en hoe schamel hun welsprekendheid. Het taalgebruik weerspiegelde de sociale en regionale verscheidenheid van de afgevaardigden en klonk daarmee

de Hollandse bovenlaag vaak rauw en onverzorgd of zelfs kluchtig in de oren. Voor het eerst zou men zich hebben gerealiseerd dat er dan wel al geruime tijd een goeddeels gestandaardiseerde schrijftaal mocht bestaan, maar dat in de ene en ondeelbare nieuwe Bataafse Republiek de gesproken taal nog een bonte verscheidenheid van uitspraak, woordvormen en zinsconstructies kende. Om dit probleem radicaal op te lossen zou men besloten hebben een leerstoel voor het Nederlands in te richten en wel aan de meest Hollandse, dus de Leidse Universiteit.

Het is zeker niet ondenkbaar dat de opvallende taalverscheidenheid in het lichaam dat nu juist de eenheid van de Bataafse Republiek symboliseerde, het duwtje heeft gegeven dat nog nodig was voor de instelling van het professoraat; Siegenbeek maakt zelf in zijn rede een toespeling in die richting. Maar het ontbreken van een standaardtaal werd al lang als een probleem ervaren en de eerste voorstellen om aan de universiteiten, naast de klassieke en de oude oosterse talen, ook een plaats te geven aan het Nederlands waren reeds veertig jaar eerder gedaan. Vervolgens waren er informeel ook wel initiatieven genomen. Van enkele hoogleraren klassieke talen is bekend dat zij facultatief onderwijs gaven in de Nederlandse taal. Niet toevallig waren het allen leerlingen van de vernieuwende graecus Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), die een bres had geslagen in de traditionele latinocentrische filologie. Een van hen was Meinard Tydeman, die er in Harderwijk op hamerde dat de moedertaal gecultiveerd en met zorg onderwezen diende te worden, en wel ‘om de roem van ons volk te vermeerderen’.[2] Een ander was Everwinus Wassenbergh te Franeker, die zijn inspanningen nog vóór de benoeming van Siegenbeek zag beloond met een uitbreiding van zijn leeropdracht: naast Grieks omvatte die nu ook Nederlandse taalkunde. Omdat hij op dat gebied niets heeft gepubliceerd, is hij wat in de vergetelheid geraakt. Siegenbeek was dus niet echt de eerste hoogleraar Nederlands maar hij was wel de eerste die Nederlands niet erbij deed, hij was ook degeen die vervolgens in talloze publicaties het vak een gezicht gaf en bovendien heeft hij een beslissende rol kunnen spelen bij de uniformering van de taal. De regering verleende hem namelijk de opdracht een nieuwe, officieel in te voeren spelling te ontwerpen.

Toen Siegenbeek aantrad was er van een bovengewestelijke cultuurtaal, van wat later Algemeen Beschaafd Nederlands genoemd zou worden, nog niet echt sprake, zeker niet in de omgangstaal. De Nederlanders drukten zich uit in het dialect van hun stad of regio. Ook de taal van de bovenlaag en van literair gevormden was sterk regionaal gekleurd, en dat niet alleen in de omgang met streekgenoten. De Zwollenaar Rhijnvis Feith bijvoorbeeld, patriciër en vooraanstaand dichter, sprak een Nederlands van een onmiskenbaar oostelijke signatuur. Zijn dichtvriend Willem Bilderdijk, zelf afkomstig uit Amsterdam, vertelt niet zonder vertoon van Hollands superioriteitsgevoel dat Feith ‘my altijd op zijn Overijselsch zei, dat ik een “onbegriepelijk” mensch was, en ik hem in antwoord, dat hy al te “begriepelijk” was’.[3]

Er zullen in de Nationale Vergadering van 1795 dus inderdaad de nodige dialecten hebben geklonken. Maar terwijl de spreektaal nog een lang proces van standaardisatie tegemoet ging, had de gedrukte taal die weg al voor een belangrijk gedeelte afgelegd. In hun spelling vertonen teksten van rond 1800 veel minder verscheidenheid dat die van een eeuw eerder en ze zijn voor ons dan ook een stuk makkelijker leesbaar. Over kwesties als de klinkerverdubbeling in een open lettergreep of de *d/t/dt* in werkwoordsvormen was nog geen

overeenstemming bereikt, maar de lange *a*-klank bijvoorbeeld wordt zelden meer *ae* gespeld en *ck* is zo goed als verdwenen. Ook de woordvorming is homogener geworden: naast *kocht* stond niet meer *koft*, naast *dacht* niet meer *docht*, ofschoon de spreektaal nog rijk aan zulke nevenvormen was. Regionale woorden en woordvormingen worden vermeden, tenzij ze moeten dienen om *couleur locale* aan te brengen. Naarmate de gedrukte taal uniformer was gaven de afwijkingen meer reliëf; Betje Wolff en Aagje Deken maakten daar graag en bekwaam gebruik van om personages door middel van hun gesproken taal regionaal of ook sociaal te typeren.

In het gedrukte woord had zich dus de standaardisatie van het Nederlands die rond 1650 was bereikt, verder geconsolideerd. Dat was in het bijzonder te danken aan een aantal vroegachttiende-eeuwse taalkundigen, źoals Arnold Moonen, Willem Séwel, Lambert ten Kate en Balthazar Huydecoper. Ofschoon zij verschilden in hun uitgangspunten en opvattingen en het bijvoorbeeld niet eens waren over de te onderscheiden woordsoorten en het aantal naamvallen, brachten zij toch aanzienlijk meer systeem in het taalgebruik. Bovendien versterkten zij de positie van het Nederlands als cultuurtaal: het kon - zo demonstreerden zij - evenals de klassieke talen en het Frans voorwerp van grammaticale studie zijn. Zij hielden tot aan het einde van de eeuw groot gezag, niet alleen bij taalgeleerden maar ook bij uitgevers. Via hun huiscorrectoren probeerden de laatsten het eigen fonds in grammatica en spelling zo homogeen mogelijk te houden.

Dankzij deze taalkundigen werd een ontwikkeling versterkt die zich toch al aftekende, namelijk dat de standaardtaal in hoge mate werd gemodelleerd naar de taal die gesproken werd door de maatschappelijke bovenlaag, dus door de Hollandse elite. De dichter Anthony Staring, die trots was op zijn 'Geldersch bloed' en allergisch voor Hollandse pretenties, erkent in een brief van mei 1800: 'het Hollandsch is ons Parijsch Dialect, het Dialect van de Schrijvers die door de gehele Republiek willen gelezen en verstaan worden'.[4] In het literaire werk van Rhijnvis Feith wil er nog wel eens een Duits gekleurd woord doorslippen, in het werk van de veertien jaar jongere Staring zijn nog maar weinig sporen van zijn Gelderse afkomst te vinden. Auteurs die welbewust in een regionale taal publiceerden waren er in de achttiende eeuw nauwelijks. Het Fries was als gedrukte taal vrijwel verdwenen; het handhaafde zich slechts in wat gelegenheidspoëzie, almanakstukjes en enkele kluchten, en zou pas rond 1820 weer tot leven worden gewekt.

Met de verbreiding van de leescultuur zal de gedrukte taal haar invloed hebben uitgeoefend op de omgangstaal. De in 1760 geboren kerkhistoricus Annaeus Ypey, die intensief in de taal liefhebberde, schrijft het hieraan en aan de predikanten toe dat sinds zijn jeugd de dialectische verscheidenheid aanmerkelijk is afgenomen:

> De spraak des volks, in zoo vele ontelbare dialekten verdeeld, is langzamerhand meer gewijzigd geworden naar de algemeene landtaal, die door geleerden, zoo in de openbare redevoeringen, bijzonderlijk op den kerkkansel, als in door den druk uitgegeven schriften gebezigd werd. Voor honderd, zelfs voor vijftig jaren, spraken in de onderscheiden gewesten onzes lands de beschaafde lieden nog meestäl het volksdialekt. Dan van lieverlede hebben zij hunne spraak meer naar de taal der geleerden ingerigt. En dit weder had natuurlijk eenen niet geringen invloed op de spraak van het gemeene volk, dat zich, zonder er in te denken, naar lieden van den fatsoenlijken stand schikt.[5]

Dominees en drukwerk dus brachten volgens Ypey een homogenisering van de omgangstaal teweeg. Het onderwijs noemt hij niet en dat is veelbetekenend. In hoofdstuk 15 hebben we al gezien dat het onderwijs in de moedertaal vaak gebrekkig was. Op de lagere school leerden de kinderen lezen en schrijven, maar van een systematische behandeling van de spelling en van grammaticale regels was geen sprake; de schoolmeesters zouden daar in de meeste gevallen waarschijnlijk ook geen kans toe hebben gezien. Zij zullen ook doorgaans het regionale dialect hebben gesproken; pas in de negentiende eeuw zou aan onderwijzers de eis worden gesteld dat zij beschaafd Nederlands spraken. Ook in het voortgezet onderwijs hield de aandacht voor de moedertaal niet over. Op de Latijnse scholen werd er hoogstens in de laagste klassen enige aandacht aan geschonken. Op de Franse scholen was het soms wat meer, maar de beschikbare schoolboekjes, excerpten uit de werken van de daarstraks genoemde taalkundigen, bestonden vaak uit weinig meer dan dorre, onsystematische opsommingen van regels, zonder oefenstof.

De gevolgen van het gebrekkige taalonderwijs zien we weerspiegeld in talloze privédocumenten, ook van maatschappelijk niet de minsten. Catharina Woesthoven, de eerste vrouw van Willem Bilderdijk, moet als voormalig toneelspeelster toch redelijk gealfabetiseerd zijn geweest, maar haar brieven zijn van een aandoenlijke onbeholpenheid. Aan haar in ballingschap levende echtgenoot, die op haar overkomst heeft aangedrongen, schrijft zij:

> wat uw plan aangaat my dunkt dat het niet wel gaan kan want te zwerven met een klein kind en voor my was dat niets maar u humeur is niet geschikt om als 't nood veryst zich te behelpen aan een niets beteekende hoogmoed is altoos ons huisselyk geluk verspeeld en zonder u heden te willen verwyten ondervind ik dat ik altoos voorzien heb en dat uwe voorzegginge alle in ongeluk zyn uitgelopen dat nu in euwigheid niet kan hersteld worden de verweidering van onze harten is nooit weeder te zame te brengen.[6]

Nu was Catharina's ontwikkeling waarschijnlijk vrij beperkt maar ook bijvoorbeeld Betje Wolff, hoe virtuoos ook met de pen, is haar hele leven blijven modderen met spelling en woordgeslacht.

Een behoorlijke schriftelijke beheersing van het Nederlands was dus geen vanzelfsprekendheid. Wie een - met een term van de tijd - ‘beschaafde’ opvoeding had gehad, zal niet zelden zich bij het schrijven in de moedertaal onzekerder hebben gevoeld dan in het Frans. Voor het Frans bestonden aparte taalmeesters en gouvernantes en bovendien was het Frans dankzij de Académie Française wél gestandaardiseerd. Spelling en grammatica lagen vast. De vooraanstaande jurist Boudewijn Donker Curtius, geboren in 1746, herinnert zich in zijn memoires dat hij na een opleiding aan de Franse en de Latijnse school het Frans en het Latijn moeiteloos beheerste maar dat hij nooit de regels van zijn moedertaal had geleerd.[7] Het is dus heel goed denkbaar dat sommige Nederlanders, met name in meer formele verhoudingen, de voorkeur gaven aan het Frans of, als het geleerden betrof, aan het Latijn.

De keuze voor het Frans als schrijftaal kon dus voortkomen uit een gebrek aan schriftelijke taalvaardigheid in het Nederlands. Dit geeft een extra dimensie aan het toch al ingewikkelde probleem van de zogenaamde ‘verfransing’. De observatie van Donker Curtius geeft aan dat de beperkte schriftelijke beheersing van het Nederlands rond 1800 als een tekort werd ervaren in kringen die daar tevoren geen enkel probleem mee hadden. De

groep waarbinnen alle communicatie - behalve misschien met de bedienden - in het Frans ging, was overigens nooit groot geweest en was dat zeker rond 1800 niet meer. Zij bestond voornamelijk uit de bestuurlijke en militaire elite in Den Haag en de hoogste adel, kringen dus die sowieso kosmopolitisch waren samengesteld. Daaronder bevond zich een grotere kring van maatschappelijk vooraanstaanden die afhankelijk van de situatie Frans of Nederlands schreven. Die situatie is voor ons soms moeilijk te beoordelen. Wanneer ouders met hun kinderen in het Frans correspondeerden, gebeurde dat dan omdat het *bon ton* was, omdat ze in het Frans gemakkelijker uitdrukking gaven aan de nuances van het gevoel, omdat het een uitgelezen mogelijkheid was om de taal te oefenen of omdat daarmee ongewenst meelezen door het dienstpersoneel werd voorkomen? In ieder geval kan het gebruik van het Frans dan wel het Nederlands niet worden gereduceerd tot een simpel schema van al dan niet 'verfranst' zijn. In sommige situaties zal het gebruik van het Frans zeker een vorm van imponeergedrag zijn geweest, het blijk geven van *savoir-faire*. Maar in andere gevallen lagen er praktische overwegingen aan ten grondslag. Zeker zolang er geen standaardtaal werd aangeleerd en onderwezen kon ook de angst meespelen om door fouten in spelling, grammatica of woordkeuze onbeholpen of provinciaals over te komen.

Genootschappen

Een volledige standaardisering van het Nederlands werd belemmerd doordat een standaard ontbrak. Voor de achttiende-eeuwse taalkundigen was dat het grote probleem: waar moesten de regels van de taal worden gezocht? Sommigen waren van mening dat men te rade diende te gaan bij de grote zeventiende-eeuwse dichters of bij de Statenvertaling van de Bijbel, anderen zochten het in de oudere, naar zij meenden zuiverder, stadia van het Nederlands en weer anderen oriënteerden zich op de beschaafde spreektaal. Zodoende verwierf geen van de achttiende-eeuwse grammatica's voldoende gezag om algemeen aanvaard te worden. Bovendien was er geen instantie die regulerend kon optreden. De gedachte dat de landsregering hier een taak zou hebben, kwam tot diep in de eeuw in niemands hoofd op: daarvoor was de regering niet.

De discussies over de taalstandaardisatie kwamen in een stroomversnelling rond 1760, toen er onder Leidse en Utrechtse studenten een beweging ontstond om de moedertaal en de vaderlandse literatuur op een hoger plan te brengen. De studenten, die zich in genootschapjes verenigden en een tijdschrift uitgaven gewijd aan de 'Opbouw der Vaderlandsche letterkunde', waren er ontevreden over dat aan de universiteiten de klassieke filologie en retorica een uiterst solide traditie kenden terwijl aan de moedertaal geen enkele aandacht werd geschonken. Zo zou het Nederlands altijd een tweederangstaal blijven. Ook maakten ze zich ongerust over de achterstand van het Nederlands als literaire taal ten opzichte van het Frans. Het Frans was dankzij de activiteiten van de al in 1635 opgerichte Académie Française tot een hoge mate van perfectie gevoerd; de *Académiciens* waren erin geslaagd een standaard-Frans te scheppen dat in heel Europa werd bewonderd om zijn ongeëvenaarde zuiverheid, helderheid, regelmaat en logica. Het was hoog tijd, aldus de studenten, dat Nederland deze achterstand, die onvermijdelijk moest leiden tot ook een literaire achterstand, inliep. Zelf sloegen ze de hand aan de ploeg en bogen ze zich over literaire en taalkundige problemen. In hun kring werd ook voor het eerst de opvatting naar voren gebracht

dat de ‘hooge Overheid des lands’ de taal door ‘een genootschap der kundigste en beroemdste taalbeoefenaren’ moest laten reguleren en dat zij vervolgens deze regels in het onderwijs verplicht moest stellen en zelf in haar publicaties aanhouden.[8]

Het zou nog enkele tientallen jaren duren eer de overheid zelf zich voor de taal verantwoordelijk zou voelen, maar een genootschap van de ‘kundigste en beroemdste taalbeoefenaren’ kwam al snel van de grond. Het initiatief van de studenten sloeg aan en leidde in 1766 tot de oprichting van een landelijk genootschap dat de wetenschappelijke beoefening van de vaderlandse taal, letterkunde en geschiedenis moest bevorderen: de nog steeds bestaande Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In de verte was de Maatschappij verwant aan de Académie Française, maar dominant waren toch haar Nederlandse trekken: zij kende geen strenge ballotage en geen gefixeerd ledental (de Académie telde permanent veertig ‘onsterfelijken’) en zij werd niet door de overheid gecontroleerd. Formeel had zij dan ook geen enkel gezag. Maar de Maatschappij verenigde nagenoeg allen van wie een actieve belangstelling verwacht kon worden voor wat genoemd werd ‘de opbouw van de moedertaal’.

De belangrijkste onderneming die de jonge Maatschappij op touw zette was van dezelfde orde als die waarmee indertijd de Franse minister Richelieu de Académie had opgezadeld: het vervaardigen van een woordenboek. Een woordenboek vormde immers de inventaris van een taal: het bevatte alle woorden en stelde schrijfwijze en betekenis vast. Dit werk moest vanaf de grond worden opgebouwd; er waren wel enkele tweetalige woordenboeken maar een verklarend lexicon van het Nederlands bestond nog niet. Daarbij was de opzet die de Maatschappij voor ogen stond niet bescheiden: de Nederlandse taalschat zou in al haar historische en regionale verscheidenheid, inclusief alle vaktalen worden geïnventariseerd. Dit was een wezenlijk verschil met het normatieve Franse voorbeeld. Aan de leden werd verzocht boeken uit te trekken en de taal in hun omgeving te registreren.

Achteraf bezien is het geen wonder dat na aanvankelijk enthousiasme de stroom van bijdragen steeds dunner werd om tenslotte helemaal droog te vallen. Zowel op de omvang als op de complexiteit van de onderneming had men zich finaal verkeken. Eigenlijk vergde het project de inzet van een aantal ‘vrijgestelden’ maar daarvoor ontbrak het de Maatschappij aan middelen. Plannen voor een grammatica kwamen trouwens evenmin van de grond. Toch was niet alle moeite voor niets. Enkele jaren later nam een van de leden van de Maatschappij, de taalkundig geïnteresseerde predikant Petrus Weiland, de taak op zich om dan maar zelf een woordenboek samen te stellen, zij het van een wat bescheidener opzet. Hem zullen we straks nog tegenkomen.

De behoefte aan een woordenboek groeide intussen alleen maar. In feite was het studentenprotest van het midden van de eeuw een vroeg signaal geweest van een toenemend besef dat de nationale eenheid in hoge mate werd gedragen door de gemeenschappelijke taal en dat die taal - en in het verlengde daarvan de taal bij uitstek: de letterkunde - meer belangstelling verdiende dan er tot dusver aan gegeven was. Dit leidde tot de opbloei van een uniek fenomeen: het dichtgenootschap. In een volgend hoofdstuk zal daarover meer worden verteld. Hier mag volstaan dat in deze clubs van amateurdichters grote behoefte bestond aan taalkundige normering. Latere literatuurhistorici hebben zich wel eens vrolijk gemaakt over de in hun ogen futiele kwesties waarover de dichtgenootschappers zich druk maakten: mocht een *ij* op een *ei* rijmen, en in hoeverre was het de dichter toegestaan van de

gebruikelijke woordvolgorde af te wijken? Maar voor de tijdgenoten was de toelaatbare rekbaarheid van de Nederlandse syntaxis allerminst een futiele kwestie, evenmin als de vraag in hoeverre regionale uitspraakverschillen in de spelling moesten worden gehonoreerd.

Het was niet alleen in universitaire kring en in de dichtgenootschappen dat het probleem van de standaardisering van het Nederlands leefde. Ook in sommige wetenschappelijke genootschappen en in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werden herhaaldelijk plannen gelanceerd. Die kwamen vooral voort uit ontevredenheid over het taalonderwijs op school. In zijn eerder al ter sprake gekomen prijsverhandeling *Over de verbeteringe der scholen* had H.J. Krom prioriteit gegeven aan de invoering op alle scholen van een uniforme grammatica van het Nederlands:

> Het invoeren van eene goede *Nederduitsche Grammatica* achte ik zeer noodig; geen eene ken ik 'er die voldoet. En zonder zulk eene Grammatica, door eenige taalkundige lieden opgesteld, en door openlyk gezag algemeen ingevoerd, zal men niet ligt tot kennis van verscheidene byzonderheden van onze taal komen; maar ten aanzien van dezelve in een aanhoudende onzekerheid blyven moeten.[9]

Lijkt Krom hierbij vooral het voortgezet onderwijs in gedachten te hebben gehad, kort daarop zou in het Nut het moedertaalonderwijs in het elementaire onderwijs hoog op de agenda worden geplaatst. Hier ervoer men het gebrek aan eenheid in de taal als een obstakel in de verbreiding van kennis en deugd: het volk beheerste slechts het eigen dialect, in een verhandeling van Nutsman H. van der Ploeg de ‘Platte Taalen’ genoemd. Van der Ploeg beklemtoont dan ook dat ‘waare volksverlichting niet denkbaar is zonder eene algemeene en naar regels geleerde kennis van de Moedertaal des lands’.[10] Het eerste wat daarvoor nodig was, was een eenvoudig schoolboekje waaruit de elementaire taalregels konden worden geleerd.

Taalbeleid

Zo werd er tegen 1800 van verschillende kanten aangedrongen op standaardisering van het Nederlands en een hechtere verankering ervan in het onderwijs. Het eerste resultaat daarvan is al genoemd: in 1797 werd aan de Universiteit van Leiden de eerste leerstoel in de moedertaal gevestigd. Een kleine twintig jaar later, na de Franse tijd, zou koning Willem I verordonneren dat ook aan de overige universiteiten in het koninkrijk hoogleraren Nederlands dienden te worden benoemd. Toen Siegenbeek zijn leeropdracht kreeg werd van hem overigens nog niet in de eerste plaats verwacht dat hij de taal op wetenschappelijke basis zou systematiseren. Het vak kreeg ook geen zelfstandige status, dat zou nog duren tot 1876. Voorlopig was het een onderdeel van de algemene universitaire inleiding, de propedeuse. De bedoeling was dat in het bijzonder de aanstaande theologen en juristen - twee beroepsgroepen waarvoor beheersing van het Nederlands bij uitstek van belang was - een beschaafde welsprekendheid in de moedertaal zou worden bijgebracht. Tot dusver hadden die de retorica alleen maar in het Latijn kunnen beoefenen.

Een jaar na Siegenbeeks aantreden maakte de Nationale Vergadering echter een programmapunt van de taalstandaardisatie. Het was voor het eerst in de geschiedenis van de

Republiek dat de landsregering zich met de taal bezighield. In de *Instructie* van 1798 aan de Agent van Nationale Opvoeding is als artikel 15 opgenomen: ‘Hy zal alle mogelyke middelen beraamen, om de Nederduitsche taal te zuiveren, te beschaven, en derzelver spelling op eenen gelyken [= uniforme] voet interigten’. Het lag voor de hand dat als autoriteit die eindelijk de taalkundige knopen zou doorhakken, de enige hoogleraar op dat terrein zou worden aangezocht en zo geschiedde ook. De Agent, J.H. van der Palm, die zelf in het Nut geijverd had voor een spellingsregeling, verstrekte aan Siegenbeek de opdracht een *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* op te stellen. Tevens belastte hij mede-Nutsman Petrus Weiland, die we al als woordenboekmaker zijn tegengekomen, met de vervaardiging van een spraakkunst.

Siegenbeeks spellingsontwerp, dat niet radicaal afweek van de gangbare spellingen, kwam gereed in 1804, Weilands *Beginselen der Nederduitsche spraakkunst* in 1805. Voor de uitgave werd bij de belangrijkste literaire genootschappen, de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, nagegaan of het draagvlak ervoor voldoende was. Toen dat het geval bleek te zijn, konden ze in het licht worden gezonden, en wel ‘in naam en op last van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek’. Voortaan waren de spelling-Siegenbeek en de grammatica van Weiland officieel, dat wil zeggen dat zij gevolgd dienden te worden door de landelijke bestuurslichamen en in de ‘van 's Lands wege’ uitgegeven schoolboeken, en als richtsnoer moesten worden aangehouden bij het openbaar onderwijs in de Nederlandse taal. Van Weilands *Spraakkunst* zag al in hetzelfde jaar 1805 een verkorte schooluitgave het licht.

Intussen had Weiland onvermoeibaar doorgewerkt aan zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek*. Het eerste deel van dit monumentale werk was verschenen in 1799, het elfde en laatste deel zag het licht in 1811. En zo was in dat jaar de formele standaardisering van het Nederlands voltooid in de vorm van een spellingsregeling, een grammatica en een woordenboek. Alle drie zouden tot diep in de negentiende eeuw gezag houden.

Behalve tot eenheid leidden de regels van Siegenbeek en Weiland ook tot een zekere archaïsering. Zij waren niet gedestilleerd uit het levende Nederlands maar vooral afgeleid uit de oudere schrijftaal. Zo werd er een naamvallensysteem gereconstrueerd waarvan in het gesproken Nederlands nog slechts enkele restanten over waren, werden er grammaticale onderscheidingen aangebracht - bijvoorbeeld tussen *hun* en *hen* - die in de spreektaal nooit hadden geleefd en werden er woorden in bepaalde constructies voorgeschreven - bijvoorbeeld *dezelve* en *deszelfs* - die allang in onbruik waren geraakt. Het geschreven Nederlands kreeg daarmee een ouderwets-deftig zondagspak aan; het zo-even aangehaalde citaat uit Siegenbeeks inaugurale rede geeft daarvan een welsprekende illustratie. Die plechtstatigheid zou doorwerken in het onderwijs en Multatuli nog een halve eeuw later inspireren tot aforismen als: ‘Ik leg mij toe op 't schrijven van levend Hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan’.

Het is niet zo dat iedereen het gezag van Siegenbeek en Weiland aanvaardde. Met name Willem Bilderdijk, als altijd in de contramine, vond een opgelegde spelling principieel een verwerpelijke uiting van de egaliserende tijdgeest en een keurslijf voor de schrijver. Bovendien meende hij dat Siegenbeek en Weiland - vooral de eerste was zijn grote zondebok - van verkeerde taalopvattingen waren uitgegaan. Bilderdijk kwam daarom met een eigen

verhandeling over de woordgeslachten (1804) en produceerde later ook nog een spraakkunst met eigen spellingsregels (1826), waarmee hij in beperkte kring bijval vond. Dat deed echter niets af aan het feit dat kort na 1800 de eerste generatie kon opgroeien die op school gepokt en gemazeld werd in één spelling en één grammatica. Tezelfdertijd droegen nieuwe leermethoden, geïnspireerd door de moderne pedagogie, bij tot een veel grotere doelmatigheid van het lees- en schrijfonderwijs. De rest was een kwestie van tijd.

De rest is, uiteindelijk, inderdaad een kwestie van tijd gebleken, zij het van veel meer tijd dan de optimistische afgevaardigden van 1798 konden bevroeden. Het had ook anders kunnen lopen. Reeds een jaar nadat het Bataafse Staatsbewind zijn zegen had gegeven aan Siegenbeeks spelling en Weilands spraakkunst, kwam aan het bestaan van de Republiek een einde. Niemand in het nieuwe Koninkrijk Holland, onder het gezag gesteld van Napoleons broer Lodewijk Napoleon, kon nog de illusie van onafhankelijkheid koesteren. Dit leidde ertoe, zoals we in hoofdstuk 13 hebben gezien, dat in de discussies over het vaderlandse karakter het zwaartepunt geheel op de culturele cohesie kwam te liggen: op het gemeenschappelijke verleden, de gemeenschappelijke zeden en gebruiken, de gemeenschappelijke taal. Het zijn vooral enkele literatoren geweest - Jan Fredrik Helmers, Adriaan Loosjes - die zich in deze jaren hebben ingezet om het besef daarvan levend te houden. Zij komen hierna nog aan de orde.

De taal, de zeden en het verleden liepen voorlopig nog geen gevaar. Van een cultureel imperialisme was onder Lodewijk Napoleon geen sprake. De koning heeft niet alleen pogingen gedaan zich het Nederlands eigen te maken, hij bevorderde in zijn eigen omgeving het gebruik ervan krachtig. Bovendien kon hij maatregelen decreteren die voor de stadhouders met hun veel beperkter macht ondenkbaar zouden zijn geweest - als ze al gewild hadden. In 1807 besliste hij dat alle aan hem geadresseerde stukken in het Nederlands gesteld dienden te zijn. Aan de Tweede Klasse van het door hem in 1808 in het leven geroepen Koninklijk Instituut (waarover meer in het volgende hoofdstuk) gaf hij de taak ‘voor de zuiverheid der Taal te zorgen, en zich met de volmaking derzelver bezig houden’.[11] Persoonlijk gelastte hij haar het jaar erop, 1809, een lijst op te stellen van verwerpelijke bastaardwoorden. Op de valreep verordonneerde hij nog dat het jaarboek van het Instituut niet, zoals oorspronkelijk het plan was, tweetalig zou worden uitgegeven maar uitsluitend in het Nederlands: ‘Ma crainte est toujours que l'on néglige le Hollandois, qu'on ne maintienne pas la langue hollandoise intacte et qu'elle ne conserve pas son rang. Il faut tout faire pour que cela ne soit pas’.[12] (Mijn vrees is steeds dat men het Nederlands verwaarloost, dat men de Nederlandse taal niet ongeschonden in stand houdt en dat zij haar rang niet zal kunnen handhaven. We moeten alles doen om dat niet te laten gebeuren.)

Maar de koning moest het veld ruimen en Nederland werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Voor een succesvolle assimilering was natuurlijk een bestuurlijke en juridische integratie van de nieuwe provincie nodig en Napoleon ordonneerde dan ook dat de overheidsadministratie en de rechtsspraak voortaan in het Frans moesten worden gevoerd en dat in het onderwijs Frans als verplicht vak werd opgenomen. Verder kondigde hij aan de Tweede Klasse van het Instituut op te zullen heffen als zijnde nu nog slechts van regionaal belang. Dit waren natuurlijk vernederende maatregelen en ze zijn later wel gezien als voorbodes van een totale afschaffing van het Nederlands. Postuum is dan ook de kritiek

geuit dat de Nederlanders er merkwaardig gelaten op hebben gereageerd. Maar afgezien van de vraag of ze veel anders hadden kunnen doen: Napoleon had er allang blijk van gegeven allerminst een taalimperialist te zijn. Radicale revolutionaire voorstellen om in Frankrijk zelf de regionale talen uit te roeien had hij van tafel geveegd. 'Laat ze *alsacien* spreken - ze doden nog altijd in het Frans', zou hij van zijn Elzasser soldaten hebben gezegd.

Van de invoering van het Frans in administratie en onderwijs kwam overigens weinig terecht, door onwil en onkunde van de betrokkenen en door een volstrekt gebrek aan competente onderwijzers. Zo was er in heel Drenthe slechts één schoolmeester te vinden die het Frans enigszins beheerste. En zelf liet de keizer, al dan niet overtuigd door pleidooien van onder anderen Bilderdijk dat bestudering van juist het Nederlands een onmisbaar fundament was voor de taalwetenschap in het algemeen, de Tweede Klasse voorlopig ongemoeid.

Al met al heeft de Franse voogdij het nationale gevoel aangewakkerd op een manier waarvan genootschappen en Bataafse bestuurders niet hadden kunnen dromen. De oude stedelijke en gewestelijke loyaliteiten verdwenen niet, maar niet langer was een overkoepelende Nederlandse loyaliteit daaraan ondergeschikt. In de beleving van het Nederlanderschap kreeg de taal onder Franse druk een betekenis die zij voordien niet had gehad. Per definitie ging het ijveren voor de moedertaal gepaard met nationale sentimenten. Maar de activiteiten van de vroegere taalgeleerden, met hun zorg over de achterstand van het Nederlands op de andere beschaafde talen, hadden nog sterk in het teken gestaan van het literair gerichte humanistische beschavingsideaal. De Nutsmannen ging het vooral om de taal als emancipatorisch instrument. Nu, rond 1810, werd de taal verheven tot dat wat de natie tot natie maakte, ook nog als al het andere haar ontnomen was. Verschillende dichters schreven odes aan de taal in deze zin, en een van hen, alweer Willem Bilderdijk, werkte de gedachte ook wat explicieter uit. In 1811 opende hij een reeks privaatcolleges over de Nederlandse taal met de stelling dat het de taal is waardoor een natie zich natie voelt:

> Aan ieder volk is eene natuurlijke gehechtheid aan zijne byzondere taal als door instinct ingeschapen. En geen wonder! Het is door en in zijne taal dat het zich erkent, met het voorgeslacht vereenzelvigd gevoelt, en zich in zijne afkomst vereenigt.[13]

Van hieraf was het nog maar een klein stapje naar het bekende credo van de negentiendeeeuwse Friese taalactivist Joost Hiddes Halbertsma: 'De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve'. Halbertsma schreef dit overigens niet onder druk van de Franse bezetting; die was al lang voorbij. Hem inspireerden Duitse romantische opvattingen.

De omringende landen

De behoefte aan een bovenregionale, gestandaardiseerde cultuurtaal deed zich niet alleen in Nederland gelden. We hebben al gezien dat Frankrijk was voorgegaan met de *Dictionnaire de l'Académie française*, verschenen in 1694. Van het Italiaanse woordenboek van de Academie van Florence, het *Vocabulario degli accademici della Crusca* dat al uit 1612 dateerde, verschenen in de loop van de achttiende eeuw sterk uitgebreide edities. In Spanje publiceerde de Real Academia Española tussen 1726 en 1739 de *Diccionario de la lengua Castellana* in

zes delen. In 1755 zag de *Dictionary of the English language* van Samuel Johnson het licht, die Engeland zijn standaard bezorgde. Twintig jaar later volgde het eerste grote Duitse woordenboek, *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der Hochdeutschen Mundart* van J.C. Adelung (1774-1786). Weer twintig jaar later, in 1794, bezorgde de Academie van St. Petersburg het eerste woordenboek van het Russisch. Met hun plannen waren de Nederlanders dus behoorlijk bij de tijd geweest maar met de uitvoering ervan liepen ze bepaald niet voorop. Daarentegen vond de effectuering van de standaardisatie in het lager onderwijs hier aanmerkelijk vroeger plaats dan elders.

In Frankrijk bleef het officiële Frans, dat van de Académie Française, de taal van een elite. In de gesproken taal bestond een grote verscheidenheid aan regionale dialecten terwijl in de randgebieden compleet andere talen werden gesproken: Duits in het Oosten, Italiaans in de Alpes Maritimes, Baskisch in Baskenland, Normandisch in Normandië, Vlaams in Frans Vlaanderen. Op de lagere scholen werd slechts de lokale streektaal gesproken. Maar omdat voor de Revolutie het onderwijs geheel in handen was van de katholieke kerk, leerden de kinderen lezen en schrijven aan de hand van liturgische Latijnse teksten. Het officiële Frans stond dus niet op het programma. Op particuliere vervolgscholen werd de leesen schrijfvaardigheid verder geoefend in het Frans, maar de door de kerk gedreven *collèges* stonden net als de Latijnse scholen in Nederland geheel in het teken van het Latijn. Rond het midden van de achttiende eeuw begonnen sommige daarvan evenwel enige aandacht te geven aan welsprekendheid in de moedertaal.

Tijdens de Revolutie zijn er in Frankrijk plannen opgesteld om alle streektalen af te schaffen. Er zouden schoolmeesters naar de niet-Franstalige regio's worden gestuurd om de jeugd te onderwijzen in het Frans en - zo sneed het mes aan twee kanten - in de wetten van de nieuwe Republiek. Dit was geen geringe klus, gegeven het feit dat volgens een toenmalig regeringsrapport twee op de vijf Fransen het Frans in het geheel niet beheersten en nog eens twee niet in staat waren er een gesprek in te voeren. Het liep dan ook op niets uit, temeer daar Napoleon, zoals we hebben gezien, geen enkele belangstelling had voor een revolutionaire taalpolitiek. Bij de reorganisatie van het onderwijs was wel grondig gebroken met de klassiek-humanistische traditie, maar de restauratieperiode bracht weer een gedeeltelijk eerherstel voor het Latijn. Op het *lycée*, de geseculariseerde opvolger van het vroegere *collège*, was de voertaal Frans maar het taalonderwijs werd al gauw weer gedomineerd door het Latijn. Even onschokbaar als het vertrouwen van de taalgeleerden in de superioriteit van het Frans was, was hun overtuiging dat een diepere kennis ervan uitsluitend kon worden verworven langs de *via sacra* van het Latijn. Aan de universiteiten besteedde slechts een enkele classicus *à titre personnel* aandacht aan de Franse taal- en letterkunde.

Ook in Engeland vond geen van boven opgelegde taalstandaardisatie plaats. De situatie daar was afwijkend van die in vrijwel alle andere landen omdat noch een nationale academie noch de overheid zich met de taal bemoeide. Johnsons *Dictionary* was een particulier initiatief geweest, mogelijk gemaakt - en heel royaal mogelijk gemaakt, met hulppersoneel en al - door een vijftal vooraanstaande Londense boekhandelaren. Doordat het Engelse boekbedrijf tot diep in de achttiende eeuw vrijwel geheel in Londen was geconcentreerd, werd de hoofdstedelijke praktijk vanzelf de nationale. Ook met het onderwijs had de regering geen bemoeienis; het vertoonde grote overeenkomst met het Nederlandse vóór de reorganisaties van 1806 en (voor het voortgezet onderwijs) van 1863. De invoering van het moe-

dertaalonderwijs zou hier bereikt worden in een geleidelijk proces van consensusvorming. Aan de universiteiten deden pas ver in de negentiende eeuw de eerste anglisten hun intrede.

Het interessantst is een vergelijking tussen Nederland en Duitsland. In het Duitse taalgebied was dankzij gezaghebbende spraakkunstschrijvers in de loop van de achttiende eeuw al een redelijk homogene schrijftaal ontstaan: het Hoogduits. Ook als gesproken cultuurtaal werd de positie van het Hoogduits steeds sterker; slachtoffer daarvan zou onder meer het Nederlands worden, dat zich tot dan toe in Oost-Friesland, in de omgeving van Bentheim en langs de Rijn had staande gehouden. Zo gingen, althans op het niveau van de standaardtaal, landsgrenzen en taalgrenzen samenvallen. Gebieden aan weerszijden van de landsgrens die traditioneel waren verenigd in hetzelfde dialect, werden nu door de cultuurtaal in tweeën gedeeld: aan de ene kant van de grens werd lesgegeven, gepreekt, bestuurd en rechtgesproken in het Nederlands, aan de andere kant in het Duits.

Voorop in de standaardisatie liep Pruisen, dat al voor 1800 een bestuurlijk instrument had in de vorm van de leerplicht. Na het verschijnen van het woordenboek van Adelung achtte de Pruisische regering de tijd rijp voor taalpolitieke verantwoordelijkheid. Zij gaf Adelung opdracht een schoolgrammatica te schrijven; deze verscheen in 1781 als *Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen*. Kort daarop publiceerde Adelung zowel een wetenschappelijke onderbouwing hiervan als een synopsis bestemd voor het elementaire onderwijs. Een standaardisatie voor het hele Duitse gebied werd vooralsnog geblokkeerd door de politieke verbrokkeling. Pas tegen het eind van de negentiende eeuw zou een algemene spellingsregeling tot stand komen. Aan de universiteiten en op de gymnasia stond de Duitse taal- en letterkunde, voorzover er al aandacht aan werd besteed, tot diep in de negentiende eeuw geheel in de schaduw van de klassieke talen.

De staatkundige verbrokkeling van Duitsland kon echter niet verhinderen dat zich in de loop van de achttiende eeuw een sterk gevoel van culturele gemeenschappelijkheid ontwikkelde. Dit nieuwe natiebesef steunde op de gedachte dat het verdeelde Duitse volk in wezen één was, wat tot uiting kwam in kenmerkende ‘echt Duitse’ karaktereigenschappen en in de gemeenschappelijke taal. Deze overtuiging dat volkskarakter en taal op een basaal niveau met elkaar waren verbonden, vormde ook de grondslag van een specifiek Duitse, diepgravende taalfilosofie, die zich rond 1770 met het werk van Johann Gottfried Herder begon af te tekenen en die na de eeuwwisseling verder zou worden ontwikkeld door onder anderen Friedrich Schlegel en Jacob Grimm. Hun belangstelling lag niet primair bij de taal als communicatief regelsysteem; het ging hun veeleer om zin en doel van de taal, om de taal als een ‘organische’ manifestatie van de *Volksgeist*. Op zoek naar de *Volksgeist* in haar zuiverste uitingsvorm ging men voor het eerst serieus aandacht besteden aan etymologie, aan overgeleverde middeleeuwse teksten en aan volksliedjes en sprookjes - echo's van het ‘oer’-Duitse stamverband. Meer of minder bewust werd van de taal zo een instrument gemaakt dat moest bewerkstelligen waar de politiek niet in slaagde: het tot stand brengen van een Duitse eenheid.

De nieuwe Duitse taalbeschouwing bleek buitengewoon productief voor zowel de taalkunde als de literatuurgeschiedenis. Zij luidde de opkomst in van de historische taalkunde en historische letterkunde als wetenschappelijke disciplines. Hiervoor was men in Nederland niet blind. Jacob Grimm werd in 1813 uitgenodigd lid te worden van de Maat-

schappij voor Nederlandsche Letterkunde. Uit het werk van Siegenbeek en Weiland blijkt dat ze van de Duitse ontwikkelingen kennisnamen, zoals ze ook de veel meer op de taal als instrument gerichte Franse en Engelse opvattingen kenden. Maar ze beperkten zich tot een eclectische verwerking, tot overname van alleen dat wat ze voor hun eigen praktische doeleinden konden gebruiken. Meer dan bij de voor hen wel erg theoretische en soms ook rijkelijk mistige Herder, Schlegel en Grimm gingen ze daarom te rade bij de gerenommeerde Adelung.

De Nederlandse belangstelling voor taal en taalkunde miste daarmee zowel de diepgang van de nieuwe Duitse richting als het ideologische gehalte ervan. Ideologievrij was ze natuurlijk niet: we hebben zojuist gezien dat met name sinds de inlijving ook hier het idee leefde dat de taal een van de meest essentiële bindmiddelen van een volk was. Maar op de voorgrond stond toch de praktische betekenis van de taal voor de communicatie, de welsprekendheid en de literatuur. Een wezenlijk verschil tussen beide landen was dat hier sinds het ontstaan van de Republiek geen politieke fragmentatie *à la* Duitsland, met zelfs onderlinge oorlogen, meer bestond. Bovendien was een projectie van de *Volksgeist* in het stamverband van een schemerige oertijd moeilijk te verenigen met de idee dat het eigen nationale karakter gevormd was in de gemeenschappelijke heroïek van de opstand tegen het Spaanse gezag en de daarop gevolgde bloeitijd. Bij de Nederlanders bestond dan ook geen enkele animo om oudere verwantschappen nieuw leven in te blazen. Karakteristiek is in dat verband dat in taalkundige kring evenmin als daarbuiten enige belangstelling leefde voor de Vlaamse Zuidelijke Nederlanden. Sinds de Vrede van Munster werden die uitsluitend gezien als onderdeel van de buffer die de altijd aanwezige Franse dreiging op afstand hield. De vereniging na 1813 zou dan ook voornamelijk gemengde gevoelens opwekken en de afscheiding van 1830 zou meer als een vernedering dan als een verlies worden ervaren.

De filosofisch-ideologische fundering van de romantische taalopvattingen werd in Nederland gezien als krachtig bewijs voor de Duitse neiging tot ‘dweepery’ en ‘mysticismus’. Daarmee vervulden ze vooral de functie van duister repoussoir waartegen vaderlandse nuchterheid en pragmatisme in een glanzend licht konden worden gesteld. Die behoefte om afstand te houden van de Duitsers werd er niet minder op toen kort na 1800 sommige Duitse taalkundige beschouwingen imperialistische trekjes begonnen te vertonen, waarbij het Hoogduits als norm voor zuiverheid gold en verwante talen als het Nederlands als ‘verbasterd’ werden voorgesteld. Dat klonk niet alleen denigrerend, het klonk ook enigszins dreigend als een wetenschappelijk verpakte aanmaning aan de kleine buur om zich te voegen in het grote Duitse stamverband. De eerste hoogleraar Nederlands te Groningen, B.H. Lulofs - een groot bewonderaar van Grimm overigens - stelde zich bij zijn ambtsaanvaarding met kracht teweer. In zijn oratie *Over de noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en roem van eene natie* (1815) betoogde hij dat de taalstudie leert dat het Nederlands in geen enkel opzicht als een bastaard van het Duits kan worden beschouwd, ja dat wij ‘reeds van de oudste tijden af, een oorspronkelijk, zelfstandig volk geweest zijn, door sprake en zeden van onze Naburen geheel onderscheiden’.[14] Het was aan de generatie van zijn leerlingen voorbehouden om dat soort mythologie naar de schroothoop van de wetenschap te verwijzen.

Eindnoten:

1 Siegenbeek, *Redevoering*, 24.
2 Aangehaald bij Noordegraaf, *Voorlopig verleden*, 18-19.
3 Brief Bilderdijk aan J. Immerzeel, 24 maart 1824 (kopie in Bilderdijk-Museum Amsterdam).
4 Opstelten, *Brieven Staring*, dl. 2, 114.
5 Ypey, *Beknopte geschiedenis*, dl. 1, 572.
6 Bosch e.a., *Briefwisseling Bilderdijk*, dl. 1, 92.
7 Onuitgeven manuscript, Gemeentearchief Den Bosch (met dank aan drs. Karin Strengers).
8 T[ydeman], ‘Vertoog’, 18. De verhandeling dateert uit 1761.
9 Aangehaald bij De Jager, *Nieuw archief* 5, 445-447.
10 Aangehaald bij Lenders, *Burger*, 213.
11 Aangehaald bij Huizinga, ‘Instituut’, 435.
12 Aangehaald bij Brummel, ‘Zorg’, 25.
13 Bilderdijk, *Voorlezingen*, 1.
14 Aangehaald bij Noordegraaf, ‘Nationalistische tendensen’, 126.

20 Wetenschap, wetenschapsbeoefening, wetenschapsbeleid

Inleiding

Voor een overzicht van wat er rond 1800 zoal het licht zag op het terrein van de wetenschappen, wetenschapsbeoefening en wetenschapsverbreiding kunnen we te rade gaan bij het informatieblad voor de boekhandel rond 1800, de twee keer per maand verschijnende *List van nieuw uitgekomen boeken*. We vinden er de universitaire handboeken en dissertaties vermeld, de uitgegeven genootschapsverhandelingen en de lesboeken voor het onderwijs, we komen er diepgravende gedachten voor een kleine groep van vakgenoten tegen maar ook uiteenzettingen voor belangstellenden en populariserende introducties en overzichten voor een breed publiek.

De boekproductie was in 1800 al omvangrijk genoeg om een indeling in rubrieken wenselijk te maken en bij de *Lijst* is dit ook gebeurd. Maar de rubricering is voor hedendaagse begrippen weinig doorzichtig: achtereenvolgens worden de ‘godgeleerde boeken’, ‘rechtsgeleerde, natuur- en geneeskundige boeken’, ‘historische boeken’, ‘taal- en dichtkunde en tooneelspellen’ en ‘mengelwerken en romans’ aangekondigd. Het is een systematiek die impliciet ook wordt aangehouden in de boekbesprekingen van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* en andere tijdschriften en die nog een erfenis was van een vroegere wetenschappelijke orde, net zo als de facultaire indeling van de universiteiten dat was. De *Lijst* kwam voort uit de democratisering van het gedrukte woord maar was nog geconcipieerd vanuit de oude Republiek der Letteren. Het een stond het ander dan ook danig in de weg: werken op nieuwe vakgebieden als economie en technologie zijn in de lijst nogal willekeurig verdeeld over natuurwetenschappen en geschiedenis, terwijl deze laatste rubriek bovendien overladen is met van alles dat onder geen enkele wetenschap valt, zoals politieke polemiek en verordeningen van de overheid.

Binnen de rubrieken is niet een wetenschappelijke hiërarchie aangebracht. Onder ‘godgeleerde boeken’ bijvoorbeeld staan door elkaar heen theologisch verhandelingen, filologisch-hermeneutische studies, prekenbundels voor stichting thuis, simpele traktaatjes en werkjes die later met ‘zondagsschoollectuur’ zouden worden aangeduid. Zo staat de in preken vervatte *Hoofd-inhoud van de zedeleer des Christendoms* van de geliefde predikant Ewaldus Kist er tussen het meerdelige handboek *Pars theologiae christianae theoretica* (Het theoretische gedeelte van de christelijke theologie) van de hooggeleerde Hermannus Muntinghe en de *Verhandeling over de vergenoegdheid, vooral voor minvermogenden en mingeoefenden*, een brochure van de maatschappelijk bewogen dominee Johannes Clarisse.

Dezelfde verscheidenheid zien we bij de natuurwetenschappen en bij geschiedenis (en ook bij de literaire rubrieken; deze komen in de volgende hoofdstukken afzonderlijk aan de orde). Toch zijn er wel verschillen. In de rubriek theologie was het nog niet bijzonder dat een theologisch standaardwerk als Muntinghes *Pars* in het Latijn verscheen. Bij de 'historische werken' was dat al een zeldzaamheid geworden en bij de natuurwetenschappen werd het Latijn alleen nog plichtmatig gebruikt in universitaire oraties en dissertaties. Het Nederlands was de gangbare taal in de wetenschap geworden. Wanneer er verslag moest worden uitgebracht aan een internationaal publiek - maar dat gebeurde niet vaak - dan koos men voor het Frans: *Lettre de Martinus van Marum à M Volta à Pavie, contenant des experiences sur la colonne électrique, faites par lui et le Prof. Pfaff, dans le Laboratoire de Teijler, à Harlem* (Brief van Martinus van Marum aan de heer Volta [Alessandro Volta, uitvinder van onder meer de zuil van Volta] te Pavia, aangaande door hem [Van Marum] en prof. Pfaff gehouden proefnemingen met de elektrische zuil in Teylers laboratorium te Haarlem).

Dat het Latijn zich nog redelijk handhaafde in de theologie en vrijwel verwenen was uit de natuurwetenschappen, is niet alleen toe te schrijven aan het feit dat het vocabulaire steeds minder geschikt werd om de nieuwe ontdekkingen in te beschrijven. Natuurlijk speelde dat mee. Maar als we het panorama overschouwen dat de *Lijst* ons verschaft van de natuurwetenschappen rond 1800 zien we dat er ook nog iets anders aan de hand is. Boeken en brochures over stoomkracht, dierlijk en elektrisch magnetisme, bevolkingsstatistiek, nieuwe operatietechnieken, vaccinatie, landbouweconomie, het probleem van de lengtebepaling op zee, zijn van een fundamenteel andere orde dan studies over het theoretische gedeelte van de christelijke leer. In de theologie kon nog het oude ideaal worden gekoesterd van de wetenschap als een gemeenschap van geleerden onder elkaar. In de natuurwetenschappen was zo'n ideaal zinloos geworden; de kloof tussen wetenschappers en leken werd daar in hoog tempo gevuld door professionele vaklieden op allerlei terrein. De vooraanstaande natuurkundige Jean Henri van Swinden zal zich geen moment hebben afgevraagd of hij zijn fundamentele studie over de grondslagen van het metrieke stelsel, *Over volmaakte maaten en gewichten*, niet liever in het Latijn zou publiceren. Natuurlijk zou dit uiterst actuele werk ook - misschien wel juist - hevig geïnteresseerde lezers vinden buiten de kring van academisch gevormden. Evenmin was het Latijn nog een optie voor iemand als Jan Kops, een van de vroege agronomen. Als eerste hoogleraar landhuishoudkunde aan het Athenaeum te Amsterdam was hij veroordeeld tot het Latijn (waar hij als predikant van origine geen moeite mee gehad zal hebben) maar natuurlijk verscheen het door hem in het leven geroepen vaktijdschrift *Magazijn van vaderlandschen landbouw* in de landstaal.

Wetenschap was geen gesloten domein meer en de grens tussen geleerden en leken, die eeuwenlang door het gebruik van het Latijn messcherp was gemarkeerd, was vervaagd. Op een andere wijze getuigt de afdeling 'historische boeken' daarvan. We vinden daar ook weer de mengeling van geleerd en populariserend, maar vooral is opmerkelijk hoeveel grote naslagwerken in vele dikke banden in deze jaren het licht zien. In hun encyclopedische, allesomvattende opzet staan zij in de humanistische wetenschapstraditie, terwijl in de natuurwetenschappen de specialisering en professionalisering al hadden toegeslagen. Maar deze traditie was nu niet meer beperkt tot een klassiek geschoolde elite maar toegankelijk gemaakt voor iedere belangstellende. Deze belangstellende moest overigens wel financieel zijn toegerust en een jarenlange deelsgewijze productie voor lief nemen. Zo zag in 1800 het

laatste, 38e deel het licht van het in 1780 van start gegane *Vaderlandsch woordenboek* van boekhandelaar Jacobus Kok. Een complete set van deze voor het ontwikkelde publiek bedoelde nationale, sterk historisch gekleurde encyclopedie kostte 93 gulden zonder en 132 gulden met platen. Het jaar erop kwam een andere mammoetonderneming gereed: het als vervolg op Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie* gepresenteerde *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, zints den aanvang der Noord-Americaansche onlusten*. Had Wagenaars werk zelf, verschenen tussen 1749 en 1759, 21 delen omvat, dit vervolg door de zich in anonimiteit hullende Petrus Loosjes telde er liefst 27. In 1801 kon ook de voltooiing gemeld worden van de door een collectief van auteurs geschreven reeks *Byvoegsels en aanmerkingen* op Wagenaars werk, in 23 delen. Wat eerder, tussen 1781 en 1787, had nog een alternatief vervolg op Wagenaar het licht gezien in schelle patriottische kleuren: het 'Keezen-vervolg' van J. Munniks, 17 delen. Deze vervolgen werden weer vervolgd door werken als *Geschiedenis van den jongst-geëindigden oorlog* door Cornelis van der Aa (1802-1806, 10 delen). Intussen werkte de kerkhistoricus Annaeus Ypey gestaag door aan zijn *Geschiedenis van de kristlijke kerk in de achttiende eeuw* (1797-1815, 12 delen). En zo zouden er nog meer te noemen zijn.

Zulke monumentale seriewerken waren niet exclusief voorbehouden aan het domein van de vaderlandse geschiedenis maar het waren er daar wel opmerkelijk veel. Deze hausse illustreert opnieuw een tendens die al vaak ter sprake is gekomen, namelijk om in een dramatisch veranderde wereld de plaats van de eigen natie te bepalen op basis van haar unieke geschiedenis. In 1800 gingen dan ook niet alleen de natuurwetenschappen maar ook de historische vakken een grote toekomst tegemoet. In de discussies over wetenschap speelden laatstgenoemde op dat moment echter nauwelijks een rol; die stonden geheel in het teken van de natuurwetenschappen.

De Nederlandse tradities

> Men kan zig bezwaarlyk ene meer schitterende vertoning verbeelden, dan die, welke de vergadering van het Instituut, op gisteren, opleverde. Ene talleloze menigte vervulde, des namiddags, de plaats van de Louvre. Omstreeks 1500 personen kregen toegang en namen plaats in de Zaal. Ten half 6 uren kwam Bonaparte, in een burgerlyk gewaad, en verzeld van Cambacères, nevens de Ministers. Mevrouw Bonaparte bevond zig, met een aantal van andere voorname vrouwen, op de Tribune.[1]

In deze opgetogen bewoordingen maakte de *Nieuwe algemene konst- en letter-bode* van 18 april 1800 melding van een feestelijke bijeenkomst van het Institut de France te Parijs. Het Institut was om zo te zeggen het nieuwe, krachtige hart van de Franse wetenschapsbeoefening. Het verving het oude complex van koninklijke wetenschappelijke academies (Académie des Sciences, Académie Française etc.) dat tijdens de revolutie was gesneuveld.

De teneur van dit verslag is duidelijk. Ook voor de *Letter-bode* was wetenschap een zaak van groot belang en uit niets blijkt dat ze het uiterlijk vertoon waarmee in Frankrijk wetenschap tot publieke zaak was gemaakt, betreurde of belachelijk wenste te maken. In het Frankrijk van het Consulaat kwam de hoge status van wetenschap niet alleen tot uitdrukking in het indrukwekkende gebouw waarin het Institut was gevestigd of in de stoet hoog-

waardigheidsbeklederS die de vergaderingen bijwoonde, maar ook in het oogstrelende ambtskostuum dat de leden van dit Franse intellectuele parlement, tot op de dag van vandaag, van gewone stervelingen onderscheidt. Dit ambtskostuum was niet zomaar een eerbetoon maar had een belangrijke symboolfunctie. Het veronderstelde een staat met een onbetwist politiek centrum. Het bestempelde de leden van het Institut tot dienaren van die gecentraliseerde staat en het bevestigde het grote gewicht dat die staat aan wetenschap toekende.

In hoofdstuk 7 is uiteengezet dat de oude federatieve Republiek geen nationale wetenschappelijke instellingen had gekend als het Institut de France of zijn voorgangers. De belangrijkste genootschappen hadden banden met de gewestelijke overheid gehad, nooit met de Staten-Generaal. Als ze het beschermheerschap van de stadhouder verwierven, werd dat uitdrukkelijk niet exclusief verleend. En het oudste van de Nederlandse wetenschappelijke genootschappen, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, zag zichzelf graag als pendant van de buitenlandse academies maar met pretenties beladen megamanifestaties als die van het Institut waren ook voor haar ondenkbaar. In de Republiek was wetenschapsbevordering vrijwel geheel afhankelijk van particuliere steun. De bereidheid om daarvoor offers te brengen bestond bij het geletterde publiek zeker, getuige het bestaan van niet alleen de grote gewestelijke maar ook nog een reeks kleinere, lokale genootschappen. Voorwaarde was echter wel dat de wetenschap niet geïsoleerd raakte van de cultuur van deze ontwikkelde burgers. Zij moest aansluiten bij hun interesses.

Niettemin was het begrijpelijk dat er met afgunst werd gekeken naar de nationale genootschappen en academies in het buitenland. Frankrijk had zijn academienetwerk, Engeland zijn Royal Society, in Duitsland hadden Pruisen, Beieren en diverse andere vorstendommen prestigieuze academies en wat verder weg bliezen ook Zweden, Rusland en Oostenrijk hun partij mee. De Nederlanders realiseerden zich maar al te goed dat hun genootschappen niet konden concurreren met deze zwaar gesubsidieerde vorstelijke paradepaardjes. Meer geld betekende immers meer mogelijkheden om bibliotheken op te bouwen, om laboratoria in te richten en vooral om wetenschappers aan te stellen. Van de leden-amateurs kon men niet de hoogste kwaliteit eisen maar vooral ook kon men hun geen verplichtingen opleggen. Deze vrijblijvendheid had al vrij kort na haar oprichting de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zelfs bijna de das omgedaan.

Al ruim voor 1795 werd dan ook het idee geopperd voor een nationale academie en werden voorstellen hiervoor gelanceerd in wetenschappelijke kringen, in tijdschriften en in genootschapsverhandelingen. Deze voorstellen kregen een steeds radicaler karakter. In de Hollandsche Maatschappij dacht men vooralsnog op gewestelijke schaal: de Maatschappij zou vestigingen moeten stichten in de voornaamste Hollandse steden. Een nationaal perspectief werd voor het eerst gepropageerd door het Zeeuwsch Genootschap. In 1770 stelde het voor een ‘generale maatschappij’ op te richten, naar de formule van de VOC met haar admiraliteiten in verschillende steden. Hiervan zou elk reeds bestaand genootschap met behoud van zelfstandigheid deel kunnen uitmaken. Paradoxaal genoeg kwam dit voorstel vooral voort uit de Zeeuwse angst door de Hollandsche Maatschappij overvleugeld te worden. Via een nationaal genootschap hoopten de Zeeuwen de concurrentie met de Haarlemmers beter aan te kunnen. In de politiek van de Generaliteit waren ze er immers dankzij een gelijksoortige constructie ook telkens weer in geslaagd een veel grotere vinger in de

pap te krijgen dan in overeenstemming was met hun relatieve gewicht. Maar de respons was nihil. Nog in 1777, toen het Zeeuwsch Genootschap al zo'n tien jaar bestond, schreef de secretaris met enige bitterheid: 'het is op zijn best, dat die van Haerlem eenige correspondentie met ons willen onderhouden'.[2]

Teleurgesteld over de resultaten van hun oproep, schreven de Zeeuwen in 1784 een prijsvraag uit over de vereniging van de gewestelijke geleerde genootschappen. Het bekroonde antwoord van de Amsterdamse hoogleraar heelkunde Andreas Bonn uit 1788 was een vlammend pleidooi voor zo'n nationale academie. Tegelijkertijd maakte Bonn duidelijk weinig vertrouwen te hebben in de onderneming. De gehechtheid aan gewestelijke instellingen beschouwde hij als een onoverkomelijk struikelblok. Maar het Zeeuwsch Genootschap zette zijn kruistocht voort. In een prijsvraag van 1789 werd het probleem in een breder perspectief geplaatst. Wat was de oorzaak, zo was nu de vraag, dat de vele hervormingsvoorstellen die gedurende de afgelopen decennia in de geleerde genootschappen waren gepresenteerd over de meest uiteenlopende onderwerpen, nooit tot enig overheidsingrijpen hadden geleid, en was er een remedie? De in 1791 bekroonde inzending van de Amsterdamse koopman Alexander Benjamin Fardon bevatte een even radicale als onrealistische oplossing. Fardon stelde dat het de taak van de Staten-Generaal en niet van de gewestelijke of lokale overheden was om hervormingen van nationaal belang aan te pakken. Daartoe dienden bij de Staten-Generaal instellingen te wordengecreëerd die tot taak kregen deze hervormingen voor te bereiden. Dit voorstel was zelf wel bij uitstek ongeschikt om de overheid tot actie te bewegen: het impliceerde immers een brute ingreep in de bestaande constitutionele verhoudingen. In feite stelde Fardon een inperking voor van de gewestelijke soevereiniteit.

De snelle opkomst van de grote geleerde genootschappen en de al spoedig daaropvolgende roep om een nationale koepelorganisatie markeren een dubbele ontwikkeling. Hun bestaan getuigt van een toegenomen betrokkenheid - ook financieel - van het geletterde publiek bij de wetenschapsbeoefening. Dit engagement kwam voort uit de overtuiging dat bevordering van de wetenschappen een belangrijke bijdrage aan de verbetering van de samenleving kon betekenen. Anderzijds maakt de wens tot bovengewestelijke samenwerking zichtbaar dat de inspanningen van lokale en regionale overheden niet meer als vanzelfsprekend voldeden. Voor een groeiend aantal betrokkenen behoorde wetenschapsbevordering staatszaak te zijn. Deze twee ontwikkelingen konden echter gemakkelijk met elkaar in conflict raken. De commissie van het Zeeuwsch Genootschap die de verhandeling van Fardon beoordeelde, realiseerde zich maar al te goed dat de humanistisch en encyclopedisch geïnspireerde wetenschapsopvatting die hun instelling zo hoog in het vaandel had staan, op gespannen voet zou kunnen raken met de veel utilitairdere visie van Fardon, waarin de wetenschap vooral werd gezien als staatsleverancier van concrete projectvoorstellen. De gouden erepenning achtten de Zeeuwse wetenschappers zijn gloedvolle betoog daarom niet waard. Deze spanning tussen wetenschap als staatsbelang en wetenschap als cultureel prerogatief van hen die beschikten over aanleg, interesse, kapitaal en vrije tijd werd tijdens het *ancien régime* niet opgelost.

Revolutie en wetenschap

Het was aan de Revolutie van 1795 te danken dat bevordering van de wetenschap op de nationale agenda kwam te staan. In de Nationale Vergadering en de diverse regeringscommissies was zij van meet af aan onderwerp van discussie. Voor het eerst ook werden het hoger onderwijs en de in genootschappen beoefende wetenschap in samenhang geanalyseerd. Over de noodzaak van een radicale hervorming waren de Bataafse politici het snel eens: het hele bestel van enerzijds de aan de overheid gebonden universiteiten, athenaea en illustere scholen en anderzijds de wetenschappelijke genootschappen diende op de helling te worden gezet.

De universiteiten zelf bleken weinig genegen invulling te geven aan de nieuwe mogelijkheden. Hetzelfde geldt voor de geleerde genootschappen; zij hielden zich nu het op daden aankwam muisstil. Zelfs het Zeeuwsch Genootschap ondernam geen poging om zijn nationale projecten gerealiseerd te krijgen, maar dit kwam ook doordat het gezelschap in feite op sterven na dood was: de economische crisis had verscheidene directeuren-regenten genoopt hun lidmaatschap op te zeggen terwijl anderen naar Den Haag waren gelokt door de mogelijkheden om in het gecentraliseerde bestel een nieuwe machtspositie op te bouwen.

Concrete initiatieven kwamen in deze jaren evenwel net zo min van de overheid als van de universiteiten of de genootschapsbestuurderen. Ze kwamen wel van de Haarlemse natuurkundige Martinus van Marum. Van Marum was als directeur van het museum in dienst bij de kapitaalkrachtige Teylers Stichting. Bovendien was hem in 1794 de machtige post van secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen toegevallen, die hij onmiddellijk benutte om het genootschap een duidelijk natuurwetenschappelijk profiel aan te meten. Deze combinatie van functies verschafte Van Marum een voortreffelijke uitgangspositie om zijn persoonlijke invloed in natuurwetenschappelijk Nederland krachtig te laten gelden, Haarlem tot een vooraanstaand natuurwetenschappelijk centrum te maken en zijn eigen utilitaire visie op wetenschap uit te dragen.

Eind 1794 had Van Marum zich al publiekelijk in jaloerse bewoordingen uitgelaten over de infrastructuur voor het natuurwetenschappelijk onderzoek die de Fransen in korte tijd hadden opgebouwd en over de aantrekkelijke maatschappelijke positie die de natuurwetenschappelijke onderzoekers hieraan dankten. In februari 1795 begon hij zelf te Haarlem met het organiseren van openbaar onderwijs in de scheikunde, expliciet bedoeld als Bataafs equivalent van de Franse hogere opleiding voor technische en natuurwetenschappelijke vakken, de Ecole Polytechnique. In deze lessencyclus hamerde Van Marum steeds weer op de noodzaak van een moderne, op Franse leest geschoeide instelling voor natuurwetenschappelijk onderwijs en onderzoek, uitgerust met gehoorzalen en laboratoria. Tegelijkertijd liet hij de Hollandsche Maatschappij een prijsvraag uitschrijven over nut en noodzaak van de inrichting van een nationaal stelsel voor natuurwetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Daarop kwam geen antwoord binnen. Toen bovendien de directeuren van Teylers Stichting, hoezeer ook de Bataafse Revolutie toegedaan, evenmin belangstelling bleken te hebben voor zijn revolutionaire onderwijsplannen, beëindigde Van Marum in 1797 voorlopig zijn Haarlems offensief voor een wetenschapspolitiek naar Frans model.

Dit Franse model was gebaseerd op een sterk utilitaire opvatting van wetenschap: de rechtvaardiging van het wetenschappelijk onderzoek lag in de vooruitgang die het bracht.

Het Franse onderzoek werd dan ook gekenmerkt door specialisatie en toepassingsgerichtheid. Het stond daarmee haaks op de Nederlandse, in de genootschappen gehuldigde traditie dat wetenschap tot doel had de persoonlijkheid te vormen. Hier huldigde men immers het humanistische ideaal van de universeel ontwikkelde mens. Het Franse model was krachtens zijn aard gericht op het aantrekken en kweken van topwetenschappers. In de Nederlandse Verlichting was het accent juist komen te liggen op het toegankelijk maken van kennis voor brede lagen van de bevolking. In dit licht is het begrijpelijk dat Van Marum met zijn op Frankrijk gerichte oriëntatie weinig bijval vond. Begrijpelijk is ook dat er kort na 1800 wel een revolutionaire hervorming van het elementaire onderwijs tot stand kon worden gebracht terwijl de veel bescheidener pogingen om het hoger onderwijs en het onderzoek te reorganiseren voortdurend vastliepen in onenigheid over de te volgen koers.

De Bataafse autoriteiten en de Bataafse publieke opinie waren wel degelijk in wetenschap geïnteresseerd. Ze huldigden echter een geheel andere visie op de betekenis van wetenschap voor de samenleving dan de aan de universiteiten en in de geleerde genootschappen gangbare en evenmin hechtten ze veel waarde aan het door Van Marum voorgestane, eenzijdig op de natuurwetenschappen gerichte Franse voorbeeld. Naar hun overtuiging was voor een levenskrachtige staat niet in de eerste plaats *productie*, maar *spreiding* van kennis vereist. In Frankrijk lagen de zaken anders. Rond 1794 dreigde daar de revolutie te verzanden en alleen een effectieve voortzetting van de oorlog leek dat probleem te kunnen oplossen. De natuurwetenschappen leverden een cruciale bijdrage aan de successen op het slagveld en iedere bevordering ervan kon dan ook rekenen op politieke en publieke bijval. De Bataafse revolutionairen daarentegen zagen moreel herstel als eerste prioriteit voor een vervallen vaderland en zij stelden daarom scholing en opvoeding voorop. De Fransen meenden dat voor de consolidatie van hun revolutie een wetenschappelijke omwenteling noodzakelijk was, de Bataven zochten het welslagen van de hunne in een natiebrede morele en pedagogische scholing. Dit had niet alleen consequenties voor de wetenschapsbeoefening, maar, zoals we later zullen zien, ook voor literatuur en kunst.

Wetenschap en monarchie

Met het aantreden van Lodewijk Napoleon als koning van Holland in 1806 zette een geheel nieuwe fase in. Nu geen Nationale Vergadering meer die maar beperkt greep had op haar Agenten en nog minder op de bestaande instituties, maar een soeverein monarch die adviseurs en ministers naar believen in dienst kon nemen en ontslaan en per decreet zijn wil kon opleggen. Het waren echter bepaald geen lichtgewichten en hielenlikkers, de mensen waarmee Lodewijk zich omringde. Voor de wetenschappen waren de belangrijksten Johan Meerman als directeur-generaal der wetenschappen en kunsten en Van Marum, Van Swinden en Willem Bilderdijk als adviseurs. Ook al was Lodewijk een broer van de keizer en nam hij de Franse cultuurpolitiek als uitgangspunt, hij was geen simpele marionet van Napoleon en hij had wel degelijk oog voor de eigen tradities en belangen van zijn adoptief vaderland. Ook bij de bevolking wist hij zich geliefd te maken door zijn bereidheid storm en kruitdamp te trotseren, zoals de door water belaagde Betuwe en het door een ontploffing geteisterde Leiden konden getuigen. Zijn regeringsperiode wordt gekenmerkt door een actieve cul-

tuurpolitiek die, ook al waren de successen ervan op korte termijn beperkt, de inspiratiebron is geweest voor het beleid van koning Willem I.

Bilderdijk maakte de koning vertrouwd met de Nederlandse tradities. Hij trad op als Lodewijks privaatdocent Nederlandse taal en geschiedenis en in diverse speciaal voor de koning vervaardigde rapporten analyseerde hij wat er schortte aan de Nederlandse wetenschapsbeoefening. Het is daarom ongetwijfeld Bilderdijk geweest die de koning ervan heeft weten te overtuigen dat een introductie zonder meer van de Franse voorbeelden in Nederland op een mislukking zou uitlopen. Het was ook Bilderdijk die Lodewijks belangstelling voor de Nederlandse taal, letterkunde en geschiedenis heeft gestimuleerd.

Ideeën had Bilderdijk in overvloed maar een bestuurder of politicus was hij niet. Voor dergelijke taken had de koning zijn oog laten vallen op Johan Meerman, sinds 1802 voorzitter van het bestuur van het departement (de nieuwe naam voor gewest) Holland. Meerman, afkomstig uit een vooraanstaand regentengeslacht, had een voor zijn stand gebruikelijke bestuurlijke carrière achter de rug toen hij als Oranjegezind regent in 1795 zonder patroon kwam te staan. Wat hem van de meeste van zijn collega's onderscheidde, was zijn brede wetenschappelijke belangstelling, het resultaat van een zorgvuldige opvoeding, en zijn grote kennis van de nationale en internationale wetenschappelijke verhoudingen. Direct na zijn afstuderen had hij een lange *grand tour* gemaakt en ook zijn ambteloze jaren had hij met reizen gevuld. Meerman was geen visionair met grootse plannen, wel een bekwaam politicus, getraind in het compromismodel van de bestuurspraktijk van het *ancien régime*. Met zijn politieke ervaring, zijn culturele bagage, zijn wetenschappelijke achtergrond en zijn persoonlijke banden met de belangrijkste vertegenwoordigers van de culturele en wetenschappelijke elite van Nederland, was hij de ideale minister om het nieuwe cultuurbeleid vorm te geven.

Van de twee natuurkundigen die hun stempel op de wetenschapspolitiek van Lodewijk Napoleon hebben weten te zetten, Van Marum en Van Swinden, was de eerstgenoemde aanvankelijk de meest invloedrijke. Van Marum benutte zijn functie als adviseur van de koning uiteraard om zijn op het Franse voorbeeld geënte idealen van 1795-1797 opnieuw aan de orde te stellen. Hij haakte daarbij enthousiast in op de wens van Lodewijk om de Hollandsche Maatschappij te Haarlem tot de kern te maken van een nieuw op te richten Koninklijk Instituut, naar het model van het Institut de France. Van Marum, gespeend van elk politiek talent, verkeek zich echter, evenals tien jaar tevoren, op het maatschappelijk draagvlak voor zijn strikt utilitaire opvattingen over wetenschap. De directeuren van de Hollandsche Maatschappij hielden vast aan hun eigen organisatie en eigen wetenschapsopvattingen en moesten niets hebben van de specialisatie en professionalisering zoals die zich in Frankrijk voltrokken. Wat zich precies in het voorjaar van 1808 heeft afgespeeld onttrekt zich aan de waarneming maar het resultaat was dat de koning zijn plannen met de Hollandsche Maatschappij opgaf, Van Marum als voornaamste adviseur liet vallen en nu Van Swinden de kans gaf een sleutelrol in het universitaire en wetenschapsbeleid te vervullen.

Van Swinden zijn we al tegengekomen als auteur van een studie over maten en gewichten. Hij was een van de architecten van het metrieke stelsel, dat enkele jaren tevoren op Frans initiatief tot stand was gekomen. De opeenstapeling van functies waartoe Van Swinden in 1808 werd geroepen maakte hem tot de wetenschapspaus van het koninkrijk.

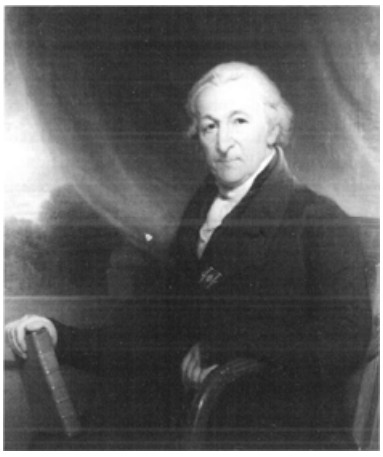

Martinus van Marum, door C.H. Hodges.

Jean Henri van Swinden, door Fouquet.

Behalve tot voorzitter van de naar hem genoemde tweede commissie tot hervorming van het onderwijs, benoemde de koning hem tot voorzitter van de commissie die de komst van het Koninklijk Instituut moest voorbereiden. Als voorzitter van dit Instituut wees de koning vervolgens aan: Van Swinden. Voorzitter van de Eerste Klasse ervan, die van de natuurwetenschappen: Van Swinden.

Van Van Marums utilitarisme moest Van Swinden weinig hebben; als voorzitter van de commissie ter voorbereiding van het Koninklijk Instituut maakte hij geen geheim van zijn reserves ten aanzien van de praktijkgerichtheid van de Franse superorganisatie voor het hoger onderwijs, de Keizerlijke Universiteit. Aan hem is het ook te danken geweest dat het Koninklijk Instituut geen simpel instrument voor een wetenschapspolitiek *à la française* is geworden.

Het Koninklijk Instituut te Amsterdam

Het al herhaaldelijk genoemde Koninklijk Instituut, voluit Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, is een van de nationale culturele erfstukken die Nederland aan zijn allochtone monarch Lodewijk Napoleon te danken heeft. Het kan worden beschouwd als de voorloper van de huidige Koninklijke Akademie van Wetenschappen (KNAW). Nadat Lodewijk Napoleon bot had gevangen bij zijn poging de Hollandsche Maatschappij tot zo'n nationaal instituut te transformeren, gaf hij een commissie (waarin zowel Van Marum als Van Swinden zitting hadden) de opdracht met een nieuw plan te komen en op 4 mei 1808 bekrachtigde de koning per decreet het bestaan van het Instituut. Het zou gevestigd zijn in de stad die door Lodewijk tot hoofdstad van zijn koninkrijk was gemaakt: Amsterdam. Voor de organisatie en de taakstelling had het Institut de France te Parijs model gestaan, waarover we de correspondent van de *Algemeene konst-*

en letter-bode zo enthousiast verslag hebben horen uitbrengen. Net als dit eerbiedwaardige voorbeeld was het Koninklijk Instituut in vier klassen verdeeld en moest het zich - in de woorden van het decreet - allereerst bezighouden 'met het volmaken der wetenschappen en kunsten, om derzelver vorderingen in het Rijk bij buitenlanders bekend te doen worden, en de uitvindingen of vorderingen, elders gemaakt, hier te lande in te voeren'[3] en voorts de regering van advies dienen over zaken die het wetenschapsbeleid betroffen. Natuurlijk realiseerde Lodewijk hiermee eigen ambities: wat was een koning zonder wetenschappelijke academie? Maar hij goot die in de taal van zijn tijd: ik ben ervan overtuigd, zo verklaarde hij, 'dat niets zo zeer tot luister van een volk strekt, dan wanneer de Wetenschappen en de Kunsten onder hetzelve eenen hoogen trap van bloei bereiken'.[4]

De indeling in klassen getuigt al van een modernere geest dan die uit de *Lijst van nieuw uitgekomen boeken* sprak. De Eerste Klasse herbergde niet de theologie - daarvoor was in het geheel geen eigen ruimte gereserveerd - maar de wiskunde en de natuurwetenschappen. De bepaling dat de Eerste Klasse dertig leden telde en de overige Klassen twintig, gaf haar nog extra gewicht. De Tweede Klasse paste evenmin in de traditionele wetenschappelijke orde: zij was gereserveerd voor de 'Hollandsche letterkunde en geschiedenis' en daarmee bij uitstek nationaal. De Derde Klasse was een verzameling van de klassieke en oosterse taal- en letterkunde, oudheidkunde en de geschiedenis van andere volken, en de Vierde Klasse van de beeldende kunsten, de toonkunst en de dichtkunst.

Het Instituut leek dus de moderne nationale instelling voor wetenschap te kunnen worden die in de genootschappen als hersenschim had rondgewaard. Maar Van Swinden zag scherp dat het in feite een *Fremdkörper* was in de structuur van het Nederlandse wetenschappelijke 'bedrijf'. In zijn briefwisseling met de koning en zijn rapport van 12 mei 1808 over de oprichting zette hij de grote verschillen tussen de Nederlandse en Franse wetenschappelijke tradities nog eens grondig uiteen. Het Institut de France was in Parijs gevestigd. Dat lag voor de hand. Parijs was niet alleen het bestuurlijke centrum van het rijk, het huisvestte sinds de zeventiende eeuw alle belangrijke wetenschappelijke en culturele instellingen. Voor de wetenschappelijk geïnteresseerde Fransman was Parijs een Mekka. In zo'n centrum kon het Institut moeiteloos zijn taak als de voornaamste wetenschappelijke adviesraad voor de staat vervullen. Lodewijk Napoleon had, gezien artikel 5 van het Reglement van het Koninklijk Instituut, voor Amsterdam eenzelfde positie in gedachten. Van Swinden, met zijn grote kennis van het Franse wetenschappelijke circuit, achtte dit een ernstige misvatting: Amsterdam wás geen Parijs.

Amsterdam was inderdaad veruit de grootste stad van het land en door Lodewijk Napoleon tot hoofdstad van zijn koninkrijk verheven. Amsterdam was echter allerminst het onbetwiste wetenschappelijk centrum van Nederland en rond 1800 zelfs minder dan ooit. Amsterdam had geen volwaardige universiteit. Er werden geen toonaangevende tijdschriften uitgegeven. Geen enkel vooraanstaand, landelijk werkzaam, wetenschappelijk genootschap was in Amsterdam gevestigd. Haarlem, Den Haag, Rotterdam en Leiden streefden Amsterdam op dit punt moeiteloos voorbij. Het Instituut zou dan ook voor meer dan zestig procent uit niet-Amsterdammers bestaan. Maar van iemand die in Middelburg, Zwolle of Groningen woonde kon niet worden verwacht dat hij twee keer per maand de lange reis naar de hoofdstad zou ondernemen, zeker niet in de wintermaanden. Slechts zelden waren de secties volledig bemand en dit maakte dat het Instituut er nauwelijks in slaagde zijn

voornaamste taak te vervullen, die van adviesorgaan van de staat. In feite was het permanent vleugellam.

Het tekortschieten van Amsterdam als wetenschappelijke voedingsbodem zou het Instituut dus nog behoorlijk opbreken maar in 1808 aanvaardde Van Swinden zijn voorzitterschap vol goede moed. Zijn openingsrede greep hij aan om zeer uitgesproken opvattingen over de betekenis van wetenschap te formuleren. Geen van de vele lezingen die ik in de genootschappen heb gehouden zou ik aan het Instituut durven presenteren, zo begon hij - een fraaie retorische tournure, waarmee hij onmiddellijk duidelijk maakte wat hij van de leden verwachtte:

> *Hier* [in het Instituut] moet men niets voordragen, dan het geen onmiddellijk strekt om de Wetenschappen, de Letteren, de Kunsten, of immers derzelver toepassing, te bevorderen: *daar* [in de genootschappen] heeft men alleen ten doel, de aandacht der toehoorders op nuttige onderwerpen te vestigen. *Hier* kan niets voorgedragen worden, dan het geen volstrekt nieuw is, of ten minste strekt, om bekende daadzaken in een nieuw daglicht te doen beschouwen en dwalingen te verbeteren.[5]

Voor Van Swinden was het Instituut een instelling waar de wetenschap zelf centraal stond. De wetenschap mocht wel dienstbaar zijn aan de staat, maar beoefenaars van de wetenschappen waren geen dienaren van de staat. De wetenschap hield zich niet gesloten voor het publiek maar het waren de beoefenaars die de agenda bepaalden. Vandaar dat het Instituut alleen gereputeerde wetenschapsbeoefenaren onder zijn leden zou mogen tellen. Alleen zo zou er een Instituut ontstaan dat, hoewel dienstbaar aan staat en publiek, toch over voldoende vrijheid beschikte om zich alleen door wetenschappelijk interessante vragen te laten leiden. Alleen zo'n instelling zou over voldoende prestige beschikken om als opperrechter op wetenschappelijk gebied op te treden.

In de door Van Swinden uitgezette koers werd de spanning opgelost tussen de Nederlandse traditie van wetenschappelijke waardevrijheid en de Franse van professionalisering en nutbejag. Hij houdt een pleidooi voor waardevrije professionalisering, waarin echo's doorklinken van opvattingen die in deze jaren ook in Duitsland leefden. Veel kans om zich in deze richting te ontwikkelen heeft het Instituut echter niet gekregen. Daarvoor zou allereerst een ruimhartige financiering nodig zijn geweest en die kwam er niet. In diverse rapporten heeft Van Swinden zich hierover beklaagd, memorerend dat de particuliere Teylers Stichting over aanzienlijk ruimere middelen beschikte.

Tijdens de inlijving bij Frankrijk raakte het Koninklijk Instituut zijn centrale positie kwijt. Zonder protectie van betekenis sleet het zijn jaren als onooglijk Institut d'Amsterdam. Maar dit sluimerbestaan was genoeg om de toekomst te halen. Zo ondenkbaar als het voor de vroegere stadhouders was geweest om een stadhouderlijke academie te vestigen, zo vanzelfsprekend was het voor Willem I het Instituut te laten voortbestaan als Koninklijk-Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten. En waar vóór 1795 de Staten-Generaal zich altijd verre hadden gehouden van iedere bemoeienis met de wetenschap, stond het in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden geen moment ter discussie dat het Instituut het wetenschappelijk advieslichaam voor de regering zou blijven voor het wetenschapsbeleid.

Eindnoten:

1 *Nieuwe algemene konst- en letterbode*, 18 april 1800, 121.
2 Wille, *Van Goens*, 89.
3 Aangehaald bij Gerritsen, ‘Inleiding’, 8.
4 Aangehaald bij Visser, ‘Eerste Klasse’, 39.
5 Van Swinden, ‘Proces Verbaal’, 13.

21 Letterkunde: regels, gevoel, idee

Tableau 1800

> Dat echter onze Dichtkunst, welke zich nu reeds boven den tijd, welke haar kort is voorafgegaan, zoo uitstekend verre verheft, en die in zoo weinig jaren zoo voortreffelijke vorderingen gemaakt heeft, binnen kort in bloei meer en meer toenemen, en eens, de verdiensten van alle Eeuwen in zich vereenigende, de overwinning op oude zoo wel als nieuwe, ja op alle tijden en volken beslissend behalen moge, is de hartelijke wensch en ernstige bede, waarmede ik deze verhandeling besluite.[1]

Jeronimo de Vries, stadsarchivaris van Amsterdam en de spin in het hart van het culturele web rond 1800, blikt aan het einde van zijn geschiedenis van de Nederlandse poëzie niet zonder vertrouwen in de toekomst. Alle tekenen wijzen erop, zo meent hij, dat de dichtkunst aan de vooravond staat van een nieuwe bloei en zelfs durft hij zich voor te stellen dat Nederlandse dichters niet alleen hun roemruchte zeventiende-eeuwse voorvaderen ooit zullen overtreffen maar zelfs alle buitenlanders van alle tijden. Hij moet deze woorden in 1808 of 1809 hebben geschreven, toen de politieke toekomst van het land allesbehalve veelbelovend was. Maar ook De Vries klampt zich vast aan de gedachte dat zelfs een politiek vernederde natie cultureel een supermogendheid kan zijn.

Overigens lijkt de wens een beetje de vader te zijn geweest van De Vries' gedachte aan een nieuwe bloei. Vijftien of twintig jaar eerder had het daar wel op geleken maar het revolutietijdvak zelf was literair gesproken tamelijk armetierig. Een korte verkenning van wat het licht zag in het ijkjaar 1800 zelf levert daarvan een veelzeggende illustratie. Evenals in het vorige hoofdstuk kan de *Lijst van nieuw uitgekomen boeken* ons tot gids strekken. De *Lijst* verschaft een panorama van alles wat er aan letterkunde in ons land op de markt werd gebracht, oorspronkelijk dan wel vertaald. Althans van bijna alles. Wat hij niet documenteert zijn de rafelige randen van het literaire domein, het gebied van de meest gelezen maar minst in aanzien staande lectuur. Het gebied van enerzijds het bij uitstek efemere en anderzijds het bij uitstek tijdsbestendige.

Bij uitstek efemeer waren de vlugschriften in proza of versvorm naar aanleiding van actuele gebeurtenissen, of die nu een internationaal evenement betroffen dan wel een schandaaltje in het privé-leven van een plaatselijke notabele. Bij uitstek tijdsbestendig waren daarentegen de zogenaamde volksboekjes: simpele sprookjes, verhalen, heiligenlevens en dergelijke meer. Sommige ervan hadden een respectabele oorsprong, zoals *Reintje de Vos* en *Ourson en Valentijn*. Deze middeleeuwse teksten waren al gauw na de uitvinding

van de boekdrukkunst in gepopulariseerde versies op de markt gebracht, en sindsdien onafgebroken herdrukt. Niet zó oud maar toch ook generaties repertoire houdend waren de volksliedboekjes, niet zelden met een wonderlijke melange van stichtelijk en frivool: vrome aansporingen afgewisseld met dubieuze teksten over vrolijke schoorsteenvegers en gulle marketentsters. Deze populaire lectuur had een karakteristieke eigen gedaante: klein formaat, slordig gedrukt op grauw papier en rijk geïllustreerd, niet met de kopergravure van het 'betere boek' maar met houtsneden die bovendien doorgaans versleten, wormstekig en beschadigd waren. Vele waren nog gedrukt in de zogenaamde gotische letter, die rond 1800 nauwelijks meer werd gebruikt maar nog steeds het eerst op de scholen werd geleerd omdat de Statenbijbel erin was gezet. De letter dus, om zo te zeggen, van de minimale leesvaardigheid.

Het was zeker niet zo dat deze boekjes voor 'het volk' ook uitsluitend onder het volk werden afgezet. Ook in de hogere kringen vonden ze aftrek, vaak - zo lijkt het - als kinderlectuur. De patriottenvoorman Gerrit Paape herinnert in zijn autobiografische *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* een oude vriend aan hun literaire belangstelling gedurende hun schooljaren. Die begon inderdaad met volksboeken, ging vervolgens over op avonturenromans en vond haar hoogtepunt in softpornografische pseudo-memoires van schuinsmarcheerders en prostituees:

> Gij weet hoe dikwijls Malegijs, Ourson en Valentijn, de zeven Wijzen van Romen, Jan van Parijs, Uilenspiegel, Reintje de Vos, en, toen wij in't groot begonnen te handelen, Casandre en Orontes, Robinson Crusoe, de Zweedsche Robinson, de Haagsche Ligtmis, de Openhartige Jufvrouw en een menigte anderen van dat soort, van de eene hand in de andere ging, en wij er een koopmanschap van maakten, waarmede alle onze zondagsduiten verlooren gingen![2]

Een elementairder vorm van literatuur nog dan het volksboek, en - zoals de naam al aangeeft - verkrijgbaar tegen een bodemprijs, was de oortjesprent. Oortjesprenten, na de invoering van het decimale geldstelsel centsprenten geheten, waren geïllustreerde vellen papier van ongeveer veertig bij dertig centimeter met een eenvoudige tekst. Vaak bevatten ze een rij simpele houtsneden, elk voorzien van twee- of vierregelige rijmende onderschriften. De onderwerpen waren gevarieerd: heiligenlevens, geschiedenissen van beruchte misdadigers (met name de vroegachttiende-eeuwse Franse roverhoofdman Cartouche sprak tot de verbeelding), sprookjes (Klein Duimpje), volksverhalen (het lot van Jan de Wasser wiens vrouw de broek aanhad) en wat niet al. Er waren er ook die een didactische functie hadden: bijbelse verhalen, historische gebeurtenissen, overzichten van ambachten enzovoorts. Maar vele ervan waren toch niet al te stichtelijk. De blijkbaar voor een jeugdig publiek bestemde geschiedenis van Klaas en Griet ('Kind're hier gy voor u siet //'t Leven van ons Klaas en Griet') vangt aan: 'Klaas heeft liefde tot zijn Grietje // Voelt haer by haer Borstjes bloot'. De illustratie geeft Klaas' activiteit en Grietjes charmes onhandig maar onverhuld weer.

Deze bonte periferie van de literaire cultuur ging, zo leert het boekhistorisch onderzoek, niet of nauwelijks over de toonbank in de 'betere' boekhandel. Zij zal haar weg hebben gevonden via winkeltjes in van alles en nog wat, op de markt, als marskramersgoed, op kermissen. Dat zal mede een reden zijn waarom we haar ook niet vermeld vinden in de *Lijst*

van nieuw uitgekomen boeken. Wat we daar wél tegenkomen zijn pogingen om deze lectuur, en dan met name de minder verheven vormen ervan, concurrentie aan te doen met werkjes van hoger allooi. Liedboekjes bijvoorbeeld in de geest van de *Economische liedjes* van Wolff en Deken uit 1781, waarin voor het eerst een poging was gedaan eenvoudige lezers in een hun vertrouwde vorm iets beters - en ook maatschappelijk wenselijkers - aan te bieden dan het gangbare repertoire. Hier geen frivole schoorsteenvegers en marketentsters maar een parade van 'de vergenoegde tuinman', 'de zingende werkmeid', 'de weltevreden vrouwen' en vele anderen meer. Ze vonden veel navolging, onder meer in de eerder genoemde bundels *Volksliedjes* van Nutsvoorman J.H. Swildens. Het Nut probeerde trouwens ook het terrein van de prozaboekjes te veroveren, met leerzame geschiedenissen van arme mensen die hun braafheid beloond zagen. Dit soort werkjes werd wèl verkocht in de reguliere boekhandel. Of ze veel weerwerk hebben kunnen bieden aan de traditionele volkslectuur met haar eigen effectieve distributiekanalen is de vraag. In ieder geval heeft die in haar oorspronkelijk vorm het leven gerekt tot in de twintigste eeuw.

Het volksliedboekje in dienst van de nieuwe burgerideologie was een nieuw genre, evenals de kinderpoëzie, die hetzelfde beoogde. Hieronymus van Alphen, die in 1778 met zijn *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* daarvan de wegbereider was geweest, had spoedig vele navolgers gevonden. Daarentegen waren enkele tot voor kort gerespecteerde genres geheel of nagenoeg verdwenen. Het voorheen hoog in aanzien staande heldendicht had tegen 1800 zijn tijd gehad. Van de destijds zo populaire embleembundel is geen spoor te vinden. Ook van de vroeger geliefde beschrijvende hofdichten en stroomdichten is niets meer over. Daartegenover staan de constanten. Er werd onverminderd lyriek geschreven en vooral ook gelegenheidslyriek - en er deden zich in deze roerige jaren gelegenheden te over voor. Maar ook het bespiegelende leerdicht, over onderwerpen als 'de ouderdom' of 'de deugd' leefde nog volop. Daarnaast evenwel was de poëzie in deze jaren ook bij uitstek de taal voor de verwoording van tere gevoelens, waarbij - een nog maar recent verworven vrijheid - soms de kluisters van het rijm zijn afgeworpen. In de weemoedige bundel *Oden en elegiën* van Antoinette Kleijn-Ockerse bijvoorbeeld zijn de verheven oden in een vrije vorm gegoten en de wat huiselijker elegieën in rijm.

Het toneel neemt in 1800 nog steeds een vooraanstaande plaats in maar de titels alleen al markeren enkele karakteristieke verschuivingen die in de loop van de achttiende eeuw hadden plaatsgevonden: *Vriendschap en eerzucht* ('naar het Hoogduits'), *Vriendschap en liefde* (oorspronkelijk? in ieder geval anoniem), *Marianne* ('met zangstukjes, het Fransch gevolgd'), *Atlante, of de geredde onschuld*. Veel vertaald werk dus, en bovendien toont het toneel niet meer de hoge pretenties die althans het treurspel vroeger eigen waren. De klassieke genres met hun vaste regels hebben grotendeels het veld geruimd. De personages, ook in het serieuze toneel, hoeven niet meer te voldoen aan de oude eis van 'doorluchtigheid'. Het zijn geen vorsten en helden meer, maar 'burgers'; zij zijn dan ook niet meer 'universeel' maar juist herkenbaar eigentijds. In overeenstemming hiermee zijn de meeste stukken rond 1800 niet meer geschreven in poëzie maar in proza.

De verdringing van de traditionele literaire stilering in vorm en inhoud betekende weinig minder dan een revolutie. Daarmee waren ook kansen gegeven aan het 'vormeloze' genre bij uitstek: de roman. Nog nauwelijks een halve eeuw terug stond de roman min of meer in de periferie van de literatuur. Van de opmars naar het centrum die daarna had inge-

zet getuigt de *Lijst*. In 1800 zagen in ons land 21 romans het licht - niet veel minder dan het aantal toneelstukken. En dat terwijl romans veel duurder waren. Net als bij het toneel vormden vertalingen royaal de meerderheid.

Dit alles bewijst al dat Jeronimo de Vries in ieder geval gelijk had met zijn observatie dat de literatuur sinds enige tijd in een stroomversnelling was geraakt. Aan de andere kant levert de gang door de *Lijst* rond 1800 buitengewoon weinig bekende namen en titels op. Verrassend is dat nauwelijks: niet voor niets hebben de late achttiende en vroege negentiende eeuw in de literatuurgeschiedschrijving bij lange na niet een reputatie gehouden vergelijkbaar met die van het midden van de zeventiende eeuw of van de periode rond 1900. Hoe belangwekkend ook als documenten van een ingrijpend en breed proces van vernieuwing, als literatuur hebben maar weinig teksten uit deze jaren repertoire gehouden. Het soort poëzie en proza waar de tijdgenoten warm voor liepen, is bij latere generaties in een kwade reuk komen te staan: betogend en braaf, om niet te zeggen 'burgerlijk' - en dus bij uitstek ondichterlijk.

Op het ideologische gehalte van de literatuur rond 1800 zullen we uiteraard uitvoerig ingaan. Hier moet nog op iets anders worden gewezen. Zoals er periodes zijn die een accumulatie van talent te zien geven, zijn er ook periodes waarin het dun gezaaid lijkt. De jaren rond 1800 waren jaren van schaarste. Nog maar twee decennia eerder leek de letterkunde een nieuwe periode van bloei in te gaan. Hieronymus van Alphen had niet alleen met zijn kindergedichtjes (1778) een nieuw genre geschapen, hij had ook met enkele literair-theoretische verhandelingen een aansluiting tot stand gebracht met actuele discussies in het buitenland. Betje Wolff en Aagje Deken hadden met *Sara Burgerhart* (1782) en *Willem Leevend* (1784-1785) de Nederlandse roman gepositioneerd. Rhijnvis Feith had in zijn poëzie en zijn romans gepoogd het 'zuivere' gevoel een stem gegeven; daarnaast bood hij met zijn populariserende essays de nieuwe literaire opvattingen aan in een toegankelijke vorm. Jacobus Bellamy en de kring van dichterlijke vrienden die hij om zich heen had vergaard hadden gebroken met de traditionele dichterlijke conventies van rijm en regelmaat. Willem Bilderdijk genoot al vroeg erkenning als een virtuoos talent. De jonge Anthony Staring had zich als een belofte gepresenteerd.

Rond 1800 was van hen allen de dichterlijke loopbaan afgesloten of onderbroken. Bellamy was in 1786 overleden, nog geen dertig jaar oud. Van Alphen had toen de literatuur al vaarwel gezegd. Feith voelde zich niet meer door de kunst bezield en schreef voornamelijk nog godsdienstige beschouwingen in dichtvorm. Ook Wolff en Deken werden tegen het einde van de eeuw steeds minder creatief; zij produceerden overwegend vertalingen van buitenlands werk. Bilderdijk had in 1795 het land moeten verlaten omdat hij als advocaat weigerde de eed van trouw aan het nieuwe bewind af te leggen. Wel zou zijn terugkeer in 1806 een periode van nieuwe creativiteit inluiden. Staring zou zijn tweede bundel uit 1791 echter pas in 1820 door een derde laten volgen. En dan waren er nog de 'gemiste kansen' - om het wat dramatisch te zeggen - Rijklof Michaël van Goens en Isabella van Zuylen. De eerste had als intellectueel wonderkind rond 1765 enkele even briljante als brutale opstellen geschreven over de achterlijkheid van de Nederlandse letterkunde maar daarmee was het hoogtepunt van zijn literaire carrière ook meteen bereikt. Hij verstrikte zich in politieke conflicten en keerde tenslotte, in 1786, vol rancune zijn vaderland de rug toe. Belle van Zuylen, die als lid van een hoogadellijke familie overigens meer vertrouwd was met het Frans dan

met het Nederlands, woonde sinds haar huwelijk in 1771 in Zwitserland. De Franse romans die zij daar - onder pseudoniem - schreef zijn van een psychologische sensibiliteit die de roman in Nederland nog lang niet te zien zou geven. Ze bleven hier onopgemerkt.

De magere literaire oogst van de jaren rond 1800 is dus gedeeltelijk te wijten aan een ongelukkige samenloop van persoonlijke omstandigheden. Maar de tijden waren ook niet gunstig. De politieke onrust deed het literaire leven geen goed. In de jaren van de revolutie kon de markt van de politieke polemiek enorm expanderen mede ten koste van die van de literatuur: voor al die tijdschriftjes, brochures, pamfletten en gelegenheidsverzen waren immers schrijvers nodig en lezers.

.....

Aan de patriotsche soldaaten
wys: *Des visitandines*

Soldaaten! in den dienst getreden, *bis*.
Voor Vrijheid, en voor Vaderland;
Die nooit voor heerschzucht hebt gestreden,
Hoe waardig zijt gij uwen stand! *bis*.
Wat mogen wij van u verwachten,
Wiens hart niet dan voor Vrijheid slaat;
Die dwinglandij steeds hebt gehaat!
Hoe trouw zult gij uw' pligt betrachten!
Hoe trouw zult gij uw' pligt betrachten!
Nu hebt gij wettige Overheden; *bis*.
De volksregering is gevest,
Gegrond op orde, en goede zeden;
Gaat, strijdt voor ons Gemeenebest! *bis*.
Trekt uit! trekt uit, o Batavieren!
De Vrijheid voert uw legers aan!
Gij zult haar vijanden verslaan,
En 't Vaderland doen zegevieren;
En 't Vaderland doen zegevieren.

Ook Betje Wolff en Aagje voelden zich zeer betrokken bij de vaderlandse zaak, getuige onder meer hun bundel Gedichten en liedjens voor het vaderland *uit 1798, waarin op pagina 56-57 bovenstaand gedicht*.

.....

In de periode van consolidatie daarna liep de economie dramatisch terug en bovendien zal de snelle creatie van een nieuw bestuursapparaat beslag hebben gelegd op potentieel talent. Verschillende leden van de kring rond Bellamy waren in verantwoordelijke functies terechtgekomen; Johannes van der Palm had het zelfs tot Agent van Nationale Opvoeding gebracht en Willem Antony Ockerse tot voorzitter van de Nationale Vergadering. De leegloop van de literaire genootschappen, die in 1800 leidde tot een fusie van drie van de ‘grote vier’, kan voor een deel uit de bestuurlijke herinrichting worden verklaard. Misschien geldt dit in het bijzonder voor de leden van een dissenterse geloofsovertuiging, aan wie immers tot 1795 de toegang tot openbare ambten was ontzegd. Zo iemand was bijvoorbeeld de Amsterdamse lutheraan Johannes Lublink, ambitieus en niet zonder organisatorisch talent. We zijn hem eerder tegengekomen als spil van allerlei formele en informele cenakels, medewerker aan diverse tijdschriften en raadsman van verscheidene uitgevers. In 1795 was dit opeens afgelopen. Voortaan had Lublink zijn handen vol aan zijn lidmaatschap van de Nationale Vergadering en de daaraan verbonden werkzaamheden in diverse staatscommissies.

Hoe dit alles ook zij, feit is dat de letterkunde rond 1800 een schrale tijd doormaakte, kwantitatief en kwalitatief, wat wordt weerspiegeld in de *Lijst van nieuw uitgekomen boeken* van die jaren. Het aantal oorspronkelijke titels is teruggelopen ten opzichte van de vorige jaren en de betreffende auteurs hebben het in de literatuurgeschiedenis doorgaans niet verder gebracht dan een bescheiden plaats. Dat geldt bijvoorbeeld voor de romancier Willem Kist, in 1800 debuterend met *Leven, gevoelens en zonderlinge reize van den landjonker Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk*. Het geldt voor de toneelschrijver Abraham Barbaz, van wie in 1800 het treurspel *Herzilìa* het licht zag, door de schrijver zelf overigens gekarakteriseerd als 'een zedelijken roman in een poëtischen stijl'. Het geldt ook voor de dichters Jan Fredrik Helmers en Cornelis Loots; dat deze twee aan de totale vergetelheid zijn ontkomen, danken zij minder aan hun literaire kwaliteiten dan aan de hartstocht waarmee zij hun vaderlands gevoel beleden. En de bekendste debutant uit deze jaren zou de geschiedenis ingaan als de incarnatie van een wat kneuterige Hollandse huiselijkheid: Hendrik Tollens. Maar het eerste jaar van de nieuwe eeuw leverde ook een van de weinige Nederlandse werken op waarin iets doorklinkt van de nieuwe richting die internationaal tot de literaire omwenteling van de Romantiek zou leiden: het was de bundel *Dichterlyke gedachten-beelden*, en in het bijzonder het daarin opgenomen wijsgerige gedicht van Johannes Kinker met de programmatische titel 'De dichterlyke genie'.

In dit hoofdstuk komen de literaire sociabiliteit en de poëzie aan bod, in hoofdstuk 22 volgen de roman en het toen nieuwe fenomeen van de literatuurgeschiedschrijving. Daar ook wordt een Europees perspectief aangebracht. Het toneel heeft samen met de muziek een plaats gekregen in hoofdstuk 23 'Podiumkunsten'.

'Kunst wordt door arbeid verkreegen'

> LEYDEN. De Taal- en Dichtlievende Genootschappen, zints vele jaren te Leyden, Rotterdam en Amsterdam gevestigd, en tot hier toe elk zyn afzonderlyk bestaan gehad hebbende, waren, uit hoofde hunner overeenstemming in bedoelingen en werkzaamheden, reeds voor lang bedacht op ene naauwere onderlinge verbindtenisse, geschikt om den verflaauwden yver der Kunstbeöeffenaren te doen herleven, en hen met vereende krachten broederlyk te doen zamen werken ter bevordering van het algemene oogmerk dier verschillende Stichtingen.
> Na vele vrugteloze pogingen [werd een voorstel] aangenomen tot een grondslag der zo zeer gewenschte vereniging tot éne Letterkundige Stichting, verdeeld in drie Departementen, welke te Leyden, Rotterdam en Amsterdam gevestigd zyn.[3]

In 1800 kwam een einde aan het zelfstandige bestaan van drie van de vier grote achttiendeeeuwse dichtgenootschappen: het Leidse Kunst Wordt door Arbeid Verkreegen, opgericht in 1766, het in 1773 te Rotterdam gevestigde Studium Scientiarum Genitrix en het Amsteldamsch dicht- en letteroefenend genootschap Wij Streeven naar de Volmaaktheid, dat van 1784 was. Afzijdig hield zich vooralsnog het Haagse Kunstliefde Spaart Geen Vlijt, uit 1772. Anders dan de gefuseerde drie was KSGV traditioneel orangistisch gezind geweest. In 1818, toen de oude tegenstellingen begraven waren, sloot ook KSGV zich bij het gezelschap aan.

Het nieuwe genootschap noemde zich: Bataafsche Maatschappy van Taal- en Dichtkunde, een naam die nationale pretenties verraadt. Bij de vestiging van het Koninkrijk Holland in 1806 werd zij omgedoopt in Hollandsche Maatschappij van Fraaye Kunsten en Wetenschappen, en deze naam - niet te verwarren met die van de natuurkundige Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen - zou zij behouden tot haar opheffing in 1900.

De dichtgenootschappen zijn hiervoor in hoofdstuk 7 al aan de orde geweest als typische - en voorzover bekend als ook in hoge mate typisch Nederlandse - variant van de achttiende-eeuwse sociabiliteit. Het waren dan ook geen voortzettingen van de oude rederijkerskamers; die waren intussen vrijwel geheel verdwenen, alleen op het platteland werd hier en daar de traditie nog voortgezet. Evenmin kunnen ze worden beschouwd als een geformaliseerde variant van dichterlijke vriendenclubs al kwamen ze daar soms wel uit voort. Het kenmerk van de dichtgenootschappen was dat ze waren geïnspireerd door het ideaal van de wederzijdse beschaving en door de gedachte dat ze een bijdrage konden leveren aan het herstel van het vaderland. In hoofdstuk 18 is al duidelijk geworden dat de eerste initiatieven van studenten afkomstig waren en vooral de bestudering van de moedertaal tot doel hadden. Vervolgens werden er ook genootschappen opgericht waarin het accent lag op het beoefenen van de dichtkunst.

Met de oprichting van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1766 kwam er een soort arbeidsdeling in de literaire genootschapswereld tot stand. In principe waren de wetenschappelijke werkzaamheden voortaan het domein van de Maatschappij; de dichtkunst werd beoefend in wat de eigenlijke dichtgenootschappen zouden zijn. Niet toevallig werd in hetzelfde jaar 1766, en eveneens te Leiden, het taal- en dichtlievend genootschap Kunst Wordt door Arbeid Verkreegen opgericht. Daarna nam het aantal dichtgenootschappen gestadig toe. In totaal is het bestaan van een veertigtal gedocumenteerd; tezamen produceerden zij zo'n 160 veelal volumineuze bundels poëzie. Maar er zullen er ook heel wat geweest zijn die niet in de openbaarheid traden, of althans niet voldoende om blijvende sporen na te laten. Veel voortvarend gestarte genootschappen slaagden er trouwens niet in hun elan te behouden. Zij hebben slechts kortstondig bestaan of wisselden opflakkeringen van activiteit af met lange perioden van diepe rust.

Het zwaartepunt van de literaire genootschappelijkheid lag onmiskenbaar in het westen van het land, in de grote en middelgrote steden. Het is geen toeval dat de vier belangrijkste waren gevestigd te Leiden, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. Stedelijke rivaliteit speelde daarbij zeker een rol. Zo rechtvaardigden de oprichters van Studium zich met het lokaalpatriottistische argument dat Rotterdam toch niet de schijn mocht wekken een dichterlijke woestenij te zijn:

> Misschien waren wij nimmer tot dien stap gekomen, zoo niet de loffelijke genootschappen, in de naburige steden opgeregt, onzen ijver hadden aengewakkerd, om mede, op hunnen voorgang, in het openbaer te verschijnen.[4]

Amsterdam lijkt laat met zijn pas in 1783 gestichte Wij Streeven naar de Volmaaktheid, maar er waren daar toen al wel twee algemene culturele gezelschappen gevestigd, Felix Meritis en Concordia et Labore, beide met een departement letterkunde.

De ‘grote vier’ van de genootschapswereld telden elk in hun beste jaren tussen de honderd en tweehonderd leden. In totaal zijn er in de tweede helft van de achttiende eeuw naar schatting zo'n 1800 Nederlanders bij het literaire genootschapsleven betrokken geweest. Maar de meerderheid daarvan - ongeveer 1300 - schreef nooit een vers: zij doneerden slechts. Anders dan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en haar voorgangers telden de dichtgenootschappen niet uitsluitend of voornamelijk studenten en academici onder hun leden; er waren veel kooplieden bij en ook een aantal uitgevers/boekhandelaren. Vrouwen waren, zoals we in hoofdstuk 14 hebben gezien, welkom als lid maar aan de vergaderingen schijnen ze niet te hebben deelgenomen.

De formule van het donerende lidmaatschap was bedacht door de oprichters van het Haagse Kunstliefde Spaart Geen Vlijt. Het verschafte het genootschap allereerst ruime financiële middelen, zodat een ruimte kon worden gehuurd, een handbibliotheek ingericht en de uitgave van de *Werken* kon worden gefinancierd. Maar het mes sneed aan twee kanten: aan de donerende leden verschafte het lidmaatschap prestige als literair mecenas. Zij gaven zo blijk van belangstelling en offerbereidheid voor de nationale taal en de nationale literatuur. Daarmee boden ze de nieuwe vaderlandse burger de gelegenheid om zich ook als zodanig te manifesteren, en het succes van de genootschappen bewijst dat de behoefte om dat te doen in brede kring aanwezig was. Dit succes vergrootte op zijn beurt weer het prestige van de eigen taal en letterkunde: de moderne, nationaal georiënteerde geletterdheid werd *salonfähig*. In haar verholen concurrentiestrijd met enerzijds de klassieke en anderzijds de Frans-internationale geletterdheid, kreeg de vaderlandse geletterdheid opeens versterking van machtige hulptroepen. Het belang van de dichtgenootschappen ligt niet zozeer in hun poëtische productie als wel in de betrokkenheid die zij voor de eigen Nederlandse taal en letterkunde wisten te wekken.

Als kind van de verbintenis tussen de sociabiliteitsgedachte en het vaderlandse gevoel was het dichtgenootschap nieuw. Literair-historisch gezien stond het in een traditie die ten einde liep. Het was gebaseerd op de gedachte dat het dichterlijk scheppingsproces in verenigingsverband kon worden gereguleerd. Deze opvatting was goed te verenigen met de classicistische ambachtelijke opvatting van het kunstenaarschap. Dichten was volgens de classicistische doctrine in hoge mate afhankelijk van het beheersen van regels omtrent stofkeuze, vorm, grammatica, woordgebruik en welluidenheid. Om te leren hoe deze regels moesten worden toegepast, diende de nog onervaren dichter te rade te gaan bij grote voorgangers. Vanuit deze optiek was het een buitenkans om als poëtische dilettant in de gelegenheid te worden gesteld nog ‘onrijpe lettervruchten’ (om de terminologie van de tijd aan te houden) te laten corrigeren op taalfouten, metrische onregelmatigheden, ontsporende beeldspraak, verkeerde toonzetting enzovoorts, door een college dat geacht mocht worden verstand van zaken te hebben. Om het hart te raken diende kunst door de rede gestuurd te zijn, zo leert bijvoorbeeld de jonge dichter (en latere patriottenvoorman) Pieter Vreede in zijn ‘Schets der waere Dichtkonst’. De ware dichtkunst, heet het daar, vergt niet alleen begaafdheid maar vooral ook noeste arbeid:

Smaek, vernuft, geleerdheid, gaeven,
Nijvrig slaeven
Op de perklooze oefenbaen,
Vordert zij van 't werkzaem poogen;
En beloont het Konstvermogen,
Met onwelkbaere eereblaên.[5]

Veelzeggend zijn in dit verband ook de ambachtelijke en studieuze namen van veel genootschappen: Kunst Wordt door Arbeid Verkreegen, Kunstliefde Spaart Geen Vlijt en Studium Scientiarum Genitrix (Vlijt is de voedster der wetenschappen - letterkunde werd tot de zogeheten 'schone wetenschappen' gerekend) zijn we al tegengekomen, daarnaast hebben kortere of langere tijd bestaan onder meer Ars Diligentia Floret en een variant daarvan in het Nederlands: Digtkunst Bloeit daar d'Yver Groeit, voorts Door Arbeyd en Yver, Door Natuur en Kunst, Door Oeffening Werd Veel Verkreegen, Kunstyver, Natuur Begaaft Oeffening Beschaaft, Oefening Beschaaft de Kunsten, Oefening Kweekt Kunst, Vlijt Kweekt Kunst, Vlijt Moeder der Weetenschappen, Vlijt Volmaakt - kortom: Yver Doet Leeren.

Met deze ambachtelijke benadering hing de overtuiging samen dat kunst niet een doel in zichzelf had of puur creatieve ontboezeming zou mogen zijn. In de achttiende-eeuwse visie was het hoogste doel van de literatuur niet het scheppen van schoonheid maar, in een schone vorm, het stichten van nut. Deze utilitaire kunstopvatting kon naadloos worden ingepast in de algemene genootschapsideologie van zedelijk en maatschappelijk herstel. De 'dichtstoffen', zoals die uit de genootschapswerken naar voren komen, laten daarover geen misverstand bestaan. Deze bundels zijn meestal volgens een vaste formule gecomponeerd. De eerste afdeling, ook in hiërarchische zin, bevat religieuze poëzie. De tweede afdeling vormt een min of meer seculiere variant hiervan: gedichten met een uitgesproken moreel-didactische strekking. Pas de derde afdeling, veelal als 'mengelwerk' aangeduid, biedt ruimte aan gedichten waarin het accent meer ligt op het aangename dan op het nuttige en waar de toon eerder lyrisch dan belerend is. Niet voor niets stelde bijvoorbeeld Kunstliefde Spaart Geen Vlijt zich met zoveel woorden ten doel 'der menschelijke Maatschappije tot heilzaam nut en betaamelijk vermaak te zijn'. Ook de uitgeschreven prijsvragen zijn doordesemd van religieus, sociaal en vaderlands engagement: 'De waare Christen', 'De schepping', 'Gods wijsheid in Zijne werken', 'Het meeste nut van kerk en vaderland', 'De lof der vaderlandsche zeevaart', 'De waere liefde tot het vaderland', 'De inënting der kinderziekte', 'Een tafereel van het beste huuwlijk', 'De beste burger'.

Het zijn onderwerpen die eerder cultuurhistorische dan literaire interesse wekken. Dit temeer omdat de retoriek die in dit soort werken doorgaans wordt gecultiveerd haaks staat op wat latere generaties als het wezen van poëzie zijn gaan zien. De ideeën over wat ware dichtkunst nu eigenlijk was, zouden in de loop van de komende decennia drastisch veranderen. Maar daar kwam nog iets bij dat niet zozeer de aard als wel de functie van de poëzie betrof. In de achttiende eeuw, en ook nog in een groot deel van de negentiende, werd poëzie in de eerste plaats gezien als bestemd voor voordracht. Gedichten werden gedeclameerd, in de genootschappen maar ook daarbuiten. Alle memorabele gebeurtenissen, zowel in het publieke als in het persoonlijke leven, werden opgeluisterd met poëzie. Geboorte, verjaardagen, huwelijk, verjaardagen dáárvan en tenslotte overlijden waren even zoveel gelegenheden om - in het dichterlijk jargon van die tijd - 'de vingeren aan de lier te slaan' of 'de dicht-

aêr te doen zwellen'. Hetzelfde gold voor belangrijke publieke gebeurtenissen als oorlogsverklaringen en vredestraktaten, veroveringen en 'verraad'. Het wereldgebeuren laat zich aflezen uit de afdeling 'taal en dichtkunde' van de *Lijst*: zegezangen op het verdrijven van het Engels-Russische invasieleger uit Noord-Holland in 1798, treurzangen op het overlijden van George Washington - hoog vereerd als vrijheidsheld - in 1799, tijdzangen op het einde van de oude en het begin van de nieuwe eeuw in 1800 en 1801, feestzangen op de Vrede van Amiens in 1802 - enzovoorts. Maar daarnaast werd poëtische luister bijgezet aan ambtsaanvaardingen, jubilea, de stichting van scholen of armenhuizen en werden dichterlijke tranen vergoten bij het overlijden van de plaatselijke predikant of het beschrijven van de schade die de stad had opgelopen bij een recente storm. Al deze gedichten, later verguisd als 'gelegenheidspoëzie', werden voorgedragen en vervolgens gedrukt om in brede kring opnieuw te worden voorgedragen. De poëtische vorm had vooral een symbolische functie. Door in een gedicht aandacht aan een gebeurtenis te wijden, kende men er belang aan toe. Een gelegenheidsvers was een taaldaad die het onderwerp uittilde boven het alledaagse. De versvorm was daarbij een zeer wezenlijk element; het was juist de gebonden taal die aan het gezegde die hogere, symbolische meerwaarde gaf - de taal van de dichter.

Voor al deze gelegenheidsverzen waren dichters nodig. Dichters die hun toehoorders met hun retoriek konden bespelen. Hun school der poëzie vonden deze dichters in de genootschappen. Maar de taal die zij daar leerden, kwam al gauw onder vuur te liggen.

Tegen de regels

In 1809 kijkt de dan 53-jarige Willem Bilderdijk - die zich in 1806, toen Willem V zijn aanhangers had ontslagen van hun eed van trouw, weer in het vaderland had gevestigd - in een dichterlijke voordracht terug op zijn genootschapsverleden van zo'n twintig, dertig jaar geleden:

> Zoo zag ik menigwerv' een aantal waanpoëeten,
> Op rijm en maat gespitst, ten rechterstoel gezeten,
> Als Rhadamanthen, met gerimpeld aangezicht
> Hun hart verschansen voor den indruk van 't gedicht.
> Gewapend met een' wal van Monens, Zewels, Stijlen,
> De handen toegerust met liksteen, schaaf, en vijlen,
> Het hoofd met wind vervuld, ziedaar den kring vergaârd!
> (...)
> 'k Heb zelf met dezen bijl op eigen kroost gewoed,
> En (ô mijn eerste werk! ô droeve martelijaren,
> In beuzelen verspild met zoo veel beuzelaren!)
> Wat kapte ik, en verlamde, en wrong, en rekte ik uit!
> Wat dwong ik my 't gehoor naar 't platte klepgeluid!-
> Mijn oor, verstand, gevoel, weêrstonden. 'k Deed ze zwichten.
> 't Was eenmaal ingezet: 'Die knutslary is dichten'!
> 't Moest proza zijn in maat; en welk een maat, helaas!
> Tuttik, tuttik, tuttak, was 't eeuwig slofgeraas.[6]

De passage is afkomstig uit een lyrisch getint leerdicht, ‘De kunst der poëzy’, dat voor het eerst aan de openbaarheid werd prijsgegeven toen de dichter het voordroeg in het departement Letterkunde van het al genoemde Amsterdamse Felix Meritis. De toehoorders hebben ongetwijfeld Bilderdijks badinerende voorstelling van de verkrachting van de poëzie in de dichtgenootschappen geamuseerd beluisterd. Wat ze zich waarschijnlijk niet hebben gerealiseerd, is dat die vroegere scherpslijperij in dienst had gestaan van een ideaal en dat dat ideaal - het wekken van belangstelling in brede kring voor de nationale taal en letterkunde - intussen zo succesvol was verwezenlijkt dat men zich nauwelijks meer de beweegredenen van de vroegere ijveraars kon voorstellen. Nu de strijd vergeten was, was het makkelijk sollen met het verouderde wapentuig.

Na 1800 waren er weinigen meer die een lans zouden willen breken voor de ambachtelijke opvattingen die de vorige generaties hadden geleid. De gedachte dat poëzie min of meer proza was ‘in maat’ en dat het poëtische scheppingsproces door regels in goede banen moest worden geleid had definitief afgedaan. Een dichterlijke brekebeen, zo was nu de algemene opvatting, zou ook met behulp van regels nooit méér worden dan een rijmelaar, terwijl de ware dichter door regels slechts in zijn vlucht werd belemmerd. Wie echte poëzie afmat aan kleinzielige rationele voorschriften, verschanste - om met Bilderdijk te spreken - zijn hart voor de indruk van het gedicht. Met de titel ‘De kunst der poëzy’ *lijkt* Bilderdijk zich in de traditie te plaatsen van de vroegere rationele dichterlijke kunstregels. In feite rekent hij juist met deze traditie af: als kunst, zo is de strekking van het gedicht, onttrekt poëzie zich juist aan analyse en voorschrift.

Met dergelijke ideeën was de bijl gelegd aan de wortels van de dichtgenootschapsideologie. Aankomende dichters konden zich verbeelden helemaal geen scholing in de regels nodig te hebben. Dat was ook al gebeurd. De jonge Jacobus Bellamy bijvoorbeeld, geboren in 1757, voelde zich in 1780 nog hoogst vereerd met zijn toelating tot Kunstliefde Spaart Geen Vlijt. Maar al gauw vertrouwde hij meer op zijn eigen talent dan op het oordeelsvermogen van het bestuur en toen in 1784 zijn ingezonden gedichten een plaats in de *Werken* van het genootschap werd geweigerd, zegde hij met een uitdagend briefje zijn lidmaatschap op. Hij was niet de enige die met het bevoegd gezag in conflict kwam. Behalve aan de politieke omstandigheden was de crisis in de genootschappen tegen 1800 zeker ook te wijten aan het doordringen van nieuwe ideeën over dichtkunst en dichterschap.

Een groot aantal vooral kleinere genootschappen overleefden deze crisis niet. Andere rekten hun bestaan. Weer andere - en zij zouden de toekomst hebben - pasten hun formule aan: het kritiseren van elkaars poëzie en het aankweken van dichterlijk talent werd afgeschaft. De Bataafsche Maatschappij is een illustratie van deze functionele verandering. Niet voor niets draagt zij, anders dan de drie genootschappen waaruit zij voortkwam, geen ambachtelijke zinspreuk als naam. De bijeenkomsten kregen het karakter van voordrachtsavonden: op het spreekgestoelte een erkende dichter of verhandelaar, in de zaal het luisterende publiek. Voor dichterlijke dilettanten was geen plaats meer.

Deze striktere rollenscheiding tussen dichter en publiek typeert een reactie op de democratisering van het dichterschap in de genootschappen. De dichter kreeg een bijzondere status, die niet alleen met kunstliefde en vlijt kon worden bereikt. Dichters waren ànders, zoals ze zelf beklemtoonden en het publiek graag geloofde. Tot een kloof tussen beide leidde dat vooralsnog niet. De dichters wilden hun publiek niet in de kou laten staan en nog minder

wensten ze zelf door het publiek in de kou te worden gezet. Ze mochten dan, zoals hierna zal blijken, graag getuigen van het isolement dat inherent was aan het dichterschap, in de praktijk bewogen vrijwel alle dichters van enige betekenis zich intensief en zonder merkbaar ongenoegen in de genootschappelijke circuits. En ze mochten dan wel getuigen van het onzegbare van wat ze moesten vertolken, zolang de voordrachtscultuur bleef voortbestaan konden aan de verstaanbaarheid (in meer betekenissen) van de poëzie geen al te grote concessies worden gedaan. Een volle zaal is niet een gunstige omgeving voor de presentatie van subtiele of duistere verzen.

En zo was het dus nog altijd in een genootschapsvoordracht dat Willem Bilderdijk de draak stak met de dichtgenootschappen en waren het klinkende alexandrijnen waarin hij de ijle hoogten van de dichterlijke sensatie verwoordde.

Gevoel, genie, gezond verstand

> Het is altoos aangenaam, wanneer zich het fraaie van een plaats zo onmiddelyk doet gevoelen; wanneer men geen inspanning behoeft te gebruiken, om de dichterlyke beschryvingen te ontcyfferen. Poëzy is geen Metaphysiek: zy wil by de eerste lezing verstaan worden, indien zy ons vermaak zal aandoen, en dit is toch een van haar hoofdbedoelingen.[7]

In feite dateerde de kritiek op de classicistische, regulerende benadering van poëzie al uit de jaren zeventig - uit de tijd dus dat de genootschappen hun grote opgang maakten en de jonge Bilderdijk, naar hij zelf getuigt, enthousiast lid was. Degene die de steen in de vijver wierp was Hieronymus van Alphen, in 1778. Van Alphen, zeer belezen in de internationale literaire discussies, maakte zich zorgen over het gebrek aan weerklank daarvan in Nederland. In het buitenland, en dan in het bijzonder in Duitsland, moest de rationalistische kunstleer het veld ruimen voor een esthetica die schoonheid principieel verbond met gevoel. Met name de ideeën uit de school van Alexander Baumgarten, de filosoof die de term ‘esthetica’ muntte voor het gebied waar de logica niet toereikend was, spraken Van Alphen aan. In 1778 en 1780 verschenen de twee delen van een door hem uit het Duits vertaalde en bewerkte *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen*, in 1782 volgde een eigen bundel *Digtkundige verhandelingen*.

Een kernbegrip in de traditionele kunstleer was ‘navolging’ geweest, *imitatio*. Een kunstenaar volgde de grote klassieke voorbeelden na, hij nam de regels in acht en hij imiteerde de werkelijkheid. De eigen creativiteit van de kunstenaar werd daarmee niet ontkend maar wel ingeperkt. Volgens de nieuwe gevoelsopvattingen behoorde kunst daarentegen vooral uitdrukking te geven aan de individualiteit van de kunstenaar: kunst als *expressie*. De garantie van die individualiteit werd gezocht in de authenticiteit van het gevoel waaraan de kunstenaar uitdrukking gaf. Poëzie waarin de dichter zijn gevoel conform de geldende voorbeelden en regels had gestileerd, ging nu door voor onecht en clichématig. De ware poëzie was een *cri de coeur*. Althans in beginsel.

In Duitsland had de cultivering van het individuele gevoel geleid tot de (kortstondige) beweging van de Sturm und Drang, die luidruchtig de vrijheid van hartstochten en instincten proclameerde. Iets dergelijks heeft Nederland niet gekend, maar de eis van spontaneï-

teit en natuurlijkheid vond wel weerklank, onder meer bij Van Alphens iets jongere tijdgenoot Rhijnvis Feith. In een opstel over de artistieke smaak wijst Feith er enthousiast op hoeveel oorspronkelijker en daarmee pregnanter de voorstelling van het invallen van de avond in een gedicht van Van Alphen is dan in een vergelijkbare passage bij een vertegenwoordiger van de vorige generatie, Arnold Hoogvliet (1687-1763). Van Hoogvliet citeert hij uit diens epos *Abraham de aartsvader*:

> 't Was avond en de zon, gehuld met goud en straalen,
> Scheen thans te Berseba ter westkim in te dalen,
> Haar gloed te doven in het Middellandsche zout,
> Terwijl ze nogtans met dat licht, dien gloed, dat goud,
> En de eigen straalen aan dezelfde hemelkringen
> Den morgen maakte in 't oog der tegenvoetelingen.
> De Maan vertoonde nu 't verzilverd aangezicht
> En trooste 't aardrijk met den weêrglans van het licht.
> Eene zachte daauw zeeg neêr op blaên en bloemeknoppen,
> En baadde 't veld als in een zee van vruchtbre droppen;
> De wind viel in den slaap, ja 't scheen of zelfs Natuur,
> Gelijk een dienaares die op 't bescheiden uur
> Haar heer en meester wagt en past op haare pligten,
> Nu al haar dienst ook aan het aardrijk wou verrichten.

Niet slecht, zegt Feith, maar nu Van Alphens ‘Starrenhemel’:

> Daar rijst het tintlend starrenheir!
> En de aarde zwijgt verbaast.
> 't Gestarnte spiegelt zig in 't meir,
> Waarop geen windje blaast.
> 't Is alles hemel wat men ziet;
> Zelfs bergen vlugten heen.
> 't Verdorde blaadje schuifelt niet;
> 't Gestarnte spreekt alleen.[8]

Naar de regels van de kunst genomen, betoogt Feith, verdient Hoogvliets beschrijving alle lof; maar wat is zijn weergave omstandig, conventioneel en onpersoonlijk vergeleken bij de paar verzen waar Van Alphen genoeg aan heeft! Waarom? Omdat Hoogvliet navolgt en Van Alphens woorden onmiddellijk uit diens eigen beleving voortkomen.

Feith stond als denker achter bij Van Alphen maar hij vond meer weerklank. Van Alphens belangstelling ging uit naar kentheoretische problemen inzake schoonheid en naar de psychologische dimensies van het dichterschap en de schoonheidsbeleving. Het abstractieniveau van zijn beschouwingen, en de onmiskenbaar Duitse kleur ervan, stuitten op weerstand. Critici waren van oordeel dat hiermee het ene regelsysteem, dat van het Franse classicisme, werd ingeruild voor een ander, namelijk dat van de Duitse ‘metafysische hairkloveryen’. Bovendien maakte Van Alphen er geen geheim van dat hij geen hoge dunk had

van de Nederlandse literatuur; zelfs over de grote schrijvers van de zeventiende eeuw liet hij zich wat zuinig uit. Daarmee had hij, hoezeer hij ook beklemtoonde gedreven te zijn door de wens de Nederlandse letterkunde te verbeteren, toch het odium op zich geladen tekort te schieten in liefde voor het vaderland.

Feiths literaire essays waren door hun bewust populair-wetenschappelijke toon - als zodanig waren ze nieuw in hun soort - veel toegankelijker dan de studieuze beschouwingen van Van Alphen. Zijn pleidooi voor gevoelskunst kwam ook niet voort uit een filosofisch-esthetische belangstelling maar veeleer uit het Rousseau-achtige cultuurpessimisme dat in hoofdstuk 11 al aan de orde is geweest. Een oververfijning van de beschaving, zo meende hij, had geleid tot een samenleving waaruit alle oprechte eenvoud en argeloze spontaneïteit waren verdrongen en waarin berekening en veinzerij tot hoogste deugden waren verheven. Schone schijn moest het alomtegenwoordige morele bederf maskeren. Die schone schijn werd naar zijn overtuiging opgehouden met behulp van een in Franse geest versluierend en dus dubbelzinnig taalgebruik. Woorden als 'liefde' en 'eer' camoufleerden vaak lage bedoelingen. Daarom, zo meende Feith, had de dichter een hoogst verantwoordelijke taak bij het zedelijk herstel van de natie: hij was degeen die de oorspronkelijke taal van het zuivere, ongecorrumpeerde gevoel kon spreken.

Literatuur die aan deze puurheid uitdrukking gaf, noemde Feith 'sentimenteel', naar analogie van de toen zeer bekende *Sentimental journey* (1767) van de Engelse schrijver Laurence Sterne. En hij preciseert:

> Ik zou het niet beter dan door *gewaarwordelijk* weten over te brengen, en dan versta ik door *sentimenteele schriften* dezulken, in welken eigen gewaarwordingen uitgedrukt [worden] en door eenen stijl, die meer tot het hart en tot de verbeeldingskragt dan tot het verstand spreekt, zodaanig uitgedrukt worden, dat ze in de ziel van den Lezer overgaan en daar eene tedere, soortgelijke gevoeligheid verwekken.[9]

Tegen deze radicale keus voor 'de taal van het hart' rees al gauw het bezwaar dat zij eerder leidde tot een zich afwenden van de samenleving dan tot een zich ervoor inzetten. Wat de sentimentelen voor een heilzame gevoelsverfijning hielden, was in de ogen van hun critici een morele verwekelijking die desastreuze gevolgen kon hebben. Veel literaire bondgenoten won Feith dan ook niet - de belangrijkste was Elisabeth Maria Post - en het sentimentele in de door hem bedoelde betekenis bloeide dan ook slechts kort. Maar het ideaal van het onbedorven gevoel werkte dankzij Feith wel door. Toen deze namelijk rond 1790, geïnspireerd door de ideeën van de Duitser Herder over het nationale karakter en de nationale smaak, de kenmerken van het karakter van de Nederlanders vaststelde, verbond hij de eigenschappen die de Nederlanders zichzelf vanouds al graag toeschreven: vroomheid, eenvoud, huiselijkheid, nuchterheid en afkeer van hoogdravendheid en huichelarij, aan zijn eigen sentimentsideaal. De zeventiende-eeuwse prototypes van de ware Hollanders, zo betoogde hij, waren sentimenteel in de ware zin van het woord geweest, daarna had het bederf ingezet.

Aan Feiths goede trouw bij deze beeldvorming hoeven we niet te twijfelen, maar hij zal zich ook gerealiseerd hebben dat het sjabloon van de karakteristieke Nederlander een veel overtuigender model leverde voor het onbedorven, oprechte gevoel dan de wel erg etheri-

.....

De Vogels

Gij vogels die zo vrolijk,
Zo kommerloos verzadigd,
Uit volle korenlanden,
Weer vliegt naar uwe boomen;
Die, zonder nieuwe zorgen,
Voor een aanstaanden honger,
Te samen speelt en dartelt;
Wat is uw lot gelukkig!

Gij, Leeuwrik! die zo juichend,
Bij avond en bij morgen,
Bij zomer en bij lente,
Al rijzend en al dalend,
Op groene klavervelden,
Op ruime blaauwe heiden,
Op gouden korenakkers,
Kunt heen en weder zweven,
En in dat koren nestelt,
Wat is uw lot gelukkig!

Gij Vinkjes! die zo eenzaam,
In 't lommer dezer struiken,
In 't vlakke koele beekje,
U baadt, en uwen dorst lest;
Die met uw natte wiekjes,
Zo vrolijk slaat en fladdert;
Die met elkander dartelt,
U in de zon laat droogen,
En heenvliegt naar uw nestjes,
Wat is uw lot gelukkig!

Gij Raaf, die daar zo rustig,
Op gindsche dunne takjes
In 't hoog geboomt u neervleit,
En met dat takje schommelt,
Bij ieder koelend windje;
Ook gij zit daar gelukkig!
Gij kent geen zorg of vreeze;
Gij ziet - van uwe hoogte,
Op wijde en open vlaktens,
Op heuvelen en dalen:
Schoon gij niet ploegde of zaaide -
Uwe oogsten om u rijpen.
Daar naast u ploegt de landman,
En, in zijn versche voren,
Ziet gij uw maaltijd glimmen.
Ofschoon de slag der bijlen
Uw boomstam reeds deed kraken,
Nog onbezorgt voor rampen,
Zoudt ge op uw takjes toeven;
Als ge ook uw boom zaagt vallen
Zoudt gij uw vlerken klappen,
En zoeken naar een beter.

Gij, lieve blijde Vogels,
Ontvlucht der menschen woeling,
Hun zorgen, en hun arbeid,
Hun twisten, en hun afgunst:

Hun wraak, hun haat, hun driften
Zijn uit de vreedzame oorden,
Van uw verblijf verbannen.

O kon ik als die vogels,
Zo kommerloos voor onheil,
Zo ver van twist en woeling,
In stille bosschen leven!
Dan was ik ook gelukkig.

Kon ik, door mijn vermogen
Van denken en genieten,
Mij ook zo hoog verheffen,
En onder mij de wereld
Zien wentelen en warren!
'k Was, kommerlooze vogels,
Dan boven u gelukkig.

De taal van het hart dat eigenlijk te gevoelig is voor deze wereld: 'De vogels' van Elisabeth Maria Post. Sommige geëngageerde vaderlanders veroordeelden dit soort poëzie als escapistisch, maar de weemoedige mijmering over het contrast tussen de geschapen natuur en de menselijke samenleving zou nog lang populair blijven in de negentiende-eeuwse letterkunde.

.....

sche sentimentele romanpersonages. Hij kon nu claimen dat de gevoeligheid die hij bedoelde van gegarandeerd nationale kwaliteit was en bewezen had allerminst tot een vlucht uit de wereld te leiden.

Heldenmoed en huiselijkheid

Met deze relatering van het verfijnde gevoel aan het historisch verankerde nationale karakter wees Feith de vaderlandse dichters die als dichters hun gevoel moesten uiten en als burgers van het vaderland het bederf wilden keren, twee richtingen. Zij konden in de eerste plaats hun gevoel voeden met het grootse verleden van de natie. Ze konden ook de ontroering weergeven van het eenvoudige, onbedorven huiselijk leven.

Feith zelf bespeelde beide registers maar liet ook zien dat heldenmoed en huiselijkheid elkaar niet hoefden uit te sluiten. Integendeel: juist de zeventiende-eeuwers hadden getoond dat de ware burger van het vaderland bereid is voor het vaderland het zwaard ter hand te nemen maar tegelijk toegewijd de taken vervult die in de microkosmos van het huiselijke leven op hem rusten. In 1784, tegen het einde van de rampzalig verlopen Vierde Engelse Oorlog, roept Feith de schim van Michiel de Ruyter op. Waarom was De Ruyter zo'n groot man? Niet alleen omdat hij zo'n held was. Hij was het ook, of juist, omdat hij tegelijkertijd zijn nederige plichten als huisvader, burger en christen niet verzaakte:

> Geen' Held, die voor zijn Landgenooten
> Zijn bloed zo heerlijk heeft vergooten -
> Geen' Held zo rijk in eertropheên -
> (...)
> Held, Wijsgeer, Vader, Echtgenoot,
> Vriend, Burger, Christen - alles tevens!
> Een waardig perk voor duizend levens -
> En altijd Ruiter - altijd groot![10]

Het werd een standaardelement in de evocaties van het glorieuze verleden, deze combinatie van vaderlandslievende heroïek en eenvoudige huiselijkheid van de Nederlanders. In dat kader werden niet alleen de schijnwerpers gericht op de militaire triomfen van de zeventiende eeuw maar ook op de morele degelijkheid. Feiths *literaire* held was dan ook Jacob Cats, van wiens werk hij een nieuwe uitgave bezorgde.

Vooralsnog leidde de politieke en maatschappelijke actualiteit er overigens toe dat nogal wat dichters zich meer geroepen voelden om uiting te geven aan hun heroïsche liefde voor het vaderland dan om het stille lief en leed van het huiselijk leven te bezingen. Het dichterlijk gevoel kreeg daarmee een wel heel specifieke invulling, die, geheel in strijd met Van Alphens bedoelingen, gemakkelijk ontaardde in het oratorisch geweld van de ‘heldentoon’. De bekendste van deze zendelingen van het nationaal gevoel was Jan Fredrik Helmers, wiens hoofdwerk *De Hollandsche natie* uit 1812 één lange lyrische evocatie is van alles waarmee de voorouders de bewondering en jaloezie van ‘de naburen’ had afgedwongen: zuivere zeden, heldenmoed, overzeese handel, wetenschappen en kunst. Het is een typisch voordrachtsgedicht, waarin de golven van de retoriek hoog worden opgestuwd, maar dat als

bezield en bezielend werd ervaren in de genootschappen waarin Helmers, min of meer als daad van verzet tegen de Franse overheersers, fragmenten eruit voordroeg. Nooit eerder was zo nadrukkelijk de verbondenheid met land en voorgeslacht uitgesproken:

> Ik juich! geen hooger heil heeft ooit mijn ziel gestreeld,
> Dan dat ik, Nederland! ben op uw' grond geteeld.
> Dat van den heldren glans die van u af mogt stralen,
> Een nietig sprankjen, op mijn' schedel af mag dalen.
> Dat ik ook deel in de eer, den roem dien 't voorgeslagt,
> 't Verbaasd Euroop' ten trots aan ons ten erfgoed bragt.
> 'k Zweer bij dat erfdeel, bij de trouw en deugd der vaderen,
> Dat steeds de dankbaarheid zal gloeijen in mijne aderen.
> Ja! 'k blijf, ô Vaderland! tot aan het uur des doods,
> Als Nederlander op dien schoonen eernaam grootsch.[11]

In gedrukte vorm passeerde *De Hollandsche natie* in 1812 de censuur overigens niet ongeschonden.

Zo waren er meer dichters die zich verzetten tegen de gelatenheid waarmee sommigen de afhankelijkheid van Frankrijk als onvermijdelijk aanvaardden. Cornelis Loots bijvoorbeeld wierp zich in een gedicht uit het inlijvingsjaar 1810 op als ‘priester’ van de ‘kwijnende tempeldienst’ van de moedertaal:

> Ach! houden wij dit pand in waarde,
> Als d' afdruk van hun heilig beeld;
> 't Is 't eenigst merk, voor 't oog der aarde,
> Uit welk een' stam wij zijn geteeld.
> Zoo bergt een kind, in 't snerpendst woeden
> Van armoê en van tegenspoeden,
> 't Geschenk, dat hem zijn' moeder gaf,
> En acht het heiliger dan 't leven,
> En troost zich, van gebrek te sneven,
> Maar staat die dierbre gift nooit af.[12]

Deze verheerlijking van het nationale verleden zou in de negentiende eeuw krachtig voortleven. Maar daarnaast zou ook de andere richting in de vaderlandse gevoelspoëzie, die van de onbedorven huiselijkheid, een grote vlucht nemen. Hierin kon het nieuwe burgerideaal natuurlijk al heel concreet gestalte krijgen. Degeen wiens naam onverbrekelijk daaraan verbonden is, Hendrik Tollens, was al kort na zijn debuut in 1799 deze richting ingeslagen. Een van zijn bekendste proeven in dit genre is ‘Aan een gevallen meisje’, dat de dichter in 1806 voordroeg in de afdeling Rotterdam van de Bataafsche Maatschappij. Het zou Tollens' naam definitief vestigen, decennialang repertoire houden op literaire avondjes en daar het publiek zonder mankeren tot tranen toe roeren.

Neen, weêrhou, in 't bang verdriet,
Meisje lief! uw tranen niet;
Laat ze vrij uw wangen groeven:
Waartoe zoudt gij schoon behoeven?
Al uw vreugd verstoof als kaf...
't Roosje brak in 't bloeijen af.

Eens der maagden roem en eer,
Nu der maagden roem niet meer;
Eens der knapen ziel en zucht,
Nu van elken knaap ontvlugt,
Nu geschandvlekt, waar gij vliedt...
Neen, weêrhou uw tranen niet.

Maar, zo zet een aantal strofen verder de wending in: ‘als ge aan gezwollen borst, //Blode, 't zuigend wichtje torscht’ -

Maar, als ge in de ziel verrukt,
Vurig dan 't in de armen drukt,
En een vreugde in 't hart voelt blaken,
Die geen maagden-boezems smaken;
Als ge, ontgloeid in liefde en lust,
d'Adem 't van de lipjes kust,
Onverzaadlijk van verlangen,
't In uw borst zoekt in te prangen,
En van 't hart, waaraan het schuilt,
Met geen' vorstenschat het ruilt:

Wisch dan, wisch dan 't schreijend oog,
Wisch dan 's wichtjes koontjes droog,
Door uw tranen nat bekreten:
Leer dan spot en lot vergeten.
Waar de nood u daag' ten strijd',
Moedermoed verwint altijd;
Waar uw jammren overvallen,
Moedertrouw doorworstelt ze allen;
Waar verleiding knaagt aan de eer,
Moederliefde heelt ze weêr.[13]

Tollens' plengen van de troostende traan, zijn inspelen op ‘mooie’ gevoelens, zijn pathetische taal zouden bij zijn navolgers tot routine worden in een massieve stroom huiselijke poëzie, die pas door de beweging van Tachtig zou worden gestuit. Zoals eerder de dichtgenootschappers van het eerste uur, hebben ook Helmers en Tollens hun immense succes postuum moeten bekopen met een bijna onvoorwaardelijke verguizing. En ook bij hen was dat

niet alleen een gevolg van veranderde poëzieopvattingen - dan zouden ze eenvoudig zijn vergeten - maar vooral ook van het feit dat de idealen die zij belichaamden zo geaccepteerd raakten dat ze tot een cliché werden. Toen de jonge Tollens het achttiende-eeuwse burgerideaal verwoordde en verbreidde in eenvoudige, aansprekende poëzie zonder nadrukkelijke lering sloeg hij een nieuw pad in, maar nog tijdens zijn leven raakte dat afgetrapt. Het ‘Gevallen meisje’ was provocatief toen het verscheen, niet alleen om het gewaagde onderwerp - een novum in de Nederlandse lyriek - maar vooral ook om de impliciete moraal: het meisje wordt niet veroordeeld of terechtgewezen, laat staan uit de gemeenschap gestoten, maar als moeder gerehabiliteerd. Eerst veertig jaar en vele navolgingen later zou de resocialisatie van ‘gevallen’ meisjes en vrouwen institutioneel vorm krijgen in de gestichten van dominee Otto Heldring, en pas daarna kon het mededogen waartoe Tollens oproept worden gediskwalificeerd als goedkoop, risicoloos en in wezen narcistisch.

Een hogere werkelijkheid

Met Tollens en de aan hem verwante dichters doet zich, achteraf bezien, een scheiding voor in de literatuur die zich voordien nog niet zo scherp aftekende, te weten die tussen literatuur die de lezer op een moeilijk te vatten wijze ‘hogere’ sensaties of inzichten verschaft en de literatuur die hem of haar slechts vertier biedt. De tweede soort is in feite de consequentie van het streven naar verstaanbaarheid dat als nationale deugd werd beschouwd. Dat neemt niet weg dat ook de dichters van de verstaanbaarheid graag een ‘hoog’ dichterschap etaleerden. Getuige Tollens zelf. Diens bescheiden pretenties als dichter - hij was zich van de beperktheid van zijn talenten beter bewust dan zijn vele bewonderaars - verhinderden hem niet in dezelfde tijd als het ‘Gevallen meisje’ een ‘Ode aan de dichtkunst’ te schrijven die weinig in overeenstemming lijkt te zijn met zijn eigen praktijk. De poëzie wordt hier namelijk voorgesteld als voortkomend uit een vulkanisch dichterlijk gemoed waarvan het geheim onbevattelijk is voor de gewone sterveling:

> Wie mag, ô gloed! uw' vuurstroom gronden?
> Wie is uw wondre bronwel wis?
> Waar grenst gij, aan geen spoor verbonden,
> Onëindige, als de Godheid is?
> Wie durft uw diep geheim verraden?
> Wat geest ontknoopt uw wonderdaden,
> Waar 't vonklend oog zich blind aan ziet?
> Terug van 't nooit gelukt bedoelen!
> Daar zijn 'er die uwe almagt voelen,
> Maar, die haar schetsen zijn 'er niet.[14]

Tollens was bepaald niet de enige zanger van de huiselijkheid die een ‘kosmische’ opvatting van het dichterschap huldigde, en ook bij de vertegenwoordigers van de vaderlandshistorische richting lijkt de theorie niet helemaal overeen te komen met de praktijk. Helmers beschrijft de dichterlijke sensatie in termen die al heel weinig *De Hollandsche natie* in herinnering roepen:

Daar stijgt zijn geest! - wie kan hem volgen?
Deze aard, die stip, valt hem te kleen!
Hij, in zich zelf geheel verzwolgen,
Vliegt door de onmeetlijkheid op scheppingsvleuglen heen.

De aard' drijft daar heen, naauw merkbaar in zijne oogen!
Hij drinkt, hij zwelgt de nectartogen
Der Goden! hij gevoelt zijn hart
Door openbaringen van hooger aard verheffen.[15]

Eerlijkheidshalve moet ook worden vermeld dat Helmers' visioen in een wat aandoenlijke zelfrelativering eindigt: ‘En, bij de Dichteren die Neêrlands grond kon scheppen, //Plaats ik mij, schoon op lagen trap’.

Dergelijke romantisch aandoende voorstellingen van het dichterschap waren niet eerder in deze hyperbolische vorm gepresenteerd. Zij lagen ook niet erg in de lijn van de gekoesterde traditie van de ‘typisch Nederlandse’ nuchterheid, die graag het eigen gezonde verstand contrasteerde met de aan de Duitsers toegeschreven neiging tot metafysica en ‘dweepzucht’. Hoe kwamen zulke weinig romantische dichters als Tollens en Helmers hieraan?

Er bestond natuurlijk een al uit de Oudheid daterende traditie waarin aan de dichter als ‘schepper’ iets goddelijks werd toegeschreven, maar dat was toch niet meer dan bij wijze van spreken. De verdedigers van de gevoelspoëzie, Van Alphen en Feith, hadden wel betoogd dat de dichter, wilde hij werkelijk oorspronkelijk kunnen zijn, over een bijzondere sensibiliteit moest beschikken, maar daarbij was geen sprake geweest van metafysische associaties. Nadien had dus een nieuw beeld van de dichter ingang gevonden, een beeld met hoge pretenties die wat merkwaardig afsteken bij de gangbare dichtpraktijk. Het was dan ook een geleend beeld.

Van bijzondere betekenis was in dit verband een bloemlezing die in 1801 het licht zag. De titel ervan hield een programma in: *Dichterlyke gedachten-beelden*. Een anonieme voorredenaar verklaart dat de hier gebundelde dichters gemeen hebben dat hun visie op de poëzie geïnspireerd is door de moderne kritische wijsbegeerte. Deze anonymus kan niemand anders zijn dan Johannes Kinker, de man die we al een paar maal zijn tegengekomen als apostel van het kantianisme. De gedichten in de bundel waar Kinker zelf voor tekende, ‘De dichtkunst’ en ‘De dichterlyke genie’, mogen als illustratie van de inleiding worden beschouwd. In hetzelfde jaar zette Kinker zijn gedachten nog eens uitvoerig uiteen in een opstel dat ook al ‘De dichterlyke genie’ heette en dat verscheen in de spreekbuis van de aanhangers van Kant in Nederland: het *Magazijn voor kritische wijsbegeerte*.

De dichters van de *Gedachten-beelden* beschouwden zich dus als kantianen. Dit betekent, zo verklaart de inleider, dat zij de nauwe band die traditioneel heeft bestaan tussen welsprekendheid en poëzie principieel doorsnijden. Poëzie is voor hen niet betogen in versvorm, welsprekendheid is geen dichtkunst in een vrije vorm. De welsprekendheid heeft betrekking op het domein van de ratio; de dichterlijke inkleding is slechts middel om de toehoorder te winnen. De poëzie daarentegen betreft de wereld van de ‘ideeën’; om daaraan uitdrukking te geven moet zij zich wel bedienen van voor het verstand verstaanbare

taal. De taal van het gedicht is zo bezien een uiterste concessie aan het rationele in plaats van een soort verheven versiering daarvan.

Dit is inderdaad een radicale breuk met de heersende opvattingen. Het wezen van de poëzie is dus niet dat de dichter zijn persoonlijke beleving van de werkelijkheid weergeeft (dat blijft *au fond* welsprekendheid) maar hij zoekt juist uitdrukking te geven aan wat ligt *achter* hetgeen zintuiglijk waarneembaar en verstandelijk te duiden is. Het gedicht is de vormgeving van het oneindige dat zich in de ziel van de dichter manifesteert, ofwel van het 'ideaal'. Dit ideaal is eigenlijk niet in woorden te vatten en het kan al helemaal niet worden weergegeven in ándere woorden. Er is een organisch verband tussen vorm en inhoud, of, om de lapidaire formulering te gebruiken waarin een kleine eeuw later de Tachtigers dezelfde gedachte opnieuw lanceerden: vorm en inhoud zijn één.

De dichtkunst heeft dus toegang tot het gebied aan gene zijde van de grenzen die gesteld zijn aan het verstand. In Kinkers gedicht 'De dichtkunst' heet het:

> Daar schept zy [de dichtkunst] zich, vol geestvervoering,
> Geheel gevoel, vol eedle ontroering,
> Ideën, langs dien kring gevormd;
> Daar aâmt zy vry en zonder stremming;
> Daar voelt, daar kent zy haar bestemming;
> Daar wordt zy door slechts denkbre schoonheid
> Ontvonkt, verrukt, bezield, bestormd!

Hoe kan nu deze aan Plato herinnerende wereld van de 'ideeën' worden verwoord? Het is de natuur die als tolk fungeert:

> Nu toont Natuur haar praaltoneelen,
> En biedt haar schetsende tafreelen:
> Thands tooit zy zig voor 't oog des Digters,
> In haar betooverende pracht.
>
> Zóó ziet hy haar. - En eensklaps schikken,
> In die gevoelvolle oogenblikken,
> De beelden, in het schoonst verband,
> Zig om hem heen, vol kracht en leven;
> Bekleeden zyn gedachten; geven
> 't Bezielde lichaam aan elk denkbeeld;
> En brengen 't grootsche doel tot stand.[16]

De dichter geeft geen schildering van de natuur, zelfs geeft hij geen uitdrukking aan de gevoelens die de natuur in hem opwekt: hij onthult iets van een hogere 'Natuur'. De verbeelding verschaft hem de 'taal' om dit onzegbare te verwoorden - of beter: te ver*beelden*. De woorden samen 'betekenen' immers niet de metafysische inhoud van het gedicht; zij vormen daarvan slechts een analogie. De vertaalslag van het ideële naar het stoffelijke schiet per definitie tekort.

Kinkers ‘hoge’ opvatting van het dichterschap, waarbij dus de dichter in verhulde vorm iets zichtbaar kan maken van het transcendente en waarbij de taal als wezenlijk ontoereikend wordt ervaren, was onmiddellijk verwant aan de ideeën waarin rond deze tijd in Duitsland de Romantiek zich begon te manifesteren. Aan het einde van hoofdstuk 7 is al aangestipt dat in deze jaren Fichte in Jena een bovenempirisch weten postuleerde, wat zijn dichterlijke leerlingen tot de stelling bracht dat het ware realisme slechts in de poëzie bestaat. Maar wat voor Duitsland een begin was, bleef in Nederland een incident. Als verbreider van de nieuwe filosofie wist Kinker weinig volgelingen te mobiliseren. Ook de in de *Gedachten-beelden* verenigde dichters werden niet tot een beweging. Waarschijnlijk hebben ze allemaal wel enige affiniteit gevoeld met de nieuwe idealistische poëzieopvatting maar in hun dichtpraktijk klinkt daarvan weinig door. Als in de inleiding wordt erkend dat de opgenomen gedichten de bedoeling illusteren maar als voorbeelden van ‘zuivere Dichtkunst’ - die trouwens in een karakteristieke tussenzin een onbereikbaar ideaal wordt genoemd - tekortschieten, dan mag dat een *understatement* heten. Met uitzondering van het werk van Kinker zelf, betreft het traditioneel retorische lierdichten over hooggestemde onderwerpen: ‘De schepping’, ‘De vrijheid’, ‘De dichter’ en dergelijke. Geen van de overige medewerkers, onder wie Maria Petronella Elter-Woesthoven, M.C. van Hall, H.A. Meijer en - met de meeste bijdragen - degeen die waarschijnlijk het initiatief tot de bundel heeft genomen: Jan Fredrik Helmers, is dan ook als belangrijke vernieuwer de geschiedenis ingegaan.

Kinker zelf zou de rest van zijn leven min of meer blijven staan op de voorpost die hij in 1801 had ingenomen. Intussen hadden de romantici in Duitsland en wat later ook die in Engeland de volgende grote stap naar de autonomie van de kunst gezet door het esthetische radicaal los te maken van het ethische. Kinker bleef trouw aan de leer van Kant, die de eenheid van het goede, het ware en het schone postuleert. Bovendien bleef hij in eigen land min of meer een buitenbeentje. Helemaal onbegrijpelijk is dat niet. In de eerste plaats was hij vooral theoreticus. Maar zijn diepe filosofische beschouwingen stuitten op dezelfde weerstand tegen Duitse ‘metafysische schijndiepzinnigheid’ waarvan eerder Van Alphen het slachtoffer was geweest. Bovendien kan Kinker de indruk hebben gewekt dat zijn diepzinnigheid inderdaad futiel was: in zijn eigen gedichten spreekt, zoals ook de aangehaalde regels illustreren, toch meer de wijsgeer dan de dichter. Karakteristiek is dat voorzover Kinker volgelingen heeft gehad, die geneigd waren een middenweg aan te houden tussen zijn ‘wereld der ideeën’ en de geliefde ‘vaderlandse nuchterheid’.

Kinker was echter niet de enige dichter met metafysische pretenties. Zijn bondgenoot, maar eigenlijk meer zijn tegenspeler, was Willem Bilderdijk. Ook Bilderdijk leverde een bijdrage aan *Dichterlyke gedachten-beelden* maar die heeft weinig te betekenen. Hij leefde op dat moment nog in ballingschap in Brunswijk en zal niet precies hebben geweten waarvoor hij zich had laten strikken; de gedachte dat poëzie meer is dan berijmd proza zal hem zeker hebben aangesproken maar van de ‘kritische filosofie’ moest hij volstrekt niets hebben. Niettemin ontwikkelde ook Bilderdijk in deze jaren een visie op het dichterschap waarin poëzie wordt beschouwd als een weergave van een transcendente werkelijkheid. Pas een paar jaar later had hij zijn nieuwe conceptie, die in feite deel uitmaakte van een gehele levensbeschouwing, min of meer rond. Teruggekeerd in Nederland ontvouwde hij haar

Johannes Kinker, door J.C. van Rossum.

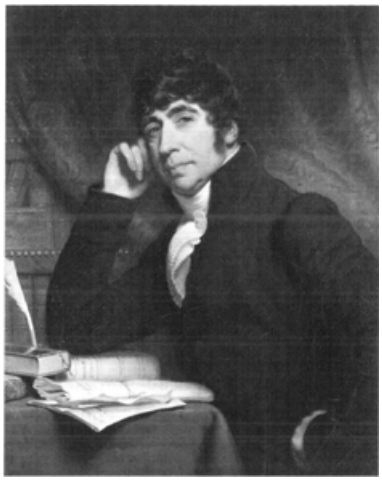

Willem Bilderdijk, door C.H. Hodges, 1810.

voor het eerst in ‘De kunst der poëzy’ - het gedicht dus waarin hij de dichtgenootschappelijke knevelarijen over de hekel haalde.

Als Bilderdijk in ‘De kunst der poëzy’ die literaire boekhoudersbenepenheid breed uitmeet, dan doet hij dat om een maximaal contrast te scheppen met de hoge - om niet te zeggen: de hoogste - waarheid die hij nu meent gevonden te hebben. Poëzie moest indertijd, zo stelt hij, ‘proza zijn op maat’. Een gedicht onderscheidde zich slechts van een gewone beschrijving of mededeling doordat de taal in een regelmatig patroon van metrum en rijm was gewrongen. Dit gechargeerde beeld van de dichter als ordinaire verzensmid dient nu als repoussoir voor zijn voorstelling van de *werkelijke* dichter, dat is hij die iets van de goddelijke, kosmische samenhang gewaarwordt. Zijn eigen eerste ervaring daarvan beschrijft Bilderdijk als volgt:

> Mijn hart ontschoot den slaap der zwijmzucht, der vereelding;
> Het was zich-zelv' gevoel, en breidde in Hemelgloed
> Zich tot die polen uit, waar ijs en winter woedt;
> Omvademde Oost en West, en peilde zee en starren.
> De Hemel daalde om laag, en de Aarde ontschoot heur harren;
> Een nieuw Heelal ontlook, gelijk de bladerkroon
> Der frissche lenteroos haar nog verborgen schoon
> Uit groene zwachtels drijft, voor daauw, en morgenstralen,
> En Zefirkusjes, en verliefde nachtegalen.
> (...)
> Ik hoorde in zuivrer stroom der Heemlen maatgeschal,
> De morgenstarren, die in 't wandlen op hun paden

Door d' ether zuizen als de sprinkhaan door de bladen,
Of blaauwende haagdis, die door de doornen glipt.
Ik zag geen' hemel meer, met vonklend goud bestipt;
'k Zag leven, 'k zag gevoel; 'k zag geesten, meer verheven,
Maar aan mijn' geest verwant, door de ijdle vlakte zweven
En 't al bevolken, 't al bezielen met hun heir.
Ik daalde op 't veldgebloemt' in mijn betoovring neêr,
En zag gevoel en zin, zag liefde en zelfgenoegen
De schepping, waar zy gaapte, in banden samenvoegen,
Wier knoop mijn hart omvatte, en alle heil omsloot.
Toen kende ik 't leven eerst, en wist dat ik 't genoot:
Toen leerde ik in my-zelv' mijn gantschen wensch besluiten:
Toen zong ik, en geen boei kon mijn verheffing stuiten:
'k Was doof voor d' ijdlen wind die lof en laster fluit,
En ademde in mijn' zang mijn' eigen' boezem uit.[17]

De ware dichter ademt in zijn zang zijn eigen innerlijk uit. Hij dicht uit zijn gevoel. Dit gevoel is echter niet - en daarmee geeft Bilderdijk een radicale wending aan de gangbare opvattingen over het dichterlijk gevoel - een verhoogde sensibiliteit voor de werkelijkheid. Het gevoel is hier de sensatie de hele kosmos te kunnen doorschouwen, fysica en metafysica, en - de climax - zelfs te kunnen ontstijgen aan de pijn van het aardse tekort (‘de schepping, waar zy gaapte’). Hij ervaart het grote heilsverband en weet zichzelf daarin opgenomen.

Van dit overweldigende gevoel *moet* de dichter zich ontlasten, *nolens volens*, of hij gehoord wordt of niet en zonder zich door welke regels ook te laten leiden:

Bedwing het, Dichter! ja, niets hoeft dien stroom te nopen,
Die in uw' boezem welt. Hy barst zijn sluizen open.
Uw borst verwijdt zich, en uw ingewand wordt vuur.
Uw wezen breidt zich uit door d' omvang der Natuur.
Uw bloed stijgt kokend op, en klemt den stroeven gorgel,
En de adem neemt voor spraak den toonklank aan van 't orgel.
Verbeelding vliegt in vlam, en spiegelt, beeld voor beeld,
De zielsbeweging af die door uw aders speelt.
Nu zingt ge, en 't is muzyk; 't zijn beelden, die als schimmen,
Door tooverkracht gedaagd, uit donkre nevels klimmen,
Maar blinkend, schittringvol, en door hun eigen licht.[18]

Bilderdijk kent aan het dichterlijk gevoel de macht toe toegang te verschaffen tot een wereld die de empirie te boven gaat. Net als bij Kinker laat zich deze ervaring niet rechtstreeks in taal vatten: de dichter krijgt beelden aangereikt - ‘blinkend, schittringvol’ - om haar te verwoorden. De hoogste poëzie kan niet meer dan een metafoor zijn van het Ware. Ook Bilderdijks dichtopvattingen tonen daarmee verwantschap met het romantische ideeëngoed; de sensatie opgenomen te zijn in de grote kosmische samenhang past daar eveneens

bij. Specifiek bilderdijkiaans is echter dat dit alles een plaats krijgt binnen het kader van een eigenzinnig ingekleurde calvinistische heilsboodschap. De kern daarvan is de gedachte dat de huidige mens, met zijn geloof in de heilig verklaarde Rede en in de schijnwijsheid van zogeheten filosofen, steeds verder het besef heeft verloren van de Goddelijke volmaaktheid die buiten de wereld van de zondeval bestaat. De mens leeft in een waanwereld en wil het niet weten, de filosofen nog het minst van al. Daarom hebben de filosofen in wezen niets te bieden. Het is in de dichtkunst dat de mens een mogelijkheid wordt geboden om de aardse beperkingen te overstijgen en althans een glimp op te vangen van de ware werkelijkheid. Het ware gedicht biedt daarom hoop: het is een getuigenis dat het aardse niet definitief is losgeraakt van het goddelijke.

Kinker en Bilderdijk kenden dus beiden aan de dichtkunst een metafysische dimensie toe. Niettemin waren zij door een onoverbrugbare kloof gescheiden. Kinkers conceptie was verankerd in de kritische filosofie terwijl voor Bilderdijk het kantianisme juist bij uitstek de filosofische verblinding vertegenwoordigde. Wat Bilderdijk weer gemeen heeft met Kinker is dat zijn poëzie - een immens corpus - zo weinig van de kosmische bezieling verraadt. Bij Bilderdijk is het echter niet een rationele inslag die hem belemmert het onzegbare in taal te vatten maar een overmaat aan retorische virtuositeit. Bilderdijk wekt de indruk een fontein van verzen te zijn geweest. Het was deze virtuositeit die hem een groot prestige als dichter verschafte, en zijn stemgeluid zou bij diverse jongeren doorklinken. Zijn metafysica daarentegen werd door de meesten veel te extreem gevonden. Evenmin als Kinker heeft hij een literaire beweging geïnspireerd die als Nederlandse variant van de Romantiek mag gelden. Maar wel weerklank vond het door hen beiden uitgedragen romantische dichterbeeld, waarin de dichter werd voorgesteld als een tolk van het transcendente en als begiftigd met hoedanigheden die de menselijke maat en het menselijk begrip te boven gingen. Bijna geen dichter in de negentiende eeuw of hij getuigt op gezette tijden van visionaire vluchten in het oneindige. Intussen hielden de cultus van het ‘vaderlandse’ gezonde verstand en de sociale controle van de nationale genootschapscultuur hem met beide benen op de vertrouwde grond. Op de vraag in hoeverre de Nederlandse ontwikkelingen daarmee afweken van die in de omringende landen zullen we ingaan in de laatste paragraaf van het volgende hoofdstuk.

Eindnoten:

1 De Vries, *Geschiedenis*, dl. 2, 391-392.
2 Paape, *Wijsbegeerte*, 91.
3 *Nieuwe algemene konst- en letterbode*, 10 oktober 1800, 114.
4 *Dichtoeffeningen*, 1776, VI.
5 *Tael- en dichtlievende oefeningen*, 256.
6 Bilderdijk, *Kunst der poëzy*, r. 213-219, 252-260.
Rhadamanten: naar Rhadamanthys, mythologische rechter over de onderwereld; *Monens, Zewels, Stijlen*: Arnold Moonen, Willem Séwel en Klaas Stijl waren auteurs van veelgebruikte achttiende-eeuwse grammatica's; *dezen bijl*: verwijst naar de even eerder genoemde Prokrustes-bijl waarmee iedere onregelmatigheid werd weggehakt; *liksteen*: polijststeen; *slofgeraas*: slome dreun.
7 *Nieuwe algemene konst- en letterbode*, 4 juli 1800, 3. Bespreking van het derde deel van de *Oden en gedichten* van Rhijnvis Feith.
8 Feith, *Brieven*, dl. 3, 134. *verbaast*: in stomme bewondering.
9 Feith, *Brieven*, dl. 3, 52-53.
10 Feith, *Oden en gedichten*, dl. 1, 65-72, hier 68 en 71.
11 Helmers, *De Hollandsche natie*, aanhef.
12 Loots, ‘De Hollandsche taal’ (*Gedichten*, dl. 4, 63-83), 81.
13 Tollens, *Gedichten*, 177-183, hier 177 en 182.
14 *Ibidem*, 57-62, hier 62.
15 Helmers, ‘De dichter’ (*Gedichten*, dl. 2, 122-129), 123.
16 *Dichterlyke gedachten-beelden*, 27-32, hier 30-31.
17 Bilderdijk, *Kunst der poëzy*, r. 338-346, 356-372. *zwijmzucht*: inertie; *ontschoot heur harren*: raakte uit haar voegen; *geesten*: te weten van engelen en gestorvenen. In een korte tijd later geschreven gedicht ‘De geestenwareld’ stelt Bilderdijk het heelal voor als niet leeg en dood maar bevolkt door geesten die rondwaren als een soort voor de mens niet waarneembare, van hemelse vreugde vervulde lichtstromen.
18 Bilderdijk, *Kunst der poëzy*, r. 409-419. *Bedwing het*: probeer het maar eens te bedwingen; *nopen*: aanjagen; *ingewand*: binnenste; *door d'omvang der Natuur*: door de hele schepping heen; *gorgel:* keel; *gedaagd*: opgeroepen.

22 Letterkunde: karakter, canon, competitie

‘Verscheidenheid van welgetroffene characters’

> Maar, wie zal echter, indien hij zonder partijdigheid, en onbevooroordeeld, leest, zulke werken [nl. romans] niet met genoegen inzien, waarin het menschlijk hart wordt afgebeeld; waarin men de fijnste roersels en verborgendste springveeren ontdekt; waarin men eenen schat van wereldkennis vindt; waarin men eene rijke verscheidenheid van altoos werkende welgetroffene charakters leert kennen; waarin men ons voorvallen afmaalt die volmaakt binnen den kring van het mogelijke blijven; die wel niet zijn gebeurd, maar gebeuren kunnen? geeft ons dit alles geen stof tot denken, tot nuttig denken? oefent men des den geest zo wel dan niet als wanneer men den jonge lieden ijskoude Dramas, of verveelende lange kruipende Heldenzangen, dragelijke Treurspelen, of zeer gemeene Blijspelen in de handen geeft? of bundels Prijs- en Lof-verzen?[1]

In de theoretische discussies over letterkunde rond 1800 speelt de roman nauwelijks een rol. Letterkunde werd toch allereerst geassocieerd met poëzie en er waren ook nog literatuurliefhebbers - tegen hen is de hierboven geciteerde apologie van Wolff en Deken gericht - die de roman als een per definitie ‘beuzelachtig’ genre beschouwden. Aan de andere kant was de roman ook niet meer uit de literatuur weg te denken. Gerespecteerde literatoren waagden zich eraan en in de recenserende tijdschriften werden nieuwe titels uitvoerig besproken. In die recensies kreeg echter de morele en psychologische waarde, net als in de verdediging van Wolff en Deken, meer aandacht dan literaire kwaliteiten, en dat sluit aan bij de observatie hiervoor in hoofdstuk 7 dat in de loop van de achttiende eeuw de roman werd ontdekt als gids voor mensenkennis en leerboek voor de deugd.

Deze functie was mogelijk geworden doordat het genre een metamorfose had ondergaan, het eerst in Frankrijk en Engeland. Karakteristiek voor deze nieuwe roman was in de eerste plaats dat hij zich niet meer afspeelde, zoals de meeste zeventiende-eeuwse voorgangers, in hetzij sprookjesachtige, pseudo-historische entourages hetzij voornamelijk tussen smoezelige lakens. De plaats van handeling werd om zo te zeggen de wereld van alledag. Ook de personages misten het excentrieke van de traditionele romanfiguren, en evenmin beschikten zij over de superieure hoedanigheden van de helden van het epos en het treurspel. Het waren opnopvallende burgers, en daarmee voor de lezer bij uitstek herkenbaar. Zij waren dat temeer omdat niet alleen hun wederwaardigheden werden verhaald maar ook en vooral hun gedachte- en gevoelswereld. Het is niet toevallig dat vaak de vorm werd gekozen van de briefroman, waarin het verhaal wordt verteld in door de personages

Natuur en lectuur in intieme kring, 1810. Uit het Studie-prentwerk *van J.E. Marcus*.

uitgewisselde brieven. De brief was immers een bestaand en dus binnen het verhaal geloofwaardig medium om het innerlijk bloot te leggen.

De roman begon, kortom, psychologische dimensies te krijgen. Het is een van de symptomen van de groeiende belangstelling in de achttiende eeuw voor het gevoelsleven. Het gevoel werd niet meer gezien als concurrent van het verstand maar als complement. ‘Aandoenlijkheid’ of sensibiliteit waarborgde een humane toepassing van het verstand, het verstand gaf richting en zette grenzen aan de emoties. In de roman kon aan de hand van uiteenlopende personages, ‘charakters’ in de terminologie van de tijd, zichtbaar worden gemaakt hoe gevoel en verstand met elkaar in evenwicht moesten en konden worden gehouden, en wat de gevolgen waren als iemand daar niet in slaagde. Het genre kon daarmee een instrument worden voor de vorming van de mens. Bovendien kon in de omgang van de personages met elkaar worden gedemonstreerd hoezeer de deugd het cement was van de menselijke betrekkingen, dus van de samenleving als geheel. De nieuwe roman, vaak expliciet als ‘zedenkundig’ aangeprezen, had als functie een gids te zijn op weg naar de deugd. De lezer kreeg een scala van karakters voor ogen gesteld die in hun interactie zijn morele oriëntatie richting gaven en zijn psychologisch inzicht verrijkten. Deze karakters waren te overtuigender omdat ze, anders dan de personages in de traditionele literaire genres, zo herkenbaar waren in hun alledaagse proporties. Adriaan Loosjes kon dan ook, zoals we in hoofdstuk 7 zagen, de roman aanprijzen als een ware ‘academie van menschkunde’. Een goede roman was een schatkamer vol morele en psychologische casuïstiek ten behoeve

.....

Maar nu zou ik evenwel, (het mensch is dood en weg, zij zal er des geene schade door lijden,) evenwel gaarn eens weeten, wat eigenlijk die Gouvernante, daar men zo wijs meê was, en zulke wonderen van verwachtte, haar geleerd heeft, of van nut geweest is, in dingen die haar eens te pas kunnen komen?
Ik heb dikwijls uit de pret er bij gebleven als zij mijn KEETJE historietjens vertelde, die, de hemel weet het, hoe veel tijd geleden, voorvielen; of misschien wel nooit gebeurd waren; en die de oude baker ook wel verzinnen kan; zo als van een' Koning die de heele wereld verslagen had, en toen nog overal rond stuurde, om te hooren of er nog niet andere werelden voor hem zouden te veroveren zijn! - nu, dacht ik, jij liever als ik man; 't is veel koejen veel moejen - of van een philosoof die in een wijnvat woonde, en heel veel grappen uitrichtte: kom aan! bragt zij het kind niet in verbeelding, dat de beesten, zo als katten, en honden, en hoenders, gesproken hebben? ja dat er oudtijds lui waren, ergens in Oostindie geloof ik, die uien aanbaden, zo als wij onzen lieven Heer? en nu vraag ik je wat KEETJE heeft aan al die moorddadige historiën, aan al dat vechten, smijten, rooven, schenden en zo al voord? ik zelf heb er 's nachts wel benaauwd van gedroomd, ik laat staan dan een kind!
Dan weêr zat zij met het kind voor een tafel met een schrikkelijk groot papier, het was een kaart, en ik keek er ook eens in, om dat ik dacht dat het een mooje print was, en ik hou nog al van printen; maar wat zag ik? streekjens, en kladjens, en naaltjens, alle door elkander gekriskrast, mag ik wel zeggen, en daarop moest KEETJE dan al de dorpen en steden, en rivieren, en duinen in de heele wereld leeren kennen, en waar die gelegen zijn; iet dat mij, nog het kind een oogvol schelen kon; wij willen niet gaan reizen en trekken, en ook, KEETJE is altoos heel bang op het Y; zo dat zuster, ik zie niet wat daar voor nut in zijn kan, en ook wij zien vreemde tronies genoeg, wij behoeven die niet te gaan opzoeken, en zij vertellen ons veel meer van hunlui land dan men op dat papier zien kan; want, lieve tijd! want, lieve tijd! wat ziet men daar toch op! kleine kerkjens, en huisjens, en torentjens, zo hoog als een speldenknop, en daar moet men dan uit opmaaken waar *Batavia* en *Parijs* ligt, en *Engeland* en *Holland*, en alle landen die in de wereld zijn: nu, niemand te na gesproken, maar ik wou waarlijk de menschen niet gekker hebben; en die zulke wissewasjes niet aan een kind leert is geen goede moeder! ik zeg wie hoort er van!

Uit Betje Wolff en Aagje Deken, Cornelia Wildschut, *dl. 3, negende brief, p. 76-78. Cornelia's moeder voert de pen. De gelaakte gouvernante, destijds door haar man tegen haar zin aangesteld, is de enige die Cornelia iets heeft bijgebracht*.

.....

van het nieuwe burgerideaal. En de verpakking van de zedenlessen in een min of meer spannend avontuur stond garant voor een betrokkenheid die velen maar moeilijk opbrachten bij een abstract stichtend betoog. De zedenkundige roman belichaamt ook bij uitstek de verlichte overtuiging dat één pakkend voorbeeld meer uitwerkt dan reeksen wijze lessen.

De schrijver die wel de vader mag worden genoemd van deze burgerlijk-zedenkundige roman in brieven, is de Engelsman Samuel Richardson. Met *Pamela, or Virtue rewarded* (1740) en vooral met *Clarissa, or the History of a young lady* (1747-1748) leverde hij een model dat in heel Europa navolging vond, in Nederland bij onder anderen Betje Wolff en Aagje Deken.

Hun *Geschiedenis van mejuffrouw Sara Burgerhart* (twee delen, 1782) was de eerste Nederlandse roman waarin de nieuwontdekte mogelijkheden van het genre ten volle werden uitgebuit. Het waren in ons land dus twee vrouwen die een literaire vernieuwing teweegbrachten en dat was voor het eerst in de geschiedenis. Dit is geen toeval. Eerder was zoiets nauwelijks denkbaar geweest omdat de traditionele, aan regels gebonden letterkunde een literaire scholing vereiste die maar heel weinig vrouwen bezaten. Ook in de omringende landen werd de roman het genre bij uitstek waarmee vrouwen als auteur op de voorgrond traden.

Het werd trouwens ook bij uitstek het genre waar*in* vrouwen op de voorgrond traden. Saartje was slechts één uit een stoet van literaire zusters van Richardsons Pamela en Clarissa. De beroemdste van hen was wel Julie van Jean-Jacques Rousseau (*Julie, ou la Nouvelle Héloïse*, 1761). Toch was de emancipatie van de vrouw in de literatuur, zoals trouwens al uit de genoemde auteursnamen blijkt, niet alleen een gevolg van de emancipatie van de vrouw als schrijfster. Zij hing mede samen met de 'ontdekking' van de roman als medium om het gevoelsleven te registreren, en in de stereotiepe voorstelling van de seksen was gevoel bij uitstek een kwaliteit van de vrouw. In de groeiende appreciatie gedurende de achttiende eeuw voor de emotionele mogelijkheden van de mens nam ook de waardering voor de geschakkerdheid en de subtiliteit van het vrouwelijk gevoel sterk toe. Dit rijke gevoelsleven, zo was de algemene, bepaald niet alleen door mannen uitgedragen overtuiging, werd echter vaak onvoldoende in toom gehouden door een navenant sterk toegeruste ratio. De vrouw was daarmee fijngevoeliger, warmhartiger, tederder dan de man maar vooral ook grillig, impulsief en naïef. Het spanningsveld tussen gevoel en rede was in achttiende-eeuwse ogen bij vrouwen dus 'van nature' veel groter dan bij mannen, en dat maakte vrouwen en vooral meisjes tot aantrekkelijke romanheldinnen. Hun kracht en hun zwakte konden aanschouwelijk worden voorgesteld. Hun lotgevallen, die bovendien vaak van commentaar werden voorzien door oudere en meer levenswijze personages, wezen de lezer(es) de weg naar een passend evenwicht tussen hart en hoofd.

In *Sara Burgerhart* wordt de argeloze Saartje op een haar na verleid door een versierder die bekwaam de rol van serieuze minnaar speelt. Zij leert ervan - en leert daarmee aan haar lezeressen - dat de wereld boosaardiger kan zijn dan zijzelf had kunnen bedenken en dat een misschien wat saaie deugdbetrachting (verpersoonlijkt in haar uiteindelijke echtgenoot Hendrik Edeling) een oneindig solider fundament biedt voor levensgeluk dan een zwierig *savoir-faire*. In *Cornelia Wildschut*, verschenen in zes delen tussen 1793 en 1796, stellen de schrijfsters de fatale uitwerking van een verwaarloosde opvoeding in het licht. De steenrijke Wildschuts vormen slechts in de formele betekenis van het woord een gezin. De grillige, verwende Cornelia krijgt geen enkele leiding van haar al even capricieuze moeder, en dit kindvrouwtje op haar beurt ontbeert iedere sturing van de kant van haar echtgenoot, gepreoccupeerd als deze is met zijn zaken. De les is ditmaal rauwer dan in *Sara Burgerhart*: ook Cornelia raakt in een avontuur verwikkeld maar zij komt er niet ongeschonden uit en sterft kort daarna. Tussen *Sara Burgerhart* en *Cornelia Wildschut* gaven Wolff en Deken ook een roman in het licht met een jongeman als hoofdpersoon, *Willem Leevend* (acht delen, 1784-1785). Ook Willem staat model voor onvoldoende onder controle gehouden emoties, maar hij vertoont - in achttiende-eeuwse optiek - de typisch manlijke variant daarvan: hij is al te gepassioneerd. (Een zekere verwantschap met Werther - de hartstochtelijke hoofdpersoon

van Goethes geruchtmakende roman *Die Leiden des jungen Werthers* uit 1774 - valt hem niet te ontzeggen.) Willem leert zijn les, maar de al te gevoelige Lotje Roulin, die vergeefs op zijn wederliefde hoopt, moet de tol van haar gebrek aan emotionele weerbaarheid met een vroege dood betalen.

De geschiedenissen van de wezen Sara en Lotje, de halfwees Willem en de pedagogisch verweesde Cornelia zijn niet alleen bestemd voor de leeftijdgenoten van de hoofdpersonages, zij richten zich evenzeer tot ouders, voogden en voogdessen, levenswijze vrienden en raadgevers. Opvoeding was een thema dat Wolff en Deken zeer bezighield - Betje had immers in 1779 al haar *Proeve over de opvoeding* gepubliceerd - en daarbij ging het hen niet alleen en ook niet in de eerste plaats om het creëren van optimale mogelijkheden tot individuele ontplooiing. Opvoeding betekende primair de ontwikkeling van de vermogens van hoofd, hart en geweten die nodig waren om gestalte te geven aan het nieuwe burgerideaal. Hun romans spelen in de maatschappelijke bovenlaag van gefortuneerde kooplieden en universitair opgeleiden. De meeste aandacht gaat echter niet uit naar de aanstaande handelaren, predikanten en juristen zelf, maar naar hun zusters en vriendinnen. Zij waren als moeders van morgen - of, ingeval ze niet voor het huwelijk bestemd waren, als plaatsvervangende moeders - degenen die bij uitstek verantwoordelijk waren voor de opvoeding van de volgende generatie. Met grote trefzekerheid grepen Wolff en Deken de mogelijkheden van de briefroman aan om het belang te belichten van een zorgvuldige voorbereiding van het meisje op haar toekomstige functie in de samenleving. De lezeressen die zich met Saartje identificeerden, leerden met haar de naam Burgerhart inhoud te geven.

De romans van Wolff en Deken illustreren daarmee een paradoxale ontwikkeling die in hoofdstuk 14 is besproken: de vrouw kreeg een maatschappelijke spilfunctie maar tegelijkertijd werd haar ruimte beperkt. Haar domein was immers besloten binnen de muren van het huis. Ook de meest vrijgevochten heldin die Wolff en Deken hebben geschapen, Alida Leevend (Willems zuster), laat zich uiteindelijk de veilige haven van het huwelijk binnenloodsen en de lezer krijgt geen enkel signaal dat deze 'taming of the shrew' anders dan positief te duiden zou zijn. Met hun romans illustreert het zelf zo onafhankelijke schrijfstersduo op onthullende wijze hoe de waardering voor specifiek vrouwelijk geachte kwaliteiten eerder tot een versteviging dan een doorbreking van traditionele stereotyperingen en rolpatronen leidde.

'Menschen, die men in ons Vaderland werkelyk vindt'

De opvoeding was niet het enige stokpaardje van Wolff en Deken. Een ander was de nationale identiteit. Het een stond trouwens niet los van het ander: de ware burger/burgeres was immers een waar vaderlander, niet alleen in de zin van 'toegewijd aan het vaderland' maar vooral ook karakterologisch. Al in hun eerste roman, *Sara Burgerhart* van 1782, hadden zij zeer welbewust een 'vaderlandse' wereld geschapen. Dit deden ze niet door verwijzingen naar de politieke en economische actualiteit: ofschoon beide schrijfsters openlijk patriots geëngageerd waren en in 1787 zouden behoren tot degenen die het land verlieten, is daarvan in hun romans bijzonder weinig terug te vinden. Wat ze beoogd hebben, zo zetten ze in het voorwoord uitten,

> [is] een oorspronkelyk Vaderlandschen Roman uittegeven. Een Roman, die berekent is voor den Meridiaan des Huisselyken levens. Wy schilderen u Nederlandsche karakters; menschen, die men ons Vaderland werkelyk vindt. Zo wy wel geschildert hebben, zullen kenners dat toestaan.[2]

Te oordelen naar het eenparig oordeel van de 'kenners' zijn Wolff en Deken daar wonderwel in geslaagd. Rhijnvis Feith al prees hun oog voor 'hedendaagsche zeden en gewoonten, tot in karakteriserende kleinigheden toe'.[3] Opeenvolgende generaties vielen hem hierin bij. In de receptiegeschiedenis van de romans van Wolff en Deken is 'typisch Nederlands' een constante. In de levendige, onbevangen Saartje, haar wat tobberige vriendin Anna, Saartjes rondborstige voogd Abraham Blankaart, in de wereld van zowel doortastende kooplieden als religieuze femelaars, blijken de Nederlanders al twee eeuwen iets wezenlijks van zichzelf te herkennen - of liever: van het beeld dat ze van zichzelf hebben. Met andere woorden: het burgerlijk-nationale karakter, zoals dat in hoge mate mede door Wolff en Deken in de tweede helft van de achttiende eeuw is gecreëerd, is als zelfbeeld buitengewoon stabiel gebleken. De schrijfsters hebben wel een prijs moeten betalen voor hun literaire nationalisme. Er zijn van hun romans vertalingen verschenen in het Duits en het Frans maar die lijken nauwelijks aandacht te hebben getrokken.

Met *Sara Burgerhart* bereikten Wolff en Deken meteen de top van hun populariteit. In hun volgende romans werden de ontwikkelingen steeds vaker opgehouden door lange moraliserende beschouwingen. De belangstelling liep dan ook met ieder werk verder terug en van het laatste, *Geschrift eener bejaarde vrouw* (dit keer geen briefroman maar een soort pseudomemories), werd in 1802 de uitgave voortijdig gestaakt. Opvolgsters of opvolgers van niveau dienden zich echter nog niet aan. Eigenlijk raakte meteen al na de eerste vertegenwoordigers van de roman nieuwe stijl het genre enigszins in de versukkeling in Nederland. Dat geldt niet alleen voor de 'realistische' richting van Wolff en Deken. De jaren tachtig hadden eveneens het optreden van een meer 'idealistische' richting te zien gegeven, vertegenwoordigd door Rhijnvis Feith en Elisabeth Maria Post. Hun romans werden minder bevolkt door 'menschen, die men in ons Vaderland werkelyk vindt' dan door personages die het ideaal van het verfijnde gevoel en het 'natuurlijke', onbedorven gemoed belichaamden. Ook deze stroming van het 'sentimenteele' liep al gauw dood. Feith liet het als romancier bij *Julia* (1783) en *Ferdinand en Constantia* (1785). Post schreef na *Het land, in brieven* (1788) - in feite een reeks gevoelige overpeinzingen - ook nog maar één, meer traditionele, briefroman, *Reinhard of Natuur en godsdienst* (1791-1792), waaraan vooral opmerkelijk is dat het verhaal gedeeltelijk in Guyana speelt en de problematiek van de slavernij aan de orde stelt. Daarmee zijn alle romans van vóór 1800 die literair van enig belang zijn ook wel genoemd. In de revolutiejaren aan het einde van de eeuw werd de roman, net als andere literaire genres, vooral gebruikt om simpele politieke ideeën in een simpele vorm aan de man te brengen. Zo 'onthult' *Leven en sterven van een hedendaagsch aristocraat* van Gerrit Paape (1798) op hyperbolisch-satirische wijze de verdorvenheid van de vroegere machthebbers. Om veel meer dan propaganda in een dun literair jasje gaat het bij zulke werkjes niet.

De *Naamlijst van nieuw uitgekomen boeken* van 1800 geeft voor de roman kwantitatief gesproken een absoluut dieptepunt te zien, met de vermelding van welgeteld één oorspronkelijk Nederlands werk: *Het leven, de gevoelens en zonderlinge reize van den landjon-*

ker Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk. De anonieme auteur, Willem Kist, sluit in zoverre weer aan bij de traditie van de burgerlijk-zedenkundige roman dat hij zich verre houdt van de actuele politiek en zijn verhaal gebruikt om moreel gedachtegoed te verbreiden. Het Nutsverhandeling-gehalte is in zijn romans echter wel erg hoog en de karaktertekening wel erg vlak. Gingen auteurs van de vorige generatie lange uiteenzettingen al niet uit de weg, Kist zwelgt erin. Zijn personages zijn dan ook meer dragers van ideeën dan persoonlijkheden. Daarbij is de wereld volstrekt overzichtelijk geordend: enerzijds verlichte verdedigers van deugd, verdraagzaamheid en recht, anderzijds bekrompen obscurantisten. Deze vlakke psychologie en schematische wereldbeschouwing zou voorlopig de Nederlandse roman blijven kenmerken. Daarmee werd de grote winst van de achttiendeeeuwse romanvernieuwing: de psychologische nuancering, grotendeels prijsgegeven. In de romanhistoriografie is de periode na Wolff en Deken er dan ook een van vergeten namen. Nieuwe ontwikkeling zou het genre pas weer rond 1835 te zien geven, onder meer doordat Nederlandse auteurs zich toen door Walter Scott lieten inspireren tot historische romans met een gelukkige melange van kleurrijke evocatie van het verleden en spannende intrige. Toch dankte de hoofdfiguur van de toen aantredende beweging, E.J. Potgieter, naar eigen zeggen zijn vaderlands-historische bevlogenheid niet aan een buitenlands werk maar aan een Nederlandse roman van de vorige generatie: *Maurits Lijnslager* van Adriaan Loosjes. Deze roman had dan ook bij de toenmalige gebreken van het genre één kwaliteit die de andere romans ontbeerden.

Het leven van Maurits Lijnslager, verschenen in 1808, is al ter sprake gekomen in hoofdstuk 13, als illustratie van hoe het nationale karakter steeds meer in de continuïteit van de vaderlandse cultuur werd gezocht. Wat de vorm betreft onderscheidt *Maurits* zich nauwelijks van *Govert Hendrik Godefroi* en andere tijdgenoten: een flinterdunne verhaallijn is overvloedig opgetuigd met lange didactische en beschouwelijke dialogen. Het opmerkelijke is echter dat het personage Maurits helemaal geen tijdgenoot is. Zoals de ondertitel al te kennen geeft, gaat het om *Eene Hollandsche familie-geschiedenis uit de zeventiende eeuw*. Dit was iets nieuws. Op zichzelf waren romans die in het verleden speelden niet onbekend. Een oude variant hiervan, die waarin de romanvorm werd gebruikt om een aanschouwelijke voorstelling te geven van de Griekse en Romeinse zeden en gewoonten, beleefde aan het eind van de achttiende eeuw een zeker *revival*. Het betrof hier overigens nauwelijks romans in de nu gangbare betekenis van het woord: veeleer waren het erudiete tableaus met nauwelijks actie en veel uiteenzetting. Van wel een heel andere orde was de nieuwe, wilde stroming die rond deze tijd tot ontwikkeling kwam: die van de *gothic novel* en de *Schauerroman*. Hierin werd om zo te zeggen het exotische, geheimzinnige en irrationele potentieel van vooral het nationale middeleeuwse verleden uitgebuit. In deze twee ontwikkelingen had Nederland echter geen actief aandeel: oorspronkelijk werk in zowel de ‘klassieke’ als de ‘gotische’ richting zou nog op zich laten wachten. Maar voor vertalingen, vooral uit het Duits, was er een groeiende markt.

Als roman die speelde in een historische entourage was *Maurits Lijnslager* dus nieuw in de Nederlandse, maar niet in de internationale context. Aan de andere kant past het werk in geen van beide stromingen. Van de ‘gotische’ roman heeft het al heel weinig: een spannende intrige met veel geheimzinnigheid en ‘horror’ ontbreekt ten enen male. Met de brede schilderingen in romanvorm van de klassieke beschaving toont Loosjes' roman wel enige

verwantschap; ook in *Maurits Lijnslager* levert het verhaal bij wijze van spreken de kapstok voor een reeks tableaus van het sociale en culturele leven van een vroegere, ten voorbeeld gestelde periode. Maar dit exemplarische verleden is hier niet de Grieks-Romeinse Oudheid, het is de eigen Nederlandse zeventiende eeuw. Tegelijkertijd sluit het werk nauw aan bij de burgerlijk-zedenkundige traditie: de deugd wordt aanschouwelijk voorgesteld in de weinig spectaculaire 'familiegeschiedenis' van een eenvoudige burger en handelsman.

Met *Maurits Lijnslager* giet Loosjes de vaderlandse herstelgedachte in de mal van de roman. De grootheid van het voorgeslacht, zo wil hij laten zien, hoeft niet alleen gezocht te worden in de galerij van vaderlandse helden. Zij lag evenzeer besloten in de deugdzame levenswandel en verlichte opvattingen van het Nederlandse volk als geheel en die beide hebben als ideaal nog steeds niet aan kracht ingeboet. De hoofdpersoon Maurits is dan ook de incarnatie van alle kwaliteiten die de late achttiende- en vroege negentiende-eeuwers aan het 'oorspronkelijke' Nederlandse volkskarakter toeschreven. Zijn levensloop is in het groot niet opwindend maar vormt in het klein een aaneenrijging van netelige situaties waarin hij zijn solide moraal en opvattingen kan etaleren. Zo - is de les - moeten we ons het ideaal van de zeventiende-eeuwse burger voorstellen: getrouw leidsman voor zijn gezin, ruimdenkend toeverlaat voor zijn omgeving, onwrikbaar steunpilaar van de samenleving.

Tegelijk krijgt dat leven brede cultuurhistorische dimensies doordat het toeval Maurits de paden laat kruisen van vrijwel alle nationale en internationale grootheden van zijn tijd. De lezer krijgt zo uitvoerige colleges over de vaderlandse heldendaden op het slagveld, in de wetenschap en in de kunst. Om deze 'verdediging van de eer der Hollandse natie' - de apologie van Engelberts klinkt inderdaad telkens door - extra kracht bij te zetten, voert Loosjes gezaghebbende buitenlanders ten tonele die de verdiensten van de Nederlanders nog eens extra breed uitmeten en Maurits zijn Hollanderschap benijden. Zij wel!

In zijn voorwoord beklemtoont Loosjes dat het hem niet gaat om met de herinnering aan glorierijker tijden de last van het heden tijdelijk te verlichten. Wat hij beoogt is

> om het echt karakter van den ouden Hollander in een zoo eerbiedwaardig, in een zoo bevallig daglicht te stellen, dat het dezen of genen zou opwekken, tot eenen edelen naijver, om de voetstappen der vaderlijke zeden te drukken, en de moederlijke deugden na te volgen,

met als mogelijk resultaat dat

> dit klein en zoo diep vernederd volk (...) eenmaal weder het hoofd zou kunnen opbeuren; en, bij het herleven van deszelfs veerkrachtige deugden, met eerbied genoemd worden onder de volkeren der aarde.[4]

Net als de dichters Helmers en Loots verdedigt Loosjes hier vanuit de laatste linie het nationale zelfrespect: herstel van de vaderlandse deugd en geestkracht is niet afhankelijk van politieke macht en economische bloei. Niet zonder reden oordeelde na de inlijving de censuur dat *Maurits Lijnslager* de loyaliteit met Frankrijk zou kunnen ondermijnen. Een tweede druk werd daarom in 1812 verboden.

.....

De Onbekende. Zijt gij een Hollander? ô ik wenschte, dat het God behaagd had, mij in dat land te laten geboren worden! (*Na eenig stilzwijgen*.) Het is een fraaije morgenstond. - Wilt gij met mij, terwijl hier alles nog in rust is, eene kleine wandeling doen?
LIJNSLAGER, die bekoord werd door het hupsche en vriendelijke van den Filozoof van *Florence* gaf zijne toestemming; - zij gingen de deur uit en hervatten hun gesprek. - 'Gij zeide daar,' ving MAURITS aan, 'dat gij wenschte, dat God u in *Holland* had laten geboren worden.'
De Onbekende. Dit zeide ik en ik meende zulks van harte.
MAURITS LIJNSLAGER. Ik vind echter het Toskaansche, het eenige, dat ik van *Italie* gezien heb, een Paradijs - vooral de stad *Florence* en derzelver ligging, en ik meen gehoord te hebben, dat gij een Florentijner zijt.
De Onbekende. Dat ben ik, maar in *Holland* is iets te vinden, dat men vergeefs in *Italie* zoekt.
MAURITS LIJNSLAGER. (*Eenigszins verwonderd*.) Wat *Signore*!
De Onbekende. De vrijheid van onderzoek, en om zijne gevoelens, althans over natuurkundige onderwerpen, vrij uit en openhartig te mogen zeggen. Hier, hier moet men zoo voorzigtig zijn, of men loopt gevaar van de Heilige Inquisitie... Gister avond, toen gij met uwen reisgenoot spraakt over de aardbeving, welke gisteren was voorgevallen, maakte ik mij ongerust over u, en was bijna opgestaan, om u te waarschuwen. - Wij zijn hier alleen... en daar gij een Hollander zijt en uwe natie met regt den naam draagt van eerlijkheid, zult gij mij niet beklappen. De gevoelens, die gij in het gesprek met uwen vriend blijken liet, en welke ik hoorde, daar ik door het openen van de deur, toen gij de kamer binnen tradt, wakker geworden was, zijn de mijne - maar op dezen bodem worden zij misschien ketterijen genoemd - en zijn daarom zeer gevaarlijk. Gij spraakt, merkte ik, met een' vertrouwd reisgenoot, en daarom zal het zeker u niet ten nadeele kunnen strekken, hetgeen gij gezegd hebt.
MAURITS LIJNSLAGER. Gij spreekt met zeer veel achting van de Hollanders.
De Onbekende. Zou ik niet met achting van die natie spreken. Een uit dat volk heeft mij de grootste genoegens in mijn leven bezorgd. Nu ruim tien jaren geleden ontving ik van JACOBUS METIUS uw' landgenoot den eersten verrekijker, dien ooit mijne oogen zagen. Ik was op dat oogenblik te *Venetie*. - Nooit, nooit heb ik grooter verrukking gevoeld, dan op dat oogenblik, toen ik voor de eerste maal daardoor het uitspansel beschouwde. Ik bragt een' geheelen nacht door in gepeins en bespiegelingen, en het gelukt mij reeds den volgenden dag, om een dergelijk werktuig te vervaardigen.
MAURITS LIJNSLAGER. Mag ik weten *Signore*, met wien ik het genoegen heb te spreken?

De Onbekende. Zoo u dat eenig genoegen geeft, *Signore*, ik heet GALILAEUS GALILAEI, en ben Hoogleeraar te *Padua*. - Op het spoor van hoeveel ontdekkingen heeft mij die uitvinding van uwen landgenoot niet gebragt!
Uit A. Loosjes, Maurits Lijnslager, *dl. 1, p. 167-169*.

.....

Literair-historisch gesproken is *Lijnslager* weinig meer dan een incident: voor de ontwikkeling van de historische roman als literair genre heeft het werk geen noemenswaardige betekenis gehad. Maar voor de tijdgenoten en misschien nog meer voor latere generaties moet het boek in een nostalgisch verlangen naar een definitief voorbije wereld hebben voorzien. Zoals we al zagen zou Potgieter er altijd een zwak voor houden en hij was niet de enige: tot laat in de negentiende eeuw werd het herdrukt. Ook een drietal vervolgromans, waarin Loosjes zijn cultuurgeschiedenis voortzette aan de hand van eerst een fiere vrouwelijke pendant van Maurits en daarna twee representanten van het 'verbasterde' achttiende-eeuwse nageslacht, vielen nog lang in de smaak. Daarmee reikt de betekenis van deze werken verder dan dat de tijdgenoten een hart onder de riem werd gestoken. Generaties Nederlanders zullen hun beeld van de glorie en het verval van het vaderland in hoge mate verschuldigd zijn geweest aan Loosjes uitvoerige schilderingen.

'Met vertaalingen overstroomd'

Govert van Blankenheim was in 1800 als oorspronkelijke roman een eenling. Naast *Maurits Lijnslager* verschenen er in 1808 slechts twee andere romans van eigen bodem. Over de hele linie was het literaire klimaat in deze jaren schraal, maar de romanoogst was wel heel miniem. Dit is te opmerkelijker omdat rond 1800 in de grote omringende landen de roman bezig was zich te ontwikkelen tot het koekoeksjong van de literatuur: tientallen nieuwe titels zagen daar jaarlijks het licht. Natuurlijk speelt hier de schaal een rol: naarmate een land kleiner is, is ook het afzetgebied en het reservoir van auteurs beperkter. Maar ook wanneer men dat verdisconteert, scoort Nederland bijzonder laag.

Nu was de markt voor romans in Nederland heel wat groter dan het ene werk van Kist in 1800 of de drie titels in 1808 suggereren. Dit was de inheemse productie. Als we de vertalingen erbij betrekken deed Nederland volop mee aan de internationale trend: in 1800 zagen er twintig het licht, in 1808 achttien. Dit overwicht van vertalingen op de Nederlandse romanmarkt was er in feite altijd al geweest, maar nu die markt sterk begon te groeien viel de omvang van de 'import' pas goed op. Menige recensent maakte zich er ongerust over en verzuchtte dat het land 'met vertaalingen overstroomd' werd. Deze gretige aftrek van buitenlandse waar werd geïnterpreteerd als het zoveelste bewijs van de vaderlandse verbastering.

Onbegrijpelijk is deze ergernis niet. Naast de romans die de vertrouwde zedenkundige formule in ere hielden, zagen in toenemende mate werken het licht die inspeelden op de belangstelling voor het exotische en het avontuurlijke. Dat wordt al in de presentatie zichtbaar: *De spelonk van Strozzi, eene Venetiäansche geschiedenis* (uit het Frans) bijvoorbeeld en *Het kasteel van Mortimore, een Fransch vertelsel* (uit het Engels) zijn titels die nog niet zo lang tevoren nauwelijks denkbaar waren. Enkele jaren later, het is al ter sprake gekomen, zouden de Engelse *gothic novel* en vooral de Duitse *Schauerliteratur* ook het Nederlandse publiek in hun ban houden. Er traden echter geen Nederlandse auteurs aan die bij de nieuwe trend aansloten.

Dit betekent niet dat Nederland een eiland van burgerlijke braafheid was in een zee van wilde verbeelding. Ook in het buitenland bleef een zeer substantieel aanbod bestaan van omstandig vertelde huiselijke geschiedenissen met een ondubbelzinnige moraal. Niet zel-

den vonden die eveneens hun weg naar ons land, zoals in 1800 *Lotjen Wahlstein, of het Gelukkig gebruik van omstandigheden en begaafdheden* en *Johanna en Karolina, of de Gevolgen eener verdeelde liefde*, beide uit het Duits. Kort daarop zouden de in eigen land ongehoord populaire auteurs August von Kotzebue en August Lafontaine de Nederlandse markt veroveren; alleen al in 1808 waren ze samen goed voor zeven vertaalde werken. Met hun half sentimentele, half humoristische familieromans, waarin de deugd en de menselijkheid altijd overwinnen en waarin godsdienstzin, huiselijkheid en vaderlandsliefde de waarden zijn waar alles om draait, staan ze mentaal niet zo heel ver af van Willem Kist, Adriaan Loosjes en hun confraters. Als ze voor het Nederlandse publiek aantrekkelijker waren, zal dat zijn geweest omdat hun intriges handiger geweven zijn en hun personages wat subtieler gekarakteriseerd.

En daarmee is ook meteen aangegeven dat met de opkomst van de roman en het (later te bespreken) toneel in proza de positie van de nationale literatuur veranderde. Veel meer dan de genres in dichtvorm hadden roman en drama in potentie een internationaal publiek omdat zij nu eenmaal makkelijk vertaalbaar waren. Een schrijver in een relatief klein taalgebied verkeerde daarmee in een ongunstige uitgangspositie. Hij (of zeker ook in dit geval: zij) moest concurreren op een internationale markt, om te beginnen al bij de eigen uitgever. Naast hem of haar stond immers een legertje schoolmeesters, handelscorrespondenten en, niet te vergeten, auteurs, te dringen om tegen een bescheiden vergoeding met spoed een vertaling te bezorgen van onverschillig welke buitenlandse bestseller. (Rechten daarover werden nog niet betaald.) Zelfs Wolff en Deken moesten tegen het eind van hun leven ervaren dat hun uitgever liever vertalingen van hen tegemoet zag dan oorspronkelijk werk. En het lijkt ook weinig toevallig dat de productiefste romancier van deze tijd, Adriaan Loosjes, in de confortabele positie verkeerde om als uitgever zelf zijn boeken te kunnen publiceren.

Het literaire proza was al even weinig veilig voor goedkope buitenlandse concurrentie als welke andere economische sector ook. Een literatuurliefhebber van het begin van de negentiende eeuw zou dan ook vreemd hebben opgekeken van het latere oordeel dat in deze tijd Nederland literair gesproken de grenzen met het buitenland sloot. In zijn ogen was het probleem veeleer dat de buitenlandse literatuur nog nooit op zo grote schaal was binnengehaald.

Literatuurgeschiedschrijving en canonvorming

> Mogt slechts, met de oude deugd der Vadren,
> Waarvoor de Spaansche heerschzucht zonk,
> Uw luister niet ter kimme nadren,
> ô Dichtkunst, die door Neêrland blonk!
> Neen, Broeders! neen, dat in dees zalen,
> Die met het beeld haars lievlings pralen,
> Ons hart haar eeuwig hulde zweer'!
> Triomf! ‘k zie aan uw wezenstrekken,
> Dat VONDELS geest uw’ geest komt wekken;
> Triomf! steeds bloeit hier Febus eer.[5]

De stemming zal er goed hebben ingezeten in 1801 op de jaarvergadering van de jonge Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde te Leiden. Met, zo mogen we aannemen, een weids armgebaar naar de in de zaal hangende portretschildering van de gehuldigde dichter had de spreker zijn voordracht in een triomfkreet laten eindigen. Ook voor de poëzie luidde het parool: zoek bezieling bij de zeventiende-eeuwse voorgangers, dan is er nog toekomst! De toehoorders zullen de aansporing met een warm applaus hebben beloond.

Degeen die deze lange 'Lierzang op Joost van Vondel' had vervaardigd en voorgedragen, Matthijs Siegenbeek, wist hoe je een gehoor moest bespelen. Hij was immers niet alleen voorzitter van de Bataafsche Maatschappij maar ook hoogleraar in de Nederlandse taal, welsprekendheid en letterkunde. Op alledrie de onderdelen van zijn leeropdracht gaf hij hier een demonstratie van zijn kunnen: de taal was een toonbeeld van zuiver Nederlands, de voordracht kon niemand onberoerd laten en het onderwerp was de ongeëvenaarde grootheid van de man die hij het jaar daarop ook nog eens in een redevoering zou huldigen als 'Vorst en Vader der Nederduitsche dichteren'. De lierzang handele over de bezielende kracht van de nationale dichtkunst en gaf daar tegelijkertijd een demonstratie van.

Siegenbeeks visie dat de zeventiende eeuw tot ongeveer 1680 het hoogtepunt van de geschiedenis van de nationale literatuur te zien had gegeven, was op zichzelf niet nieuw. Al rond 1700 was er onder literatuurliefhebbers een discussie gevoerd over de vraag of de toenmalige dichtersgeneratie niet onderdeed voor de voorafgaande. Later waren in de dichtgenootschappen de 'verheven' Vondel, de 'zangerige' Hooft en op enige afstand de 'geestige' Huygens en de 'gemoedelijke' Cats algemeen als de vaderlandse klassieken beschouwd. Maar hun canonieke status werd nagenoeg onaantastbaar toen die rond 1800 werd bevestigd in een met academisch gezag beklede literatuurstudie en -geschiedschrijving.

Geschiedenissen van de Nederlandse letterkunde kende men eigenlijk niet vóór 1800. Voorzover er al overzichten bestonden, waren die te weinig systematisch en te oppervlakkig om die naam te verdienen. Te verwonderen is dit nauwelijks: de Nederlandse letterkunde stond immers nergens op het onderwijsprogramma. Misschien waagde een verlicht hoogleraar klassieke of oosterse talen het incidenteel zijn college retorica op te fleuren met stijfiguren van vooraanstaande vaderlandse dichters en in ieder geval putten de eerste hoogleraren die aandacht gaven aan de vaderlandse taalkunde, zoals Tydeman en Wassenbergh, hierbij hun voorbeelden uit letterkundige werken. In het algemeen echter situeerden de professionele filologen de moderne letterkunde, en zeker de Nederlandse, ver onder die van de Oudheid. Ook op de Latijnse school zal de eigen letterkunde hoogstens zijn gebruikt als illustratiemateriaal bij de Latijnse les, zoals op sommige Franse scholen de nationale literatuur wellicht oefenstof voor vertalingen heeft opgeleverd.

Wie belangstelling had voor de oudere vaderlandse literatuur moest dus zelf zijn weg zien te vinden. Onoverkomelijk was dit niet, althans niet voor de grote auteurs van de zeventiende eeuw: van hun werken waren nog steeds veel exemplaren in omloop en sommige toneelstukken en bundels werden ook nog wel herdrukt. Maar het groeiend vaderlands bewustzijn leidde tot de behoefte om de kennis van de 'klassieken' uit de nationale glorietijd in een meer geïnstitutionaliseerde vorm te verbreiden en te verdiepen. De dichtgenootschappen zijn mede te zien als antwoord op deze groeiende behoefte aan een vaderlandse literaire vorming. Het zich gezamenlijk verdiepen in de grote voorgangers garan-

deerde dat dezen niet in de vergetelheid raakten, dat het nationale karakter waarvan hun werken doortrokken was het nageslacht opnieuw zou inspireren en, natuurlijk, dat hun werken als literaire hoogtepunten in ere werden gehouden. Siegenbeeks lofdicht op Vondel in de Bataafsche Maatschappij getuigt welsprekend van deze drieledige doelstelling.

Maar Siegenbeek was natuurlijk geen gewone genootschapsdilettant; hij had als eerste hoogleraar Nederlands beroepshalve de verplichting de literaire vaderlandse eer hoog te houden. Ook in zijn colleges riep hij de studenten hartstochtelijk op om met hun kennis van de 'meesterlijke kunstgewrochten' uit vroeger en later tijden - werken die het vaderland 'tot eene eeuwige eere verstrekken' - 'den lasterzieken vreemdeling' terecht te wijzen, 'die zoo gaarne Nederlanderen alle aanspraak op het recht van onder de kunst kweekende natien gerangschikt te worden, ontzeggen zoude'[6].

Of ook maar één van Siegenbeeks leerlingen ook maar één 'lasterzieken vreemdeling' van zijn ongelijk heeft kunnen overtuigen is onbekend. Maar het was - zoals in zoveel bijdragen tegen het nationale 'verval' - niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de vijand buiten die moest worden bestreden: het grootste gevaar kwam van binnenuit. We hebben al herhaaldelijk gezien hoe achttiende-eeuwers zich zorgen maakten over de gretigheid ten aanzien van de buitenlandse letterkunde en het dédain voor de vaderlandse. Ook Siegenbeek stelt telkens weer deze 'onzinnige en diep betreurenswaardige verachting' aan de kaak, die hem met name trof 'onder hen, die zich tot de aanzienlijken tellen'. In een bekroonde verhandeling uit 1806 over 'den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal', voor de Bataafsche Maatschappij, traceert hij de oorzaak. Die ligt in het onderwijs - of liever: het gebrek eraan.

> De beoefening der vaderlandsche letterkunde ligt over 't algemeen bij die der uitheemsche geheel achter, noch wordt als een wezenlijk deel eener beschaafde opvoeding aangemerkt. Nog ter naauwernood zijne moedertaal kunnende spreken, worden den aankomenden knaap reeds de beginselen der Fransche en spoedig ook die van andere vreemde talen medegedeeld. Hij leert van tijd tot tijd de beste Fransche, Hoogduitsche, en dikwijls ook Engelsche schrijvers kennen, en wordt met geestdrift voor de letterkunde dier natien of van eene derzelve bezield. Inmiddels blijven hem de vaderlandsche lettervruchten, voor die der genoemde volkeren in geenen deele wijkende, in haare waarde ten eenenmale onbekend (...) En niet alleen deelen de vroegere sieraden onzer letterkunde in deze onverdiende verachting, maar ook worden de latere voortbrengselen van vaderlandsche vernuften, ten gevolge van die partijdige vooringenomenheid met het uitheemsche, welke uit de gewone inrigting der geletterde opvoeding onder ons natuurlijk voortvloeit, even zeer verschoven en verwaarloosd.[7]

Het was overigens niet alleen bij 'den aankomenden knaap' dat geen belangstelling voor de eigen literatuur werd gewekt. De verachting daarvoor leefde volgens Siegenbeek in het bijzonder ook - 'met tegenzin stel ik deze waarheid ter neder' - onder de 'bevallige helft van ons geslacht'.

Er kan weinig twijfel bestaan over de betekenis die Siegenbeek en zijn na de Franse tijd benoemde ambtgenoten hebben gehad voor de erkenning van de nationale literatuur als cultureel erfgoed. De eerste generatie hoogleraren in de Neerlandistiek maakten niet alleen

studenten op hun colleges bekend met de literaire schatten van vaderlandse bodem, zij hielden ook voordrachten en lofredes in genootschappen, zij publiceerden artikelen in algemene tijdschriften en zij schreven handboeken die voor een bredere kring van geïnteresseerden waren bestemd. Daarmee ontstond een met academisch gezag beklede voorstelling van de ontwikkelingsgang van de Nederlandse literatuur, van de grote namen daarin en van de canon van werken van duurzame waarde. We zien dit beeld zich fixeren als rond 1820 de eerste literatuurgeschiedenissen voor het voortgezet onderwijs verschijnen. Kennis van de Nederlandse letterkunde en van de hoogtepunten daarin ging nu inderdaad als 'een wezenlijk deel eener beschaafde opvoeding' beschouwd worden. Enkele strijders van het eerste uur - onder meer Meinard Tydeman en Hendrik van Wijn (over de tweede dadelijk meer) - konden hoogbejaard nog de vervulling meemaken van het ideaal dat zij zestig jaar eerder in hun studentenclubjes hadden uitgedragen.

De leerstoel van Siegenbeek schijnt de eerste in Europa te zijn geweest die exclusief ten behoeve van de eigen taal en letterkunde werd ingesteld. Met zijn literatuurgeschiedschrijving liep ons land minder voorop: het eerste systematische overzicht van de Nederlandse letterkunde zag pas een halve eeuw na de Franse, Duitse, Engelse en Italiaanse pionierswerken het licht. Die Nederlandse literatuurgeschiedenis was trouwens niet van de hand van Siegenbeek, althans niet rechtstreeks. Zij kwam voort uit een genootschapsinitiatief, namelijk uit een prijsvraag van alweer de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde in 1802. De auteur van deze *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde*, in 1808-1809 opgenomen in deel 3 en 4 van de *Werken* van de Maatschappij en het jaar daarop zelfstandig gepubliceerd, was de Amsterdamse stadssecretaris Jeronimo de Vries. Deze had echter, zoals hij in het voorwoord nogal versluierd erkent, inzage gehad in de collegedictaten van de hoogleraar Siegenbeek. Siegenbeek was, zoals we ons herinneren, op dat moment voorzitter van de Bataafsche Maatschappij...

In grote lijnen schetst De Vries de ontwikkelingsgang van de Nederlandse literatuur aldus: na de duisternis der middeleeuwen ontloken de vaderlandse letteren in de late zestiende eeuw, om hun hoogste bloei in de zeventiende te bereiken met Vondel, Hooft, Huygens en Cats; nadien zette een diepe neergang in, die pas na een eeuw, rond 1780, weer werd omgebogen in een lijn omhoog. Aan het begin van het vorige hoofdstuk hebben we hem dan ook horen getuigen van hooggestemde toekomstverwachtingen.

De Vries' voorstelling van zaken doet nog steeds vertrouwd aan, met name voor de zeventiende en achttiende eeuw. Wel is nadien Bredero in het pantheon opgenomen terwijl Cats' lauwerkrans deerlijk is verflenst, maar dezelfde cyclus van ontluiken, volle bloei, verstarring en verval, en de belofte van nieuw ontluiken schemert nog in alle latere literatuurgeschiedenissen door. Anders evenwel dan De Vries meende te mogen voorspellen, hebben zijn latere opvolgers na de lente van 1780 allerminst een zomer waargenomen. Dit was niet, zoals in het vorige hoofdstuk al is aangegeven, doordat de beweging stagneerde maar doordat zij, dankzij de algemene aanvaarding van het achttiende-eeuwse burgerideaal, zo succesvol was. Het oorspronkelijk vernieuwende en uitdagende werd daarmee tot één groot cliché. Bovendien waren volgende generaties literatuurgeschiedschrijvers alle gestempeld door romantisch gekleurde literatuuropvattingen, die haaks stonden op idealen van burgerlijke huiselijkheid, verstaanbaarheid en voordrachtsretoriek.

Maar niet alleen het einde, ook het begin van De Vries' *Geschiedenis*, is zeer gedateerd. De geschiedenis van de letterkunde begint voor hem in feite pas na de middeleeuwen; van de voorafgaande periode weet hij niet alleen weinig af, hij heeft er ook nauwelijks belangstelling voor. Een karakteristiek citaat:

> In dit tijdperk [de dertiende eeuw] zien wij den dageraad onzer Dichtkunde. Niet dat men dit zich zoodanig voorstellen moet, als of in deze kindschheid onzer Taal- en Dichtkunde, reeds eenige zoetvloeijendheid en welluidendheid, die versierende metgezellinnen in later tijd, haar bevalligheid bijzetteden; maar alleen, dat in deze Eeuw de eerste grondslag tot hare beschaving gelegd is. Het was in deze tijd, dat zij de aandacht van meer verlichte, van voornáme, en dus met andere meer beschaafde volkeren en talen bekende lieden, begon tot zich te trekken. De grooten zelve echter waren nog ruw, en over het geheel de letteren als beneden zich beschouwende; moed en oorlogsroem alleen werden driftig nagejaagd. De uitnemende gedenkschriften der Grieksche en Romeinsche geleerdheid schuilden in de morsige holen van vadzige Monniken, en de volgende Eeuw eerst bragt ze bij de herleving der letteren in Italië aan het licht.[8]

Er waren rond 1800 slechts weinigen in Nederland die zich tot de Middeleeuwen aangetrokken voelden en nog minder die belangstelling hadden voor de middeleeuwse literatuur. In de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde had wel interesse in ‘oudheden’ bestaan, maar die uitte zich vooral in etymologische gissingen en juridisch bronnenonderzoek. Bovendien was de Maatschappij in de jaren tachtig in slaap gesukkeld. Verder hadden enkele dichters, onder wie Feith en Bilderdijk, in het voetspoor van buitenlandse voorgangers het middeleeuwse genre van de romance weer nieuw leven ingeblazen: meestal tragische, vluchtig geschetste liefdesgeschiedenissen in korte, simpele strofen. Het was een vorm die wel paste in het streven naar eenvoud en oorspronkelijkheid, maar een serieuze studie van de middeleeuwse letterkunde lag er niet aan ten grondslag. Hoe zou het ook kunnen? Er was nauwelijks iets van bekend en de meeste handschriften moesten nog worden teruggevonden. Het heersende beeld van de Middeleeuwen was dat van een duistere tijd van heidens bijgeloof, katholieke dweperij en hoofse, zij het ruwe, ridderlijkheid.

In dit licht bezien was het boek dat onder de weinig avontuurlijke titel *Historische en letterkundige avondstonden* werd gepubliceerd, een van de opmerkelijkste werken van het jaar 1800. De auteur ervan was Hendrik van Wijn. Van Wijn had in zijn jonge jaren tot het studentengroepje behoord waaruit de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde was voortgekomen, had als pensionaris van Den Briel en Gouda diepe duiken genomen in de stedelijke archieven, en werd, nadat het Staatsbewind in 1802 had besloten alle verspreide oude rijksarchieven onder één wetenschappelijk beheer te brengen, de eerste rijksarchivaris. Ook hij is een van de vele ‘eersten’ die dit boek bevolken.

Al sinds zijn jonge jaren had Van Wijn geleerde verhandelingen gepubliceerd over middeleeuwse rechts- en cultuurhistorische onderwerpen, onder meer in de *Werken* van de Maatschappij. Nu probeerde hij met *Historische en letterkundige avondstonden* een breder publiek voor zijn wat buitenissige belangstelling te winnen. Dat gaat voorzichtig en pedagogisch verantwoord. De titel wekt associaties met een huiselijke vorm van wetenschapsbeoefening en dat is ook precies wat het boek biedt. Net als bijvoorbeeld Martinet had

gedaan met zijn *Katechismus der natuur*, giet Van Wijn zijn geleerdheid in de vertrouwde populariserende vraag- en antwoordvorm van de catechismus. De twee rollen zijn toegedacht aan respectievelijk een geleerde met de veelzeggende naam Volkhart en een weetgierig echtpaar met de enigszins middeleeuws aandoende namen Aleide en Reinout. Het is inderdaad meer eruditie dan enthousiasme waarmee de lezer wordt geconfronteerd. Meeslepend zijn hun gesprekken al heel weinig.

.....

> REINOUT. Kan het noemen benadeelen?
> VOLKHART. Wat zoudt gy zeggen, wanneér ik u sprak van den *Ridder van de Zwaanen*? van de *vier Heemskinderen?*.. Zie daar...! ALEIDE begint reeds te lagchen.
> ALEIDE. Vergeef het my! ik beken, dat wy, langs dien weg, tot de Kinderschool zouden daalen en, by voorbeeld, tot een' *Reintjen den Vos*. Gy hebt gelyk, zulke grollen over te slaan.
> VOLKHART. Ik ben, ALEIDE! een vyand van uitgestreekene tronien en gefronsde voorhoofden, en zie, met genoegen, dat uwe natuurlyke vrolykheid u niet verlaat, te midden van een stoffe, die veelen stroef zou voorkoomen. De blygeestigheidis de noodwendige en gelukkigste gezellin der letteroeffeningen. Maar,... mag ik u egter wel iets zeggen?...
> ALEIDE. Zeer gaarne.
> VOLKHART. De twee, door my opgenoemde en veele andere *Romans*, hoe fabelagtig, konnen, in onze tyden, met nut gebruikt worden, en *Reintjen den Vos* agte ik een meesterstuk.
> *Uit H. van Wijn*, Historische en letterkundige avondstonden, *p. 270-271. Volkhart, gevraagd naar middeleeuwse romans, ziet zich in verlegenheid gebracht. Dezelfde titels bestonden immers nog steeds in de rond 1800 zo laag in achting staande volkslectuur. Voor het overige was de kennis van de middeleeuwse literatuur nog heel beperkt; zij stoelde voornamelijk op teksten die waren uitgegeven na de uitvinding van de boekdrukkunst. Handschriften waren nog nauwelijks teruggevonden. De* Reynaert *bijvoorbeeld, vermoedelijk daterend uit het midden van de dertiende eeuw, leefde voort in een bewerkte versie die in 1479 in druk was uitgegeven. Terloops meldt Van Wijn overigens in een voetnoot dat hij een stukje van een middeleeuws* Reynaert-*handschrift bezit*.

.....

De bevlogenheid waarmee in deze jaren Duitse onderzoekers het publiek ontvankelijk maakten voor de Middeleeuwen was Van Wijn vreemd. De *Avondstonden* missen volkomen het manifestkarakter van bijvoorbeeld de in 1806 door Arnim en Brentano verzamelde bundel middeleeuwse volkslyriek *Des Knaben Wunderhorn*. Maar de Duitsers zochten in de Middeleeuwen dan ook een volksgeest die aan de hedendaagse kunstenaar een traditie moest verschaffen:

> So wird es dem, der viel und innig das Volk berührt, ihm ist die Weisheit in der Bewährung von Jahrhunderten ein offenes Buch in die Hand gegeben (...) Jeder kann da, was sonst nur wenigen aus eigner Kraft verliehen, mächtig in das Herz der Welt rufen, er sammelt sein zerstreutes Volk, wie es auch getrennt durch Sprache, Staatsvorurtheile, Religionirrthümer und müssige Neuigkeit, singend zu einer neuen Zeit under seiner Fahne.[9]

Voor de Duitsers hadden de Middeleeuwen daarmee een symboolwaarde die vergelijkbaar was met die van de Gouden Eeuw voor de Nederlanders. Het waren ook de Duitsers Jacob Grimm en Hoffmann von Fallersleben die in Nederland op zoek gingen naar sporen uit dat verre verleden, zoals sprookjes en volksliedjes.

Voor de Nederlanders zelf was een revitalisering van hun eigen 'klassieken' dringender aan de orde. Een middel daartoe was de bezorging van nieuwe uitgaven van hun werken, waarvan de meeste sinds het begin van de achttiende eeuw niet meer waren herdrukt. De primeur kreeg - karakteristiek genoeg - niet Vondel, die algemeen als de belangrijkste dichter werd beschouwd, maar Jacob Cats, de grote volksopvoeder. Een nieuwe uitgave van zijn complete oeuvre werd tussen 1790 en 1799 in negentien handzame deeltjes bezorgd door Rhijnvis Feith, in het vertrouwen dat 'Vader' Jacob voor de tweede keer de vaderlandse jeugd tot gids zou kunnen strekken:

> Mijne Landgenooten! waarom zouden wij het ontveinzen? wij zijn niet meer, wat wij geweest zijn. Ons oorspronglijk karakter is verlooren, ten minsten voor 't grootste gedeelte verlooren. (...) [Het is zover met ons gekomen] dat wij den hoon en de versmaading van elk, wien het lust ons te hoonen en te versmaaden, geduldig verdraagen moeten; dat wij, bij al den uitwendigen glans onzer levenswijze, arm in genoegen des harten; arm in gelukkige echtverbindtenissen; arm in huiselijk geluk geworden zijn, en, vreeslijk vooruitzicht voor het Nageslacht! zonder den laatstgenoemden zegen is de deugd met bijna onoverkomelijke steilten voor ons omzet; is de opvoeding der kinderen onder een volk verlooren.
>
> Hoe groot, hoe eerwaardig wordt Cats hier in mijne oogen! Zo lang dit boek het handboek voor onze jeugd was, hebben wij nimmer geheel ons nationaal karakter, nimmer geheel de zeeden, die de onverwonnen Belgen [= Nederlanders] kenschetsten, verlooren, en op dit oogenblik, ô mogten wij hier bloozen kunnen! zijn wij verpligt, willen we ons van beiden een regt denkbeeld vormen, de toevlugt tot dit meest oorspronglijk Nederlands Werk, dat wij bezitten, te nemen - het is het Heiligdom, daar de schimmen onzer doorluchtige Voorouderen nog in rond zweeven, in alle derzelver eenvouwigheid en grootheid, in alle derzelver nijverheid en waare gelukzaligheid.[10]

Nog voor 1800 zag ook een editie van Vondel het licht en na de Franse tijd zouden drie hoogleraren Nederlandse taal en letterkunde - Siegenbeek (Leiden), Simons (Utrecht) en Van Capelle (Amsterdam) - de *Nederlandsche historien* van Hooft uitgeven. De gemankeerde hoogleraar Bilderdijk verzorgde geannoteerde edities van Hoofts gedichten en van de *Korenbloemen* van Huygens. Daarmee waren niet alleen de werken van de vaderlandse klas-

.....

Aan Kenners en Liefhebbers der oude Nederlandsche Letterkunde en Dichtkunst

De ondergeteekenende bezig met de stof te verzamelen tot eene uitvoerige geschiedenis der oud-Duitsche Poëzy, ondervindt daarby smartelyk het gemis van zoo vele eerwaardige gedenkteekenen der Vaderlandsche oudheid, en het smartelykst, wanneer dit gemis door eene dadelyke vernietiging derzelve veroorzaakt wordt. Hoe veel, hetwelk voor de Geschiedenis en Dichtkunst van belang zoude zyn, is niet nog slechts by name bekend, hoe veel geheel onbekend gebleven en vergaan! (...) Het gene geschied is door eenen (...) *van Wyn* en anderen, die de redding en opheldering der oude Hollandsche Letterkunde tot het geliefkoosde onderwerp van hunne geleerde vlyt gemaakt hebben, verdient veel achting en lof, maar schynt yveriger navolging en voortzetting en uitbreiding te verdienen. De tyd is voorby, dat men op de boeken en maren - dat is, de gehele Letterkunde - des Volks smadelyk nederzag; het is eindelyk genoegzaam gebleken, dat in derzelver vuile en verlepte schors eene kern vol waarheid of geest verborgen ligt, die ons reeds om hare hooge oudheid merkwaardig en eerwaardig zyn moest. Want 'er is byna geen een oud Volksboek, echt oud Volkslied, overlevering en manier, welke niet, wat derzelver grondstof betreft, vele eeuwen hoogere oudheid heeft, boven den tyd van derzelver laatste uiterlyke vorming. (...)
Op deze aanmerkingen steunen de volgende *Verzoeken en Vragen aan Kenners en Liefhebbers van de oude Hollandsche Letterkunde:*

1.) Om mededeeling of aanwyzing van alle Nederduitsche Handschriften, van de vroegste af, tot aan de invoering der Boekdrukkunst, welke eenige, ofschoon ook slechts de minste betrekking op de oude poëzie hebben. (...)
2.) Insgelyks om mededeeling van alle in handschrift of in zeldzamen druk of in de mond van oude lieden nog voorhandene *Volksliederen*, welke op den alouden nationaalkring eenige betrekking hebben; (...) Van den ouderdom der hier bedoelde liederen slechts één voorbeeld: Het lied *de Grieksche Jager*, 't welk in verscheiden, thans nog in zwang zynde Volksliedeboeken, b.v. *de Oostindische Theeboom*, bl. 69, gevonden wordt, en begint:
Daar ging een Jager uit Jagen,
hangt blykbaar zamen met een stuk des oud-Duitschen *Heldenboeks*, en is welligt reeds in deze gestalte meer dan 500 jaren oud, terwyl het in zyne grondbestanddeelen nog ongelyk hooger opklimt. (...)
3.) Indien het geoorloofd is, by deze algemeene wenschen en verzoeken een byzonder te voegen - zoo vraagt de ondergeteekende: (...)

Of niet ergens handschriften van een oud-Hollandsch rymgedicht van *Reinaert de Vos* behouden zyn gebleven, welke ons misschien nader brengen konden tot het eigenlyke werk des bekenden *Henrik van Alkmaar*.
(w.g.) Jacob Grimm
Ingezonden bericht in de Algemeene konst- en letter-bode, *22 november 1811, p. 327-330*.

.....

sieken weer beschikbaar maar werd tevens hun nationale betekenis zichtbaar gemaakt. Ook de canonisering en monumentalisering van het literaire verleden maakte deel uit van het culturele homogenisatieproces van de samenleving.

In Europese context

> ...met een woord schoon de staat onzer dichtkunde nog in eenige opzigten nog voor merkelijke volmaking vatbaar is; mogen wij echter zonder partijdigheid het gevoelen der zulken voor ongegrond verklaren die onze natie als daar in bij hare Fransche en Hoogduitsche naburen verre te achteren zijnde voorstellen.[11]

In hoofdstuk 13 is belicht hoe de Nederlanders in hun culturele zelfprofilering de lof gingen zingen van de kleine natie die er meer eer in stelt dat de massa wordt verlicht dan dat een kleine groep verheven geesten zich op ijle hoogten vermeit. Siegenbeek had zich dan ook al in zijn oratie gekeerd tegen hen die 'gewoon op al het vaderlandsche met verachting neder te zien, het uitheemsche met eene onmatige toejuiching vereeren'.[12] En aan het eind van zijn collegereeks over de vaderlandse letterkunde gekomen, concludeert hij dat, in Europese context bezien, de eigentijdse literatuur er zijn mag. Om nog verder te komen moeten de Nederlanders dan vooral ook niet de competitie met de Fransen en Duitsers willen aangaan (de Engelse letterkunde lag buiten zijn gezichtsveld): dat voert maar op dwaalsporen. Degenen aan wie we ons nog steeds kunnen optrekken zijn de eigen grote schrijvers van de zeventiende eeuw. Ook Jeronimo de Vries besluit zijn literatuurgeschiedenis met een oproep om zich aan de grote vaderlandse voorgangers te spiegelen:

> voor het losse vernuft der Franschen, voor de schijnbare hoogdravendheid der Duitschers, zouden wij den ouden ernstfesten denk- en schrijftrant moeten hernemen.[13]

Zelfingenomenheid, angst voor buitenlandse besmetting, de blik strak terugwaarts - dat is wat de vroege negentiende eeuw in Nederland uitstraalt. Siegenbeek en De Vries kunnen model staan voor de isolationistische opstelling die ertoe leidde dat Nederland rond 1800 cultureel gesproken het contact met 'Europa' verloor. Althans, dat is het gangbare beeld: het land deed deuren en ramen dicht en koesterde zich in een nationale behaaglijkheid. Terwijl in de omringende landen de Romantiek een revolutie teweegbracht in de filosofie en de kunsten, gold in een zelfgenoegzaam Nederland als hoogste wijsheid het adagium: 'De beste staat is de middelmaat'.

Dat deze voorstelling kon ontstaan is niet onbegrijpelijk. De internationale stroming van de Verlichting had in Nederland onmiskenbaar weerklank gevonden, zij het dan niet in haar radicaalste uitingen. De erop volgende Romantiek sloeg hier echter nauwelijks aan en riep zelfs vijandige reacties op. Dit heeft temeer betekenis omdat de cultuurgeschiedschrijving aan de Romantiek een zeker aureool heeft verleend. Met de Romantiek zou de kunst zich definitief van haar kluisters hebben ontdaan en kon de kunstenaar voor het eerst zijn creativiteit en individualiteit de vrije teugel geven.

De Romantiek was van origine een literaire beweging. In de Nederlandse literatuur, zo zagen we, vonkte er hier en daar wel iets van op maar een zengend vuur werd het niet. De

grote schrijvers van de Verlichting waren in Nederland gelezen - al dan niet in vertaling - en over hun werk werd geschreven. Voltaire, Rousseau en Lessing waren in geletterde kringen algemeen bekend. Goethe - zij het dan met name de jongere Goethe - en Schiller waren dat ook nog; van de laatste werd opmerkelijk veel vertaald. Maar de namen die met de eerste fase van de Romantiek zijn verbonden, in Duitsland Friedrich en August Wilhelm Schlegel, Tieck en Novalis, in Engeland William Blake, Wordsworth en Coleridge, drongen niet of nauwelijks door. In dat perspectief bezien verloor Nederland inderdaad het contact met het buitenland.

Aan de andere kant moeten we dit 'isolement' wel in proportie blijven zien. Vooralsnog waren de hier genoemden überhaupt buiten hun eigen land onbekend en zelfs de binnenlandse weerklank hield niet over. In de literatuurgeschiedenis zijn ze overweldigend op de voorgrond komen te staan maar bij hun tijdgenoten vonden ze nauwelijks gehoor. Geen van de tijdschriften die successievelijk als platform fungeerden voor de Duitse romantische school hield het langer dan twee jaar vol. In Engeland was Blake volstrekt onbekend en de faam van Wordsworth en Coleridge had niets te betekenen vergeleken bij die van *Poet Laureate* Robert Southey. Wat later zouden de toegankelijke Byron en Walter Scott internationaal furore maken, ook in Nederland, niet Shelley en Keats. In feite zóchten de romantici - althans degenen die nu als het hart van de stroming worden beschouwd - ook het isolement met hun onconventionele poëzie en hun hermetische beschouwingen over schoonheid en dichterschap. Zij wilden slechts voor ingewijden schrijven en zelfs in grote taalgebieden was de kring daarvan beperkt.

In dit licht beschouwd was het vermeende isolement van Nederland in feite onderdeel van een internationale ontwikkeling waarin een literaire en filosofische voorhoede het brede geletterde publiek welbewust van zich vervreemdde. Wanneer we niet alleen naar de gecanoniseerde toppen van de literatuur kijken maar ook naar het middelgebergte eromheen, dan wijkt Nederland niet opvallend af van de rest van Europa. De cultus van het burgerlijke en huiselijke leven kan worden beschouwd als onderdeel van een internationale behoudende stroom die zou uitgroeien tot het latere Biedermeier. En zoals in de paragraaf over de roman al bleek: op dit niveau kan de Nederlanders ook geen gebrek aan belangstelling worden verweten voor wat het buitenland te bieden had. Wat Nederland min of meer uniek maakte in de Europese context was niet de cultuur van het burgerideaal als zodanig; bijzonder was dat dit ideaal hier breder was en vooral breder werd verbreid dan elders, en ook dat de blik daarbij was gericht op een verleden van anderhalve eeuw terug. En dat had weer alles te maken met de uitzonderlijke geschiedenis, het uitzonderlijke heden en de uitzonderlijke politieke en sociale constellatie van het land vóór 1800. En van enkele *grote* naties onderscheidde Nederland zich verder doordat er naast de brede cultuur van het burgerideaal niet een elitaire avant-gardistische voorhoede bestond, zoals de romantische bewegingen in Duitsland en Engeland. (In Frankrijk, waar de artistieke elite sterk classicistisch georiënteerd bleef, zou de Romantiek pas tegen 1830 van de grond komen.) Gegeven het feit dat zelfs in grote landen de voorhoedes moeite hadden een echte beweging, met bijbehorend tijdschrift, ontmoetingsplaatsen en dergelijke, te organiseren, ligt het voor de hand dat het in een klein land al heel moeilijk wordt om hun ideeën *momentum* te geven. We hebben al gezien hoe Kinker en zijn medekantianen er ondanks fervente inspanningen niet in slaagden een kantiaanse beweging van de grond te brengen.

Maar er speelt nog iets anders mee. Helemaal onbekend waren de romantici niet in Nederland. Nicolaas Godfried van Kampen, een privaatleraar die met onder meer het geven van lessen Duits in zijn onderhoud voorzag, leverde in 1810 een Europese primeur met de vertaling binnen een jaar van een van de belangrijkste romantische manifesten, *Ueber dramatische Kunst und Literatur* van August Wilhelm Schlegel. In 1813 werd voor het genootschap Felix Meritis de romantische kunstfilosofie uiteengezet door de priester Pieter Gabriël van Ghert, in een voordracht getiteld *Wijsgeerige beschouwing over de dichtkunde*. Van Ghert had college gelopen bij Fichte aan de universiteit van Jena, en daarmee in het epicentrum van de vroege Duitse Romantiek verkeerd. Voor het Brusselse genootschap Concordia zou hij enkele jaren later spreken over een van de schrijvers die hij in Jena zou kunnen hebben ontmoet: *Levens- en karakterschets van den dichter F. von Hardenberg, gekend onder den naam van Novalis*. Veel opgang lijken deze publicaties niet te hebben gemaakt. Dat moet anders zijn geweest met het werk dat wel ‘le Bible des Romantiques’ is genoemd: *De l'Allemagne* van Germaine de Staël (1813). Het was De Staël die, veel meer dan de Duitse romantici zelf, de belangstelling voor hun werk en literaire gedachtewereld wakker riep, in Frankrijk, in Engeland maar ook in Duitsland zelf. Al heel vroeg, in 1814, zag een Amsterdamse uitgever brood in een herdruk, en in hetzelfde jaar nam het tijdschrift *De recensent, ook der recensenten* enkele hoofdstukken in het Nederlands op. Een (anonieme) vertaling van het gehele werk volgde in 1818-1820: *Duitschland*, door Mevrouw de baronesse Van Stael Holstein.

Er moet dus in Nederland een zekere belangstelling hebben bestaan voor in ieder geval de Duitse Romantiek. In dit verband verdient een terloopse opmerking in een aankondiging van *Duitschland* aandacht. De recensent van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* meent dat een bespreking van de vertaling nauwelijks nodig is:

> Immers wie, die de hedendaagsche Letterkunde bemint, en een weinig op de hoogte staat, waarop zij zich tegenwoordig bevindt, heeft het niet in 't oorspronkelijk gelezen... verslonden?[14]

Als we hem op zijn woord mogen geloven, bestond er in ons land een kosmopolitisch georiënteerde culturele elite die hevig geïnteresseerd was in de internationale voorhoedediscussies. Ondenkbaar is dit niet; het is, om zo te zeggen, een positieve interpretatie van de standaardklacht over de geringe belangstelling van Nederlanders voor hun nationale cultuur. Maar de vraag is dan wel waarom die elite zo buitengewoon weinig van zich heeft laten horen.

Voorop moet worden gesteld dat de condities in Nederland weinig gunstig waren om belangstelling te vragen voor met name de Duitse romantici. We hebben al herhaaldelijk gezien hoe de gedachte cultureel door de Duitsers overvleugeld te worden voor de Nederlanders steeds meer een obsessie was geworden. We hebben ook gezien dat in dat kader de Nederlanders steeds nadrukkelijker een zelfbeeld cultiveerden van pragmatisme en gezond verstand, tegenover een aan de Duitsers toegeschreven abstract idealisme en mystieke speculatie. De Duitse romantici, met hun hoog-idealistische kunstopvattingen en uiterst duistere theorieën, leverden ongewild een al heel radicale bevestiging van dit imago. (Overigens beschouwde Schiller hen als ‘Mystiker, wie es nur *Französen* (...) seyn können’!)[15]

Adriaan Pietersz. Loosjes, door P. Velijn naar W. Hendriks.

Dat moet degenen in Nederland die belangstelling of zelfs bewondering hadden voor de nieuwe Duitse richting voor een dilemma hebben geplaatst. Hoe kon iemand deze interesse verantwoorden zonder verdenking te wekken wat betreft zijn rechtgeaardheid als Nederlander?

In dit verband kan de al genoemde Nicolaas Godfried van Kampen nog even voor het voetlicht worden gehaald. Hij was als weinig anderen in Nederland op de hoogte van wat er in de contemporaine Duitse literatuur speelde en ook met de romantische richting was hij bekend. Maar nooit heeft hij er een lans voor gebroken en toen hij in 1829 aantrad als hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan het Athenaeum te Amsterdam, profileerde hij de Nederlandse letterkunde juist enigszins ten koste van de Duitse. Zo betoogt hij dat ‘huiselijkheid’ een uniek en karakteristiek kenmerk is van de vaderlandse literatuur. Natuurlijk wist Van Kampen beter dan wie ook dat juist Duitsland volop ‘huiselijkheid’ te zien gaf, maar in Duitsland waarde ook de geest van de Romantiek en die kon wél heel goed als repoussoir dienen. Gelukkig, zo verzekerde hij zijn gehoor, toonde de ‘geest der Nederlandsche letterkunde’, reëel en praktisch als die krachtens de volksaard nu eenmaal was, zich immuun voor de typisch Duitse behoefte aan dooltochten in ‘de wereld der Ideeën’. Een hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, zo zal hij beseft hebben, kon zich in het openbaar een buiging naar de pretentieuze Duitse voorhoede niet veroorloven. Hoe hij daar in zijn hart ook over dacht, maatschappelijk gewenst - of, met een anachronistische term, politiek correct - was het aannemen van een air van neerbuigendheid.

Eindnoten:

1 Wolff en Deken, *Cornelia Wildschut*, Voorrede, VII-VIII.
2 Wolff en Deken, *Sam Burgerhart*, [Voorwoord], 106.
3 Feith, *Brieven*, dl. 1, 138.
4 Loosjes, *Maurits Lijnslager*, Voorbericht, II.
5 Siegenbeek, ‘Lierzang’, 110. *Febus*: Febus Apollo, bij de Grieken de god van de dichtkunst.
6 Aangehaald bij De Smedt, ‘Siegenbeek’, 53.
7 Siegenbeek, ‘Betoog van den rijkdom’, 244-245. *verschoven*: verworpen.
8 De Vries, *Geschiedenis*, 1-2.
9 Arnim, ‘Von Volksliedern’, 478.
10 Feith, ‘Voorbericht’, II-IV.
11 Collegedictaat Siegenbeek, aangehaald bij De Smedt, ‘Siegenbeek’, 54, noot 15.
12 Siegenbeek, *Redevoering*, 20.

13 De Vries, *Geschiedenis*, dl. 2, 391.
14 *Vaderlandsche letter-oefeningen*, 1821, dl. 1, 201-202.
15 Aangehaald bij Glaser, *Deutsche Literatur*, 67 (curs. van ons). Schiller stonden de Franse revolutiezeloten voor ogen.

23 Podiumkunsten

‘Kweekscholen voor de deugd’

> Art. 24
> [De Agent der Nationaale Opvoeding] draagt zorg, dat de schouwspelen overal daar dezelve in de Republiek gevonden worden, Leerscholen zijn voor het Volk, - Kweekscholen voor de Deugd, en behoed-middelen tegen de ondeugd; dat zy tot dien trap van verbetering gebragt worden, waar voor zy vatbaar zyn, - en dat van dezelven worden geweerd die stukken, welke de zeden bederven of den nationaalen geest verzwakken, - dat zy strekken tot opwekking van Republikeinsche deugden, dat zy de beloning voorstellen, die een eerlyke handel te wagten heeft, en de ondeugd haar masker ontrukken.
> Art. 26:
> Hy zal derhalve moeten kennis dragen van de stukken welke ten Tooneele gevoerd worden; - weshalven de Commissarissen der Schouwburgen en Directeurs van reizende of vaste Troupen, verpligt zullen zyn, de Lyst der Tooneelspellen, welke zij voornemens zijn te laten vertoonen, door hem te doen examineren en met voorkennis van het Uitvoerend Bewind approberen.
> Art. 27:
> Hy zorgt, dat de Nationaale geest door alle mogelyke middelen, gevormd en geleid worde tot Deugd en Vaderlandsliefde, en tot de kennis van de waare belangens van het Gemeenebest; - tot het goed verstand der Staatsregeling en Vaderlandsche Historie, - 't zy door het Schryven van Weekbladen voor de jeugd en minvermogende Burgers, - 't zy door het doen vertoonen van zedelyke Tooneelstukken, tot opwekking van Vaderlandsliefde.[1]

De Agent van Nationale Opvoeding, wiens departement te vergelijken was met een combinatie van de huidige departementen Binnenlandse Zaken, Onderwijs en Cultuur, heette niet voor niets zo. De opvoeding hield niet op bij het onderwijs, ook daarna en daarbuiten moesten de burgers van de Bataafse Republiek gevormd worden naar het model van de nieuwe republikeinse burger. Als een instrument van bijzondere betekenis daartoe zag het Staatsbewind het toneel, en de Agent kreeg dan ook in zijn instructie de strikte opdracht om erop toe te zien dat de opgevoerde stukken de bedoelde functie vervulden. Van dit hoog-

gestemde voornemen is weinig terechtgekomen maar alleen al het feit dat geprobeerd is met behulp van het toneel de natie ‘op te voeden’ is interessant genoeg; het illustreert niet alleen de megalomane, totalitair aandoende aspiraties van het Bataafse bewind maar ook de overspannen verwachtingen die men van de invloed van ‘de schouwspelen’ had. Nu was de schouwburg door de liefhebbers ervan vanouds al voorgesteld als een ‘leerschool’ maar in de loop van de achttiende eeuw had die claim aanzienlijk aan overtuigingskracht gewonnen door nieuwe opvattingen over het toneel.

Voor een goed begrip is het overigens van belang te beseffen dat in de achttiende eeuw bij toneel de gedachten mede uitgingen naar muzikaal toneel, dus opera en dergelijke. Toneel en muziek waren minder separate domeinen dan ze nu zijn en de scheiding die in dit hoofdstuk is aangebracht heeft dan ook iets kunstmatigs. Ook ‘gewone’ toneelvoorstellingen werden opgeluisterd met muziek, zang en dans. Tussen het treurspel of de komedie die het voorstuk vormde en het korte luchtige nastukje werden er balletten uitgevoerd. Dit nastuk was vaak een zangspel. Komedies en kluchten werden doorgaans opgetuigd met zang- en dansscènes, ook wanneer de tekst daarvoor geen aanwijzingen gaf. Dans en muziek trokken publiek, zo leerde de ervaring. Toneelspelers moesten dus ook kunnen zingen en een instrument bespelen; vooraanstaande acteurs rond 1800 als Willem van Dinsen en Theo Majofski stonden bekend als goede zangers. Voor gezelschappen die zich uitsluitend op operavoorstellingen toelegden was de Republiek echter te klein. De kosten van een compleet operagezelschap waren veel hoger dan die van een toneelgezelschap met wat muzikale dilettanten, wat zich uiteraard vertaalde in de toegangsprijzen. Bovendien konden de solisten zich hoge eisen veroorloven wat betreft hun gage. De operagezelschappen die in de Republiek optraden waren dan ook passanten; zij waren doorgaans van Franse of Italiaanse herkomst en bestreken een internationale markt. Maar met hun frequente tournees vormden zij wel een geduchte concurrent voor het gesproken toneel.

De mogelijkheden in de Republiek om een professionele toneelvoorstelling bij te wonen waren beperkt. Tot diep in de achttiende eeuw bestonden er nooit meer dan twee of drie beroepsgezelschappen naast elkaar. Deze waren gevestigd in Amsterdam en Den Haag of Leiden, en dat waren dan ook lange tijd de enige steden die over een permanente schouwburg beschikten. Pas in 1774 volgde Rotterdam en nog net voor de eeuwwisseling Utrecht. Daarbij nam Amsterdam een aparte positie in doordat gezelschap en schouwburg hier geen particuliere ondernemingen waren. De troep was in dienst van het schouwburgbestuur, en dat werd gevormd door de regenten van de stedelijke ‘godshuizen’ - het burgerweeshuis en het oudemannenhuis. De opbrengsten kwamen dan ook aan deze instellingen ten goede. In de loop van de achttiende eeuw kreeg de bemoeienis van de overheid met het toneel nadrukkelijker gestalte. Nadat de oude, door Jacob van Campen ontworpen schouwburg in 1772 door brand was verwoest, was het de stad die de herbouw voor haar rekening nam, op een stedelijk terrein. Men sprak van nu af van de ‘stadsschouwburg’. Zij kreeg een eigen bestuur, al werd dat nog wel door de ‘godshuizen’ benoemd. Ook bleven die delen in de winst. Weer twintig jaar later, met de omwenteling van 1795, kwam het beheer van de schouwburg geheel in handen van de stad.

In de overige steden was het toneel een particuliere aangelegenheid. Voor het mondaine, internationaal georiënteerde publiek in Den Haag bestond er sinds het midden van de zeventiende eeuw een Franse Comedie, die, zoals we hebben gezien, financieel werd

gesteund door het abonnement dat de stadhouder erop had. Zij bood uitsluitend voorstellingen in het Frans. Daarnaast bestond er sinds 1766 een theater dat eigendom was van de directeur van een Hollands gezelschap. De Leidse schouwburg, daterend uit het begin van de achttiende eeuw, was oorspronkelijk eveneens eigendom van een toneeldirecteur geweest maar werd sinds 1728 gedreven door particulieren zonder eigen gezelschap. De jongere schouwburgen te Rotterdam en Utrecht werden geëxploiteerd door een soort vennootschappen.

De combinatie van toneel en liefdadigheid waarop de Amsterdamse schouwburg berustte, wortelde in de oude rederijkerstraditie. Voor het overige stierf het rederijkerstoneel in de loop van de achttiende eeuw gaandeweg uit. Op het platteland werd het hier en daar nog enigszins in ere gehouden maar in de steden transformeerden de Kamers zich, voorzover ze bleven bestaan, tot sociëteiten waarvan het doel gezelligheid in selecte kring was. Voor professioneel toneel was men buiten de genoemde steden aangewezen op rondreizende gezelschappen, die optraden in eigen tenten of in tijdelijk min of meer geschikt gemaakte koffiehuiszalen, kaatsbanen, maneges, stallen en wat dies meer zij. Ze waren van oudsher in hun optreden grotendeels gebonden aan de plaatselijke kalenders van kermis, markt en andere feestdagen en moesten zich daarbij onderwerpen aan een grillig lokaal overheidsbeleid ten aanzien van toestemming om op te treden en goedkeuring van de te spelen stukken.

Traditioneel stond toneel in reformatorische kringen in een kwade reuk: het werd gekwalificeerd als ‘Roomsche poppenkast’ en geassocieerd met ‘verlokkingen des vleesches’. Aan dit laatste was natuurlijk de praktijk van dans en balletten niet vreemd. Het podium werd gezien als de satanische tegenpool van de kansel: predikte de kansel de waarheid, op het podium heerste de schijn; deed de preek een beroep op de rede, het toneel wekte de passies op. Toneel moest daarom in de rechtzinnige optiek op principiële gronden worden verworpen, ongeacht de strekking. Alle pogingen om de toneelfaciliteiten in een stad te vergroten, konden dan ook rekenen op krachtige tegenkanting van kerkelijke zijde.

Dit verzet kwam onder druk te staan met de opkomst, in de loop van de achttiende eeuw, van de nieuwe waardering voor het gevoel als een vermogen dat juist in dienst kon worden gesteld van de morele vorming. Begrippen uit de nieuwe mensfilosofie als sympathie en medelijden drongen ook in het toneel door. Het toneel, zo betoogden verdedigers ervan, was bij uitstek de plaats waar de oprechte, spontane mobilisatie van dergelijke gevoelens kon worden aangeleerd. Anders dan de orthodoxen het voorstelden, was het theater niet de plaats waar de mensen tot het kwade werden verleid, maar juist van een diep besef van het goede werden doordrenkt. De functie van het toneel, zo betoogde zijn belangrijkste advocaat in Nederland, was het publiek te ‘ontbolsteren’, dat wil zeggen te ontdoen van de harde schil waarmee de meeste mensen geneigd zijn hun gemoed te pantseren. Deze apologeet, Cornelius van Engelen, was karakteristiek genoeg een predikant, zij het een doopsgezinde. We hebben gezien dat ongeveer in dezelfde tijd de roman met vergelijkbare argumenten werd verdedigd door eveneens een verlichte dominee, Joannes Stinstra. Het waren geen frivole interesses die deze zielenherders tot hun verdediging van verdachte literaire genres bracht, maar juist een verlicht moreel en sociaal engagement.

Het toneel waarvoor Van Engelen een lans brak, was niet het traditionele classicistische treurspel. Het classicisme was immers de richting van de verheven stilering en daarin was

geen plaats voor gewone stervelingen als hoofdfiguren. De personages moesten een hoge status hebben en ontleend zijn aan de klassieke, nationale of bijbelse geschiedenis. De stukken toonden hen ook niet in hun particuliere leven maar in aangelegenheden van historisch belang. Zij spraken in versvorm en ook verder waren taal, dictie en gebaar streng gereguleerd. Met dit alles ademde het classicisme onmiskenbaar aristocratische conventies.

In de eerste helft van de achttiende eeuw kwamen in Engeland en kort daarop ook in Frankrijk en Duitsland toneelvormen op die niet meer in dit keurslijf waren geperst. Al vroeg vond daarvoor de aanduiding ‘burgerlijk drama’ ingang. Dit ‘burgerlijk’ moet niet opgevat worden als refererend aan een sociale middenlaag; de betekenis ervan is veeleer synoniem met ‘privaat’. Het burgerlijk drama vertoont niet het historisch belangrijke maar het belangrijke in het private leven. De personages daarin zijn dan ook geen belangrijke vorsten of helden, al kunnen ze heel goed van adel zijn. In feite, zo betoogden verdedigers van het nieuwe toneel als Louis-Sébastien Mercier in Frankrijk en Gotthold Ephraim Lessing in Duitsland, was niet de maatschappelijke status van de personages van belang maar hun menselijke waardigheid. De ‘held’ van het burgerlijk drama is niet een held in de klassieke zin maar iemand die toont rechtschapen te zijn, een gevoelig hart te bezitten en zijn verantwoordelijkheden te kennen - niet alleen voor de wereld maar juist ook in intieme kring. De moraal was dus burgerlijk in de nieuwe sociaal-moreel geladen betekenis van het woord. Evenals de roman kon het drama het burgerideaal concretiseren in eindeloze reeksen voorbeelden.

.....

Charles de Beaufond
- Hé! Scheelt 'er iets aan, myn lieve Mama? Zyt gy wél?
Mevrouw de Beaufond
Ja.
Charles de Beaufond
Gy ziet 'er toch anders uit als anders, Mama!
Mevrouw de Beaufond
Geef my niet langer dien naam, die my uit uwen mond niet toekomt.
Charles de Beaufond
Wat wilt gy zeggen, Mama?
Mevrouw de Beaufond
Jongeling, ik moet u een tyding melden, die u het hart doorbooren zal; Maar gy moet die weten. Gy zyt myn Zoon niet! Die begoocheling verdwynt; En gy keert tot uwen oorspronkelyken staat te rug: Marretje is uwe Moeder.
Charles de Beaufond
Marretje myne Moeder? Wel ja! - Ik bedank 'er hartelyk voor! Maar wat beduiden alle die grappen?

Abt Flacourt
Grappen! Ik twyffel of gy het wel als grappen zult aanmerken, wanneer men den jongen Heer straks uwe kleederen, en u de zyne, aantrekt, en gy in zyne plaats met uwe waare moeder mederydt, om by haar te blyven woonen.
Charles de Beaufond
(schreiende)
Ben ik dan uw Zoon niet, Mama?
Mevrouw de Beaufond
Noem my toch niet langer met dien naam. Gy gaat t'avond met Marretje mede.
(...)
Charles de Beaufond
Papa, ben ik dan uw Zoon niet?
De Heer de Beaufond, de Vader
Uw Zoogbroeder Klaas, die boerenkinkel, zo als gy hem in uwe verwaandheid noemde, die u niet mogt genaaken, en wien gy zelfs de onbeschoftheid hadt van te slaan, die is onze Zoon; - Moet hy u nu ook niet op dezelfde wyze behandelen?
Charles de Beaufond
Och neen, neen; Ik voel het wel, ik voel het wel; Ik heb heel slecht gedaan; Ik zal het nooit weêr doen.
Abt Flacourt
Gy zult 'er nu ook niet veel gelegenheid meer toe hebben; de jonge Heer blyft hier; Gy gaat by Marretje woonen.
Charles de Beaufond
(zeer sterk schreiende)
By Marretje woonen?
Marretje
Het zy zo; By my woonen.
Mevrouw de Beaufond
(Klaas omhelzende)
Maar gy, myn Zoon, zult by my blyven; Gy komt in zyne plaats.

Uit Cornelius van Engelen, De verbeterde zoon, *toneelstuk in 3 bedrijven, 1787. In dit voor volwassenen bedoelde stuk, een van de vele die Cornelius van Engelen vertaalde voor zijn* Spectatoriale schouwburg, *gaan pedagogische instructie en gelijkwaardigheidsideologie hand in hand. Om de zeer standsbewuste Charles de Beaufond zijn hooghartigheid af te leren, besluiten zijn vader en zijn gouverneur, de abt Flacourt, hem wijs te maken dat er ooit een verwisseling heeft plaatsgevonden tussen hem en de brave, edelmoedige Klaas, de zoon van zijn min Marretje. Aan het eind van het stuk bedankt een bedeesde Charles allen voor de harde les. Het fragment is uit het vijfde toneel van het derde bedrijf.*

.....

Op het toneel vergde de representatie van deze ongekunstelde deugd een ‘natuurlijk’ spel; er werd dan ook gebroken met de stilering van de classicistische genres. Men wendde zich af van de traditioneel sterk recitatieve dictie, de theatrale houdingen, de streng voorgeschreven bewegingen en groepsopstellingen. De versvorm werd losgelaten als kunstmatig. Het traditionele concept van vrees en medelijden, dat gebaseerd was op de *admiratio* (huiveringwekkende verwondering, siddering), maakte plaats voor de emotionele identificatie die leidde tot ‘ontbolstering’ of ‘roering’. In deze context werd ‘menselijkheid’ een sleutelwoord, met connotaties als teder, gevoelsbewust, oprecht, spontaan en in staat tot medelijden. De classicistische held was niet gevoelig, dus in feite niet van een verheven menselijkheid. Ware grootheid bestond in zedelijke en intellectuele kwaliteiten; in Lessings woorden: ‘Uns adelt nur ein edler Geist, // Und nicht ein schimmernd hoher Stand’.[2] Maatschappelijk explosief was deze boodschap echter niet, omdat de bestaande orde er niet door werd ondergraven. Karakteristiek genoeg was de hoofdrol nooit weggelegd voor een kleine burgerman of een dienstmeisje - tenzij de intrige op een dramatische sociale stijging uitliep.

Aanvankelijk stuitte dit alles op heftige weerstand in de grote theaters, niet alleen in Amsterdam maar ook bijvoorbeeld in Parijs. Het proza werd gezien als on-kunst en de ‘alledaagse’ onderwerpen als vulgaire maatschappijkritiek. Simon Stijl, die beschouwd mag worden als de eerste Nederlandse theaterhistoricus en die onvoorwaardelijk de nieuwe richting afwees, smaalde dat het ‘arquebuseren [fusilleren] van een gemeen soldaat of het verkrachten ener Duitse freule’ blijkbaar hogere kunst was dan classicistische heldenverhalen.[3] Toch won het burgerlijk drama snel veld; de welvarende stedelingen, die de ruggengraat van het theaterbezoekende publiek uitmaakten, herkenden zichzelf er beter in dan in het klassieke erfgoed.

Het beroep op ‘roering’ leidde in de praktijk niet zelden tot melodramatisch effectbejag. Het pathetische, theatrale moment werd graag uitgebuit: de uit elkaar gedreven gelieven die elkaar uiteindelijk toch in de armen kunnen vallen, de natuurlijke vader die tenslotte snikkend zijn onechte zoon erkent. Of, als een gelukkige afloop in *dit* leven niet gegeven is: het verlaten meisje dat, zojuist ingetreden in het klooster, verneemt dat alles op een misverstand berustte, of de zelfmoordenaar aan wie nog net de tijd is gegund om zijn fatale daad te berouwen. Er werden in het burgerlijk drama wat tranen gestort, zuchten geloosd, gekwelde blikken gewisseld en woorden stamelend gesproken, wanneer we mogen afgaan op de overvloedige regieaanwijzingen. (Bij het classicistische toneel, onderworpen als het was aan regels, waren die veel schaarser.) Het effect was, zo constateerden theoretici uit de tijd zelf, een droefheid bij de zich identificerende toeschouwer die niet onaangenaam was. In feite werd een sensatie van het eigen goed-zijn gewekt. Het publiek vereenzelvigde zich met het edele personage dat een beter lot verdiende of dat al te zwaar moest boeten voor één vergefelijke misstap. Daarmee lag een gevaar op de loer dat ook de huiselijke lyriek en de zedenkundige roman bedreigde, namelijk dat van een zeker comfortabel zelfbehagen. Toen de oorspronkelijk revolutionaire formule tot cliché was geworden, onder meer dankzij de als madelieven in het gras opschietende amateurtoneelverenigingen (‘rederijkerskamers’) van de latere negentiende eeuw, zou zij dan ook als kitsch uit de kunst worden verbannen. Trouwens ook in de achttiende eeuw braken critici de staf over de goedkope pathetiek in sentimentele drama's en romans. Voor hen waren dit echter uitwassen, die op zichzelf niet afdeden aan de waarde die het toneel bezat om het gemoed te vormen.

Een nationale schouwburg

Op de in hoofdstuk 6 geponeerde regel dat de Nederlandse markt tot in de negentiende eeuw in feite te klein was voor gespecialiseerde tijdschriften, vormde het toneel de spreekwoordelijke uitzondering. Rond 1760, een paar decennia na Engeland en Frankrijk, zagen in de Republiek de eerste periodieke blaadjes het licht die uitsluitend aan het toneel waren gewijd. Zij recenseerden voorstellingen en hielden het publiek op de hoogte van ontwikkelingen in het tonelleven.

Op het eerste gezicht is het nogal verwonderlijk dat er klaarblijkelijk belangstelling was voor toneelbladen terwijl de mogelijkheden om toneel te zien nog zo beperkt waren. Maar in dit tekort werd voorzien door een bloeiend amateurtoneelleven; we komen daar straks nog over te spreken. Kennelijk nam in de loop van de achttiende eeuw de acceptatie van het toneel toe, waarbij, net als bij de aanvaarding van de roman, zijn nieuwe functie een belangrijke rol moet hebben gespeeld. Een graadmeter voor de erkenning is de bereidheid van stedelijke overheden om tegemoet te komen aan kerkelijke weerstand tegen het toneel. Gedurende de eerste decennia van de eeuw was nog in vele steden theatraal vermaak onmogelijk, daarna slaagden kerkenraden steeds minder in hun pogingen het te laten verbieden. De tegenstanders leken even nog de wind in de zeilen te krijgen toen in 1772 de Amsterdamse schouwburg tijdens een voorstelling in brand vloog; achttien personen lieten daarbij het leven. In een reeks van pamfletten werd deze ramp als een straf van God aangemerkt waarbij impliciet en soms ook expliciet de slachtoffers het stempel ‘verdoemd’ kregen opgedrukt. Het resultaat was echter een krachtig tegenoffensief van verlichte zijde - onder anderen Betje Wolff roerde de trom in deze zaak - en al vrij gauw besloot het stadsbestuur om een nieuw theater te doen bouwen. Zoals we hebben gezien werden de banden tussen stad en schouwburg zelfs nauwer aangehaald.

De toenemende acceptatie van het toneel werd mede begunstigd door het groeiende belang dat werd gehecht aan een algemene beschaafde standaardtaal ten behoeve van de sociale communicatie. In hoofdstuk 19, over de taal, is uiteengezet dat het daarbij niet alleen ging om grammatica en spelling maar ook om de zogenaamde ‘uiterlijke welsprekendheid’: uitspraak, intonatie, gebaar en houding. Voorvechters van een nationale taal en nationale vormen van uiterlijke welsprekendheid gebruikten het classicistische toneel als kop van Jut en dat lag ook voor de hand: de door de regels van het classicisme gedicteerde taal en voordracht representeerden in hun ogen juist het onnationale en onnatuurlijke. Het moest daarom vervangen worden door een nationaal toneel dat de spiegel van de nationale geest was. Het moderne toneel met de nieuwe speelstijl bood de mogelijkheden daartoe.

In dit kader kwam ook de wens op tot de instelling van een ‘nationaal theater’. Dat was een nieuw begrip. Men stelde zich hierbij een concreet instituut voor dat het belang van de autochtone theaterproductie zou belichamen. De aan de Académie Française gelieerde Comédie Française te Parijs was het lichtende voorbeeld. In Engeland kwam een dergelijk instituut in de achttiende eeuw niet tot stand, maar de twee geprivilegieerde Londense theaters, Drury Lane en Covent Garden, functioneerden *de facto* als zodanig. In Duitsland, met zijn vele Frans georiënteerde theaters aan even zovele hoven, ontstond wel een beweging die streefde naar de stichting van een *Nationaltheater* waarin de culturele eenheid van

de Duitse landen gestalte zou moeten krijgen, maar de politieke versnippering stond een verwezenlijking vooralsnog in de weg.

Ook in Nederland leefde het ideaal van een nationale schouwburg. Na de Revolutie van 1795 werden naar Frans voorbeeld de verlichte denkbeelden over de educatieve en propagandistische functies van het theater officieel opgenomen in het programma van de overheid. De Agent van Nationale Opvoeding kreeg derhalve de opdracht erop toe te zien dat de gespeelde stukken tot 'Leerschoolen van het Volk' dienden en de 'nationale geest' en de 'Republikeinsche deugden' aankweekten, alsmede een 'goed verstand' (d.w.z. een juist begrip) van de vaderlandse geschiedenis en de staatsinrichting. Dat van al dit moois weinig terechtkwam hoeft niet te verwonderen gezien alleen al de enorme portefeuille die de Agent te beheren kreeg en zijn nog minimale ambtelijke ondersteuning. Maar bovendien stonden de relicten van de federatieve structuur van de Republiek de realisatie van een 'nationaal theater' in de weg. In de patriotse voorstelling daarvan zou een spilfunctie zijn weggelegd voor de schouwburg te Amsterdam. Zelf zagen de Amsterdammers het ook zo: in 1795 doopten zij de instelling om in 'Amsterdamsche Nationaal Schouwburg'. Dit gebeurde, zo verklaarde het nieuwe bestuur bij monde van dichter en toneelliefhebber J.F. Helmers, omdat het een instituut betrof 'dat het gansche volk toebehoorde'. Maar de kwalificatie 'Amsterdamsch Nationaal' had al iets paradoxaals. In zekere zin werd daarmee de geschiedenis anderhalve eeuw teruggedraaid, toen de Amsterdamse schouwburg nog inderdaad tot op zekere hoogte kon worden gezien als nationale instelling. Intussen waren ook buiten Amsterdam theaters gesticht en toneelgezelschappen opgericht en daar werd de Amsterdamse stadsschouwburg allereerst gezien als een *stads*-schouwburg. Het antwoord op de Amsterdamse pretenties was dan ook dat schouwburgen en gezelschappen elders zich eveneens met het predikaat 'nationaal' tooiden. Vervolgens kon er gedurende de periode van de inlijving natuurlijk geen sprake zijn van enige nationale instelling.

Na 1813 zou het bestel vooralsnog niet wezenlijk veranderen. De steun die Willem I gaf aan het theater was slechts marginaal groter dan die van zijn vader. Maar waar de laatste zich had beperkt tot dure abonnementen bij zowel de Franse als de Hollandse schouwburg in Den Haag - de laatste heeft hij overigens nauwelijks bezocht - betrok Willem I ook de stadsschouwburg te Amsterdam in zijn gunsten. Zijn steun aan het Franse toneel (vanaf 1815 de Haags-Franse Opera) bleef aanzienlijk groter dan die aan het Nederlandse. Het was een restje aristocratisch *ancien régime*-gedrag dat hem niet door iedereen in dank werd afgenomen.

Infrastructuur: Amsterdam en 'de provincie'

Dat de Bataven aan het eind van de eeuw hun idee voor een nationale schouwburg op de Amsterdamse schouwburg projecteerden, was zeker *niet* te danken aan een vooruitstrevend Amsterdams beleid vóór de revolutiejaren. Integendeel, de na de brand herbouwde schouwburg bleef wat hij al een eeuw lang was geweest: een bolwerk van classicistische opvattingen. Gedurende de late zeventiende en vroege achttiende eeuw had Amsterdam daarmee in de pas gelopen met alle andere belangrijke schouwburgen in Europa. Maar na 1770 begon de taaiheid waarmee de regenten vasthielden aan het primaat van de traditionele verstragedie toch wat archaïsch aan te doen. In 1763 al had toneelspeler Marten Corver

de schouwburgtroep verlaten en een eigen reizend gezelschap opgericht omdat Amsterdam hem te weinig ruimte voor vernieuwing bood. Ook in de decennia daarna kreeg het burgerlijk toneel in de stadsschouwburg officieel geen voet aan de grond. Het werd onverenigbaar geacht met de traditionele status van de stadsschouwburg als 's lands autoriteit op toneelgebied en daarmee hoedster van de grote traditie. Wel ging deze starre leer gepaard met een soepeler praktijk doordat men het classicistische repertoire als het ware ‘burgerlijk’ ensceneerde, dus minder gestileerd en met meer emotie. Ook was het de acteurs toegestaan aan het eind van het seizoen enkele stukken tot eigen profijt op te voeren en daarbij waren ze vrij om moderne stukken in proza te spelen, iets wat ze vanaf ongeveer 1780 ook steeds vaker deden. Maar al met al was de Amsterdamse opstelling tegenover de toneelvernieuwingen toch niet meer dan marginaal gedogend. Na het revolutionaire intermezzo van de Bataafs-Franse tijd zou de schouwburg moeiteloos in dit spoor terugvallen. De gematigd classicistische draad van voor 1795 werd weer opgenomen alsof er niets was gebeurd.

De reden dat de Bataven hun nationale schouwburg in Amsterdam dachten, was dat de stadsschouwburg aldaar niet alleen de oudste, maar ook de meest continue traditie had. Het was het enige theater in de Republiek waar ruim anderhalve eeuw bijna zonder onderbrekingen voorstellingen in het Nederlands waren gegeven op reguliere basis door een vast gezelschap. (‘Op reguliere basis’ wil zeggen dat er het hele seizoen door gespeeld werd.) Voor regulier toneel in een stad was nodig dat er voldoende theaterlievend publiek aanwezig was en dat de overheid een permanent aanbod toestond. Buiten Amsterdam schortte het aan beide. De Republiek was weliswaar, zeker in Holland, redelijk verstedelijkt maar de steden waren voor een permanent theaterseizoen op commerciële basis toch nog te klein, te meer daar het geen goedkope vorm van ontspanning was en bovendien een deel van de inwoners het toneel om religieuze redenen uitgesproken vijandig gezind bleef. Dat laatste was ook de belangrijkste oorzaak ervan dat toestemming om te spelen doorgaans beperkt was tot specifieke gelegenheden, met name de kermis.

We hebben gezien dat in de achttiende eeuw slechts een paar gezelschappen over een eigen theater beschikten: in Amsterdam was dat de troep van de Amsterdamse schouwburg, en in Den Haag een Frans en een Nederlands gezelschap. Geen van drieën kon bestaan van de thuis gegeven voorstellingen. Ofschoon er niet dagelijks werd gespeeld en eenzelfde stuk zelden vaker dan twee keer achter elkaar werd opgevoerd - wat een enorm repertoire vereiste! - was de zaal doorgaans bij lange na niet uitverkocht. In Amsterdam, waar de spelers in dienst waren van het schouwburgbestuur, werd dit opgelost door bij de honorering uit te gaan van een nevenberoep. Alleen de steracteurs waren hiervan uitgezonderd. Tijdens de zomersluiting werden geen gages betaald en dan reisde het gezelschap de provincie af. De beide particuliere troepen vulden hun inkomsten aan met voorstellingen in de omgeving (wat de Amsterdammers niet mochten) en ook met tournees.

Met deze tournees betraden de gevestigde gezelschappen het domein van een al veel ouder en veel omvangrijker toneel-‘bestel’, dat van de van kermis naar kermis trekkende gezelschappen zonder vaste thuisbasis. Uiteraard probeerden de troepen hun tournees zoveel mogelijk te rationaliseren en gaven stadsbesturen bij voorkeur vergunning aan ‘bekenden’, zodat er een min of meer regulier systeem was ontstaan. Verder dan de grenzen van het stadsgebied reikte de macht van de bestuurderen echter niet. Een afgewezen troep kon altijd proberen om in een dorp onmiddellijk daarbuiten neer te strijken. Gezelschappen

die niet in Rotterdam mochten spelen, kregen vaak wel toestemming in Delfshaven; Lent was een toevluchtsoord voor wie Nijmegen niet inkwamen; Heemstede was dat voor uit Haarlem geweerden en rond Amsterdam werd gespeeld in een ring van dorpen: Amstelveen, Overtoomseveld, Ouderkerk, Buiksloot enzovoorts. De overheden op het omringende platteland waren dus weinig solidair met de stedelijke collega's en ze hadden daarvoor hun redenen. Het armlastige Delfshaven bijvoorbeeld inde dankzij de daar gegeven voorstellingen flinke sommen - ook weer geoormerkt als armengeld - die in wezen door een Rotterdams publiek betaald werden. Het toneelleven was dus niet beperkt tot de paar stedelijke schouwburgen, laat staan tot de schouwburg van Amsterdam.

Kort na 1760 kreeg het toneel buiten Amsterdam een geweldige impuls door het optreden van twee directeuren van grote faam. De ene was Marten Corver, die in Amsterdam ruzie had gekregen met zijn leermeester Jan Punt. Ofschoon dit conflict niet zonder meer in termen van behoudend versus vooruitstrevend kan worden beschreven, is het toch wel zo dat de wat oudere Punt een fervent aanhanger was van de gestileerde en retorische classicistische speeltrant, terwijl Corver, mede dankzij een kennismaking met vertegenwoordigers van het nieuwe toneel te Parijs, meer ophad met een natuurlijker, op identificatie en ontroering gericht spel. In 1763 verliet Corver Amsterdam en formeerde hij een eigen gezelschap waarmee hij een stevig provinciaal circuit opzette met modern toneel van hoog niveau. Belangrijke vaste punten daarin waren een door hemzelf in 1766 nieuw gestichte Hollandse schouwburg in Den Haag en het nog steeds beschikbare theater in Leiden, en later ook de nieuwe schouwburg te Rotterdam. De tweede impuls die aan het toneel werd gegeven was te danken aan een Zuid-Nederlands gezelschap, namelijk de Vlaamse Operisten van de toneeldynastie Neijts. Zij maakten in de Republiek furore met vertaalde werken, vooral *opéra-comique* uit het moderne burgerlijke Franse en Duitse repertoire. (De *opéra-comique*, veeleer tragikomisch dan komisch, kan worden beschouwd als de muzikale pendant van het burgerlijk drama.)

Het was dus bij de rondreizende troepen in de provincie en niet in de stadsschouwburg van Amsterdam dat de vernieuwingen in repertoire en speelstijl hun beslag kregen. De Amsterdamse schouwburg hield tot 1795 formeel vast aan de eis dat ernstig toneel in vers geschreven moest zijn. Al was de praktijk minder streng dan de leer, fundamenteel kon pas iets veranderen toen in 1795 niet alleen het stads- en daarmee het schouwburgbestuur werd vervangen maar ook een nieuwe troep werd aangetrokken. Dit was het gezelschap van Andries Snoek, afkomstig uit de school van Corver. Toch moesten Snoek en de zijnen, die tot dan toe slechts modern toneel hadden gebracht, nu ook leren verstragedies in classicistische stijl te spelen. In de provincie blonk toen al jaren een ster als Ward Bingley uit in burgerlijke drama's van onder anderen de in heel Europa populaire Duitse schrijver Wilhelm Iffland, stukken die in Amsterdam zelfs rond 1800 nog nauwelijks gespeeld zouden worden. Deze voorsprong van de periferie was in hoge mate te danken aan de uitstraling van Corver. Later gevierde spelers en directeuren als Bingley, Snoek, Van Dinsen, Johanna Ziesenis-Wattier en Catharina van Dinsen-Kraaijesteijn zijn door hem beïnvloed, en brachten op hun beurt met eigen rondreizende gezelschappen vanuit de ‘Randstad’ het moderne repertoire in de moderne speelstijl dieper het achterland in. August von Kotzebue bijvoorbeeld, die in populariteit zijn landgenoot Iffland naar de kroon stak, werd voor het eerst in het Nederlands gespeeld door de ambulante troep van het echtpaar Van Dinsen.

Het was dus geen wonder dat in de theaterloze steden de lobbies voor een beter gestructureerd toneelleven steeds sterker werden. Van hun kant begonnen stedelijke overheden de ‘vuijge commoedianten’ met een milder oog te bezien. Rotterdam kan hier als voorbeeld dienen. Traditioneel was het stadsbestuur niet erg theatervriendelijk maar Corver mocht van het begin af Delfshaven en Rotterdam regelmatig bezoeken en enige jaren later werd hij zelfs uitgenodigd om de feesten van het gilde van wijnkopers op te luisteren. In dezelfde tijd opende Jan Punt, die in Amsterdam door de brand van ‘zijn’ schouwburg was beroofd, een theater onder de rook van Rotterdam, op het grondgebied van de heerlijkheid Cool. Dit initiatief leidde ertoe dat een groepje kooplieden en medici in 1774 aan de Coolsingel, toen ook nog gelegen in Cool, een permanent theater stichtte. Eén van de actieve commissarissen, Thijmen Abraham Elzevier, nota bene een Rotterdamse stadsbestuurder, verantwoordde de onderneming in termen waarin de latere opdracht aan de Agent van Nationale Opvoeding al te horen is: de schouwburg, zo verklaarde hij, is een instituut ter lering van vaderlandse deugden en geschiedenis. Vanuit dit perspectief kon hij de krachten die de bouw ervan tegenwerkten dan ook moeiteloos diskwalificeren: aan de ene kant zag hij bekrompenheid van de orthodoxen en aan de andere kant platvloerse smakeloosheid van de liefhebbers van de kermis.

Onder de bouwers van de Rotterdamse schouwburg en vervolgens ook onder de abonnementhouders treffen we weer veel dissenters aan. De meesten van hen stonden als patriotten te boek. Na een conflictueuze beginfase werd het speelprivilege dan ook gegund aan gezelschappen met een modern ‘burgerlijk’ repertoire, om te beginnen aan dat van Corver. Zo werden in de jaren 1783-1787 van Lessing *Emilia Galotti, Miss Sarah Simpson* en *Minna van Barnhelm* in vertaling opgevoerd, van Goethe *Clavigo* en van Schiller het politiek revolutionaire *Kabale und Liebe*.

Hoezeer de gedachte van het toneel als instrument ter verbreiding van het burgerideaal van belang is geweest voor de vorming van een netwerk van permanente stadstheaters in Nederland blijkt alleen al uit het aantal provinciesteden waar na de omwenteling van 1795 een theater werd gesticht. Utrecht is al genoemd. Voorheen waren hier initiatieven van toneel- en ook operadirecteuren om een semi-permanente schouwburg op het Vreeburg te bouwen steeds door het stadsbestuur geblokkeerd, onder druk van de door de hoogleraar theologie Gisbertus Bonnet aangevoerde kerkenraad. Vrijwel onmiddelijk na de revolutie echter steunde het stadsbestuur actief de stichting van een schouwburg. In de meeste provinciesteden ging echter aan de oprichting van een permanente toneellocatie een fase vooraf. Het werd een reizend toneelgezelschap dan toegestaan om in de winter voor een aantal maanden ‘over te blijven’ en voorstellingen te geven. Er zijn aanwijzingen dat die inschikkelijkheid vaak mede te danken was aan aandrang van militaire zijde. De stedelijke garnizoenen waren in deze jaren flink versterkt en veel was er voor de heren 's winters niet te beleven.

Waar het tot de vestiging van een permanente schouwburg kwam, werd die vaak ingepast in het bekende patroon van sociabiliteit. Dat kon door de instelling te koppelen aan een bestaande sociëteit of sociëteitsaccommodatie; dit was bijvoorbeeld het geval in Zutphen (1803), Middelburg (1807) en Arnhem (1808, na een eerdere poging in 1791). Soms vormden de oprichters en ondersteuners zelf een sociëteit; dat was de formule van de Franse en van de Hoogduitse schouwburg in Amsterdam en van de nieuwe, in 1804 geopende schouw-

burg in Den Haag. De Rotterdamse schouwburg daarentegen vertegenwoordigde in beginsel de vorm die later in de negentiende eeuw populair zou worden, namelijk die waarin de schouwburg werd gesticht door aandeelhouders die zelf de kern van het publiek uitmaakten. Toch speelde de sociabiliteit ook hier nog een rol: achter de aandeelhouders zaten verschillende genootschapsverbanden.

In de loop van de negentiende eeuw zouden alle provinciesteden van enig belang hun eigen monumentale stadsschouwburg krijgen. In veel gevallen was van meet af aan duidelijk dat die slechts met zware verliezen zou kunnen worden geëxploiteerd: zelfs de theaters in de grote steden hadden grote moeite de begroting sluitend te krijgen. Maar een schouwburggebouw had dan ook juist in de stedelijke samenleving van na de Bataafse tijd andere, en voor de inwoners belangrijker functies dan het uitdragen van het nationale burgerideaal. Het was bij uitstek de plaats waar de gevestigde burger zich als cultuurminnaar kon onderscheiden.

Publiek

Eerder is herhaaldelijk gesteld dat de markt voor het theater beperkt was. Overgeleverde en gereconstrueerde cijfers aangaande de kaartverkoop illustreren dit. In de Leidse schouwburg werden gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw per jaar gemiddeld een kleine veertig voorstellingen gegeven, die gemiddeld honderd bezoekers trokken. Van een duidelijke groei is in deze periode geen sprake. Het jaarlijkse aanbod aan stukken kon overigens flink variëren, maar veel invloed op de kaartverkoop lijkt dat niet te hebben gehad; in jaren met weinig voorstellingen lag de bezettingsgraad van de zaal hoger. De Rotterdamse schouwburg geeft een vergelijkbaar beeld te zien. Zowel in Leiden als Rotterdam blijkt ook dat binnenlandse politieke spanningen onmiddellijk hun weerslag hadden op het schouwburgbezoek: de kaartverkoop daalde in zulke periodes dramatisch en niet zelden moesten voorstellingen worden afgelast. De oorzaak hiervan is overigens nog niet geheel duidelijk. Economische factoren lijken nauwelijks een rol te hebben gespeeld; eerder moet worden gedacht aan toegenomen straatterreur (patriotten die Oranjegezinden afrosten en andersom) en misschien ook aan een collectief gevoel dat in ernstige tijden vermaak niet op zijn plaats was. Een absoluut dieptepunt voor de schouwburgen was 1787, het jaar van de Pruisische inval en de daaropvolgende uittocht van vele patriotten.

Uit de cijfers vallen ook de voorkeuren van het publiek af te leiden - al blijken de grootste pieken en dalen puur seizoensbepaald te zijn: het toneel lokte vooral als het hartje winter was. Maar afgezien daarvan waren het muzikale voorstellingen, en dan in het bijzonder Franse opera, die bezoekers trokken, meer dan gesproken toneel. Deze voorkeur blijkt enigszins sociaal gebonden te zijn geweest: muziektheater trok vooral veel publiek op de duurste plaatsen, terwijl galerij en parterre de best bezette rangen waren bij toneelvoorstellingen (althans die in het Nederlands). Het was daarom voor een schouwburg van belang om zowel muziektheater als Nederlandstalig toneel te bieden. Eenzijdigheid kostte publiek. Toen de Rotterdamse schouwburg een paar jaar uitsluitend toneel vertoonde, lieten de duurdere rangen het afweten. Toen niet lang daarna voornamelijk Franse opera werd geboden, deserteerde een groot deel van het parterre- en galerijpubliek.

Er is wel verondersteld dat de revolutie van 1795 ingrijpende gevolgen zou hebben gehad voor de omvang en samenstelling van het theaterpubliek. De ‘kleine middenstand’ en zelfs de ‘ongeschoolde arbeider’ zouden toen de weg naar het toneel hebben gevonden. Erg waarschijnlijk is dit niet. We hebben al gezien dat het publiek tot en met de Franse tijd niet of nauwelijks groeide. Onderzoek van het Rotterdamse abonnementenbestand heeft aangetoond dat er ook daarna in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig veranderde. Het aantal abonnementhouders bleef gelijk en ook de sociale samenstelling verschoof niet noemenswaard. Het zwaartepunt lag waar het ook vóór 1795 had gelegen: bij tamelijk tot zeer welgestelde kooplieden, vaak van dissidente geloofsvoertuiging en afkomstig uit voorheen patriottisch gezinde families. Gegeven het feit dat na 1795 deze dissidente patriotten en hun nazaten niet zelden functies in het stadsbestuur verwierven, kan men zelfs de stelling verdedigen dat het theaterpubliek niet democratiseerde maar juist in status steeg. Voorzover vergelijking van deze bevindingen met buitenlandse gegevens mogelijk is - het kan bijvoorbeeld met Lyon - zijn de overeenkomsten frappant.

Natuurlijk waren er plaatselijke verschillen in het theaterbezoekende publiek. In Rotterdam domineerden de dissenterse ‘havenbaronnen’, in de garnizoensstad Maastricht de hoge militairen, in de universiteitsstad Groningen lijken de studenten opvallend aanwezig te zijn geweest en in de hofstad Den Haag was er een internationaal georiënteerde coterie die de Hollandse schouwburg links liet liggen en een trefpunt vond in de Franse Comedie. Wat deze groepen gemeen hadden is dat ze in ieder geval niet behoorden tot de harde orthodoxe kern - veeleer vormden ze de lokale chic. Hun geregelde theaterbezoek als onderdeel van hun sociale leven had een zekere politiek-ideologische implicatie, namelijk een keuze voor werelds vermaak en tegen antitheatrale orthodoxie. Er zat ook een sociaal distinctief element in: vanouds had de *beau monde* op dit punt de orthodoxe ideologie genegeerd of zelfs getart. Stadhouder Willem IV maakte zich, al naar zijn muts stond, openlijk boos of vrolijk over de toneelvijandige houding van zijn huisgeestelijken. In zijn ogen bood het theater bij uitstek aristocratische genoegens en daar had de leer zich maar aan aan te passen. Later in de eeuw was het echter het burgerlijk drama dat aan de leer tegemoet kwam. In hoeverre het inderdaad de ‘ontbolsterende’ werking daarvan was die werd gezocht, blijft natuurlijk de vraag. De aantrekkingskracht van voorstellingen die werden opgeluisterd met ballet geeft te denken...

Genootschapstoneel

Tot dusver is alleen gesproken over het beroepstoneel. Er waren natuurlijk ook amateurs. Dit dilettantentoneel ligt grotendeels verborgen in de schaduw van het verleden. Af en toe wordt even een glimp ervan zichtbaar. Zo blijken soms in de administratie van een boekhandel in een plaats waar geen schouwburg was gevestigd, met regelmaat toneelstukken in telkens hetzelfde aantal te zijn verkocht. Daar moet een groepje liefhebbers achter zitten dat waarschijnlijk opvoeringen gaf in huiselijke beslotenheid. Maar er waren ook clubs die dan wel niet professioneel waren maar wel een prestigieuze status bereikten. Hierboven zijn al terloops de Franse en de Hoogduitse schouwburg te Amsterdam genoemd. Dit waren geen echte schouwburgen maar toneelverenigingen, zij het met een vaste lokaliteit. Tevens waren het centra van het moderne toneel. De Amsterdammers waren daarvoor dus niet geheel

Toneel in de Amsterdamse tingeltangel 'De Ooijevaar', door D. Veelwaard naar J. Smies. Uit: A. Fokke Szn., Amsterdamsche burgers winter avond-uitspanningen, 1808.

aangewezen op de rondreizende troepen die de omliggende dorpen aandeden. Maar het ging in deze verenigingen evenwel, zoals de namen al duidelijk maken, om respectievelijk uitsluitend Frans en uitsluitend Duits repertoire.

Toneelgenootschappen voorzagen in een behoefte in plaatsen waar commerciële gezelschappen niet of te onregelmatig optraden, maar ze konden hun bestaan ook danken aan de wens om 'onder ons' het theatraal genoegen te smaken. Zij kunnen grofweg in drie types ingedeeld worden. Allereerst was er het besloten gezelschap. De leden daarvan hielden alles in eigen hand. Zij speelden (soms ook zelfgeschreven stukken) louter voor de eigen, besloten kring, waarvan men slechts lid kon worden na ballotage. Een voorbeeld hiervan was het Haarlemse Leerzaam Vermaak, een tamelijk elitair, patriottisch gezind gezelschap, dat onder anderen de destijds gerespecteerde dramaschrijver Jan van Walré onder zijn leden telde. In Groningen, waar studenten en ook militairen de drijvende kracht waren achter het openbare toneelleven, rekruteerde het besloten genootschap Utilitatis et Iucunditatis Ergo zijn leden uit dezelfde groepen.

Daarnaast bestonden er eveneens besloten genootschappen waarvan de opvoeringen echter in beginsel openbaar waren. Vaak werd het publiek geworven via intekening. Het Rotterdamse genootschap Taal, Poëzij en Kunstbeleid, waar Andries en Helena Snoek hun carrières begonnen, hoorde tot dit type. Het genootschap had een eigen lokaal in de herberg De Stad Brussel, waar het series voorstellingen gaf voor intekenaars. Het kwam voor dat er

zoveel belangstelling was dat elk stuk tweemaal gespeeld moest worden. Sommige van de acteurs, onder wie Helena Snoek, kregen een financiële beloning voor hun werk. In wezen concurreerde dit soort genootschappen veel directer met de commerciële schouwburgen dan de geheel besloten genootschappen.

Een derde variant van het genootschapstoneel was het genootschap, van wat voor signatuur ook, dat een commerciële troep inhuurde voor een avond toneelvermaak. Dit kon incidenteel gebeuren - zo engageerde een Hoorns letterlievend genootschap een keer het gezelschap van Marten Corver - maar het kwam ook voor dat toneel een vast onderdeel was op het programma van leerzame en feestelijke evenementen waarop een sociëteit haar leden onthaalde. De Rotterdamse Harmonie, opgericht in 1810, was hiervan een bekend voorbeeld. De gezelligheid van de besloten sfeer of de status van het sociëteitslidmaatschap was blijkbaar voldoende compensatie voor het feit dat hetzelfde genoegen in de openbare accommodaties dikwijls aanzienlijk goedkoper kon worden genoten. En soms kon ook tellen dat men de primeur had. De stukken voor Leerzaam Vermaak van Jan van Walré bijvoorbeeld werden vervolgens ook in de schouwburgen gespeeld en hetzelfde geldt voor door genootschappen vertaalde buitenlandse werken. Bij de verwerving van cultureel prestige telt de kleine voorsprong. De schouwburgen, laat staan de toneelsociëteiten, verzamelden dan ook niet het publiek dat het Staatsbewind op het oog had toen het de Agent van Nationale Opvoeding opdroeg er ‘Leerscholen van het Volk’ van te maken. Veelbetekenend lijkt trouwens ook dat, ofschoon het nieuwe toneel op den duur het classicistische geheel verdrong, dit gedurende de eerste decennia na 1813 onmiskenbaar een revival beleefde.

Het Nederlandse toneel maakte rond 1800 belangrijke ontwikkelingen door maar van de toenmalige toneelschrijvers heeft nauwelijks één de geschiedenis gehaald. Jan van Walré, Jan Nomsz, Pieter 't Hoen, Abraham Barbaz - ze zijn allen in de vergetelheid geraakt en auteurs als Feith, Bilderdijk en Kinker hebben niet naam gehouden dankzij hun drama's. Hetzelfde geldt voor de zusterkunst van het toneel: de muziek.

‘Muzijkaale armoede’

> Men zou bijna gelooven, als of het muzijkaal vernuft, op een republikeinschen bodem niet weelderig wil tieren; aangezien de drie bloejendste en eerwaardigste gemeenebesten in Europa, Engeland, de vereenigde Nederlanden, en Zwitzerland, alle te samen genomen, niet het tiende gedeelte van zo veele groote meesters in de muzijk kunnen aantoonen, als het diep gezonken en in veele opzichten zo verachtelijk *Romen* alleen in zich bevat. Misschien ligt de grond dezer muzijkaale armoede in de genoemde drie gemeenebesten, ook wel ten deelen daarin, dat zij in de uiterlijke plechtigheden van hunnen heerschenden godsdienst zo weinig gebruik van dezelve maaken, en aldus aan het muzijkaal vernuft eenen sterken spoorslag benemen, gelijk mede de meeste geschikte gelegenheid om allengs tot rijpheid te komen.[4]

De constatering van Johann Grabner dat de Republiek in het Europese muziekleven een uiterst bescheiden partij speelde, is op zichzelf weinig origineel. In Nederland was men zich zeer bewust van de eigen muzikale armoede, waarbij amuzikaliteit zelfs als een nationale

karakteristiek werd opgevoerd. De Rotterdamse stadsorganist en -klokkenist Jan Robbers bijvoorbeeld legde een relatie met het klimaat:

> Zonder twijfel mogen wij ons rangschikken onder die volken welke onder eenen droevigen, duisteren en nevelachtigen hemel wonen, die ter naauwernood, dagelijks, eenige weinige uren, door de vrolijke en vreugdewekkende Zon beschenen worden, daar stormen, regens, hagelbuijen en onweders, beurtelings afwisselen, ja, wat meer is, die bijna in het water wonen (...) Hier in is alleen de ware oorzaak van onze achterlijkheid in den Zang te zoeken, naardien het onwedersprekelijk is dat alle deze dingen invloed hebben op ons temperament; en hier uit mogen wij afleiden: 1e Dat men zelden, in ons land, zulke fraaije stemmen vindt als in andere landen, onder eenen warmen hemel en onder eene drooge luchtstreek gelegen (...) 2e Dat wij met minder vuur bezield, en minder sterke zenuwen hebbende, in gelijke evenredigheid, minder vatbaarheid bezitten voor Muzijk en Zang dan anderen.[5]

Grabner daarentegen zoekt een verklaring voor de 'muzijkaale armoede' in de politieke en religieuze constellatie. De combinatie van een republikeinse staatsvorm - waaronder hij ook de Engelse constitutionele monarchie rangschikt - en een muziekarme eredienst is in zijn ogen al heel weinig geschikt om een bloeiend muziekleven tot ontwikkeling te brengen. En waar geen bloei is, kan talent moeilijk rijpen.

Er is alle reden om op het spoor van Grabners suggestie de rol van het hof en van de kerk in het Nederlandse muziekleven nader te beschouwen. Qua muzikale uitstraling had de Republiek inderdaad weinig te bieden. Het stadhouderlijk hoforkest heeft nooit de reputatie gehad dat het zich kon meten met andere vorstelijke orkesten en geen van de stadhouders heeft zo'n reputatie ook geambieerd. Dat er bij voorkomende (altijd besloten) gelegenheden op passabel niveau in muziek kon worden voorzien was voldoende, er werd geen geld geïnvesteerd in het aantrekken van internationaal erkende talenten. Met deze bescheiden status was de hofkapel ook binnenslands niet in de positie om in figuurlijke zin de toon te zetten. Noch de stadhouder zelf noch iemand anders zag haar als een 'nationaal' orkest dat een voorbeeldfunctie zou kunnen vervullen in het muziekleven van de Republiek.

Het gemis van een op muziekgebied prestigieus hof werd niet gecompenseerd door een indrukwekkende muzikale traditie in de kerk. In de katholieke liturgie neemt koorzang vanouds een centrale plaats in, en al vroeg kwam het tot kerkconcerten waarin het koor werd versterkt met solisten en een orkest. Deze traditie was in de Republiek afgebroken toen de katholieke eredienst nog slechts in beslotenheid mocht worden uitgeoefend. Toen in de loop van de achttiende eeuw in verscheidene steden het katholicisme zich steeds openlijker kon manifesteren, kondigde zich ook een herstel van het kerkelijk muziekleven aan. Al vóór 1800 was het zangkoor van de Amsterdamse Mozes en Aäronkerk befaamd. Het calvinisme met zijn afkeer van uiterlijk vertoon had daarentegen weinig op met andere muziek dan psalmzang in de kerk en geestelijke liederen thuis en in besloten kring. Vanuit de heersende kerk werd in de Republiek het muziekleven dus volstrekt niet gestimuleerd. Het werd echter ook niet tegengewerkt - mits de muziek niet vergezeld ging van toneelspel. In de praktijk was de combinatie van toneel en muziek echter geliefd. De opluistering van een toneelstuk met een operetteachtig naspel vergrootte, zoals we hebben gezien,

de aantrekkingskracht van de voorstelling en hoorde dan ook tot de gangbare praktijk. Veel toneelspelers hadden een goede zangstem en beheersten een of meer instrumenten. Aan de verschillende schouwburgen waren orkesten verbonden. Gezien deze alliantie van toneel en muziek zette de toneelvijandige opstelling van de kerk wel degelijk een rem op de ontwikkeling van het openbare muziekleven. Toen het verzet tegen het toneel begon af te nemen, kreeg ook de muziek meer kansen.

Muziek in gezelschap

Het feit dat overheid en kerk geen activerende rol speelden, betekent niet dat de muziek in het private leven ook niet veel te betekenen had. Tot wat men een ‘beschaafde opvoeding’ noemde, behoorden een geoefende zangstem en vertrouwdheid met een instrument. Het gezamenlijk muziek maken en naar elkaars muziek luisteren waren een wezenlijk onderdeel van het huiselijke en sociale leven. Althans idealiter: in overgeleverde boedelinventarissen houden de aantallen muziekinstrumenten niet over. In veel romans met een burgerlijke modelfunctie neemt de muziekbeoefening echter een prominente plaats in. Op een partijtje ten huize van de weduwe Spilgoed in *Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken symboliseren de harmonie en het gevoel in de muziek de harmonie en het gevoel in de huiselijke kring en het gezelschap van vrienden:

> Wy hebben een Muziek-Partytje gehad: Juffrouw Buigzaam speelde 't Clavier; maar dewyl zy nog zo zwak is, durfden wy haar niet vergen om te zingen. Letje speelde ook het Clavier, het myne is nog by Tante, maar de Guitar van de lieve Vrouw was tot myn dienst; ik zong er by, zo als dat hoort. Brunier hadt een Dwarsfluit, Hartog een Fiool, en de Heer Edeling had zyn Bas hier laten brengen; Lotje was figurante.
> Juffrouw Buigzaam hadt alles geschikt, en men kan zien dat smaak en welgemaniertheid haar altoos geleiden. Dit avondje was verruklyk. Hartog zelf kwam my nu zeer draaglyk voor. Zy speelt heerlyk, en door streken op de Fiool, die zo direkt het hart treffen. Maar Edeling! onze waarde Huisvrouw betuigt, dat zy zelden zo schoon heeft horen spelen.[6]

Nieuw is in de literatuur van deze jaren dat muziek ook in de strikte privé-sfeer functioneert als uitlaatklep voor overweldigende emoties. Een scène uit de sentimentele roman *Ferdinand en Constantia* van Rhijnvis Feith:

> Zij zat voor haar klawier toen ik inkwam, en was bezig met de *verrijzenis van Lazarus*, uit *Schutte*, te zingen. - Ik plaatste mij achter haar. - Elke toon was louter uitdrukking! - mijn hart smolt 'er als wasch voor! - maar toen ze aan de laatste regels begon:
>
> Donker graf, naare en bleeke dood,
> Gy zult myn ziel niet meer verschrikken!
> Donker graf, naare en bleeke dood,
> Gij zult mijn ziel in hoop verkwikken!-

> moest ik haar' stoel verlaten. - De tranen stroomden van mijne wangen - ik wandelde met groote schreden door 't vertrek. Een lijdende Engel scheen voor 't klawier te zitten! - Haar gezicht was met een smachtend verlangen naar boven geslagen - ieder vinger, ieder toontje was bezield! - Het speeltuig werd de weerklank des jammers, de nagalm van het fijnste gevoel![7]

Deze romans geven natuurlijk een geïdealiseerde werkelijkheid weer, maar feit is dat overal in de Republiek muziekleraren waren gevestigd die aan huis en op de betere scholen les gaven. Onder hen waren nogal wat buitenlanders die als lid van een operatroep de grens waren overgekomen en vervolgens waren blijven hangen.

Het gezamenlijk musiceren gebeurde niet alleen binnen de eigen vier muren maar ook in gezelschappen buiten de huiselijke kring. Aan het eind van de achttiende eeuw waren in elke stad van enig belang wel een of meer aan muziekbeoefening gewijde gezelschappen te vinden en net als bij de letterkundige genootschappen liep de variatie daarbij uiteen van bescheiden, in stilte werkzame clubjes tot prestigieuze verenigingen die met veel vertoon naar buiten traden en waar de liefhebbers terzijde werden gestaan door enkele beroepsmusici. Soms wist een gezelschap een officiële stedelijke status te veroveren. Als stadsmuziekcollege kon het dan gebruik maken van een van stadswege ter beschikking gestelde ruimte en dito instrumenten (een klavecimbel bijvoorbeeld) en van de assistentie van in dienst van de stad staande musici, zoals de organist, trompetters en trommelslagers. In ruil daarvoor moest het college dan stedelijke evenementen opluisteren. Het Arnhemse St. Caecilia bekleedde zelfs een soort monopoliepositie: sinds 1755 moest een wat men noemde ‘reizende virtuoos’, dat is: een rondtrekkende solist, aan het muziekcollege toestemming vragen om in de stad een concert te mogen geven. St. Caecilia stelde dan lessenaars, instrumenten en mankracht ter beschikking, onder de voorwaarde dat de leden-toehoorders geen entree hoefden te betalen wanneer zij het concert wilden bijwonen.

Naast de actieve muziekbeoefenaars kenden stadsmuziekcolleges als St. Caecilia en ook het Utrechtse Collegium Musicum Ultrajectinum namelijk leden-toehoorders. Zij mochten op basis van hun jaarlijkse contributie de wekelijkse concerten bijwonen, waar ook introducés welkom waren. In de tweede helft van de achttiende eeuw traden de muziekgezelschappen steeds meer in de openbaarheid en openden zij de deuren ook voor niet-geïntroduceerde belangstellenden. Dit betekende dat de exploitatie meer aandacht ging vragen. Ook als de stad voor faciliteiten zorg droeg, bleven er de kosten voor verlichting en verwarming, voor de aanschaf van muziek, voor de diensten van muziekkopiisten en natuurlijk voor de betaling van de beroepskrachten. Die kosten waren permanent, de inkomsten uit het lidmaatschap waren dat ook, maar de belangstelling van de buitenstaanders was het niet en daarmee waren de revenuen onzeker. De strategie die steeds vaker werd toegepast om dit publiek te binden was die van intekening voor een reeks concerten, dus het abonnementensysteem. Daarmee gingen het gezelschap, het belangstellende publiek en de beheerder van de plaatselijke schouwburg of alternatieve uitvoeringsruimte een regelmatige en langlopende verbintenis aan. In het perspectief van de continuïteit van het aanbod is de introductie van het abonnement een mijlpaal in de geschiedenis van de podiumkunsten.

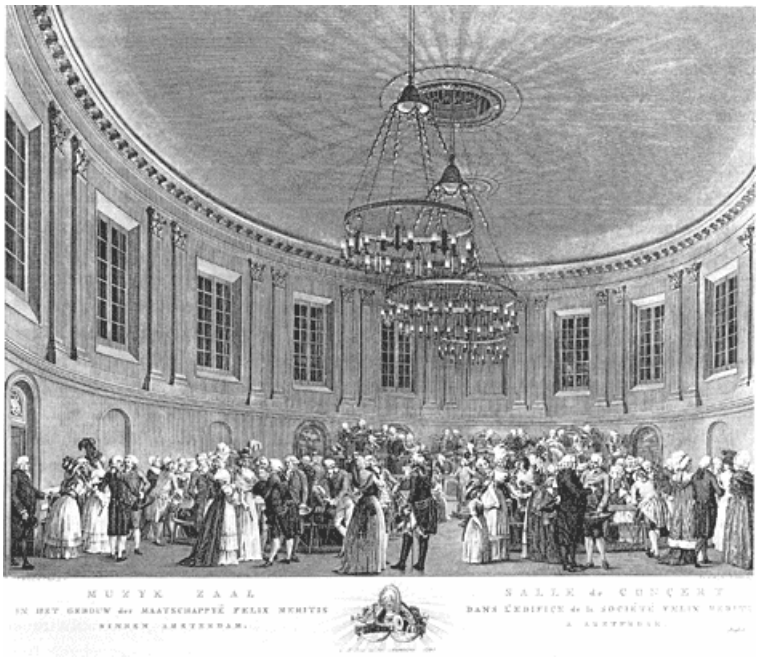

'Muzyk zaal in het gebouw der maatschappyë Felix Meritis binnen Amsterdam', door N. van der Meer en R. Vinkeles naar P. Barbiers en J. Kuyper, 1793.

Amsterdam muziekstad

Amsterdam mag dan geen vooraanstaand wetenschappelijk genootschap hebben gehuisvest en ook niet voorop hebben gelopen in de literaire genootschappelijkheid en in de vernieuwingsbewegingen op het toneel, wat het muziekleven betreft was de stad binnen de Republiek een categorie apart. Allereerst was Amsterdam een muziekgezelschap rijk met een grote uitstraling: het muziekdepartement van het welbekende Felix Meritis. In de nationale hiërarchie van muzikale bekendheid en prestige stond het onbetwist op de eerste plaats. De (nog altijd bestaande) ovale muziekzaal in het gebouw op de Keizersgracht was beroemd. Maar Felix Meritis was een besloten gezelschap en behalve bij uitzonderlijke gelegenheden waren de uitvoeringen slechts toegankelijk voor leden. Voor niet-leden en voor Amsterdam-gangers uit de provincie was het een buitenkans om als introducé een avond muziek bij Felix mee te mogen maken. De namen van de eerste orkestleiders genieten nog een bescheiden bekendheid: Joseph Schmitt (1788-1791), Bartholomeus Ruloffs (1791-1801) en Carolus Antonius Fodor (1801-1830).

Maar er was in Amsterdam, voorzover het orkestconcerten betreft, meer dan alleen Felix Meritis. Er was een grote hoeveelheid ensembles en gezelschappen actief, die tezamen voor een bont palet aan muziekuitvoeringen zorgden, al hebben zij niet altijd duidelijke sporen nagelaten. In de muzikale leegte van de zomermaanden voorzag sinds ongeveer 1789 het besloten gezelschap Harmonica, dat eenmaal in de veertien dagen optrad. In 1796 werden twee nieuwe gezelschappen geformeerd: Eruditio Musica, waarover straks meer, en Vriendschap en Toonkunst. Dit laatste gezelschap voerde onder leiding van George Hendricus Broekhuyzen en in samenwerking met een groot koor, samengesteld uit twee of drie katholieke kerkkoren, cantates, oratoria, hymnen en operapartijen uit, meestal in Nederlandse vertaling. Buiten verenigingsverband schnabbelden musici uit binnen- en buitenland bij met optredens voor eigen rekening en opbrengst.

Rond 1800 bestonden muziekgezelschappen nog steeds grotendeels uit amateurs. De enige uitzondering was het zojuist genoemde Eruditio Musica. Terwijl er al sinds de zeventiende eeuw in de Republiek emplooi was voor verschillende professionele toneeltroepen naast elkaar, kwam het pas aan het einde van de achttiende eeuw tot een zelfstandig professioneel orkest. De muzikanten in dienst van de Amsterdamse stadsschouwburg en van de stadhouderlijke kapel waren weliswaar beroeps, maar hun orkesten waren geen onafhankelijke ondernemingen. Mogelijk was de markt voor toneel groter dan die voor muziek alleen, maar in ieder geval was de spoeling op de muziekmarkt dunner: buitenlanders vonden hier uit de aard der zaak even gemakkelijk gehoor als landgenoten. Maar in 1796 verenigde zich een groep Amsterdamse beroepsmusici dan toch in een zelfstandige onderneming, Eruditio Musica. Het gezelschap huurde de ruimte van de Hoogduitse Schouwburg en gaf daar gedurende het winterseizoen, van oktober tot april, iedere zondagavond een concert. Historisch gezien ging het, althans in ons land, om een novum en commercieel was het een waagstuk. Door het abonnementensysteem verzekerde ook Eruditio zich van de trouw van het publiek, maar dit kon toch niet verhinderen dat de financiële huishouding, net als de personele bezetting, bij voortduring zorgen baarde. Nadat het orkest van 1811 tot 1815 al eens had opgehouden te bestaan, viel in 1824 definitief het doek.

Amateurs en beroeps

De oprichting van Eruditio was mede een gevolg van het aan de traditionele genootschapsstructuur inherente spanningsveld tussen de leden-dilettanten en de aangetrokken professionals. Voor een genootschap dat kwaliteit nastreefde waren beroepsmusici onmisbaar maar de dilettanten maakten de dienst uit. Ze deden dat niet alleen op grond van hun positie als lid maar ook krachtens hun sociale superioriteit. Het beroep van musicus stond maatschappelijk niet bijzonder hoog aangeschreven. Muziekleraren werden beschouwd als ambachtslieden, zij het dat hun kunstenaarschap hun als zodanig wel een enigszins aparte status verleende. Ze waren ook bijna zonder uitzondering afkomstig uit de smalle burgerij. Als gevolg daarvan was in de betere kringen de keuze voor een muzikaal beroep *not done*, hoezeer een muzikale opvoeding ook gewenst was. Dit gold in principe voor welke artistieke loopbaan dan ook. Door zich ‘dilettant’ te noemen, gaf men haarfijn aan welke plaats voor de edele muziekbeoefening werd ingeruimd.

De omgang tussen liefhebbers en professionals, die in de kunstgenootschappen structureel vorm kreeg, vereiste eigen codes. In een Nutsuitgave uit 1804 getiteld *De pligten der samenleeving* wordt de kunstenaar met klem gewaarschuwd de hem passende bescheidenheid in acht te blijven nemen en niet arrogant te worden ‘door de hem toegezwaaiden wierook’. De liefhebber op zijn beurt krijgt de vermaning terughoudendheid te betrachten in het onderhouden van vriendschappelijke banden met kunstenaars:

> 'er heerst een zeker soort, van besmettelijke ziekte onder deeze geesten, welke eene quarantaine noodzaakelijk maakt. Sommigen zullen zich gaarne aan u verbinden, om daar door een loftuiter te meer aan hun snoer te hechten; anderen plaagt de slechten tijd. Een derde soort zullen door hunne vriendschap, u, naar hun zedeloos charakter trachten te vormen, van welk soort 'er, God betere het! veelen onder hun zijn.[8]

Pikant is dat uitgerekend in een Nutsverhandeling voor ‘eene quarantaine’ wordt gepleit. Het illustreert dat het genootschappelijke gelijkheidsideaal nog niet een omgang op gelijke voet impliceerde. In hoeverre jonge mannen van goeden huize ten gevolge van genootschapscontacten met kunstenaars tot een *vie à la bohème* zijn verleid, zullen we nooit weten, maar zeker is dat de samenwerking tussen dilettanten en beroepsmusici door strikte scheidslijnen werd gereguleerd. Het reglement van het Utrechtse Collegium bevat een reeks bepalingen aangaande de verplichtingen van de beroepskrachten, de ‘meesters’, inclusief boetebepalingen in geval van overtreding. Ieder potentieel verzet daartegen werd in de kiem gesmoord door artikel 1:

> Alle de Meesters zullen de Heeren Leden van het Musyk Collegie behoorlijke achting bewyzen, geene derzelver eenige klynachting betoonen, ofte impertinentelyk bejeegenen, op poene van naar examinatie door het Musyk Collegie de facto te worden gedimitteerd.[9]

En om ieder misverstand over de maatstaven voor behoorlijk gedrag en impertinente bejegening uit te sluiten, bepaalde het laatste artikel dat alleen de leden gerechtigd waren het reglement te interpreteren.

Er zijn in de archieven van de muziekgenootschappen verscheidene strubbelingen tussen leden en ‘meesters’ overgeleverd, waarbij de leden overigens niet altijd aan het langste eind trokken: soms kon het genootschap zich het ontslag van een gekwalificeerde kracht eenvoudig niet veroorloven. Aan de andere kant gaf een meester ook niet gauw zijn positie in het genootschap op: als hij werd bezoldigd, ging voor hem een geregelde bron van inkomsten verloren en als hij vrijwillig meespeelde, betekende zijn genootschapsfunctie toch in ieder geval reclame voor hem en meer mogelijkheden om leerlingen te werven.

Men kan zich voorstellen dat de semi-professionele status van het Nederlandse muziekleven door ambitieuze musici als onbevredigend werd ervaren. Zolang ieder gezelschap werd gedomineerd door amateurs, moest het niveau van de uitvoeringen wel beperkt blijven. Een openbare muziekkritiek kwam zo ook niet van de grond; er was een stilzwijgende consensus dat het niet aanging liefhebbers over hun prestaties te kapittelen. Het is uit deze onvrede dat in 1796 Eruditio Musica voortkwam als eerste zelfstandig beroepsorkest in de Republiek. De zondagse concerten onder leiding van dirigent Carl Joseph Schmitt (een

Duitser die reeds dirigent was bij de Hoogduitse Schouwburg), waren al gauw een groot succes. Hoewel de meeste spelers bij Eruditio ook als meester deel uitmaakten van het orkest van Felix Meritis, lag het niveau van de verrichtingen van beide ensembles mijlenver uiteen, een verschil dat door een tijdgenoot niet onopgemerkt bleef. Niet alleen ontbraken bij Eruditio de liefhebbers die 'nauwelijks een viool konden vasthouden', maar ook en vooral kon dit orkest veel intensiever en kritischer repeteren.

'Liedjes die evenwel altoos eene zedelyke bedoeling hebben'

De eerder genoemde Grabner mocht dan geen hoge dunk hebben van het Nederlandse muziekleven, hij stond er wel versteld van hoeveel de Nederlanders zongen. Dagelijks zag en hoorde hij hoe 'matroozen, visschers, ambachtsgezellen en lichtvaardige vrouwlieden, al zingende langs de straaten zwierden', terwijl 'op de marktdagen, lierdraaijers en liedjeszangers, aan alle hoeken der straaten honderden van menschen om zich henen verzamelden'.[10] Maar deze zanglust getuigde volgens hem meer van 'zorgenvrije harten' dan van muzikale aanleg.

De vraag of al deze varenslieden, knechten en opgewekte (want die betekenis van het woord zal hier bedoeld zijn) meisjes en vrouwen inderdaad zulke zieltjes zonder zorg zijn geweest, kan nog even worden opgeschort. Feit is wel dat de achttiende-eeuwse opvoeders aan muziek maken in het algemeen en zingen in het bijzonder een heilzame invloed op geest en gemoed toeschreven. Zingen was goed om melancholie te verdrijven en de levenslust op te wekken. Wie zong van de deugd voelde zich ook aangespoord tot de deugd. Een merkwaardig getuigenis van het vertrouwen dat in de morele macht van het zingen werd gesteld, leveren de al vaker genoemde *Economische liedjes* van Betje Wolff en Aagje Deken, oorspronkelijk gepubliceerd in 1781 en diverse malen herdrukt. In zekere zin maakten de schrijfsters met deze drie bundels versjes op bestaande zangwijzen van de nood een deugd: als vrouwen hadden zij weinig andere instrumenten om het nationale welvaren te bevorderen (vandaar de titel) dan hun pen. Die wilden zij nu gebruiken om ook de lagere standen - dus die van 'matroozen, visschers, ambachtsgezellen en lichtvaardige vrouwlieden' - liedjes aan te bieden om hen met nationaal elan te bezielen.

Net als Grabner stelden Wolff en Deken vast dat er door de 'gemene' man en vrouw veel werd gezongen. Maar de teksten, die Grabner waarschijnlijk niet verstond, waren volgens hen vaak dubbelzinnig of regelrecht scabreus en hadden daardoor een bedenkelijke uitwerking op wie ze zong en wie ze hoorde. Daarom:

> Laaten de menschen zingen! zingen is gezond, zingen is goed zo wel voor het lichaam als voor den geest: en dewyl wy van hen vergen, dat aangenaam talent niet te misbruiken, door zulke [afkeurenswaardige] Gezangen voort te brengen, zo behooren wy hen zulke Liedjes te bezorgen, die zy met vermaak kunnen zingen, en die evenwel altoos eene zedelyke bedoeling hebben.[11]

Zij zagen niet zozeer 'zorgenvrije harten' als vooral veel onvrede onder het eenvoudige volk. De 'zedelyke bedoeling' van hun liedjes was dan ook in de eerste plaats om de zangers tevredenheid met hun bescheiden staat in te prenten:

> Wy hebben getracht hen te overtuigen: *dat elk gelukkig zyn kan, indien hy zynen pligt behartigt, en duidelyke begrippen heeft van dien God die altoos wel doet, ook dan, als hy ons onze vuurigste verlangens weigert, of ontneemt zulke dingen waarop wy ons hart gestelt hebben*.[12]

Om dit hooggestelde morele en maatschappelijke doel te bereiken stelden zij ideaaltypes uit de doelgroep zelf ten voorbeeld en zo paradeert in de *Economische liedjes* een stoet van tevreden en gelukkige keukenmeiden, tuinlieden, matrozen, slepersknechten, jonge moeders, oude luitjes, dankbare weeskinderen en wat niet al. En de schrijfsters dagen hun publiek uit hen niet teleur te stellen; straks willen ze kunnen zeggen:

> Zien Uwe HOOG EDELEN, zien Uwe HOOG GELEERDEN, zien Uwe SCHATRYKHEDEN nu wel, dat wy gelyk hadden? Wat is 'er op deeze onze braave Burgers te zeggen? Waar is nu die stugge norschheid? Die onbehouwen taal? Die beestachtige domheid? Die wanhebbelyke slorzigheid? Die neiging tot oproer? Die schadelyke losbandigheid? Kortom, waar zyn nu die *kenmerken van eigentlyk GEMEEN VOLK*?[13]

Het ‘gemene volk’ tot ‘braave burgers’ te maken - het is *avant la date* het inclusieve burgerschapsprogramma van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Ook het Nut zou door middel van bundels volksliedjes proberen het moreel te verheffen en de zeden te verbeteren. Maar het stimuleerde het zingen ook op institutioneel niveau. In 1802 werd een prijsvraag uitgeschreven die vroeg om mogelijkheden tot verbetering van het nationaal gezang. In het verlengde hiervan werden voorstellen gedaan om de zanglessen in het onderwijs op een hoger peil te brengen. Met dit al bleef de Nutsvisie op het zangonderwijs sterk gemotiveerd door morele doelstellingen. Pas enkele jaren later, in 1817, krijgen muziek en zang bij het Nut ook esthetisch betekenis als bijdrage tot de ontwikkeling van smaak en gevoel voor het schone. Er verschijnt dan een *Handleiding voor onderwijs in de zangkunst*, er worden plannen ontwikkeld voor een nationaal, in departementen georganiseerd muzikaal genootschap en er wordt gedacht aan de oprichting van muziekscholen en een conservatorium.

Weliswaar liep dit alles op niets uit, maar het Nut had wel de blauwdrukken geleverd voor projecten die door anderen zouden worden gerealiseerd. Ook de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut formuleerde meerdere malen een uitgebreid voorstel tot oprichting van een conservatorium. Uiteindelijk kwamen in 1826 de eerste muziekscholen tot stand in Amsterdam en Brussel. Vervolgens gaf het jaar 1829 de geboorte te zien van de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst, die onder meer met de oprichting van zangverenigingen belangrijke impulsen aan het muziekleven gaf.

Een kleine natie met grote buren

Zojuist is geconstateerd dat aan het toneel rond 1800 geen namen zijn verbonden die de canon hebben gehaald. Geen van de toen geschreven stukken wordt ooit nog opgevoerd. Dan hebben de musici het er wat beter afgebracht. Ook zij leven niet meer voort in het collectieve geheugen maar de stukken van de al genoemde Schmitt, Ruloffs en Fodor zijn niet geheel van het repertoire verdwenen, evenmin als die van Johann Wilhelm Wilms en Jan

Bartholomeus Ruloffs, door R. Vinkeles.

George Bertelman. De vergelijking is natuurlijk niet helemaal eerlijk: het is eenvoudiger een muziekstuk te programmeren dan een toneelvoorstelling.

Bij al hun bekommerdheid om de eer van de natie waren de tijdgenoten zich heel wel bewust van de nationale schraalte op het gebied van de podiumkunsten. Over het toneel lag, om zo te zeggen, nog altijd de schaduw van de grote zeventiende-eeuwers, die ook nog steeds met enige regelmaat werden gespeeld. De muziek daarentegen kon zelfs niet op een indrukwekkend verleden bogen, zodat sommigen zich met de al aangehaalde Rotterdamse musicus Robbers afvroegen of het verstoken zijn van muzikale aanleg niet tot de eigenaardigheden van het nationale karakter behoorde. Een anonymus kon in het *Magazijn voor schilder- en toonkunst* geen andere verklaring bedenken voor het feit dat Nederland als het om zijn componisten ging een tweederangsnatie was:

> Waaraan mag het wel zijn toe te schrijven, dat de zucht voor toonkunst onder ons Nederlanders zoo weinig algemeen is, dat men bijna zoude moeten onderstellen, dat zij geheel buiten het eigenaardige van onzen landaard ligt, en dat ons vaderland, hetwelk ten alle tijde aan de geleerde en wetenschappelijke wereld zoo vele bekwame mannen heeft geschonken, sedert de laatste twee eeuwen zoo weinig in het vak der toonkunst heeft opgeleverd![14]

Sommigen echter - in hoofdstuk 18 is Rhijnvis Feith in dit verband al aangehaald - opperden een samenhang met de republikeinse staatsvorm, waarin geen plaats was voor een kunstbevorderend hof. Dit lijkt op zijn minst een plausibele gedachte, met name met betrekking tot de podiumkunsten, die immers grote investeringen vereisen. Voor de oplossing van dit probleem was de genootschapsformule uiteindelijk toch niet toereikend. Niet voor niets was de bloei van zowel het buitenlandse toneel als de buitenlandse muziek geconcentreerd in de grote residenties. De enige uitzondering daarop was het bruisende theaterleven in Londen, dat geheel een zaak van particuliere exploitanten was - al genoten ook daar de theaters Drury Lane en Covent Garden koninklijke privileges. Maar Londen was als metropool Amsterdam intussen ver boven het hoofd gegroeid.

Deze summiere situering in een Európese context stelt ook meteen de betrekkelijkheid van dit soort vergelijkingen in het licht. Europa was immers meer dan Frankrijk, Engeland en Duitsland, en deze op hun beurt waren meer dan hun respectieve residentiesteden. Met artistieke centra als Wenen, Parijs en Londen kon Amsterdam zich inderdaad niet meten, maar het verschil met de subtop zal waarschijnlijk niet groot geweest zijn en zeker waren de kleinere steden in Nederland niet slechter toegerust dan vergelijkbare plaatsen in de omringende landen. Een scherp beeld is hiervan echter moeilijk te krijgen omdat internationaal het onderzoek zich altijd op de stralende metropolen heeft gericht. Voorzover er uit de fragmentarische studies van het culturele leven in de periferie een beeld naar voren komt, is het dat van een moeizaam ontstaan van een geregeld toneelaanbod en van een muziekleven dat omschakelt van (semi-)beslotenheid naar openbare concerten. Dit is zeer vergelijkbaar met wat in Nederland de grotere provinciesteden te zien gaven.

Behalve dat Nederland geen monarchaal cultureel centrum had, verkeerde het als klein land met grote buren ook in de situatie dat de inheemse kunstproductie voortdurend moest concurreren met buitenlandse import. Voor wat betreft de muziek is dat al heel evident maar het gold ook voor het toneel. De omschakeling op het proza speelde vertalers op zoek naar werk in de kaart en net als bij de roman werd dan ook regelmatig de klacht geuit dat uitgevers liever hun winsten veilig stelden met ‘voddige’ vertalingen dan in origineel werk te investeren - wat zakelijk gezien zeer verdedigbaar lijkt. Rond 1800 was ruwweg zeventig procent van de opgevoerde stukken hier van buitenlandse herkomst, half om half verdeeld over Duitsland en Frankrijk. Het Engelse toneel zou pas tegen 1900 belangstelling oogsten. Vooral de Duitse import werd met gemengde gevoelens bezien; het grote Franse aandeel was een historisch gegeven maar ten aanzien van Duitsland waren de rollen binnen het bestek van een eeuw omgedraaid. In Nederlandse optiek was het Vondel geweest die de Duitsers met de toneelschrijfkunst bekend had gemaakt en nu maakten de Duitse veelschrijvers Kotzebue en Iffland zich meester van de Nederlandse markt. Van de tweede werden tussen 1790 en 1813 tientallen stukken en stukjes vertaald, van de eerste over de honderd. Uit ideologisch oogpunt was op deze zeer herkenbare huiselijke drama's met hun roerende scènes en onberispelijke burgermoraal evenwel niets aan te merken. De bijval die ze bij het publiek oogstten was ook geen typisch Nederlands verschijnsel: in Duitsland zelf vonden ze meer toejuiching dan hun tijdgenoten die achteraf het gezicht van de periode zouden bepalen en ook in Frankrijk en Engeland genoten ze een warm onthaal. Het verschil was echter dat ze in Nederland nauwelijks concurrentie ondervonden van inheemse auteurs. Hier lijken bij de roman, het toneel en de muziek de magere productie en, als con-

sequentie daarvan, het nagenoeg ontbreken van een vitale nationale traditie in hoge mate te wijten aan steeds hetzelfde mechanisme: de bescheiden markt bood weinig ruimte om naast internationale succesauteurs en -componisten ook nationale schrijvers royaal in het repertoire op te nemen, temeer daar dezen in feite niet iets wezenlijk anders te bieden hadden.

Rond 1800 was het met de podiumkunsten dan ook niet anders gesteld dan met de literatuur en de wetenschap: echt grote namen kunnen er nauwelijks aan worden verbonden. Daar staat steeds tegenover dat wel de basis werd gelegd van een infrastructuur voor een openbaar kunstleven die lang zou blijven functioneren en waarvan relicten nog steeds herkenbaar aanwezig zijn. Met dit bedenken van en experimenteren met constructies die de continuïteit van aanbod en vraag moesten verzekeren liep Nederland zeker niet achterop. Karakteristiek Nederlands was het evenmin. Wat we wel telkens weer waarnemen is dat in Nederland een zeer hechte, en door het Nut tot programma verheven traditie bestond om aan verbreiding van wetenschap en kunst een hogere prioriteit toe te kennen dan aan het kweken van toptalent.

Eindnoten:

1 'Instructie voor den Agent', 9.
2 Aangehaald bij Wierlacher, *Das bürgerliche Drama*, 50.
3 Stijl, *Leven van Jan Punt*, 92.
4 Grabner, *Brieven*, 345-346.
5 Robbers, *Verhandeling*, 29-30.
6 Wolff en Deken, *Sara Burgerhart*, dl. 1, 399-400.
7 Feith, *Ferdinand en Constantia*, 58-59. Het lied is afkomstig uit de populaire *Stichtelijke gezangen* van de predikant Rutger Schutte (1708-1784), die tussen 1762 en 1781 in vier bundels het licht hadden gezien.
8 J. van Ouwerkerk de Vries, 'Andwoord op de vraag: "Welke zijn de pligten der Samenleeving? (...)"'. Aangehaald bij Klinkeberg, 'Liefhebbers en meesters', 61.
9 *Reglement voor de meesters in dienst van het Collegium Musicum Ultrajectinum*, Utrecht 1755. Aangehaald bij Klinkeberg, 'Liefhebbers en meesters', 64.
10 Grabner, *Brieven*, 344.
11 Wolff en Deken, *Economische liedjes*, dl. 1, XXV.
12 *Ibidem*, dl. 1, XXVI (cursivering van de schrijfsters).
13 *Ibidem*, dl. 3, VIII (cursivering van de schrijfsters).
14 'Over de beoefening der muzijk', 100.

24 Schilderkunst, kunstbeleid, nationale smaak

Tekenacademies

> Immers is er eene naauwe verwantschap tusschen het zedelijk en natuurlijk schoon. En de kragt, die der Schilderkunst eigen is, om den mensch te beschaaven, zijnen smaak, zijn gevoel te veredelen, strekt zich ook uit tot de zeden. Zij maakt ons gezellig, matigt de driften, die menschen van menschen verwijderen, doet ons de aangenaame vrienden onzer medeburgers worden, en leidt ons op tot den Schepper.[1]

Vanouds hadden de Oranjestadhouders hun onderkomens rijk gestoffeerd met schilderijen, maar doorgaans ging hun belangstelling meer uit naar buitenlandse dan naar Nederlandse werken. Dit gold echter niet voor Willem V, de grootste kunstkoper sinds Frederik Hendrik. Hij verzamelde zo'n 130 Hollandse meesters, tegen ongeveer zeventig buitenlandse, waaronder veertig Vlamingen. Willems belangrijkste artistieke daad was echter dat hij in 1774 deze collectie bijeenbracht in een speciaal daarvoor ingerichte ruimte, de stadhouderlijke schilderijengalerij aan het Buitenhof in Den Haag, die voor het publiek werd opengesteld. (De galerij is in 1977 zo goed mogelijk in de oorspronkelijke staat hersteld.) Daarmee had Nederland in feite zijn eerste museum. Aan steun aan eigentijdse Nederlandse schilders bezondigde Willem V zich niet. Het hof in Den Haag was dus geen plaats waar voor de kunstenaars brood viel te verdienen en waar zich een bruisend kunstleven kon ontwikkelen. Ook de beeldende kunst was in de Republiek primair een lokale aangelegenheid, en voorzover het kunstleven was georganiseerd, was dat - alweer - in genootschapsverband. Over die genootschappen en andere instituties zal het in dit hoofdstuk gaan, alsmede over het in de kunstdiscussie steeds belangrijker wordende idee van de nationale smaak. De kunstenaars zelf zijn al in de reportage ‘Tentoonstellingen’ aan bod gekomen.

Al vroeg in de achttiende eeuw en soms nog eerder waren er in diverse grotere steden van de Republiek tekenacademies of tekengenootschappen gevestigd. (De termen werden door elkaar gebruikt.) Aanvankelijk waren dit informele gezelschappen waar kunstenaars - behalve schilders ook beeldhouwers en graveurs - enkele avonden per week oefenden naar levend model en les gaven aan leerlingen. Vanaf ongeveer 1760 kregen zij een meer institutioneel karakter: naast de oefening en het onderricht werden er nu wedstrijden georganiseerd en kunsttheoretische verhandelingen gehouden. Ook nieuwe academies werden georganiseerd volgens deze formule.

De verandering was voor een belangrijk deel te danken aan het toetreden van relatief grote aantallen liefhebbers. Zij oefenden zich niet alleen in de kunst maar vervulden ook

bestuursfuncties en hielden verhandelingen over kunst, kunstregels en kunstidealen. De vernieuwing van de oude en de oprichting van nieuwe kunstgenootschappen illustreren hoezeer kunstlievendheid deel uitmaakte van het nieuwe ideaal van de beschaafde burger. Evengoed als deze vertrouwd moest zijn met de regels voor taal en letterkunde, moest hij kennis hebben van de regels voor de beeldende kunst. De academie bood de mogelijkheid om die op te doen en, zo men wilde, in praktijk te brengen. Het doel was echter verhevener dan kennis en vaardigheid: omgang met het schone zou leiden tot morele verheffing, sociaal gevoel en religieuze eerbied. Het is deze interactie tussen de 'natuurlijke' en 'zedelijke' schoonheid waaraan Sebaldus Rau de bevlogen woorden wijdde die hierboven zijn aangehaald en die werden uitgesproken bij de opening van de Leidse Academie in 1799.

Qua organisatie en activiteiten leken de tekenacademies sterk op de dichtgenootschappen. Ook zij maakten onderscheid tussen werkende leden die zich metterdaad in de kunst bekwaamden en donerende leden die het geld inbrachten. Die inkomsten werden gebruikt voor de huur van een zaal en van modellen en voor het uitgeven van de *Werken*, waarin de verhandelingen waren opgenomen. En zoals in de dichtgenootschappen beginnende schrijvers werden begeleid door meer ervarene, kregen in de academies liefhebbers les van professionele kunstenaars. Een verschil was dat de lesgevende kunstenaars werden betaald, de begeleidende schrijvers niet.

Zo talrijk als de dichtgenootschappen zijn de tekenacademies nooit geweest maar in alle grotere steden was er toch minstens één gevestigd. En ook hier lijkt een zekere stedelijke rivaliteit een rol te hebben gespeeld. Nadat Amsterdam in 1765 was voorgegaan door de al oudere academie te reorganiseren, kreeg Rotterdam een tekenacademie in 1773, Dordrecht de zijne in 1774, Middelburg in 1778, en Den Haag - als Amsterdam door reorganisatie van een al lang bestaande club - in 1780. De overige gewesten volgden op enige afstand: onder meer Groningen in 1798, Arnhem 1802, Utrecht 1807. In één opzicht waren de tekenacademies eenzijdiger dan de dichtgenootschappen: vrouwelijke leden waren ondenkbaar, gegeven het feit dat er naar - mannelijk - naakt model werd getekend. Geklede vrouwelijke modellen waren er wel: meestal poseerden zij als boerin, melkmeisje, straatverkoopster, appelschilster - kortom: het soort genrefiguren dat uit de zeventiende eeuw zo bekend was. Deze praktijk, die onmiskenbaar voortkwam uit de wens om de Gouden Eeuw te laten herleven in de eigentijdse schilderkunst, was aan buitenlandse academies onbekend. De modellen werden geworven in de arme buurten.

Meisjes en vrouwen waren voor tekenonderwijs aangewezen op de kostschool of een privéleraar. De Amsterdammer Christiaan Andriessen, postuum bekend geworden door zijn rake en geestige schetsjes van het alledaagse leven, heeft zijn eigen lessen verscheidene malen vereeuwigd. Hij legde trouwens ook tafereeltjes vast uit het door zijn vader Jurriaan in 1805 opgerichte 'vrouwencollege', 'bestaande uit negen werkende, en zeven honoraire leden, alwaar men zich bezig houdt met het bestuderen van het koloriet van het vrouwelijk ligchaam op het naakt'.[2] Dat hiervoor een apart college moest worden opgericht is karakteristiek voor de in hoofdstuk 14 belichte beperking van de seksualiteit tot het privé-domein. Op de academies waren naakte vrouwelijke modellen taboe, ze waren slechts toelaatbaar in besloten kring. In Andriessens 'vrouwencollege' schilderden de werkende leden, de honorairen keken toe.

Tegenover deze eenzijdigheid naar sekse staat dat de tekenacademies sociaal een relatief gevarieerd ledenbestand kenden. Net als in de meeste andere genootschappen waren

‘11 Febr. 6e week de familie van den heer Teschemacher en de heer Levy bij mij’ [in geheimschrift]. ‘Kunstbeschouwing bij mij’, uit het dagboek van Chr. Andriessen, 1805-1808.

de liefhebbers uitsluitend of zeer overwegend afkomstig uit de gegoede milieus maar zij konden het niet stellen zonder de begeleiding van professionele kunstenaars en dezen waren vaak van lagere komaf. Als ontmoetingsplaats van onderscheiden standen voldeden de tekenacademies volledig aan het sociabiliteitsideaal van de microsamenleving waarin tijdelijk de sociale verschillen waren opgeschort, waar vrij van gedachten kon worden gewisseld en waar de meer getalenteerden hun minder begaafde of nog ongeoefende medeleden op weg hielpen. Maar net als in de muziekgenootschappen zouden er op den duur toch fricties ontstaan tussen beroepskunstenaars en dilettanten. Tegen 1820 beginnen er van de kant van de kunstenaars protesten op te klinken tegen het overwicht van de dilettanten in de Vierde, aan kunst gewijde Klasse van het Koninklijk Instituut en tegen hun aanwezigheid op tentoonstellingen. Dat de kunstenaars zich beknot gaan voelen getuigt minder van een groeiende macht van de amateurs dan van een toename van hun eigen artistieke zelfbewustheid. Kort voordien hadden zij trouwens een krachtige bevestiging mogen ontvangen van hun professionele status: bij Koninklijk Besluit van 1817 werd het beroepsgerichte kunstonderwijs formeel geregeld. Het hoogste onderwijs zou worden gegeven aan twee nationale kunstacademies, namelijk aan de reeds bestaande Academie van Antwerpen en aan een nieuw te vestigen instelling te Amsterdam. Deze laatste ging in 1820 metterdaad van start.

'9 Meij 1ste bijeenkomst van ons vrouwen college', uit het dagboek van Chr. Andriessen, 1805-1808.

Kunstbeleid

Een instituut voor kunstonderwijs op nationale schaal was vóór de Bataafs-Franse tijd ondenkbaar geweest. De bemoeienis van de overheid voltrok zich op lokaal niveau en ging niet verder dan bescheiden steun aan de plaatselijke tekenacademie. Het idee van een nationaal kunstonderwijs kwam echter onmiddellijk na de inrichting van de eenheidsstaat in 1795 naar voren. Bij de discussies over de vraag welke taken in de Bataafse Republiek tot het domein van de landelijke regering zouden moeten behoren, werden ook 'kunsten en wetenschappen' genoemd. Dit zou de indruk kunnen wekken dat de Bataafse machthebbers al dachten aan een algemeen kunstbeleid, maar de betreffende uitspraken werden uitsluitend gedaan in de context van het onderwijs. Een paar jaar en het nodige politieke geharrewar later wordt er echter wèl een soort algemene beleidsintentie geformuleerd: in de in 1798 opgestelde instructie voor de Agent van Nationale Opvoeding krijgt deze de opdracht:

> Hy zal in het oog houden, dat de beoeffening der schoone kunsten, eenen zeer heilzaamen invloed kan hebben, op het vormen van het Nationaal Character, en zal diensvolgens de nodige informatiën neemen, naar den tegenwoordigen staat, der wel eer in

> ons Vaderland bloeiende Schilderkunst, de Beeldhouwkunst en Burgerlyke Bouwkunst, ten einde aan het Uitvoerend Bewind de geschikste middelen voortedragen, om de schoone Kunsten in ons Vaderland te doen bloeien.[3]

Voor het eerst wordt hier de kunst tot een nationale zaak en daarmee tot een verantwoordelijkheid van de landelijke overheid gemaakt.

De wens de weleer bloeiende kunsten in hun oude luister te herstellen en aldus het nationale karakter te vormen vloeit allereerst voort uit de algemene, moreel gekleurde interpretatie van het verval, maar hij lijkt mede ingegeven door de verwachting dat het land zich hiermee kansrijk zou kunnen onderscheiden in de culturele competitie tussen de naties. Het bleef echter bij mooie gedachten. Een voorbeeld daarvan gaf J.H. van der Palm toen hij verklaarde: het aanmoedigen van artistiek talent 'zet niet alleen aan het Gouvernement luister bij, maar kweekt ook een betamelijken Nationalen hoogmoed, en geeft achting bij nabuurige Volken'.[4] In de praktijk was de Agent van Nationale Opvoeding echter meer geïnteresseerd in de organisatie van het lager onderwijs dan in het ontwikkelen van ideeën hoe de achting bij naburige volken kon worden gewekt. De enige daad van kunstbeleid die tijdens het bestaan van de Bataafse Republiek werd gerealiseerd, de instelling van de Nationale Konst-Gallerij (waarover meer in de volgende paragraaf), is niet aan hem te danken maar aan zijn collega voor financiën, I.J.A. Gogel.

De gedachte dat de Nederlandse kunst noch de vergelijking met haar eigen verleden noch die met het contemporaine buitenland met glans kon doorstaan, leefde niet alleen bij het Staatsbewind. Zij lag ook ten grondslag aan een prijsvraag die Teylers Tweede Genootschap in 1807 uitschreef voor een verhandeling over 'de redenen van het klein getal der Nederlandsche Historieschilders, en de middelen om dit gebrek te voorzien'. Onder historieschilders verstond men schilders van historiestukken, dat wil zeggen van groot opgezette uitbeeldingen van betekenisvolle momenten uit de geschiedenis van de klassieke Oudheid, uit de mythologie of uit de Bijbel. In de classicistische traditie stond het historiestuk aan de top van de schilderkundige hiërarchie. De Teyleriaanse genootschapsbestuurders nu maakten zich er zorgen over dat in Nederland het historieschilderstuk ondanks zijn hoge status nauwelijks werd beoefend en zij vroegen voorstellen om de traditie die hierin vroeger wel had bestaan, weer in ere te herstellen.

Ofschoon de formulering van de vraag in geen enkel opzicht een mogelijke overheidsbemoeienis suggereerde, was dat wel de richting waarin verschillende van de gepubliceerde antwoorden het zochten. De inzenders hiervan wezen unaniem op een omstandigheid die al een aantal jaren eerder door Rhijnvis Feith naar voren was gehaald als verantwoordelijk voor de afwezigheid van bloeiende centra van kunst in Nederland, en later door Grabner om er de Nederlandse amuzikaliteit mee te verklaren, namelijk het feit dat Nederland een protestantse Republiek was. Daarmee ontbrak een geschikte voedingsbodem voor het historiestuk, dat bij uitstek het genre was dat een glorierijke uitstraling gaf aan vorstelijke hoven en de katholieke kerk. De bescheiden Nederlandse smaak, ook daarin waren deze inzenders het eens, trok meer naar eenvoudige landschappen en genretafereeltjes. Kunst dus van een lagere orde, maar - daarover laten zij geen misverstand bestaan - daarom niet van minder waarde. Een aanmoediging van de historieschilderkunst mag dan ook niet gaan ten koste van deze traditie.

Met deze diagnose van de Nederlandse voorkeuren zullen de inzenders op Teylers prijsvraag er niet ver naast hebben gezeten. Ze hadden er nog aan kunnen toevoegen dat de interieurmode van de tweede helft van de achttiende eeuw het voor de vermogende bovenlaag - welke particulieren konden zich een per definitie omvangrijk historiestuk veroorloven? - al heel weinig aantrekkelijk maakte om grote schilderijen aan te schaffen: bij de welgestelden waren de kamermuren bekleed met beschilderd doek waarop schilderijen het slecht deden. Als wandversiering schijnt men de voorkeur te hebben gegeven aan ingelijste gegraveerde prenten. (Terzijde: rond 1800 werden de geschilderde behangsels vanwege de hoge kosten op grote schaal verdrongen door bedrukt doek of papier. De schilderateliers, die werk hadden geboden aan veel kunstenaars, verdwenen binnen slechts een luttel aantal jaren. Ook de in hoofdstuk 16 genoemde werkplaats van dominee Cornelis Ris in Hoorn moest uiteindelijk de poorten sluiten.)

Een herstel van de traditie van de Nederlandse historieschilderkunst, zo betoogden de prijsinzenders, vereiste een aanpak van twee kanten. Aan de ene kant moest een verbetering van de schildersopleiding zorgen voor een verdere aankweking van talent, aan de andere kant moest er een markt voor het genre worden geschapen. Voor de inzenders blijkt het dan in 1807 een uitgemaakte zaak te zijn dat op beide fronten de landelijke overheid het voortouw dient te nemen. Voor de scholing van echt begaafde aankomende kunstenaars achtten zij de traditionele ambachtelijke opleiding in de praktijk, aangevuld met wat oefening in een tekenacademie, verregaand onvoldoende. Er zou een hogere school voor de kunst moeten worden opgericht waar niet alleen de vakbekwaamheid werd ontwikkeld maar ook een stevig kunsttheoretisch fundament werd gelegd. Met even weinig omslag wordt van de overheid gevraagd de markt door voorbeeldgedrag te stimuleren: als de regering zelf opdrachten zou verstrekken en werken aan zou kopen, zouden vermogende particulieren vanzelf volgen.

In feite was echter op het moment dat de prijsvraag werd uitgeschreven juist een begin gemaakt met de verlangde overheidsbemoeienis. Een jaar eerder, in 1806, was Lodewijk Napoleon aangetreden. Voor hem als Fransman sprak het vanzelf dat het centrale gezag een taak had in de opleiding van kunstenaars en de bevordering van de kunst. Een van zijn maatregelen was dan ook de instelling, nog in 1806, van een Directoraat van Kunsten en Wetenschappen, dat ressorteerde onder de minister van Binnenlandse zaken. Een andere was de oprichting van het Koninklijk Instituut, waarover al gesproken is. De Vierde Klasse hiervan bestreek het domein van de kunsten. Zij bestond uit vooraanstaande kunstenaars en kunstliefhebbers en moest, evenals de andere Klassen, de regering gevraagd en ongevraagd van advies dienen. Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis kan worden gesproken van een beleid met betrekking tot de kunst, al waren Lodewijks bemoeienissen niet altijd even doelgericht en systematisch.

Tot de vruchten van dit beleid behoorde onder meer een Nederlandse versie van de Franse *Prix de Rome*. Een reis naar Rome, naar het ‘ideale’ Italiaanse landschap en de overblijfselen van de antieke cultuur, was traditioneel de ultieme wens van iedere kunstenaar en de *Prix de Rome* stelde veelbelovende aspiranten financieel in staat deze droom te verwezenlijken. Ook in ons land kwamen nu ‘kwekelingen’ in aanmerking voor een reisbeurs, waarbij de excursie, die vier jaar mocht duren, echter wel over Parijs moest voeren opdat zij zich daar eerst bekwaamden bij Jacques Louis David en andere grote meesters van de

Franse school. In 1810, toen met de afzetting van Lodewijk voorlopig een einde kwam aan de overheidsbemoeienis met de kunst, waren er in totaal dertien beurzen verstrekt, niet alleen aan schilders maar ook aan enkele beeldhouwers en architecten. Aan de internationale uitstraling van Nederland heeft deze relatief kostbare steunmaatregel niet veel bijgedragen: de enige van de dertien die later een zekere reputatie zou verwerven was de tuinarchitect J.D. Zocher.

Een ander initiatief van Lodewijk Napoleon was dat in het Koninklijk Museum, waarover meer in de volgende paragraaf, ruimtes werden ingericht met werk van eigentijdse kunstenaars en met stukken van de juist genoemde 'kwekelingen'. En verder gelastte de koning de Vierde Klasse van het Instituut om plannen te ontwikkelen voor een opleidingsinstituut voor schilders. De prijsvraag van Teylers Tweede Genootschap zal hierbij geen onmiddellijke rol hebben gespeeld maar de genoemde inzenders werden wel op hun wenken bediend! Ook de koning achtte het bestaande kunstonderwijs slecht georganiseerd en met een nationale academie naar Frans model hoopte ook hij de Nederlandse schilderkunst weer op een niveau te brengen dat in het buitenland eerbied afdwong. Door het vertrek van Lodewijk kwam het er voorlopig niet van, maar in 1817 nam de Vierde Klasse het idee weer op en integreerde het in een breed plan tot reorganisatie van het kunstonderwijs waaraan, zoals we zagen, nog in hetzelfde jaar Willem I zijn zegen gaf in de vorm van een Koninklijk Besluit. Tegelijk herstelde hij de beurs voor 'kwekelingen' in ere, die nu ook officieel de naam van *Prix de Rome* kreeg.

Met de oprichting van de Kunstacademie en de instelling van de *Prix de Rome* werd dus na het intermezzo van de inlijving de kunstpolitiek van Lodewijk Napoleon door het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden voortgezet. Genootschappen die amateurs en beroepskunstenaars verenigden zouden blijven bestaan, maar de opleiding tot kunstenaar was definitief uit de ambachtelijke en amateuristische sfeer gehaald. Ook een derde initiatief van Lodewijk bleef voortbestaan en maatschappelijk gezien was dat het belangrijkste. Alweer naar Frans voorbeeld had de koning een Salon ingesteld, een periodieke tentoonstelling van werk van levende meesters. In de betreffende 'reportage' is hierover al meer verteld. De eerste Salon werd gehouden in 1808 in het Paleis op de Dam, op dat moment de koninklijke residentie. Er waren ruim honderd schilderijen te zien van zo'n veertig kunstenaars. De tweede, twee jaar later, was dubbel zo omvangrijk.

De instelling van een periodieke tentoonstelling van levende meesters was daarom zo belangrijk omdat hiermee voor het eerst een breder publiek in staat werd gesteld contemporaine kunst te zien. Of dat de kunstenaars veel opdrachten heeft opgeleverd is niet bekend maar uit het oogpunt van de kunstdemocratisering moet het evenement een groot succes zijn geweest: duizenden schijnen zich voor de schilderijen te hebben verdrongen. De directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen, Johan Meerman, stelde in zijn rapport over de eerste tentoonstelling tevreden vast dat 'niet alleen al wat in ons midden op kunstmin of smaak eenige aanspraak vormt, maar ook eene geringere klasse van Ingezetenen naar dit nieuwe schouwspel [werd] heengelokt'.[5] De tekenaar Christiaan Andriessen illustreerde een neveneffect daarvan in een schetsje van de ongeduldige menigte die zich door de zojuist geopende deur perst: 'Uit kunstliefde wordt men hier plat gedrongen'.

Ook de tentoonstellingen van levende meesters werden na 1813 voortgezet, echter niet op initiatief van de regering. Willem I vond dit geen taak voor de landelijke overheid. Het

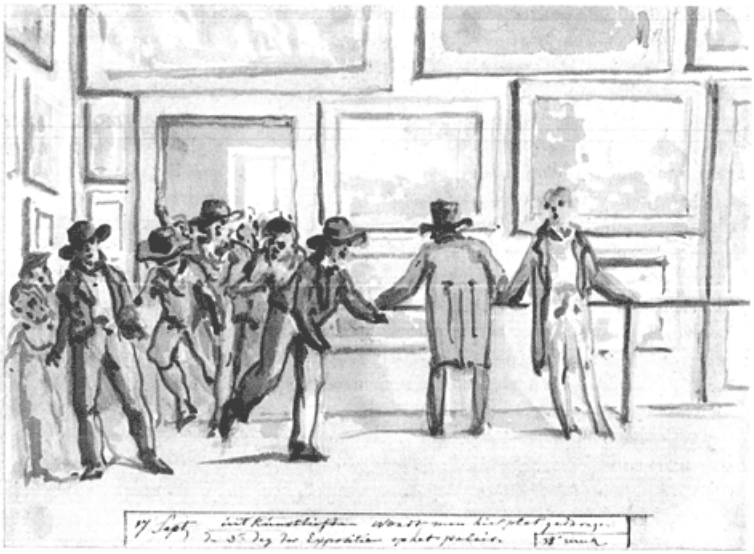

'17 Sept. 38e week uit kunstliefde wordt men hier plat gedrongen de 3e dag der Expositie op het paleis', uit het dagboek van Chr. Andriessen, 1808.

waren stadsbesturen en stedelijke kunstgenootschappen die de fakkel overnamen. Zo kregen steeds meer kijkers een kans. De verbreding van het kunstpubliek reikte echter verder dan de kijkers alleen. Nu contemporaine kunst een publieke zaak was geworden, werd er ook over gerapporteerd en geoordeeld in kranten en tijdschriften. De discussies over kunst beperkten zich voortaan niet meer tot de min of meer besloten kringen van de genootschappen maar werden openlijk gevoerd via de publieke media. Daarmee was ook op dit terrein de nationale communicatiegemeenschap tot stand gekomen.

Maar het was niet alleen de contemporaine kunst die algemeen toegankelijk werd rond 1800, ook de kunst uit het verleden werd tot publiek bezit.

Nationaal kunstbezit

> De Nationale Konst-Gallery op het Huis in 't Bosch nabij den Haag, is van nu af aan, des voor- en namiddags, op de daartoe gestelde tijden voor een ieder te zien.

Het belang van de maatregel die in de *Haagsche Saturdagsche courant* van 31 mei 1800 werd aangekondigd staat wel zeer in contrast met de vorm waarin dat gebeurde: die van een bescheiden annonce. Om het belang van de openstelling van de Nationale Konst-Gallerij te beseffen is het goed dat we proberen ons er een voorstelling van te maken op basis van

De kunstgalerij van Jan Gildemeester Jzn. in zijn huis aan de Herengracht te Amsterdam, door A. de Lelie, 1794-1795.

welke kennis de discussies over kunst voordien werden gevoerd. Discussie veronderstelt immers gedeelde kennis. In de achttiende eeuw hadden er, onder meer in de genootschappen, intensieve debatten plaatsgevonden over vraagstukken als de waarde van regels voor de kunst, de betekenis van het ideaal in de kunst, het onderscheid tussen tijd- en plaatsgebonden kunst en universele kunst. De deelnemers daaraan moeten over een kennisrepertoire hebben beschikt op basis waarvan zij hun opvattingen konden vormen. Hoe deze repertoires eruit zagen en hoe ze tot stand waren gekomen is een vraag waar nog weinig systematisch onderzoek naar is gedaan. Toch is het een intrigerend probleem. De mogelijkheden om kunstwerken onder ogen te krijgen waren beperkt en de enige op grote schaal bruikbare reproductietechniek was de gravure. Daarvan waren er dan ook talloze in omloop. In 1768 schonk het Amsterdamse stadsbestuur aan de tekenacademie een verzameling van meer dan 7000 reproductieprenten van schilderijen als studiemateriaal. Intussen werd er intensief geëxperimenteerd met technieken in kleur en de Amsterdamse houthandelaar, kunstverzamelaar, prentuitgever en vooraanstaand tekenacademielid Cornelis Ploos van Amstel had hierbij verrassend goede resultaten bereikt, maar het zou toch tot in de negentiende eeuw duren voordat de uitvinding van de steendruk massaproductie mogelijk maakte. De twee bekendste achttiende-eeuwse overzichtswerken van de Nederlandse schilderkunst, Arnold Houbrakens *Groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (1718-1721) en Jacob Campo Weyermans *Levens-Beschrijvingen der Nederlandsche konst-*

schilders en konst-schilderessen (1727-1769) bevatten, kenmerkend genoeg, geen afbeeldingen van schilderijen maar slechts (gegraveerde) portretten van de schilders.

Wat waren de mogelijkheden om de werken zelf onder ogen te krijgen? Bij de kunstbeschouwingen in de tekenacademies werd vaak gebruik gemaakt van originele tekeningen en prenten die door verzamelaars ter beschikking werden gesteld. Voor schilderijen waren de mogelijkheden beperkt. De enige openbaar toegankelijke verzameling in de Republiek was sinds 1774 de collectie van stadhouder Willem V in Den Haag. Wie in de gelegenheid was bezocht verder de openbare gebouwen - stadhuizen kerken en dergelijke - in de verschillende steden. Verzamelingen in de eigenlijke zin van het woord waren daar natuurlijk niet te vinden; men trof er decoratiestukken aan en in opdracht geschilderde werken zoals schuttersstukken. Voor het overige waren de liefhebbers aangewezen op particuliere verzamelingen. Met een introductie waren deze 'konstkabinetten' doorgaans wel toegankelijk. Uit reisverslagen blijkt dat bij het bezoek aan een stad de bezienswaardige collecties als vast punt op de agenda stonden. In Amsterdam, tot laat in de achttiende eeuw het centrum van de Europese kunsthandel, vormden de veilingkijkdagen kortstondige tentoonstellingen.

Een alleraardigste blik in zo'n kabinet verschaft ons een schilderij uit 1794-1795 van Adriaan de Lelie. We zien daarop de Amsterdamse verzamelaar Jan Gildemeester temidden van enige bezoekers. De muren zijn van de vloer tot het plafond volgehangen, in een orde die meer door geometrische dan door stilistische overwegingen is bepaald. De meeste schilderijen zijn identificeerbaar. Enkele ervan worden nu beschouwd als topstukken. Zoals veel verzamelaars blijkt Gildemeester een voorkeur te hebben gehad voor Hollandse meesters uit de zeventiende en vroege achttiende eeuw.

Omdat kunstbezit een particuliere aangelegenheid was, floreerde de kunsthandel: met grote regelmaat kwamen er belangrijke collecties ter veiling. Daarmee raakten de stukken weer verspreid en ten gevolge van de economische stagnatie in Nederland zelf, verdwenen ze steeds vaker naar het buitenland. Daar bestond al sinds vroeg in de achttiende eeuw bij liefhebbers grote belangstelling voor de Hollandse zeventiende-eeuwse meesters. Deze vrije, internationale handel in kunst was voorheen nooit als een probleem gezien. Dit veranderde toen in de late achttiende eeuw de werken van de Hollandse school als deel van het nationale erfgoed beschouwd gingen worden, waarover hierna meer. Rond 1770 wordt voor het eerst in het openbaar de vraag gesteld of belangrijke collecties niet voor het land behouden dienen te blijven. Als in 1771 de veiling wordt aangekondigd van de zeer rijke collectie (ruim driehonderd stukken) van de Amsterdammer Gerrit Braamcamp, richt de zojuist genoemde Ploos van Amstel in de *Vaderlandsche letter-oefeningen* nauwelijks verhuld een appèl aan de stadhouder om de werken bij elkaar en voor het publiek toegankelijk te houden. Het gaat hier, zo betoogt hij, om

> Een Kabinet thans nog een Cieraad deezer aanzienlyke Koopstad, 't welk, wel verre van dat het ooit verbrooken of verdeeld werde, veeleer verdiende in een Vorstelyk Paleis overgebragt, en alzoo deszelfs Stichter ter eere bewaard, en der vergetelheid onttrokken te worden.[6]

Effect sorteerde de oproep niet. Evenmin deed dat een dikke tien jaar later een vergelijkbaar appèl van de belastingambtenaar en amateurschilder Roeland van Eynden. In een door

Teylers Tweede Genootschap bekroonde prijsverhandeling *Over den nationalen smaak der Hollandsche school* constateert hij met spijt dat Nederland internationaal gezien een achterstand heeft omdat het een verzameling van nationale kunst ontbeert, terwijl het, krachtens het belang van de oude vaderlandse meesters, een plaats hoog in de rangorde zou kunnen hebben:

> Ik wenschte, dat men zig meer, in navolging van andere natiën, toeleide, om tenminste de kunst van 't vaderland, in de op een volgende meesters, op ééne plaats te verzamelen. 't Geen my dunkt, dat ook voor de aankomende beoefenaars der kunst van veel nuttigheid kon zijn: te meer, daar wij ons de eerste voortbrengselen der kunst van ons vaderland, in vergelyking tegen andere landen, niet behoeven te schaamen.[7]

Intussen had Willem V dus al wel een groot deel van zijn eigen collectie, waaronder een niet onaanzienlijk aantal Hollandse en Vlaamse zeventiende-eeuwers, voor het publiek toegankelijk gemaakt in de stadhouderlijke Konst-Gallerij aan het Buitenhof te Den Haag. Twee of drie dagen per week kon men daar terecht van elf tot één uur. Daarmee volgde Willem het voorbeeld van de Franse koning en enkele Duitse vorsten, die eveneens - onder meer of minder restricties - hun verzamelingen hadden opengesteld. Ook de collecties van het Vaticaan waren in 1773 toegankelijk geworden.

Met de stadhouderlijke schilderijengalerij had de Republiek voor het eerst een soort nationaal museum, zij het dat het persoonlijk bezit was. Een echt nationaal museum was op dat moment alleen het British Museum te Londen, dat op initiatief van burgers in 1757 tot stand was gekomen. Het kon evenwel pas na een tijdrovend antecedentenonderzoek betreden worden terwijl de bezoeker van de stadhouderlijke verzameling geen enkele belemmering in de weg werd gelegd.

Twintig jaar lang was de stadhouderlijke Gallerij een trekpleister voor binnen- en buitenlandse bezoekers, met als onomstreden hoogtepunt de Stier van Potter. Aan het bestaan ervan kwam in 1795 abrupt een einde: de Fransen confisqueerden toen de hele verzameling, als deel van de compensatie die zij eisten voor hun militaire ondersteuning van de Bataafse Revolutie. De werken kregen een plaats in het nieuwe Franse nationale museum, het in het Louvre gevestigde Musée de la République. De volgende jaren zouden kunstwerken uit alle veroverde gebieden de Franse glorie uitstralen. Nadat het keizerrijk ineen was gestort, wist een Nederlandse regeringsdelegatie na uiterst moeizame onderhandelingen honderddertig van de tweehonderd werken uit het vroegere bezit van de Oranjes terug te krijgen. Willem I eiste ze niet persoonlijk op, stond ze ook niet formeel af maar bepaalde eind 1815 bij Koninklijk Besluit diplomatiek dat beheer en onderhoud voortaan onder verantwoordelijkheid van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zouden vallen. De betreffende stukken vormen nu de kern van de collectie van het Mauritshuis.

Met de stadhouderlijke Gallerij was dus in 1795 de enige openbare schilderijenverzameling uit het land verdwenen. Betrekkelijk kort na deze politiek gelegitimeerde roof werd de basis gelegd voor het eerste nationale, van staatswege beheerde museum. Op zijn overhaaste vlucht had Willem V in 1795 nauwelijks iets van zijn bezit kunnen redden. Wat hij achterliet was onder meer een aantal kostbaar ingerichte paleizen, waarin zich vele schilderijen, kunstvoorwerpen en historische parafernalia bevonden. Het nieuwe bewind gaf

met een symbolisch gebaar te kennen niets met het Oranjetijdperk te maken te hebben: de stadhouderlijke bezittingen werden de jaren daarop publiekelijk geveild.

Het was de Agent van Financiën, de in 1798 aangetreden I.J.A. Gogel, die besefte dat daarmee ook een stuk nationale geschiedenis verdween. Gogel was een geëngageerd patriot, die een grote bewondering voor de geestkracht van het zeventiende-eeuwse voorgeslacht paarde aan een heilig geloof in een nieuwe, unitaristische politieke structuur. Beide overtuigingen zien we verenigd in het door hem gelanceerde idee om die stukken uit de Oranje-bezittingen die van *nationale* betekenis mochten worden geacht, buiten de veilingen te houden en bijeen te brengen in één landelijke, publiek toegankelijke collectie, de Nationale Konst-Gallerij.

Natuurlijk was het idee om een nationaal museum te stichten dat als een soort pantheon van het roemrijke verleden van de natie zou moeten fungeren, niet het stokpaardje van één man. Ook elders in West-Europa was aan het eind van de achttiende eeuw een trend waarneembaar om musea niet langer in te richten als uitstalkasten van kostbaarheden en rariteiten. Steeds meer gingen ze de functie vervullen van centrum waar de collectieve herinnering aan de nationale glorie werd gekoesterd en waar de vaderlandse artistieke prestaties werden geëtaleerd. Het nieuwe Parijse Musée de la République leverde het voorbeeld bij uitstek. Gogels initiatief paste bovendien naadloos in de nationale neiging om het herstel in de eerste plaats te zoeken in een terugkeer naar de oude deugden. Maar de Agent van Financiën was wel de man die het ijzer smeedde toen het heet was; dit kon hij te meer doen omdat hij in de positie was om gelden beschikbaar te stellen voor de aanstelling van een opzichter, voor noodzakelijke restauraties en voor nieuwe aankopen.

Als locatie voor de verzameling - voornamelijk schilderijen maar ook relieken als de geuzennap, de commandostaf van Tromp en dergelijke - werd gekozen voor een rijtje kamers in het voormalige Paleis ten Bosch in Den Haag. Hierin was tevens, ondanks radicaal-patriottische gewetensbezwaren, de zogenaamde Oranjezaal opgenomen, de meest kostbaar gedecoreerde ruimte in het Paleis. Op 31 mei 1800 kon de *Haagsche Saturdagsche courant* de opening van de Nationale Konst-Gallerij bekend maken in het bericht waarmee deze paragraaf werd geopend. Daarmee was in Den Haag de basis gelegd voor het huidige Rijksmuseum in Amsterdam.

Met de Konst-Gallerij was voor het eerst een instelling geschapen waar kunstwerken tot nationaal bezit werden. In letterlijke zin gebeurde dit voorzover de Gallerij erin slaagde werken van nationaal belang aan te kopen uit particulier bezit. In overdrachtelijke zin werd een nationaal kunstbezit gecreëerd doordat de collectie publiek toegankelijk was en dus algemeen bekend kon worden. En ook in meer pregnante zin was de Konst-Gallerij nationaal: zij appelleerde aan het vaderlandse gevoel. Het zwaartepunt van de verzameling en ook van de nieuwe aankopen lag bij de Nederlandse meesters, met name die van de zeventiende eeuw, en de meest geprononceerde plaatsen waren ingeruimd voor stukken die hoogtepunten of markante figuren uit de vaderlandse geschiedenis te zien gaven. Buitenlandse werken waren niet geheel afwezig maar de Gallerij cultiveerde toch in nog sterkere mate dan de openbare collecties in het buitenland het eigen nationale profiel.

Als we op een beschrijving van de Gallerij in de *Algemene konst- en letterbode* mogen afgaan, een half jaar na de opening, dan stroomde het publiek toe - zij het in aantallen die de ene opzichter klaarblijkelijk nog niet boven het hoofd groeiden:

> De toeloop van deze Kunst-Gallery is verbazend groot; men betaald slegts een kleinigheid [zes stuivers] voor de Entré; een daar toe gesteld deskundig persoon, geleidt de Beschouwer rond, en geeft aan hun, die zulks begeren, een nauwkeurige uitlegging van ieder Schildery.[8]

De Nationale Konst-Gallerij zou maar kort in Paleis ten Bosch gevestigd blijven en niet veel langer in Den Haag. In 1805 - het jaar waarin ook de eerste diefstal plaats had: een miniatuur van de hand van Willem van Mieris - nam raadpensionaris Schimmelpenninck zijn intrek in het gebouw. De verzameling werd overgebracht naar het voormalige schilderijenkabinet van de stadhouder. In 1806 moest Schimmelpenninck het veld ruimen voor Lodewijk Napoleon. Diens regime is geen slechte tijd voor de Gallerij geweest. Organisatorisch verankerde hij haar in zijn op Franse leest geschoeide bestuursstructuur. Zij viel nu niet meer onder Financiën, waar zij ook na het vertrek van Gogel was blijven ressorteren, maar kwam onder het beheer van de nieuw benoemde directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen, Johannes Meerman. Er werd een budget toegekend van tienduizend gulden 's jaars, met de mogelijkheid van extra subsidie voor bijzondere aankopen. Zo kon Meerman in 1808 en nog eens in 1809 voor honderdduizend gulden aankopen doen op veilingen van grote particuliere collecties. De nieuwe aanwinsten waren bovendien merendeels uit de Hollandse school, zodat het nationale karakter van de Gallerij onder Lodewijk alleen maar werd versterkt. Daar stond tegenover dat de koning de nieuwe politieke orde en zijn eigen positie nadrukkelijk liet gelden in een nieuwe naam: Koninklijk Museum.

Toen Lodewijk in 1808 Amsterdam tot residentie koos en zich vestigde in het stadhuis - voortaan Paleis - op de Dam, kreeg ook het Koninklijk Museum daar onderdak. Dankzij persoonlijk ingrijpen van de koning werden enkele schilderijen die in het stadhuis hadden gehangen geïncorporeerd in de collectie van het Museum, onder meer de Nachtwacht en de Staalmeesters - de eerste Rembrandts in de verzameling. In de nieuwe behuizing werd ook een ruimte ingericht voor werk van eigentijdse kunstenaars en voor de ‘kwekelingen’ die een reis naar Rome hadden mogen maken. In 1809 kon het Museum, in dat jaar voor het eerst toegerust met een directeur, Cornelis Apostool, zijn volwassenheid tonen met het uitbrengen van de eerste gedrukte catalogus. Het bezit omvatte toen 459 schilderijen.

Na het vertrek van Lodewijk brandde het kunstleven gedurende een paar jaar op een heel laag pitje. Maar als na 1813 een nieuwe orde wordt gecreëerd, wordt daarin het nationale museum als volstrekt vanzelfsprekend opgenomen. Wel krijgt het een nieuwe behuizing: samen met het Koninklijk Instituut wordt het ondergebracht in het Trippenhuis aan de Kloveniersburgwal, waar het tot de voltooiing van het huidige gebouw in 1885 zal blijven. En ook krijgt het Museum in 1815 een nieuwe naam, die aangeeft dat de verzameling niet de koning toebehoort maar het koninkrijk: 's Rijksmuseum.

‘De nationale smaak der Hollandsche school’

> [De Hollandsche School] heeft zig onder de Schilderschoolen van Europa, zo door het groot getal van vermaarde kunstenaaren, als door derzelver getrouwe nabootzing en kunstige voorstelling der schoone natuur, zo verre dezelve uit de voorwerpen die onder

> het bereik der navolging.zyn, kunnen voorgesteld worden, zeer beroemd gemaakt: zo dat zy ten deezen opzigte voor geene andere Schoolen te wyken heeft, maar die verre overtreft, in het koloriet, harmonie der verwen, natuurlyke uitdrukking der hartstogten, en eene uitneemend schoone en smeltende behandeling des penceels, in voorstellingen geene verhevene of ideaale voorwerpen verbeeldende.[9]

In de vorige paragraaf al kwam de prijsverhandeling van Roeland van Eynden *Over den nationalen smaak der Hollandsche school* ter sprake, waaraan bovenstaand citaat is ontleend. De titel verenigt twee begrippen die beide ook al een aantal malen zijn gevallen: nationale smaak en Hollandse school. Beide waren sleutelbegrippen in de actuele discussies over de schilderkunst.

In de discussies over beeldende kunst vond in de tweede helft van de achttiende eeuw een omslag plaats die vergelijkbaar was met de verschuiving in de letterkunde: de door regels en stilering gekenmerkte classicistische opvatting kwam onder druk te staan. Net als in de literatuur werd tegenover dit idealisme een kunst gesteld die een herkenbare, natuurlijker en meer alledaagse werkelijkheid weergaf. Een verschil was dat in de schilderkunst dit realistische alternatief door de Nederlanders als een nationale traditie kon worden voorgesteld.

In de traditionele kunsttheorie was het idealisme een axioma. Kunst diende geen spiegel te zijn van de realiteit, niet louter te kopiëren maar moest een meerwaarde bezitten die de voorstelling verhief boven het toevallige en willekeurige van een moment in de alledaagse werkelijkheid. Als hoogste kunstvorm gold daarom een voorstelling van een universele werkelijkheid, een werkelijkheid van een hogere orde. Voor zulke hoge kunst kon de kunstenaar het best putten uit de beproefde arsenalen van de bijbelse geschiedenis, de mythologie en de klassieke geschiedenis, zoals in de literatuur de schrijvers van epos en tragedie dat deden. Daaruit moest dan een moment worden gekozen dat appelleerde aan het zedelijke of religieuze besef van de toeschouwer. Kunst moest verheffend zijn. Een schilderij dat zo'n dramatisch moment, zo'n ogenblik van diepe emoties of verreikende consequenties weergaf, werd een historiestuk genoemd. Het historiestuk stond dus aan de top van de schilderkunstige hiërarchie, boven de landschapsschildering, de portretschildering en ook de weergave van een moment uit de nieuwere geschiedenis. Het classicisme bezag het postklassieke verleden nu eenmaal als per definitie van minder universele betekenis dan Bijbel, mythologie en Oudheid. Om dezelfde reden werd een geïdealiseerd Italiaans landschap, dat arcadische associaties opriep, in principe hoger aangeslagen dan landschappen uit de bekende omgeving. Onder het landschap weer stonden binnenhuistafereeltjes en daaronder weer, als 'dode natuur', boertige taferelen, portretten en stillevens. Ze mochten in hun soort verdienstelijk zijn maar voor het *surplus* van de hoge kunst leenden zij zich niet.

Deze idealistische kunstopvatting leefde aan het eind van de achttiende eeuw in de beschouwingen over schilderkunst nog sterk voort, sterker dan in de literatuurtheorie. Dat was onder meer te danken aan de recente archeologische vondsten in Italië, zoals de herontdekking van Pompeï en Herculaneum. Bovendien had de Duitse oudheidkundige Johann Joachim Winckelmann in zijn veelgelezen *Geschichte der Kunst des Alterthums* (1764) de schoonheid van antieke Griekse kunstwerken in een nieuw licht geplaatst door haar cultuurhistorisch te verbinden aan een klimaat van politieke en mentale vrijheid en hoge ethi-

sche normen. Sinds Winckelmanns *Geschichte* bezag men de Oudheid met andere ogen. Daarmee veranderde ook de op de Oudheid gerichte esthetica van het classicisme. Het accent kwam minder te liggen op de regels van de kunst en meer op de geest waardoor zij was bezield. Een kernbegrip in dit neoclassicisme werd Winckelmanns karakteristiek van de Griekse kunst: 'edle Einfalt'. Het wezen van de kunst ligt in een superieure eenvoud.

Met dit al betekende het neoclassicisme geen wezenlijke breuk met de traditie, in tegenstelling tot de romantische opvatting van de dichter als vertolker van het metafysische. In de schilderkunst heeft dit kunstenaarsbeeld weinig weerklank gevonden, en dat is te begrijpen: schilders waren nu eenmaal meer dan dichters afhankelijk van opdrachtgevers. De genrehiërarchie bleef in wezen onaangetast; het zwaartepunt lag nog steeds daar waar het in de academische traditie altijd gelegen had: bij de weergave van de menselijke figuur in betekenisvolle situaties. In de academies werd landschaps- en stillevenkunst dan ook niet geoefend, laat staan boertige tafereeltjes.

In deze hiërarchie nam de eigen Nederlandse schilderkunst een wat problematische positie in. Algemeen erkende men dat de Hollandse school in de zeventiende eeuw een nadien niet meer geëvenaard hoogtepunt had bereikt. Scherp omschreven was dit verzamelbegrip Hollandse school, dat in de tweede helft van de achttiende eeuw gangbaar schijnt te zijn geworden, overigens niet. Zelfs is niet altijd duidelijk of de meesters uit de Zuidelijke Nederlanden - de Breughels, Rubens, Van Dijck - zijn inbegrepen. Wel is het zo dat in het gebruik de aanduiding Hollandse school vooral werd geassocieerd met de lagere genres van het landschap, het interieur en de eerder komische dan verheffende herbergscènes en dergelijke. Daarmee stonden de Nederlandse schilders van de zeventiende eeuw, sinds het classicisme de overheersende richting was geworden, per definitie in een tweederangstraditie. Aan de andere kant werden ze wel hogelijk bewonderd om hun weergave van de natuur en om hun kleurgebruik. Maar al sinds het *Groot schilderboek* van Gerard de Lairesse (1707), de bijbel van het Nederlandse classicisme, werden aankomende schilders gewaarschuwd tegen kritiekloze navolging. Het coloriet streelde uiteindelijk toch slechts de zintuigen en ware kunst diende het gemoed te verheffen. De glanzende voorbeelden van de ware schilderkunst moesten worden gezocht in de Italiaanse school, bij grootmeesters van de Renaissance als Rafaël en Michelangelo. De verzameling tekeningen die Pieter Teyler van deze beiden had aangekocht, was beroemd.

Dit alles was de officiële leer, de leer die in estheticahandboeken en verhandelingen werd uitgedragen en in de tekenacademies in praktijk gebracht. Tegen deze achtergrond moet de hierboven aangehaalde prijsvraag van Teylers Tweede Genootschap over het gebrek aan historieschilders in Nederland worden gezien. Ook bijvoorbeeld directeur-generaal Johan Meerman was een verklaard aanhanger van de classicistische kunstopvattingen. Hij schaarde zich dan ook met overtuiging achter de plannen voor een kunstacademie en voor buitenlandse beurzen: daarmee zouden de aankomende talenten hogere idealen leren kennen dan de vaderlandse traditie van landschap en boerenherberg. En de jonge A.R. Falck, die later als minister van Binnenlandse Zaken nog de kunsten in zijn portefeuille zou hebben, was na de buitenlandse tour waarmee hij zijn studie afsloot van oordeel dat een kunstenaar al vroeg in zijn opleiding in contact moest worden gebracht met de topstukken van de Italianen, opdat 'hij niet de boeren-kermissen van Teniers en Ostade, en de aanrechtbanken van Hondekoeter voor het hoogste in de kunst, nog de meid van Rembrant voor het ideaal der vrouwelijke

schoonheid houde'.[10] In werkelijkheid echter waren die zo weinig verheven zeventiendeeeuwse Nederlanders bij veel verzamelaars in binnen- en buitenland bijzonder geliefd. Het is daarom begrijpelijk dat de achttiende-eeuwse schilders alleen al om economische redenen probeerden de traditie van deze voorgangers voort te zetten.

De kloof tussen wat de theorie voorschreef en wat in de praktijk de beste mogelijkheden bood was pas een probleem geworden toen sommige buitenlanders de zeventiende-eeuwse schilderkunst als illustratie aanvoerden van het Nederlandse gebrek aan zin voor het hogere. Op dat moment werd de Hollandse school een ijkpunt in de culturele competitie tussen de naties en werden de Nederlanders gedwongen in de bres te springen voor een traditie waar zij zelf veelal geen al te hoge dunk van hadden. De eerste die dat deed was alweer de verdediger van 'de eer der Hollandsche natie', E.M. Engelberts. De door hem gewraakte Engelse geschiedschrijver had schamper vastgesteld dat voorzover Nederland al kunstenaars van de eerste rang had voortgebracht, dezen waren 'opgekomen als druiven in Siberien, tegen den gewoonen loop der natuur aan'.[11] Engelberts stelt hier tegenover dat wie de 'Hollandsche smaak' in de schilderkunst minacht, over het hoofd ziet dat zij volstrekt oorspronkelijk was. Hij wil niet afdingen op de grote Italiaanse renaissancisten en Franse classicisten, maar zij staan in een internationale traditie die uiteindelijk aan de Oudheid is ontleend. Hiermee postuleert Engelberts dus de nationale oorspronkelijkheid als waardecriterium. En dat niet alleen: hij voorziet haar meteen van een wezenskenmerk. De Nederlanders, zo stelt hij, hebben altijd geschilderd naar de hun bekende 'eenvoudige' natuur.[12] Anders dan voor de bestuurders van Teylers was voor Engelberts het nagenoeg ontbreken van vaderlandse historiestukken geen probleem. De Nederlanders, zo stelt hij, zoeken hun inspiratie in eenvoudiger zaken maar daarom zijn ze nog niet minder:

> wy hebben daar en tegen onze Raphaels, onze Michael Angelo's, onze Titiaanen, onze Lorraines in de bloemen en fruiten, in de zeestukken en landschappen, in de vogelen en viervoetige dieren, in de stilleevens, boerengezelschappen en edeler onderwerpen, die alle soortgelyke van andere natiën overtreffen.[13]

De karakteristiek 'eenvoudig' zou hierna in bijna iedere verhandeling over de vaderlandse kunst terugkeren. Geen wonder: zowel in de context van het morele burgerideaal als in die van de neoclassicistische kunstleer was 'eenvoud' een superieure hoedanigheid. Met een beroep op de 'eenvoud' konden de Nederlanders het formalisme van het Franse classicisme als onvaderlands verwerpen maar ook het duistere idealisme van de Duitse Romantiek. Wat een nationaal tekort had geleken, was in feite een nationale kwaliteit.

De architect Jacob Otten Husly legde vervolgens een relatie tussen de eenvoud van de Hollandse school en een andere deugd die de Nederlanders het nationale karakter graag toeschreven: de vrijheidsliefde. In een in 1787 voor de Amsterdamse tekenacademie gehouden voordracht onder de naar Engelberts verwijzende titel 'De eer der Hollandsche schilders verdeedigd', stelde Husly het voor alsof anders dan de slaafse Italianen en Fransen, de Hollandse schilders, 'wars van alle dwang en slavernij', het navolgen van de antieken eenvoudig niet hadden kunnen verdragen.[14] De classicistische genrehiërarchie berustte volgens hem dan ook op een vooroordeel, evenals de gedachte dat de meesters van de Hollandse school hun onderwerpen niet boven het alledaagse hadden weten uit te tillen.

Het was vervolgens Rhijnvis Feith die de verklaring leverde waarom de voorkeur voor eenvoud en realisme van zowel de schilders zelf als van het publiek besloten lag in het vaderlandse karakter. Dit deed hij in zijn opstel 'Iets over den smaak der Nederlanderen in de poëzie', opgenomen in zijn populariserende essayreeks *Brieven over verscheiden onderwerpen*. In deze tijd waren Feiths opvattingen diepgaand beïnvloed door Johann Gottfried Herder, de filosoof van de gelijkwaardigheid van de nationale culturen. Anders dan, maar wel geïnspireerd door Winckelmann, die had opgeroepen tot navolging van de oude Grieken, had Herder ervoor gepleit dat iedere van haar wortels losgeraakte natie weer op zoek moest gaan naar haar eigen oorspronkelijke cultuur. Het betekende een radicale breuk met het classicistische en ook nog neoclassicistische axioma dat er universeel geldige esthetische normen bestonden en dat de ware kunst dus boven plaats en tijd verheven was. Herder postuleerde juist dat ieder volk een karakteristieke eigen smaak had, die bepaald was door nationale karaktereigenschappen. Goede smaak was dus, in Herders optiek, niet een universeel maar een bij uitstek nationaal criterium, het was de smaak van de natie; navolging van de smaak van andere volken leidde slechts tot een bastaardsmaak. Met deze filosofie had Herder een machtig wapen gesmeed waarmee het groeiende Duitse culturele zelfbewustzijn de dominante culturele oriëntatie op Frankrijk kon bestrijden.

Voor Feith waren Herders opvattingen een openbaring. In zijn opstellen over literatuur en kunst was hij voortdurend bezig met kwesties van regels en oorspronkelijkheid, stilering en natuur, navolging en gevoelsexpressie, en met het verval van de moraal. Herder leverde hem een concept waarin de dingen op hun plaats vielen: de oorspronkelijke kunstenaar was de kunstenaar die de vaderlandse traditie voortzette, het zuiverste artistieke gevoel was het nationale gevoel. Het eerste resultaat van deze ontdekking hebben we al gezien: van de nationale dichter van de eenvoud bij uitnemendheid, Jacob Cats, bezorgde Feith een integrale heruitgave. Maar het ging hier dan ook, zo verklaart hij, om het 'meest oorspronglijk Nederlands Werk, dat wij bezitten'.

Geïnspireerd door Herder beproefde Feith echter ook te verklaren wat er de oorzaak van was dat in de schilderkunst de nationale smaak van de Nederlanders - niet alleen die van de schilders maar evenzeer die van het publiek - uitging naar 'eenvouwige schilderijtjes van de Natuur, die haar omringt' in plaats van naar idealen die 'boven de wolken zweeven'. Daarvoor zag hij twee omstandigheden verantwoordelijk. De eerste daarvan is later tot cliché geworden maar was toen nieuw:

> Onze Natie heeft zich zelve in den volsten zin geschapen. Het Land, dat ze bewoont, is haar Land. Zij heeft het aan de wateren ontweldigd. (...) Het wellustig Italien moge zijne Bewooners door de heerlijkheid der schoonste landouen streelen; alle de prachtige gezichten, die een Vesuvius oplevert, haalen niet bij de beschouwing van eenen rijken weikamp met tierend vee beslagen, zo dra 'er de streelende, de zielverheffende gedachte bijkomt: 'Zie daar mijne Schepping - zie daar mijnen duurzaamen welvaart tevens!'[15]

De tweede verklaring is misschien verrassender en in ieder geval zeer op het verstedelijkte Nederland toegesneden. Voor de stadsbewoner, aldus Feith, belichaamt de bekende natuur van oudsher ontspanning en verkwikking:

> De rijke Koopman reikhalsde naar den vrijdag-avond; dan verliet hij zijne wooning om het open veld te gaan bezoeken; zijne zorgen bleven in de Stad terug; op het Land voelde hij het volle geluk van zijn aanzijn. (...) De Winkelier vond geen minder verkwikking in de eigen uitspanning. Zijn kleen Tuintje was hem een Tempe. Indien hij de natuur maar genieten mogt, was hij voldaan.[16]

Dit alles maakt dat een Nederlander in het algemeen gesproken 'een stuk van Rafaël en Corregio voorbij zal gaan, om voor een Koetje van Potter, voor een watervalletje van Ruisdaal, voor een Zeetje van Van de Velde te toeven'.[17] Zo is de Nederlandse kunsttraditie verklaard als voortkomend uit het nationale karakter en gerechtvaardigd als in overeenstemming met de nationale smaak. De schilders hebben dus niet alleen het esthetische recht maar zelfs de morele plicht om deze traditie voort te zetten.

Het lijkt erop dat de door Feith en anderen uitgestrooide korrels niet in dorre aarde vielen. Eerder in dit hoofdstuk is al de passage in de instructie aan de Agent van Nationale Opvoeding aangehaald over de 'zeer heilzaamen invloed' die aan de kunstbeoefening werd toegeschreven 'op het vormen van het Nationaal Character'. Ook in de kunst zelf lijkt de revaluatie van de nationale smaak gevolgen te hebben gehad: tegen 1800 wagen kunstenaars als Egbert van Drielst (1745-1818) en Jacob van Strij (1756-1815) zich aan landschappen in de stijl van Hobbema en Albert Cuyp, anderen introduceren weer verafschuwde motieven als geslachte dieren en plassende mannen in hun werk.

Dit alles zou de suggestie kunnen wekken dat het conflict tussen de idealiserende kunstleer en de als realistisch beschouwde traditie was beslecht ten gunste van de laatste. In werkelijkheid was daar geen sprake van. In de eerste plaats bleven de aanhangers van de traditionele idealiserende richting zich krachtig roeren. De gouden ereprijs van Teylers prijsvraag over het historiestuk bijvoorbeeld werd toegekend aan Pieter Kikkert, die zich zuinig uitliet over de zeventiende-eeuwers - 'Rembrandt zo rijk aan coloriet en verder zo schraal' - en nog zuiniger over de nationale voorliefde voor 'een uitvoerig van Mierisje, een grappig J. Steentje, een osje van Potter'.[18] Maar bovendien waren de verdedigers van de nationale smaak zelf niet ondubbelzinnig. Dit geldt in de eerste plaats voor Feith. In andere verhandelingen draagt deze met evenveel elan het traditionele standpunt van de geïdealiseerde natuur uit en weer elders betoont hij zich een aanhanger van de met name in de literatuur opkomende gedachte dat de ware kunstenaar, de *genie*, zich juist losmaakt van alle gevestigde voorkeuren en niet hecht aan goedkeuring door 'de menigte'. Ook anderen tonen een dergelijke ambivalentie. De dichter Jan Fredrik Helmers bijvoorbeeld getuigt er op allerlei plaatsen in zijn werk van dat de hoogste kunst die van het ideaal is en telkens roept hij in dat verband de schimmen op van Rafaël en Michelangelo. Zelfs in zijn meest nationalistische werk, *De Hollandsche natie*, situeert hij de vaderlandse schilders niet hoger dan de tweede rang. De godin van het 'onsterfelijke schoon' en het 'scheppend Ideaal' bezielde wel Rafaël maar werd nooit gezien door Ostade en Jan Steen.[19] Maar even verderop laat hij de Nederlanders revanche nemen door een onderscheid te maken tussen kunst die bewondering wekt en kunst die emoties oproept. Wat dit laatste betreft heeft de Nederlandse kunst geen concurrentie te duchten, zoals iedereen die het Louvre bezoekt (waar op dat moment de overal uit Europa geroofde kunstschatten verzameld waren) kan constateren:

Wat magt van kunst de Seine ook in haar arm omvat,
Op Hollands Schilders is zij moedig! 'k zie ze pralen,
Zij doen alle andere kunst de schedels onderhalen:
De Vreemdling knielt daar voor Da Vinci, Titiaan,
Bewondert Rafaël, en bidt zijn godheid aan!
Maar 't oog, het hart, voelt zich aan Hollands kunst gekluisterd,
En door ons Coloriet het vreemd penseel verduisterd![20]

Helmers zocht het conflict tussen idealistische esthetiek en nationalistische ethiek op te lossen in een verzoenende versmelting. Juist in dezelfde tijd werden op een meer praktisch vlak voorstellen gedaan voor zo'n samengaan: het vaderlandse historiestuk, waarin een betekenisvol moment uit het bezielende vaderlandse verleden in de verheven stijl van de historieschilderkunst was verbeeld, kon in feite een nationale invulling aan het traditioneel hoogste schildergenre geven. Het zou een in ieder geval kwantitatief vruchtbare richting blijken, al zou het mede door de tijdsomstandigheden nog tot de jaren twintig van de negentiende eeuw duren eer het genre echt populair werd. Maar al rond 1800 kwam een andere vorm van integratie van idealisme en realisme tot ontwikkeling: het idealiserende familietafereel. Met schilders als Adriaan de Lelie en Willem Bartel van der Kooi (zie p. 414 en 537) ontstond een Hollandse School nieuwe stijl, die geïnspireerd was door en refereerde aan de grote voorgangers maar hen niet zonder meer navolgde. Ze zijn ontdaan van hun grove en minder kiese elementen. Conform de traditie werd de vaderlandse eenvoud gehuldigd, maar zij was in het licht gesteld van het nieuwe burgerideaal. De schilders vertoonden wat de dichters van de huiselijke poëzie bezongen. En net als in de literatuur was het een richting die tot diep in de negentiende eeuw de Nederlanders het gevoel gaf dat zij hun eigen weg hervonden hadden.

Eindnoten:

1 S.F.J. Rau, 'Aanspraak aan de leden der academie, ter bevordering der schilder-, teken-, beeldhouw- en graveerkunsten, opgericht en hersteld te Leyden', aangehaald bij Knolle, 'Dilettanten', 291.
2 Van Eeghen, '*Journaal*', 92-101, hier 92.
3 'Instructie voor den Agent', 10.
4 Van der Palm, 'Memorie, aangaande de werkzaamheden, aan den Raad van Binnenlandsche Zaken op te dragen', aangehaald bij Hoogenboom, *De stand des Kunstenaars*, 17.
5 Meerman, *Rapport*, 11.
6 *Vaderlandsche letter-oeffeningen*, 1771, dl. 2, 140.
7 Van Eynden, *Andwoord*, 97-98.
8 *Algemene konst- en letterbode*, 16 januari 1801, 44.
9 Van Eynden, *Andwoord*, 95-96.
10 Aangehaald bij Hoogenboom, 'Rijksoverheid', 71.
11 Engelberts, *Verdediging*, 14-15.
12 *Ibidem*, 84.
13 *Ibidem*, 85.
14 *Algemeen magazijn van wetenschap, konst en smaak*, 1787, 341-376, aangehaald bij Koolhaas, 'Op zoek', 41.
15 Feith, *Brieven*, dl. 6, 23. *wellustig*: zinnenstrelend; *tierend*: goed gedijend; *beslagen*: bedekt.
16 Feith, *Brieven*, dl. 6, 25-26. *aanzijn*: bestaan; *Tuintje*: lapje grond buiten de stad; *Tempe*: lustoord.
17 Feith, *Brieven*, dl. 6, 20-21.
18 *Verhandelingen Teylers*, 133 resp. 59; cf. ook 225.
19 Helmers, *Hollandsche natie*, 167.
20 *Ibidem*, 185. *moedig*: trots; *de schedels onderhalen*: het hoofd buigen; *verduisterd*: in de schaduw gesteld.

Weerbarstige werkelijkheid

25 Een nationaal forum

> Ik ben op het diepst getroffen door een tijding die ik zooeven ontvang, dat Uwe D.H. tot de resolutie zou gekomen zijn van te resigneeren deszelfs waardigheden en het land van Holland te verlaaten; ik wil hopen, dat die tijding onwaar is, en dat Uwe D.H. zal considereeren wat hij aan zigzelve, aan zijn Huis en aan het Vaderland verschuldigd is; het vertrek van Uwe D.H. is het signaal van een algemeene confusie, waarvan de gevolgen niet zijn te voorzien; het is een abandon van al wat eer en pligt gebiedt tot het laatste ogenblik te behouden: Uwe Hoogheid exponeert zig aan oneindig meer gevaar met henen te gaan, dan met te blijven, en exponeert het Vaderland: laat doch in Godsnaam deze reflexiën van eenig gewigt zijn.[1]

Met dit haastig op de avond van 17 januari 1795 neergekrabbelde briefje probeerde raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel erfstadhouder Willem V te bewegen op zijn post te blijven en samen met hem de confrontatie met de oprukkende Franse legers aan te gaan. Enig recht om Willem V op zijn gemoed te werken had Van de Spiegel wel. Nog geen acht jaar tevoren had de stadhouder hèm gesmeekt om de post van raadpensionaris te aanvaarden om samen de Republiek te restaureren.

Van de Spiegels noodkreet was vergeefs. De volgende ochtend om acht uur vertrok de stadhouder, zonder Van de Spiegel nog te spreken, met een visserspink naar Engeland. Het was een ijskoude wintermorgen; het vroor hard en op het Scheveningse strand lagen de ijsschotsen metershoog opgepakt. Het barre winterweer dat de heimelijke vlucht van de Oranjes bemoeilijkte, had de opmars van de Franse troepen sterk vereenvoudigd. Op 8 januari waren ze bij Grave de Waal overgetrokken, enkele dagen later passeerden ze de Lek bij Culemborg, de 16e januari capituleerde het gewest Utrecht en op 20 januari marcheerden de Franse troepen bij tien graden vorst een besneeuwd Amsterdam binnen. Van de Spiegel bleef ondertussen op zijn Haagse post. Op 26 januari vroegen de Bataafse revolutionairen hem de zaal van de Staten van Holland in gereedheid te laten brengen voor een vergadering die avond. Dat was zijn laatste ambtsdaad. Op zijn persoonlijke aanwezigheid bij de vergadering stelden de nieuwe meesters geen prijs. Op 28 januari 1795 werd Van de Spiegels ambt - dat van raadpensionaris van Holland - officieel afgeschaft. Een week later zetten de nieuwe machthebbers hem, samen met onder anderen de leider van de orangisten, graaf Bentinck van Rhoon, op civiel arrest in de Casseleny in Den Haag. Een nieuw bewind had zijn aanvang genomen.

Een nieuw staatsgebouw

Met het op de vlucht jagen van de stadhouder, het afschaffen van oud-republikeinse ambten en het gevangenzetten van de voornaamste leden van het organistisch regime gaven de Bataven het signaal dat de oude Republiek had afgedaan en dat het Bataafse Volk een volledig nieuwe politieke behuizing nodig had. Niet meer het recept van historicus Adriaan Kluit, die aan het oude constitutionele gebouw 'alleen het hoogstnodige' had willen laten vertimmeren, zou daarbij als richtsnoer dienen, maar de opvatting van zijn collega-geschied-schrijver Cornelis Zillesen:

> verkiest de Bouwheer om in een onregelmaatig gebouwd huis, deeze en geene gedeelten te laaten staan, en anderen af te breeken en op te bouwen, het is nieuwe lappen op een oud kleed gezet, en het gebouwde is en blijft wanstaltig; maar laat de Bouwheer alles tot den grond toe afbreeken, dan is hij in staat een regelmaatig gebouw op te richten.[2]

Om de nieuwe koers te onderstrepen werden in januari 1795 de *Regten van den mensch en burger* afgekondigd, ondanks de kou overal meibomen geplant en nieuwe volksvertegenwoordigers gekozen. De nieuwe heren bemanden vooralsnog de oude organen. Pas op 1 maart 1796 kwam de Nationale Vergadering bijeen en kreeg Nederland, na de experimenten met para-parlementen als de Algemene Vergaderingen van Oeconomische Tak en Nut, zijn eerste volwaardige nationale en rechtstreeks gekozen volksvertegenwoordiging. De tussenliggende periode, van eind januari 1795 tot 1 maart 1796, was er een van ongekende en koortsachtige creativiteit. In deze dertien maanden werden alle plannen en projecten die de afgelopen periode in genootschappen, tijdschriften en boeken waren voorgesteld en besproken, samengebald in tientallen discussiestukken, pamfletten en rapporten. Dit was het jaar waarin Lambertus Bicker zijn plan voor de Geneeskundige Staatsregeling ontwierp, de Leidse universiteitscurator Laurens van Santen voor een leerstoel Nederlands lobbyde, het Nut zijn schoolhervormingen presenteerde, Rogge het bestaande armenzorgsysteem opblies, plannen voor een Nationale Konst-Gallerij werden bedacht en tenslotte het ene na het andere project van de persen rolde om de nationale discussiecultuur van de laatste decennia om te zetten in een politieke participatiecultuur. Eindelijk konden de principes van het moreel-burgerlijk universum omgezet worden in de grondslag voor een samenleving waarin medezeggenschap was gegarandeerd en nieuwe taken voor de overheid werden gedefinieerd.

Voordat een nieuw en 'regelmaatig gebouw' kon worden opgetrokken moesten echter heel wat ingewikkelde problemen worden opgelost. Dat vergde de nodige hoofdbrekens en men slaagde er tijdens de Bataafse periode en die jaren daarna ook maar gedeeltelijk in. De juridische verhoudingen vormden de eerste horde. Telkens weer waren gedurende de voorgaande decennia, met het principe van de natuurlijke gelijkheid van de mens als uitgangspunt, de instituties van de corporatieve samenleving op de korrel genomen. Nu moesten daaruit de consequenties worden getrokken en alle mensen burgers worden. Het tweede probleem waarmee de Bataven werden geconfronteerd was de vraag welke politieke gevolgen die juridische gelijkheid zou moeten hebben. Anders gezegd: op grond van welke principes konden burgers meebeslissen? En nog veel belangrijker: konden alle burgers aan-

spraak maken op dat medebeslissingsrecht? Het derde vraagstuk was van geheel andere aard. Wat moest er gebeuren met de federale behuizing van de oude Republiek? Moest ook die tot de grond worden afgebroken of verschafte het recente voorbeeld van de Amerikaanse federale constitutie voldoende vertrouwen om het in dit opzicht niet op een breuk met de geschiedenis te laten aankomen? Of moest naar het voorbeeld van de revolutionaire Franse bevrijders worden gekeken? Die hadden het principe van de een- en ondeelbaarheid van het Franse volk als uitgangspunt genomen en de gecentraliseerde eenheidsstaat uitgeroepen.

Een vierde probleem betrof de taken van de overheid. Dat de inrichting van het onderwijs niet meer uitsluitend aan het lokale niveau kon worden overgelaten, was de afgelopen jaren voldoende duidelijk geworden. Ook was overtuigend bepleit dat sociale taken aan de kerken onttrokken dienden te worden en tenslotte: een gelukkige samenleving behoorde - dat had het medisch hervormingsprogramma duidelijk gemaakt - te beschikken over een landelijk uniform registratiesysteem van geboorte, huwelijk en overlijden, ofwel een burgerlijke stand. Een uitbreiding van het staatstakenpakket bracht weer andere problemen met zich mee. Voor de uitvoering daarvan was een veel groter bureaucratisch apparaat nodig dan de Republiek bezat. Op het niveau van het centraal gezag, dat van de Staten-Generaal, waren in 1794 op zijn hoogst 175 man werkzaam, boden en kamerbewaarders inbegrepen. Ook de fiscale problemen waren immens. Zou de verdeelsleutel van de bijdragen aan de centrale diensten over de gewesten dezelfde kunnen blijven als voorheen, dat wil zeggen 58% voor Holland en de rest voor de overige gewesten, of moest er een nieuw nationaal verdeelsysteem worden ontwikkeld? En hoe zat het met de belastingheffing? Kon die georganiseerd blijven zoals tijdens het *ancien régime*, toen allerlei soorten indirecte belastingen werden verpacht, of diende het accent te verschuiven naar directe belastingen?

De problemen waren dus groot. Ze moesten bovendien praktisch allemaal tegelijk worden aangepakt en de oplossing voor de ene kwestie had onmiddellijk gevolgen voor de formulering van de andere vraagstukken. En er was haast. De natie had per slot van rekening al meer dan een jaar op de Nationale Vergadering moeten wachten en vele burgers hadden hoge verwachtingen van de Revolutie. Ook anderszins stond er druk op de ketel. De Fransen beschouwden de Bataafse zusterrepubliek weliswaar in de eerste plaats als wingewest en hadden weinig behoefte zich *en détail* met de vormgeving van de nieuwe staat te bemoeien, maar ze hielden het revolutionaire bouwproces wel zorgvuldig in de gaten. Een stabiele, draagkrachtige Republiek was strategisch van grote betekenis in de Europese oorlogen die in 1792 waren begonnen. De Bataafse Republiek was op haar beurt weer van de Franse militaire steun afhankelijk. Door de Fransen als bevrijders binnen te halen, hadden de Bataven partij gekozen in het internationale conflict en vormde Engeland een directe bedreiging voor de Nederlandse kust. De Franse revolutionaire oorlogvoering was bovendien onvoorspelbaar. Van de Spiegel had in 1792 al geschreven dat het nu in Europa om een oorlog ging ‘waarvan geen voorbeeld in de Historie der Volkeren te vinden is, en welke zelfs alle mogelijkheid uitsluit om denzelven op een veilige wijze te eindigen, dewijl men te doen heeft met een vijand die zelf geen vaste Regeering heeft’.[3] Een niet gering deel van de leden van de Nationale Vergadering tenslotte was nieuweling in het politieke bedrijf. Ze hadden geen enkele

bestuurlijke ervaring, behalve dan in verenigingen en genootschappen en de besluitvorming en besluitvaardigheid hadden onder dat gebrek aan vertrouwdheid met politieke procedures en praktijken ernstig te lijden.

Het keurslijf van het verleden

Het kostte ogenschijnlijk maar weinig moeite om het probleem van de gelijkheid op te lossen. Het culturele debat van de voorafgaande jaren had de natuurlijke gelijkheid van de mens steeds als axioma aangenomen. De Hollandse *Verklaring van de rechten van de mensch en van de burger* van 31 januari 1795 bevestigde daarom hoogstens een claim die maar door weinigen werd betwist. De abstractie van het begrip was een voor- en nadeel tegelijk. Het gelijkheidsidee bleek niet alleen te worden benut om actuele onrechtvaardigheden als de corporatieve samenleving met zijn gesloten gildestructuur aan te pakken. Radicale revolutionairen gebruikten het ook om historisch gegroeide en als grievend ervaren onbillijkheden aan de kaak te kunnen stellen. De vernietiging van adellijke wapenborden in vele kerken en het weghakken van familiewapens op grafmonumenten waren pogingen om ook het verleden gelijk te schakelen. Gelijkheid bleek bovendien een polemisch aantrekkelijk criterium om er de plannen voor een ideale toekomst mee de maat te nemen.

Het begrip gaf daarom steeds meer problemen, ook al omdat niemand precies wist hoever die gelijkheid eigenlijk moest gaan. De Haarlemse uitgever Adriaan Loosjes bijvoorbeeld, die toch als onverdacht patriot en Bataaf te boek stond, achtte het desalniettemin raadzaam het uithangbord van zijn boekwinkel te halen. Revolutionaire burgers mochten eens denken dat hij zich van zijn medestervelingen wilde onderscheiden. Gematigde Bataven deden dan ook hun best om het overspannen enthousiasme over de komende gelijkheid te dempen. Illustratief is het manoeuvreren van Johan Hendrik van der Palm. Deze was in 1795 en 1796 te Middelburg een prominent Bataaf en de voornaamste auteur van de Middelburgse spectator de *Vriend des volks*, bedoeld om het ‘gemeen’ de basisbegrippen van de nieuwe staatkunde bij te brengen. In een van de eerste nummers haastte hij zich uit te leggen dat met gelijkheid nooit de gelijkheid van bezit kon zijn bedoeld. Gelijkheid was allereerst en vooral individueel zelfbeschikkingsrecht en het recht op mobiliteit: ‘Neen, het regt der gelykheid, bestaat, ten dezen opzichte, alleen hier in, dat ieder door naarstigheid en verdiensten in de mogelykheid moet gesteld worden om zyne omstandigheden te verbeteren’.[4] In de beperkte betekenis van gelijkheid voor de wet vond het idee echter onmiddellijk ingang. In het eerste constitutievoorstel, het Plan van Constitutie van 1796, werd gelijkheid in deze zin opgenomen. Uit geen van de constituties sindsdien is het ooit meer verdwenen en juridische gelijkheid is dan ook een van de grote verworvenheden van de Bataafse tijd.

De politieke vertaling van het moreel-burgerlijk universum in bruikbare, nieuwe constitutionele verhoudingen bleek ingewikkelder. Misschien wel de grootste hindernis vormde de last van de geschiedenis. De Nederlandse plannenmakers slaagden er niet in de breuk met het verleden, die ze eigenlijk voor ogen hadden, te forceren. Dat was ze in de periode 1782-1787 niet gelukt, hetzelfde zou hun na 1795, zij het volgens een geheel ander scenario, opnieuw overkomen. Een vergelijking van de Nederlandse met de Franse situatie laat goed zien hoezeer beelden van het verleden de handelingen van zowel Fransen als Nederlanders

'Het verkoopen van de aristocratiese achtbaarheid', spotprent. In handschrift: 'Deze prent is op de beurs gekogt in 't openbaar den 16 octob: 1795'.

in het revolutietijdperk zijn blijven bepalen. Het ideaal van de morele burgergemeenschap van het vaderland, hoe nieuw ook, was geen Nederlands unicum. Ook in Frankrijk valt zo'n burgerlijk scheppingsproces te traceren. Er waren echter grote verschillen. In Frankrijk hadden vorst en oppositie een beeld van heden en verleden ontworpen dat het door absolutisme en adelsregering gedomineerde volk als leidmotief had. Aristocraat en volk zijn dan ook sleutelbegrippen in het Franse politieke discours. In Frankrijk was de stap naar een moreel burgerschap derhalve erg groot. Om daar modern burgerschap intellectueel mogelijk te maken waren, al was het maar tijdelijk, een totale breuk met het verleden en vervolgens de schepping van een radicaal nieuw mensbeeld absolute vereisten. In de Republiek verliep dit proces anders. Hier was het mogelijk de zeventiende-eeuwse geschiedenis te interpreteren als de voorgeschiedenis van het nu opgeld doende moreel-burgerlijk universum. Immers, in de ogen van de tijdgenoten had alleen het achttiende-eeuwse verval de continuïteit tussen de zeventiende-eeuwse en laatachttiende-eeuwse burgerwereld verbroken. Met de projectie van het volstrekt nieuwe burgerschapsideaal van de late achttiende eeuw in het eerbiedwaardige zeventiende-eeuwse verleden, of zelfs in het nog oudere verleden van de Bataafse Germanen, werd de mythe van een onveranderlijk burgerlijk Nederland in het leven geroepen die de historische beeldvorming tot aan vandaag toe heeft gekleurd.

De patriotten waren van deze dwingende visie op de geschiedenis het eerste slachtoffer. In de Republiek was, zoals al herhaaldelijk is gebleken, de kloof tussen de idee van de more-

le burgergemeenschap en de idee van abstracte politieke rechten bijzonder groot omdat er zo'n moeilijk definieerbare, maar historisch uitstekend traceerbare, in een juridische, stedelijke context besloten participatiepraktijk tussen zat. De ingrijpende vernieuwing van het politieke burgerdiscours die tussen 1780 en 1787 totstandkwam wist die oudere versie van het op gewoonten en privileges gebaseerde politieke proces allerminst overbodig te maken. Integendeel, de historische projectie van het nieuwe burgerschapisdeaal in de vroege geschiedenis van de Republiek verschafte de oudere visie juist meer legitimiteit. Kern van de theoretische vernieuwing die de patriotten in het Nederlandse republikanisme introduceerden, was de idee van de onvervreemdbare en ondeelbare volkssoevereiniteit. Volgens dit idee konden de politieke bevoegdheden van de bevolking slechts voorwaardelijk worden overgedragen aan de volksvertegenwoordigers, terwijl volgens de oudere Nederlandse opvattingen de volkssoevereiniteit definitief, als het ware conserverend, berustte bij de gewestelijke statenvergaderingen. Volkssoevereiniteit was nu een creatief en zichzelf steeds vernieuwend principe geworden. De patriotten deden vervolgens met deze nieuwe theoretische verworvenheid iets heel merkwaardigs. Ze trachtten deze, met terugwerkende kracht, te verbinden met het hele klassieke bouwwerk van de overgeleverde politieke gewoonten en gebruiken en te lokaliseren in wat men de oude constitutie noemde. Niet voor niets heette de bijbel van de patriotten de *Grondwettige herstelling*. Anders gezegd: om hun nieuwe volkssoevereiniteitsidealen in de toekomst te kunnen verwezenlijken, werden de patriotten bij wijze van spreken naar het verleden gedirigeerd omdat ze meenden dat daar de oorspronkelijke verschijningsvormen van hun contemporaine morele en politieke burgeridealen te vinden waren.

Het langlopende debat over de vraag of de patriotten modern dan wel conservatief, gewoonterechtelijk dan wel natuurrechtelijk georiënteerd waren, berust dan ook op een onjuiste probleemstelling. De patriotten waren hoogst modern, maar ze zaten nu eenmaal met het verkeerde verleden opgescheept. We moeten daarom de door de patriotten beoogde 'Grondwettige herstelling', waarin het onmogelijke werd geprobeerd door een historisch gelegitimeerde codificering van de politiek-participatorische tradities te verbinden met een *uitbreiding* van de medezeggenschapsrechten, en dat in een lokale en soms zelfs nog corporatieve context, als de zwanenzang van het Nederlandse republikanisme bestempelen.

De 'Hogeschool van Patriottismus en Revolutie'

In 1795 begon een nieuw tijdperk. Het debacle van 1787 had de noodzaak van andere wegen aangetoond en het Franse republikanisme, enthousiast binnengehaald en met kracht van woorden en wapens door de Franse bevrijders gepropageerd, werd nu het grote voorbeeld. Over de keuze voor een constitutie en over de definiëring van politieke burgerrechten bleek echter geen duurzame consensus te bereiken. In anderhalf jaar tijd maakte de Nationale Vergadering maar liefst drie constitutieplannen en de uiteindelijke invoering van het laatste plan, de Staatsregeling van 1798, bleek alleen dankzij twee staatsgrepen met Franse steun te kunnen worden gerealiseerd. Volgens J.H. Swildens, de volksverlichter en medeauteur van de *Grondwettige herstelling*, waren er - hij schreef dat in 1795 - voor de Nationale Vergadering eigenlijk maar twee bruikbare opties:

1. Dat eene Constitutie volstrekt en alleszins, zoals de Fransche, de beste zou zyn.
2. Dat eene Constitutie in sommige Poincten wel zoo als de Fransche, maar toch in andere grondwettige Poincten meer naar den Aart en Natuur van ons Land en Volk ingericht, de beste zou zyn.[5]

Als rechtgeaard nationaal en federaal denker had Swildens zijn hart verpand aan de tweede keuzemogelijkheid.

Het constitutionele debat kende twee hete hangijzers. Allereerst was er de vraag of alle burgers stemrecht zouden moeten krijgen. Voor de radicalen was er maar één keuze mogelijk: alle burgers verdienden het stemrecht. Pieter Vreede bijvoorbeeld, een van die radicalen, stelde in de Nationale Vergadering onomwonden dat zelfs bedeling geen grond was om het volwaardig burgerrecht in te perken:

> 't Bezit van geld en schatten is accessor en niet verbonden aan het bestaan van den mensch; de mensch blijft mensch, al heeft hij geen bezittingen; maar de mensch heeft regten en die zijn onafscheidelijk aan zijn bestaan; die bragt hij met zich ter waereld (...) Tot die regten behooren in een vrijen staat het stemrecht, omdat het stemrecht de grond is van het zelfbestuur, en omdat de burgerlijke vrijheid in niets anders bestaat, dan in het vermogen om zich zelven te besturen (...) Hier uit volgt onwederspreekelijk, dat een Burger zijn regt niet kan verliezen omdat hij behoeftig is.[6]

Voor de ultra's onder de progressieven was zelfs algemeen stemrecht niet voldoende. Ze zetten ook vraagtekens bij de institutie Nationale Vergadering zelf. Overdracht van bevoegdheden aan volksvertegenwoordigers beschouwden ze als een riskante aangelegenheid. Ze gaven verre de voorkeur aan een directe participatoire structuur van grondvergaderingen die de burgers zou dwingen voortdurend actief aan de politiek deel te nemen.

Voor meer gematigde republikeinen was een dergelijke compromisloze benadering van de politiek onaanvaardbaar. Zij wensten allereerst het aantal stemgerechtigde burgers te beperken. Bedeling was voor hen een principiële uitsluitingsgrond. Arme burgers hadden immers niets te verliezen en konden daarom geen aanspraak maken op medebeslissingsrechten. Verder waren ze van mening dat via een ingewikkeld stelsel van getrapte verkiezingen het volkse element in de vertegenwoordigende lichamen zou moeten worden beperkt. Eigenlijk vonden ze ook dat een zekere mate van gegoedheid een vereiste was, ‘zodat het [de volksvertegenwoordigers] wel geene rijke lieden zijn, maar toch ordentlijke en gezetene Burgers’.[7]

De positiekeuze van de gematigde groeperingen in de Nationale Vergadering, of de Moderaten zoals ze ook wel werden genoemd, is gezien de Nederlandse discussies over het burgerideaal niet echt verrassend. Ook al was een groeiend deel van het culturele publiek bereid zelfs het gepeupel als burgers te beschouwen, praktisch iedereen was het er vóór 1795 over eens geweest dat het nog wel enige tijd zou duren voordat men die nieuwe burgers ook volwaardige burgerschapstaken kon toevertrouwen. Alle geplande interventieactiviteit op het gebied van onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg was juist op het dichterbij brengen van dat ideaal gericht. Veel verbazender zijn de ideeën en het taalgebruik van de radicalen. Voor hun opvattingen zijn in het Nederlandse debat dan ook nauwelijks aan-

knopingspunten te vinden. Vergelijking van hun concepties met het Franse discours laat zien dat ook de radicalen met een verkeerd verleden zaten opgescheept, maar dan een verleden van Franse en niet van Nederlandse makelij.

Franse commentatoren hadden, zo hebben we net gezien, grote moeite met het aanvaarden van het burgerschapsideaal omdat hun politieke tradities nu eenmaal door de tegenstelling aristocratie-volk waren gekleurd. Wat de Nederlandse radicalen echter deden was die Franse tegenstelling onverkort van toepassing verklaren op heden en verleden van de Nederlandse verhoudingen. Niets is namelijk zo verrassend als de plotselinge frequentie waarmee deze begrippentegenstelling in de Bataafse Republiek wordt gebruikt. Uiteraard komen deze woorden ook voor in het politieke vocabulaire van de patriotten. Daarin spelen ze echter een ondergeschikte rol. In het patriotse taalgebruik staat de notie van de burger in het middelpunt. Hoogstens valt de term aristocraat in relatie tot de regenten en de trawanten van de stadhouder, de echte tegenstanders van de patriotten. Ook het begrip ‘volk’ in de betekenis van na 1795 is nauwelijks te vinden in het oorspronkelijke patriotse discours. Voor de meeste patriotten, Johan Derk van der Capellen incluis, impliceerde de notie ‘volk’ vóór 1787 eigenlijk nog uitsluitend dat deel van de natie dat iets te verliezen had.

Na 1795 wierpen de radicalen zich echter, in overeenstemming met de Franse traditie, op als de kampioenen van het geknechte volk, dat ze verdedigden tegen de gehate aristocraten die louter op grond van hun opportunistisch gekuip er steeds weer in slaagden de macht te behouden. De neiging om elke politieke tegenstelling in termen van aristocraten en volk te duiden is overal zichtbaar, in kranten, in pamfletten, op prenten en vooral ook in de debatten in de Nationale Vergadering. De gematigde Republikeinen stelden zich tevergeefs te weer tegen het misbruik van deze tegenstelling, dat ze als een on-Nederlandse verdraaiing van de geschiedenis en als misbruik van taal en heldere begrippen aan de kaak stelden. De literator Pieter Leonard van de Kasteele raakte bijvoorbeeld in 1797, tijdens de behandeling van het zoveelste voorstel om het stemrecht van het volk uit te breiden, in een buitengewoon fel debat verwikkeld met Vreede, de indiener van de motie. Hij verweet Vreede demagogisch taalgebruik:

> [er is pas van een] verkiesbare aristocratie sprake wanneer zekere persoonen verkooren worden om hun leven lang te regeeren en wel bepaaldelijk wanneer dezen zich zelf en elkander daartoe verkiezen en niet, zoals in dit geval, geduurig afwisselen, slechts 3, 4 of 5 jaren in 't bestuur zijn en dan tot den kring der ambteloozen burgers wederkeeren.[8]

Effect sorteerden deze verwijten natuurlijk nauwelijks. Dankzij de intensieve propaganda maakte het begrippenpaar school en kreeg het zelfs betekenis als kern van de Bataafse revolutionaire erfenis. Toen in juni 1798 Daendels - overigens weer met Franse instemming - een einde maakte aan het revolutionaire staatsbewind van Pieter Vreede en de zijnen, schreef de onvermoeibare radicale journalist Gerrit Paape zijn satirische roman *Het leven en sterven van een hedendaags aristocraat*. In dit geheel op Franse leest geschoeide werkje stelde hij het aristocratisch opportunisme nogmaals aan de kaak en nam hij afscheid van het paradijs dat er had kunnen komen. En in 1800 keek het politieke tijdschrift de *Burger politieke blixem* nostalgisch terug op de korte tijd dat de Bataafse Republiek een volksburgerparadijs was geweest:

'Waar zal het toch heen, Burgers Representanten! indien men tot het aanneemen of verwerpen van eene Constitutie, zonder onderscheid, elk en een iegelijk toelaat? P. Vreede. Z. Dagblad 620'. Spotprent uit de Lantaarn *van Pieter van Woensel, 1798. Links een kijkkast met optilbaar klepje waaronder te lezen staat: '189ste plan van eene Constitutie aano 1961'.*

> In een wel ingerigt Gemeenebest, zo als het Bataafsche, zal men hoe langs zo meer de familieregeeringen tegengaan, zelfs zullen er de wetten tegen waaken - Ook zal er het Volk geen anderen tot des zelfs *Vertegenwoordigers* verkiezen dan die door Patriotsche deugden en bekwaamheden uitmunten - Zy moeten door hun gedrag en handel getoond hebben het algemeene nut te beoogen en te bevoorderen; zy moeten de rechten en voorrechten kennen en hoogachten; zy moeten daar voor, des noods, alles willen opofferen - het geluk van het Volk moet hun geluk zyn. - De zodanigen zijn de Volksvertegenwoordigers van een Gemeenebest, dat wel ingerigt en die naam waardig is. - Hoe veel verscheelen deze braven, deze edel aardigen van Aristocraaten, van dwingelanden, die hunne Medeburgers als honden behandelen, naar willekeur heerschen, tot slaaven maaken, en gaarn in den rampzaligen toestand der oude Persen wenschen te storten.[9]

De verheerlijking van het volk en de verguizing van de aristocraat was niet het enige dat de radicale Bataven aan de Franse tradities ontleenden. Ook hun hameren op de een- en ondeelbaarheid van de Bataafse Republiek en de noodzaak van een centralistische eenheidsstaat kwamen uit Franse koker. In Frankrijk was een dergelijk integratieproces overigens geen nieuwigheid. Sinds de late Middeleeuwen hadden alle Franse vorsten zich met wisselend succes ten doel gesteld de macht van de Parijse centrale overheid te vergroten ten koste van de corporatieve, provinciale en lokale praktijken van zelfbestuur. In het centrum hadden opeenvolgende koninklijke ministers indrukwekkende ambtelijke apparaten in het leven geroepen om die bestuurlijke claims waar te kunnen maken. De Franse Revolutie brak niet met deze traditie. Integendeel, ze voltooide het centralisatieproces. De afkondiging van

de gelijkheidheid voor de wet ruimde de laatste resten van zelfbestuur op en maakte de Fransen tot gelijkberechtigde onderdanen van een allesbeheersend middelpunt. De indeling in departementen bijvoorbeeld, waarvan de grenzen opzettelijk niet correspondeerden met die van de oude provincies, markeert dit proces van centralistische gelijkschakeling.

In de Republiek had de geschiedenis een geheel ander verloop gehad. Weliswaar gingen in de laatste decennia voor de Bataafse Revolutie steeds meer stemmen op om het centrum te versterken, maar de analyses van de bestuurlijke problemen leidden allerminst automatisch tot de conclusie dat alleen de centralistische eenheidsstaat een werkbare optie was. Vele Bataven, met name van Hollandse herkomst, hadden vooral een pragmatische reden om voor de unificatie van alle gewesten te zijn. Het gewest Holland dreigde te bezwijken onder een immense schuldenlast. Aangezien die schulden in Hollandse ogen waren opgelopen in dienst van de Generaliteit, beschouwden de Hollanders het als vanzelfsprekend dat de overige gewesten er mede de verantwoordelijkheid voor zouden dragen. Hoe verstandig dit argument ook geweest moge zijn - niemand in de Republiek had per slot van rekening belang bij een Hollands faillissement - er waren nog vele andere mogelijkheden die meer rekening hielden met de decentrale structuur van de Republiek. Had het Amerikaanse voorbeeld immers niet aangetoond dat federalisme de natuurlijke bedding was van het republikanisme? De jonge classicus, literator en jurist Jan Willem van Sonsbeeck, telg uit een Zeeuws regentengeslacht met een traditie van verzet tegen centralistische inbreuken op de gewestelijke soevereiniteit, hield zijn Middelburgse medeburgers in een vergadering van de plaatselijke Vaderlandsche Sociëteit daarom voor,

> dat in de verlichtste tyden der waereld, met het voorbeeld van alle volken voor zich, een Franklin en Washington niet geaarzeld hebben om hun vrygevogten en erkend souverein volk zoodanig in onafhankelyke provincien te verdeelen, en aan elke derzelve zoo veel gezags toe te kennen, even als of zy eene afzonderlyke oppermacht bezaten.[10]

Ook Swildens voelde niets voor een centrale eenheidsstaat. In zijn *Politiek belang-boek voor dit provisioneel tijdperk* van 1795 maakte hij nog eens duidelijk dat hij zonder enige twijfel de Nederlandse natie als een eenheid beschouwde en nationale eendracht was dan ook de grootste deugd die hij kon bedenken. Hieruit mocht zijns inziens echter allerminst de conclusie worden getrokken dat Nederland dan ook maar een eenheids*staat* moest worden. De Nederlandse 'aart en natuur' vereisten niet alleen een federatieve constitutie, volgens hem was het zelfs wenselijk dat er een mandataire verhouding tussen de drie bestuurslagen (centrum, provincie en gemeente) zou blijven bestaan.

Ook op dit punt slaagden de radicale unitariërs erin hun wensen via de coup van januari 1798 in de Staatsregeling opgenomen te krijgen. De Bataafse Republiek kreeg daarmee een grondwet die op twee elementaire onderdelen aanzienlijk radicaler was dan de consensus die in de jaren vóór 1795 was bereikt. Het gaat echter niet aan, zoals in het verleden wel gebeurd is, de radicalen te zien als marionetten van de Franse bezetters die bereid waren de opdrachten van hun Franse bazen kritiekloos uit te voeren. De radicalen waren veel te eigenzinnig om zich een dergelijke rol te laten aanleunen. De Fransen blijken het constitutionele proces zorgvuldig te hebben gevolgd, maar er zijn nauwelijks aanwijzingen dat ze de behoefte hebben gevoeld in de besluitvorming in te grijpen, al hebben ze het optreden

van de unitariërs met instemming begroet. Dat ze zich uiteindelijk tot ingrijpen hebben laten verleiden is eerder te verklaren uit hun zorg over de lange duur van het constitutionele proces en de politieke instabiliteit die daar het gevolg van was. Veel aannemelijker is daarom de voorstelling dat de radicalen hun zwak voor het Franse model tijdens de revolutionaire jaren in Frankrijk hebben opgedaan. Het kan niet toevallig zijn dat zowel de voorlieden als een groot deel van de stoottroepen van unitarische herkomst de jaren 1787-1795 als balling in Frankrijk hebben doorgebracht. Ze maakten daar de Franse omwenteling van dichtbij en soms zelfs aan den lijve mee. Als alumni van deze 'Hogeschool van Patriottismus en Revolutie'[11] waren ze de draad van de Nederlandse discussies kwijtgeraakt en hadden ze de overtuiging gekregen dat een Frans model ook in de Republiek heilzame gevolgen zou hebben. Typerend is ook de blijvende invloed van deze Franse ervaring. Johan Valckenaer moest in 1787 een carrière als jong en briljant hoogleraar opgeven en naar Frankrijk vluchten, waar hij een der leiders van de ballingen werd. In 1795 kwam hij met de Franse legers terug en werd hij de onbetwiste intellectuele voorman van de unitariërs. Na de terugkeer van Oranje in 1813 betreurde hij het nog steeds, zij het niet openlijk, dat er in 1795 niet onmiddellijk veel harder was opgetreden:

> Wie zal zijn grond met best graan bezaaien, zonder alvorens alle distelen en doornen te hebben uitgeroeid? De aanhangers van het oude bestuur zijn de distelen van den vaderlandschen grond. Men had de Fagel's, de Van de Spiegel's, de Bentinck's in de eerste zes weken der revolutie moeten ophangen, een aantal anderen op Loevestein gevangen houden en een derde groep deporteeren over den Rijn. Men had de Oranjehoofden, de regenten der steden moeten straffen en de millioenen die de Franschen vorderden hen laten betalen. Ik zou de koetsen, de paleizen en buitenplaatsen der Van der Poll's, der Straalman's, der Van Lijnden's, der Van Citters, der Rengers hebben laten springen. Hierdoor waren ze lam geslagen; zij zouden slechts hun oogen hebben behouden, om te weenen en noch lust noch middelen hebben overgehouden om het Oranjegepeupel op oranjebitter te tracteeren.[12]

Het revolutionaire product van de unitariërs, de Staatsregeling van 1798, is daarmee allerminst een onbetekenend product geworden. Het is de eerste Nederlandse Grondwet die met zijn vele moderne trekken nog steeds imponeert en in het geheel niet bleek afsteekt bij wat sindsdien op constitutioneel gebied tot stand is gebracht. Aan populaire instemming met de coup en de Staatsregeling ontbrak het evenmin. Op 23 april 1798 kreeg de constitutie de steun van ruim 160.000 volwassen mannen, ongeveer veertig procent van het electoraat. Tegenstemmen waren er nauwelijks, al moet gezegd dat federalisten en orangisten uit het kiezerscorps waren weggezuiverd. Ook Betje Wolff en Aagje Deken, in het voorjaar van 1798 nog woonachtig in Frankrijk, waren onder de indruk van het werk van de radicalen. Ter ondersteuning publiceerden ze een nieuwe bundel volksliedjes, 'verwarmd door Vrijheids heilig vuur'.[13]

Desalniettemin belastte de Staatsregeling de politieke toekomst van de Bataafse Republiek met een ernstige hypotheek. Er valt zelfs veel te zeggen voor de stelling dat door toedoen van de radicalen de kansen op een gestage uitbreiding van het electoraat, zoals vóór 1795 vaak was bepleit, grotendeels teniet zijn gedaan. Leidende gematigde Bataven

beschouwden het aantal kiesgerechtigden als veel te groot. Al spoedig na 1798 zou een proces van verkleining van het kiezerscorps in gang worden gezet, na 1806 van nieuwe impulsen voorzien door de Fransen die van bevrijders geleidelijk bezetters waren geworden. In de successieve constituties nam de graad van deelname aan het politieke proces voortdurend af totdat onder de regering van koning Willem I een dieptepunt werd bereikt zoals in ieder geval in de geschiedenis van de achttiende-eeuwse Republiek met haar eigensoortige maar effectieve participatiecultuur nog nooit was voorgekomen.

Ook de andere centrale component van de Staatsregeling, de uitroeping van de eenheidsstaat, zou het proces van geleidelijke hervormingen dat door de deelnemers aan het culturele debat van vóór 1795 was voorzien, een ernstige slag toebrengen. Aan de bespreking van dat probleem is het laatste hoofdstuk gewijd.

Eindnoten:

1 Origineel in Koninklijk Huisarchief, opgenomen in Colenbrander, *Gedenkstukken*, dl. 1, 584.
2 Zillesen, *Vrije gedagten*, 33-34.
3 Geciteerd bij Mijnhardt, ‘Laurens Pieter van de Spiegel’, 64.
4 *Vriend des volks*, 1796, nr. 2.
5 Swildens, *Circulaire missive*.
6 *Ontwerp van Constitutie van* 1797, I, 189.
7 *Ibidem*, 600.
8 *Dagverhaal*, 13 maart 1797.
9 *Burger politieke blixem*, 1800, nr. 26.
10 [Van Sonsbeeck], *Over het nadeel eener nationale conventie*.
11 De term is van Gerrit Paape, *Onverbloemde geschiedenis*, 123.
12 Geciteerd bij Jorissen, ‘De Fransche tijd’, 339.
13 Wolff en Deken, *Gedichten en liedjens voor het vaderland*, 210.

26 Het nationale welzijn

Het echec van de politieke vertaling van het moreel burgerschap contrasteert scherp met de lotgevallen van de sociale implicaties ervan. De Bataven konden zich makkelijk vinden in de vaststelling dat het doel van de maatschappij de bevordering van het geluk van alle burgers moest zijn. Ze hadden hiertoe een in zijn eenvoud plausibele redenering ontwikkeld. Alle mensen waren van nature gelijk en hadden daarom dezelfde rechten. Op het moment dat de mensen hadden besloten te gaan samenleven en daarmee burgers van de maatschappij waren geworden, was het onvermijdelijk dat ze een deel van hun natuurlijke rechten aan de gemeenschap zouden overdragen. Ze stonden echter nooit meer rechten af dan nodig was om het doel van de menselijke samenleving, het algemeen geluk, te bereiken. De vrijheid van de burgers kon alleen door wetgeving worden ingeperkt, maar die wetten behoorden dan ook in dienst van het geluk van het gehele volk te staan. In alle republikeinse constituties na 1795 is deze opvatting terug te vinden. Zelfs in die van 1805, waarin alle democratische idealen het onderspit hadden moeten delven ten gunste van het principe van het eenhoofdig gezag, was het volksgeluk het leidmotief gebleven. Artikel 1 van de Staatsregeling van 1805 verwoordde dat heel fraai: 'Het geluk van een volk wordt voornamentlijk bevorderd door de wijsheid der wetten die het zich geeft'.

Nu was geluk als maatschappelijke doelstelling aan het eind van de achttiende eeuw nauwelijks revolutionair meer. De hele eeuw door had een groeiend leger auteurs zich over dit onderwerp gebogen. Thomas Jefferson was de eerste geweest die het principe tot uitgangspunt van een ingrijpend staatsstuk als de Amerikaanse *Declaration of independence* had verheven. Toch is er een markant verschil tussen de Amerikaanse visie en de Nederlandse. Waar Jefferson zijn landgenoten de ruimte gaf hun eigen geluk na te jagen - de befaamde 'pursuit of happiness' -, stelden de Bataven expliciet dat de bevordering van algemeen geluk het voornaamste doel van de samenleving was. De overheid had daarmee officieel de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de burgers opgedragen kregen.

Maatschappelijk geluk was echter een vaag begrip en vele leden van de Nationale Vergadering, met name die van meer behoudende signatuur, maakten er dankbaar gebruik van om er gematigde, en in de ogen van de radicalen onverteerbare, standpunten mee toe te dekken. Toch is het opmerkelijk dat er ondanks de grote meningsverschillen al snel een consensus werd bereikt over wat dat algemeen geluk nu precies moest inhouden. Dat gelijkheid voor de wet, vrijheid binnen de grenzen van de wet en bescherming van het eigendom ertoe behoorden was iedereen van meet af aan duidelijk. Al spoedig kwam de Nationale Vergadering echter tot de breed gedragen conclusie, dat zonder recht op onderwijs, op een menswaardig bestaan en op geneeskundige verzorging, maatschappelijk geluk niet moge-

lijk was. De ingediende plannen rond onderwijs, de zorg voor het bestaansminimum en een geneeskundige staatsregeling lokten wel langdurige debatten uit maar de principes zelf stuitten nauwelijks op tegenstand. Voor de eerste keer in de Nederlandse geschiedenis werd daarmee de sociale verantwoordelijkheid van de overheid in constituties en wetgeving vastgelegd. Ook al zou een belangrijk deel ervan in de loop van de negentiende eeuw weer verwateren om pas rond 1900 gerevitaliseerd te worden, de hedendaagse sociale grondrechten hebben hun wortels in de Bataafse Republiek.

Voortgaande planvorming

Ging het met de politieke rechten van de burger na 1795 snel bergafwaarts, zijn sociale rechten waren de eerste jaren bij de Bataafse overheid in goede handen. Tot en met de regering van Lodewijk Napoleon is de planvorming op het gebied van het maatschappelijk geluk voortgegaan. Pas na de inlijving lieten de Fransen aan Nederlandse initiatieven geen enkele ruimte meer. Dat tot onder het bewind van Lodewijk Napoleon de herinrichting van de samenleving hoog op de agenda bleef staan, laat de gang van zaken bij de onderwijshervormingen goed zien. Al in het eerste jaar van haar bestaan debatteerde de Nationale Vergadering druk over het universitaire onderwijs. Het gedecentraliseerde bestel van corporatieve instellingen als universiteiten, athenaea en illustre scholen diende op de helling te worden gezet. Het grondgebied van de Republiek en de beschikbare financiën zouden slechts toereikend zijn voor één universiteit. Deze uit nationale middelen gefinancierde Bataafse instelling zou geen zelfstandige corporatie meer zijn, maar een direct verlengstuk van de centrale overheid. Ze zou bovendien voortreffelijk geoutilleerd dienen te worden. Daarnaast zouden, eventueel, en op kosten van de gewestelijke overheden, nog enkele academies gehandhaafd kunnen blijven. Deze konden met een minder complete uitrusting toe en niet alle vakken en specialismen hoefden er te worden gedoceerd. Veel belang hechtte de Nationale Vergadering ook aan de vervanging van het Latijn als universitaire onderwijstaal door het Nederlands. Naar het oordeel van de commissie die het Plan van Constitutie van 1796 ontwierp was het Latijn een zinvolle universitaire voertaal geweest in de tijd dat de Nederlandse universiteiten nog een grote aantrekkingskracht op buitenlandse studenten uitoefenden. De tijd van de *peregrinatio academica* en de *respublica litteraria* was echter voorbij en de volkstalen waren inmiddels het communicatiemiddel bij uitstek geworden. Het Latijn diende daarom als achterhaald afgeschaft te worden. Tot systematische planvorming leidde dit echter nog niet. De constitutionele problemen waren immers dermate complex dat voor andere zaken weinig tijd overbleef.

Van een bezinning op het onderwijs na de lagere school was er de eerste jaren van het Bataafse bewind nog geen sprake. Tot ver na 1800 bleef men denken in termen van het bestaande tweetrapssysteem. Tot de eerste trap, die van het lager onderwijs, rekende men nog steeds de Duitse en de Franse school, tot de tweede - het hoger onderwijs - de Latijnse school en de universiteit. Toen in 1806 de plannen voor het lager onderwijs in wetgeving waren gegoten en met de daadwerkelijke uitvoering een beging was gemaakt, kregen de problemen van het voortgezet en het universitair onderwijs opnieuw alle aandacht. De ervaringen met de wetgevende arbeid voor het lager onderwijs hadden de geesten rijp gemaakt voor een getrapt en curriculair systeem waarbij het ene schooltype voorbereidt op het vol-

gende. Nu er een duidelijke, voor iedereen bestemde onderste trap was gemarkeerd, was het zaak ook de tweede trap (het middelbaar onderwijs) en de derde trap (het hoger en universitair onderwijs) vorm te geven.

Onder leiding van Johan Meerman, die zich tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon ook op dit punt onderscheiden had, bogen diverse commissies zich over het secundair en tertiair onderwijs. Indrukwekkend zijn met name de resultaten van de laatste commissie geweest die onder leiding stond van Jean Henri van Swinden, de spelverdeler op onderwijs- en wetenschapsgebied in Nederland in het eerste decennium van de negentiende eeuw. De plannen van de commissie-van Swinden zijn bepalend gebleven voor de hoofdlijnen van het Nederlandse onderwijsdenken gedurende bijna twee eeuwen. Van Swinden kreeg de opdracht het gehele onderwijsgebouw, inclusief de recente moderniseringen, nu eens systematisch door te lichten. Zijn eindoordeel was vernietigend:

> Alles rondom ons is veranderd, behalve het openbaar onderwijs, 't welk het zelfde gebleven is, geschikt voor ééne enkele klasse van menschen, en gelaten op denzelfden voet, waarop het was meer dan twee eeuwen geleden, zonder dat men zich het minst ter wereld bekommerd heeft om 'er veranderingen in te maken, welke het verschil van omstandigheden daarin natuurlijk moest te wegen brengen.[1]

Van Swinden wilde de Franse en Latijnse school onmiddellijk afschaffen. In plaats ervan stelde hij twee plannen voor. Het eerste omvatte twee scholen: na de lagere school zou er voor alle leerlingen vervolgonderwijs zijn, een plan dat grote overeenkomsten vertoont met het middenschoolideaal dat onderwijsminister Jos van Kemenade in de jaren zeventig van de vorige eeuw voor ogen stond. Deze middenschool *avant la lettre* was bedoeld voor leerlingen vanaf tien jaar en zou twee à drie jaar beslaan. Het onderwijspakket omvatte wis- en natuurkunde, Nederlands, de moderne vreemde talen en godsdienst. Voor diegenen die nog verder wilden moest er een gymnasium komen. Dat zou hetzelfde pakket aanbieden als de ‘middenschool’, maar daarnaast ook nog Latijn en Grieks, poëtica en retorica, aardrijkskunde en geschiedenis. Beide schooltypen zouden door de staat moeten worden bekostigd, al zou ook van de ouders van de leerlingen een bescheiden bijdrage worden gevraagd. Het andere plan, dat de commissie overigens minder aanstond, behelsde de beperking van het middelbaar onderwijs tot slechts één schooltype, het gymnasium, waar men kon kiezen uit verschillende pakketten, zonder of met klassieke talen.

Ook het universitair onderwijs haalde Van Swinden geheel overhoop. Hij had ernstige bezwaren tegen al eerder gelanceerde plannen waarin toegepaste natuurwetenschap, of het nu ging om vestingbouwkunde of zeevaartkunde, een plaats aan de universiteit zou krijgen om aldus de ongeordende wereld van het hoger beroepsonderwijs van het *ancien régime* met de universiteit te laten samensmelten. Voor Van Swinden waren de universiteiten niet alleen onderwijzende maar ook ‘geleerde lichamen’[2] en hij was allerminst gecharmeerd van het in utilitaire geest hervormde Franse onderwijssysteem. Van Swinden keek naar Duitsland, naar de universiteit van Göttingen. Niet omdat hij een groot adept was van de Duitse wetenschapsbeoefening, maar omdat in Göttingen zijns inziens het Nederlandse universitaire model was geperfectioneerd. In die vorm moest de Duitse universiteit weer aan de Nederlandse ten voorbeeld worden gesteld. De curricula van allerhande praktische,

beroepsvoorbereidende opleidingen dienden wel in nauw overleg met geleerden te worden ontwikkeld, maar aan de universiteit hoorden dergelijke opleidingen niet thuis. De universiteit moest een brandpunt van geleerdheid zijn.

Van Swindens reconstructie van het onderwijsgebouw ging dus veel verder dan een aanpassing aan de nieuwe didactische werkelijkheid en de sinds 1600 ingrijpend gewijzigde maatschappelijke omstandigheden. Hij gaf het gebouw een logische en transparante architectuur. Maar de belangrijkste vernieuwing was wel dat hij het onderwijs, en wel over het hele traject van lagere school tot universiteit, openstelde voor de methoden en resultaten van de wetenschappelijke revolutie. Tot dan toe had het onderwijs geheel in het teken van de humanistische aandacht voor de beheersing van de taal gestaan. De moderne empirische wetenschappen, met hun mathematische methoden, eisten de beheersing van het getal. Voor Van Swinden behoorden taligheid en 'talligheid' in gelijke mate de moderne burgeropleiding te bepalen.

Dit alles betrof echter nog steeds plannen. De echte test voor de intenties van het Bataafse bewind zou de bestuurspraktijk van alledag zijn.

Maakbaarheid beproefd

Halverwege 1798 kwam bestuurlijk Den Haag na drie jaar vergaderen over de toekomst van de Republiek in rustiger vaarwater. De constitutionele perikelen en de staatsgrepen waren voorbij en het Haagse bestuur, dat sinds 1795 door allerlei voorlopige Comités was waargenomen, kreeg met de nieuwe Staatsregeling als oriëntatiepunt een definitiever vorm. Kernen van de nieuwe centralistische bestuursorganisatie werden Agentschappen - enigszins vergelijkbaar met moderne ministeries - waarvan er voorlopig zo'n acht werden ingesteld. Er vallen twee typen Agentschappen te onderscheiden. Bij het ene lag de nadruk op de uitvoering van taken die ook vóór 1795 al goeddeels aan de zorgen van de Generaliteit waren toevertrouwd. De Agentschappen van oorlog, marine en buitenlandse zaken behoorden tot die categorie. De Agentschappen van het tweede type hadden hun oprichting direct aan de Staatsregeling te danken en belichaamden de wens de samenleving te hervormen. Tot deze categorie behoorden de Agentschappen voor de 'inwendige politie' en de waterstaat, nationale opvoeding, nationale economie en justitie. Het Agentschap van Financiën nam een tussenpositie in. Weliswaar behoorden begrotings- en belastingkwesties ten tijde van de oude Republiek ook al tot de taken van de Staten-Generaal, maar nu rustte op dit departement ook de taak de financiën van de nieuwe Republiek te reorganiseren.

Het takenpakket dat het vijfkoppige Uitvoerend Bewind - zo had de Staatsregeling het centrale Haagse bestuursorgaan gedoopt - op zich had genomen, was immens. De Agent van Justitie had bijvoorbeeld de opdracht gekregen niet alleen de rechtelijke macht te reorganiseren, maar ook om een compleet nieuw nationaal stelsel van wetgeving tot stand te brengen. Tot dan toe waren juridische kwesties immers op basis van het regionaal georiënteerde oud-vaderlands recht en het Romeins recht opgelost. Het Agentschap van 'Inwendige Politie', dat wil zeggen van binnenlands bestuur, was ook nieuw en goeddeels te vergelijken met het huidige ministerie van Binnenlandse Zaken. Het belangrijkste bestuursterrein ervan was de waterstaat. Van oudsher had de overheid zich intensief met de waterstaatzorg beziggehouden, maar die bemoeienis beperkte zich tot het gewestelijk

Isaac Jan Alexander Gogel als minister van financiën, door M.I. van Bree, 1805-1806.

Johannes Henricus van der Palm, toegeschreven aan T. Scheltema.

niveau. Daar waren vaak al grote staven bemand met bekwame waterstaatkundigen werkzaam. De taak van de Agent van Waterstaat was het treffen van centrale regelingen. Kwesties als de hoognodige verbetering van de rivierenloop in Holland, Gelderland, Overijssel en Utrecht vereisten nationaal ingrijpen. Veel verwachtingen waren geïnvesteerd in de Agentschappen van Nationale Opvoeding en van Economie. Zij waren verantwoordelijk voor de ingrijpende herziening van onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg en van het Agentschap van Economie hoopte men bovendien dat het de welvaart in de Republiek terug zou brengen.

In het korte bestaan dat deze Agentschappen was beschoren - in 1801 werden ze weer opgeheven en vervangen door uitvoerende commissies - is de maakbaarheid van de burgerlijke samenleving voor even geloofwaardig geweest. De eerste Agenten en hun assistenten, A.J. LaPierre op Binnenlandse Zaken, Van der Palm, Adriaan van den Ende en Jan van Heekeren op Nationale Opvoeding, Johan Goldberg, Jan Kops en Hendrik Willem Rouppe op Nationale Economie en Jan Everhard Reuvens op Justitie, werkten koortsachtig aan hun gigantische taken. In deze jaren is ongelofelijk veel werk verzet door heel weinig mensen, gedreven door de verbeelding die toen even aan de macht is geweest. Bij een verbeelding van een nieuwe wereld is het echter gebleven. Wanneer de resultaten van het werk van de Agentschappen worden afgezet tegen de intenties zoals die waren neergelegd in de Staatsregeling van 1798, dan kan een beoordeling alleen maar negatief uitvallen.

Dat falen is wel eens geweten aan de gebrekkige kwaliteiten van de Agenten. Zulke verwijten zijn echter niet steekhoudend. Met uitzondering van de drankzuchtige latinist Dorus van Kooten, die al na korte tijd werd vervangen, waren het allemaal rasbestuurders die hun sporen hadden verdiend. Ook de omvang van de taken is wel eens als de verantwoordelijke

factor aangewezen. Overspannen is inderdaad een adequate kwalificatie voor een deel van de ambtsinstructies waarmee de Agenten werden opgezadeld. De eis bijvoorbeeld dat de Agent van Nationale Opvoeding, zoals we in hoofdstuk 23 hebben gezien, erop moest toezien dat alle toneelopvoeringen in de Republiek toegesneden waren op het aankweken van burgerzin was natuurlijk weinig realistisch. Toch zijn dergelijke kwalificaties maar op een deel van de taken van toepassing. Onderwijshervormingen en herzieningen in het medisch stelsel werden per slot van rekening in de kanselarijen van de meeste Europese monarchieën zonder al te veel problemen afgewikkeld.

Wat echter elders in Europa al eeuwen standaardpraktijk was, moest in de Republiek nog van de grond af opgebouwd worden. Van een bureaucratische traditie was hier geen sprake. Ook al werden in de Bataafse periode de fundamenten van een modern ambtelijk apparaat gelegd, van een door formele regels, goed onderscheiden hiërarchische verhoudingen en schriftelijke rapportages gekenmerkte bestuurspraktijk had hier nog niemand gehoord. Ambtenaren werden nog steeds niet speciaal opgeleid en de persoonlijke cliëntèlerelatie met de superieuren bleef van groot gewicht. Gogel verbond aan de aanvaarding van de post van Agent van Financiën bijvoorbeeld de voorwaarde dat hij zijn eigen personeel mocht meenemen. Voor een deel was de nadruk op de persoonlijke verhoudingen binnen het apparaat een gevolg van de schaal. Ook al nam het ambtelijk apparaat in omvang toe, meer dan een verdubbeling trad er tijdens de Bataafse Republiek niet op. In 1805 telde ‘Den Haag’ zo'n 350 ambtenaren, van bode tot chef de bureau; de toename van het aantal ambtenaren had zich, opmerkelijk genoeg, niet voorgedaan bij de nieuwe Agentschappen met hun verpletterende takenpakketten, maar vooral bij de meer traditionele departementen. Echte ministeries waren er nog evenmin. De meeste departementszaken werden bij de Agent thuis afgedaan. Van der Palm bijvoorbeeld had hier enkele vertrekken voor ter beschikking gesteld en ontving daarvoor 600 gulden per jaar. De totale kosten van het ambtelijk apparaat bedroegen dan ook minder dan één procent van de staatsbegroting. Een efficiënte ambtsroutine ontbrak. Typerend voor de verschillen tussen de jonge Nederlandse en de door goed getrainde en efficiënte ambtenaren bemande Franse bureaucratie zijn de verwijten die over en weer werden gemaakt. Waar de Fransen zich steeds beklaagden over ‘la lenteur hollandaise’, beroemden de Bataven zich op hun kalme bedachtzaamheid en mopperden ze juist over de ‘Fransche slag’. Jacob Hendrik Schorer, burgemeester van Middelburg, werd er gek van: ‘maar alweer op zijn Fransch: alles tout de suite en in zeer korten tijd’.[3]

Ontbrak bij het departementaal personeel een moderne ambtelijke mentaliteit, de bestuurders hadden weer geheel andere tekorten. De Republiek beschikte over een leger goed getrainde regenten, al waren dan degenen met een orangistisch verleden in deze periode buiten spel gezet. Geen van deze regenten had echter ervaring in het besturen van staten en naties. Bijna allemaal hadden ze hun ervaring opgedaan in steden van minder dan 25.000 inwoners. Zowel de bestuurlijke problemen als de ambtelijke apparaten waren daar van een navenant kleine schaal. Alleen de Amsterdamse regenten en de bestuurders van het gewest Holland waren met een wat grootschaliger bestuurscultuur vertrouwd, maar hun aantal was gering. Nogal wat Bataafse bestuursfunctionarissen beschikten over geen enkele ervaring en moesten alles in de praktijk leren.

Ook de informatievoorziening over de gang van zaken op tal van terreinen in de Republiek schoot tekort qua omvang, bruikbaarheid en standaardisatie. In 1795 had men

bijvoorbeeld geen flauwe notie van het aantal inwoners, van het aantal weerbare mannen, van de spreiding van de armenscholen, van het aantal watergangen in het rivierengebied, van het aantal fabrieken of handelsschepen, van het aantal particuliere dijkwerken of voor brandsignalering beschikbare kerktorens, en de lijst kan praktisch *ad infinitum* worden uitgebreid. Deze informatie was natuurlijk wel lokaal voorhanden maar nergens centraal en niet gestandaardiseerd. Erger was dat men nauwelijks ervaring had met betrouwbare methoden voor het verzamelen van dit soort informatie. Hierdoor ontstond een vicieuze cirkel van desinformatie die maar heel moeilijk kon worden doorbroken en serieuze beleidsvoorbereiding vrijwel onmogelijk maakte. Voeg aan deze problemen en gebreken nog het grote aantal wisselingen van regime toe met de bijbehorende personele mutaties (zes in de periode 1795-1813) en het is duidelijk dat van de nieuwe ministeries geen wonderen konden worden verwacht.

Veel dramatischer nog waren de financiële problemen. De Bataafse Republiek was onder een ongelukkig financieel gesternte begonnen, dat wisten alle betrokkenen. De gezamenlijke schuld van alle gewesten bedroeg in 1795 al meer dan driekwart miljard gulden. Dit was niet alleen voor de tijdgenoten een exorbitant bedrag. Vandaag de dag wordt zestig procent van het Bruto Nationaal Produkt (NPD) als prudent maximum voor de nationale schuld beschouwd. Voor de Republiek in 1795 bedroeg deze al 162%. De rentebetalingen slokten in deze jaren daardoor tussen de veertig en vijftig procent van de inkomsten op.

Daar kwamen nog de heffingen bij die de Franse bevrijders aan hun bondgenoten oplegden. De hiermee gemoeide bedragen waren enorm. Er is becijferd dat de fiscale stabiliteit van het regime van Napoleon vooral aan de gedwongen bijdragen van de zusterrepublieken, waaronder de Bataafse, moet worden toegeschreven. Zonder deze verplichte subsidies had hij zich nooit zo lang staande kunnen houden. Ook al reisden Nederlandse bestuurders bijna jaarlijks naar Parijs om daar hun nood te klagen over het dreigende bankroet van de Republiek, Napoleon liet zich niet vermurwen en hij zou tot het einde van zijn regime de defensieve bijdragen blijven eisen. Met deze stortingen in de Franse schatkist was jaarlijks bijna de andere helft van de inkomsten gemoeid. De consequentie van deze volledige scheefgroei in de staatsfinanciën was dat in de periode 1795-1814 de schuldquote langzaam maar zeker opliep om aan het einde van het tijdvak het astronomische bedrag van ruim 4,7 miljard gulden, dat wil zeggen bijna vijf maal het BNP, te bereiken.

Omdat de Fransen er niet van te overtuigen waren dat de Nederlandse defensiebijdrage naar beneden moest, bleef alleen het verlagen van de schuldenlast als remedie over. herhaaldelijk is dan ook gedebatteerd over nut en noodzaak van een staatsbankroet. In het vroegmoderne Europa was dat een gebruikelijk procédé ter sanering van de overheidsfinanciën. Frankrijk had het paardenmiddel in het revolutietijdvak toegepast. Het verzet ertegen in de kring van Nederlandse bestuurders was echter fel. Niet alleen streed het volgens velen met de basisprincipes van het burgerfatsoen, het zou ook de kredietwaardigheid en daarmee de overlevingskans van juist een klein land als Nederland een fatale slag toebrengen. Pieter Leonard van de Kasteele vatte deze bezwaren in 1804 welsprekend samen:

> Een bankroet van onze Republiek! Welk een schande voor den Nederlandschen naam, welk een doodsteek! Thans is het leven van renten, nu onze fabrieken ten gronde zijn,

> voor duizenden een noodzakelijk middel van bestaan. Weduwe, weezen- en armenfondsen, alles schreit daartegen. Maakt onze Republiek een bankroet, wat heeft men dan te wachten van de Engelsche, Russische, Oostenrijksche en andere fondsen? Hoe zal zij immer in nood geld kunnen lichten? Wij, eene handeldrijvende natie, kunnen niet in conscriptieën onze sterkte vinden; wij hebben in den nood geld en dus credit nodig.[4]

De nood leerde echter met gulden regels breken. In 1808 moest de rentebetaling op de staatsschuld worden stopgezet en daalde de koers van Nederlandse obligaties tot negen procent van de oorspronkelijke waarde. Tegen deze lage koers kocht de staatsamortisatiekas op grote schaal stukken op om langs die weg de schuld te verkleinen. Echt soelaas bood deze werkwijze natuurlijk niet. In deze wanhopige situatie was de tiërcering van de staatsschuld die in 1811 plaatsvond een drama en een verbetering tegelijk, vooral ook omdat de rentebetaling werd hervat en ook de achterstallige rente kon worden uitbetaald.

Voor nationaal beleid op alle andere terreinen dan rentebetalingen en verplichte subsidies aan Frankrijk waren dus slechts bescheiden middelen beschikbaar, zelden meer dan zo'n tien procent van de totale begroting. Omdat van die toch al beperkte begroting nu eenmaal een groot deel aan vaste lasten moest worden besteed, was de ruimte voor nieuw beleid dramatisch klein. Zeer illustratief zijn in dit verband de begrotingsposten (in guldens) voor de ‘dierbaarste voorwerpen van staat’ in het tijdvak 1799-1801:

	1799	**1800**	**1801**
Lager onderwijs	35.458	45.629	39.064
Hoger onderwijs	30.833	125.839	162.615
Gezondheidszorg	-	4.050	-
Armenzorg	30.000	30.000	31.200[5]

Het Bataafse maatschappelijke vernieuwingsbeleid moest het daarom van overtuigingskracht hebben. De Haagse bureaucraten hadden maar beperkt zicht op de werkelijke problemen en over geld als smeermiddel om de ingrijpende veranderingen verteerbaar te maken bechikten ze niet.

Gezien de ernstige beperkingen die het nog volstrekt onvolkomen centrale bestuursapparaat oplegde en het ontbreken van praktisch elke ruimte op de nationale begroting - problemen die beide te voorzien waren geweest - moet de geforceerde invoering van de gecentraliseerde eenheidsstaat worden gekwalificeerd als een funeste beoordelingsfout die het toch al moeizame hervormingsproces de nekslag heeft toegebracht. Niet een zorgvuldige afweging van welke taken het beste nationaal en welke beter lokaal of gewestelijk konden worden afgedaan bepaalde de besluitvorming over de keuze voor de staatsvorm. In hun blinde ijver een terugkeer van het ‘aristocratisch’ regime te bemoeilijken, hadden de radicale unitariërs een constitutioneel, administratief en financieel systeem in het leven geroepen dat een succesvolle breuk met de bestuurlijke praktijk van het verleden forceerde. In overeenstemming met het Franse voorbeeld trokken de Bataafse bestuurders de grenzen van de nieuwe departementen in 1798 opzettelijk niet langs de vertrouwde contouren van de oude gewesten. Tegelijkertijd hadden de Haagse politici en bestuurders daarmee het

grootste deel van de lokale en gewestelijke bevolking en hun bestuurlijke elites van zich vervreemd, de vooruitstrevenden incluis. In de wereld van vóór 1795 was niet alleen het behoud maar ook de vernieuwing lokaal en gewestelijk georiënteerd. Hervormingsijver was in de oude Republiek geen handelsmerk van bureaucraten in het centrum van de macht geweest, zoals in de meeste Europese vorstenstaten, maar het initiatief van particulieren in steden en dorpen die zich met dat doel in genootschappen hadden georganiseerd. Dat dit vervreemdingsproces tussen centrum en periferie ernstige vormen had aangenomen, blijkt wel uit de intense oproerigheid die zich in de Bataafs-Franse periode heeft voorgedaan en waarbij lokale elites én lokale bevolking gezamenlijk optrokken in hun protesten tegen 'Den Haag'. En, gegeven het feitelijk bankroet van de centrale overheid en het ontbreken van ook maar de meest elementaire informatie op dat niveau, waren juist de lokale en gewestelijke elites van doorslaggevende betekenis geworden voor het welslagen van de hervormingsprogramma's. De gebrekkige Haagse bureaucratie functioneerde dientengevolge in een vacuüm en had nauwelijks contact met de maatschappelijke realiteit. Een paar voorbeelden kunnen dat verduidelijken.

Johannes Goldberg besteedde in 1800 in zijn functie van 'Oeconomisch' Agent vijf maanden aan wat hij noemde een 'huishoudelijke' rondreis door de Bataafse Republiek. Die reis was nodig omdat hij geen flauw idee had van wat er zich op economisch gebied in de provincie afspeelde. Met op die tour verzamelde gegevens bleek hij het uiteindelijk ook te moeten doen. Pogingen om door 'middel van commissiën van correspondentie' systematisch gegevens te verzamelen mislukten totaal door gebrek aan medewerking op lokaal en provinciaal niveau. De eerste tranche van wat een omvangrijk nationaal statistisch onderzoek had moeten worden, trof hetzelfde lot. Het project werd in arren moede maar gestaakt. Het restant aan bereidwilligheid dat er in de departementen en gemeenten misschien nog was, verdween door de hoge toon die Goldberg gewoon was aan te slaan, een eigenschap die hij met de meeste Agenten gemeen had.

Gemeente- en departementale besturen bleken verzoeken om informatie bovendien op geheel eigen wijze te interpreteren. Dat de geleverde rapporten fouten bevatten behoeft niet te verbazen. Per slot beschikten de lagere organen ook zelf lang niet altijd over de relevante gegevens. Niet zelden zullen commiezen in de verleiding zijn gebracht, ook al wegens de grote druk waaronder ze stonden om hun rapporten snel in te dienen, fantasie-informatie aan hun rapporten toe te voegen. Met de verslagen is echter iets veel fundamentelers aan de hand. Ze hebben namelijk maar weinig met de historische werkelijkheid van doen vanwege hun 'vertoog' karakter. De verslagen blijken met cijfers geboetseerde illustraties van een bedachte werkelijkheid. Wanneer de deelrapporteurs hun rapporten opmaken, doen ze geen verslag van empirisch onderzoek, van gesprekken met betrokkenen, van veldwerk in dorpen en gehuchten, maar produceren ze constructies naar een vooropgezet beeld. Heel aardig blijkt dat uit de lijst van honderd hoogst aangeslagenen die de stad Middelburg in 1812 moest vervaardigen. De bedoeling was dat de prefect van het gewest uit deze groslijst nieuwe leden voor allerlei bestuurscolleges zou selecteren. Het werk werd netjes op tijd ingeleverd maar bevatte niet een lijst van de honderd rijkste inwoners van Middelburg maar een opsomming van degenen die in de ogen van het gemeentebestuur gezien afkomst en ervaring geschikt waren voor de ambten. Dat dit voornamelijk leden van de oude bestuursfamilies waren, zal niet

verbazen. Ook als ze bijna aan de bedelstaf waren geraakt, werd hun toch een plaats op de lijst gegund.

Overigens zou het niet juist zijn de radicale unitariërs exclusief met de verantwoordelijkheid voor het debacle van de gecentraliseerde eenheidsstaat te belasten. De moderaten die na de staatsgreep van juni 1798 het roer in handen kregen, ontbrak het aan de politieke moed om de constitutie in decentrale zin te wijzigen. Zij wisten echter beter dan wie ook dat een gematigd federatieve bestuursstructuur hervormingen de meeste kans van slagen bood. De voorbeelden van het Nut en de Oeconomische Tak hadden dat duidelijk aangetoond. Na 1800 werd de speelruimte om zelf constitutionele veranderingen door te voeren steeds meer ingeperkt. In Frankrijk bepaalde Napoleon van toen af aan de Nederlandse constitutionele koers. Maar ook de grondwetswijziging die hij in 1801 verordende en die meer ruimte aan het oude bewind en de oude bestuursstructuur beoogde te geven, werd maar halfhartig uitgevoerd. Vanaf 1805 was de kans op een evenwichtiger verhouding tussen Den Haag en de provincies definitief verkeken. Op last van Frankrijk zou het centralisme voor elke nieuwe constitutiewijziging de leidraad worden.

Maakbaarheid beteugeld

De vervreemding tussen centrum en periferie, de voortdurend nijpende tekorten, het gebrek aan informatie en de veelvuldige wisseling van de wacht hadden niet voor alle hervormingen een even nadelig effect. Bovendien waren er ook centraal afgekondigde maatregelen die meteen ieders instemming konden wegdragen. De door Siegenbeek in opdracht van de onderwijsagent vervaardigde *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* (1804) kreeg vrijwel onmiddellijk algemene bijval. Hetzelfde geldt voor de *Nederduitsche spraakkunst* (1805) van Weiland. Ook in het geval van projecten die relatief weinig investeringen vereisten en waarbij de Agenten konden volstaan met afhandeling en afkondiging van de besluiten op centraal niveau, waren resultaten wel degelijk mogelijk, al was de weg ook dan vaak lang. Het metrieke stelsel en de burgerlijke stand zijn sprekende voorbeelden daarvan.

Beide projecten hadden een Hollandse herkomst. De Oeconomische Tak had in haar tweede Algemene Vergadering van 1779 al het probleem van de maten en gewichten op de agenda geplaatst. De Franse plannen en ontwikkelingen op dit gebied werden door Nederlandse geleerden als Van Swinden en zijn leerling Pieter Nieuwland nauwlettend in de gaten gehouden. In het Plan van Constitutie van 1796 was een uniform stelsel van maten en gewichten als ideaal voor de Bataafse Republiek opgenomen. Van Swinden vertegenwoordigde de Republiek in de Franse commissie die in 1798-1799 het metrieke stelsel uitwerkte. Hij was nauw betrokken bij de redactie van het eindrapport en het was nota bene de buitenlander Van Swinden die de taak kreeg de resultaten voor te leggen aan het Institut National en aan de Wetgevende Vergadering. Teruggekeerd in Amsterdam legde hij Goldberg, de Agent van Nationale Economie, zijn plannen voor Nederlandse wetgeving voor en deze startte vervolgens de gang door de parlementaire organen. De wisseling van regime in 1801, vlak voordat het voorstel tot wet zou worden verheven, zorgde ervoor dat het project in de ijskast belandde. Ten tijde van de constitutiewijziging van 1805 herhaalde de geschiedenis zich. Ook het voorstel van 1809, dat nog steeds het oorspronkelijke Van Swinden-voorstel behelsde, strandde in het zicht van de haven en werd door de politieke

feiten ingehaald. In 1810-1811 kreeg Nederland na de inlijving het Franse systeem en in 1816 onder Willem I, zou eindelijk Van Swindens voorstel in licht geamendeerde vorm het staatsblad bereiken.

Met het wetsontwerp voor de burgerlijke stand gebeurde iets vergelijkbaars. De plannen hiervoor kwamen uit de koker van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit en in de Nationale Vergadering had het voorstel veel bijval genoten. De voortvarende assistent van Van der Palm, Jan van Heekeren, had al in 1799 een wetsvoorstel klaar voor een systeem van burgerlijke stand dat tegelijkertijd als grondslag van de geneeskundige registratie kon dienen. In de volksvertegenwoordiging liep het voorstel echter vertraging op omdat sommige kamerleden moeite hadden met de strafechtelijke sancties die op het niet doen van aangifte waren gezet. Ook dit wetsvoorstel raakte in 1801 vermalen in de verandering van regime en vanaf 1809 ontrolt zich een déjà vu. In 1811 werd tijdens de inlijving het Franse systeem ingevoerd.

Ook ingewikkelder problemen, zoals de codificatie, konden op centraal niveau in staatscommissies en tegen relatief weinig kosten tot een oplossing worden gebracht. In 1798 stelde het Uitvoerend Bewind de grote codificatiecommissie in die zowel een wetboek van strafrecht als een algemeen burgerlijk wetboek naar Hollands model moest voorbereiden. Kernkwestie was natuurlijk de vraag of er een nationaal wetboek diende te komen of dat men aan provinciale codificatie de voorkeur moest geven. In deze fase van de beraadslagingen hoefde met de gewesten echter geen overleg te worden gevoerd. De commissies slaagden erin een compromis te bereiken door een universalistisch natuurrecht te postuleren als bovenpartijdig recht dat aan de behoeften en tradities van de verschillende gewesten kon wordenaangepast. Het wetboek schiep in dit opzicht dan ook geen nieuw recht, maar ‘onderrigt[te] de ingezetenen in de voorkomende gevallen omtrend hun regt’.[6] De voorbereidingen hadden heel wat voeten in de aarde maar de termijnen waren, gemeten naar de tijd die revisies van wetboeken later zouden gaan vereisen, nog uitermate kort. In 1809 konden onder koning Lodewijk een burgerlijk en een crimineel wetboek van Hollandse snit in gebruik worden genomen. Tot kostbare invoerings- of competentieproblemen met de gewesten kwam het niet, al was het maar omdat de inlijving ook deze wetboeken al snel obsoleet maakte. In 1811 werd Nederland onder de werkingssfeer van de Franse Code Civil en Code Pénal gebracht. Deze beide zouden tot ver in de negentiende eeuw, ook onder de Oranjekoningen, van kracht blijven, waarmee de oorspronkelijke monumenten van Bataafse juridische vormgeving van de samenleving definitief in de graftomben van de herinnering werden bijgezet.

Plannen die veel geld vereisten waren al bij voorbaat ten dode opgeschreven. Alle projecten voor de uitbreiding van de culturele infrastructuur die in het vorige deel aan de orde zijn geweest, zoals een nationale bibliotheek, een nationaal museum of nationale instituten voor de wetenschapsbevordering kwamen daarom wel van de grond maar werden onmiddellijk daarna tot een vegetatief bestaan veroordeeld. Typerend is de gang van zaken rond de nieuwbouw voor deze instellingen. De befaamde architect Abraham van der Hart had bijvoorbeeld opdracht gekregen een nieuwe behuizing voor het Amsterdamse Koninklijk Instituut te ontwerpen. In het Instituut zouden ook het nationale museum en de nationale bibliotheek worden gehuisvest. De plannen en schetstekeningen geven een neoclassicistisch complex te zien met een gevelbreedte van meer dan honderd meter en van grootse allure.

Geldgebrek heeft de Bataafs-Franse tijd de kans ontnomen het nageslacht zelfs maar met een paar voorbeelden van dergelijke architectonische 'lieux de mémoire' te imponeren.

Knarste de Haagse centralistische vernieuwingsmachinerie al vervaarlijk bij de invoering van maatregelen waarbij slechts bescheiden medewerking van de lagere organen nodig was, ze kwam vrijwel onmiddellijk tot stilstand of werkte contraproductief wanneer de voorstellen afhankelijk waren van de goodwill, medewerking en medefinanciering van de gewestelijke en lokale instanties. De pogingen tot nationalisering van de waterstaat illustreren dit debacle treffend. Omdat nu eenmaal een aanzienlijk deel van de Republiek onder de zeespiegel lag, leek het belang dat de centrale overheid bij een genationaliseerde waterstaat had evident. Op papier is die opperheerschappij van 'Den Haag' dan ook herhaaldelijk geclaimd. Van de invulling in de praktijk kwam in het geheel niets terecht. Het centrale apparaat beschikte niet over de kennis en ervaring, niet over de faciliteiten, niet over de mankracht om de aanspraken te kunnen onderbouwen en al helemaal niet over de geldmiddelen om medewerking te kunnen financieren. Het enige terrein waarop de centrale waterstaatsorganen enig succes boekten was bij het beheer van de grote rivieren. Dat het daar tot coöperatie van de lagere instanties kwam was alleszins begrijpelijk. In 1799, 1805 en 1809 kwamen in het Gelderse rivierengebied reeksen ernstige dijkdoorbraken voor die grote aantallen slachtoffers eisten en veel ellende en zeer veel schade veroorzaakten. Vanaf 1810 was 'Den Haag' verantwoordelijk voor het dijkbeheer dat nu ook mede uit de staatskas werd gefinancierd. Een volkomen nieuwigheid was deze samenwerking overigens niet. Ook vóór 1795 hadden de frequente dijkdoorbraken al geleid tot intensieve intergewestelijke samenwerking bij het rivierbeheer, al verliep de financiële afwikkeling ervan bijzonder moeizaam. Op de waterschappen kreeg de centrale overheid in het geheel geen greep. Hier werkte de Haagse bemoeienis zelfs contraproductief. Van oudsher waren de waterschappen bijzonder machtige corporaties; ze beschikten over een uitgebreid scala van rechtsprekende, wetgevende en uitvoerende bevoegdheden en vormden daarmee als het ware een staat in de staat. Omdat de provincies, die van oudsher de expansie van de waterschappen in toom hadden moeten houden, door het Haagse optreden danig waren verzwakt en de centrale waterstaatsorganisatie niet bij machte was het ontstane vacuüm te vullen, zijn de waterschappen de enige corporaties van traditionele signatuur waar Revolutie en Franse overheersing praktisch onopgemerkt aan voorbij zijn gegaan.

De ontmanteling van het nationale welzijn

De hervormingsplannen die het hart waren geweest van het nieuwe burgerlijk universum waarin binnen enkele generaties alle Bataven volwaardige burgers van de staat hadden moeten worden, waren uiteraard evenmin immuun voor de ernstige tekortkomingen van de Bataafse overheid. De schade bleef nog het meest beperkt op het terrein van onderwijs. Helemaal afhankelijk van de centrale overheid was het onderwijsveld namelijk niet. Conform zijn beproefde strategie had het Nut begin 1795 een dubbel offensief voor schoolhervorming ingezet. Het Amsterdamse hoofdbestuur van het Nut hield zich bezig met het opstellen van het grote rapport ten behoeve van de Nationale Vergadering. In lokale afdelingen bestookten de Nutsonderwijscommissies de nu door Bataafse politici bemande lokale en regionale bestuursorganen. Zowel hoofdbestuur als departementen werden gestuurd

door hetzelfde gedachtegoed: de omvangrijke verzameling rapporten en verhandelingen over de verbetering van het onderwijs die sinds 1770 in omloop waren gebracht.

In de provincie Utrecht werd bijvoorbeeld al begin 1795 een departementale schoolcommissie ingesteld die een jaar later met een provinciaal *Reglement voor de Nederduitsche scholen* kwam. De inhoud was nagenoeg gelijk aan die van het latere Nutsrapport. Onderwijs was van nu af publiek onderwijs waarmee de kerken niets meer van doen hadden. De Heidelberger Catechismus als oefenboek verdween en de leerboekjes van het Nut kwamen er voor in de plaats. De tweede ingrijpende hervorming was de invoering van het klassikaal stelsel. Conform de plannen van Hermannus Krom, de winnaar van de Zeeuwse prijsvraag over het onderwijs, werd de lagere school in vier klassen verdeeld. Eenmaal per jaar zou na een schoolonderzoek over de bevordering van leerlingen worden besloten. Onderwijs werd bovendien gratis voor minvermogenden. Een handleiding voor het onderwijs en permanent toezicht door de schoolcommissie completeerden de hervormingen. Het Utrechtse voorbeeld was niet uniek. In de meeste provincies, met name daar waar het Nut sterk was vertegenwoordigd, namen provinciale schoolcommissies het initiatief, daartoe aangezet door de Nutsdepartementen. Er was kortom, zonder de stimulans van Nationale Vergadering of Haagse Agenten, een ontwikkeling in gang gezet die voortreffelijk spoorde met de meest uitgesproken maatschappelijke idealen van rond 1795.

De onderwijswet van Van der Palm van 1801 kwam in vele opzichten dan ook als mosterd na de maaltijd. Van groot belang was zijn voorschrift dat in het gehele land dezelfde leerboekjes moesten worden gebruikt. Echt nieuw was dat voorschrift natuurlijk niet meer. Het was gebaseerd op dezelfde Nutsleerboekenlijst die ook door de departementale school-commissies werd gebruikt. Kwaad bloed zette het systeem van schoolopzieners die uitsluitend aan de Agent van Nationale Opvoeding verantwoording verschuldigd waren. De betaling van dit toezicht, dat in de praktijk al op departementaal niveau was geregeld, kwam echter voor rekening van de departementen. ‘Den Haag’ eigende zich dus de macht toe, maar liet de departementen de verantwoordelijkheid en de financiële zorg.

Het wetsvoorstel van Van der Palm betekende ook een ingrijpende breuk met de inmiddels in vele departementen gegroeide praktijk van kosteloos onderwijs voor kinderen van ouders die dat niet konden betalen. Van der Palm was gezwicht voor het in Haagse kringen opgang makende verwijt dat het niet aanging armen en rijken in één school bijeen te zetten en kosteloos onderwijs voor minvermogenden te verzorgen. In verschillende departementen weigerde men overigens te zwichten voor deze ernstige inperking van het onderwijsideaal. In de provincie Utrecht heeft men bijvoorbeeld tot 1804 gepoogd het systeem van gratis onderwijs op departementale kosten voort te zetten. Toen maakte het ontbreken van een rijksbijdrage en de financiële nood op provinciaal niveau een einde aan deze subsidie, overigens niet dan na felle debatten in het departementaal bestuur. In een lange tirade nam Paulus van Bijlevelt daar de onderwijspraktijk van het *ancien régime* op de korrel en zette nog eens de kern van de Bataafse sociale filosofie uiteen:

> Zouden zij, die in armoede geboren zijn, juist daarom tot onkunde en veragting gedoemd zijn, en hun den weg worden gesloten, om zich uit het stof te verheffen en voor zichzelven en andere nuttig te zijn (...) Niet alleen word de Noodlijdende Jeugd door behoorlijke onderwijzingen tot een beter bestaan, tot eene kennelijke onderscheiding

> van deugd en ondeugd opgeleid, maar ook daardoor word zij veelal, of liever zeg ik, geheel afgetrokken van de beginzelen van een vagebondierend leven, immers het is mijne medeleden [van het departementaal bestuur] ten volle bewust, hoe vooral op het platteland kinderen, welke of door eene strafbare agteloosheid [van] ontaarde ouders of door armoede van het nodige onderwijs op geregelde scholen verstoken zijn, als het redenloze vee langs velden en wegen omdwalen, en daar veelal door werkeloosheid die ondeugden in de Beginzelen leeren uitoefenen, die hen naderhand zeer ligt in handen der Justitie brengen.[7]

De intrekking van de subsidie had een dramatische teruggang van het schoolbezoek tot gevolg.

Tussen 1801 en 1806 werd de loopgravenoorlog tussen 'Den Haag' en de gewesten voortgezet. Na intensieve debatten, een tussenwet in 1803 en talloze amendementen kwam in 1806 de definitieve versie van de Lager Onderwijswet tot stand. Die wet vertoonde alle kenmerken van een compromis, maar wel een gebruiksbestendig compromis. De greep van de centrale overheid werd verder versterkt met name waar het de kwaliteit van het onderwijs, het gebruik van lesmateriaal, de aan de bekwaamheid van de onderwijzers te stellen eisen en het schooltoezicht aanging. Aan de andere kant kregen naast de openbare scholen diverse andere schoolvormen wettelijk bestaansrecht. Ze zouden als bijzondere scholen aan een lange carrière beginnen. Daarmee werd de deur opengezet voor een reeks ongewenste ontwikkelingen die niet in het Bataafse burgermodel thuishoorden. Bijzondere scholen konden scholen zijn gesticht door een genootschap als het Nut, maar het konden ook particuliere scholen zijn die vanwege hun hoge schoolgeld alleen voor een kleine elite toegankelijk waren. Ook de kerken kregen hiermee weer een voet tussen de deur. In plaats van een nationale eenheidsschool met onderwijs in voor alle burgers nuttige kennis en voor iedereen geldige maatschappelijke deugden werd sociale en religieuze differentiatie weer de regel. Het hart was daarmee uit de burgerlijke beschavingsboodschap van voor 1795 verdwenen.

Het gaat natuurlijk niet aan de immense betekenis van de onderwijswet te bagatelliseren. In internationaal perspectief had het Haagse departement een voortreffelijk werkstuk afgeleverd dat bezoekers uit geheel Europa tot ver in de negentiende eeuw zou blijven imponeren. Het is echter de vraag of het halsstarrige en soms ook arrogante optreden van figuren als Van der Palm en Van den Ende, die hun oren wel erg makkelijk naar de reactie hadden laten hangen, voor het onderwijsbeleid in de departementen geen bijzonder nadelige effecten heeft gehad. 'Den Haag' forceerde daar een onzalig bondgenootschap tussen de krachten van de orthodox-kerkelijke reactie en de groepen die weliswaar van de onmisbaarheid van het moderne burgerideaal waren overtuigd, maar mordicus gekant bleven tegen elke inbreuk van het Haagse gezag op het provinciale zelfbestuur. De echte slachtoffers van deze politiek waren de vernieuwingsgezinde onderwijzers. Zij konden bij niemand meer terecht en werden nog maar door weinig instanties gesteund. De bijzonder moeizame en trage effectuering van de wet van 1806 in de praktijk wordt hierdoor zeker voor een deel verklaard.

De Bataafse prestaties op het gebied van de geneeskundige zorg leveren een gemengd beeld op. De grondslag voor het gezondheidsbeleid, de burgerlijke stand gekoppeld aan een medische registratie, was er in de Bataafse tijd niet gekomen. Zonder die registratie kon er met de mooie plannen voor een statistisch gefundeerde omgevingsgeneeskunde zelfs

geen begin gemaakt worden. Geneeskundige staatsregelingen kwamen er wel. In 1804 de eerste, die weer werd aangepast in 1806. Kern van deze wetten was de instelling van departementale gezondheidscommissies. In die commissies hadden diverse medische disciplines een plaats gekregen. Hun taken waren in de eerste plaats gericht op een verdere professionalisering van de diverse medische beroepsgroepen. Ze examineerden kandidaat-geneeskundigen en hielden toezicht op de beroepspraktijk. Ook zouden ze de Agent hebben moeten adviseren op het gebied van de volksgezondheid waartoe op centraal niveau een Raad voor Geneeskunde zou moeten worden ingericht.

Zoals inmiddels te doen gebruikelijk, werden de lasten naar beneden afgewenteld terwijl macht en bevoegdheden aan het centraal gezag werden overgedragen. Omdat het daar aan financiële middelen en inzichten ontbrak, kwam er zelfs van dit uitgeklede gezondheidsbeleid weinig terecht. De Raad voor Geneeskunde werd wegbezuinigd en de geneeskundige beheersorganisatie kwam daarmee in de lucht te hangen. Het gezondheidsbeleid was echter allerminst uitsluitend van ‘Den Haag’ afhankelijk. Al tijdens de Republiek hadden artsen en hoogleraren als Van Doeveren en Van Geuns op lokaal en gewestelijk niveau een begin gemaakt met de invoering van de nieuwe medische programma's. Na 1795 werden deze op grond van lokale initiatieven voortgezet. Vele gemeenten kregen zelfs hun eigen geneeskundige commissies die een eigen beleid formuleerden en in overleg met de lokale bestuurders zelf effectueerden.

Op één terrein heeft de Bataafse overheid echter een schitterende prestatie geleverd en de geneeskunde tot speerpunt van de maakbare samenleving gemaakt. Dankzij het werk van het Haagse Ministerie van Binnenlandse Zaken kwam een indrukwekkend pokkenvaccinatieprogramma op gang dat ertoe leidde dat na 1810 de pokkensterfte significant afnam. Op het gebied van de pokkenvariolatie had de Republiek al vóór 1795 een interessante, door vele genootschappen ondersteunde, traditie gekend. Variolatie hield opzettelijke besmetting met kunstmatige pokken in en kende daarom nogal wat risico's. Variolatie had echter een niet te overschatten cultuurhistorische betekenis. Epidemieën die men altijd als een ‘geessel Gods’ had gezien, bleken afgewend te kunnen worden. Al vóór 1795 werd daarom op allerlei niveaus op overheidsingrijpen aangedrongen.

Jenners ontdekking van de koepokvaccinatie aan het einde van de achttiende eeuw, die inenten tot een relatief risicoloze en buitengemeen effectieve operatie maakte, kwam in Nederland precies op het juiste moment. In de Bataafse Republiek wierp de Rotterdamse arts L.S. Davids zich op als Jenners trouwste discipel. Samen met het Nut werd een effectieve campagne op touw gezet volgens het vertrouwde procédé. In de Nutsdepartmenten met hun vele leden-artsen werden lokale inentingsprogramma's gecoördineerd terwijl ‘Den Haag’ door het Amsterdamse hoofdbestuur werd bestookt. Het is Jan van Heekeren geweest, de amanuensis van Van der Palm, die de medische betekenis van de pokkenvaccinatie onmiddellijk heeft ingezien. Op het agentschap werden alle middelen ingezet om van de vaccinatieprogramma's een succes te maken. De pokkenvaccinatie had echter ook een grote politieke betekenis. Het Bataafse bewind had nog maar bitter weinig resultaten op het gebied van het nationale welzijn laten zien. De benarde bestuurderen konden daarom een succesje wel gebruiken.

Succes was te meer nodig omdat ook het armenzorgbeleid op een totale mislukking was uitgelopen. De gang van zaken rond de armenwetten laat wel zien hoe gecompliceerd de

taken van het centrale bewind waren en hoe onopolosbaar de problemen. Bij het onderwijs en de geneeskundige zorg had men verzuimd rekening te houden met de lopende initiatieven op lokaal en departementaal niveau en te halsstarrig vastgehouden aan Haags dirigisme. Bij de armenzorg gebeurde precies het tegenovergestelde. Ook nu was het verzet tegen het uitschakelen van de kerken bij de armenzorg bijzonder groot. Op dit beleidsterrein gaf men de Haagse sturingspretenties echter wel heel gauw op. Van een volledige ontmanteling van het 'gothisch gesticht' en de instelling van een volledig door de 'burgerlyke Maatschappye' geregelde nationale armenzorg is het daarom niet gekomen.

Het dichtst bij het burgerlijk ideaal kwamen de wetsvoorstellen die ten tijde van Lodewijk Napoleon werden geformuleerd. Verstrengeling van economie en armenzorg zoals vóór 1795 gepropageerd was hier het centrale geloofsartikel. Ook het dogma van de seculiere armenzorg werd goeddeels gerealiseerd. De kerkelijke en particuliere armenzorginstellingen werden wel intact gelaten maar de koning maakte ze volledig ondergeschikt aan een nationaal algemeen armbestuur, waardoor ze in feite tot uitvoerende organen werden gedegradeerd. De afloop is vertrouwd. Lodewijk verdween van het toneel voordat de koninklijke armenzorgdecreten konden worden uitgevoerd.

Een beschaafde samenleving denkbaar

Gemeten aan de geïnvesteerde hoop en verwachtingen heeft de Bataafs-Franse tijd dus maar een schamele oogst opgeleverd: onderwijs en vaccinatie waren de enige bijdragen tot het maatschappelijk geluk waarop de Haagse ministeries trots mochten zijn. De restauratie van 1813-1815 en de troonsbestijging van koning Willem I betekenden echter allerminst dat de resterende delen van het Bataafse programma nu voortvarend werden aangepakt. Integendeel, Willem I mocht dan een succesvolle leerschool als verlicht absoluut vorst in het ministaatje Fulda achter de rug hebben, van die vooropleiding waren hem vooral de charmes van het dynastiek koningschap bijgebleven. Ze had hem niet voorbereid op de sensitieve en ingewikkelde verhouding tussen centrum en periferie in zijn nieuwe koninkrijk. Ze had Willem evenmin gevoelig gemaakt voor de reformistische traditie van onder af die de laatachttiende-eeuwse Republiek haar eigen karakter en bescheiden glans heeft gegeven. Onder Willem I en zijn opvolger werden de loopgravenoorlogen tussen 'Den Haag' en de lagere rechtsgemeenschappen als provincies, gemeenten en waterschappen gewoon voortgezet. De reformistische traditie van onder af zou hij met voeten treden.

De koning negeerde ook het merendeel van de volledig uitgewerkte wetsvoorstellen die in Haagse archiefkasten lagen opgestapeld. Zo heeft Willem steeds geweigerd in te gaan op de nadrukkelijke verzoeken van Joan Melchior Kemper - toch de opsteller van de proclamatie die hem op de troon had gezet - om de Franse wetboeken af te schaffen en de al eerder ontworpen Nederlandse wetboeken als uitgangspunt voor de nu constitutioneel vereiste nationale wetgeving in aanmerking te nemen. De onderwijswetgeving van Willem I kan moeilijk anders dan als teleurstellend worden gekwalificeerd. In plaats van zich te verlaten op de voortreffelijke plannen die Van Swinden in 1809 had gemaakt, gaf hij er de voorkeur aan de klok een halve eeuw terug te zetten en het koninkrijk met een hoogst merkwaardig onderwijsgebouw op te zadelen: een lager onderwijs dat in Europa nauwelijks zijn

evenknie kende en een hoger onderwijs dat elders al meer dan een eeuw wegens ernstige problemen door nieuwe instellingen was vervangen. Pas de middelbaar onderwijswet van 1863 en de hoger onderwijswet van 1876 zouden met de verwezenlijking van Van Swindens programma een begin maken. Voor geneeskundige zorg en armenzorg geldt hetzelfde. Een burgerlijke stand conform het Bataafse model is er nooit gekomen en tot ver in de twintigste eeuw zou de onzalige verstrengeling van kerk en staat de invoering blijven belemmeren van een menswaardig systeem van sociale zorg dat recht deed aan het burgerlijk karakter van de samenleving.

Voor een deel kan de stagnerende hervormingsdrang worden verklaard uit de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden. Die legde een dubbele hypotheek op de Bataafse erfenis. In de eerste plaats kon door het amalgaam met de zuiderlingen niet meer onbekommerd geput worden uit het Noord-Nederlandse hervormingsreservoir. De weigering van de koning in te gaan op Kempers smeekbeden had ook te maken met het feit dat de acceptatie van de Franse wetboeken in het Zuiden veel verder was gevorderd dan in het Noorden. De zeer aanzienlijke vergroting van het katholieke volksdeel in het Verenigd Koninkrijk schiep weer andere problemen. De zuidelijke katholieken beschikten over een veel effectievere traditie van verzet tegen overheidsinmenging in het onderwijs en deze omvangrijke groep vereiste een omzichtige benadering.

Misschien wel de grootste barrière tegen de verwezenlijking van de Bataafse idealen was de ideologisering van de samenleving die zich vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw steeds duidelijker begon af te tekenen. Het moreel-burgerlijk universum van de Bataven was uiteindelijk volstrekt monolithisch en sloot andere visies op het burgerschap eigenlijk uit. De verwezenlijking van de burgeridealen was immers universele mensenplicht ontleend aan de verlichte principes van deugd, kennis en geluk, al hadden die een nationale vorm, een nationaal verleden en een nationale toekomst gekregen. Dit moreelburgerlijk universum was echter geen onbeperkt leven beschoren. Van meet af aan had het verzet van met name protestantse zijde opgeroepen. Al spoedig na 1815 zouden orthodoxe calvinisten als Isaac da Costa en nu ook ultramontaanse katholieken als Le Sage ten Broek alternatieve visies presenteren. Typerend is bijvoorbeeld dat Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* met zijn verzet tegen de vrijheid van drukpers en de pokkenvaccinatie het burgerlijk universum in het hart trof. De vrijheid van drukpers was immers onmisbaar voor het nieuwe type waarheidsvinding dat in de tweede helft van de achttiende eeuw een essentieel onderdeel van het burgerlijk denken was geworden. De pokkenvaccinatie, die het vaste vertrouwen van de mens in zichzelf symboliseerde, werd gedemoniseerd en er werd opgeroepen besmettelijke ziekten weer als een gesel Gods te zien, waaraan de mens zich behoorde te onderwerpen. Dit levensbeschouwelijk geïnspireerd verzet tegen het verlichte burgermoralisme reduceerde de aanhangers daarvan van universalisten tot liberale ideologen. Ultramontaans katholicisme, een deels opnieuw uitgevonden en deels gerevitaliseerd calvinisme en een verlicht-protestants liberalisme zouden van nu af aan de toon zetten en, verwikkeld in continu debat, nieuwe burgerschapsidealen ontwikkelen.

Het is ook aan deze ideologieën te danken dat in de Nederlandse verhoudingen, na de uiterst belangrijke patriotse en Bataafse generale repetities, een moderne politieke cultuur tot ontwikkeling kwam. Niet voor niets begon in de jaren twintig - typerend genoeg ook weer in genootschappen en tijdschriften - het grote debat over moderne parlementair-con-

stitutionele verhoudingen dat uiteindelijk zou leiden tot de liberale grondwet van 1848. Toen begonnen ook de discussies over de problemen waarop de Bataven waren stukgelopen. Thorbeckes grondwet bracht voor het eerst een bevredigende oplossing voor het vraagstuk van de politieke participatie, terwijl de door hem gecreëerde balans tussen autonomie en medebewind een definitief einde zou maken aan de oorlogen tussen centrum en periferie en Nederland zou verheffen tot een slagvaardige gedecentraliseerde eenheidsstaat.

Voor de Bataafse Tijd blijft in het hier geschetste perspectief alleen de succesvolle ontplooiing van het morele burgerschapsideaal over. Toch is dat niet weinig. Dankzij het Bataafse moreel-burgerlijk universum werd de sociaal verantwoordelijke samenleving denkbaar, en ligt daarin niet de eigenlijke kern van een beschaafde samenleving besloten?

Eindnoten:

1 Geciteerd bij Bolkestein, *Voorgeschiedenis*, 60-61.
2 Geciteerd bij Roelevink, 'Het rapport van de commissie Van der Duyn van Maasdam', 12.
3 De Bruine, 'Dagboek van Jacob Hendrik Schorer', 123.
4 Colenbrander, *Gedenkstukken*, dl. 4, 543.
5 Ontleend aan Fritschy, *De patriotten*, 99-105.
6 De Smidt en Huussen, *Bronnen Nederlandse codificatie*, I, 149.
7 Het Utrechts Archief, Familiearchief Van Bijlevelt, inv. nr. 59; geciteerd bij, De Booy, *Weldaet*, 310.

Balans

Balans

De eeuwwende 1800 werd ervaren als een breuk. Niet eerder in de Nederlandse geschiedenis hadden zoveel mensen zo intensief gedebatteerd over zo'n groot aantal voorstellen om de samenleving te veranderen. Tegelijkertijd had het jaar 1800 het inzicht gebracht dat de werkelijkheid zich oneindig veel moeilijker liet boetseren dan de vele plannen en blauwdrukken van de afgelopen decennia hadden voorgespiegeld. Vanaf 1800 zou het culturele debat in Nederland zich daarom permanent tussen twee polen bewegen: enerzijds een optimisme over de maakbare toekomst, anderzijds het besef dat pogingen om in de samenleving in te grijpen maar zelden met onverdeeld succes worden bekroond.

In dit boek hebben we iets van die spanning willen laten zien. We hebben daartoe de openbare meningsvorming als uitgangspunt genomen. In het publieke debat werd een groot aantal thema's aangesneden, maar in ons overzicht hebben we er een paar een centrale ordenende plaats gegeven. Het probleem van het verval was zo'n thema. Tijdgenoten maakten zich zorgen over de plaats van de Republiek in Europa. Die zorgen waren voorstelbaar genoeg want de omringende mogendheden profileerden zich niet meer alleen als militaire en economische bedreigingen maar ook als culturele grootmachten. Ze dwongen zo de Republiek zich te bezinnen op haar eigen sterke punten en af te rekenen met haar zwakheden. Steeds meer bleek namelijk dat de klassieke oriëntatie op de stad die ooit de kracht van de Republiek was geweest, een probleem was geworden. Sociaal-economische ontwikkelingen hadden de grondslag van het stedelijk burgerschap aangetast. De noodzaak om maatschappelijke problemen aan te pakken had de beperkingen van de stedelijke medebeslissingssystemen blootgelegd. Het idee dat culturele arbeid maatschappelijk net zo productief was als politieke of economische activiteit, had tot het inzicht geleid dat veel te veel talent dat in de internationale competitie hard nodig was ontwikkelingskansen werd onthouden, en tenslotte was duidelijk geworden dat de schaal van de stad de oplossing van een aantal - zij het zeker niet alle - klemmende nationale problemen in de weg stond.

Het antwoord op deze problemen was de fundamentele herwaardering van het begrip burger. Toen laat in de achttiende eeuw het debat hierover begon, was de notie van burgerschap allerminst blanco. Zij had een beladen geschiedenis van tweeduizend jaar exempla uit Oudheid en christendom achter de rug. Al die oudere betekenissen werden niet overboord gegooid maar ondergeschikt gemaakt aan een nieuwe invulling. De vormgeving van het nieuwe burgerschap was niet meer juridisch maar uitsluitend moreel en cultureel. Burgerschap werd van een exclusief en gesloten begrip, een open, dynamische en inclusieve categorie die alle aspecten van het menselijk doen en laten beïnvloedde. Het doordesemde religie, wetenschap, kunst en literatuur. Het dwong tot een heroriëntatie op de posi-

tie in de samenleving van groepen als vrouwen en het volk, die tot dan toe buiten spel waren gehouden. Het leidde tenslotte ook tot een bezinning op de nieuwe randvoorwaarden voor een draaglijk mensenbestaan, zoals onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg. Van onmisbare instrumentele betekenis voor de ontwikkeling van de nieuwe burgerideal zijn de wetmatigheden geweest die de systematische studie van het menselijk gedrag aan het licht bracht. Dankzij die inzichten begreep men niet alleen steeds beter hoe men mensen kon vormen maar ook hoe menselijke samenlevingen konden worden ontleed en verbeterd. De vergelijkende beschavingsstudie vond in deze inzichten haar oorsprong en kreeg in Justus van Effen haar eerste belangrijke Nederlandse beoefenaar. Dit moreel en cultureel burgerschapsideaal heeft de overgang van Nederland van klassieke republiek naar decentrale participatiestaat diepgaand beïnvloed. Het is daarmee niet belangrijker dan het politieke element, het gaat er wel aan vooraf. De morele en culturele burger constitueerde als het ware de politieke burger. En wanneer in de periode 1780-1848 de politieke burger in ruste ging, bleef de morele burger actief.

Dit morele en culturele burgerideaal was allerminst een Nederlandse vinding. Het was een internationaal verschijnsel en een van de laatste geschenken van een kosmopolitische cultuur aan een wereld die steeds meer door concurrerende naties zou worden beheerst. Dat internationale, kosmopolitische karakter blijkt alleen al uit de gemeenschappelijke wortels in Oudheid en christendom. Het blijkt ook uit de gemeenschappelijke patronen in de wijze waarop het nieuwe burgerschapsdiscours vorm kreeg in tijdschriften en genootschappen - pijlers van een steeds verder integrerende communicatiegemeenschap waarin de volkstaal het bindende element was. In die infrastructuur worden ook de eerste verschillen tussen Nederland en de grote Europese naties zichtbaar. De kleinschaligheid van de Nederlandse culturele infrastructuur beperkte niet zozeer het aantal genieën maar verhinderde de ontplooiingsmogelijkheden van de paar grote intellectuele talenten die Nederland in deze periode heeft gekend. Zowel Kinker, protagonist van een kantiaans ideaal van de maakbare mens en samenleving, als Bilderdijk, romantisch criticus van de menselijke overmoed achter het morele burgerideaal, had grote moeite een publiek te vinden. Aan de ‘uitvinding’ van een moderne nationale communicatiegemeenschap heeft de Nederlandse Republiek met haar stadscultuur, haar hoge alfabetiseringsgraad en haar efficiënte boekhandel bijzonder veel bijgedragen. Het is alleen ironisch dat ze er zelf een van de eerste slachtoffers van was.

Er zijn nog meer verschillen. De Europese discussie over het burgerschapsideaal bleek steeds meer beheerst te worden door de erfenissen die de dynamisch groeiende nationale gemeenschappen met zich meedroegen. Voor de Republiek was het de last van het glorieuze zeventiende-eeuwse verleden die de tijdgenoten ertoe dwong in die periode de wortels en vroege verschijningsvormen van een onveranderlijk geacht burgerideaal te zoeken. Voor Frankrijk was het de fundamentele tegenstelling tussen vorst en adel aan de ene kant en het volk aan de andere kant die de conceptie en aankleding van de moderne burger bemoeilijkte. De tijdgenoten waren gefixeerd op het onderscheid tussen nationale karakters maar de belangrijkste verschillen waren veeleer het resultaat van verschillen in samenlevingstype. In Frankrijk en in de door vorstendynastieën beheerste delen van Duitsland bleef de burger bijvoorbeeld altijd in competitiestrijd gewikkeld met de adel en wist hij zijn normen en idealen zelden dwingend op te leggen. In de Nederlandse Republiek, in de Duitse rijks-

steden en in delen van Engeland waren de aanhangers van de nieuwe burgerideal en in dit opzicht aanzienlijk succesvoller. Voor Nederland betekende het de definitieve doorbraak van de idee van de sociaal verantwoordelijke samenleving. Ook al werd die samenleving nog maar voor een klein deel gerealiseerd, dit ideaal is de grondslag van het Nederlandse politieke denken geworden. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met haar beklemtoning van de vrije, veelzijdig ontwikkelde mens die zijn verantwoordelijkheden neemt als lid van de samenleving, als verlicht christen en als burger, is daarvan het overtuigendste voorbeeld, ook in Europees perspectief.

Het is een belangwekkende vraag waarom dit burgerideaal, dat de transformatie van Nederland in een moderne natiestaat zozeer heeft bepaald, in de tweede helft van de negentiende eeuw in diskrediet raakte. Rond 1800 was burger een eretitel. Na de revolutie van 1795 bleef de aanspreektitel ‘Burger’ in brieven, circulaires, overheidsstukken, kranten en tijdschriften als teken van een nieuwe tijd van menselijke gelijkwaardigheid nog jaren in gebruik. Al na enkele decennia kon burgerlijk echter ook geassocieerd worden met benepen, zelfgenoegzaam, naar binnen gekeerd. Burgerlijkheid fungeerde niet langer meer uitsluitend als maatschappelijk ideaal maar werd ook schrikbeeld. Nu is de ontwikkeling van het burgerbegrip in de loop van de negentiende en twintigste eeuw een uiterst gecompliceerd proces waarvan nog slechts de hoofdlijnen zichtbaar zijn. Het is echter verleidelijk enkele veronderstellingen over de ‘Werdegang’ van het rond 1800 nog zo centrale burgerbegrip te presenteren.

De burgercultuur van 1800 was egalitair, al betekende dat niet dat alle burgers als individu gelijk dienden te zijn. Die cultuur verbond in principe alle burgers zonder onderscheid. Ze sloot niemand uit en hield de belofte in dat iedereen op termijn volwaardig burger kon worden. De toegang ertoe werd gewaarborgd door een eveneens egalitair opvoedingsideaal waarin steeds weer de lof van de middelmaat werd gezongen. Al klaagde de burger van 1800 ook wel eens over de kleurloosheid ervan, hij ruilde het schitteren op Europees niveau graag in voor de voordelen die hij verwachtte van een brede spreiding van kunst en cultuur. Een karakteristiek verschijnsel in dit verband is de ruimte die de liefhebber werd geboden. We treffen die aan in het literaire genootschap, waar ook vooraanstaande dichters zich niet veroorloven tegen de smaak van het publiek in te gaan. We vinden haar eveneens in het openbare muziekleven, waar niet de professional maar de dilettant de eerste viool speelt.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw vindt een herijking van dit egalitaire burgerideaal plaats. Ze valt samen met de renaissance in de natuurwetenschappen, de komst van de Tachtigers in de literatuur en de Haagse school in de schilderkunst, ze valt ook samen met een toenemende sociale fragmentatie als gevolg van industrialisatie, bevolkingsgroei en scholingsdifferentiatie. Drager van het dan tot ontwikkeling komende burgerideaal is een sociale elite die zich distantieert van de opvattingen van de voorafgaande egalitaire burgercultuur. Ze komt er rond voor uit dat ze niet meer gelijk maar exclusief wil zijn, niet meer de cultuur van het hoge gemiddelde najaagt maar het esthetisch genot dat slechts voor de enkeling is gereserveerd. Deze nieuwe burgerlijke elite schept zichzelf een volwaardige eigen infrastructuur, van de muzentempels als de Haagsche Kunstkring, waar zij de kunstenaar weer op voet van gelijkheid tegemoet treedt tot muziektempels als het Amsterdamse Concertgebouw waar een nu volledig geprofessionaliseerd orkest een nieuwe uitvoerings-

en luisterpraktijk in het leven roept. Bank en Van Buuren geven in het derde deel van deze reeks hier de voorbeelden van.

De oude burgercultuur met haar egalitaire patroon van normen en waarden en haar traditionele vormen van dilettanten-genootschappelijkheid verdwijnt echter niet naar de achtergrond. Integendeel. Dankzij de komst van de rivaliserende nieuwe elitaire burgercultuur verschuift de nadruk van wat burgers bindt naar wat burgers scheidt. Burgercultuur wordt een slagveld waarop beider idealen worden verdiept maar ook geperverteerd. In de ogen van de elitaire burgers worden de egalitaire burgers gekenmerkt door gebrek aan durf en talent. Het zijn filisters zonder schoonheidsgevoel. De elitaire burgers op hun beurt worden afgeschilderd als verraders van de idealen van vrijheid, gelijkheid en sociale rechtvaardigheid van het revolutietijdvak. Beide idealen, het egalitaire en het elitaire, hoezeer tegengesteld, bleven echter onverkort schatplichtig aan het achttiende-eeuwse burgermodel in die zin dat het normatieve karakter ervan niet ter discussie werd gesteld.

Tot ver na de Tweede Wereldoorlog zouden deze twee visies het cultureel-politieke veld blijven domineren. Ook al waren er steeds individuen en kleine groepen geweest die van de burgeridealen afstand hadden genomen, van een fundamentele breuk zou pas in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw sprake zijn. Toen werd het burgerideaal - in een zeer vergelijkbare orgie van maakbaarheidsgeloof - even snel afgedankt als het twee eeuwen tevoren was omarmd. Letterlijk op alle terreinen: ethiek, religie, pedagogie, omgangsvormen in het openbaar en in besloten kring, historisch en nationaal gevoel, seksepatronen, bleek het zijn inspirerende kracht verloren te hebben. De beschrijving hiervan wordt door Schuyt en Taverne gegeven in deel vier van deze reeks. Vanuit ons perspectief is misschien nog wel de meest fundamentele verschuiving dat voor het inclusieve uitgangspunt van het burgerideaal een exclusief denken in de plaats is gekomen. Het appèl om één te zijn met je medeburgers is vervangen door de oproep om jezelf, dus ánders te zijn. Het resultaat was dat de verworvenheden van twee eeuwen sociaal inclusief denken, in onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg op de helling werden gezet. Tegelijk moeten we vaststellen dat voordat het zover kon komen de burgerlijke gelijkheid en mondigheid, die de kampioenen van 1770 als abstract ideaal voor ogen stond, na twee eeuwen inspanning voor het eerst in hun volle breedte waren gerealiseerd. Met de teloorgang van het verlichte burgerideaal zijn de bouwstenen van de burgermoraal niet verdwenen. Die steunen de westerse cultuur per slot van rekening al 2500 jaar en ze gelden in beginsel nog steeds als het fundament ervan. Wel staan we voor de noodzaak van een grondige aanpassing van de idealen van burgerschap aan de nieuwe tijd.

Er zijn daarom goede redenen de periode 1770-1970 cultuurhistorisch als een eenheid te zien.

Noten

Het notenapparaat is met opzet kort gehouden. Alleen citaten en rechtstreeks ontleende gegevens zijn verantwoord. De belangrijkste daamaast geraadpleegde literatuur is opgenomen in de per hoofdstuk geordende bibliografie.

Literatuur

Hoofdstuk 1 Positiebepaling

Colenbrander, H.T., *De patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden*. 3 dln. Den Haag 1897-1899.

Geyl, P.C.A., *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, dl. 3. Amsterdam 1959.

Haitsma Mulier, E.O.G., 'De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse tijd'. In: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*. Utrecht/Antwerpen 1983, 206-227.

Jacob, M.C. en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution*. Ithaca 1992.

Knuvelder, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. III. Den Bosch 1973.

Kossmann, E.H., 'Nabeschouwing'. In: H. Bots en W.W. Mijnhardt (red.), *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*. Amsterdam 1988, 135-143.

Mijnhardt, W.W., 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17e- en 18e-eeuwse Republiek'. In: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*. Utrecht/Antwerpen 1983, 162-205.

Sas, N.C.F. van, 'The Patriot Revolution: New Perspectives'. In: Jacob en Mijnhardt, *The Dutch Republic*, 91-119.

Schama, S., *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813*. New York 1977.

Schutte, G.J., 'Van verguizing naar eerherstel. Het beeld van de patriotten in de negentiende en twintigste eeuw'. In: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam 1987, 177-192.

Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, dl. IV. Haarlem 1924.

Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848, Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode*. Heerlen 1965.

Hoofdstuk 2 Panorama: Nederland 1650-1815

Israel, J., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*. Oxford 1998.

Roorda, D.J., *Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple, 'Observations upon the United Provinces'*. Haarlem 1978.

Schama, S., *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813*. New York 1977.

Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.

Hoofdstuk 3 Proloog: een hoogontwikkelde stedelijke samenleving

Boogman, J.C. (red.), *A.C.W. Staring: dichter en landman, regionalist en nationalist*. Zutphen 1990.

Brake, W.Ph. te, *Regents and Rebels: the Revolutionary World of an Eighteenth-Century Dutch City*. Cambridge 1989.

Dekker, R., *Holland in beroering: oproeren in de 17e en de 18e eeuw*. Baarn 1982.

Diederiks, H., *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800: demografisch, economisch, ruimtelijk*. Amsterdam 1982.

Everard, M., *Ziel en zinnen: over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw*. Groningen 1994.

Friedrichts, C.R., *The Early Modern City 1450-1750*. Londen 1995.

Grondwettige herstelling van het Nederlands Staatswezen. Utrecht 1784.

Knevel, P., *Burgers in het geweer: de schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hilversum/Haarlem 1994.

Kossmann, E.H., *Vergankelijkheid en continuïteit: opstellen over geschiedenis*. Amsterdam 1995.

Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850: armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. Zwolle 1992.

Ontwerp van Constitutie van 1797: de behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Ed. L. de Gou. 3 dln. 's-Gravenhage 1983-1985.
Pot, G.P.M., *Arm Leiden: levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854*. Hilversum 1994.
Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen 1999.
Roodenburg, H., 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: de "gebuyrten" in Leiden en Den Haag'. In: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850: een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel/Heerlen 1992, 219-244.
Taverne, E. en I. Visser (red.), *Stedebouw: de geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993.
Vries, J. de, *Barges and Capitalism: Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839*. Wageningen 1978.
Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.
Woud, A. van der, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam 1987.

Hoofdstuk 5 De rechtvaardiging van het bestaan

Baker, K., 'The Enlightenment and the Institution of Society'. In: W. Melching en W. Velema (red.), *Main Trends in Cultural History: Ten Essays*. Amsterdam 1994.
Baker, K. (red.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*. 4 dln. Oxford 1987-1994.
Barker, H., *Newspapers, Politics and Public Opinion in Late Eighteenth-Century England*. Oxford 1998.
Barker-Benfield, G.J., *The Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-Century Britain*. Chicago 1992.
Blaas, P.B.M., 'Het paradigma van de eeuwwende'. In:

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1992-1993.
Blom, H.W., *Causality and Morality in Politics: the Rise of Naturalism in Dutch Seventeenth-Century Political Thought*. Ridderkerk 1995.
Buijnsters, P.J., *Justus van Effen 1684-1735: leven en werk*. Utrecht 1992.
Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften*. Utrecht 1991.
Dwyer, J., *Virtuous Discourse. Sensibility and Community in Late Eighteenth-Century Scotland*. Edinburgh 1987.
Feher, F. (red.), *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley 1990.
Ferrone, V., *The Intellectual Roots of the Italian Enlightenment. Newtonian Science, Religion, and Politics in the Early Eighteenth Century*. New Jersey 1994.
Fox, C., R. Porter and R. Wokler (red.), *Inventing Human Science. Eighteenth-Century Domains*. Berkeley 1995.
Goodman, D., *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca/Londen 1994.
Gordon, D., *Citizens without Sovereignty. Equality and Sociability in French Thought, 1670-1789*. Princeton 1994.
Hirschman, A.O., *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*. Princeton 1977. *Hollandsche spectator*. 12 dln. Amsterdam 1731-1735.
Houston, R.A., *Social Change in the Age of Enlightenment: Edinburgh, 1660-1760*. Oxford 1994.
Klein, L.E., *Shaftesbury and the Culture of Politeness. Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*. Cambridge 1994.
Maza, S., *Private Lives and Public Affairs: the Causes Célèbres of Prerevolutionary France*. Berkeley 1993.
Mossner, E.C., *The Life of David Hume*. Oxford 1980.
Mullan, J., *Sentiment and Sociability: the Language of Feeling in the Eighteenth Century*. New York/Oxford 1988.
Pienaar, W.J.B., *English Influences in Dutch Literature and Justus van Effen as Intermediary. An Aspect of Eighteenth Century Achievement*. Cambridge 1929.
Ross, I.S., *The Life of Adam Smith*. Oxford 1995.
Sher, R.B. en J.R. Smitten (red.), *Scotland and America in the Age of Enlightenment*. Edinburgh 1990.
Smith, A., *The Theory of Moral Sentiments*. Ed. D.D. Raphael en A.L. Macfie. Oxford 1976.

Hoofdstuk 6 Het gedrukte woord

Baggerman, A., *Een lot uit de loterij: familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon*. Den Haag 2000.
Brouwer, H., *Lezen en schrijven in de provincie: de boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden 1995.
Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften*. Utrecht 1991.
Buijnsters, P.J. (red.), *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. 2 dln. Utrecht 1987.
Dann, O. (red.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation: ein europäischer Vergleich*. München 1981.
Dongelmans, B.P.M., *Van Alkmaar tot Zwijndrecht. Alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850*. Amsterdam 1988.
Goinga, H. van, 'Een blik op de praktijk van de Nederlandse boekhandel omstreeks 1785: Christoffel Frederik Koenig, uitgever van volksblaadjes, Leiden 1782-1786'. In: *De achttiende eeuw* 25 (1993), 39-72.
Goinga, H. van, '"Vercierde Historien": een verkenning naar de commerciële leesbibliotheken in de Republiek in de 18e eeuw'. In: K. van der Horst e.a. (red.), *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap*. Rotterdam 1995, 283-298.
Grabner, J., *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*. Haarlem 1792.
Gruys, J.A. en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*. Nieuwkoop 1989.

Hartog, J., *De spectatoriale geschriften van 1741-1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18e eeuw*. Utrecht 1890.
Helmers, D. en S. van Dijk, 'Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende eeuw?'. In: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *Balans & Perspectief*. Amsterdam 1991, 71-88.
Jacobi, T. en J. Relleke, 'Robidé van der Aa rudimentair redacteur van *De Gids*'. In: *De negentiende eeuw* 17 (1993), 193-205.
Johannes, G.J., *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag 1995.
Kloek, J.J., 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de achttiende eeuw'. In: *Literatuur* 1 (1984), 136-142.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg 1988.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, 'Negentiende-eeuwse boekaanschaf - twee steekproeven'. In: *Colloquium over leescultuur en leesverspreiding in Noord en Zuid in de 19e eeuw*. Gent 1987, 5-22.
Krol, E.J., *De smaak der natie: opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997.
Kruif, J. de, *Liefhebbers en gewoontelezers: leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen 1999.
Nagtglas, C.J., *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800*. Ed. A. van Hulzen. Utrecht 1975.
Rietveld-van Wingerden, M., *Jeugdtijdschriften in Nederland en Vlaanderen 1752-1942. Bibliografie*. Leiden 1995.
Sas, N.C.F. van, 'Opiniepers en politieke cultuur'. In: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam 1987, 97-131.
Sas, N.C.F. van, 'Tweedragt overal: het patriottisme en de moderne politiek'. In: H. Bots en W.W. Mijnhardt (red.), *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*. Amsterdam 1988, 18-31.
Schneider, M. en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*. Baarn 1979.
Stouten, J., 'Verlichting in afleveringen: over tijdschriften in de achttiende eeuw'. In: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, 115-136.
Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.
Winter Tromp, F.J., 'Mijne Landgenooten!' [Voorwoord van de vertaler bij] *Wilhelmina Arend, of de Gevolgen van het overdreven gevoel*. Leiden 1793.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Economische liedjes*. 3 dln. Den Haag 1781.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Ed. P.J. Buijnsters. 2 dln. Den Haag 1980.

Hoofdstuk 7 Sociabiliteit

Bos, S.B., *'Uyt Liefde tot Malcander': onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. Zeist 1998.
Bosvelt, G. van, *Over den aard en de natuur der Verlichting en derzelver gevolgen voor den mensch, den burgerstaat, en de gansche waereld*. Utrecht 1792.
Brewer, J., *The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century*. Londen 1997.
Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften*. Utrecht 1991.
Dann, O., *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation: ein europäischer Vergleich*. München 1981.

Denker. 12 dln. Amsterdam 1763-1774.
Dwyer, J. en R.B. Sher (red.), *Sociability and Society in Eighteenth-Century Scotland*. Edinburgh 1993.
Ellis, A., *The Penny Universities. A History of the Coffee Houses*. Londen 1956.
Garber, K. en H. Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*. 2 dln. Tübingen 1996.
Goldsmith, E.C., *Exclusive Conversations. The Art of Interaction in Seventeenth-Century France*. Philadelphia 1988.
Hanou, A.J., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. 2 dln. Deventer 1988.
Hollandsche spectator. 12 dln. Amsterdam 1731-1735.
Jacob, M.C., *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. New York 1991.
Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1997.
Martinet, J.F., *Katechismus der natuur*. 4 dln. Amsterdam 1777-1779.
Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't menschdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987.
Mijnhardt, W.W., 'Dutch Culture in the Age of William & Mary: Cosmopolitan or Provincial'. In: D. Hoak en M. Feingold, *The World of William and Mary. Anglo-Dutch Perspectives on the Revolution of 1688-1689*. Stanford 1996, 219-233.
Nederlandsche spectator. 12 dln. Leiden 1749-1760.
Nieuwenhuyzen, M., 'Aanspraak aan de leden van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen op derzelver jaarlijksche Algemeene Vergadering, gehouden den 8. van oogstmaand 1786'. In: *Redevoeringen en aanspraaken, gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, dl. I.Z.p. 1790.
Philanthrope. 6 dln. Amsterdam 1756-1762.
Philosooph. 4 dln. Amsterdam 1766-1769.
Reinders, P., Th. Wijsenbeek e.a., *Koffie in Nederland: vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen/Delft 1994.
Reitsma, H., 'Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787'. In: Th. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, *De Nederlandse revolutie?* 1787. Amsterdam 1988, 146-165.
Russo, E. (red.), *Exploring the Conversible World: Text and Sociability from the Classical Age to the Enlightenment*. New Haven 1997.
Sande, A. van de, *Vrijmetselarij in de Lage Landen: een mysterieuze broederschap zonder geheimen*. Zutphen 1995.
Singeling, C.B.F., *Gezellige schrijvers: aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam 1991.
Zijlmans, J.M., *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw: verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam*. Den Haag 1999.
Zwager, H., *Waarover spraken zij? Salons en conversatie in de achttiende eeuw*. Assen 1998.

Hoofdstuk 8 Een nationale culturele gemeenschap

Anderson, B., *Imagined Communities*. New York 1991.
Berg, W. van den, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus'. In: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, 151-170.
Charle, C., *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée*. Parijs 1996.
Deutsch, K.W., *Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York 1966.
Fens, K. (red.), *Verlichte geesten: een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Amsterdam 1996.
Fichte, J.G., *Oproep aan het publiek. De atheïsme-strijd van 1789-1799*. Kampen 1994.
Gellner, E., *Nations and Nationalism*. Oxford 1983.
Gellner, E., *Plough, Sword and Book*. Oxford 1988.
Goldgar, A., *Impolite Learning. Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680-1750*. New Haven/Londen 1995.

Kloek, J.J., ‘Het genootschap Nederland. Joannes Lublink, de Jonge (1736-1816)’. In: Kees Fens (red.), *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Amsterdam 1996, 37-49.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg 1988.
Mijnhardt, W.W., ‘De Nederlandse Verlichting nagerekend: de verkoopcijfers van het oeuvre van Willem Emmery de Perponcher’. In: E. Jonker en M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen*. Den Haag 1990, 171-185.
Roodenburg, H., ‘“Venus' minsieke gasthuis”; over seksuele attitudes in de achttiende-eeuwse Republiek’. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985), 119-142.
Smith, A.D., *Theories of Nationalism*. (2e dr.) Londen 1983.
Strack, F. (red.), *Evolution des Geistes: Jena um 1800. Natur und Kunst, Philosophie und Wissenschaft im Spannungsfeld der Geschichte*. Stuttgart 1994.
Wijngaards, N.C.H. (red.), *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)*. Zutphen 1972.

Hoofdstuk 9 Utopie en toekomstverwachting

Badinter, E. en R. Badinter, *Condorcet. Un intellectuel en politique*. Parijs 1988.
Condorcet, marquis de, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. 2 dln. Parijs 1904-1906.
Mercier, L.S., *Het jaar twee duizend vier honderd en veertig. Een droom*. 3 dln. Haarlem 1792-1793.
Paape, G., *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan: of Revolutionaire droom in 1798: wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998*. Amsterdam 1798.
Perponcher, W.E. de, *Rhapsodiën of 't Leeven van Altamont*. Utrecht 1775.
Trousson, R., *Voyages aux pays de nulle part: histoire littéraire de la pensée utopique*. Brussel 1975.
Smeeks, H., *Beschryvinge van het magtig koninkrijk Krinke Kesmes*. Ed. P.J. Buijnsters. Zutphen 1976.
Wolff-Bekker, E., *Holland in 't jaar MMCCCXL*. Hoorn 1777.

Hoofdstuk 10 Stedelijk republikanisme

Aenmerkingen op E.M. Engelberts Verdediging van de eer der Hollandsche natie; en wel ten aenzien van de muzyk, en tooneelpoezy in ons vaderland. Z.p. 1779.
Aerts, R. en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998.
Barry, J., ‘The Making of the Middle Class’. In: *Past and Present* 145 (1994), 194-208.
Beaufort, L. de, *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaat*. Leiden/Middelburg 1737.
Black, A., *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. Londen 1984.
Brubaker, R., *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge 1992.
Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad: de geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*. 's-Graven-hage 1991.
Burtt, S.G., *Virtue Transformed. Political Argument in England, 1688-1740*. Cambridge 1992.
Dickinson, H.T., *The Politics of the People in Eighteenth-Century Britain*. New York 1995.
Dorren, G., ‘De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap

in Haarlem'. In: R. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger: over Nederlandse Burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, 60-79.
Engelberts, E.M., *Verdediging van de eer der Hollandsche natie*. Amsterdam 1763.
France, P., *Politeness and its Discontents. Problems in French Classical Culture*. Cambridge 1992.
Gall, L. (red.), *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert*. München 1990.
Haar, C. van de, 'Gerrit Willem van Oosten de Bruyn, stadshistorieschrijver van Haarlem'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 67 (1954), 209-223.
Haitsma Mulier, E.O.G. en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid: een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam 1999.
Hartmann, A.V., M. Morawiec en M. Voss (red.), *Eliten um 1800*. Mainz 2000.
Hein, D. en A. Schulz (red.), *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert*. München 1996.
Klashorst, G.O. van de, 'Metten Schijn van monarchie'. In: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd: aspecten van een veelzijdig publicist*. Amsterdam 1986.
Klein, S.R.E., *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam 1995.
Kley, D. van (red.), *The French Idea of Freedom: the Old Regime and the Declaration of Rights of 1789*. Stanford 1994.
Kosmopoliet of Waereldburger. 2 dln. Amsterdam 1776-1777.
Leeb, I.L., *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800*. Den Haag 1973.
Levy, D.G., *The Ideas and Careers of Simon-Nicolas-Henry Linguet: a Study in Eighteenth-Century French Politics*. Urbana 1980.
Moorman van Kappen, O., 'Iets over ons oud-vaderlands staatsburgerschap'. In: idem (red.), *Lex Loci. Opstellen over de Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van prof. mr. O. Moorman van Kappen*. Nijmegen 2000, 83-96.
Nederlandsche spectator. 12 dln. Leiden 1749-1760.
Nierop, H.F.K. van, 'Popular Participation in Politics in the Dutch Republic'. In: P. Blickle (red.), *Resistance, Representation, and Community*. Oxford 1997, 272-290.
Ontwerp van Constitutie van 1797: de behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Ed. L. de Gou. 3 dln. 's-Gravenhage 1983-1985.
Prak, M., *Republikeinse veelvoud, democratische enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen 1999.
Riesenberg, P.N., *Citizenship in the Western Tradition. Plato to Rousseau*. Chapel Hill/Londen 1992.
Roorda, D.J., 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland'. In: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945*. Utrecht/Antwerpen 1983, 118-142.
Sherwin-White, A.N., *The Roman Citizenship*. Oxford 1973.
Shklar, J.N., *Ordinary Vices*. Cambridge/Londen 1984.
Shklar, J.N., *American Citizenship: the Quest for Inclusion*. Cambridge 1991.
Stijl, S., *Opkomst en bloei der Verenigde Nederlanden; voorafgegaan door ene verhandeling over de opkomst en den ondergang van oude en hedendaagsche republieken*. Harlingen 1774.
Velema, W.R.E., 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw'. In: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, 80-99.
Velema, W.R.E., 'God, de deugd en de oude constitutie'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987), 476-497.
J. Wigeri, 'Antwoord op de vraag, Wie is de braaven man in 't gemeen burgerlijk leven?' In: *Verhandelingen uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen*, dl. II. Amsterdam z.j.

Hoofdstuk 11 Een nieuw burgerideaal

Alphen, H. van, *Digtkundige verhandelingen*. Utrecht 1782.

Arke Noach's. 54 nrs. Amsterdam 1799-1800.
Buijnsters, P.J., *Justus van Effen 1684-1735: leven en werk*. Utrecht 1992.
Bloom, E.A. en L.D. Bloom, *Joseph Addison's Sociable Animal*. Providence 1971.
Denker. 12 dln. Amsterdam 1763-1774.
Gobbers, W., *Jean-Jacques Rousseau in Holland: een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)*. Gent 1963.
Grijzenhout, F. en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud: neoclassicisme in Nederland 1765-1800*. Zwolle/'s-Gravenhage 1989.
Hennert, J.F. (red.), *Uitgelezene verhandelingen*, dl. I. Utrecht 1780.
Hirschman, A.O., *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*. Princeton 1977.
Hollandsche spectator. 12 dln. Amsterdam 1731-1735.
Kloek, J.J., 'Burgerdeugd of burgermansdeugd. Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester'. In: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, 100-123.
Kloek, J.J., 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw'. In: *De achttiende eeuw* 26 (1996), 177-192.
Kors, A.C., *Atheism in France 1650-1729. The Orthodox Sources of Disbelief*. Princeton 1990.
Kors, A.C., *D'Holbach's Coterie. An Enlightenment in Paris*. Princeton 1976.
Linke, A., *Sprachkultur und Bürgertum. Zur Mentalitätsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart/Weimar 1996.
Magazyn voor de critische wijsgeerte. 6 dln. Amsterdam 1799-1803.
Martens, W., *Die Botschaft der Tugend*. Stuttgart 1971.
Menschenvriend. 10 dln. Amsterdam 1788-1797.
Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't menschdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987.
Nijenhuis, I.J.A., *Een joods philosophe. Isaac de Pinto (1717-1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting*. Amsterdam 1992.
Perponcher, W.E. de, *Rhapsodiën of 't leeven van Altamont*. Utrecht 1775.
Philanthrope. 6 dln. Amsterdam 1756-1762.
Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511: literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam/Leuven 1988.
Pocock, J.G.A., *Virtue, Commerce, and History*. Cambridge 1985.
Pocock, J.G.A. (red.), *The Varieties of British Political Thought*. Cambridge 1993.
Quay, P.P. de, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand. Prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij aan het einde der 18e eeuw*. Den Haag 2000.
Rhapsodist. 6 dln. Amsterdam 1771-1783.
Riesenberg, P.N., *Citizenship in the Western Tradition. Plato to Rousseau*. Chapel Hill/Londen 1992.
Schröder, W., *Ursprünge des Atheismus*. Stuttgart 1998.
Smith, A., *The Theory of Moral Sentiments*. Ed. D.D. Raphael en A.L. Macfie. Oxford 1976.
Smith, R.M., *Civic Ideals: Conflicting Visions of Citizenship in U.S. History*. New Haven 1997.
Sturkenboom, D., *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum 1998.

Velema, W.R.E., *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)*. Assen 1993.
Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, dl. 20 (2e stuk). Haarlem 1782.
Vijselaar, J., *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*. Nijmegen 2001.

Hoofdstuk 12 Religie

Arnold, E., *Kriskras. Het Godsdienstig Genootschap Christo Sacrum*. Dissertatie in voorbereiding.
Berg, G.C.J.J. van den, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725)*. Oxford 1988.
Boneschansker, J., *Het Nederlandsch Zendingsgenootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd*. Leeuwarden 1987.
Bos, D., *In dienst van het koninkrijk: beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam 1999.
Bosma, J., *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750-1800*. Nieuwkoop 1997.
Bots, J., *Tussen Descartes en Darwin: geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland*. Assen 1972.
Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting: een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*. Zwolle 1992.
Deursen, A.Th. van en G.J. Schutte, *Geleefd geloven. Geschiedenis van de protestantse vroomheid in Nederland*. Assen 1996.
Donovan, R., *No Popery and Radicalism: Opposition to Roman Catholic Belief in Scotland 1778-1782*. New York 1987.
Endt, A. van de, *Gisbertus Bonnet*. Wageningen 1957.
Eijnatten, J. van, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Centre*. Kampen 1993.
Eijnatten, J. van, *Mutuorum Christianorum Tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands*. Florence 1998.
Eijnatten, J. van, 'Hollandse apocalyps. Eindlectuur en publieke vertogen in Nederland, 1740-1840'. In: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 8 (2000), 21-45.
Gestel, P. van, 'Dutch reactions to Paine'. In: *Studies on Voltaire* nr. 378. Oxford 1999.
Gestel, P. van, 'De verbasteringen van het christendom. Joseph Priestley (1733-1804) en de Nederlandse Verlichting'. In: *De achttiende eeuw* 30 (1998), 3-30.
Gilmour, I., *Riot, Risings and Revolution. Governance and Violence in Eighteenth-Century England*. London 1992.
Groenewegen, H.I., *Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer*. Amsterdam 1889.
Haakonssen, K., *Enlightenment and Religion. Rational Dissent in Eighteenth-Century Britain*. Cambridge 1996.
Hamelsveld, IJ. van, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde van de achttiende ecuw*. Amsterdam 1791.
Heringa, J., *Kerkelyke raadvrager en raadgever*, dl. 1. Utrecht 1821.
Joor, J., *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam 2000.
Keane, J., *Tom Paine: a Political Life*. Boston 1995.
Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland*. Assen 1992.
Kok, J. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*. Assen 1964.
Krol, E.J., *De smaak der natie: opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997.
Martinet, J.F., *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*. Amsterdam 1793.
Martinet, J.F., *Katechismus der natuur*. 4 dln. Amsterdam 1777-1779.
Mulder, L.H., *Revolte der Fijnen: de Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging: met een bronnenonderzoek in een achttal Friese dorpsgebieden*. Meppel 1973.

Nederlandsche criticus. 2 dln. Leeuwarden 1749-1751.
Ouden, W.H. den, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*. Zoetermeer 1994.
Popkin, R.H., *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*. Los Angeles 1979.
Popkin, R.H. en A. van der Jagt, *Scepticism and Irreligion in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Leiden 1993.
Rathgeber, C., 'The Reception of Brandenburg-Prussia's New Lutheran Hymnal of 1781'. In: *Historical Journal* 36 (1993), 115-136.
Rooden, P. van, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam 1996.
Sepp, C., *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858*. Amsterdam 1867.
Schofield, R.E., *The Enlightenment of Joseph Priestley. A Study of His Life and Work from 1733 to 1773*. Pennsylvania 1997.
Schutte, G.J., *Het calvinistisch Nederland*. Amsterdam 1988.
Sher, R.B., *Church and University in the Scottish Enlightenment*. Princeton 1985.
Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800*. Hilversum 1997.
Uilkens, J.A., *De kennis van den Schepper uit zijne schepselen*. Groningen 1799.
Wagenaar, L., 'Walcheren in 1778'. In: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking op Zeeland* (1903).
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Brieven van Abraham Blankaart*. 3 dln. Den Haag 1787-1789.

Hoofdstuk 13 De natie: de geboorte van de moderne Nederlander

Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism*. Londen 1983.
Broers, M., *Europe under Napoleon 1799-1815*. Londen/New York/Sydney/Auckland 1996.
Engelberts, E.M., *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*. 4 dln. Amsterdam 1784-1799.
Frijhoff, W.Th.M., 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992), 5-28.
Gellner, E., *Nations and Nationalism*. Oxford 1983.
Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe in de patriottentijd: De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden van E.M. Engelberts'. In: *Theoretische geschiedenis* 19 (1992), 16-34.
Helmers, J.F., *De Hollandsche natie, in zes zangen*. Den Haag 1812.
Herder, G., *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. Stuttgart 1990.
Hobsbawn, E.J. en T. Ranger, *The Invention of Tradition*. Londen 1983.
Huisman, C., *Neerlands Israel: het natiebesef der traditioneelgereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht 1983.
Jansen, C.J.H., 'De ontdekking van het vaderlandse recht in de achttiende eeuw'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992), 57-72.
Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda: burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Ljouwert/Leeuwarden 1998.
Johannes, G.J., *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag 1995.

Johannes, G.J., *De lof der aalbessen. Over (Noord-) Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830*. Den Haag 1997.
Joor, J., *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam 2000.
Kemper, J.M., *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*, dl. II. Amsterdam 1835.
Kloek, J.J., 'Vaderland en letterkunde, 1750-1800'. In: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999, 237-274.
Leerssen, J., *Nationaal denken in Europa: een cultuurhistorische schets*. Amsterdam 1999.
Meijer, M.C., *Race and Esthetics in the Anthropology of Petrus Camper*. Amsterdam 1999.
Mijnhardt, W.W., 'Het zelfbeeld van de Nederlander, een synthese'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992), 141-152.
Mijnhardt, W.W., 'Inleiding. Natievorming in het revolutietijdvak'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), 546-553.
Newman, G., *The Rise of English Nationalism*. Londen 1987.
Porter, R. en M. Teich (red.), *The Enlightenment in National Context*. Cambridge 1981.
Rhapsodist. 6 dln. Amsterdam 1771-1783.
Sas, N.C.F. van, 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), 622-653.
Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989), 471-495.
Sas, N.C.F. van (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999.
Stouten, J., *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826): leven en werk*. Amsterdam/Maarssen 1982.
Tollebeek, J., *De toga van Fruin*. Amsterdam 1989.
Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, dl. 1. Haarlem 1754.
Vries, J. de, *Over het eenvoudige*. Amsterdam 1818.
Woude, A. van der, *De Bataafse hut: verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*. Amsterdam 1990.

Hoofdstuk 14 De natie: vrouwen en het volk

Applewhite, H.B. en G.G. Levy (red.), *Women & Politics in the Age of Democratic Revolution*. Ann Arbor 1990.
Arpots, R.P.L., *Vrank en vrij: Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*. Nijmegen 1990.
Braun, M., *De prijs van de liefde: de eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam 1992.
Brouwer, H., *Lezen en schrijven in de provincie: de boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden 1995.
Buijnsters, P.J. (red.), *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. 2 dln. Utrecht 1987.
Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken: een biografie*. Leiden 1984.
Colley, L., *Britons: Forging the Nation 1707-1837*. New Haven/Londen 1992.
Dekker, R., 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen in Nederland, 1780-1826'. In *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989), 545-563.
Dekker, R. en L.C. van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie: Europa 1500-1800*. Amsterdam 1989.
Fergus, J., 'Eighteenth-Century Readers in Provincial England: The Customers of Samuel Clay's Circulating Library and Bookshop in Warwick, 1770-72'. In: *The Papers of the Bibliographical Society of America* 78 (1984), 155-213.
Frijhoff, W.Th.M., 'Synthese'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985), 65-66.
Frijhoff, W.Th.M., 'The Dutch Enlightenment and the Creation of Popular Culture'. In: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution*. Ithaca/Londen 1992, 292-307.

Gelder, H.E. van, ‘Feministische Bataven’. In: W. Fritschy, *Fragmenten vrouwengeschiedenis*, dl. 1. Den Haag 1980, 69-83.
Grijzenhout, F., *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806*. Zwolle 1989.
Gunning, M.J., *Gewaande rechten: het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafsche Constitutie*. Zwolle 1991.
Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17e- en 18e-eeuwse gezinsleven*. Assen 1982.
Hamelsveld, IJ. van, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde van de achttiende eeuw*. Amsterdam 1791.
Hampson, N., ‘The Enlightenment in France’. In: R. Porter en M. Teich (red.), *The Enlightenment in National Context*. Cambridge 1981, 41-53.
Heijden, M. van der, *Huwelijk in Holland: stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700*. Amsterdam 1998. *Hollandsche spectator*. 12 dln. Amsterdam 1731-1735.
Huussen. A.H., *Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht tot 1820*. Bussum 1975.
Iperen, J. van, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandsche vryheid, of plegtige redevoering ter gedagtenisse der afwerpinge van het Spaansche juk*. Middelburg 1772.
Jong, M. de, *Joan Derk van der Capellen: staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie in Nederland*. Groningen 1921.
Kerber, L.K., *Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America*. Chapel Hill 1980.
Kloek, J.J., ‘Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de achttiende eeuw’. In: *Literatuur* 1 (1984), 136-142.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg 1988.
Kooijmans, L., *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780*. Amsterdam 1985.
Kossmann, E.H., ‘Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse *ancien régime*’. In: E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis: verspreide opstellen en voordrachten*. Amsterdam 1987, 59-92.
Kruif, J. de, *Liefhebbers en gewoontelezers: leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen 1999.
Laqueur, Th., ‘Bodies, Details and the Humanitarian Narrative’. In: L. Hunt (red.), *The New Cultural History*. Berkeley/Londen 1989, 176-204.
Lasch, C. en E. Lasch-Quin (red.), *Women and the Common Life: Love, Marriage and Feminism*. New York 1997.
Loo, L.F. van, *‘Den arme gegeven...’. En beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*. Meppel/Amsterdam 1981.
Meer, Th.A.M. van der, *Sodoms zaad in Nederland: het outstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd*. Nijmegen 1995.
Menschenvriend. 10 dln. Amsterdam 1788-1797.
Mijnhardt, W.W., ‘Politics and Pornography in the Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Republic’. In: L. Hunt (red.), *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500-1800*. New York 1993, 283-300.
Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984*. Groningen 1984.
Moens, P., *Legaat aan mijne vrouwelijke landgenooten*. Amsterdam 1830.

Norton, M.B., *Liberty's Daughters. The Revolutionary Experience of American Women, 1750-1800*. Z.p. 1980.
Panhuysen, B.S., *Maartwerk: kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*. Amsterdam 2000.
Peeters, H.F.M., *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650)*. Hilversum 1966.
Pol, L.C. van de, *Het Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en de achttiende eeuw*. Amsterdam 1996.
Post, E.M., *Gezangen der liefde*. Amsterdam 1794.
Rousseau, J.J., *Emile, ou De l'éducation*. Amsterdam 1772.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Bruilofts- en liefdesylriek in de achttiende eeuw: de rol van de literaire conventies'. In: *De nieuwe taalgids* 67 (1974), 449-461.
Steinbrügge, L., *The Moral Sex. Woman's Nature in the French Enlightenment*. New York/Oxford 1995.
Sturkenboom, D.M.B., *Spectators van hartstocht: Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum 1998.
Swaan, A. de, *Zorg en de staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1989.
Teeuwen, R., 'Intellectuele intimiteit'. In: *Forum der letteren* 33 (1992), 33-45.
Veltman-van den Bos, A.J., *Petronella Moens (1762-1843): de vriendin van 't vaderland*. Nijmegen 2000.
Verberne, L.G.J., *Het sociale en economische motief in de Bataafse tijd*. Tilburg 1947.
Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, dl. IX. Utrecht 1801.
Vraag-al. 6 dln. Leiden 1791-1796.
Wolff-Bekker, E., *Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders*. Amsterdam 1777.
Wolzogen Kühr, S.I. von, *De Nederlandse vrouw in de eerste helft der 18e eeuw*. Leiden 1914.
W., P.B. van, *Ten betooge dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land*. Harlingen 1795.

Hoofdstuk 15 Het geluk van de samenleving: onderwijs

Algemeene Denkbeelden over het Nationaal Onderwijs. Amsterdam 1798.
Bastiaanse, R., 'Overheidsdienaren als vrije ondernemers'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 19 (1987), 1-16.
Bastiaanse, R. en H. Bots (red.), *Tot meesten nut ende dienst van de jeught: een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815*. Zutphen 1985.
Boekholt, P.Th.F.M., 'Der Einfluss Deutschlands auf das Schulwesen in den Niederlanden'. In: *Informationen zur Erziehungs- und Bildungshistorischen Forschung* 25 (1984), 19-40.
Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen 1987.
Booy, E.P. de, *Kweekhoven der wijsheid: basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*. Zutphen 1980.
Booy, E.P. de, *De weldaet der scholen: het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*. Haarlem 1977.
Borger. 2 dln. Utrecht 1778-1780.
Bree, L.W. de, *Het platteland leert lezen en schrijven: het lager onderwijs op het platteland in de eerste helft der 19e eeuw*. Amsterdam 1947.
Davids, C.A., 'Universiteiten, illustere scholen en de verspreiding van technische kennis in Nederland, eind 16e eeuw - begin 19e eeuw'. In: *Batavia academica. Bulletin van de Nederlandse Werkgroep Universiteitsgeschiedenis* 8 (1990).
Dodde, N.L., *Een onderwijsrapport. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de invloed van een onderwijsrapport over onderwijsverbetering en -vernieuwing na 1801*. 's-Hertogenbosch 1971.

Duyvendijk, A.J. van, *De motivering van de klassieke vorming: een historisch-paedagogische studie over twee eeuwen*.
Groningen 1955.
Fortgens, H.W., *Schola Latina: uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*. Zwolle 1958.
Frijhoff, W.Th.M., 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw'. In: Werkgroep Achttiende Eeuw, *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam/Maarssen 1983, 3-39.
Frijhoff, W.Th.M., *Autodidaxies XVIe-XIXe siècles*. Parijs 1996.
Frijhoff, W.Th.M., 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw'. In: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 17 (1985), 37-56.
Frijhoff, W.Th.M., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814: une recherche sérielle sur le statut des intellectuels*. Amsterdam 1981.
Lenders, J.H.G., *De burger en de volksschool: culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850*. Nijmegen 1998.
Los, W., 'Huiselijke versus publieke opvoeding: de vorming van vaderlandslievende burgers en de revolutie in de Nederlanden'. In: *De achttiende eeuw* 28 (1996), 119-130.
Mijnhardt, W.W., 'Les sciences en révolution: une affaire d'état'. In: A. Jourdan en J. Leerssen (red.), *Remous révolutionnaires: république batave armée française*. Amsterdam 1996, 200-219.
Mijnhardt, W.W., 'Wetenschapsbevordering onder het ancien régime: het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1765-1794'. In: *Archief. Mededelingen van het koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1985), 1-94.
Nederlandsche spectator. 12 dln. Leiden 1749-1760.
Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Leiden 1992.
Roelevink, J., *Gedicteerd verleden: het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839*. Amsterdam 1986.
Rüegg, W. (red.), *A History of the University in Modern Europe*. Vol. II: *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*. Cambridge 1996.
Schmale, W. en N.L. Dodde (red.), *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750-1825). Ein Handbuch zur europäischen Schulgeschichte*. Bochum 1991.
Schneppen, W., *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben: von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*. Münster 1960.
Thiersch, F., *Über den gegenwärtigen Zustand des öffentliches Unterrichts*. Stuttgart 1838.
Zuidervaart, H.J., *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen: Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw*. Rotterdam 1999.
Zur-Mühlen, B., 'Over de verpligting van den mensch, om, door nuttig werkzaam voor het algemeen te zijn, zijn eigen geluk en dat zijner medemenschen, te bevorderen'. In: *Redevoeringen een aanspraken gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, dl. II (z.p. 1792), 139-166.

Hoofdstuk 16 Het geluk van de samenleving: armenzorg en gezondheidszorg

Allan, D.G.C., *William Shipley, Founder of the Royal Society of Arts: a Biography with Documents*. Londen 1968.
Bierens de Haan, J., *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche*

Maatschappij voor Nijverheid en Handel, 1777-1952. Haarlem 1952.
Bijdragen tot het menschelijk geluk. 6 dln. Utrecht/ Amsterdam 1789-1791.
Boogman, J.C., *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist*. Amsterdam 1988.
Borger. 2 dln. Utrecht 1778-1780.
Bosch Kemper, J. de, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend*. 2e dr. Haarlem 1860.
Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken: een biografie*. Leiden 1984.
Doeveren, W. van, *De gunstige gesteldheid van Groningen voor de gezondheid, afteleiden uit de natuurlijke historie der stad*. Groningen 1771.
De geloofsleere der waare mennonisten of doopsgezinden. Hoorn 1766.
Heederik, G.J., *Van kasboekregister tot burgerlijke stand: medisch-demografische aspecten van de registratie van huwelijken, geboorte en sterfte*. Meppel 1973.
Heuvel, H.H. van den, 'Antwoord op de vraag: welke is de grond van Hollandsch koophandel'. In: *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, dl. XVI (Haarlem 1775), 1-160.
Hogendorp, G.K., *Missive over het armwezen*. Amsterdam 1805.
Hollandsche spectator. 12 dln. Amsterdam 1731-1735.
Houwaert, E.S., 'Medische statistiek'. In: H.W. Lintsen, e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, dl. 2. Zutphen 1993, 19-46.
Hovy, J., *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (propositie tot een gelimiteerd porto-franco)*. Groningen 1966.
Hudson, D. en K.W. Lockhurst, *The Royal Society of Arts 1754-1954*. Londen 1954.
Huisman, F. en C. Santing (red.), *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*. Rotterdam 1997. 'Instructie voor den Agent der Nationale Opvoeding, waaronder begreepen is de Geneeskundige Staatsregeling, de vorming der nationale zeden, de bevordering van het openbaar onderwys en van kunsten en wetenschappen'. Bijlage bij: *Besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks*, dl. 3 (1e stuk). Den Haag 1798, 3-10.
Kooijmans, L., *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780*. Amsterdam 1985.
Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850: armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. Zwolle 1992.
Lieburg, M.J. van, 'Geneeskunde en medische professie in het genootschapswezen van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw'. In: *De negentiende eeuw* 7 (1983), 123-145.
Lintsen, H.W., e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*. 2 dln. Zutphen 1993.
Loo, L.F. van, *'Den arme gegeven...': een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*. Meppel 1981.
Luzac, E., *De vaderlandsche staatsbeschouwers*. 4 dln. Leiden 1784-1788.
McCants, A.E.C., *Civic Charity in a Golden Age: Orphan Care in Early Modern Amsterdam*. Urbana 1997.
Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854*. Groningen 1955.
Moulin, D. du, 'Die Medizin'. In: *Janus* 65 (1978).
Ogawa, T. (red.), *Public Health*. Tokio 1981.
Porta, A., *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam 1702-1748*. Assen 1975.
Pot, G.P.M., *Arm Leiden: levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854*. Hilversum 1994.
Ris, C., *Tweede vervolg, tot berigt van den tegenwoordigen staat en van de naaste oogmerken der Vaderlandsche Maatschappij*. Hoorn 1778.
Rogge, C., *De armen kinderen van den staat. Of onderzoek nopens de verpligting van het gouvernement om de armen te verzorgen; en ontwerp van een plan daartoe strekkende*. Leiden 1796.
Rooden, P. van, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam 1996.

Rutten, W., *'De vreselijkste aller harpijen': pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*. Wageningen 1997.
Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*. Hilversum 1997.
Spiegel, L.P. van de, 'Schets tot een vertoog over de intrinsique en relative magt van de Republiek (1782)'. Ed. Joh. de Vries. In: *Economisch-Historisch Jaarboek* 27 (1955-1957), 81-100.
Swaan, A. de, *Zorg en de staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1989.
Sypkens Smit, J.H., *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D., 1735-1817*. Assen 1953.
Velema, W.R.E., *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)*. Assen 1993.
Vuyk, S., *De verdraagzame gemeente van vrije christenen: remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Amsterdam 1995.
Walkart, A., 'Zaakelijk berigt over de natuurlijke gesteldheid der hoofdstad 's-Hertogenbosch, en de ziekten die er in 't jaar 1779 zijn voorgevallen'. In: *Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit in de Verenigde Nederlanden*, dl. I (2e stuk). Den Haag 1783.
Weiner, D., *The Citizen Patient in Revolutionary Paris*. Princeton 1993.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige maatschappyen en genootschappen in ons vaderland*. Hoorn 1779.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Het nut der Vaderlandsche Maatschappye van Redery en Koophandel*. Hoorn 1779.
Woude, A. van der en J. de Vries, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.
Woolf, S., *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Londen 1986.
Zwaag, P. van der, *Wouter van Doeveren: medicus, 1730-1783. Leven en werken van een 18e-eeuws hoogleraar in de geneeskunde*. Assen 1970.

Hoofdstuk 17 Woord en werkelijkheid

Bodel Nyenhuis, J.T., *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXde eeuw*. Amsterdam 1892.
Clemens, Th., 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de winnaar van de eerste prijsvraag'. In: W.W. Mijnhardt en A.K. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*. Edam 1984, 221-230.
Kluit, A., *Academische redevoering over het misbruik van 't algemeen staatsrecht*. Leiden 1787.
Kluit, A., *De rechten van den mensch in Vrankrijk geen gewaande rechten in Nederland*. Amsterdam 1793.
Kluit, A., *De souvereiniteit der Staten van Holland verdedigd tegen de hedendaagsche leer der volksregering, zoo als dezelve*

onder anderen wordt voorgedragen in een geschrift, getiteld: Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen, zoo voor het algemeen bontgenootschap, als voor het bestuur van elke bijzondere provincie. Leiden 1788.
Meerman, J., *De burgerlyke vryheid in haare heilzaame, de volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld*. Leiden 1793.
Velema, W.R.E., 'Contemporaine reacties op het patriotse politieke vocabulaire'. In: H. Bots en W.W. Mijnhardt (red.), *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*. Amsterdam 1988, 32-48.

Reportages

Eenwording in kaart

Brink, E.A.B.J. ten, 'De grote kaart van Krayenhoff en de postkaart van 1810'. In: *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag*. Den Haag 1975, 14-45.
Brink, P. van den, 'Jean Baptiste de Bouge en de choro-topografische kaart der Noordelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden (...)'. In: M. Hameleers (red.), *Geschiedenis van de topografische kartering van Nederland*. Utrecht 1990, 46-61.
Fockema Andreae, S.J., *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw*. 's-Gravenhage 1947, 77-104.
Haubourdin, R.M., '"...het Skelet van de nieuwe Caart der Republiek...", de kostbare voorgeschiedenis van de Krayenhoff-kaart'. In: *Caert-Thresoor* 15 (1996), 38-45.
Heijden, H.A.M. van der, *De kaart van Nederland in de Franse tijd, 1795-1814*. Alphen aan den Rijn 1999.
Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland, zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn 1983, 184-95.
Krayenhoff, C.R.Th., *Nodig en zaaklijk Bericht aan het publiek wegens de Groote kaart der Bataafsche Republiek*. Den Haag 1801.
Krayenhoff, C.R.Th. en J. de Gelder, *Calculs géodésique des stations de la triangulation de Hollande* [manuscript]. Universiteitsbibliotheek Leiden.
Linden, J.A. van der, *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. Bussum 1973.
Mortier, D. du (ed.), *Aardrijkskundig woordenboek der Bataafsche Republiek*. Leiden 1800.
Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk.
Ontworpen door de daartoe aangestelde commissie der Constitueerende Vergadering. Den Haag 1798.
Rapport over de verdeeling der Republicq in departementen en ringen, ingevolge het 7e. art. der Staatsregeling. Den Haag 1798.

Natuur & cultuur I

Bolten, J. (intr.), *Humbert de Superville, virtuoos en geleerde (1770-1849)*. Leiden 1996-1997.
Bosch, A. van en G.P. van de Ven, 'Rivierverbetering'. In: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, dl. 2. Zutphen 1993, 102-127.
Conrad, F.W., A. Blanken en S. Kros, *Rapport wegens het onderzoek omtrent eene uitwatering te Catwijk aan Zee, gedaan in 1802 [...]*. Haarlem 1803.
Corbin, A., *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*. Nijmegen 1986.
Dumas, C. (red.), *In helder licht. Abraham en Jacob van Strij*. Enschede/Zwolle 2000.
Ewijk, H., *Geschiedkundig verslag der dijkbreuken en overstroomingen langs de rivieren in het koningrijk Holland voorgevallen in de louwmaand MDCCCIX*. [Amsterdam 1809].
Grosfeld, J.F. en E. van Manen, *'Gesigt in 't Dok'*. Hellevoetsluis 1983.
Jansen, P.C., e.a. (red.), *De physieke existentie dezes lands. Jan Blanken, Inspecteur-Generaal van de Waterstaat (1755-1838)*. Beetsterzwaag 1987.
Jong, J.A.B.M. de, *Hendrik Hoogers, patriot en kunstenaar 1747-1814*. Zaltbommel 1969.

Koolhaas-Grosfeld, E.A., *Wouter van Troostwijk 1782-1810, schilder, tekenaar en ester*. (M.m.v.E. van Uitert.) Den Haag 1998.
Krabbe, C.P., *Ambacht-kunst-wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*. Zwolle 1998.
Loos, W., e.a. (red.), *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw*. Blaricum 1997.
Loosjes, A., *Katwijk's zomertogtje*. Haarlem 1805.
Mooij, A., *De polsslag van de stad. 350 Jaar academische geneeskunde in Amsterdam*. Amsterdam 1999.
Paets van Troostwijk, A. en J.R. Deiman, *Verhandeling over het nut van den groei der boomen en planten, tot zuivering der lucht*. Amsterdam 1780.
Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek betreffende een inzameling door de geheele Bataafsche Republiek, [...] Den 22. Maart 1799. Den Haag 1799.
Roegholt, A., 'Driehonderd jaar Plantage'. In:. A. Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage*. Amsterdam 1982.
Rooijen, M. van, *De wortels van het stedelijk groen*. Utrecht 1990.
Sentis-Senden, L., 'De aanleg van een uitwatering te Katwijk'. In: *De uitwateringssluizen van Katwijk 14-4-1984*. Leiden 1983, 18-31.
Swigchem, C.A. van, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect Stadsbouwmeester van Amsterdam*. Amsterdam 1965.
Ven, G.P. van de en A.M.A.J. Driessen, *Niets is bestendig. De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland*. Utrecht 1995.
Verzameling van stukken, betrekkelijk de aanstelling eener Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht de Amsterdam. Amsterdam 1798.
Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam 1987.
Zillesen, C., *Beschrijving van den watersnood van het jaar MDCCXCIX in verscheidene gedeelten van ons vaderland door ijsverstoppingen veroorzaakt*. Amsterdam 1800.
Zon, H. van, 'Openbare hygiëne'. In: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, dl 2. Zutphen 1993, 47-81.

Natuur & cultuur II

[Berg, A. van den], 'Geografie van Veluwe'. In: A.N. Paasman (ed.), *Veluws verleden. Ahasverus van den Berg's 'Geografie van Veluwe' (1796)*. Zutphen 1974.
Buijnsters-Smets, L., 'Hollandse buitenplaatsen anno 1797. Een album van vierentwintig gekleurde "Printtekeningen" door H. Numan'. In: *Antiek* 14 (1979-80), 245-259.
Buis, J., *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*, dl. 2. Utrecht 1985.
Eck, C. van, 'To move, to melt and elevate the mind, het schilderachtige en de retorica'. In: C. van Eck, J. van den Eynde en W. van Leeuwen (red.), *Het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur, 1650-1900*. Amsterdam 1994, 45-54.
Hirschfeld, C.C.L., *Aanmerkingen over de landhuizen en tuinkunst*. Utrecht 1779.
Hogendorp, G.K. van, *Aantekeningen op Adrichem en Gedagten over Adrichem* [manuscript 1795-1800]. Den Haag, Algemeen Rijksarchief.
Jong, E. de, '"Schoon en Schilderagtig". De landschappelijke tuinstijl'. In: F. Grijzenhout en C. Tuyll van Serooskerken

(red.), *Edele Eenvoud. Neo-classicisme in Nederland 1765-1800*. Zwolle 1989, 73-87.
Koolhaas-Grosfeld, E.A., 'Van de tuin naar de wildernis. Over de waardering voor de natuur en het landschap in Nederland in de achttiende eeuw'. In: W. Loos e.a. (red.), *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw*. Blaricum 1997, 47-71.
Krauss, J.C., *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters die tot versiering van Engelsche bosschen en tuinen op onze grond kunnen geplant en gekweekt worden*. Amsterdam 1802-[1808].
Laar, G. van, *Magazijn van tuin-sieraden of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van dezulke die met weinig kosten te maaken zijn*. Amsterdam 1802.
Martinet, J.F., *Katechismus der natuur*. 4 dln. Amsterdam 1777-1779.
Mehrtens, U.M. en H.M.J. Tromp, *De aanleg van Biljoen en Beekhuizen in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen*. Zeist 1984.
Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. (Themanummer Werkgroep Achttiende Eeuw.) Amsterdam/Maarssen 1987.
Paasman, A.M., *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw*. Zutphen 1971.
Poel, J.M.G. van der, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. X. Haarlem 1981, 159-182.
Tromp, H.M.J., 'A Dutchman's visits to some English gardens in 1791'. In: *Journal of garden history* 2 (1982), 41-58.
Tromp, H.M.J., *Elswout te Overveen*. Zeist 1983.
Tromp, H.M.J., 'Groene bouwstenen: aandacht voor een wereld die verloren gaat. Dendrologisch onderzoek op historische buitenplaatsen'. In: *De woonstede door de eeuwen heen* (1999) nr. 122, 23-30.
Voorhelm Schneevogt, G., *Icones plantarum rariorum*. Haarlem 1793-1795.
Vooys, A.C. de, 'Geografie van de Noordelijke Nederlanden 1770-heden'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. X. Haarlem 1981, 22-46.
Wyck, jhr. H.W.M. van der, *De Nederlandse buitenplaats*. Alphen aan den Rijn 1983.
Zappey, W.M., *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg*. Alphen aan den Rijn 1967.
Zappey, W.M., 'Levensberigt van Jan Kops'. In: *Economischen sociaal-historisch jaarboek* 33 (1971), 119-166.

Een nieuw beeld van Nederland

Arnolli, G., H. Cammel, I. Grunnill, e.a. (red.), *Kostuum. Relaties: mode en streekdracht*. Z.p. 2000.
Bol, L.J., 'Jacobus Perkois, "kunstteekenaar"'. In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 21 (1970), 257-300.
Burke, P., *Popular culture in early modern Europe*. New York 1978.
Cieraad, I., *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*. Muiderberg 1988.
Eijnden, R. van en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*. Haarlem 1816-1840.
Feltz, A.C.A.W. baron van der, *Charles Howard Hodges 1764-1837*. Assen 1982.
Frijhoff, W., 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992), 5-28.
Frijhoff, W., 'Volkskundigen vóór de volkskunde?' In: T. Dekker, P. Post en H. Roodenburg (red.), *Antiquaren, liefhebbers en professoren [...]*. Amsterdam 1994 (*Volkskundig Bulletin* 20, 3), 245-267.
Francq van Berkheij, J. le, *Natuurlijke historie van Holland*. Amsterdam 1769-1811, dl. III, eerste en tweede stuk.
Haga, M.D. en A. van Schendel, *Jacob Ernst Marcus. Graveur en tekenaar*. Willemstad/Aruba/Amsterdam 1972.

Hamelsveld, IJ. van, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*. Amsterdam 1791.
Kabinet van mode en smaak. Haarlem 1791-1794.
Kempers, B. (red.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen*. Amsterdam 1995.
Knoef, J., *Tusschen Rococo en Romantiek*. 's-Gravenhage 1943.
Landwehr, J., *Studies in Dutch Books with Coloured Plates Published 1662-1875, Natural History, Topography and Travel, Costumes and Uniforms*. Den Haag 1976.
Leerssen, J.Th., 'Over nationale identiteit'. In: *Theoretische Geschiedenis* XV (1988), 417-430.
Leerssen, J.Th., 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming'. In: J.C.H. Blom e.a. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam 1993, 7-19.
Maaskamp, E., *Afbeeldingen van kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek*. Amsterdam 1803-1807.
Meijer Drees, M., *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag 1997.
Rooijakkers, G., 'Dragers van traditie? Klederdracht als culturele constructie'. In: D. Verhoeven e.a. (red.), *Van klederdracht naar kleedgedrag. Het kostuum Harer Majesteits onderdanen 1898-1998*. Nijmegen 1998, 173-189.
Rupnow, D., 'Laconicum Europae Speculum - Stereotype ohne Schimpf und Vorurteil?'. In: F.K. Stanzel (red.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-etnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg 1999, 75-95.
Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1830'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), 471-495.
Sas, N.C.F. van, *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*. Amsterdam 1995.
Sas, N.C.F. van (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999.
Zoete, J. de (red.), *De techniek van de Nederlandse boekillustratie in de 19e eeuw*. Amstelveen 1995.

Leren spelenderwijs

Alphen, H. van, *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*. Utrecht 1782.
Bekkering, H., e.a. (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam 1989.
[Bendorp, H.], 'Voorafgaand bericht' bij *Vaderlandsch historiespel*. Amsterdam 1787.
Buijnsters, P.J. en L. Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*. Zwolle 1997.
Buijnsters, P.J., 'Het Nederlandse "scrapbook" 1775-1900'. In: *Antiek* (1996), 50-58.
Buijnsters, P.J., 'Traditie en vernieuwing. Nederlandse ABC-boeken uit de achttiende eeuw'. In: J. van der Linden, A. de Vries en D. Welsink (red.), *A is een aapje. Opstellen over ABC-boeken van de vijftiende eeuw tot heden*. Amsterdam 1995, 55-73.
Dekker, R., *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam 1995.
Dongelmans, B., e.a. (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag 2000.
Eeghen, I.H. van, *'In mijn journaal gezet'. Amsterdam 1805-1808. Het getekende dagboek van Christiaan Andriessen*. Amsterdam/Alphen aan den Rijn 1983.
Francq van Berkheij, J. le, *Natuurlijke historie van Holland*. Amsterdam, 1769-1811, dl. III, derde stuk.

Frijhoff, W., F. Grijzenhout en M. Knuijt, *Een groot gedruis en eene onbesuisde vrolijkheit. Feesten in de 18de eeuw*. Leiden 1996.
Grijzenhout, F., *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806*. Zwolle 1989.
Groenendijk, L.F., 'Kansspelen in het ethische discours van gereformeerde theologen in de Noordelijke Nederlanden'. In: *De zeventiende eeuw* 15 (1999), 74-85.
Houtgraaf, W., 'Voorberigt en plan van het werk' bij *Prenteboek voor kinderen*. Z.p.z.j. (Amsterdam Universiteitsbibliotheek).
Knolle, P. en A. Martis, 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het tekenonderwijs 1785-1900'. In: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984*. Edam 1984, 263-296.
Koolhaas-Grosfeld, E.A., *Vader & Zoons. Jacob de Vos Wzn. (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen*. Hilversum 2001.
Lenders, J., *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervoorming. Nederland 1780-1850*. Nijmegen 1988.
Locke, J., *Over de opvoeding der kinderen*. Amsterdam 1753 (vertaling P.A. Verwer).
Philantrope, 'Over den wedloop op schaatsen, door vrouwen, om een gouden oorijzer, gehouden in januarij 1809'. In: *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* (1809), II, p. 87-91 en 379-388.
Plumb, J.H., 'The New World of Children'. In: N. McKendrick, J. Brewer, J.H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*. Londen 1982, 286-316.
Reis door Holland in de jaren 1807-1812. Amsterdam [ca. 1813].
Schuppen, N. van, 'Van vrouwenvermaak tot damesrekreatie. Een overzicht van de nederlandse ontwikkeling van sportbeoefening door vrouwen in de negentiende eeuw'. In: *Jaarboek van vrouwengeschiedenis*. Nijmegen 1980, 12-45.
[Swildens, J.H.], *Vaderlandsch A B boek voor de Nederlandsche jeugd*. Amsterdam 1781.
Tilborgh, L. van en A. Hoogenboom, *Tekenen destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*. Utrecht/Antwerpen 1982.
Wolff, B., *Proeve over de opvoeding*. Ed. H.C de Wolf. Amsterdam/Meppel 1977.

Tentoonstellingen 1808-1813

[Anoniem] 'Ten-toon-stelling der schilderijen, in het Kon. Paleis'. In: *Algemeene konst- en letterbode* (1808), II, 292-295; 307-311.
Albach, B. en P. Blom, 'Uit in Amsterdam. Van schouwburgen en kermissen tussen 1780 en 1813'. In: P. Blom e.a. (red.), *La France aux Pays Bas. Invloeden in het verleden*. Vianen 1985, 89-151.
Bergvelt, E., 'De élèves-pensionnaires van koning Lodewijk Napoleon. (...)'. In: E. Bergvelt, D. Dekkers, E. de Jong, *Reizen naar Rome/Paesaggisti ed altri artisti Olandesi a Roma intorno al 1800*. Haarlem/Rome, 1984-1985, 45-77.
Eliëns, T.M., *Kunst, nijverheid, kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstelling als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw*. Zutphen 1990.
Fokke Simonsz., A., *De Amsterdamsche kermis, in derzelver oirsprong, voortgang en tegenwoordige staat beschouwd [...]*. Haarlem 1801.
Fokke Simonsz., A., 'Schilderkunstige beschouwing van het panorama der stad Amsterdam, gemaald door Prevost'. In: *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* (1806), II, 329-333.
Gerlagh, B. en E.A. Koolhaas-Grosfeld, *Egbert van Drielst 1745-1818*. Zwolle 1995.
Grijzenhout, F., *Een koninklijk museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810*. Zwolle/Amsterdam 1999.
Hoogenboom, A., 'De rijksoverheid en de moderne beeldende kunst in Nederland, 1795-1848'. In: A. Hoogenboom, H. van Dulken, T. Gubbels, *Kunst en beleid in Nederland*. Amsterdam 1985, 13-79.
Hoogenboom, A., *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Dissertatie Utrecht 1991.

Keyser, M., *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw*. Amsterdam/Rotterdam 1976.
Knoef, J., 'De kunsttentoonstelling van 1808 en wat haar voorafging'. In: J. Knoef, *Tusschen rococo en romantiek*. 's-Gravenhage 1943, 135-152.
Koolhaas-Grosfeld, E.A. en A. Ouwerkerk, 'Bibliografie van vroeg negentiende-eeuwse Nederlandse kunstkritieken'. In: *Oud Holland* 97 (1983).
Koolhaas-Grosfeld, E.A., *Wouter van Troostwijk 1782-1810, schilder, tekenaar en etser*. (M.m.v.E. van Uitert.) Monografie 5, Openbaar kunstbezit. Den Haag 1998.
Lehmann, A.-S., 'Vriendelijke gebaren'. In: *Kunstschrift* (1999) 2, 10-20.
Meerman, J., *Aanspraak van den Directeur-Generaal der weetenschappen en kunsten, bij de uitdeeling der koninklijke prijzen van schilder- en graveerkunst*. Amsterdam 1809.
Meerman, J., 'Tentoonstelling van schilderijen te Amsterdam in 1810'. In: *Algemeene konst- en letterbode* (1811), I, 76-79, 90-93 en 124-127.
Ouwerkerk, A., *Tussen kunst en publiek*. Dissertatie Leiden 2002.
Tilborgh, L. van en G. Jansen, *Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850*. Zwolle 1986.
[Vries, J. de], 'Beschouwing van de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Hollandsche meesters, in september en october 1813, te Amsterdam'. Amsterdam 1813.
Vries, J. de, 'Iets over den kunstschilder Wouter Johannes van Troostwijk'. In: E. Koolhaas-Grosfeld, *Wouter van Troostwijk*. Den Haag 1998, 51-55.

Hoofdstuk 18 Cultureel prestige en cultuurbeleid

Feith, R. en J. Kantelaar, 'Voorbericht'. Bij: *Bydragen ter bevordering der schoone kunsten en wetenschappen*. Amsterdam 1793.
Grabner, J., *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*. Haarlem 1792.
Klein, P.W. en M.A.V. Klein-Meijer, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek 1798-1998. Van statelijke institutie tot culturele onderneming*. Amsterdam 1998.
Knolle, P., '"Het kunstkarakter onzer schildernatie". Nationale én internationale oriëntatie bij het stimuleren van de "Hollandse school" 1750-1820'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992), 121-139.
Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage 1992.
Polenz, P. von, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*, dl. 2. Berlijn/New York 1994.
Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland*. Nijmegen 2000.
Roelevink, J., 'Het Babel van de geleerden. Latijn in het Nederlandse universitaire onderwijs van de achttiende en de negentiende eeuw'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990* (1991), 33-43.
Roelevink, J., *Gedicteerd verleden: het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839*. Amsterdam 1986.
Sas, N.C.F. van, 'Barbarisme of beschaving. Rondom de stichting van een nationale bibliotheek in 1798'. In: *Jaarboek*

voor Nederlandse boekgeschiedenis 4 (1997), 57-74.
Uyen, M., 'De *Parnasse* in het *Journal litéraire* tomes I-XVI (1713-1730). De Franse letteren in een Haags tijdschrift'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1986), 249-266.

Hoofdstuk 19 Een nationale taal

Bakker, D.M. en G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch 1977.
Balibar, R. en D. Laporte, *Le français national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution*. Parijs 1974.
Bilderdijk, W., *Voorlezingen over de Hollandsche taal, nagelaten door Willem Bilderdijk*. Ed. A. de Jager. Arnhem 1875.
Bosch, J., H.W. Groenevelt en M. van Hattum (red.), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797*. 2 dln. Utrecht 1988.
Brummel, L., 'De zorg voor kunsten en wetenschappen onder Lodewijk Napoleon'. In: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische studiën* 1 (1951), 11-26.
Brunot, F., *Histoire de la langue française des origines à nos jours*, dl. 9. Parijs 1905.
Buck, H. de, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen/Den Haag 1931.
Frijhoff, W.Th.M., 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), 592-609.
Gerretzen, J.G., *Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studiën aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen/Utrecht 1940.
Huizinga, J., 'Van instituut tot akademie'. In: *Verzamelde Werken*, dl. VIII. Haarlem 1951, 426-449.
Jager, A. de, *Nieuw archief voor Nederlandsche taalkunde* 5 (1855-1856).
Kernan, A., *Printing Technology, Letters & Samuel Johnson*. New York 1987.
Kopp, D., '(Deutsche) Philologie und Erziehungssystem'. In: J. Fohrmann en W. Vosskamp (red.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*. Stuttgart/Weimar 1994, 669-741.
Lenders, J., *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850*. Nijmegen 1988.
Muller, S., 'Levensbericht van Matthijs Siegenbeek'. In: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*. Leiden 1855, 83-135.
Noordegraaf, J., *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht/Cinnaminson 1985.
Noordegraaf, J., *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen, 1797-1960*. Münster 1997.
Noordegraaf, J., 'Nationalistische tendensen in de Nederlandse taalkunde'. In: *Eigen en vreemd. Identiteit en ontlening in taal, literatuur en beeldende kunst. Handelingen van het 39ste Nederlands Filologencongres*. Amsterdam 1987, 121-134.
Opstelten, G.E. (red.), *Brieven van Mr. A.C.W. Staring*. 2 dln. Haarlem 1916.
Polenz, P. von, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*, dl. 2. Berlijn/New York 1994.
Reid, M., '1791, 13 January: The National Assembly, Abolishing Royal Censorship, Establishes the Freedom of the Stage. Language under Revolutionary Pressure'. In: D. Hollier (red.), *A New History of French Literature*. Cambridge/Londen 1989, 572-579.
Roodenburg, H., 'Tussen "volksgeest" en "volksverheffing". Over volkskunde en nationale identiteit aan het begin van de negentiende eeuw'. In: *Volkskundig bulletin* 20 (1994), 268-289.
Siegenbeek, M., *Redevoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid*. Ed. K. Korevaart. Hilversum 1997.

Tydeman, M., ‘Vertoog over de dienstigste middelen ter verbetering der Nederduitsche taal’. In: *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde door het genootschap Dulces Ante Omnia Musae*, dl. 1. Utrecht 1775, 15-20.
Wille, J., *De literator Rijklof Michaël van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, dl. 1. Zutphen 1937.
Ypey, A., *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche tale*. 2 dln. Utrecht 1812.

Hoofdstuk 20 Wetenschap, wetenschapsbeoefening, wetenschapsbeleid

Berg, W. van den, ‘De tweede klasse: een afdeling met een problematische missie (1808-1816)’. In: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Amsterdam 1997, 61-88.
Bierens de Haan, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*. Haarlem 1952.
Bruijn, J.G. de, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917*. Groningen 1977.
Fritschy, W., *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek*. 's-Gravenhage 1988.
Gerritsen, W.P., ‘Inleiding’. In: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Amsterdam 1997.
Huizinga, J., ‘Van instituut tot akademie’. In: *Verzamelde Werken*, dl. VIII. Haarlem 1951, 426-449.
Johannes, G.J., *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag 1995.
Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't menschdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987.
Mijnhardt, W.W., ‘“Het Volk van Nederland eischt verlichting”: Franse hervormingsijver en Nederlandse wetenschapsbeoefening (1795-1815)’. In: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Amsterdam 1997, 11-38.
Ontwerp van Constitutie van 1797: de behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Ed. L. de Gou. 3 dln. 's-Gravenhage 1983-1985.
Plan van Constitutie, in 1796: chronologische bewerking van het archief van de eerste Constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796. Ed. L. de Gou. 's-Gravenhage 1975.
Staatsregeling van 1798: bronnen voor de tot stand koming. Ed. L. de Gou. 's-Gravenhage 1988-1990.
Swinden, J.H. van, ‘Proces Verbaal van de eerste Algemeene Vergadering van het Koninklijk Instituut’ (RANH, KNIW).
Visser, R.P.W., ‘De Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut: de natuurwetenschappen tussen nut en geleerdheid’. In: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Amsterdam 1997, 39-61.
Wille, J., *De literator Rijklof Michaël van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, dl. 1. Zutphen 1937.

Hoofdstuk 21 Letterkunde: regels, gevoel, idee

Berg, W. van den, ‘Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw’. In: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht 1986, 12-45.
Berg, W. van den, ‘Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus’. In: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, 151-170.
Bilderdijk, W., *De kunst der poëzy*. Ed. W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam 1995.

Buijnsters, P.J., *Hieronymus van Alphen (1746-1803)*. Assen 1973.
Buijnsters, P.J., *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'*. Assen 1963.
Deugd, C. de, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken. De fenomenologie van een geestesgesteldheid*. Groningen 1966.
Dichterlyke gedachten-beelden. Amsterdam 1801.
Dichtoeffeningen van het kunstlievend genootschap, onder de zinspreuk Studium Scientiarum Genitrix, dl. 1. Rotterdam 1776.
Eijnatten, J. van, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*. Hilversum 1998.
Feith, R., *Brieven over verscheiden onderwerpen*. 6 dln. Amsterdam 1784-1793.
Feith, R., *Oden en gedichten*, dl. 1. Amsterdam 1796.
Hanou, A.J., 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd 1780-1800: raakvlakken?'. In: *De achttiende eeuw* 28 (1996), 61-74.
Hanou, A.J., 'De literator als politiek commentator. Het geval: *Janus* (1787)'. In: *Spektator* 19 (1989-90), 35-72.
Hanou, A.J., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. 2 dln. Deventer 1988.
Hattum, M. van, *Jan Fredrik Helmers (1767-1831). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam 1996.
Helmers, J.F., *Gedichten*. 2 dln. Amsterdam 1809-1810.
Helmers, J.F., *De Hollandsche natie, in zes zangen*. Den Haag 1812.
Höweler, H.A., 'Uit de geschiedenis van het Haagsche dichtgenootschap "Kunstliefde spaart geen vlijt" 1772-1818'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 56 (1937), 97-184.
Huygens, G.W., *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en tijdsbeeld*. Rotterdam/'s-Gravenhage 1972.
Johannes, G.J., *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding - van Van Alphen tot Verwey*. Z.p. 1992.
Kloek, J.J., 'Letteren en landsbelang'. In: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam 1987, 81-95.
Krol, E.J., *De smaak der natie: opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997.
Kruseman, A.C., *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814*. Amsterdam 1889.
Loots, C., *Gedichten*. 4 dln. Amsterdam 1816-1817.
Meyer, M. de, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. Antwerpen/Amsterdam 1962.
Nijland, J.A., *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)*. 2 dln. Leiden 1917.
Oosterholt, J.Th.W., *De ware dichter. De vaderlandse poëticale discussie in de periode 1775-1825*. Z.p. 1998.
Oostrum, Wa.R.D. van, 'Honneurs aux dames? J.C. de Lannoy en de heren van KSGV'. In: *De nieuwe taalgids* 88 (1995), 307-322.
Oostrum, Wa.R.D. van, 'Vrouwen in achttiende-eeuwse dichtgenootschappen'. In: *Vooys* 14 (1996) nr. 2, 13-18.
Paape, G., *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*. Ed. P. Altena. Hilversum 1996.
Post, E.M., *Voor eenzaamen*. Amsterdam 1789.
Singeling, C.B.F., *Gezellige schrijvers: aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam 1991.
Smit, A., 'Letter en lezer. De gothische letter in negentiendeeeuwse volkslectuur'. In: *De negentiende eeuw* 14 (1990), 159-170.
Tael- en dichtlievende oefeningen, van het genootschap ter spreuke voerende 'Kunst Wordt door Arbeid Verkreegen', en Prijsvaerzen, dl. 2. Leiden 1778.
Thobokholt, B., *Het taal- en dichtlievend genootschap 'Kunst Wordt door Arbeid Verkreegen' te Leiden, 1766-1800*. Utrecht 1983.
Tollens, H., *Gedichten*, dl. 1. Den Haag 1808.

Vis, G.J., *Johannes Kinker en zijn literaire theorie. Bijdrage tot een interpretatie van de voorredes bij zijn gedichten (1819-1821)*. Zwolle 1967.
Vries, J. de, *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde*. 2 dln. Amsterdam 1810.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Gedichten en liedjens voor het vaderland; benevens eene aanspraak aan het Bataafsche volk*. Den Haag 1798.

Hoofdstuk 22 Letterkunde: karakter, canon, competitie

Arnim, L.A., 'Von Volksliedern'. In: L.A. von Arnim en C. Brentano, *Des Knaben Wunderhorn. Alte deutsche Lieder*. Neue Ausgabe, dl. 1. Berlijn 1857, 443-479.
Berg, W. van den, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*. Assen 1973.
Berg, W. van den, 'Over het vaderschap van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving'. In: *Literatuur* 6 (1989), 320-324.
Boheemen-Saaf, C. van, 'The Fiction of (National) Identity: Literature and Ideology in the Dutch Republic'. In: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment, and Revolution*. Ithaca/Londen 1992, 241-252.
Breekveldt, W.G.F., *Pragmatiek van de roman. Een onderzoek naar aspecten van 'Cornelia Wildschut', roman in brieven door E. Wolff-Bekker en A. Deken*. Amsterdam 1988.
Buck, H. de, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen/Den Haag 1931.
Buijnsters, P.J., 'Kennis en waardering voor Middelnederlandse literatuur in de achttiende eeuw'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* XVI/1 (1984), 39-58.
Buijnsters, P.J., 'Nederlandse literatuurgeschiedenis van de achttiende eeuw: oordeel en vooroordeel'. In: W.F.G. Breekveldt e.a. (red.), *De achtervolging voortgezet. Opstellen over moderne letterkunde aangeboden aan Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam 1988, 40-61.
Feith, R., *Brieven over verscheiden onderwerpen*. 6 dln. Amsterdam 1784-1793.
Feith, R., 'Voorbericht'. Bij: *Alle de werken van Jacob Cats*, dl. 1. Amsterdam 1790, I-XXIV.
Glaser, H.A. (red.), *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*, dl. 5: *Zwischen Revolution und Restauration: Klassik, Romantik*. Hamburg 1980.
Haan, M.H. de, *Adriaan Loosjes*. Utrecht 1934.
Johannes, G.J., *De lof der aalbessen: over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid*. Den Haag 1997.
Kampen, N.G. van, *Redevoering over den geest der Nederlandsche letterkunde, vergeleken met die van andere volken*. Amsterdam 1830.
Kloek, J.J., *Een begrensd vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt*. Amsterdam 1997.
Koopmans, J., '"Maurits Lijnslager" en z'n ideaal burgerschap'. In: J.H. van den Bosch en C.G.N. de Vooys (red.), *Letterkundige studien van J. Koopmans over de negentiende eeuw*. Amsterdam 1931, 1-46.
Korpel, L.G., *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader*. Amsterdam/Atlanta 1992.
Kruseman, A.C., *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814*. Amsterdam 1889.
Loosjes Pz, A., *Het leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de zeventiende eeuw*. 4 dln. 2e dr., Haarlem 1814.

Mateboer, J., *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza 1701-1800*. Nieuwkoop 1996.
Meijer, A., *The Pure Language of the Heart. Sentimentalism in the Netherlands 1775-1800*. Amsterdam/Atlanta 1998.
Siegenbeek, M., 'Betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan'. In: *Werken van de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde*, dl. 5. Amsterdam 1810, 1-273.
Siegenbeek, M., 'Lierzang op Joost van Vondel'. In: *Werken van de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde*, dl. 1. Amsterdam 1804, 99-110.
Siegenbeek, M., *Redevoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid. Ed.* K. Korevaart. Hilversum 1997.
Siegenbeek, M., 'Verhandeling over de dichterlijke verdiensten van Joost van den Vondel'. In: *Werken van de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde*, dl. 2. Amsterdam 1807, 35-108.
Smedt, M. de, 'Matthijs Siegenbeek (1774-1854) als literairhistoricus'. In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 28 (1974), 49-81.
Vis, G.J., 'Van Groningen tot Luik. De beginjaren van het academisch handboek voor Nederlandse letterkunde en welsprekendheid'. In: *De negentiende eeuw* 12 (1988-89), 180-204.
Vis, G.J., 'Leiden ontzet, Leuven in last. Nederlandse letterkunde aan de universiteit, 1800-1850'. In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 43 (1989) I, 141-167.
Vries, J. de, *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde*. 2 dln. Amsterdam 1810.
Wiel, J.R. van der, *De geschiedenis in balkostuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)*. Leuven/Apeldoorn 1999.
Wiskerke, E.M., *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Hilversum 1995.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut; of, De gevolgen der opvoeding*. 6 dln. Den Haag 1793-1796.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Ed. P.J. Buijnsters. 2 dln. Den Haag 1980.
Wijn, H. van, *Historische en letterkundige avondstonden*. Amsterdam 1800.

Hoofdstuk 23 Podiumkunsten

Backhuijs, E., *'Wie aanschouwt dit zielroerend tafereel, en laat geen tranen vallen!' Over de relatie tussen theorie van en neventekst in het Nederlands burgerlijk drama tussen 1760 en 1790*. Utrecht 1999.
Balfoort, D.J., *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw*. 2e dr. Den Haag 1981.
Feith, R., *Ferdinand en Constantia*. Amsterdam 1785.
George, D.E.R., *Deutsche Tragödientheorien vom Mittelalter bis zu Lessing. Texte und Kommentare*. München 1972.
Grabner, J., *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*. Haarlem 1792.
Gras, H.K., 'De toneelgeschiedenis van Nederland is die van de Rotterdamse schouwburg'. *Historisch tijdschrift Holland* 32 (2000), 76-88.
Gras, H.K., 'Wat er aan de schouwburg vooraf ging: de wording en structuur van het veld van theatrale activiteit in Rotterdam vóór 1773'. *Rotterdams Jaarboekje* 1997, 152-212.
Gras, H.K. en B. Pratasik, 'Theateronderzoek in Nederland: een historiografische en bron-kritische verkenning aan de hand van Corvers *Tooneel-Aantekeningen*'. In: *De achttiende eeuw* 29 (1997), 107-125.
Haas, A. de, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1770-1772*. Hilversum 1998.
'Instructie voor den Agent der Nationale Opvoeding, waaronder begreepen is de Geneeskundige Staatsregeling, de vorming der nationale zeden, de bevordering van het openbaar onderwys en

van kunsten en wetenschappen'. Bijlage bij: *Besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks*, dl. 3 (1e stuk). Den Haag 1798, 3-10.
Klinkeberg, N., 'Liefhebbers en meesters. Een samenspel tot bevordering der toonkunst 1770-1840'. *Mededelingen van de stichting Jacob Campo Weyerman* 22 (1999), 59-68.
Klinkeberg, N., 'Verenigd door de klanken der muziek alleen? Over muzikale genootschappen tussen 1770 en 1830'. In: P. van Reijen (red.), *Hef aan! Bataaf! Beschouwingen over muziek en muziekleven in Nederland omstreeks 1795*. Alphen aan den Rijn z.j., 33-53.
Lieffering, A., *De Franse Comedie in Den Haag 1749-1793. Opera, toneel en het stadhouderlijk hof in de Haagse stedelijke cultuur*. Dissertatie Utrecht 1999.
Mijnhardt, W.W., *Over de consumptie van cultuur*. Utrecht 1992.
'Over de beoefening der muzijk in Nederland'. In: *Magazijn voor schilder- en toonkunst*, dl. 2 (1828), 100-135.
Pikulik, L., *Bürgerliches Trauerspiel und Empfindsamkeit*. Keulen 1966.
Pratasik, B., 'De moeizame weg van het theaterleven in de provincie in de 18e eeuw'. *Historisch tijdschrift Holland* 29 (1997), 226-239.
Robbers, J., *Verhandeling over het nationaal Nederlandsch gezang, in twee voorlezingen, gedaan in de Rotterdamsche letterkundige maatschappij: Verscheidenheid en Overeenstemming*. Rotterdam 1820.
Stijl, S., *Het leven van Jan Punt*. Amsterdam 1781.
Wierlacher, A., *Das bürgerliche Drama. Seine theoretische Begründung im 18. Jahrhundert*. München 1968.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Economische liedjes*. 3 dln. Den Haag 1781.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. Ed. P.J Buijnsters. 2 dln. Den Haag 1980.
Worp, J.A., *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. 2 dln. Groningen 1904-1908.
Wijngaards, N.C.H., 'Inleiding'. Bij: *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)*. Zutphen 1972.

Hoofdstuk 24 Schilderkunst, kunstbeleid, nationale smaak

Bergvelt, E., 'De élèves-pensionnaires van koning Lodewijk Napoleon'. In: E. Bergvelt e.a. (red.), *Reizen naar Rome. Italië als leerschool voor Nederlandse kunstenaars omstreeks 1800*. Rome 1984, 45-79.
Bergvelt, E.S., 'Koning Willem I als verzamelaar, opdrachtgever en weldoener van de Noordnederlandse musea'. In: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*. Brussel/Baarn 1992, 261-285.
Bergvelt, E.S., *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)*. Zwolle 1998.
Bergvelt, E.S., D.J. Meijers en M. Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*. Heerlen 1993.
Brenninkmeyer-de Rooy, B. en A. Hartkamp, 'Oranjes erfgoed in het Mauritschuis. De lotgevallen van de collecties van het Huis van Oranje in de periode 1795-1816, en het mecenaat van Koning Willem I'. In: *Oud Holland* 102 (1988), 181-233.
Brummel, L., 'De zorg voor kunsten en wetenschappen onder Lodewijk Napoleon'. In: *Publicaties van het*

Genootschap voor Napoleontische Studiën 1 (1951), 11-26.
Buijnsters, P.J., 'Inleiding'. Bij: R. Feith, *Het ideaal in de kunst*. Zwolle 1967.
Eeghen, I.H. van, *'In mijn journaal gezet'. Amsterdam 1805-1808. Het getekende dagboek van Christiaan Andriessen*. Amsterdam/Alphen aan den Rijn 1983.
Engelberts, E.M., *Verdediging van de eer der Hollandsche natie*. Amsterdam 1762.
Eynden, R. van, *Andwoord op de vraag van Teylers Tweede Genootschap te Haarlem, voor den jaare 1782 uitgeschreven over den nationaalen smaak der Hollandse school in de teken- en schilderkunst*. Haarlem 1787.
Feith, R., *Brieven over verscheiden onderwerpen*, dl. 6. Amsterdam 1793.
Fock, C.W., 'De schilderijengalerij van Prins Willem V op het Buitenhof te Den Haag'. In: *Antiek* 11 (1976-77), 113-237.
Grijzenhout, F., *Een Koninklijk Museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810*. Zwolle/Amsterdam 1999.
Grijzenhout, F., 'Tempel voor Nederland. De Nationale Konst-Gallerij in 's-Gravenhage'. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35 (1984), 1-75.
Helmers, J.F., *De Hollandsche natie, in zes zangen*. Den Haag 1812.
Hoogenboom, A., 'De rijksoverheid en de moderne beeldende kunst in Nederland 1795-1848'. In: H. van Dulken, T. Gubbels en A. Hoogenboom (red.), *Kunst en beleid in Nederland*. Amsterdam 1985, 13-79.
Hoogenboom, A., *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden 1993.
'Instructie voor den Agent der Nationale Opvoeding, waaronder begreepen is de Geneeskundige Staatsregeling, de vorming der nationale zeden, de bevordering van het openbaar onderwys en van kunsten en wetenschappen'. Bijlage bij: *Besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks*, dl. 3 (1e stuk). Den Haag 1798, 3-10.
Knolle, P., 'Dilettanten en hun rol in 18de-eeuwse Noordnederlandse tekenacademies'. In: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 6 (1989), 289-301.
Knolle, P., 'Tekenacademies in de Noordelijke Nederlanden: de 17de en 18de eeuw'. In: M. van der Kamp e.a. (red.), *De Lucaskrater. Historie en analyse van en meningen over het beeldende-kunstonderwijs aan de kunstacademies in Nederland*. Assen 1984, 19-34.
Koolhaas-Grosfeld, E.A., 'The Business of Art in Eighteenth-Century Amsterdam: Painting as a Contribution to the Wealth of the Nation'. In: *Eighteenth-Century Studies* 31 (1997), 115-134.
Koolhaas-Grosfeld, E.A., 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 95 (1982), 605-636.
Koolhaas-Grosfeld, E.A., 'Op zoek naar de Gouden Eeuw. De herontdekking van de 17de eeuwse Hollandse schilderkunst'. In: L. van Tilborgh en G. Jansen, *Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850*. Zwolle 1986, 28-49.
Koolhaas-Grosfeld, E.A. en S. de Vries, 'Terug naar een roemrijk verleden. De zeventiende-eeuwse schilderkunst als voorbeeld voor de negentiende eeuw'. In: F. Grijzenhout en H. van Veen (red.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*. Nijmegen 1992, 107-139.
Laurentius, Th., J.W. Niemeyer en G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel, 1726-1798. Kunstverzamelaar en uitgever*. Assen 1980.
Loos, W., G. Jansen en W. Kloek, *Het galante tijdperk. Schilderijen uit de collectie van het Rijksmuseum, 1700-1800*. Amsterdam/Zwolle 1995.
Meerman, J., *Rapport aan Zijne Majesteit, wegens de ten toonstelling des voorigen jaars en de toewijzing der prijzen*. In: *Aanspraak van den directeur-generaal der weetenschappen en kunsten, bij de uitdeeling der koninklijke prijzen van schilder- en graveerkunst* (...). Amsterdam 1809.
Moes, E.W. en E. van Brema, *De Nationale Konst-gallery en het Koninklijk Museum. Bijdrage tot de geschiedenis van het Rijksmuseum*. Amsterdam 1909.
Mijnhardt, W.W., *Over de consumptie van cultuur*. Utrecht 1992.
Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland*. Nijmegen 2000.
Verhandelingen, uitgegeven door Teylers Tweede Genootschap. Zeventiende stuk, opgevende de redenen van het kleine getal der Nederlandsche historieschilders, en de middelen om in dit gebrek te voorzien. Haarlem 1809.

Hoofdstuk 25 Een nationaal forum

Bailyn, B., *The Ideological Origins of the American Revolution*. Cambridge 1967.
Beliën, H.M., D. van der Horst en G.J. van Setten (red.), *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830*. Amsterdam 1996.
Boels, H., *Binnenlandse Zaken*. 's-Gravenhage 1993.
Brubaker, R., *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge 1992.
Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken: een biografie*. Leiden 1984.
Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland*, dl. 1. Den Haag 1905.
Doedens, A., 'De patriotse vluchtelingen'. In: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam 1987, 157-176.
Gou, L. de, e.a., *Grondwetgeving 1795-1806: voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806: bronnen voor de tot stand koming'*. Haarlem 1997.
Haan, M.H. de, *Adriaan Loosjes*. Utrecht 1934.
Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw*. Assen 1982.
Hunt, L. (red.), *The French Revolution and Human Rights: a Brief Documentary History*. Boston 1996.
Jorissen, Th., 'De Fransche tijd'. In: *Historische Bladen*, dl. 2. Haarlem 1889.
Kley, D. van (red.), *The French Idea of Freedom: the Old Regime and the Declaration of Rights of 1789*. Stanford 1994.
Mijnhardt, W.W., 'Laurens Pieter van de Spiegel'. In: H.M. Beliën, D. van der Horst en G.J. van Setten (red.), *Nederlanders van het eerste uur: het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830*. Amsterdam 1996, 51-66.
Ontwerp van Constitutie van 1797: de behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Ed. L. de Gou. 3 dln. 's-Gravenhage 1983-1985.
Paape, G., *De onverbloemde geschiedenis van het Bataafsch patriottismus, van deszelfs begin tot op den 12 juni 1798*. Delft z.j.
Sas, N.C.F. van, 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), 622-637.
Sas, N.C.F. van en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*. Deventer 1998.
Sonsbeeck, J.W. van, *Over het nadeel eener nationale conventie en de daaruit voortspruitende eenheid van bestuur voor de Nederlandsche Republiek*. Middelburg 1795.
Swildens, J.H., *Circulaire missive van eenen vryen Hollandschen burger* (...). Z.p. 1795.
Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *Gedichten en liedjens voor het*

vaderland: benevens een aanspraak aan het Bataafsche volk. Den Haag 1798.
Wood, G.S., *The Creation of the American Republic, 1776-1787*. Chapel Hill 1969.
Zillesen, C., *Vrije gedagten en aanmerkingen over het ingeleverd Ontwerp der Constitutie ter Nationaale Vergadering*. Leiden 1796.

Hoofdstuk 26 Het nationale welzijn

Becker, C.L., *The Declaration of Independence. A Study in the History of Political Ideas*. New York 1945.
Boels, H., *Binnenlandse Zaken*. Den Haag 1993.
Bolkestein, G., *De voorgeschiedenis van het middelbaar onderwijs 1796-1863*. Amersfoort 1914.
Booy, E.P. de, *Weldaet der scholen*. Utrecht 1977.
Bornewasser, J.A., *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806*. Nijmegen 1956.
Bot, J. en R. Muijlwijk, 'Jean Henri van Swinden'. In: A. Kox en M. Chamelaun (red.), *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van Nederlandse natuurwetenschappers*. Amsterdam 1980, 93-106.
Bruine, W.D. de, 'Dagboek van Jacob Hendrik Schorer, 28 juli 1809-6 december 1810'. In: *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1963), 1-207.
Buys, P., '"De mens is tot geluk geschapen". Naar een geschiedenis van het geluk in de Republiek ten tijde van de Verlichting'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 108 (1995), 188-208.
Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland* (22 dln. Den Haag 1905-1922), dl. 4.
Dagverhaal der Handelingen van de Nationale en Constituerende Vergadering. 9 dln. 's-Gravenhage 1796-1798.
Fritschy, W., *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek*. Amsterdam 1988.
Giezen, A.M. van der, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)*. Assen 1937.
Heederik, G.J., *Van kasboekregister tot burgerlijke stand*. Leiden 1973.
Hoorn, M. van, 'Jan Hendrik van Swinden en het probleem van de analogie tussen elektriciteit en magnetisme'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 10 (1987), 90-111.
Huisman, F. en C. Santing (red.), *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*. Rotterdam 1997.
Jansen, P.C., *De physique existentie dezes lands: Jan Blanken, inspecteur-generaal van de Waterstaat (1755-1738)*. Amsterdam 1987.
Joor, J., *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam 2000.
Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854*. Groningen 1955.
Mulder A., 'De honderd hoogstaangeslagenen te Middelburg in 1812'. In: *Economisch-Historisch Jaarboek* XVII (1931), 81-116.
Ontwerp van Constitutie: de behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Ed. L. de Gou. 3 dln. 's-Gravenhage 1983-1985.
Plan van Constitutie van 1796: chronologische bewerking van het archief van de eerste Constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796. Ed. L. de Gou. 's-Gravenhage 1975.
Roelevink, J., '"Eenen eik, die hondert jaren behoefde, om groot te worden". Koning Willem I en de universiteiten van het Verenigd Koninkrijk'. In: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*. Brussel/Baarn 1992, 286-309.
Roelevink, J., 'Het rapport van de commissie Van der Duyn van Maasdam over het hoger onderwijs uit 1814'. In: *Batavia Academica* 10 (1992-1993), 1-61.
Rutten, W., *'De vreselijkste aller harpijen'. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*. Wageningen 1997.

Smidt, J.Th. de en A.H. Huusseen jr., *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798*. Utrecht 1968.
Staatsregeling van 1798: bronnen voor de tot stand koming. Ed. L. de Gou. 2 dln. 's-Gravenhage 1988-1990.
Staatsregeling van 1801: bronnen voor de tot stand koming. Ed. L. de Gou. Den Haag 1995.
Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806: bronnen voor de tot stand koming. Ed. L. de Gou. 's-Gravenhage 1997.
Tamse, C.A. en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*. Brussel/Baarn 1992.
White, E., 'The French Revolution and the Politics of Government Finance 1770-1815'. In: *Journal of Economic History* 55 (1995).
Woud, A. van der, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam 1987.
IJsselmuiden, P.G. van, *Binnenlandse Zaken*. Kampen 1988.
Zanden, J.L. van en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*. Amsterdam 2000.
Zappey, W.M., *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg (1763-1828)*. Alphen aan den Rijn/Brussel 1967.

Personenregister

A

Aa, Cornelis van der (1749-1816) 445
Abkoude, Johannes van 83
Addison, Joseph (1672-1719) 73, 74, 174, 422
Adelung, Johann Cristoph (1732-1806) 439, 440, 441
Alewijn, Zacharias (1742-1788) 189
Alphen, Hieronymus van (1746-1803) 21, 94, 137, 176, 390, 457, 458, 466, 467, 468, 474, 476
Amelsvoort, Quirinus van (1762-1820) 386
Ampsing, Samuel (1590-1632) 149
Andriessen, Christiaan (1775-1846) 392, 412, 530, 535
Andriessen, Jurriaan (1742-1819) 412, 530
Anna Paulowna, koningin (1795-1865) 400
Antonides van der Goes, Joannes (1647-1684) 230
Antwerpen, Maria van 257, 258
Apostool, Cornelis (1762-1844) 541
Aristoteles (384-322 v. Chr.) 154, 156, 165, 166
Arnim, Achim von (1781-1831) 496
Asschenberg, Hermanus (1726-1792) 111, 135
Augustinus (354-430) 68
Augustus (63 v. Chr.-14 n. Chr.) 150

B

Backer, Jan A. 224
Bakhuizen van den Brink, Reinier Cornelis (1810-1865) 221
Bank, Jan 586
Barbaz, Abraham (1770-1833) 460, 517
Barlaeus, Caspar (1584-1648) 424
Barre, François Poulain de la (1647-1723) 244
Bartjens, Willem (1569-1638) 271
Bauer, Nicolaas (1767-1820) 414
Baumgarten, Alexander Gottlieb Johannes (1714-1762) 466
Bayle, Pierre (1647-1706) 128, 196
Beattie, James (1735-1803) 168
Beaufort, Lieven Ferdinand de (1675-1730) 153-156, 165
Bellamy, Jacobus (1757-1786) 458, 459, 465
Bendorp, H. 396
Benthem, Salomon van (1769-1843) 132, 276
Bentinck van Rhoon, Willem Gustaef Frederik (1762-1835) 235, 551
Berchem, Nicolaes (1620-1683) 363
Berg, Ahasverus van den (1733-1807) 210, 361, 362, 363
Bernardin de Saint-Pierre, Jacques Henri (1737-1814) 258
Bertelman, Johan George (1782-1854) 526
Bicker, Lambert (1732-1801) 311, 552
Bilderdijk, Willem (1756-1831) 21, 125, 126, 137, 430, 432, 436, 438, 449, 450, 458, 464, 465, 466, 476, 477-479, 495, 497, 517, 584
Bilderdijk-Woesthoven, Catharina Rebecca (1763-1828) 432
Bingley, Ward (1755-1818) 512
Blair, Hugh (1718-1800) 73, 132
Blake, William (1757-1827) 500
Blanken, Arie (1766-1824) 345
Blanken, Jan (1755-1838) 335, 345-347
Blussé, Pieter (1748-1823) 134, 247

Boerhaave, Herman (1668-1738) 279
Bonn, Andreas (1738-1817) 447
Bonnet, Gisbertus (1723-1805) 190, 194, 199, 513
Bosch, Bernardus (1746-1803) 303
Bosch, Iman Jacob van den (1731-1788) 309, 310
Bosch Kemper, Jeronimo de (1808-1876) 297, 303
Bosveld, Gerrit van 122
Boswell, James (1740-1795) 119
Bouge, Jean Baptiste de (1757-1833) 325, 328
Braamcamp, Gerrit (1699-1771) 538
Braunschweig Wolfenbüttel, Ludwig Ernst von (1718-1788) 27
Bredero, Gerbrand Adriensz. (1585-1618) 494
Brentano, Clemens (1778-1842) 124, 496
Breughel, Pieter (1525-1569) 543
Broekhuyzen, George Hendricus 522
Brune, G.-M.-A. (1763-1829) 376
Buchelius, Arnoldus (1565-1641) 215
Buijnsters, P.J.A.M. 21
Burke, Edmund (1729-1797) 66
Burman, Petrus (1668-1741) 230
Buuren, Maarten van 586
Bijlevelt, Paulus van 575
Byron, George Gordon (1788-1824) 500

C

Calcar, Anthonetta van 244, 245
Campen, Jacob van (1595-1657) 504
Camper, Petrus (1722-1789) 231
Camphuizen, Dirk Rafelsz. (1586-1627) 237
Capelle, J.P. van (1783-1829) 497
Capellen, Johan Derk van der (1741-1784) 28, 261, 265, 396, 558
Catherina II de Grote (1729-1796) 41, 313, 314
Cats, Jacob (1577-1660) 167, 470, 492, 494, 497, 545
Cats, Jacob *[beeldend kunstenaar]* (1741-1799) 332
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v. Chr.) 70, 72, 165, 166, 172, 261, 266, 278
Clarisse, Johannes (1770-1846) 443
Clarke, Samuel (1675-1729) 181
Cock, Hendrik de (1801-1842) 210
Colenbrander, H.T. (1871-1945) 19
Coleridge, Samuel Taylor (1772-1834) 500
Collot d'Escury, H. baron de (1773-1845) 335
Condorcet, marquis de (1743-1794) 144, 253, 304
Confucius (551-479 v. Chr.) 190
Conrad, Frederik Willem (1769-1808) 345
Cook, James (1728-1779) 144
Coornhert, Dirk Volkertsz. (1522-1590) 51, 296

Corregio (1494-1534) 546
Corver, Marten (1727-1793) 510, 512, 513, 517, 518
Costa, Isaac da (1798-1860) 579
Court, Pieter de la (1618-1685) 55, 155
Cuyp, Albert (1620-1691) 546

D

Daendels, Herman Willem (1762-1818) 376, 558
David, Jacques-Louis (1748-1825) 534
Davids, L.S. (1772-1820) 577
Deiman, Jan Rudolph (1743-1808) 348
Deken, Agatha (1741-1804) 21, 79, 96, 137, 187, 200, 225, 245, 250, 291, 292, 431, 457, 458, 459, 481, 483-487, 491, 519, 524, 561
Descartes, René (1596-1650) 170, 192, 197, 244
Diderot, Denis (1713-1784) 178, 258, 314
Dinsen, Willem van, jr. (1764-1827) 504, 512
Dinsen-Kraaijesteijn, Catherina van (1757-?) 512
Doeveren, Wouter van (1730-1783) 307-309, 577
Donker Curtius, Boudewijn (1746-1832) 432
Drielst, Egbert van (1745-1818) 365, 415, 546
Drijfhout, Ane (1741-1822) 135
Dijck, Anthonie van (1599-1641) 543

E

Eekman 89
Effen, Justus van (1684-1735) 21, 73-75, 77, 78, 109, 111, 118, 167, 168, 171, 174, 202, 226, 249, 250, 292, 421, 422, 425, 584
Eisinga, Eise (1744-1828) 277
Ekama, Cornelis (1733-1826) 277
Elter-Woesthoven, Maria Petronella (1760-1830) 476
Elzevier, Thijmen Abraham 513
Emmius, Ubbo (1547-1624) 215
Ende, Adriaan van den (1768-1846) 32, 567, 576
Engelberts, Engelbert Matthias (1731-1807) 161, 213, 214, 216, 220-222, 226, 227, 233, 237, 262, 291, 421, 423, 488, 544
Engelen, Cornelius van (1726-1793) 134, 505, 507
Engelen, Jacob Voegen van 134
Erasmus (1466-1536) 51, 52, 196, 230
Eynden, Roeland van (1747-1819) 425, 538, 542

F

Falck, Anton Reinhard (1777-1843) 543
Fallée, Bernard Anton (1773-1847) 416, 417
Fallée-Temminck, Antoinette (1778-1849) 416, 417
Fardon, Alexander Benjamin (1749-1794) 182, 447
Faro, Jacobus (1763-1847) 132
Feith, Rhijnvis (1753-1824) 137, 174, 258, 260, 425, 430, 431, 458, 467, 468, 470, 474, 486, 495, 497, 517, 519, 527, 533, 545, 546
Fichte, Johann Gottlieb (1762-1814) 124-126, 183, 476, 501
Ficino (1433-1499) 105
Filips II (1527-1598) 34, 155
Fodor, Carel Anton (1775-1846) 521, 525
Fokke Simonsz, Arend (1755-1812) 410

Francius, Petrus (1645-1704) 230
Francq van Berkhey, Johannes le (1729-1812) 207, 226, 231, 306, 372, 390
Frederik II van Pruisen (de Grote) (1712-1786) 209, 213
Frederik Hendrik (1584-1647) 529
Friedrich, Caspar David (1774-1840) 124
Furly, Benjamin 107
Fynje, Wybe (1750-1809) 135

G

Galenus (129-ca. 200) 306
Garrick, David (1717-1779) 119
Gelder, Jacob de (1765-1848) 325
Gennep, Wilhelmus Wolfert van (1779-1826) 132
Geuns, Matthias van (1758-1839) 309-311, 577
Geyl, P.C.A. (1887-1966) 19, 20
Ghert, Pieter Gabriel van (1782-1852) 501
Gildemeester, Jan (1743-1799) 538
Gockinga, Campegius Herman (1748-1823) 259
Goens, Rijklof Michaël van (1748-1810) 234, 314, 315, 317, 458
Goethe, Johann Wolfgang von (1749-1832) 97, 124, 174, 258, 485, 500, 513
Gogel, Isaac Jan Alexander (1765-1821) 32, 34, 61, 235, 533, 540, 541, 568
Goldberg, Johannes (ca. 1760-1828) 367, 567, 571, 572
Goodricke, H. 190
Goudriaan, Adrianus Francois (1768-1829) 335
Gouges, Olympia de (Marie-Olympe) (1755-1793) 253
Grabner, Johann Jacob (1760-1799) 101, 425, 517, 518, 524, 533
Gravesande, Willem Jacob van 's (1688-1742) 279
Grimm, Jacob Ludwig (1785-1863) 40, 441, 497, 498
Groot, Hugo de (Grotius) (1583-1645) 68, 69, 124, 215, 221, 237, 424
Gros, Antoine-Jean (1771-1835) 334
Grijpskerke, Jacob Florisz. van (1614-1656) 215
Gutenberg, Johann Gensfleisch zum (1400-1468) 81

H

Hahn, Jacob George Jeronimo (?-1820) 376
Halbertsma, Joost Hidde (1789-1869) 220, 438
Hall, Maurits Cornelis van (1768-1858) 476
Hamelsveld, IJsbrand van (1743-1812) 203, 211, 254, 255, 263, 264, 303, 375
Hanewinkel, Stephanus (1766-1856) 263
Hart, Abraham van der (1747-1820) 348, 352, 573
Heekeren, Jan van (1774-1803) 32, 567, 573, 577
Heilbron, David (1762-1847) 311
Heldring, Otto Gerhard (1804-1876) 473
Helmers, Jan Fredrik (1767-1813) 236, 237, 437, 460, 470-474, 476, 488, 510, 520, 546, 547
Hemert, Paulus van (1756-1825) 183, 194
Hemsterhuis, Frans (1722-1790) 422
Hemsterhuis, Tiberius (1685-1766) 430
Hendrix, Jacob Hyman 132
Hennert, Johan Frederik (1733-1813) 182
Henning, Christian (1741-1822) 364
Herder, Johann Gottfried (1744-1803) 70, 218, 220, 238, 261, 440, 441, 468, 545
Heringa, Jodocus Eliasz. (1768-1840) 204
Heuvel, Hendrik Herman van den (1732-1785) 298, 299, 314
Heybroek, Catherina 247, 249, 254
Hinlopen, Jacobus (1723-1803) 199
Hippocrates (ca. 460- ca. 370 v. Chr.) 306, 307, 348

Hirschfeld, C.C.L. (1742-1792) 352, 362, 363
Hobbema, Meindert (1638-1709) 365, 415, 546
Hobbes, Thomas (1588-1679) 69
Hodges, Charles Howard (1764-1837) 376, 416
Hodges, Emma Jane (1789-1868) 416
Hoen, Pieter 't (1745-1828) 135, 517
Hoffmann von Fallersleben, August Heinrich (1798-1874) 497
Hofstede, Petrus (1716-1803) 180
Hogendorp, Gijsbert Karel van (1762-1834) 35, 67, 264, 265, 300, 303, 370
Holbach, Paul Henri Thiry d' (1723-1789) 181, 196
Holtrop, Willem (1751-1835) 134
Hondekoeter, Gillis d' (ca. 1570-1638) 543
Hooft, Pieter Cornelisz. (1581-1647) 109, 237, 492, 494, 497
Hoogers, Hendrik (1747-1814) 350-352
Hoogstraten, David van (1658-1724) 230
Hoogvliet, Arnold (1687-1763) 467

Hoola van Nooten, Dirk (1747-1808) 301
Horst, Anna van der (1735-1785) 244, 245
Horstok, Johannes Petrus (1745-1825) 386
Houbraken, Arnold (1660-1719) 537
Huber, Ulrich (1636-1694) 155
Huizinga, Johan (1872-1945) 148, 166
Hulshoff, Allard (1734-1795) 181, 182
Hulshoff, Maria Aletta (1781-1846) 247
Humbert de Superville, David Pierre Giottin (1770-1849) 334
Hume, David (1711-1776) 71, 72, 112, 129, 138, 181, 196
Husly, Jacob Otten (1735-1795) 544
Hutcheson, Frances (1694-1746) 71, 72, 168, 181
Huydecoper, Balthazar (1695-1778) 431
Huygens, Constantijn (1596-1687) 244, 492, 494, 497

I

Iffland, Wilhelm August (1759-1814) 512, 527
Ingenhousz, Jan (1730-1799) 350
Iperen, Josua van (1726-1780) 263
Isings, Johan Herman (1884-1977) 219

J

Jefferson, Thomas (1743-1826) 512, 527, 563
Jenner, Edward (1749-1823) 577
Johan Willem Friso (1687-1711) 25, 26
Johnson, Samuel (1709-1784) 119, 439
Josi, Christiaan (ca. 1765-1828) 332, 333
Jozef II (1741-1790) 313

K

Kampen, Nicolaas Godfried van (1776-1839) 501, 502
Kant, Immanuel (1724-1804) 66, 125, 126, 181, 183, 194, 195, 474, 476
Kantelaar, Jacobus (1759-1821) 425
Kasteele, Pieter Leonard van de (1748-1810) 152, 558, 569
Kasteleyn, Petrus Johannes (1746-1794) 226
Kate, Lambert ten (1674-1731) 431
Keats, John (1795-1821) 500
Kellner, A.J. 132
Kemenade, Jos van 565
Kemper, Joan Melchior (1776-1824) 238, 239, 578, 579
Keijzer, Daniel de (1739-1806) 386
Kikkert, Pieter (1775-1855) 546
Kinker, Johannes (1764-1845) 125, 126, 195, 460, 474-479, 500, 517, 584
Kist, Ewaldus (1762-1822) 443
Kist, Willem (1758-1841) 460, 487, 490, 491
Kleijn-Ockerse, Antoinette (1762-1828) 457
Kleyn, Pieter Rudolph (1785-1816) 413
Kluit, Adriaan (1735-1807) 216, 222, 234, 235, 314, 316, 317, 550
Knuvelder, G.P.M. 1902-1982 21
Koetsveld, Cornelis Elisa van (1807-1893) 204
Kok, Jacobus (1734-1788) 445
Konijnenburg, Jan (1757-1831) 192, 303, 304
Kooi, Willem Bartel van der (1768-1838) 414, 547

Kooten, Theodorus van (1749-1813) 426, 567
Kops, Jan (1765-1849) 367, 444, 567
Kossmann, E.H. 19
Kotzebue, August Friedrich Ferdinand von (1761-1819) 491, 512, 527
Krauss, Johan Carl (1759-1826) 367, 370
Krayenhoff, Cornelis Rudolph Theodoor (1758-1840) 323-325, 328, 329, 345
Krom, Hermannus Johannes (1738-1804) 286, 435, 575
Kros, Simon (1747-1813) 345
Kuyper, Jacques (1761-1808) 303, 376, 385, 386, 387

L

Laar, Gijsbert van 370
Lafontaine, August Heinrich Julius (1758-1831) 491
Lagers, George Hendrik (1760-1833) 165
Lairesse, Gerard de (1641-1711) 543
La Mettrie, Julien Offroy de (1709-1751) 156
Lannoy, Juliana de (1738-1782) 247
LaPierre, Abraham Jacques (1750-1837) 567
Lavater, Johann Kaspar (1741-1801) 89
Leeghwater, Jan Adriaansz. (1575-ca. 1650) 237
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646-1716) 168, 181
Lelie, Adriaan de (1755-1820) 538, 547
Lennep, David Jacob van (1774-1853) 424
Lessing, Gotthold Ephraim (1729-1781) 500, 506, 508, 513
Limburg, Laurens van 315
Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736-1794) 161, 162
Locke, John (1632-1704) 69, 107, 134, 138, 156, 173, 182, 264, 282, 284, 389, 390, 396
Lodewijk XIV (1638-1715) 25, 44, 75, 105, 109, 197, 228, 230, 238
Lodewijk XV (1710-1774) 313
Lodewijk XVI (1754-1793) 260
Lodewijk Napoleon (1778-1846) 33, 34, 56, 185, 236, 239, 241, 325, 328, 333-335, 345, 352, 390, 410, 412, 414, 426, 427, 437, 449-452, 534, 535, 541, 564, 565, 573, 578
Loosjes, Adriaan (Pzn. 1761-1818) 79, 237, 345, 373, 437, 445, 482, 487-491, 554
Loots, Cornelis (1765-1834) 460, 471, 488
Lorrain, Claude (1600-1682) 363
Lublink, Joannes (1736-1816) 111, 134, 135, 459
Lulofs, Barthold Henrik (1787-1849) 441
Lulofs, Johan (ca. 1772-1855) 193, 281
Luther, Maarten (1483-1546) 68
Luzac, Elie (1721-1796) 156, 157, 278, 234, 301, 302, 314, 316

M

Maaskamp, Evert (1769-1834) 371, 373, 375, 376, 385-388
Macpherson, James (1736-1796) 221
Majofski, Theodorus Johannes (1770-1836) 504
Man, Maximiliaan Jacob de (1765-1838) 328
Mandeville, Bernard (de) (1670-1733) 178
Marck, Frederik Adolf van der (1719-1800) 223
Marcus, Jacob Ernst (1774-1826) 399
Marmontel, Jean-Francois (1723-1799) 180
Martinet, Johannes Florentius (1729-1796) 114, 193, 196, 200-204, 210, 216, 226, 275, 361, 362, 495
Marum, Martinus van (1750-1837) 136, 444, 448, 449, 450, 451
Marx, Karl Heinrich (1818-1883) 148, 149

Meer, Noach van der (1741-1822) 253, 399, 411
Meerman, Johan (1753-1815) 316, 317, 412-416, 427, 449, 450, 535, 541, 543, 565
Meijer, H.A. (1810-1854) 476
Meijer, Lodewijk (1630-1681) 197
Mercier, Louis-Sébastien (1740-1815) 144, 506
Metsu, Gabriel (1629-1667) 376
Michael, Johann Georg (1738-1800) 363, 364
Michelangelo Buonarotti (1475-1564) 543, 546
Michell, Jan Petersen (1760-1795) 112
Mieris, Frans van (1635-1681) 546
Mieris, Willem van (1667-1742) 541, 546
Moens, Petronella (1762-1843) 250, 254, 261
Mol, Johannes de (1726-1782) 297
Montesquieu, Charles de (1689-1735) 77, 156, 239
Moonen, Arnold (1644-1711) 431
More, Thomas (1478-1534) 143
Moritz, Louis (1773-1850) 416, 417
Multatuli (Eduard Douwes Dekker) (1820-1887) 99, 436
Munniks, Johannes (1741-1815) 445

Muntinghe, Hermannus (1752-1824) 210, 211, 443, 444
Musschenbroek, Petrus (1692-1761) 279

N

Nagtglas, C.J. (1774-1861) 85
Nahuys, Alexander Petrus (1737-1794) 281
Napoleon (1769-1821) 32-34, 86, 91, 238, 241, 328, 334, 352, 416, 437-439, 449, 569, 572
Nassau La Lecq, Lodewijk Theodorus van (1697-1781) 161, 162
Newton, Isaac (1643-1727) 72, 175, 192, 279
Nieuwenhuyzen, Martinus (1759-1793) 263, 302, 303
Nieuwentyt, Bernard (1654-1718) 192, 193, 196
Nieuwland, Pieter (1764-1794) 572
Nomsz, Johannes (1738-1803) 517
Noodt, Gerard (1647-1725) 190
Noordkerk, Herman (1702-1771) 256
Novalis (Friedrich von Hardenberg) (1772-1831) 124, 500, 501
Numan, Hermanus (1744-1820) 365

O

Ockerse, Willem Antony (1760-1826) 225, 231, 232, 235, 236, 239, 305, 307, 311, 459
Ollefen, Lieve van (1749-1816) 224, 247
Ondaatje, Pieter Philip Juriaan Quint (1758-1818) 322, 323
Oosten de Bruyn, Gerrit Willem van (1727-1797) 150
Oosterhoudt, Derk van (1756-1830) 386
Os, Pieter Gerardus van (1776-1839) 362, 376
Osch, Antonius van der (1752-?) 51
Ostade, Adriaen van (1610-1685) 543, 546
Oudaen, Joachim (1628-1692) 230

P

Paape, Gerrit (1752-1803) 135, 143, 456, 486, 558
Paine, Thomas (1737-1809) 195, 196
Palm, Johan Hendrik van der (1763-1840) 436, 459, 533, 554, 567, 568, 573, 575-577
Palm, Kornelis van der (1730-1789) 286
Palm-Aelders, Etta Lubina Johanna (1743-1799) 253, 254, 260
Palmer, R.R. 20
Pater, Lucas (1707-1781) 111, 116
Paulus, Pieter (1754-1796) 157, 158, 255, 257, 314, 376
Perponcher, Willem Emmery de (1740-1819) 143, 177
Pfaff, Christoph Heinrich (1773-1852) 444
Pichegru, Charles (1761-1804) 54, 376
Pieneman, Jan Willem (1779-1853) 333, 376, 385, 386
Pinto, Isaac de (1717-1707) 178
Plato (428-347 v. Chr.) 475
Ploeg, Hidde Wibius van der (1769-1853) 435
Ploos van Amstel, Cornelis (1726-1798) 537, 538
Poort, A. van der (1771-1807) 399
Portman, Louis (1772-ca. 1828) 376, 385
Post, Elisabeth Maria (1755-1812) 256, 468, 469, 486
Potgieter, Everardus Johannes (1808-1875) 101, 487, 490

Potter, Paulus (1625-1654) 539, 546
Prévost, Pierre (1764-1823) 409, 410
Price, Richard (1723-1791) 181, 233
Priestley, Joseph (1733-1804) 162, 195, 233
Punt, Jan (1711-1779) 512, 513

R

Radermacher, Daniel (1722-1803) 208, 256
Rafaël (1483-1520) 543, 546, 547
Rau, Sebaldus Fulco Johannes (1765-1807) 530
Rees, Boudewijn van (1753-1825) 305
Reid, Thomas (1710-1796) 168
Renan, Ernest (1823-1892) 239
Rembrandt Harmensz. van Rijn (1606-1669) 215, 237, 376, 541, 546
Rethaan Macaré, Pieter Johan (1762-1828) 132
Reuvens, Jan Everhard (1763-1817) 567
Richardson, Samuel (1689-1761) 73, 79, 483, 484
Richelieu, kardinaal de (1585-1642) 434
Ris, Cornelis (voor 1750-na 1781) 291-293, 296, 300, 534
Robbers, Jan (1771-1830) 518, 526
Robidé van der Aa, C.P.E. (1791-1851) 101
Röell, Herman Alexander (1653-1718) 192, 193
Rogge, Cornelis (1726-1806) 304, 305, 550
Roos, Cornelis Sebille (1754-1820) 364
Rosa, Salvador (1615-1673) 363
Rouppe, Hendrik Willem (1756-1809?) 567
Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) 97, 139, 156, 162, 173, 174, 176, 177, 250, 251, 261, 282, 284, 316, 468, 484, 500
Rubens, Peter Paul (1577-1640) 543
Ruisdael, Jacob van (1628-1682) 363, 415
Ruloffs, Bartholomeus (1735-1801) 521, 525, 526
Ruyter, Michiel Adriaansz. de (1607-1676) 237, 470

S

Saakes, Antonij Bernard (1768-1856) 83, 84
Sage ten Broek, Joachim George le (1775-1847) 579
Santen, Laurens van (1746-1798) 424, 552
Sas, N.C.F. van 20
Schama, Simon 20, 148, 156, 166
Scharp, Jan (1756-1828) 314, 315
Scheurleer, Hendrik 85
Schiller, Friedrich (1759-1815) 124, 500, 501, 513
Schimmelpenninck, Rutger Jan (1761-1825) 32, 33, 119, 541
Schlegel, August Wilhelm (1767-1845) 124, 126, 500, 501
Schlegel, Friedrich (1772-1829) 124, 126, 440, 441
Schmitt, Carl Joseph (1760-ca. 1809) 523
Schmitt, Joseph (?-1791) 521, 525
Schorer, Jacob Hendrik (1760-1822) 568
Schouten, Petrus (1745/6-1805) 315
Schrijver, Johanna 248
Schurman, Anna Maria van (1607-1687) 244
Schuyt, Kees 586
Scott, Walter (1771-1832) 221, 487, 500
Sepp, Jan Christiaan (1739-1811) 224
Séwel, Willem (1654-1720) 431
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1671-1713) 168
Shelley, Percey Bysshe (1792-1822) 500

Siegenbeek, Matthijs (1774-1854) 222, 429, 430, 435, 436, 437, 441, 492, 493, 494, 497, 499, 572
Simons, Adam (1770-1834) 409, 497
Slabber, Martinus (1740-1835) 137
Smeeks, Hendrik (ca. 1665?-1721) 143
Smith, Adam (1723-1790) 70, 72, 73, 175, 181, 301
Snoek, Andries (1766-1829) 512, 516
Snoek, Helena (1764-1807) 516, 517
Sonsbeeck, Jan Willem van (1774-1797) 560
Southey, Robert (1774-1843) 500
Spaen, Johan Frederik Willem (1747-1827) 363, 364, 370
Spiegel, Laurens Pieter van de (1737-1800) 29, 43, 234, 236, 301, 314, 315, 551, 553
Spinoza, Benedictus de (Baruch) (1632-1677) 155, 192, 196, 197
Staël, Anne-Louise-Germaine de (1766-1817) 501
Staring, Anthony Christiaan Wynandt (1767-1840) 55, 431, 458
Steele, Richard (1672-1729) 73, 74, 174, 422
Steen, Jan (1626-1679) 546
Steengracht, Galenus Dignus (1764-1839) 132
Sterne, Laurence (1713-1768) 132, 174, 468
Stinstra, Joannes (1709-1790) 79, 505

Straaten, Reinouca van der 245
Strij, Jacob van (1756-1815) 546
Stijl, Simon (1731-1804) 160, 508
Swarth, Hélène Stephanie (1859-1941) 256
Swieten, Gerard van (1700-1772) 199, 314
Swildens, Johan Hendrik (1745-1809) 184, 185, 226, 235, 283, 314, 392, 457, 556, 557, 560
Swinden, Jean Henri van (1746-1823) 277, 323, 348, 444, 449-453, 565, 566, 572, 573, 578, 579

T

Taverne, Ed 586
Temminck, Leonard (1746-1813) 416
Temple, William (1628-1699) 25
Teniers, David (1610-1690) 543
Teyler van der Hulst, Pieter (1702-1778) 79, 444, 534, 548
Thiénon, Claude (1772-1846) 412
Thiersch, Friedrich (1784-1860) 279
Thorbecke, Johan Rudolph (1798-1872) 20, 242, 580
Tieck, Ludwig (1773-1853) 124, 500
Til, Salomo van (1644-1713) 192, 193
Titiaan (1477?-1576) 547
Tjallingius, T. 291
Tollens, Hendrik (1780-1856) 460, 471-474
Tromp, Cornelis (1629-1691) 237, 540
Troost, Cornelis (1697-1750) 21
Troostwijk, Adriaan Paets van (1752-1837) 348, 352
Troostwijk, Wouter van (1782-1810) 347, 352, 410, 416
Tulp, Nikolaas (1593-1674) 237
Turgot, Anne Robert Jacques de (1727-1781) 313
Twent, Adriaan Pieter (1745-1816) 335
Tydeman, Meinard (1741-1825) 430, 492, 494

U

Uilkens, Jacobus Albertus (1772-1825) 193, 196

V

Valckenaer, Johan (1759-1821) 561
Vatebender, Gerrit Carel Coenraad (ca. 1757-1822) 252, 289, 290
Velde, Willem van de (de Jonge) (1633-1707) 546
Venette, Nicolas (1633-1695) 128
Vico, Giovanni Batista (1686-1744) 219
Vinci, Leonardo da (1452-1519) 547
Vives, Juan Luis (1492-1540) 296
Voetius, Gisbertus (1588-1676) 190, 194, 206, 237
Volta, Alessandro (1745-1827) 444
Voltaire (1694-1778) 52, 75, 77, 180, 181, 189, 190, 191, 219, 314, 316, 500
Vondel, Joost van den (1587-1697) 109, 237, 492-494, 497, 527
Vos, Jacob de (1774-1844) 389, 390, 392
Vossius, Gerardus Joannis (1577-1649) 424
Vreede, Pieter (1750-1837) 253, 462, 557, 558
Vries, Cornelis de (1740?-1812) 91
Vries, Jeronimo de (1776-1853) 240, 415, 416, 455, 458, 494, 495, 499

W

Wagenaar, Jan (1709-1773) 222, 226, 231, 362, 445
Wal, Ph. van der 413
Walkart, Abraham 295
Walré, Jan van (1759-1837) 516, 517
Washington, George (1732-1799) 91, 464, 560
Wassenbergh, Everwinus (1742-1827) 430, 492
Weiland, Petrus (1754-1841) 434, 436, 437, 441, 572
Westendorp, Nicolaas (1772-1836) 216
Westerbaen, Cornelis Willem (1764-1832) 134, 237
Westerbaen, Jacobus (1599-1670) 237
Weyerman, Jacob Campo (1677-1747) 537
Wieland, Christoph Martin (1733-1813) 124
Wigeri, Johannes (1750-1818) 147, 149
Wijn, Hendrik van (1740-1831) 494-496
Wilhelmina van Pruisen (1751-1820) 28
Willebrand, J.P. 352
Willem I, koning (1772-1843) 35, 352, 427, 435, 450, 453, 510, 520, 535, 539, 562, 573, 578
Willem II, koning (1792-1849) 396
Willem III, stadhouder (1650-1702) 25-27
Willem IV, stadhouder (1711-1751) 26, 27, 298, 425, 515
Willem V, stadhouder (1748-1806) 27-29, 32, 54, 106, 232, 234, 235, 310, 317, 364, 425, 464, 529, 538, 539, 549
Wilms, Johann Wilhelm (1772-1847) 525
Winckelmann, Johann Joachim (1717-1768) 240, 542, 543, 545
Winkel, J. te (1847-1927) 21
Winter, Jan Willem de (1761-1812) 376
Wiselius, Samuel (1796-1845) 67
Wit, C.H.E. de 20
Witt, Cornelis de (1623-1672) 26
Witt, Johan de (1625-1672) 26
Wolff, Johann Christian (1679-1754) 156, 168, 181
Wolff-Bekker, Elizabeth (1738-1804) 21, 79, 96, 99, 100, 137, 143, 144, 187, 197, 225, 244, 245, 250, 252, 256, 261, 291, 292, 392, 431, 432, 457, 458, 459, 481, 483-487, 491, 509, 519, 524, 561
Wollstonecraft, Mary (1759-1797) 90, 91, 254, 255
Wordsworth, William (1770-1850) 500
Wyttenbach, Daniel (1746-1820) 424

Y

Ypey, Annaeus (1760-1837) 431, 432, 445

Z

Ziesenis-Wattier, Johanna Cornelia (1764-1827) 376, 512
Zillesen, Cornelis (1736-1828) 550
Zocher, Johan David (1790-1870) 352, 535
Zur-Mühlen, Barend 267
Zuylen, Isabella van (1740-1805) 458

Illustratieverantwoording

	Illustratie omslag: Zie hieronder bij p. 346 afb. 21
pag. 31	G. Kockers, ‘Nauwkeurige afbeelding van de Nationale Vergadering in den Haag’, 1797. Gravure, 69 × 61 cm. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.
pag. 33	J.F.A. Tischbein, ‘portret van stadhouder Willem V’, 1789. Pastel op perkament, 62,2 × 52 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.
pag. 33	J.W. Caspari naar A. Desmoyers, ‘portret van Lodewijk Napolon’, ca. 1806. Gravure, 31 × 23,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 45	‘Algemeene regeering van Holland’. Uit: P. van Woensel, *De Lantaarn*, 1792. Gravure, 8 × 12 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 74	P. Tanjé naar Des Angeles, ‘portret van Justus van Effen’. Gravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.
pag. 76	W. Kok, ‘Voornaamste takken van Nederlandsch bestaan’, 1794. Gravure, 39 × 44 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 87	Chr. Andriessen, ‘4 Sept. Bataafsche Staats courant nr. 4’, 1805. Uit het getekende dagboek. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
pag. 92	*Kabinet van mode en smaak*, 1792. Gekleurde gravure, 11,5 × 19 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 115	N. van der Meer en R. Vinkeles naar P. Barbiers en J. Kuyper, ‘Gehoor zaal in het gebouw der maatschapyë Felix Meritis binnen Amsterdam/Auditoire dans l'édifice de la société Felix Meritis à Amsterdam’, 1794. Gravure, 45 × 55,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 119	Chr. Andriessen, ‘6 Junij missive van den Raadspensionaris Schimmelpenninck (...)’, 1806. Uit het getekende dagboek. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
pag. 125	J.E. Marcus naar J. Smies, ‘Den zedelijke en zinnelijke mensch’, ca. 1803. Gekleurde gravure, 17,3 × 21,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 157	[anoniem], ‘portret van Elie Luzac’. Pastel op papier, 27 × 21,8 cm. Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal.

pag. 179 — [anoniem], ‘De ouden tijd’ en ‘De nieuwe tijd’, ca. 1780. Gravures 10 × 15,2 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 185 — ‘Neêrland is uw Vaderland’. Gravure uit: J.H. Swildens, *Vaderlands A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*, 1781. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 202 — R. Vinkeles, ‘portret van Johannes Florentius Martinet’. Gravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 214 — R. Vinkeles naar J. Buys, ‘portret van Engelbert Matthias Engelberts’, 1784. Gravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 223 — J.E. Marcus, ‘Wandelaars bekijken een ruïne’, 1813. Ets uit het *Studie-prentwerk*. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek.

pag. 239 — R. Vinkeles, ‘portret van Willem Antony Ockerse’. Gravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 239 — M.I. van Bree, ‘portret van Joan Melchior Kemper’, 1813. Olie op doek. Particuliere collectie. Foto: Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 251 — A. Cardon naar W. Neering, ‘portret van Betje Wolff en Agatha Deken’. Gravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 251 — R. Vinkeles naar Gaal, ‘portret van Petronella Moens’. Stippelgravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 286 — M. de Sallieth, ‘portret van Hermannus Johannes Krom’. Gravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 298 — [anoniem], ‘Het instituut tot onderwijs van blinden’, ca. 1808. Aquatint, 49 × 42,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 310 — L.A. Claessens naar T. Scheltema, ‘portret van Matthias van Geuns’, 1797. Stippelgravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 324 — afb. 1, C.R.T. Krayenhoff, ‘Quarantième Station AMSTERDAM. Wester-toren. Le 14, 18, 19, 28 & 29 Juin 1803. Les observations ont été faites sur la première galerie du Wester toren, de quatre différentes stations D, G, I & A. L'instrument était placé à 131,734 pieds sous le point de mère. Les circonstances ont été en général défavorables, les données pour les réductions au centre compliquées & difficiles à obtenir & par la position des observateurs surtout au point D incommode & embarrassante’. Uit: Krayenhoff en Van Gelder, *Calculs Géodésiques*. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

pag. 327 — afb. 2, [C.R.T. Krayenhoff], *Carte chorographique des départemens de la Hollande:*

commencée sous le Gouvernement Hollandois, terminée par les ordres de Duc de Feltre, Ministre de la Guerre, au Dépôt Général de la Guerre = Chorographische kaart der Hollandsche Departementen (...) [detail van blad V]. Schaal 1:115.200. [Eerste ed. Paris], Dépôt Général de la Guerre, [1812-1813]. Gravure, 85 × 92 cm. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

pag. 329 afb. 3, Detail van afb. 2.

pag. 330 afb. 4, D. Langendijk, ‘Franse troepen trekken over de bevroren Maas bij Rotterdam’, 1795. Pen en penseel, ca. 35 × 49 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 332 afb. 5, R. Vinkeles naar H. Numan, ‘Gevaar waar in de Koning zich bevondt, op den Dalemschen-Dijk, door het opkruijen der ijsschotsen, in Louwmaand 1809’. Ets, 25 × 34 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 333 afb. 6, A.L. Zeelander naar H. Fock, ‘Gedenkteken van de verschrikkelijke overstrooming in Gelderland, voorgevallen in 1809’. Ets, 36 × 48,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 334 afb. 7, D.P.G. Humbert de Superville, ‘IJsschotsen op de Maas’; r.o.: ‘G. Humbert d'après nature’; l.o.: ‘Glaçons sur la Meuse. Janvier 1809’. Zwart krijt, penseel en inkt, 39,2 × 48 cm. Leiden, Prentenkabinet.

pag. 335 afb. 8, W.J. van Troostwijk, ‘Koeien bij een rivier en veerpont’, 1807. Penseel in zwart en grijs, 12,8 × 18,7 cm. Parijs, collectie Frits Lugt, Institut Néerlandais.

pag. 336 afb. 9, D. Veelwaard, ‘Profil genomen over de lengte der sluis/ Profil genomen over de breedte der sluis’, 1804. Gravure, ca. 30 × 48 cm. Als bijlage 5 toegevoegd aan: F.W. Conrad, A. Blanken en S. Kros, *Rapport wegens het onderzoek omtrent eene uitwatering te Catwijk aan Zee, gedaan in 1802 op last van Dijkrichter en Hoogheemraden van Rhijnland*, Haarlem 1803. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 337 afb. 10, *Nieuwe algemeene kaart der Bataafsche Republiek verdeeld in VIII departementen. Volgens de Acte van Staatsregeling voor het Bataafsche volk*. ‘Schaal van 10 Uuren wegs 10’ [ca. 1:1.300.000]. Te Amsterdam bij Mortier Covens & Zoon, 1798. Gravure door C. van Baarsel, 21,8 × 29,3 cm. Gepubliceerd in: *Nieuwe Zak- en Reis-Atlas des Bataafsche Republiek, ingericht naar deszelfs verdeeling in Departementen en Ringen alsmede naar die in 94 Districten*, Amsterdam 1799. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 337 afb. 11, *Nouvelle Carte du Royaume de Hollande. Ou l'on trouve la route Itineraire, ainsi que celle de Postes, établi pour la Commodité des Voijageurs*. A Amsterdam chez E. Maaskamp, au coin du Kalverstraat et du Dam n. 1. / *Nieuwe Kaart van het Koninkrijk Holland. Met de juiste Post en andere Wegen, aangewezen voor*

	Reizigers. Te Amsterdam. Bij E. Maaskamp. Kalverstaat en Dam N. 1. Schaal ca.1:760.000. (Derde staat, nà juni 1806.) Gravure door C. van Baarsel, 42 × 52 cm. Gepubliceerd in: *Nieuwe Reiziger door het Koningrijk Holland*, Amsterdam [1809]. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 338	afb. 12, P.P.J. Quint Ondaatje, *Kaart der Bataafse Republiek verdeeld in Departementen en Ringen volgens de acte van Staatsregeling bij Publicatie van het Uitvoerend Bewind van de 17 Novemb. 1798 en in Districten bij Publicatie van den 14 Meij 1799*. In de Haag bij J.C. Leeuwestyn, 1799. Gravure door C. van Baarsel, 12,3 × 12,3 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 339	afb. 13, *Itineraire en algemeene post kaart van het Koningrijk Holland MDCCCX: Vereenigd met het Fransche Rijk* (detail). Dépôt Generaal van Oorlog [Amsterdam, Mortier, Covens en Zoon, 1810]. Schaal 1:400.000. Gravure, 76 × 91 cm. Met rood ingetekend driehoeksnet en in verband hiermee een uitbouw links onder tot aan Watten en Montcassel. Leiden, Universiteitsbibliotheek, exemplaar uit de bibliotheek van C.R.T. Krayenhoff.
pag. 340	afb. 14, *Nouvelle Carte des Departements de Hollande et des Departements circonvoisins de l'Empire/ Nieuwe Kaart der Departementen van Holland en die der omliggende van het Franse Keizerrijk*. Te Amsterdam, bij E. Maaskamp. Kalverstraat en Dam N. 1. Schaal ca. 1:760.000 (ca. 1810; zesde staat van kaart op afb. 11). Gravure door C. van Baarsel, 42 × 52 cm. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek.
pag. 341	afb. 15, C. Josi naar J. Cats, 'Gezicht der ijsgang en dijkbreuk te Vuuren bij Gorcum op den 22 februari, 1799'. Aquatint, 49 × 59 cm. Met opschrift: 'Nadat het IJs op onderscheidene Plaatzen verwoesting veroorzaakt had dreef hetzelve tot beneden Vuuren af daar het weder opeenstapelende zich vastzette, terwijl eene zware storm en donder en bliksem ongehoord in zulk eene strenge winter de noch van boven afdrijvende IJsschotsen tot zulk eene verbazende hoogte tegen den Dijk opjaagde dat dezelve weldra bezweek en een tafereel opleverde dat even zo grootsch als verschrikkelijk was'. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 341	afb. 16, J.W. Pieneman, 'Leydens ramp - Désastre de Leyden, veroorzaakt door het springen van een Schip met Buskruit, op den 12 Januari 1807'. Aquatint, 65 × 81 cm. Met opdracht aan koning Lodewijk Napoleon. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 342	afb. 17, J. van Strij, 'Gezicht van de Watermolens van den Over en Nederwaard, geteekend in 1809 door J. van Strij voor Den Heer H. Baron Collot d'Escurie van Heinenoord, Erfwater Graaf, in het

Nieuw Waterschap van den Nederwaard'. Aquarel, pen en penseel over potloodschets, 54 × 73,4 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 343 afb. 18, A. Hanegraaff [toegeschreven], 'Feestelijkheden bij het begin der werkzaamheden aan de binnensluis te Katwijk'. Gekleurde tekening, 59 × 80 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 343 afb. 19, Jan Blanken, 'Stoommachine- en pompgebouw te Hellevoetsluis', ca. 1799-1800. Tekening en penseel in kleur, 67 × 100,5 cm. Den Haag, Algemeen Rijksarchief.

pag. 344 afb. 20, W.J. van Troostwijk, 'Gezicht op de Sint Pietershal', 1808. Pen en penseel in kleur, 36 × 25 cm. Amsterdam, Gemeentearchief.

pag. 346 afb. 21, F.A. Milatz, 'Het leggen van de eerste steenen van de kapitale binnen sluis van het Katwijks kanaal den 22 Julij 1805'. Gekleurde gravure, 21 × 26,5 cm. Uit: A. Loosjes Pzn., *Katwijks zomertogtje*, Haarlem 1805. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 347 afb. 22, C. Philips naar A. v.d. Hart, 'Afbeelding van de vergroote Vlees-Hal op den Ouden Zijds-Voorburgwal te Amsterdam', 1780. Gravure uit: *De Maandelykse Nederlandsche Mercurius*, dl. 49 (aug.) 1, 42. Amsterdam, Gemeentearchief.

pag. 349 afb. 23, H.P. Schouten, 'Het poortje in de Handboogstraat', 1793. Pen en penseel in kleur, 21 × 18 cm. Amsterdam, Gemeentearchief.

pag. 350 — afb. 24, H. Hoogers, ‘De ruïne van de Maartenskapel in het Valkhofpark’, 1810. Pen in bruin, penseel in grijs, 37,9 × 53, 2 cm. Nijmegen, Museum Het Valkhof.

pag. 351 — afb. 25, H. Hoogers, ‘Gezicht van 't Valkhof agter de Romeinsche heele kapel op Overbetuwe, de Waal enz.’, 1810. Pen en penseel in bruin en grijs, 37,8 × 52,8 cm. Verso: ‘Ter illucidatie voor den Nakomeling; in 't midden vooraan wandeld Ds. Longstratz predikant bij de Luthersche gemeente te Nijmegen; den gebrekkigen ouden man met zijne dogter wandelende is den voormaligen brievenbesteller Zwijg; den Procureur-Notaris en Dichter L. Stoppendaal wandeld met zijne gewoone drift agter gem. Predic.; de kortsten der twee heeren is Mr. Joh. in de Betouw Schepen en Raad van Nijm., auteur van verscheiden oudheidkundige werken etc. en den langsten Jac. van den Einden schilder en oudheid-kenner, omdat deeze gewoon zijn dagelijks op het Valkhof te wandelen, ideäal door mij hier geplaatst’. Nijmegen, Museum Het Valkhof.

pag. 351 — afb. 26, [A. van der Hart], ‘Het wandelpark in de Plantage te Amsterdam’, 1812. Tekening. Amsterdam, Gemeentearchief.

pag. 353 — afb. 27, W.J. van Troostwijk, [verso:] ‘Op Vreugdenhof aan den Amsteldijk uit het huis te zien. W.J. van Troostwijk 1805’. Krijt en waterverf in meerdere kleuren, 18 × 22 cm. Amsterdam, collectie Van Regteren Altena. Foto: E. Koolhaas.

pag. 354 — afb. 28, P.G. van Os, ‘Vergezicht over de weiden bij 's-Graveland’, 1817. Olie op doek, 111 × 89,5 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 355 — afb. 29, P.G. van Os, ‘De vaart bij 's-Graveland’, 1818. Olie op doek, 111 × 89,5 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 356 — afb. 30, Chr. Andriessen, ‘Gezicht vanuit de blokhut op de salon te Beekhuizen’, 1807. Aquarel. Met opschrift: ‘12 junij 24 week op Beekhuizen. Où peut on être mieux? of in diesen heiligen höle kent man die rache nicht etc.’. Amsterdam, Gemeentearchief.

pag. 356 — afb. 31, H. Numan, ‘Berckenrode’, 1797. Ets en aquarel, 17 × 23 cm. Uit: H. Numan, *Vierentwintig printtekeningen met couleuren verbeeldende Hollandsche buitenplaatzen*, Amsterdam 1797. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

pag. 357 — afb. 32 en 33, ‘Syringa vulgaris purp./Gemeene Syring’ en ‘Rhododendron Ponticum/Levantsche Rooselaar’. Gekleurde prenten uit: J.C. Krauss,

	Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche Boomen en Heesters tot versiering van Engelsche bosschen en tuinen, Amsterdam 1802. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 358	afb. 34, H. Schwegman, ‘Rosa semperflorens’. Gekleurde prent uit: G. Voorhelm Schneevogt, *Icones Plantarum Rariorum. Afbeeldingen van zeldzame en fraaije bloem- en plant-gewassen, naer 't leven getekend, gegraveerd en gecouleurd door Hendrik Schwegman*, Haarlem 1793-1795. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 359	afb. 35, L. Portman naar C.F. Bounach en J. Kuyper, ‘Et wier kood ine Tjerke Heit! / Het was koud in de Kerk, Vader! / Mon homme, comme il faisoit froid au sermon!’ (Friese boer en boerin). Ingekleurde lijnets met stippelgravure, 23 × 16,5 cm. Uit: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...), Amsterdam/Londen 1804. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 360	afb. 36, ‘Canton Solothurn’. Ingekleurde lijnets met stippelgravure, uit: *Costumes de la Suisse d'après les dessins de F.N. König*, z.p. [1801]. Haarlem, Teylers Museum.
pag. 360	afb. 37, ‘Een Hindelooper vrijster’. Gekleurde gravure, 14,5 × 8,5 cm. Uit: A. Loosjes, *Kabinet van mode en smaak*, 1792. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 364	afb. 38 en 39, Chr. Henning, ‘Gezicht vanaf de Keienberg te Beekhuizen’ en ‘Gezicht op de grote cascade op Beekhuizen’, ca. 1790. Twee etsen uit een serie van zes, 15 × 18 cm. Universiteit Wageningen, Centrale Bibliotheek/Speciale Collecties.
pag. 365	
pag. 366	afb. 40 en 41, H. Schwegman naar E. van Drielst, ‘Gezicht op de Zwitserse brug in het park Elswout’ en ‘Gezicht op de grote vijver en het huis Elswout’, ca. 1796. Twee etsen uit een serie van vier, 46 × 59,5 cm. Haarlem, Teylers Museum.
pag. 367	afb. 42, E. van Drielst, ‘Gezicht te Noordsleen’, 1794. Zwart krijt, penseel in grijs, 35 × 26 cm. Assen, Drents Museum.
pag. 368	afb. 43, Plaat I uit: G. van Laar, *Magazijn van Tuin-Sieraden of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van dezulke die met weinig kosten te maaken zijn*, Amsterdam 1802. Afgebeeld zijn: 1. Een veldtempel, gewijd aan de vruchtbaarheid. 2. Een driehoekig kabinet met drie ingangen, met potten waarin 's zomers ‘natuurlijke bloemen’ worden gezet.

3. Een versiering van hout, als omkleding van een pomp.
4. Een tuinbank.
5. Een zwanenhok
6. Een tuinstoel van latten.
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 369

afb. 44, ‘Platte grond van een’ Engelschen Aanleg, met een watertjen doorsneden, dat zig, in verschillende gedaanten afwisselende, aan den wandelaar vertoont [...]. Plaat XXXII uit: G. van Laar, *Magazijn van Tuin-Sieraden of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van dezulke die met weinig kosten te maaken zijn*, Amsterdam 1802. Toelichting bij de letters op de plattegrond: de wandeling gaat van hoogte (A), een geschikte plaats voor een tempeltje, naar een groep vruchtdragende bomen (B), langs akkers, beplant met bijzondere soorten van moeskruiden (C en D), waarbij een warmoesierswoning staat (F), verder over de brug (E) naar hoogte (H), geschikt voor een ‘gebouwtjen van smaak’, langs een altaar of ander gedenkteken (I) tot de hoogte (G), een geschikte plaats voor een tempeltje, vanwaar men dan mooi uitzicht heeft; over de brug passeert men een ‘bedekt gemak’ (K); tenslotte komt men weer bij water en ontdekt een stuk korenland (L), waarbij een boerenwoning staat, omgeven door bouwland (M). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 372

afb. 45, J.E. Marcus, ‘Een landmeisje en een zittende tekenaar’, 1810. Ets uit: J.E. Marcus, *Studie-prentwerk*, Amsterdam, 1807-1816.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek.

pag. 373 afb. 46, J. Perkois, ‘Een zeeman en dienstertje’. Gravure uit: M. de Sallieth naar J. Perkois en J. Prins, *Verzameling van verschillende gekleede mans- en vrouwenstanden ter oefening van jonge schilders en liefhebbers* (...), ca. 1800. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 374 afb. 47, C. Buys, del., J. le F.v.B. inv., Corn. Brouwer fec. Boven: ‘hedendaagse deftige boerenstand’. Midden: ‘strandbewoners en zeelieden’. Onder: ‘Zaan- en Waterlanders uit de betere kringen’. Ets uit: J. le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie van Holland*, dl. III, tweede stuk, Amsterdam 1776. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

pag. 375 afb. 48, J.G. Pinz naar I.W. Baumgartner, ‘Batavus’. Gravure uit: *Lavonicum Europae Speculum*, Augsburg ca. 1730-1740. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 377 afb. 49, P.G. van Os, ‘De Hollandsche melk-koeijen / Les vaches Hollandaises’, 1803. Ingekleurde lijnets met stippelgravure. Bij E. Maaskamp en Colnaghi & Co. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 377 afb. 50, L. Portman naar D. de Keijser en J. Kuyper, ‘Noe, Jekemine, als ji joe beuter en eijers te mert gebrogt hebt, zullen wi te geeren Annetieliesses mert gaen houên’ / Allons, Jacquette, quand tu auras porté ton beurre et tes oeufs au marché, nous irons ensemble nous divertir à la foire. Ingekleurde lijnets met stippelgravure uit: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...), Amsterdam/Londen 1805. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 378 afb. 51, J. Kuyper, ontwerptekening voor afb. 52. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 378 afb. 52, J.W. Pieneman naar J. Kuyper, ‘Maak bekent dat overleden is / Je vous annonce la mort de’. Gekleurde tekening voor prent 3 in: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...), Amsterdam/Londen, 1803. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 379 afb. 53, J.P. Horstok, gekleurde tekening voor afb. 54. Verso: ‘getekend door Horstok te Alkmaar’. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 379 afb. 54, J.W. Pieneman naar J. Kuyper, ‘Hernhutter juwelier te Zeist en Alkmaars meisje.’ Gekleurde tekening voor prent 6 in: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...),

	Amsterdam/Londen, 1804. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 380	afb. 55, L. Portman naar J. Kuyper, ‘Eene burger vrouw en dochter naar de kerk gaande. / Une femme bourgeoise & sa fille allant à l'église’. Ingekleurde lijnets met stippelgravure, uit: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...), Amsterdam, 1803. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 380	afb. 56, J. Kuyper, ‘De wandeling’. Gekleurde tekening voor prent 17 in: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...), Amsterdam/Londen, 1807. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 381	afb. 57, *Elegantia of Tijdschrift van mode, luxe en smaak voor dames*, februari 1809. Amsterdam, bij E. Maaskamp. Kopie uit het Parijse *Journal des dames et des modes*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 381	afb. 58, L. Portman naar J. Kuyper, ‘Kom vrouwtjen, spin af - het net is vol scheuren / Allons, file, file, ma femme - mes filets sont tous déchirés’. Ingekleurde lijnets met stippelgravure uit: E. Maaskamp en J. Kuyper, *Afbeeldingen van kleeding* (...), Amsterdam/Londen, 1804. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.
pag. 382	afb. 59, J. de Vos Wzn., ‘De jongens zien in de chambre obscure’, 1805. Tekening, 18 × 11,5 cm. Uit: dagboekje 4, Hs 73. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
pag. 382	afb. 60, J. de Vos Wzn., ‘Zoo deed de Koning den 20 April zijne intrede’, 1808. Tekening, 18,7 × 14 cm. Uit: dagboekje 7, Hs 76. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
pag. 383	afb. 61, J. de Vos Wzn., ‘De jongens hebben een kerk en een pakhuis gekregen’, 1809. Tekening, 23,4 × 16,8 cm. Uit: dagboekje 8, Hs 77. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
pag. 383	afb. 62, J. de Vos Wzn., ‘Willem en Gerrit zetten prenten af’, 1804. Tekening, 18,5 × 12 cm. Uit: dagboekje 3, Hs 72. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
pag. 384	afb. 63, *Bataafsch revolutie- en alliantiespel*, 1795. ‘Te Amsterdam, bij de meeste patriotsche boekverkoopers’. Gekleurde houtgravure, 37,5 × 51 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.
pag. 389	afb. 64, J. de Vos Wzn., ‘22 November. Willem laat aan Chrisje van Eik de kast met speelgoed zien’, 1803. Tekening, 17,5 × 11,2 cm. Uit: dagboekje 2, Hs 71. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

pag. 391 — afb. 65, J. Punt naar J. Buys, ‘Het vrolijk leeren’. Gravure uit: H. van Alphen, *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*, 1782. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 391 — afb. 66, ‘Jeugd, gij ziet u zelve hier, leer bij deze print, / welke spelen 't nutste zijn voor een Neêrlands kind’. Gravure uit: J.H. Swildens, *Vaderlandsch A B boek voor de Nederlandsche jeugd*, 1781. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

pag. 393 — afb. 67, J.G. Visser naar J. Voorman, *Spel der deugd*, 1798. Gravure, 38 × 55 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 395 — afb. 68, H. Bendorp, *Vaderlandsch Historiespel*, 1787 (detail). Gravure, 59,5 × 50 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 395 — afb. 69, H. Bendorp, *Vaderlandsch Historiespel*, 1816 (detail). Gravure, 59,5 × 50 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 398 — afb. 70, N. van der Meer, ‘De vrijheids-boom te Zaandijk: ingewijd den XIV Julij MDCCXCV’, 1795. Gravure, 43 × 30,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 401 — afb. 71, *Buonaparte's Oorlogs-Tooneelspel*, ca. 1816. Gekleurde gravure, 47,5 × 27,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 402 — afb. 72, *De Corsicaansche duivel of Buonaparte in de costumes van zijne onderscheide rangen, als: 1. Luitenant. 2. Generaal. 3. Konsul. 4. Keizer. 5. Veldheer, en eindelijk 6. Zijne terugkomst met de kous op het hoofd, uit Rusland. Van de mislukte onderneming tegen Zijne Majesteit Alexander den Grooten*, ca. 1813. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 403 — afb. 73, J.E. Marcus naar A. van der Poort, ‘Luisterrijke vrouwen schaatschen rijdpartij. Gehouden te Leeuwarden op den 1sten en 2den february des jaars 1805’. Gekleurde gravure, 45 × 58 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 404 afb. 74, D. Sluyter naar H.P. Oosterhuis, ‘Volks feest gevierd in 's Gravenhage den 16de september 1816’. Gekleurde aquatint, ca. 35 × 49 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 404 afb. 75, Chr. Andriessen, ‘24. jan. 4e week Mons. Tienon Peintre du Roi. Chez nous, (...) etant a Amsteldam pour prendre des informations relativement à la peinture, par ordre du Roi - nous parlons d'une voyage en france & en italie’. Aquarel. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

pag. 405 afb. 76, E. van Drielst, ‘Vervallen buurtje’, 1809. Olie op doek, 33 × 39 cm. Den Haag, Gemeentemuseum. Foto: R. Kollaard. C/O Beeldrecht Amstelveen.

pag. 406 afb. 77, W.J. van Troostwijk, ‘Zelfportret’, ca. 1808. Olie op karton op paneel, 76 × 85 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 407 afb. 78, C.H. Hodges, ‘Emma Jane Hodges’, ca. 1808. Olie op doek, 77 × 62 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 408 afb. 79, L. Moritz, ‘Portret van B.A. Fallée en A. Fallée-Temminck’, ca. 1813. Olie op doek, 120 × 145 cm. Particuliere collectie. Foto: E. Hesmerg.

pag. 410 afb. 80, L. Brasser naar J. van Meurs, ‘De schilderij vertooner’. Gravure uit: *Volksliedjes uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't algemeen*, 1789. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 410 afb. 81, M. de Sallieth naar J. Perkois, ‘Vrouw met marmotje’. Gravure uit: *Verzameling van verschillende gekleede mans- en vrouwenstanden ter oefening van jonge schilders en liefhebbers*, 1800. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 411 afb. 82, W.J. van Troostwijk, ‘Het Raampoortje te Amsterdam’, 1809. Olie op doek, 57 × 48 cm. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

pag. 412 afb. 83, Ph. van der Wall, ‘Tafereel uit de Romeinse geschiedenis’, 1810. Olie op doek, 292 × 352 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 413 afb. 84, P.R. Kleyn, ‘De ingang van het park van St. Cloud te Parijs’, 1809. Olie op doek, 100 × 130 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 414 afb. 85, W.B. van der Kooi, ‘De minnebrief’, 1808. Olie op doek, 131 × 108 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 415 afb. 86, N. Bauer, ‘'s Lands fregat “Rotterdam” op de Maas voor Rotterdam’, 1807. Olie op doek, 80 × 106 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 451 *links*, C.H. Hodges, ‘portret van Martinus van Marum’. Olie op doek, 96 × 80 cm. Haarlem, Hollandse Maatschappij van Wetenschappen. Foto: Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 451 *rechts*, Fouquet, ‘portret van Jean Henri van Swinden’. Tekening, 52 × 42,5 cm. Particuliere collectie. Foto: Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 477 *links*, J.C. van Rossum, ‘portret van Johannes Kinker’. Olie op paneel, 24 × 19 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 477 *rechts*, C.H. Hodges, ‘portret van Willem Bilderdijk’, 1810. Olie op doek, 79 × 63 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 482 J.E. Marcus, ‘Twee zittende en een staande dame in een landschap’, 1810. Ets uit het *Studie-prentwerk*. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek.

pag. 502 P. Velijn naar W. Hendriks, ‘portret van Adriaan Pietersz. Loosjes’. Stippelgravure. Den Haag, Iconografisch Bureau.

pag. 516 D. Veelwaard naar J. Smies, ‘De Ooijevaar’. Gravure, 22 × 13 cm. Uit: A. Fokke Szn., *Amsterdamsche burgers winter avond-uitspanningen*, 1808. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 521 N. van der Meer en R. Vinkeles naar P. Barbiers en J. Kuyper, ‘Muzyk zaal in het gebouw der maatschappyë Felix Meritis binnen Amsterdam / Salle de concert dans l'édifice de la Société Felix Meritis à Amsterdam’, 1793. Gravure, 45 × 55,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 526 R. Vinkeles, ‘portret van Bartholomeus Ruloffs’. Gravure. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

pag. 531 Chr. Andriessen, ‘Kunstbeschouwing bij mij.’ Uit het getekende dagboek, 1805-1808. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

pag. 532 Chr. Andriessen, ‘9 meij 1ste bijeenkomst van ons vrouwen college’. Uit het getekende dagboek, 1805-1808. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

pag. 536 Chr. Andriessen, ‘17 sept. 38e week uit kunstliefde wordt men hier plat gedrongen’, 1808. Uit het getekende dagboek. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

pag. 537 A. de Lelie, ‘De kunstgalerij van Jan Gildemeester Jzn. in zijn huis aan de Herengracht te Amsterdam’, 1794-1795. Olie op paneel, 64,3 × 84,3 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 555 ‘Het verkoopen van de aristocratiese achtbaarheid’. Gekleurde gravure, 15 × 22,5 cm. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 559 ‘Waar zal het toch heen, Burgers Representanten!’ Gravure, 23,7 × 12 cm. Uit: P. van Woensel, *De Lantaarn*, 1798. Rotterdam, Atlas van Stolk.

pag. 567 *links*, M.I. van Bree, ‘portret van Isaac Jan Alexander Gogel’, 1805-1806. Olie op doek, 95 × 75 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

pag. 567 *rechts*, T. Scheltema [toegeschreven], ‘portret van Johannes Henricus van der Palm’. Olie op doek. Den Haag, Iconografisch Bureau.